

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SYV ENDE RÆKKE

UDGIVET AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

NIELS KNUD ANDERSEN og KNUD BANNING

FEMTE BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG

1963—65

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Professor, Dr. theol. **NIELS KNUD ANDERSEN** (1958). Formand (1964).

Professor, Dr. theol. **P. G. LINDHARDT** (1949), Næstformand (1964).

Afdelingsleder, Dr. theol. **KNUD BANNING** (1958), Sekretær (1964).

Pastor **CARL TROCK** (1959), Kasserer (1959).

Professor emeritus, Dr. theol. **LORENZ BERGMANN** (1931).

Professor emeritus, Dr. phil. **ASTRID FRIIS** (1949).

Pastor emeritus, Dr. theol. **L. P. FABRICIUS** (1949).

Pastor emeritus **JOHANNES PEDERSEN** (1949).

Afdelingsleder, cand. theol. **K. E. BUGGE** (1960).

Universitetsadjunkt, cand. mag. **TROELS DAHLERUP** (1963).

Musæumsinspektør, Dr. phil. **ANDERS BÆKSTED** (1964).

Docent, Dr. theol. **ANDERS PONTOPPIDAN THYSSEN** (1964).

Æresmedlemmer.

Professor, Dr. theol. **EINAR MOLLAND**, Oslo (1949).

Professor, teol. dr. **HILDING PLEIJEL**, Lund (1949).

Professor, teol. dr. **MARTTI RUUTH**, Helsingfors (1949).

Professor, teol. dr. **GUNNAR WESTIN**, Uppsala (1949).

Professor, fil. et teol. dr. **AARNO MALINIEMI**, Helsingfors (1953).

Indhold.

	Side
Et efterladt fragment af J. Oskar Andersen om reformationens indførelse i Danmark. Ved <i>P. G. Lindhardt</i>	1
Bursfelderkongregationen og Danmark. Et Bidrag til Voer Klosters Historie i Senmiddelalderen. Af <i>Troels Dahlerup</i>	63
De slesvigske Marianerbroderskaber i senmiddelalderen. Af <i>Martin Schwarz Lausten</i>	78
En fortegnelse over landsbypræsternes embedsindkomster i Danmark 1771. Ved <i>Jens Holmgaard</i>	103
Evangelist eller charlatan? Svensk-amerikaneren Fredrik Fransons Danmarksbesøg 1884—85. Af <i>Elith Olesen</i> ...	130
In memoriam Hal Koch. Af <i>P. G. Lindhardt</i>	209
Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527—1529. Af <i>Martin Schwarz Lausten</i>	237
Jesuitten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformationsårhundredet. Af <i>Vello Helk</i>	286
Holger Rosenkrantz, Arndt og Andreä. Uortodokse strømninger i ortodoksiens tid. Af <i>Jens G. Møller</i>	306
En Jødedaab i 18. Aarhundrede. Af <i>Troels Dahlerup</i>	319
Grundtvig og Jens Stougaard. Af <i>Knud Eyvin Bugge</i>	335
Empiri og kristelig vished. Et Hovedtræk af Peder Madsens, Henry Ussings og F. C. Krarups Theologi. Af <i>Karen Horsens</i>	343
Thomas Hibernicus: Religio munda. En håndbog for præster i Slesvig stift 1496. Af <i>Tue Gad</i>	435
Christian og Johannes Machabæus. Nogle breve og nogle dansk-skotske forbindelser. Af <i>Harald Ilsoe</i>	454
Brødrene Kydius. Tre danske konvertitskæbner fra det 17. århundrede. Af <i>Vello Helk</i>	472
Nogle bidrag til generalkirkeinspektionskollegiets historie. Af <i>Erik Reitzel-Nielsen</i>	496
»Menneske først —«. Om Kaj Thanings Grundtvig-disputats. Af <i>A. Pontoppidan Thyssen</i>	554
Smaastykker:	
I. Til Fredericia skoles historie. II. Af <i>Johan Jørgensen</i>	159
II. Feltpræstinstruktion af 1689. Af <i>J. W. G. Norrie</i>	169
III. Et provstevalg. Af <i>H. K. Kristensen</i>	175

IV

	Side
IV. Et brev fra Henrik Thomsen Gerner. Af <i>Johan Jørgensen</i>	398
V. Nordiske konvertitter i Köln. Af <i>Vello Helk</i>	400
1962. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	185
1963. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	403
1964. En oversigt ved <i>Carl Trock</i>	602
Meddelelse til læserne	207, 433
Institut for Dansk Kirkehistorie.	627
Votum over Besvarelserne af Selskabets Prisopgave 1962—63	420
Prisopgave 1964—65.	431
Selskabets Bestyrelse.	432
Rettelser og Register. Ved <i>Karen Horsens</i>	631

Et efterladt fragment af J. Oskar Andersen om reformationens indførelse i Danmark.

Ved P. G. Lindhardt.

I sit otium syslede professor *J. Oskar Andersen* med studier over reformationstiden og var bl. a. optaget af et større arbejde om Christian III. Dertil blev han inspireret af P. Severinsens påstand om at ikke 1936, men 1937 var det rette år for reformationens 400-års-jubilæum, og i det hele fandt han at det for ham afgørende år 1536 ikke hos nyere historikere fik den skelsættende betydning der tilkom det, ligesom han ikke kunde billige specielt Erik Arups syn på Christian III, på reformationen som helhed eller overhovedet bifalde hans »materialistiske«, »aprioriske« og »tendentløse« historieskrivning. Som så ofte før satte reaktionen på andres anskuelser og arbejds-metoder ham igang.

Efter en gennemgang af J. Oskar Andersens papirer og optegnelser må man med sorg konstatere at der — bortset fra nedenstående — næppe findes noget som egner sig til udgivelse. Alt har en kaotisk karakter, meget er ulæseligt, overarbejdet som det gang på gang er blevet med uklare blyantsnotitser, der er mere end svære at tyde og hvis placering i forhold til »grundteksten« umuligt kan angives med præcision. Men det manuskript som her publiceres er så vidt udarbejdet at det med stor sikkerhed kan tydes, og så sammenhængende at det giver et godt indtryk af de problemer der bevægede dets forfatter i han senere år. Det er et fragment — som slutter dér hvor den egentlige fremstilling skulde begynde! — men det tegner dog et klart billede af J. Oskar Andersens personlighed, som forsker, kritiker og menneske, af hans

udprægede sympatier og antipatier, hans personlige frisind men også hans ubestikkelighed når det gjaldt metoden og »det realhistoriske«. Og endelig giver det et godt indblik i hans syn på historisk forskning og fremstilling. J. Oskar Andersen var altid i beundringsværdig grad sig selv; det er han også i dette, efter al sandsynlighed det sidste arbejde vi kan vente at få fra hans hånd.

Det kan næppe afgøres hvorfor arbejdet ikke blev færdigt, men det kan med stor sandsynlighed fastslås at han arbejdede derpå 1940—41. Han var (jfr. p. 42ff.) stærkt optaget af Dr. Povl Bagges afhandling om historieforskningens videnskabelige karakter; den offentliggjordes i sommeren 1940, og J. Oskar Andersens udførlige note derom er øjensynlig blevet til sammen med teksten (om et arbejde med samme tema af Povl Bagge (1942) findes en i margen tilføjet blyantsnotits), og en terminus ante quem ligger der rimeligvis i at han ikke omtaler nyudgaven af Hans Lunds afhandling om tiden 1533—88 (p. 23ff.) som offentliggjordes i Schultz Danmarkshistorie II, 1941. Selvom der ikke var saglig grund til at gå ind på denne genudgivelse er det temmelig forbausende at han ikke skulde have nævnt den, hvis den var kommet ham i hænde under arbejdet. Hentydningerne til nazistisk historieforskning (p. 45), peger også på tiden 1940—41, og mellem manuskriptets blade lå et blyantsnotat (fra Berlingske Aftenavis 1/12—41) om nye tyske historiebøger til skolebrug. Sandsynligvis er arbejdet gået i stå i løbet af 1941, men enkelte — ikke her medtagne — blyantsnoter viser at han af og til er vendt tilbage til det.

J. Oskar Andersens egen marginalnoter er inddraget i teksten og sat i [   ]. Kursiveringen, også i citater, er altid forfatterens egen; enkelte ord som er udeladt ved åbenbar forglemmelse er indsat i /   /, og der er tilføjet nogle få noter.

*Christian III's Betydning for Reformationens
Indførelse i Danmark.*

Formaalet med den følgende Undersøgelse var fra første Færd at besvare tre Spørgsmaal, som maaske mange med en vis Undren hører, kan kaldes saadan, nemlig: naar og hvorledes blev den lutherske Reformation indført i Danmark, og hvad betød denne Indførelse samfundsmæssigt set? Men under Arbejdet blev det mig stadig klarere, at vor moderne Historieskrivning underkender Christian III.s personlige Indsats ved Begivenhederne 1536. Dette maa forklare, at Redegørelsen for Kongens Ungdomsudvikling har beslaglagt en saa omfattende Plads i min Afhandling.

Med »Indførelsen« tænkes her hverken paa Tidspunktet, da en luthersk Bevægelse først kan konstateres paa dansk Jord — et Spørgsmåal, som iøvrigt vel fortjente en mere udtømmende Kildeundersøgelse end den hidtidige — eller paa, hvorledes denne Bevægelse, trods al Modstand, arbejdede sig frem i Frederik I.s Tid til i hvert Fald at faa en saa betydelig folkelig Tilslutning, at de ledende Mænd i begge Grevefejdens Partier, uanset den ydre Magt og aandelige Indflydelse, Katolicismen stadig sad inde med i det danske Folk, og trods de saa stærke Divergenser i politisk og social Opfattelse, som skilte de to Lejre, ja trods det voldsomme Had, Borgerkrigen med dens Voldshandlinger og Ødelæggelser fremkaldte, dog var enige om ét: at proklamere og fastholde, at de kæmpede for »Evangeliets«, luthersk forstaaede, Sag.

Undersøgelsen gælder udelukkende Forstaaelsen af Begivenhederne 1536. Giver Beslutningerne paa Rigsdagen i København i Oktober 1536 os Svaret paa de to specielt kirkehistoriske Spørgsmaal: » naar og »hvorledes« den lutherske Kirkereformation sejrede endeligt hos os? Og vidner de om de politiske og sociale Vedtagelsers nøje

Sammenhæng med den lutherske Samfundsopfattelse? Eller med andre Ord: blev den lutherske Reformation virkelig indført 1536. og tilmed saaledes, at dette skete ved en enig Beslutning af en Stænderrepræsentation for hele Folket? Og betød denne Reformation samtidig en saa gennemgribende, luthersk præget Ændring i vore Samfundsforhold, at vi med rette kan fastholde, at 1536 er det Epokeaar, som har sat det i vort Folks hele Udvikling afgørende Tidsskel mellem en særpræget Middelalder og en, trods alle Levn og Eftervirkninger fra Fortiden, ligesaa særpræget Nytid?

Undersøgelsen af det sidstnævnte Spørgsmaal er særlig paakrævet paa Grund af det Faktum, at moderne dansk Historieskrivning har fremsat et Syn paa Begivenhederne i 1536, hvorefter Aarets Betydning som Tidehverv i vor Historie bortfalder. Reformationen betragtes nemlig som et forholdsvist underordnet Led i visse, af verdslige Interesser betingede, Vedtagelser paa politisk, socialt og erhvervs-mæssigt Omraade; og selv disse Bestemmelser kan ikke siges at være egentlig »epokegørende«. Ti de betegner kun et vist Hvilepunkt i en aarhundredlang Kamp mellem Kongemagt og Stænder og mellem disse indbyrdes. Da vort Folks historiske Udvikling nu opfattes som væsentlig betinget af denne Kamp, maa den selvfølgelig bestemme Periodeinddelingen. Men idet 1536 derfor stryges som Periodeskel, understreges ikke blot, at Reformationens samfundsomdannende Betydning er noget for vor Historie underordnet; men ogsaa, at den religiøse og kulturelle Fornyelse, den bragte, ikke kan begrunde den ældre Opfattelse, at 1536 indleder en Nytid hos os i Forhold til dansk Middelalder. Denne Opfattelse af Reformationen stemmer godt med Troels-Lunds Hævdelse af, at »den nye Tid« først brød frem, da »Menneskeaanden sprængte Verdensægget« og konstaterede Universets Uendelighed, og »Troen mistede sin fordums Værdi som Eneveksel paa

Salighed« [Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden i 16. Aarh. Illustr. Udg. XIII, 211, 214].¹.

Den ældre Opfattelse repræsenterer unægteligt et herfra vidt forskelligt Syn. For den staar Reformationen med Lutherdommens Sejr over Katolicismen som Afslutning paa en ganske vist kun ca. 10-aarig Kamp, men en Kamp mellem to Totalopfattelser, adskilt ikke blot ved deres forskellige Syn paa Menneskets materielle og kulturelle Liv og paa Vejen til Sjæles Frelse, men ogsaa ved deres højst afvigende Forstaaelse af Forholdet mellem Stat, Kirke og Folk — en Afslutning som derfor satte et saa afgørende Skel i vor Historie, at det har eftervirket paa vort Folks Udvikling lige til vore Dage.

Det »Evangelium«, som efter denne Opfattelse dengang godkendtes, opfattedes nemlig ikke blot som Kilde og Norm for Folkets religiøse Liv, men som en Norm for hele Samfundets Ordning [jfr. mine to Afhandlinger i »Dansk Kirkeliv medens Tiderne skifter« 1933 og 1938 (»Da den danske Kirke skulde ordnes evangelisk«, »Den danske Kirke og den lutherske Arv«)]². Derfor kunde Danmark i 1536 paa afgørende og endelig Maade frigøre sig fra det paa kanonisk Ret og Skolastiken opbyggede katolske Grundsyn, som stadig (trods al forudgaaende Kritik og Brud — under Frederik I endog med Pave og Kurie) endnu beherskede ikke blot mange Sind, men selve Samfundsordningen — det Grundsyn, som i Kirken saa den synlige, internationale Institution, som havde Krav baade paa kirkelig Øvrighedsmagt og paa verdslig Magt. Efter dette Grundsyn skyldte Fyrsterne Kirken baade Lydighed i Udøvelsen af deres verdslige Gærning og fyldestgørende

---

¹) T. F. Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. Ill. Udg. XIII, 1910. Citaterne er ikke gengivet helt præcist.

²) J. Oskar Andersen: Da vor Kirke skulde ordnes »evangelisk« (Dansk Kirkeliv mens Tiderne skifter, red. af Johs. Nordentoft, 1933, 40ff.). Den danske Kirke og den lutherske Arv (sst. 1938, 13ff.).

Værn om den Frihed, som Kirken efter sit ophøjede Væsen havde Krav paa og faktisk havde faaet godkendt ikke blot ved Sædvane, men ved særlig »bebrevede« Privilegier — saaledes ikke mindst dens Prælaters politiske Magtstilling. Hele denne Samfundsopfattelse med dens indgribende praktiske Følger for den enkelte og Samfundet som Helhed skrinlagdes notorisk først hos os ved Reformationen 1536.

Og dette netop, fordi det danske Folks lovgyldige Repræsentation samtidig vedkendte sig den lutherske Samfundsopfattelse, hvorefter den empiriske Kirke som identisk med det borgerlige Samfund af døbte Mennesker ikke er underlagt anden menneskelig Øvrighed end den af Gud selv indsatte verdslige. Men da al verdslig Øvrigheds Magt beror paa »Sværdet« eller de ydre Magtmidler, har den kun Ræt til og evner kun at træffe saadanne Ordninger vedrørende det aandelige Liv, som menneskelige Magtmidler kan gennemføre. Over den sande og virkelige Kristi Kirke kan den efter Sagens Natur overhovedet ingen Myndighed udøve; hvad der iøvrigt ogsaa gælder en saakaldt »kirkelig Øvrighed«. Kristi Kirke er jo nemlig Samfundet af de virkelige troende, og derfor ikke blot usynligt for Menneskeøjne, men unddraget Menneskers Bestemmelser. Dens Eksistens kan vi vel konstatere af visse ydre Kendemærker: Tilstedeværelsen og Brugen af de Naademidler, hvorved Kristus frelser den enkelte og gør ham til Lem paa det aandelige Legeme, hans Kirke er; og disse Naademidlers rette Brug kan menneskelig Øvrighed vel værne om eller hindre; men som en Skabning i Hjerterne af Evangeliet kan denne sande Kirke kun være sin ene Herre og Frelser underlagt — og i Forholdet til ham har heller ikke Tvang, men kun frivillig Lydighed Betydning.

Hermed er altsaa paa den ene Side givet, at verdslig Øvrighed ikke er underlagt nogen Øvrighed af kirkelig Art; Stats- og Fyrstemagtens Kompetence begrænses kun

af Landegrænserne og de bestaaende verdslige Retsforhold. Paa den anden Side forsømmer denne af Gud selv satte Øvrighed sin Pligt, hvis den ikke fremmer alt, som tjener til dens Undersaatters Tarv baade materielt og aandeligt, med de ydre Magtmidler, den raader over. En kristen Øvrighed bør derfor virke for Evangeliets Fremme i sit Folk, og den har derfor Ret og Pligt ogsaa til at ordne den Institution, som hidtil har baaret Kirkenavnet, saaledes at Evangeliet, den sande Kirkes skabende Kraft, kan virke frit i sin ægte Form og bære Frugt.

Virkeliggør 1536 for Danmarks Vedkommende dette Lutherdommens negative og positive Program, saa er det selvfølgelig ikke alene rigtigt at fastholde Betegnelsen »Reformationens Indførelse« som sammenfattende Udtryk for Aarets Beslutninger og Begivenheder, men ogsaa at regne et afgørende nyt Tidsrums Begyndelse i dansk Historie fra 1536, eftersom Aaret da overhovedet betyder et Brud med den bærende Grundlag for hele Middelalderens kulturelle Liv.

Spørgsmaalet er da, om vore nyeste sammenfattende Fremstillinger af vort Folks Historie med deres Redegørelse for Reformationen betegner et virkeligt Fremskridt til sandere historisk Opfattelse? Lader det sig kildemæssigt og metodisk begrunde, at den kirkelige Fornydelse kun var et underordnet Led i den af verdslige Motiver og Synspunkter beherskede nye Lovgivning? Jeg maa betvivle det. Christian III.s Haandfæstning og ikke mindst hans Kroning, der tydelig understreger den lutherske Opfattelse af Kongens Pligt som kristen Fyrste, tyder i alt Fald ikke derpaa. At Bursproget og selve Recessen stærkt pointerer, at Rigsdagens Medlemmer ligesom Regeringen netop opfattede Ophævelsen af den Bispemagt, som praktisk var Udtryk for den katolske Totalopfattelses Tanker og Krav, og Indførelsen af det Evangelium, som efter dets Tilhængeres Opfattelse krævede Anerkendelse af en ganske forskellig Samfundsordning,

som det centrale og vigtigste i Beslutningerne, tyder i alt Fald Ordlyden afgjort hen paa. Og man vil næppe ud fra Realiteter, der fremkom i de følgende Aar som Konsekvenser af Rigsdagsvedtagelserne, kunne finde kildemæssigt Grundlag for en Formodning om, at Stænderrepræsentanterne i 1536 befandt sig i en Selvskuffelse ved denne Opfattelse, eller kamouflerede hvad deres Beslutninger virkelig sigtede mod. Christian III.s senere Styrelse og Lovgivning, og iøvrigt allerede det danske Rigsraads Lovsættelse 1539 af den danske Kirkeordinans tyder langtfra derpaa. — Allerede af den Grund spørger man sig, om den nye Opfattelse ikke, naar det kommer til Stykket, snarest er et Vidnesbyrd — ikke om en grundigere kritisk Vurdering af det herhenhørende Kildemateriale — men om Indflydelse fra et bestemt Livssyn og en idéhistorisk Grundbetragtning, der som en Lov dikterer sine Tilhængere, hvad der er det bærende i al historisk Udvikling og derfor selvfølgelig ogsaa i vor Reformationshistorie. Fremstillingen i *Erik Arups* Danmarkshistorie nøder i alt Fald til Overvejelser ogsaa heraf paa Grund af hans uforbeholdne Godkendelse af den saakaldte »materialistiske Historieopfattelses« Betydning for Historieforskningen¹. Derfor har det været mig magtpaaliggende ved de følgende Undersøgelser ogsaa at redegøre for mine Tvivl om »Idéhistorie« som Vej til sikrere Erkendelse af objektiv historisk Virkelighed.

Men ganske naturlig har Besvarelsen af de to specielt kirkehistoriske Spørgsmaal særlig Interesse for mig som Kirkehistoriker. De tilskyndede mig først og fremmest til den følgende Undersøgelse. Men ganske særlig blev den foranlediget ved den Opfattelse, den nu afdøde Kirkehistoriker *P. Severinsen* gjorde sig til Talsmand for i sin Bog: »Hvordan Reformationen indførtes i Danmark«².

¹) se p. 26ff.

²) P. Severinsen: *Hvordan Reformationen indførtes i Danmark*, 1936, især 159ff.

Den hævder nemlig, at den lutherske Reformation *ikke* indførtes hos os i 1536 (hvorfor Talen om dens Indførelse ved en enig Folkebeslutning i Virkeligheden falder bort). Opfattelsen maatte unægtelig saa meget mere forbause, som den fremsattes i en Bog, der blev skrevet paa Opfordring af Danmarks Biskopper for at tjene som Festskrift ved det 400-Aars Jubilæum for Reformationens Indførelse, som netop skulde fejres i Oktober 1936. Da den tilmed blev trykt med Understøttelse fra Kirkeministeriet for at muliggøre dens Udbredelse i de videste Kredse, fremtraadte den altsaa med en Slags officielt Præg. For saa vidt svarer den til de Skrifter, som i 1736 og 1836 udgaves paa statslig og kirkelig Foranledning dels for at belære de danske Menigheder om, hvorledes dengang moderne Historieforskning saa paa Reformationens Indførelse hos os og paa Forudsætningerne herfor, dels for at minde den jubilerende Kirke om Reformationens religiøse Værdi ikke blot for hin Tid, men for de følgende Slægter og dermed mane den til Selvbesindelse og ægttere Tilægnelse af de evangeliske Grundtanker.

* * *

1. Jeg skal derfor begynde en Redegørelse for de vigtigste nyere Behandlinger af vor Reformationshistorie med Severinsens Bog.

I Sammenligning med Festskrifterne fra 1736 og 1836 vidner den glædeligt om det Fremskridt, det sidstforløbne Aarhundrede har bragt den kirkehistoriske Udforskning af hin Periode. — Den afdøde Forfatter var vel hjemme i det store nye Kildemateriale, som efterhaanden er fremdraget til Belysning af hans Emne (der efter den ham stillede Opgave omfatter hele Tiden fra Lutherdommens første Fremtræden i Danmark til Reformationens Gennemførelse i Kirke og Folk). Han var desuden i Besiddelse af et sundt og nøgternt historisk Judicium, som da også

i det hele har præget Bogen, saaledes ogsaa hans Vurdering af de to religiøse Standpunkter, som kæmpede mod hinanden i hin kirkelige Krisetid inden 1536. I alt Fald er det tidligere, ensidigt pessimistiske Syn paa Senmiddelalderens religiøse og kirkelige Liv kendeligt trængt tilbage i hans Skrift, sammenlignet med dem fra tidligere Jubelfester. Arbejdet med den i mange Maader fortjenstfulde Lutherbiografi¹, han i sin Tid udgav som Indledning til et Udvalg af Reformatorens Skrifter i dansk Oversættelse, gav ham ogsaa en omfattende Indsigt i Baggrunden for vor Reformationshistorie, som er kommet hans sidste Skrift til Gode; og endelig fornægtede hans kendte Evne til at skrive populært sig ligesaa lidt i dette som i tidligere Arbejder. Man tør da vel mene, at hans Reformationsbog har fundet en paaskønnende og bred Indgang i vort Kirkefolk. Men netop derfor beklager jeg ogsaa særlig den misvisende Opfattelse af Aaret 1536.s Betydning, han har gjort sig til Talsmand for i Skriftet.

Allerede i 1935 havde han protesteret mod at fejre 1936 som Jubilæumsaaret for Reformationen [Jvf. Menighedsraadenes Blad 1935, Nr. 1, S. 12—13. I Anledning af de norske Biskoppers Beslutning om at fejre 1937 som Jubilæumsaaret, fremhævede han, at Rigsdagsrecessen af 30. Okt. 1536 kun var en Vedtagelse af »at der skulde ske noget« (!), men luthersk blev vor Kirke først ved Kirkeordinansen af 1537; Jubilæet burde derfor fejres 2. Sept. 1937 til Minde om denne vor »Reformationslov« og de nye Bishops Indvielse]². Han ønskede Festen henlagt til September 1937 til Minde om Kirkeordinansens Udstedelse og Superintendenternes Indvielse. I sin Jubilæumsbog fastholdt han altsaa, at der ikke blev indført nogen luthersk Reformation hos os 1536. Opfattelsen blev fremsat paa en saa

1) P. Severinsen: Martin Luthers Liv, 1910.

2) P. Severinsen: Nogle Overvejelser om Reformationsjubilæum og Konfirmationsjubilæum, Menighedsraadenes Blad, 1935, 12f.

udpræget stilfærdig Maade, at maaske mange ikke har lagt nogen Vægt på det; vel fordi Bogen jo skulde være Jubilæumsskrift netop for Okt. 1536. Men betegnende nok findes i denne kirkelige Jubilæumsbog intet Kapitel med Overskrift »Reformationens Indførelse«! — Om Recessen af 30. Okt. hedder det S. 162: » Denne Lov er siden stadig *omtalt* som Loven om den *lutherske* Reformationens Indførelse i Danmark. Dette er *formelt ikke videre rigtigt*« [Udhævelserne her og i det følgende ligesom i de andre refererede Skrifter, forsaavidt ikke andet bemærkes, skyldes mig]. — Ja »formelt« er det ligefrem galt; ti paa den følgende Side siges, efter at Lovens Indhold er refereret: »Dette er Recessen af 30. Oktober. I dens *Bogstav* er *ikke* nogen Reformation i *luthersk* Betydning. Bortset fra den store Revolution i Bispestillingen er der i det hele *ikke* indført *meget nyt*. *En Regering, der havde Sind til det, kunde fortolke det hele som Grundlag for Paulus Helie's Reformation*«. Herefter maa Læseren unægtelig faa Indtrykket af, at Recessen er uklar og endda tvetydig, hvad det kirkelige Indhold »reelt« angaar. Skyldes det nu Sjuskeri eller Ubehændighed hos Lovens Forfatter, eller er denne mærkelige Ubestemthed villet? Severinsen maa, som det følgende viser, mene det sidste. Men særlig klar er ganske vist hans Opfattelse af Recessen ikke, som allerede de svævende og ubestemte Ord, han bruger om den, viser. Hvad mener han saaledes med, at den ikke indførte »*meget nyt*« udover Ændringer i Bispestillingen? Noget netop nyt var der *da* altsaa i den; men hvori det bestaar, gør han ikke opmærksom paa. Men i alt Fald var der altsaa »i dens *Bogstav*« intet luthersk! Er Meningen da, at der var noget Luthersk i dens Aand? Hvad saa? Paa Bestemmelserne, der griber ind i Stændernes indbyrdes Forhold, kan han næppe tænke, da han aabenbart ved »ikke meget nyt« kun tænker paa kirkeligt nyt. Skulde det da gælde Paabudet om »Evangeliets« Forkyndelse? Hertil maa

bemærkes, at Severinsens Paastand om, at Recessen aabnede Mulighed for en bibelhumanistisk Reformation efter Paulus Helie's Tanker, i alt Fald viser, at han ikke opfatter dens Paabud om »Evangeliets« Forkyndelse som et Paabud om Prædiken i luthersk Aand. Men tænker han paa, at Udtrykket »Evangeliet« rummede Mulighed for forskellige Fortolkning, kan Recessen unægtelig paa dette Punkt ikke siges at indføre noget nyt. Allerede 1526 havde jo de stridende Partier begge erklæret sig for »Evangeliets« Talsmænd; Katolikerne paastod endda, at Striden overhovedet ikke stod om Evangeliet; den drejede sig kun om dets rette Udlægning; og Herredagen 1533 havde i alt Fald, trods den beherskedes af Prælaterne, retlig stadfæstet »Evangeliet« som den kirkelige Forkyndelses Norm (altsaa ogsaa for Katoliker).

Men saa meget er i alt Fald klart nok, at Severinsen, trods sine egne Ord og sin nedskærende Bedømmelse af Recessens nye Indhold, alligevel hævder, at den indførte noget endog *meget nyt*. Ved den gav Rigsdagen nemlig efter hans Opfattelse Kongen, hvad endnu ingen af hans Forgængere havde faaet, Fuldmagt til at ordne Kirkens Forhold. Herom udtrykker han sig uden Forbehold, ti Referatet af Recessens Indhold slutter med Ordene: »Bunden er ryddet, og Kongen har Fuldmagt«. Dermed klares ganske vist Udtalelsen om, at »Regeringen«, hvis den havde »Sind« dertil, kunde indføre en bibelhumanistisk-katolsk Reformation; Severinsen maa altsaa mene, at Kongen, hvis han valgte dette, med Recessen i Haanden havde Ret til at kræve, at baade Gammelkatoliker og Lutheranere lydigt bøjede sig for hans Paabud! — Men en saa enestaaende og overraskende Bemyndigelse fra Rigsdagens Side, tilmed i en Lov, der betegnes som »Rigens Konstitution« (dens Grundlov), som skal binde Efterkommerne til »evig Tid«, skulde man dog mene krævede en solid og overbevisende Begrundelse. Saa meget mere, som Recessens Fortale, der saa eftertrykkelig betoner, at

man nu er naaet baade til hjærtelig Forsoning og til Fred og Endrægtighed om de store Stridsspørgsmaal, som hidtil havde splittet Land og Folk, dog nærmest maa tyde paa, at man ogsaa er sig bevidst, at der er naaet Enighed om det mest splittende af disse, Religionsspørgsmaalet, som jo netop i 10 Aar havde tvedelt det danske Folk og afsat saa meget Had. Men om dette Hovedspørgsmaal mener Severinsen altsaa, at Enigheden indskrænkede sig til, at man gav op og overlod til Kongen eller Regeringen at afgøre, om den danske Kirke fremtidig skulde være reformkatolsk eller luthersk! Man har unægtelig saa en Forklaring paa at Recessen ikke siger noget om Kirkens Gudstjeneste! Mærkelig nok anfører iøvrigt Severinsen ikke denne Tavshed som Argument for sin Paastand. Men Argumentation synes ham overhovedet overflødig: Rigsdagen har i Recessen besluttet at give Kongen Fuldmagt. Ganske vist vil man forgæves søge denne Beslutning i dens »Bogstav«. Det maa da vel derfor alligevel være i dens Paabud om »Evangeliets« Forkyndelse og i dette Udtryks Tvetydighed for Datiden, han finder Begrundelsen for »Fuldmagten«. Nærmere havde det vel ligget (naar der skal tales om en Fuldmagt særlig til Kongen), at henvise til den Ed, han aflagde paa den samtidig med Recessen udstedte Haandfæstning, hvorved han nemlig forpligtede sig til »over alle Ting at elske og dyrke den almægtige Gud og hans hellige Ord og Lære at styrke, haandhæve, beskytte og beskærme«. Her lyder jo heller intet om Lutherdom; der bruges netop et Udtryk, som man i Datidens Sprog brugte parallelt med »Evangeliet« (»Guds ord«); ogsaa det muliggør jo forskellig Opfattelse af Paabudet; men her er dog virkelig en udtrykkelig Bemyndigelse [Naar jeg i min Afhandling »Da den danske Kirke skulde ordnes »evangelisk«« (i »Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter« 1933) S. 53¹ siger, at Haandfæst-

---

¹) se p. 5, note 2.

ningen gav Kongen »ligefrem Bemyndigelse« til at træffe »videre Foranstaltninger til Kirkens endelige Ordning«, mener jeg selvfølgelig ikke en Fuldmagt af Severinsens Art, men en Bemyndigelse til i Kirken at gennemføre den lutherske Ordning, som Begivenhederne 1536 viser baade havde Rigsraadets og Rigsdagens Samtykke]. Men hvad enten man nu vil søge Begrundelsen for Severinsens Paastand i Haandfæstningen eller, som han, i Recessen, viser i alt Fald hans Udtalelse om Fortolkningsmulighederne af denne Lov, at hans selv forstaar sit Udtryk: »Kongen har Fuldmagt« i stærkt begrænset Omfang. Bestemmelserne i Recessen om Bispeembedet, om Evangeliets Forkyndelse og om de nye Bishops udelukkende Tilsyn dermed, har han vel erkendt afskærer Kongen fra at indføre en kanonisk gyldig katolsk Kirkeordning, selvom han maatte have nok saa meget »Sind «til det. Da Recessens Tilsynsbestemmelser i hvert Fald ogsaa forudsætter Opretholdelse af den ydre Kirkeenhed, turde det tillige være givet, at »Fuldmagten« ikke kan omfatte en Ordning som den, Christian III havde anerkendt i Hertugdømmerne, hvorved nemlig de to stridende Parter for en længere Tid fik Tolerance som to adskilte Kirkesamfund uden noget forenende kirkeligt Tilsyn. Om Severinsen imidlertid kun har ment, at Fuldmagten gjaldt et Valg mellem Lutherdom og Bibelhumanisme eller ogsaa en Ordning, som stadfæstede en »tvedelt« Kirke, vel at mærke under et reformeret, rent kirkeligt Episkopat, men med Plads for begge de to Opfattelser af Evangeliet ligesom i 1533, bliver man ikke klar over af hans Ord. — Men hans Paastand om Kongens Fortolkningsmuligheder synes overhovedet at have glemt, at Paulus Helie og sikkert ogsaa hans Meningsfæller overhovedet ikke kunde tænke sig en sand Reformation uden kanoniske Biskopper og uden Opretholdelse af Samfundsenheden med den øvrige Kristenhed.

Men har Rigsdagen virkelig overladt Kongen Afgørelsen af den Sag, som mere end noget havde splittet det danske

Folk i 10 Aar, er der skellig Grund til at spørge: skete det, fordi Spliden herom netop fortsatte paa Rigsdagen, uden at der viste sig Mulighed for et Resultat; eller fordi Forsamlingen ansaa sig for inkompetent til en saadan kirkelig Afgørelse, eller fordi Tilliden til Kongens Retsind og Forsoningsevne var saa enestaaende stor, eller endelig ganske simpelt, fordi Kongen gennemtvang sin Vilje? — Paa disse Spørgsmaal søger man imidlertid forgæves Svar hos Severinsen.

Fortsætter man saa Fremstillingen i Bogen, hører vi om, hvorledes den lutherske Reformation »virkelig« indførtes. Kongen havde (hvad dog i det mindste Hovedparten af Rigsdagens Medlemmer maatte vide!) ikke Sind til en bibelhumanistisk Reformation eller til en tvedelt Kirke; han ønskede Lutherdommen og kun den indført [Allerede S. 158 har Severinsen under sin Redegørelse for Statskupet den 11-12 August betonet, at Kongen »gik med til det voldsomme Skridt«, »fordi han derved fik fri Bane til at faa ordnet Kirkeforholdene, som *han mente*, det var hans kongelige *Pligt* efter Guds Bud«. At hans Forstaaelse af »Evangeliet« ogsaa var afgjort luthersk, har Severinsen vist S. 86f. (Redegørelsen for Reformationen 1528 i Haderslev-Tørning Len) og S. 154 (Bursproget 1534 ved Hyldningen i Horsens). Disse Begivenheder og adskillige Handlinger fra Kongens Side inden Rigsdagen 1536 kan da i alt Fald næppe have bibragt denne Forsamling nogen stærk Forhaabning om en »reformkatolsk Reformation« ved at give Kongen »Fuldmagt«! — At det verdslige Rigsraads Revers af 12. August, der godkender Afskaffelsen af en kanonisk Bispestilling¹, allerede reelt udelukker en »P. Helie's Reformation«, har iøvrigt Severinsen ikke forstaaet]. — Efter en Redegørelse for »Kirkeordinansens« Historie og Indhold hedder det da sluttelig (S. 175): »*Endelig* kunde saa Dagen oprinde, da Refor-

1) Holger Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ, 1, I, 208ff.

mationsværket kunde træde ud i Virkeligheden. Det var Søndag den 2. September 1537«. Altsaa den Dag, da de nye Superintendenter indviedes, og Kongen udstedte Kirkeordinansen, blev »Reformationsværket« en »Virkelighed« — et i alt Fald ikke særlig rammende Udtryk, eftersom det følgende 10. Kapitel i Bogen viser os, at denne »Virkelighed« kun betød, at Kongen befalede den ensidig lutherske Reformation gennemført ved de nye Tilsynsmænd. Men for at overvinde Modstanden mod denne nye Kirkeordning, saa den kunde blive en »Virkelighed«, maatte i alt Fald Kirkeordinansen i 1539 i noget ændret Form regulært lovsættes af Konge og Rigsraad i Forening — og endda var der langt igen, før »Virkeligheden« blev en Kendsgerning.

Severinsens Opfattelse [I en Artikel »30. Oktober 1536« i Menighedsraadens Blad for Okt. 1936 synes Severinsen dog atter nærmest at slutte sig til den ældre Opfattelse, at man virkelig maa tale om en »Vedtagelse« 1536 af den lutherske Reformation¹. S. 156 siger han nemlig, at »Almuens« Raab under Bursproget: at de vilde blive hos det hl. Evangelium, betød en Tilslutning til Kongens Krav (ifølge Niels Krag's Referat af den kgl. Proposition) om, at Læren skulde reformeres og romersk (altsaa ogsaa reformkatolsk) Gudsdyrkelse og Kirkeskik ophøre². Denne »Artikel« kom ganske vist ikke med i Loven, »men den havde faaet Tilslutning fra Rigsdagens Menigmand. At det skulde gaa den anden Vej var nu en Umulighed. Derfor er Rigsdagen paa Gammeltorv en Begivenhed med Afgørelse i for den danske Kirke. Gennemførelsen maatte naturligvis tage sin Tid« — Klarere er Severinsens Opfattelse af Sagen desværre ikke blevet hermed. Nu tales ganske vist ikke om en Fuldmagt til Kongen om at

¹) P. Severinsen: 30. Oktober 1936, Menighedsraadens Blad, 1936, 153ff.

²) Niels Krag og Stephan Stephanius: Kong Christian den Tredies . . . Historie (oversat af P. F. Suhm) I, 1776, 157.

bestemme Kirkeordningen efter sit »Sind«. Kongen har nu klart og bestemt krævet en luthersk Reformation; men kun »Menigmand« bifalddet. Betyder det, at Kongen gennemførte Reformationen paa Trods af konstateret Uenighed i Rigsdagen, altsaa egentligt ulovligt? I saa Fald bliver Severinsen i Grunden et Sidestykke til hin Præst (J. J. Fjord) som i 1904 i Skriftet »Hvad er den evangelisk-lutherske Kirke«¹⁾ hævdede, at Reformationen aldrig lovligt var indført i Danmark — efter hans Paastand, fordi Bønderne ikke havde besejlet Recessen, efter Severinsens Mening derimod, fordi kun »Almuen« gav Kongen Tilslutning til, at Kirken skulde ordnes luthersk!] er altsaa kort udtrykt: »Reformationen« indførtes i to Tempi. 1536 ryddede »Bunden«, uden at Rigsdagen afgjorde, om den danske Kirke fremtidig skulde have luthersk eller bibelhumanistisk-katolsk Præg eller være en tvedelt Kirke; først 1537 blev den efter Chrisitan III.s rent personlige Afgørelse luthersk.

Nu kan Spørgsmaalet om Tidspunktet for den danske Kirkes lutherske Reformation maaske synes mange en højst underordnet kronologisk Bagatel. Er det ikke nærmest Hip som Hap, om dette skete 1536 eller nogle Maaneder senere? Er der nogen Grund til at spille Tid, Undersøgelse og Papir paa en saadan Detaille? Og havde det ikke, naar der saaledes faktisk er Uenighed om Forstaaelsen af Recessen fra 1536, været rimeligere, at vi sidste Gang havde »festet« for den Begivehed, som alle er enige om bærer ægte luthersk Præg (skønt Ordet Lutherdom jo heller ikke lød ved denne Lejlighed; ti ogsaa her taltes kun om »Evangeliet«, men ganske vist nu om dets Gennemførelse paa alle de Omraader, der skulde være Genstand for Kirkens Virksomhed)?

Men rent bortset fra, at historisk Vished og Nøjagtighed dog ogsaa har sin Værdi, kan det ikke være os ligegyldigt,

¹⁾ J. J. Fjord: Hvad er den evangelisk-lutherske Kirke?, 1904, 54.

hvorledes den danske Reformation blev indført: om det skete ved en enig Folkebeslutning eller ved et Kongebud, hvis Retsgyldighed end ikke synes sikkert begrundet, og som i alt Fald maatte være et Tordenslag for dem, der — hvis Severinsens Opfattelse er rigtig — endnu kunde nære et vist Haab om en Ordning, som dog tolererede deres Forstaaelse af Evangeliet.

*   *   *

Inden jeg redegør for Synspunkterne paa mine tre Spørgsmaal i vore nyeste almindelige Fremstillinger af vort Folks Historie, maa jeg indskyde, at 1936 ogsaa bragte danske Læsere end anden, baade grundig og udførlig, og i det hele efter min Opfattelse rigtig Fremstilling af vor Reformationshistorie. Jeg sigter her til L. P. Fabricius's Fortsættelse af hans »Danmarks Kirkehistorie« i 2. Binds 1. Halvbind¹. Hans Skildring af Reformationens Indførelse fremhæver med ønskelig Klarhed, at 1536 er det afgørende Aar; hvad 1537 bringer, er en Gennemførelse af de Vedtagelser, som havde faaet Folkets Tilslutning ved den repræsentative Rigsdags Beslutninger. Særlig betones ogsaa eftertrykkeligt, at de Tanker, som sejrer 1536 i Stat som i Kirke, er et afgjort Udtryk for den lutherske Samfundsopfattelse og betyder den skelsættende Forkastelse af den katolsk-kanoniske Opfattelse af Kirkens Myndighed baade over Folkenes kirkelige og verdslige Liv. Men trods dette overflødiggør dette Skrift ikke en indgaaende Undersøgelse af, hvorledes de tre Spørgsmaal bør besvares efter Kildernes Vidnesbyrd, ti Fabricius' Bog er beregnet paa en bred Læserkreds og kan ikke indlade sig paa en nærmere kritisk Drøftelse af det nye Historiesyn, og Severinsens Hypoteser kender det ikke til [I Behandlingen af Rigsdagen og Recessen har Fabricius oversat Prof. Arups

¹) L. P. Fabricius: Danmarks Kirkehistorie 2, I, 1936, især 189ff.

Hævdelse af »Anklageskriftet mod Bisperne som Del af den kgl. Proposition«.¹ Spørgsmaalet om Forskellen mellem det oprindelige Forslag og den endelige Reces er derfor ikke behandlet; paa dette Punkt har Severinsens Bog absolut Fortrinet].

* * *

Jeg vender mig nu til vore nyeste Danmarks Historiers Behandling af vor Reformation og dermed deres Syn paa de fremsatte Spørgsmaal [Der er dog Grund til her at gøre opmærksom paa, at vor fremragende Forsker — ikke mindst specielt af Perioden — *C. Paludan-Müller* i 1874 i »De første Konger af den oldenborgske Slægt«² ganske sluttede sig til den nævnte kirkehistoriske Opfattelse. Efter ham (jfv. S. 624) betød Statskupet i August 1536 »alt katolsk Væsens Afskaffelse samt Indretning af en Gudstjeneste og en Kirkeforfatning efter luthersk Forbillede«. Haandfæstningen af 30. Okt. medførte (jfv. S. 628): »den gamle Kirkes Fald, Bispemagtens Afskaffelse, al Magt i Stat og Kirke lagt i Kongens og et verdsligt Raads Haand, Kongemagten styrket, Kronens Arvelighed halv indført, Rigsraadets Magt overfor Kongen indskrænket«. Hertil sluttede den udmærkede Forsker i Reformations-tidens Historie, *A. Heise* sig ganske i sin vægtfulde Afhandling om Wulfg. v. Utenhof i *Histor. Tidsskrift* 4. R. VI, 1877—8, S. 252]³.

2. Det var den ansete Historiker, Dr. V. Mollerup, som i »Danmarks Riges Historie« (1900—1906) behandlede Perioden 1536-1588⁴ Aaret 1536 er altsaa her endnu bibe-

¹) Erik Arup: Det saakaldte Klageskrift mod Biskopperne 1536, *Historisk Tidsskrift* 7, II, 1899-1900, 287ff.

²) *C. Paludan-Müller*: De første Konger af den Oldenburgske Slægt, 1874.

³) *A. Heise*: Wulfgang von Utenhof. *Hist. Tidsskr.* 4, VI, 1877-8, 162ff.

⁴) I *Danmarks Riges Historie* (af Johannes Steenstrup m. fl. 3, II, 1ff.) skrev V. Mollerup om Kong Kristian II's første Regeringsaar.

holdt som et vigtigt Tidsskel; men Betegnelsen »Reformationen« eller »den lutherske Reformation« er afløst af den sagligt saa nevtrale: »Kristian III.s første Regeringsaar«. Reelt er dog Mollerup ikke i Tvivl om, at Begivenhederne 1536 præges af »det sejrende Partis« (d: det lutherske Partis) Opfattelse baade af Statsstyrelsen og Kirkens Ordning, selvom han ikke nærmere paaviser, at Vedtagelserne vidner om et saadant Helhedssyn.

Forud for Rigsdagen har Kongen, hvis personlige Standpunkt var kendt nok i Datiden, nemlig forhandlet med den afgjorte Lutheraner, Rigshofmesteren Mogens Gjõe og med forskellige evangeliske Præster samt med sin tyske Kansler, Wolfgang v. Utenhof (ogsaa Lutheraner), saa alt var »velforberedt« til Lovgivningsarbejdet (S. 10). Mollerup lægger Vægt paa, at Rigsdagsforhandlingerne prægedes af »stor Lidenskabelighed«; »en af Bispepartiets Tilhængere siger [Knud Bille i Brev til sin Broder Eske Bille jfv. Mollerup, Bille-Ættens Historie I, 621 (1893)¹. I dette Værk slutter Mollerup sig endnu ganske til Paludan-Müllers Opfattelse af Betydningen af Fornyelserne i Oktober 1536 (jfv. Citatet S. 621). Fremstillingen i »Danmarks Riges Historie« vidner om et noget modificeret Syn baade paa den politiske og kirkelige Fornyelse] at der har været »svar Handel paa Færde, som jeg nogen Tid haver kunnet mindes«. Men »Rigsraadet (altsaa det, siden Statskupet d. 11. August, udelukkende verdslige Rigsraad) har dog forstaaet at hævde *til en vis Grad* sin overlegne Stilling i Samfundet og i Statsstyrelsen, ligesom Kongen, hvad der fremgaar af mange Udtalelser, ikke har ønsket at fremkalde et ulægeligt Brud«. Stærk Vægt lægges der saaledes paa, at der under Rigsdagen stod en Strid mellem Regeringsmyndighederne om deres politiske Interesser. Resultatet heraf blev i alt Fald ikke noget Magtfremskridt for Rigsraadet; det bevarede kun

¹) V. Mollerup og Fr. Meidell: Bille-Ættens Historie I—II, 1893.

nogenlunde sin gamle Stilling. Haandfæstningen karakteriseres derfor som »et Kompromis, sluttet mellem de to højeste Statsmyndigheder og beregnet paa at sikre begges Uangribelighed« (S. 11). Navnlig hævder Mollerup dog tillige, at Haandfæstningen bærer »Præget af det *sejrende Partis Opfattelse* af Statsmyndighedernes nu (altsaa siden Statskupet) *saa forandrede* indbyrdes Forhold« (S. 10). Om denne Tovtrækning mellem Kongemagt og Rigsraad ogsaa medførte Kampe paa Rigsdagen mellem Stænderne, og om navnlig Kirkespørgsmaalet fremkaldte Strid, siges intet nærmere; men Recessens »egentlige Kerne og Indhold« er: »Kirkeforholdenes Ordning« (S. 14). Herom hedder det saa S. 15: »Med stor Forsigtighed undgaar Recessen at udtale Ordet om en almindelig Forandring i Kirkelivet. Men ingen kunde være uvidende om, at der bag Ordene laa Tanken om *Katolicismens Afskaffelse*. Den bryder frem i Udtalelserne om den nye Skik og Orden, som Kongen, Rigsraadet og de lærde Mænd skulde forfatte; den træder *usminket* frem i Bestemmelsen om, at Guds Ord skal prædikes i Klostrene«. Desværre staaer det uklart hen, om Mollerup mener, at den »Forsigtighed«, som præger Recessen, var Udtryk for Forslagsstillernes Betænkelighed ved at tale klart til Rigsdagen (altsaa paa Grund af deres Viden om stærke Standpunktsforskelligheder hos dens Medlemmer), eller hvorvidt den skyldes Rigsdagen selv, som ømmede sig ved at vedkende sig sine Beslutninger overfor Befolkningens katolske Bestanddele. Muligvis mener han, at begge Parter betragtede »Forsigtighed« som klog Politik, skønt han samtidig med Udtrykket »ingen kunde være uvidende om...« understreger det ret overflødige deri.

Men som Hovedresultatet af 1536 fastslaar Mollerup altsaa dels, at Statsmyndighedernes indbyrdes Forhold ændredes efter det sejrende lutherske Partis Opfattelse, dels at Loven reelt tilvejebragte Retsgrundlag for Katolicismens Afskaffelse og for Indførelse af en »almindelig

Forandring« i Kirkelivet ved Bestemmelsen om Udarbejdelse af en »ny Skik og Orden«, som selvfølgelig (som ukatolsk) og Udtryk for »det sejrende Partis« Opfattelse maatte blive luthersk; men »usminket« træder ganske vist det nyes Karakter kun frem i Bestemmelsen om Forkyndelsen i Klostrene. Vigtigt er, at Mollerup ud af Recessen læser en Anerkendelse af Kongen som »Kirkens Overhoved« og derfor som dens Lovgiver. Derfor kan han i 1537 udstede Kirkeordinansen »i *sit Navn alene*«, og den blev da ogsaa udarbejdet »efter den tyske Reformations Forbilleder«. Og naar Kongen lod de nye Biskopper indvie »uden den apostolske Succession« vidner det om den »Djærvhed, som karakteriserer den danske Reformations Gennemførelse«; men der er tillige Udtryk for at »det sande Evangelium« hjemlede Kongen, den nye Kirkes Overhoved, Ret til at udfærdige Lovene for denne (S. 27).

1536 har altsaa efter Mollerup skabt Retsgrundlaget for Kongens Gennemførelse netop af en luthersk Reformation. Kongens »Fuldmagt« er altsaa ikke opfattet som Severinsen. Heri og i sin Opfattelse overhovedet af Kongen som Lovgiver har han vel Ret inden for en vis Begrænsning. Christian III vilde nemlig, netop som Lutheraner, afgjort protestere mod at blive kaldt »Kirkens Overhoved« og mod at lovgive for »en ny Kirke«, og m. H. til sin Lovgivningsret har han selv i Kirkeordinansen understreget dens absolute Begrænsning til at være tjenende for en uforanderlig og faststaaende Lov for Kirken: Vor Herres Jesu Christi egen Ordinans. — Disse Misforstaaelser og adskilligt andet viser, at Mollerup ikke har anset det for Umagen værd nærmere at studere Lutherdommens Kirkeforstaaelse og den Helhedsopfattelse at Stat og Samfund, som præger Recessen, saavel som Haandfæstningen, Kroningshandlingen og selve Kirkeordinansen.

Men, hvad der særlig tilskynder til ny Undersøgelser, er Mollerups Syn paa, hvorledes Retsgrundlaget for Reformationen vedtoges, Her minder hans Opfattelse af Reces-

sens Tekst om Severinsens, selvom de fastslaaer forskellige Resultater udfra Lovens formelle Utydelighed eller Forsigtighed. Uden Eufemisme sagt, hævder altsaa Mollerup, at Recessen, hvad det kirkelige Hovedspørgsmaal angaar, er Camouflage! Den tør ikke klart, endsige »djærvt«, vedkende sig, hvad den skal bruges til. Den lusker Reformationen igennem, og denne fødes saaledes efter Mollerups Opfattelse 1536 i Dølgemaal.

*   *   *

3. I »Det danske Folks Historie IV (1928) har Højskoleforstander, cand. mag. *Hans Lund* behandlet Tidsrummet fra 1533 til 1588¹. Man forbauses unægtelig over en Periodeinddeling, som lader dansk Historie begynde et nyt Tidsafsnit 1533. Allerede dermed maa Betydningen af 1536 som skelsættende Begivenhed træde tilbage for Læseren. Men Forstaaelsen af Reformationen som et Tidehverv, der gør op med den katolske Middelalders Opfattelse af Stat, Kirke og Kulturliv, udvikles selvfølgelig ogsaa, naar det væsentlig karakteristiske for den angivne Periode bestemmes ved Overskriften: »Under Forbundet mellem Konge og Adel«. At denne Overskrift absolut ikke karakteriserer Aarene 1533-36, er givet; men trods det berettigede i at pege paa et saadant »Forbund« i Aartierne efter 1536, synes den mig selv for disse kun at fremhæve noget partielt karakteristisk for »det danske Folks Historie« dengang. Ja, selvom man som H. Lund fortrinsvis vil betragte Perioden fra et politisk Hovedsynspunkt, forekommer denne Overskrift mig lidet udtømmende. Det, som politisk mest karakteriserer Perioden er dog det nye Syn paa Statsmagten og den deraf følgende Udvidelse af Kongemagtens Kompetence, kirkeligt og kulturelt, som 1536 tilvejebragte.

¹) I *Det danske Folks Historie* (red. af Aage Friis m. fl. IV, 1928, 1 ff.) skrev Hans Lund: Under Forbundet mellem Konge og Adel 1533—88.

Herfor er Forfatteren ganske vist heller ikke blind. Men, naar han S. 29 siger: »Christian III repræsenterer Tidens almindelige politiske Ideer om øget Magt for Staten og den øverste Regering, som de fandtes i *fyrstelige Kredse*«, er Oplysningen utilstrækkelig [Hvorfor det samtidig fremhæves at »Christian III havde det i sin Haand at skabe et kongeligt Enevælde«, forstaar jeg ikke. Selv siger Forfatteren, at »Tiden ikke var moden for en saadan Styreform« og understreger, at Kongens statspolitiske Opfattelse var en anden. Selv Christiern II havde jo kun tænkt paa et Arvekongedømme med øget Fyrstemagt. At Christian III ved Brug af sin i 1536 stærke Hærmagt kunde have gennemtvunget Enevælde, er selvfølgelig muligt; men hvorfor pege paa Muligheder uden Tilslutning fra nogen Side i den givne Virkelighed? Det skulde dog være den, Historie-skrivningen tolkede]. — Unægtelig stræbte Datidens Fyrstepolitik mod udvidet Magt; men der er dog en afgørende Forskel i det Statssyn, som fx. Kejser Karl V repræsenterer, og det, en Lutheraner som Christian III har tilegnet sig. Hvor fremtrædende end Kejserens politiske Magtstræb var, selv overfor Paven og Kirken, glemte han dog aldrig, at han var Katolik, og om en Frigørelse fra det bærende i Middelalderens Samfundsopfattelse er der for hans Vedkommende ikke Tale. Selv saa humanistisk frigjorte Magtstræbere som Frans I og Henrik VIII fornægtede heller ikke i deres Politik deres katolske Opdragelse, naar det gjaldt Kirken. Af Christian III.s Personlighed tegner H. Lund et baade smukt og træffende Billede (S. 26—7); han understreger her ogsaa stærkt hans tyske »Paavirkning«; saa meget mærkeligere er det da, at han ikke viser Forstaaelse for, at hans »Fyrstepolitik« paa aldeles afgørende Maade præges af hans lutherske Syn. Selv naar man ud fra et politisk Hovedsynspunkt vil skrive Reformationstidens Historie hos os, naas kun den fulde Forstaaelse af Begivenhederne 1536, naar de lutherske Samfundsdeels Betydning for Christian III og det sejrende Parti tydelig paa-

peges [En saadan samlende Redegørelse gives altsaa ikke; men iøvrigt fremstilles heller ikke selve den kirkelige Reformationshistorie samlet. Den maa søges i Underafdelinger af to Hovedafsnit: i Paragraffen »Indre Politik under Christian III« (under Hovedafsnittet »Rigets almindelige Historie«) og i Paragraffen »Kirkelige Forhold« (under Afsnittet »Sociale og økonomiske Forhold. Kirke og Aandsliv«)].

Gennem H. Lunds Redegørelse baade for Statskupet i August og for Haandfæstningen og Recessen af 30. Okt. vil Læseren da ikke blive klar over, at 1536 betyder Sejren over Middelalderens hele Samfundsopfattelse. Derimod understreges endda meget stærkt (S. 30), at Recessens »Nyordninger m. H. til *Kirkens* ydre og indre Forhold« sætter Skel, ja gør 1536 til »det skarpe Bruds Aar«, ligesom H. Lund tidligere (S. 26) udtrykkelig har sagt om Christian III, at »det faldt i hans Lod at gennemføre den *lutherske* Reformation«. Selvom han med den sidste Sætning maaske sigter til Begivenhederne 1537, er den afgjorte og retslige Vending efter hans Opfattelse dog sket i 1536; og naar han efter Omtale af Recessens Bestemmelser om Kronens Berigelse ved Kirkegodset tilføjer: »den Fordel, Adelen høstede af *Reformationen* var i Forhold dertil forsvindende ringe« (S. 32), maa det antages, at han fastholder, at »Reformationen« er indført o: vedtaget af Rigsdagen 1536 [Om nogen Dissens, endsige »lidenskabelig Strid« paa denne, tales der ikke. Lund ved, at det saakaldte Klageskrift mod Biskopperne er en Del af den kgl. Proposition; men om dennes Forskel fra Recessen siges intet. Heller ikke berøres Spørgsmalet om »Almuens« Tilkendegivelser ved Bursproget paa Gl. Torv, som overhovedet ikke omtales]. — Dette modsiges heller ikke af, hvad der paa S. 154 siges om »De kirkelige Forhold« (et Afsnit, som iøvrigt baade behandler de kirkelige Fornyelser indgaaende og særdeles forstaaende): »Der stod efter Recessen af 1536 meget tilbage at ordne før en ny Kirkeskik var indført i Danmark«.

Ti der tilføjes: »Den *katolske Kirke*ordning var ikke mere; det, der skulde træde i Stedet, var efter Tidens Opfattelse ikke nogen ny Kirke, men en *Kirkeordning*, der kunde tjene »Jesu Kristi uforanderlige Ordinans«. Det stod nu til de følgende Aar at skabe denne«. Antagelig mener Forf., at det ikke alene var »Tidens«, men Recessens Opfattelse, at den bestaaende Kirke, hvis katolske Ordning nu var ophævet, og som hvis Grundlag det luthersk forstaaede Evangelium var fastslaaet, nu skulde nærmere ordnes efter »Jesu Christi egen Ordinans«. Men at der ved Evangeliets Antagelse i 1536 og særlig ved Haandfæstningen var givet Kongen en ved nævnte Kristi egen Ordinans ganske vist begrænset kirkelig Lovgivningsret, siges imidlertid ikke.

Skønt H. Lunds Fremstilling af 1536 paa ingen Maade gentager Mollerups Tale om Recessens Camouflage af Beslutningen om den kirkelige Reformation eller støtter Severinsens Tanker om en Fuldmagt til Kongen, som aabner ham Mulighed for andet end en luthersk Kirkeordning, peger dog ogsaa den paa det ønskelige i at undersøge, hvorvidt man virkelig, uden at anerkende den Indflydelse, Lutherdommens Syn paa Stat og Samfund har øvet, naar den rette Forstaaelse af Samfundsomvæltningen 1536 og af Rigets nye Grundlov.

*   *   *

4. Medens de førnævnte Historikeres Fremstillinger af Reformationen var Led af Værker, hvor hver Periode i dansk Historie havde sin Forfatter, fremtræder Professor *Erik Arups* Redegørelse som Afsnit af hans egen »Danmarks Historie«,¹ der heltigennem er præget af sin Forfatters ejendommelige Personlighed og særprægede Historieopfattelse. — Som bekendt vakte allerede 1. Bd. af denne

¹) Erik Arup: Danmarks Historie I til 1282, 1925, II 1282--1624, 1932.

unægtelig imponerende Arbejdsydelse fra den for sine strenge Krav til Metode og Kildekritik kendte Forsker største Opsigt ved dens gennemgribende Revision af hidtidig Opfattelse af vort Folks samfundsmæssige Udviklingsgang og Historie; men Værket blev ogsaa Genstand for voldsomme Angreb, ikke blot for dets Ensidighed, men for bevidst Tilsidesættelse af Kravet om historisk Objektivitet, selv i Behandlingen af foreliggende Kildemateriale. Overfor Bd II, der altsaa indeholder Skildringen af vor Reformationshistorie, har navnlig Professor *Knud Fabricius* i »Historisk Tidsskrift« 10. Række II (S. 323—369) fremført tungtvejende Kritik¹.

Det Grundsyn paa Historieskrivning, som Arup vedkender sig, samtidig med at han vel stærkere end nogen dansk Historiker har brudt Staven over al Historieskrivning, som vidner om svigtende Beherskelse af ægte, videnskabelig Teknik, være sig ved mangelfuld kritisk Prøvelse af Kilders Bærekraft eller ved bristende Objektivitet i Brugen af dem, nøder mig til, inden jeg vender mig til hans Fremstilling af vor Reformationshistorie, at udtale mig om mit Syn paa »Idéhistorie« og den specielle Form for den, som Arup er den mest fremtrædende danske Talsmand for.

I 1921 udgav Arup — dog »med store Betænkeligheder« — »Rids af Danmarks Historie til Brug ved Universitetsundervisning« (Særtryk af en stor Leksikon-Artikel)². Allerede dette »Rids« anlagde med stor Klarhed og gennemført Stringens de Synspunkter paa Udviklingen i det danske Folks Historie lige til 1920, som vi atter møder som bærende i han store Værk. »Ridset« understregede Erhvervslivets Kaar og Vilkaar til de forskellige Tider og konstaterede dets Betydning for Samfundsdannelsen overhovedet og

¹) K. Fabricius: Anmeldelse af Erik Arup: Danmarks Historie II Bd. Det 16. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 10, II, 1932—4, 323ff.

²) Erik Arup: Rids af Danmarks Historie, 1921. Ændret Særtryk af Hagerups Konversationsleksikon.

for de senere Samfundstilstande, særlig ogsaa for Udviklingen af den politiske Forstaaelse og Magtfordelingen i de forskellige Perioder. Indtrykket (i alt Fald mit Indtryk) af denne unægtelig med fremragende Dygtighed skrevne, kortfattede Oversigt (paa kun 110 smaa Sider) var, at Arup vilde understrege Betydningen af en ikke tilstrækkelig vurderet Side af Udviklingen uden just derved at ville paastaa i den at have den egentlige Nøgle til Erkendelsen af »Historiens Virkelighed«. At Historien betinges af andre Faktorer, anerkendte da »Ridset« for saa vidt ogsaa ved at medtage visse (ganske vist yderst faa) Enkeltheder vedrørende Kulturlivet i særlig Forstand [For Sammenhængen mellem personlig Livsforstaaelse og Samfundsopfattelse synes »Ridset« ganske uforstaaende. — Om Kirkens ydre Organisation gives visse Oplysninger, men trods Hovedinteresse for de politiske Forhold, omtales end ikke under Middelalderen den Fremtrængen af de kanonisk-teokratiske Tanker, som medførte Danmarks Indlemmelse som afhængig Kirkeprovins i den af Romerkurien styrede vesterlandske Kirke og betingede Højgejstlighedens politiske Magtstilling hos os; Paven nævnes overhovedet først i Anledning af de Aftaler som i Slutningen af 15. Aarh. skaffede Kongen større Indflydelse paa Besættelsen af de højeste danske Kirkeembeder! Katolsk eller luthersk Religøsitets Indflydelse paa Folkets Mentalitet og Livnes ikke! Hvad Ortodoksi, Pietisme, Oplysning, Rationalisme og 19. Aarh.s Vækkelser i saa Henseende har betydet, antydes end ikke (end ikke disse Navne eller Betegnelser forekommer). men Interessen for Aandslivet iøvrigt er heller ikke større: Holberg nævnes, dernæst Grundtvig (men som Grundlægger af de Folkehøjskoler, som har bidraget til Bondestandens Opdrift) og endelig G. Brandes (som Indledning til Konstatering af Studentersamfundets og Hørups politiske Betydning!) Det er alt]. Men selv hvor Forfatteren omtalte Danmarks Forhold til de omgivende Folk i Krig eller Fred, var det dog den Rolle

Erhvervsinteresserne og økonomisk Konkurrence har spillet, han særlig fremhævede.

Det Helhedsbillede, Skriftet tegnede af vort Folks Historie, paaviste en gradvis Tilbagetrængen af et oprindeligt Selvstyre, forårsaget ved de fremvoksende Stændermodsatninger og ved Brydninger mellem Kongemagten og de Kredse, som vedblivende besad eller udviklede en mere eller mindre konkurrerende Magtindflydelse. Sin Kulmination naaede denne politiske Udvikling i Enevældet; men siden 1849 har Folket med voksende Held tilbageerobret den politiske Magt og dermed et Selvstyre, som ogsaa har vist sig at betyde Erhvervslivets lykkelige Trivsel og Opkomst.

Skønt Redegørelsen for Aarhundrederne siden Middelalderen voksede i Fylde, prægedes »Ridset« dog af en paafaldende Forskel i saa Henseende for de Aartiers Vedkommende, som ligger efter Grundlovens Udstedelse (52 af 110 Sider er forbeholdt denne Periode). Den politiske Partiudvikling siden den reviderede Grundlov og Kampen om Folketingsparlamentarismen viste imidlertid Forfatteren atter en ganske særlig Interesse; og i højeste Grad gælder det Regerings- og Rigsdagsforholdene siden Verdenskrigens Udbrud i 1914. For disse sidste Aartiers Vedkommende er overhovedet Rammerne for et »Rids« ganske sprængt ved Medtagelse af en Mængde Details, ikke mindst vedrørende Rigsdagsvalg og Navne paa aktive Politikere, hvoraf adskillige næppe vil kunne paaregne vedblivende Opmærksomhed, endsige Hædersplads i vor Historie. — Forordets Bemærkning om manglende Undervisningsmidler for vore sidste 50 Aars Vedkommende kunde vel motivere en mere indgaaende Behandling af dette Tidsafsnit; men unægtelig har »Ridsets« Fremstilling her mere Karakter af en Vejledning for kommende aktive Politikere end for Historiestuderende, ja man fristes endda til at sige for »Indpiskere« i vort radikale Partis Tjeneste! Redegørelsen for dette Afsnit

viser i alt Fald tydelig, hvor vanskelig det er at skrive moderne Historie, uden at Subjektiviteten gør sig gældende, særlig naar den røber et udpræget Temperament. Men kan man overhovedet paa Grund af den manglende Afstand fra Begivenhederne og Ukendskabet til et stort, endnu utilgængeligt Kildemateriale, være sin Samtids eller en nærliggende Fortids »Historiker« i virkelig videnskabelig Betydning? Arups Fremstilling godtgør en urokket Tro paa, at Gennemførelse af Folketingsparlamentarisme betyder et virkeligt og heldbringende Folkestyre, og en udpræget Mangel paa Syn for de samfundsskadelige Følger af Overbudspolitik og Partiegoisme, der er fulgt i Parlamentarismens Spor — for ikke at tale om Følgerne af den samtidig stigende Undervurdering af de aandelige Værdier, der har været bærende for det danske Folk ned gennem Tiderne. Selvom Arup enkelte Steder finder det betimeligt at gøre en kritisk Bemærkning (saaledes om at de politiske Forhold dog nødvendiggjorde en Revision 1866 af den oprindelige Grundlov, at Venstres Brug af Finanslovsnægtelse som politisk Kampmiddel var betænkeligt, at »det sikkert havde været bedre«, om Regeringen (Zahle) havde søgt Samarbejde »i alt Fald med »Venstre« (!), da Stillingen til Genforeningen af det danske Sønderjylland skulde tages) er Partistandpunktet, ud fra hvilket Udviklingen betragtes, tydelig nok. Ikke mindst præger det den beundrende Skildring af Ministeriet Zahles Styre under Verdenskrigen, og den ensidige Bedømmelse af Motiverne til Opgøret med det. Hans Syn paa Forsvars-sagen er ogsaa ganske den radikale Partimands: med Hørup hævdes, at Københavns Befæstning var en »Krigs-fare« for Danmark, den militære Sagskundskabs Stilling (som de konservative fulgte i Kommissionen af 1902) vidner om en »ubegribelig Uvidenhed«, og Forliget 1909 om en Forsvarsordning var »urimeligt (trods dens Værdi i 1914 flg.!).

Vender man sig nu til det store Værk, kunde man

unægtelig have ønsket, at det, netop fordi det Maal, Arup har sat sig, er en gennemgribende Revision af vort Folks Historie, havde bragt et Forord med Redegørelse for Forfatterens principielle Syn paa sin Historieskrivning; i alt Fald nogen misforstaaet Kritik vilde dermed være undgaaet. En Læser af »Ridset« bemærker nu snart to Ting: den stofmæssige Fattigdom vedrørende de kulturelle Forhold gentager sig ikke i den store »Historie; langt fra! Men Redegørelsen for Fænomener fra dette Omraade vidner paa den anden Side tydelig om en principiel Under-vurdering af deres Betydning. Denne Opfattelse maa vel atter erkendes som den selvfølgelige Konsekvens af den Betydning, Værket tillægger Erhvervsliv og Politik. Med Hensyn til disse drejer det sig nemlig ikke om en stærkere Fremhæven af en hidtil ikke tilstrækkelig paaagtet Side af den historiske Udvikling. Nej, de økonomiske og poli-tiske Forhold er nu uden Forbehold eller »Betænkeligheder« under Hensyn til Tidsforskelle, hævdet som de primært bestemmende for den historiske Udvikling; dennes Virke-lighed erkendes kun ud fra Konstateringen af disse Fak-torers afgørende Indflydelse. — Arup har selv forbigaaende i en Udtalelse i II, 596 tydelig understreget, at dette er hans Syn paa Historien, kun ud fra dette Syn paa Aands-liv og materielt Liv skrives den Historie, der giver os »Sandheden«. I Anledning af en Omtale af W. Scharlings Undersøgelse af Pengenes synkende Værdi i Danmark siden Amerikas Opdagelse¹ »beklager« Arup derfor dansk Historieskrivnings hidtil afvisende Stilling til »den saakaldte materialistiske Historieopfattelse«. Og saa hedder det: »Den tanke, at folkenes *politiske* udvikling og *hele* den historiske verdensudvikling *i langt højere grad* end ved de aandelige værdier bestemtes ved det *økonomiske* livs udvikling, har kun langsomt kunnet vinde frem; det var

¹) W. Scharling: Pengenes synkende Værdi belyst ved Aktstykker samt ledsaget af en kort Udsigt over den danske Mønthistorie, 1869. Jfr. Erik Arup: Danmarks Historie II, 596 f.

ganske vist ogsaa en *tanke*, der betød en *fuldstændig omstyrning af alle de synspunkter*, der hidtil havde været gængse indenfor *historisk forskning*«. Og ganske interessant belyser Arup straks efter »Tankens« Betydning for sand historisk Forstaaelse praktisk ved et Eksempel, der er saa meget mere interessant for os her, som det berører mit specielle Emne: »*Sandheden* er dog, at denne (som Følge af Møntens synkende Betalingsværdi) mægtige *prisstigning forandrede* de danske *samfundsforhold* paa langt voldsommere maade end *reformationen*; den satte alle samfundets stænder i et helt andet forhold til hverandre end hidtil«. — Allerede denne Paastand om historisk »Sandhed« viser, hvor paa-krævet det er at søge konstateret, hvad den danske Reformation samfundsmæssigt betød. Men i hvert fald er den et klart Vidnesbyrd om nævnte »Tankes« Betydning for Arups Historieskrivning.

Det store Værk vidner da ogsaa tydeligt om hans Trosvished om, i denne »Tanke« eller Dogme at have Nøglen til al historisk »Sandhed«. Dog maa vel tilføjes, at hans særlige Subjektivitet paa forskellig Maade har sat sit Præg paa hans Anvendelse af denne hans ledende »Tanke«. Saaledes viser en karakteristisk Udtalelse, at han overhovedet ikke er i Stand til at henregne Religiositet til de virkelige Aandsværdier. Han synes end ikke som andre moderne Aander at kunne nøjes med at jævnstille dens »sløvende« Virkninger med Opiumsgiftens: Religiositet er simpelthen dødbringende for Aandslivet. Det hedder derfor I, 291: »Danmark vedblev som alle kristenhedens lande at henligge i *religiositetens dødssøvn*! Med en saadan Opfattelse befinder man sig selvfølgelig i en Selvskuffelse, hvis man mener at kunne se virkelig objektivt paa Udslag og Virkninger af kristent Trosliv. Det vilde ogsaa psykologisk set være formaalsløst at stille et saadant Krav til vedkommende Historiker. Overbevisningen om Religiositetens livsbetydende Nullitet og den samtidige Overbevisthed om de »virkelig« bestemmende Drivkræfter i

Udviklingen maa endda næsten nøde en saadan til at tillægge Kristnes Handlinger de samme Motiver, som hans egen Mentalitet kender til, og i alt Fald frembyder de to Bind talende Eksempler paa Arups Tilbøjelighed i saa Henseende.

Men ogsaa hans personlige Syn paa det politiske Liv har utvivlsomt særlig øvet sin Indflydelse paa hans Opfattelse af den »Tanke«, som bestemmer »den hele historiske Verdensudvikling«. Uanset den store Vægt han lægger paa de økonomiske Forholds store Betydning for Samfundslivet, har nemlig dog den specielle politiske Udvikling med Redegørelsen for den ydre Magtbesiddelse og, siden en virkelig Statsdannelse hos os, for den politiske Magtfordeling hans særlige Interesse. Men her lægger han ikke Skjul paa, at hans demokratiske Hjærte under alle Tidsforhold er paa den brede Befolknings Side overfor Konger, Stormænd og Overklassers vitterlige eller endog blot antagne Magtsyge og Tryk. Ja, den Særinteresse, han i »Ridset« viste for de parlamentariske Former, forklarer vel ogsaa Værkets fremtrædende Tilbøjelighed til at nedvurdere Kongernes Betydning ogsaa for de ældre Perioders Styre og til paa et ofte meget svagt Grundlag at konstatere »Regeringer« eller »Ministerier«, paa hvis Kompetence der anlægges Synspunkter, som man skylder Datiden Bevis for, at den kan have delt.

I alt Fald maa Arup efter sin foran nævnte Udtalelse om »den materialistiske Historieopfattelses« Betydning for Forskningen med Rette henregnes til »Idéhistorikerne«. Paastanden om »Tankens« almengyldige primære Betydning for den historiske Udvikling i Forhold til de »aandelige Værdier« viser, at han gaar til sit Arbejde med den bestemte Forudsætning heri at have Visheden om en historisk Lov, en alt oplukkende Nøgle til historisk Forstaaelse. Og den glorificerende, men, som man nok tør paastaa, lovlig naive Oplysning om, at denne Idé har betydet »en fuldstændig omstyrtning« af hidtidig Historie-

forsknings Synspunkter, stadfæster dette, men viser vel ogsaa, at han næppe kan antage det for Umagen værd at skænke denne hittidige Historieforsknings Argumenter særlig Opmærksomhed — den er jo »verfåhrt«. Ved at slaa en tyk Streg over *den* historiske Videnskab, som ikke erkender »Tankens« Sandhed, betegner han for saa vidt sin »Ide« ogsaa som en arbejdslettende Genvej under selve Undersøgelserne.

Nu ved vi alle, at Kravet til Historieforskning om at »borteliminere« ens Subjektivitet overhovedet er utopisk. Selvom Forskeren i største Alvor behandler sit Kildemateriale efter en metodisk-kritisk Lærebogs strengeste Lovparagraffer, kan det personlige Judicium ganske ubevidst for ham næppe undgaa at gøre sin Indflydelse gældende, ikke mindst, hvis han er et udpræget »Temperament«; og absolut Objektivitet ved hans efterfølgende konstruktive Bearbejdelse af det som brugbart erkendte Kildestof, altsaa ved den egentlige Historieskrivning, er et Maal, som det vel næppe er lykkedes nogen Historiker fuldt at naa, ti i selve »Konstruktionen« maa Subjektiviteten uundgaaelig gøre sig gældende ikke mindst efter den Forstaaelse af Historieforskningens Formaal, man har tilegnet sig. Opfattes dette f. Eks. som pædagogisk-etisk bestemt af Hensyn til Ønsket om Indvirkning paa Nutid og Fremtid (en i vore Dage ikke ukendt Forstaaelse af Historieforskningens og Historieskrivningens rette Maal — saa stærkt fremhævet, at man endog deri ser Beviset for dens samfundsmæssige, ja endda »videnskabelige« Berettigelse), maa det medføre en Vurdering af Fortidsfænomener, som let bevirker en Forbigaaelse eller i hvert Fald en Tilsløring af deres tidsbestemte Betydning og Ret. I hvert Fald kan der ved historisk »Fremstilling« overhovedet kun være Tale om en større eller mindre Virkeliggørelse af Kravet om fuld Objektivitet, hvor stor Vægt man end lægger paa Teknik og Metode.

Men givet er, at en Idéhistoriker med sin Dogmetro

paa sit Hovedsynspunkt som den sikre Vej til de historisk vigtige Resultater befinder sig paa en langt mere udsat Post, naar det gælder Objektivitet, end den Historiker, der ser sin Opgave i at søge Forstaaelse af Fortidens Virkelighed alene ud fra hver Periodes tidsbestemte Karakter og Forhold. Ogsaa han maa selvfølgelig erkende, at de materielle og politiske Forhold til enhver Tid øver en stærkt bestemmende Indflydelse paa Periodens »Historie« baade som faktiske Forudsætninger for den og som Faktorer, der i høj grad indvirker paa selve Tidsafsnittets Liv og Tilstande; men han vil ikke se paa disse Faktorer udfra en for ham fastslaaet Idé, som forudsætter, at Menneskeliv og Skæbne primært er afhængige af den ydre og materielle Virkelighed. Da Mennesker virker bestemmende og ikke mindst efter Tidsforholdenes og deres egen Karakter omformende ind paa de bestaaende Forhold, ikke blot, som den materialistiske Historieopfattelse tror, for at fremme deres materielle Velvære eller sikre sig ydre Interesser eller Magt, men i høj Grad fordi en personlig Livsforstaaelse behersker dem eller maaske særlige og nye Tidsidéer har grebet dem, vil han forstaa, at netop historisk Virkelighedserkendelse kun naas ved Forstaaelse af den Mentalitet og det Livssyn, som bestemmer deres (og særlig de fremtrædende Enkeltmænds) Opfattelse af Tidens Problemer og Opgaver. En saadan Samfølen med Datiden og Forstaaelse af enhver for den tidsbestemmende Faktor, den være aandelig eller materiel, maa dog utvivlsomt byde Forskeren en sikrere Vej til Erkendelsen af historisk Virkelighed og ganske særlig til Undgaaen af de Farer, som truer »Objektiviteten« fra Historikernes egen Subjektivitet, end et Forhaandsstandpunkt, fastslaaet udfra et moderne, monistisk Livssyn, som var Datidsmenneskene baade ukendt og uforstaaeligt. I hvert Fald, jo mere udpræget inkommensurabelt Historikerens personlige Livssyn er med Fortidens, des vanskeligere vil det være ham at erkende den

ham fremmede og reelt uforstaaelige Mentalitets Indflydelse paa vedkommendes Handlinger og Livsindsats, og dermed forskydes let en vigtig Side af Fortidsvirkeligheden, der jo ikke alene er visse ydre Fakta, for ham. At det fastslaaede Dogme endog frister til ligefrem at skyde en Fortids egen Forstaaelse af sine Problemer og Opgaver til Side og som ved Intuition konstatere den »sande« Virkelighed eller reelt: dekrettere et Syn paa Kildematerialet efter Idéhistorikerens personlige Grundopfattelse er vel saa at sige en nødvendig Konsekvens af Standpunktet. Betegnende er saaledes Arups Undersøgelse af den danske Reformations vigtigste Kilde, Recessen af 1536, som han indleder med en Afvisning af den Vægt, den selv lægger paa de kirkelige Fornyerelser. For ham er det klart, at dette maa være, hvad man kalder »Bondefangeri«, ti de sækularpolitiske Spørgsmaal og Erhvervsinteresserne maa jo utvivlsomt have haft Hovedinteressen ogsaa i 1536! — Mon ikke ogsaa den moderne Sækularisation af Samfundsforholdene saa at sige med Nødvendighed influerer paa »den materialistiske Historieopfattelses« Syn paa Tilstande og Institutioner i ældre Perioder? Arups Behandling i hans Reformationshistorie tyder i alt Fald derpaa.

Der er talt meget om katolsk Historieskrivnings Tilbøjelighed til at lade »Dogmet overvinde Historien«; men mon Faren for Objektivitet er mindre, hvor den materialistiske Historieopfattelse er »Dogmet«? I alt Fald synes det indlysende, at Idéhistorikeren, hvad enten hans Idé er af sjæleligt eller materielt Indhold, og uanset hvor fremragende Ekspert han maatte være i Kildekritik og moderne historisk Metode, er mere udsat for sin Subjektivitets Indflydelse paa Forskerarbejdet end den Historiker, som mangler en Forhaandsoverbevisning om et bestemt Grundsyns Nøgleevne til at oplukke enhver Fortidsvirkelighed eller om, at den hidtidige Forsknings Synspunkter paa Udviklingen er »omstyrtede«. — Den sidste vil sikkert ogsaa — ikke blot fordi Fortidens Kildemateriale som

oftest lader os i Stikken m. H. til Meddelelser om de handlende Personligheders Sjæleliv, men ogsaa fordi han ved, at man uden sikker Viden herom mangler den vigtigste Forudsætning for fuldtud at kunne forstaa og dømme om deres Indsats — være betydelig mere forsigtig og tilbageholdende med Vurderinger af saadanne og ikke mindst med Domme over Motiverne til deres Handlinger eller til deres Samfundsforstaaelse end den Mand, for hvem Aandsværdiernes underordnede Betydning er givet. I hvert Fald er det typisk for Idéhistorieskrivningen, at den er i høj Grad vurderende; den har aabenbart Vanskelighed ved at nøjes med en blot Konstateren af Begivenheder eller Handlinger og deres paaviselige Eftervirkninger. Ogsaa Arup viser sig i sin store Historie som »Vurderingsmand« om en Hals; og Dommene udtales med den kategoriske Sikkerhed, som kun den troende Dogmetilhænger kan have. »Realhistorikeren« (om det maa være mig tilladt at bruge denne Betegnelse om den, som forholder sig skeptisk overfor et moderne Livssyns Evne til at fungere som Lov for Erkendelsen af Fortidsvirkeligheden, og som fastholder den overfor nævnte begrænsede Opfattelse af Historikerens egentlige Opgave) vil i alt Fald føle det som sin Pligt at bedømme Fortiden og dens Personligheder efter deres Evne eller Mangel paa Evne til at løse de af dem selv eller deres Tid erkendte Problemer og Opgaver, eventuelt efter deres Svigten af disse Formaal — overhovedet efter deres Handlen i Overensstemmelse eller Uoverensstemmelse med den Livs- og Samfundsopfattelse, de vedkender sig. Denne Historieopfattelse mangler absolut ikke Interesse for »Idéer«; men det er de tidsbestemte Idéer og ikke en moderne Idé, i hvilke den søger sin Støtte baade i Forstaaelsen og Vurderingen af Fortiden.

At Idéhistorikerens Undersøgelser resulterer i en Mængde Omvurderinger og »Fornyelser« i Forhold til ældre Forskning, for hvilken Forhaandsdogmet var ukendt, er selv-

følgelig, For Arups store Værks Vedkommende er dette da ogsaa Tilfældet. Men selvom meget heraf ubestrideligt skyldes hans skarpe Kildekritik paa Omraader, hvor han virkelig arbejder paa første Haand, er en overvejende Del af de »overraskende« Fornyetelser, nærmere beset, simpelt-hen saa at sige logiske Konsekvenser af Grundsynet og for saa vidt netop ikke overraskende. Kun maa vel tilføjes, at Værket viser, at den ovenfor nævnte, unægtelig noget reklameagtig klingende Udtalelse om »Tankens *fuldstændige Omstyrning* af *alle* hidtidige Synspunkter«, dog faktisk har vist sig som en Overdrivelse; saa revolutionært har i alt Fald Hovedsynspunktet ikke virket i Praksis i Arups Værk. Det gælder ikke mindst 2. Bd. og specielt Fremstillingen af vor Reformationshistorie. Den vidner unægtelig om den Ensidighed, Hovedsynspunktet medfører; men en »fuldstændig Omstyrning« af, hvad tidligere dansk, og især kirkehistorisk, Forskning har udrettet, vil næppe heller Arup selv paastaa den bringer. Hvorvidt han da har blottet hidtidige Mangler paa Udsyn eller paa Samfundsforstaaelse eller har paavist Nødvendigheden af visse indgribende Omvurderinger ud fra metodisk-kritiske Kildeundersøgelser, vil imidlertid den specielle Undersøgelse af hans Fremstilling tage Stilling til.

Men iøvrigt kan vel fastslaaes, at Arups nye Synspunkter er afgjort belærende og berigende, hvor de virkelig blotter Mangler paa Forstaaelse af Samfundstilstande og af Samfundsudviklingen i tidligere dansk Historieskrivning; begge Bind bringer unægtelig baade nyt og værdifuldt i saa Henseende. Og hans Omvurderinger maa i alt Fald ægge Forskningen til fornyet Undersøgelse og Efterprøven, hvor tidligere Opfattelser var bygget op paa mangelfuldt og endda ofte ikke metodisk-kritisk gennemprøvet Materiale; og dette gælder mange Punkter i dansk Historie. Skade kun, at man paa Grund af manglende videnskabeligt Noteapparat saa ofte har Vanskelighed ved at bedømme Berettigelsen til den foretagne »Omvur-

dering« paa Omraader, hvor man ikke selv har gjort Førstehaandsundersøgelser. Idéhistorikere har unægtelig en ubehagelig Tendens til at optræde autoritativt overfor deres Læsere.

Man har kaldt Arup en »apriorisk« og »tendentios« Historiker. Som Idéhistoriker er han unægtelig apriorisk, og efter de Krav, Idéen stiller, tendentios. Idéen betyder jo reelt et Paalæg om Ensidighed, og den faste Overbevisning om dens Sandhed synes at have en Tro paa sikker historisk Intuitionsevne i Følge. Begge Dele kan ikke undgaa at influere paa Undersøgelsen og Bestemmelsen af »Fortidsvirkeligheden«. Af Ensidighed følger jo, allerede aldeles logisk, en vis Skarphed i Opfattelsen af Propositionerne i Helhedsbilledet og i Synet paa de enkelte Fænomener, Forhold og Personligheder; og Farerne for Objektiviteten ved at lade »Intuition« erstatte Begrundelse ligger lige for. Ensidighedens reelle Konsekvenser saa vel som Brugen af »Intuition« præger dog heldigvis ikke i lige høj Grad al Idéhistorie; der er i høj Grad Forskelle, eftersom vedkommende Historiker er opøvet i metodisk Forskning og virkelig kildekritisk Teknik. Men Teknik og Metode er overhovedet ingen ufejlbar Garanti mod den subjektive Indstillings selvskuffende Indflydelse, og ikke mindst Idéhistorikeren viser en betænkkelig Tilbøjelighed til at »dekretere« i Stedet for at begrunde, selv hvor virkelige Bevismidler ganske mangler. Men, i hvert Fald vidner det om ringe psykologisk Forstaaelse, naar de omtalte, saa at sige givne Konsekvenser, af en Idéhistorikers Dogme bedømmes som Vidnesbyrd om tendentios Uredelighed. Grundtvig frembyder vel i sin »Verdenskrønike« af 1812¹ det mest udprægede Eksempel, Danmark har haft, paa Idéhistoriens farlige Konsekvenser i Retning af uholdbar historisk Opfattelse og vrang, ligefrem horrible Domme

---

¹) N. F. S. Grundtvig: Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng, 1812.

over Nationer, Personligheder og religiøse Bevægelser: men han var ogsaa ubesværet af Hæmninger fra virkelig historisk Metode og Teknik! Men en Beskyldning for Uredelighed selv mod ham vilde dog være ganske misvisende. — Det ligger ikke saa langt tilbage i Tiden, at *Troels-Lund* udfra Fremdragelsen af et omfattende og i og for sig uangribeligt Kildemateriale skrev os sin store og værdifulde danske Kulturhistorie i 16. Aarhundrede. I Bindet om »Livsbelysning«¹ kastede han Lys over det Grundsyn, fra hvilket han saa paa den historiske Udvikling; og selvom man vel ikke kan sige, at det store Værk just udsprang af dette, har det dog sat saa stærkt Præg paa det, at det næppe kan kaldes uberettiget at henregne ogsaa ham til Idéhistorikerne. I alt Fald var det hans subjektive »Livsbelysning«, som hindrede ham i den fulde Samfølelse med de Slægtled, som han ved sine mange, indgaaende Specialundersøgelser og med sin fremragende kunstneriske Evne ligefrem syntes at levendegøre paany. Den afstumpede i alt Fald hans Forstaaelse for Lutherdommens aandelige Indhold, som netop var det bærende for de Tidens Livssyn eller »Livsbelysning«, han skildrede, og subjektivt farvede Domme og ganske misvisende Jævnførelser mellem Virkninger af Lutherdommen og den tidligere Katolicisme var Følgen. Men ligesaa lidt her vil en Beskyldning for Uredelighed være paa sin Plads. — Og det samme gælder de *moderne lutherske Forskere*², som skriver baade Dogme- og Kirkehistorie udfra Forudsætninger om, at en i Øjeblikket højt skattet dogmatisk Opfattelse har fastslaaet, hvad der er »ægte Lutherdom« eller som finder Historiens væsentlige Indhold i visse »Motivers« Eftervirkninger³, selv efter at den historiske

¹) Livsbelysning er bind XIII af det p. 5, note 1 nævnte værk.

²) Der hentydes til det 20. århundredes »Luther-renaissance«, på tysk og måske navnlig på svensk grund.

³) J. Oskar Andersen ytrede sig stedse med stor skepsis overfor den idehistoriske og motivforskende metode som især dyrkedes i den lundske teologi (G. Aulen, A. Nygren, R. Bring m. fl.).

Udvikling har medført Opgaver og ny Problemstilling, som nødvendiggjorde Omformning eller Opgivelse af det før fremherskende »Motiv«. Kendskab til metodisk-kritisk Historieforskning har heller ikke her kunnet værne mod Følgerne af »Idéens« Ensidighed. Det viser sig saaledes allerede ved disse Historikeres svigtende Interesse og Forstaaelse for den Lutherdom, som de reformerede Kirker virkelig vedkendte sig som Udtryk for »Evangeliets« Indhold. Men Historikerens selvfølgelige Interesse for en vis Tids nye Idéer og Motiver forpligter ham dog først og fremmest til at fremhæve, hvad der af disse fik virkelig tidsbestemmende Indflydelse. En moderne Interesse f. Eks. for personlige Tanker hos Luther, som Tiden ikke fandt brugbare til at løse dens Problemer, bør selvfølgelig, hvor stor Betydning de end kan have haft for hans egen Livsudvikling i en vis Periode, ikke fastslaaes som »Reformationens Lutherdom«, navnlig ikke, naar Kendsgærninger viser, at Luther i alt Fald har modificeret dem ved at tiltræde og billige, hvad der virkelig blev bestemmende for den (jfr. hans Stilling til den Augsburgske Konfession). Men Misforstaaelse i Opfattelsen af det virkelig tidsbestemmende i den oprindelige Lutherdom medfører ogsaa, at den nævnte historiske Skole bliver skævt indstillet overfor de Faktorer, som i en senere Tid nødvendiggør en særlig Fremdragen af og Vægtlæggen paa saadanne Sider af Evangeliets Indhold og dets Krav om ægte personlig Tilegnelse og kristelig Livsførelse, som den første »lutherske« Tid overhovedet ikke havde formaaet at levendegøre. Den afvisende Stilling til »pietistiske« Fænomener er i saa Henseende talende. Hver Periodes Forstaaelse af det lutherske maa af Hensyn til historisk Virkelighed bestemmes og vurderes i Forhold til det religiøse Livs tidsbestemte Trang og de for Tiden foreliggende Opgaver. Behandler man disse udfra Synspunkter, der var betinget af ganske andre Forhold og navnlig vurderer dem udfra et moderne dogmatisk Synspunkt for, hvad der bør være bærende i Udviklingen, naar man i alt Fald ikke til Realhistorie i min Betydning!

Man maa ogsaa stadig holde sig klart for Øje, hvor vanskeligt det overhovedet er for os ud fra det os levnedes Kildemateriale at fastslaa de Motiver, som virkelig har bestemt den enkeltes eller Helhedens Handlinger. Som oftest er de blandede og mangfoldige. Vi ved jo, at hvad der i Øjeblikket er mest bestemmende for os selv, kan være højst uklart for os, endsige da for den udenforstaaende eller for en Eftertid [Jvf. H. J. H. Glædemarks Afh. om Grundtvigs Nedlæggelse af Præsteembedet i 1826, Kh. Saml. 6. R. III, 201flg.]¹. Historikeren maa i alt Fald for en kildefattig Fortids Vedkommende være tilfreds, naar han med størst mulig Sikkerhed kan fastslaa, hvad der virkelig skete, og skønne over disse Begivenheders Sammenhæng med foreliggende Forhold og over deres paaviselige Eftervirkninger paa en følgende Tid.

Det er altsaa med store Betænkeligheder jeg ser paa »Idé- og Motivhistorien«; men Vildfarelse rummer jo ofte en overset Sandhed, og jeg indrømmer gerne, at ligesom det i denne ufuldkomne Verden kun lader sig gøre at slaa til Lyd for en Sag ved at fremføre den med en i og for sig uberettiget Ensidighed, saaledes er det maaske ogsaa mest »nyttigt« eller maaske i adskillige Tilfælde ligefrem nødvendigt ogsaa for historisk Forsknings Fremme, at ikke tilstrækkelig paaagtede Faktorer i den historiske Udvikling fremsættes med Idé- og Motivhistoriens inciterende Ensidighed og Skævhed! Og forstaaelig er ialt Fald denne Fremgangsmaade, hvor »Historikeren« endog forfægter den Overbevisning, at baade Historieforskningens og Historieskrivningens »videnskabelige« Værdi afhænger af Iagttagelsen af dens pædagogiske Nutidsformaal [Dr. Povl Bagge har i en interessant Afhandling

¹) H. J. H. Glædemark: N. F. S. Grundtvigs Nedlæggelse af Præsteembedet 1826. En kildekritisk og psykologisk Studie. Kirkehist. Saml. 6, III, 210ff.

i Historisk Tidsskrift (10. R. V. 1940, S. 355—384)¹ behandlet Spørgsmaalet »Om Historieforskningens videnskabelige Karakter«, hovedsagelig polemisk vendt imod *Kr. Erslevs* Opfattelse af Forskellen mellem Historieskrivning, der kræver særlige kunstneriske Fremstillingshensyn varetaget, og egentlig videnskabelig Historieforskning. I Begyndelsen af Afhandlingen kommer Forfatteren ind paa de forskellige Syn paa Historieforskningens principielle Formaal og tager her Afstand fra *Adolph v. Harnacks* Hævdelse af Historieforskningens direkte pædagogisk-etiske Formaal. For mange Teologer vil det maaske være ukendt, at den berømte Kirke- og Dogmehistoriker bestemt krævede, at Historikerens Arbejdsmaal skulde være »Eingreifen in den Gang der Entwicklung«. Formaalet er: »Die Vergangenheit abzustossen, wo sie hemmend in die Gegenwart hineinreicht«, og die Zukunft umsichtig vorzubereiten«. Historikeren har et »richterliches, ja ein königliches Amt«, han skal dømme Fortiden som en Konge! Derved skal han berede Fremtiden, ti »nur die Wissenschaft hat ein Recht zu existieren, die ein Werdendes vorbereitet«; ellers er den overflødig, ja skadelig (!), ti »zum Handeln ist der Mensch auf der Welt, nicht zum Betrachten«! (S. 357—8). Det turde være ubestrideligt, at et saadant Syn maa indvirke som farligt for Objektiviteten, allerede paa Forskerens Stilling til sine Kilder, men i særlig Grad paa hans Dom om det virkelig betydningsfulde i dem og i den Udvælgelse, der gør sig gældende ved Fremstillingen af de vundne Resultater af Forskningen. Med Glæde ser man /at/ Dr. Bagge betoner (S. 378), at man ikke kan komme udenom den Kendsgærning, at Mennesket »som villende personlighed« overalt indgaar i den historiske Aarsags-

¹) Povl Bagge: Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af *Kr. Erslevs* skrift »Historieskrivning«. Hist. Tidsskr. 10, V, 1939—41, 355ff.

kæde. »Dette menneskelige element gør de historiske fænomener saa sammensatte, at historieforskeren for at forstaa dem i deres sammenhæng . . . overalt maa »søge det individuelle«. Heri ligger da Forstaaelse for at Historikeren med særlig Omhyggelighed maa sætte sig ind i den tidsbestemte Mentalitet hos de særlig handlende Personligheder. Dette mener Dr. Bagge vel ogsaa, naar det hedder S. 361, /at/ Historiens Maal er at »give sand oplysning om de menneskelige livs vilkaar og former«. Ligeledes betones (S. 360), at Historikeren ikke kan fremhæve de aandelige eller materielle Faktorer, der spiller en Hovedrolle i hans egen Samtid eller som særlig interesserer ham, uden at Propositionerne i Helhedsbilledet af Fortiden bliver væsentlig urigtigt; Forfatteren tager ogsaa Afstand fra den »uvidenskabelige Optimisme«, hvormed den moderne Historieforskning ser paa sine Resultater paa Grund af dens metodiske Teknik og særlige Vægtlæggen paa den økonomiske Historie (S. 363)].

Men ét er, at det efter Arups Værk bør vise sig umuligt selv i dansk Aands- og Kulturhistorie at se bort fra den uomtvistelige Betydning, de økonomiske og politiske Forhold har haft ogsaa paa disse Omraader; noget andet er, om det skal lykkes ham ved sit Værk at overbevise om, at disse Faktorer ubestrideligt og til enhver Tid har øvet primær Indflydelse baade paa disse Omraader og paa Samfundslivets Udformning og Udvikling. Historien kender dog til Perioder, væsentlig bestemt af idealistisk Aandsliv, og i stærkt derfra forskellige Tidsafsnit har det i alt Fald været fra Aandslivet, at de virkelig folkelige bevarende og rejsende Kræfter er udgaaet, der kom til at bestemme Fremtiden.

Arups »Danmarks Historie« staar for mig som en ejendommelig Parallel til Troels-Lunds store Værk; som det rigt paa virkelig Landvinding for dansk Forskning, trods al Ensidighed og Fejlsyn; men som det ogsaa skæbnesvangert tidsbestemt og for saa vidt et monumentalt

Indlæg i Bestræbelserne for at bringe det Livssyn, som siden 1870'erne arbejdede sig frem hos os og betog saa store Kredse af vort Folk, til Sejr ogsaa paa Historiens Omraade. Med Troen paa det monistiske og materialistiske Livssyn vil det staa og falde. Maaske vil det netop blive »staaende« som et »Monument« over de nævnte Bestræbelsers Kulmination! Ti Omslaget, der tilkender Aandsværdierne (og særlig det religiøse Liv) deres fulde Betydning saavel for Nutidslivet som for den forbigangne Fortid kan næppe længe udeblive — navnlig ikke, naar man atter af videnskabelig Historieskrivning bestemt vil kræve en objektiv Afvejen af samtlige Faktorer i hver tidsbestemt historisk Periode. — Vel tyder meget paa, at vi foreløbig skal blive Vidner til, at en lige saa materialistisk orienteret Historieopfattelse først vil trænge sig frem, bestemt af Idéen om Geopolitik og Kampen for Markederne som det afgørende udviklingsbestemmende i Historien; men denne synes rigtig nok samtidig at skulle præges af en Samfunds- og Statsopfattelse, som netop tager den stærkeste Afstand fra det liberalistisk-demokratisk bestemte Grundsyn, som Arup forfægter. Fra denne nye Side vil man sikkert faa at høre, at en saadan opfattet politisk Udviklingshistorie hører til de Historieopfattelser, som maa betragtes som »fuldstændig omstyrtede«! Muligvis vil først dette Skred aabne Øjnene for Idéhistoriens Farer for videnskabelig Objektivitet.

5. Hvad nu Arups Fremstilling af den danske Reformation angaar, vidner den selvfølgelig om hans indgaaende Kendskab til derhen hørende Kildemateriale og den til Emnet hørende Literatur, men rigtignok ogsaa om den Indflydelse, man kunde vente fra hans »Idé«. Denne betinger hans særlige Periodeinddeling, som allerede understreger for Læseren, at Reformationen hverken satte et afgørende Skel mellem en Middelalder og en Nytid eller betød noget Tidehverv for Folket som verdsligt Samfund. Hvad selve »Reformationen« i 1536 angaar, betoner Arup

ganske vist i en senere Sammenhæng, hvor vigtigt det er at fastholde, at Stat og Kirke efter Datidens lutherske Samfundsopfattelse udgjorde en uadskillelig Enhed, betragtet fra to Sider. Alligevel mærker man intet til, at denne rigtige Erkendelse af Datidens lutherske Samfundsbetragtning har sat mindste Præg paa Arups forudgaaende Redegørelse for Begivenhederne og Beslutningerne i 1536. Tværtimod. Hvad der fremkaldte disse, var Nødvendigheden af økonomiske og politiske Reforme, og det Indhold, de fik, var Resultat af de forskellige politiske og sociale Interessers Brydning. De verdslige Reforme medførte Lutherdommens kirkelige Sejr; men at denne betingede disse og satte sit Præg paa dem i Overensstemmelse med den omtalte Datidsopfattelse, spores ikke af Redegørelsen. Paa den anden Side betegner hans Opfattelse af Kirkereformationens »naar« og »hvorledes« langt fra nogen »omstyrtende« Dissentieren fra den ældre, kirkehistoriske Forstaaelse. Arup tvivler overhovedet ikke om, at det var Rigsdagen 1536, der, endog med begejstret Bifald, gennemførte de for dansk Kirkeliv saa afgørende Beslutninger. Da dette imidlertid efter Arups Syn paa Religion maa betyde »Dødssøvnens« Vedbliven, er det ganske forstaaeligt, at han ikke indlader sig paa Spørgsmaalet om denne Reformation blev en Svækkelse eller Forstærkelse af denne beklagelige Livshindring!

Arup deler det lange Tidsrum, hans 2. Bd. behandler (1282—1624) i 3 Afsnit, kendemærkede ved Overskrifterne: Kongen (1282—1412), Borgeren (1412—1523) og Herremanden (1523—1624). Reformationen er saaledes tidsmæssigt set Del af en større Periode, hvis særlige Indhold den heller ikke betinger. Hvorvidt Arup ved denne Periodeinddeling og ved sine Overskrifters Angivelse af de tre Tidsrums Hovedpræg virkelig fremmer sine Læses Forstaaelse af det karakteristiske og bærende for de i Bindet behandlede Aarhundreder, turde dog være tvivlsomt. I hvert Fald kan jeg ikke finde, at Bestemmelsen af den

tredje Periodes Tidsomfang eller dens Overskrift bidrager til Forstaaelse af, hvorledes den politiske Magtfordeling formede sig i denne Periode. Skal den politisk-økonomiske Side af Historien være Hovedsiden, er det mig gaadefuldt, at man vil fastslaa 1523 som Periodebegyndelse eller Tideherv. Selvom man, som jeg bemærkede overfor H. Lund (S.   ), ganske ser bort fra, at Lutherdommen har haft afgørende Betydning for de politiske Vedtagelser i 1536, og selvom man fastholder, at Reformationens kirkelige og kulturelle Betydning kun har været noget sekundært for vort Folks Udvikling, er det dog givet, at Bestemmelserne 1536 om, at Danmark fremtidig udelukkende skal have en verdslig Regering, og at Kronens økonomiske Basis skal sikres ved Inddragelse af Bispegodset og Disposition over Bispetiende (hvortil faktisk kom Statens Dispositionsret over Kapitels- og Kloster-gods), satte et langt skarpere og mere indgribende Skel netop i vor politiske Historie end noget i Aaret 1523. — Og mod Overskrifterne taler ogsaa vægtige Grunde. Ti, selvom 2. Periode viser en Opgang for Borgerstanden, som endog førte til borgerlige Personers Placering i Regering og Administration i Kong Hans' og Christiern II.s Tid; og selvom Frederik I.s Tid betegner en fremtrædende Modsætning til Forgængerens »Borgerregering«, betød jo Christiern II.s Regeringstid paa ingen Maade en Forringelse af Kongemagten. Tværtimod! »Statsminister« Hans Mikkelsens og Sigbrits Iver for at hæve Borgerstanden var i alt Fald »secundær« i Forhold til deres konsekvente Stræben mod at udvide Kongemagten næsten til Enevælde paa indrepolitisk Omraade. Heller ikke betød denne Opgangstid for »Borgeren«, trods alle dens Overgreb overfor Kirken, noget Brud med denne eller Kurien, som Arup da ogsaa selv betoner [Arups Redegørelse for Christiern II.s nye Love, som særlig tilskrives Hans Mikkelsen, indrømmer, at de netop gør Kongemagten til afgørende Faktor (ogsaa i Bystyret) og omhyggelig undgaar Brud

med Pave og Kirke (jfr. iøvrigt herom J. O. Andersen, Overfor Kirkebruddet)]¹. Den politiske og økonomiske Stilling, Kirken besad ifølge kanonisk Ret og særlige Privilegier, omstyrtedes jo først 1536. Og trods det reelle Brud med Paven 1526 og den katolske Kirkes Opløsning og Magttab under Frederik I paa Grund af Lutherdommens sejrende Fremgang, kan det heller ikke omtvistes, at det var Prælaterne, altsaa de kirkelige Stormænds politiske Magt, som særlig gjorde denne Konges Tid til et »Adelsvælde« (Jfv. ogsaa Arups Overskrift til § 411: »Bispernes Overvælde«). Da disses Politik førte Danmark ud i Borgerkriben, oplevede Landet tilmed nogle Aar, hvortil Overskriften »Herremanden« i alt Fald kun passer for saa vidt, som denne Samfundsklasse mest af alle blev forfulgt eller udpresset! Arups Periode-Overskrifter giver en lidet vejledende Karakteristik. For de to førstes Vedkommende burde Kirkens Magt i alt Fald paa en eller anden Maade være understreget. Og saavel i 2. som i 3. Periode vil endog den, som blot søger Orientering i vor politiske Historie, savne Kongens Navn. I alt Fald hører Udslettelsen af 1536 som det gennemgribende Tidsskel ikke til Fremskridtene i moderne dansk Historieskrivning!

Hvad nu Indførelsen af Reformationen angaar, er den skildret i Kapitlerne 10 og 11, dens nærmere Gennemførelse i Kirken i 13. Kapitel. Med H. til det sidste skal jeg her kun bemærke, at Overskriften »Den nye Kirke« ikke stemmer vel med Arups tidligere og rigtige Betoning af, at ingen dengang tænkte paa Oprettelse af »en ny Kirke«, — Datidens lutherske Ledere vilde i alt Fald paa det bestemteste have protesteret mod denne Betegnelse!

Af Hensyn til mine kritiske Bemærkninger maa jeg ret indgaaende referere Arups Fremstilling af Begivenhederne 1536, hvoraf »Reformationen« er Led. Altsaa: Efterat

---

¹) J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. Den første lutherske Bevægelse og Christiern II's Forhold dertil, 1917, især 139ff. 169ff.

Christian III 6. August 1536 som Sejrherre var draget ind i København, besluttede han 11. August i et Krigsraad, hvori foruden de højeste Officerer hans holstenske Tilidsmænd Johan og Melchior Rantzau samt den preussiske »Kommandør« Joh. Pein og vel ogsaa Admiral Peder Skram og Righshofmester Mogens Gjøre deltog, at konfiskere »den gamle kirkes uhyre godsrigdom«, da det var umuligt at paalægge det udpinte Land nye Skatter for at faa Lejetropperne aflønnet og aftakket og Krigslaanene tilbagebetalt. For at fremtvinge Konfiskationen skulde Biskopperne fængsles. De tilstedeværende Biskopper, bortset fra Ove Bille, fængsledes straks, og den følgende Morgen billigedes Krigsraadets Beslutning af 12 verdslige Rigsraader, som i en Erklæring udtalte, at Danmark for at faa Ro og Fred i Fremtiden skulde styres ved et rent verdsligt Regimente af Kongen og verdslige Rigsraader. De nulevende Biskopper skulde udelukkes fra al fremtidig Deltagelse i Regeringen af Danmark, og »Evangeliet« skulde fra nu af alene prædikes i Riget. Biskop Ove Bille, der var tilstede ved dette unormale Rigsraadsmøde, vilde ikke tiltræde Beslutningerne; og da han snart efter nægtede at overgive Kongen Silkeborg Slot, blev ogsaa han arresteret, ligesom de øvrige Biskopper efterhaanden blev det. Statskupet »billigede alle« bortset fra nogle faa gammelkatolske Herremænd; men selv de følte sig lettede ved »at slippe af med bisperne i rigsraadet«! Dette om Statskupet, hvis kirkelige Resultat er »den gamle Kirkes« Fald og Godkendelsen af »Evangeliets« almindelige Indførelse (S. 478ff.).

For en »moderne betragtning« hedder det saa (S. 480) kunde det synes rimeligt, at Kongen, da Statskupet forløb saa heldigt, havde gjort sig til enevældig Konge. Tanken om ogsaa at fængsle de verdslige Raader, havde efter Kongens eget Sigende været fremme; men blev fraaadet ham af danske og tyske Raader, som havde hans Tillid. Det har været formodet, at Melchior Rantzau ønskede

hele Raadets Fængsling, for at fastslaa Holstenernes Overmagt i Danmark; men antagelig var Kongen selv imod det, da han var fast beluttet paa at blive »en virkelig landekonge for Danmark«. Vilde det da være en heldig Begyndelse for en dansk Konge at arrestere den danske Righofmester og Rigens Marsk! Iøvrigt synes Arup at betragte Statskupet som det Tidspunkt, fra hvilket Kongen fuldt anerkendte, at »han nu ogsaa havde en dansk regering«, som han (trods Holstenernes Ønsker) burde følge, naar han vilde være en virkelig »landekonge«. Men allerede før Statskupet var han faktisk under særlig Indflydelse fra et dansk »Regeringsparti«, navnlig Mogens Gjõe og Johan Friis, som delte hans lutherske Opfattelse i »Reformations-sager« og, som han, vilde »genoprette en herremandsregering«; ti »dette danske regeringsparti vandt *sin første sejr*, da det bestemte kongen til at *respekttere* Danmarks forfatning saavidt, at hans første regerings-handling (efter Københavns Fald) blev at indkalde en dansk rigsdag til møde i København 1536 15. oktbr«.

Propositionen til denne Stænderrigsdag i Oktober (eller, som Arup efter moderne Forbillede kalder den, »Trontalen«) er forfattet af Kansleren Joh. Friis, dog vel efter Samraad med Mogens Gjõe. Den lægger al Skyld for Borgerkrigen og Ulykkerne paa Biskopperne, Borgerne og Bønderne, medens den verdslige Adel »synes *ganske* uden skyld«. Kongen, som ønskede Fred og Forsoning, vilde for Guds Skyld tilgive alle; det fremhæves, at han dog havde været nødt til at fængsle Biskopperne, og disse angribes derfor voldsomt, især for hverken at have været papistiske eller evangeliske i deres Lære og for at have været lige uduelige i Kirkens og Kongens Tjeneste (som Følge af dette voldsomme Angreb gav man senere Aktstykket den urigtige Betegnelse Kongens »Klageskrift mod Bisperne«). Til Slutning fremsætter Propositionen de Forslag til Nyordninger, som i alt væsentligt ogsaa blev Resultatet af Rigsdagen.

Om selve Forhandlingerne paa denne, som først menes paabegyndt den 20. Okt., ved vi kun, at de et Øjeblik var ved at strande paa Kongens »bestemte Vilje« om at faa sin Efterfølger valgt; men Resultatet af Forhandlingerne har vi: et Valgbrev for Kongens lille Søn Frederik, Haandfæstningen og Recessen (Rigens Konstitution, den fremtidige, uafhængigt af Haandfæstningen, gældende danske Grundlov). Disse tre Aktstykker, der alle dateredes 30. Oktober, maa betragtes som samlet Resultat af Rigsdagen, selvom Haandfæstningen som sædvanlig fremkom efter Forhandling mellem Kongen og Rigsraadet. Formentlig besejlede Kongen Haandfæstningen d. 30. Okt. om Morgenen, ti »først dermed overtog han¹⁾ med rette regeringen og kunde forelægge rigsdagen recessen til vedtagelse«. Derefter begav Konge og Rigsraad sig til Gammeltorv, hvor Rigsdagen og en stor Folkemængde var samlet. Her oplæstes først Propositionen, som nu »var bragt i overensstemmelse med, hvad der skulde vedtages«. Derefter Recessen, som vedtoges »sikkert med høje bifaldråb«. Sluttelig takkede Rigsmarsken Tyge Krabbe Kongen for hans Naade og Tilgivelse.

Uden nærmere at redegøre for Recessens hele Indhold fremhæver Arup som Hovedbetydningen af Rigsdagens Beslutninger, at den afgjorde de Spørgsmaal, der var fremkaldt af en gammel politisk Kompetencestrid mellem Stænderne. Vedtagelserne gav nemlig saadanne »nye grundlæggende regler« for Forfatningen, ja for hele Samfundsordningen, som »for en tid afgjorde alle de store spørgsmaal, hvorom den bitre *politiske strid* havde staaet i Danmark nu netop i 70 aar siden Christiern I.s brud med Akselsønnerne« [Christiern I søgte ogsaa overfor Stormændenes Magtstræb »at oprejse almuen mod ridderskabet« (jfv. Arup S. 247), og han indkaldte 1468 det første danske Stæn-

---

¹⁾ Her er udeladt: »med alles billigelse og« (Arup II, 483).

dermøde netop som en Støtte for sine Interesser]. — Dette Syn paa Rigsdagen gør nu ganske vist ikke Arups Periodeinddeling mere forstaaelig; men det kan maaske bidrage til at forklare, at han »ikke kan tage hensyn til, at recessens kloge affattere ansaa det for *opportunt* at skyde den gamle kirkes omstyrtelse i forgrunden ved at sætte bestemmelserne herom i spidsen og gøre dem særlig udførlige«. Men en saadan Forhaandsfortolkning af et Aktstykke og dets Udstederes Motiver er, metodisk og historisk set, mildest talt betænkelig. Reelt mener Arup, som den følgende Fremstilling viser, at de snedige Politikere, Johan Friis og Mogens Gjøe, for at kamouflere Recessens Sikring og Udvidelse af deres Rigsraads- og Herremandsinteresser for de lavere Stænder lod Recessen særlig henlede Opmærksomheden paa det populære Opgør med de forhadte eller misundte Biskopper og den ønskede kirkelige Reformation. Denne har altsaa i alt Fald haft den politiske Betydning, at den tjente Datidspolitikerne til Bondefangeri! Arup har altsaa saaledes, ligesom Møllerup, gennemskuet, at Recessen bevæger sig »med Forsigtighed« om sin »*egentlige* Kærne og Indhold«! Kun er denne for ham ikke Katolicismens Afskaffelse og Evangeliets Sejr, men — hvad Stormændene allerede paa Christiern I.s Tid sigtede mod — Begrænsningen af Kongens politiske Magt og Umyndiggørelsen af de ufri Stænder.

Dette søger Arup saa at godtgøre ved en »mere systematisk« Gennemgang af Beslutningerne. Kongen maatte indgaa et Kompromis om Arvefølgen, som viser, at han »trak det korteste straa«. Stændermøder udgik af Forfatningen, ti Kongen »lod sig dette glimrende magtmiddel aldeles slippe af hænderne«. Rigsraadet hævdede da ikke blot »sejrrigt sin plads som rigets repræsentative forsamling«, men »paa højst *underfundig* maade« (!) forstod det at udvide sin Magt, »idet det nu ganske tiltog sig kongens ret til frit at vælge sine ministre«. »Da rigsraadet saaledes havde bemægtiget sig selve *regeringen*, kunde det give

afkald paa den gamle taabelige oprørsparagraf«; men i Stedet fastsloges, at Kongen ved eventuelle Klager over Overgreb skulde staa til Rette for det. — Bestemmelserne om Handel, Erhverv og Jordbesiddelse er affattet ensidigt til Fordel for Herremændene. — Nu først tillader det »systematiske« Hensyn Arup at vende sig til Recessens Indledning og dens Hoveddel. Propositionens »storsindede beslutning om almindelig amnesti« billigede Rigsdagen, ligesaa Statskuppet overfor Biskopperne, »ja den sluttede sig med eenstemmig begejstring dertil«. Hverken de afsatte Biskopper eller andre deres Lige skulde mere komme til biskoppelig Regimente eller regere i Riget; for at modsætte sig denne Beslutning sattes Straf paa Liv og Gods. — For Konfiskation af Stiftsgodset, »der hidtil havde været privat ejendom« (!) (»dette store kirkerov, om man vil tale med indignation derom«), er Rigsdagens »sunde og kraftfulde argument *alene*«, at dette vil være nyttigere for det danske samfund i Kongens og Statens Besiddelse, end det før var i Kirkens. »Ikke i den internationale, aandelige (?) kirkemagt, men i den nationale, verdslige statsmagt saa nu det danske folk, repræsenteret af sin rigsdag, sin bedste og dygtigste fører i fremtidens tilskikkelser«. Dermed fik saa Kongen ogsaa Ret til Besættelse af alle »Prælatstillinger« og Patronatsret til de andre hidtil af Bisperne besatte Kirkestillinger. Videre bestemmes, at indtil Ordning træffes om Kapitels- og Klostergodset, maa der kun disponeres over det med Kongens og Rigsraadets Samtykke; Tienden, der kun skal betales af Bønder, tredeles som hidtil, men Bispetienden »svares til kongen«. Men idet Statsmagten saaledes med Rigsdagens Billigelse overtog Kirkens Jordegods, erkendte den samtidig sin Forpligtelse overfor Kirkens hidtidige Opgaver. Recessen paalægger »Regeringen« at ansætte »kristelige bisper og superattendenter, som det menige folk kan lære, undervise og prædike det hellige evangelium og guds ord og den hellige kristelige tro«; og Haandfæst-

ningen befaler Kongen »først af alt at elske og dyrke den almægtige gud og hans hellige ord«. Recessen bestemmer ogsaa, »at der skal oprettes et bestandigt regimente, en kristelig oprigtig *ordinans* og skikkelse, der skal blive her udi riget ved magt holden«. — »Skønt det endnu ikke blev sagt, at dette regimente skulde være *luthersk*, stod det dog *rigsdagen* klart, at *dette* var meningen, og at *regeringen* herefter skulde paatage sig at *sørge for*, at *troen* i landet i fremtiden blev den *rette lutherske*«. Ogsaa Arup finder dog saaledes noget kamoufleret ved Recessens Tale om den kirkelige Reformation; men i alt Fald *Rigsdagen* selv var klar over, hvad den her besluttede (det var jo ogsaa netop stillet i Spidsen for at samle dens Opmærksomhed om dette, som var det folkelige Ønske, og ikke om de Bestemmelser, der gav Rigsraadet og Herremændene Fordele!). Ligeledes blev Undervisningen »ligefra domskolerne til universitetet« »væltet over paa *regeringen*« som en »arv fra kirken«, og endelig ogsaa Omsorgen for syge og fattige. — Som Arup sluttelig siger: »Det vigtigste, omend *underforstaaede punkt* i disse *rigsdagens* beslutninger er, at samtidig med at den tillod *regeringen* at konfiskere kirkegodset, *paalagde* den *regeringen* den nye opgaver: at opretholde kristentroen, at sørge for ungdommens tilstrækkelige undervisning og at paatage sig forsørgelsen for syge og fattige«.

Allerede tidligere har Arup betonet, at Borgere og Bønder for Christian III kun var »underklasser, der ikke skulde regere, men regeres, omend med venlighed«. Han viser nu sluttelig, at *Rigsdagen* fastslog denne Vurdering af de nævnte to Stænder. »*Bønderne* kom sikkert overhovedet ikke til orde paa *rigsdagen*«; og baade *Reces* og *Haandfæstning* »stadfæstede og udvidede herremændens ret over deres bønder«. Borgerne blev endda »berøvet hele det retsgrundlag, hvorpaa de hidtil havde bygget«. — Herremændene blev ved Forfatningsforandringen 1536 overhovedet den eneste Stand i Riget, som havde politisk

Betydning. De og Kongen delte ogsaa Ejendomsretten til Danmarks Jord imellem sig i to temmelig lige store Dele, og kun Adelen fik Ret til Lenene. Da videre habeas-corporus-Regelen kun gjaldt for dem, kan man sige, »at fra nu af (altsaa fra 1536) var borgere og bønder virkelig ufri mænd«.

Denne pessimistiske Opfattelse af Recessens saa afgjort indgribende sociale Virkninger kan da i alt Fald ikke bekræfte, at »Prisstigningen i datidens Danmark betød større forandring i samfundsforholdene end reformationen! Vil man hertil sige: Arup sagde jo: »end reformationen«, ikke: »end rigsdagsbeslutningerne 1536« maa hertil bemærkes: Arup indrømmer selv, som jeg allerede har omtalt, at Reformmændene fra 1536 ikke saa Kirke og Stat som to adskilte Sfærer. De udgør det samme og i Virkeligheden ene Samfund, i hvis Forhold altsaa Rigsdagsvedtagelserne og ikke Prisstigningen foraarsagede den saa afgørende Forandring.

Men med nævnte mørke Syn paa Resultaterne 1536 forstaas ganske vist, at Arups Dom over Christian III som Politiker maa falde temmelig ringeagtende ud. Han er nærmest Redskab i andre Hænder, veg jo tilbage for at bruge sin Militærmagt til at udvide den danske Konges »magt og ret«, lod danske Herremænd skrive Danmarks Forfatning og fandt sig i, at Rigsraadet bemægtede sig selve Regeringen!! Hvad Arup kan respektere hos Kongen, er hans Retsind og hans Indsats for at bringe Landet den saa stærkt tiltrængte Fred og Forsoning. Amnestien var nemlig Udtryk for Kongens Sindelag. Og »det faste og ærlige regimente, han gennemførte paa grundlag af den givne forfatning«, stemmede med hans Beslutning om at blive Danmark en virkelig »landekonge«. Derom vidner ogsaa særlig hans Retshaandhævelse og den Orden, han skabte i Centraladministrationen (Rigsraadet har dog saaledes ikke sat ham helt ud af Spillet!). — Først i denne Sammenhæng omtales nemlig, hvad Haandfæstningen og Recessen bestemte for, at sikre samvittighedsfuld Rets-

praksis, samt hvorledes Kongen allerede før 1536 havde vundet Folket Tillid til sig selv og det kongelige Retterting som en paalidelig og retfærdig Domstol. — Men ligesom Arup ikke tidligere har interesseret sig for at undersøge, om der er Sammenhæng mellem Christian III.s Opfattelse af Statens og særlig Fyrstens Kompetence og hans lutherske Forstaaelse af Kristendom, saaledes heller ikke her, hvor han anerkender de nævnte Virkninger af Kongens Sindelag og Samvittighedsfuldhed. — Men endnu mærkeligere er dog, at 11. Kapitels korte Omtale til Slut af Kroningen 1537 overhovedet intet siger om denne Kirkehandlings betydningsfulde Vidnesbyrd om Kongens og Rigsraadets Forstaaelse af, hvad der var og maatte være Basis saavel for Stat som for Kongemagt. Her kommenterer disse to Parter i Ord og Handling den Samfundsopfattelse, hvis Sejr de vandt 1536.

Arup erkender Historikerens Pligt til at oplyse om Tidens egen Forstaaelse af Samfundsproblemet; men han gør alligevel først i Kapitel 13 (»Den nye Kirke«) opmærksom paa dens Ejendommelighed (omend ikke helt udtømmende, og hans Redegørelse for Begivenhederne 1536 blev altsaa overhovedet ikke præget deraf). Her hedder det nemlig endelig (S. 507): »For 16 aarh.s tankegang var *stat og kirke* nødvendigt sammenhørende, de *var tilsammen* samfundet, blot betragtet fra to forskellige synspunkter. At kirken skulde kunne bestaa uden samarbejde med staten, eller staten kunne være kirken foruden¹⁾, var endnu utænkt tanke. Hvad der skete i Danmark 1536 (NB), kan man derfor ikke ud fra denne moderne forstilling forklare saaledes, at da ophævede staten den bestaaende kirke ved at inddrage dens gods, hvorefter staten stiftede en splinterny statskirke, til hvilken den henlagde en del af den inddragne gods. Nej, *kirken vedblev*

¹⁾ Her er udeladt: »en virkelig verdslig konfessionsløs stat«, og citatet (Arup II, 507) er i det hele ikke præcist gengivet.

at bestaa i Danmark efter 1536 som før, kun at den reformedes, nyordnedes. Forskellen var blot, at medens staten efter *katolsk* tankegang hidtil havde været den store internationale kirkes underordnede medarbejder, blev kirken i hvert *protestantisk* land *nu* den nationale statsmagts underordnede medarbejder«. Hermed er i Virkeligheden sagt, at 1536 bragte langt mere end en religiøs-kirkelig Reform; nu sprængte en *luthersk* »Tankegang« om Forholdet mellem Stat og Kirke en ganske modsat katolsk og hidtil international-kirkelig Tankegang herom. Altsaa en fuldstændig Venden op og ned paa Samfundsforstaaelsen, og paa den praktiske Ordning og Magtindehaven, kender mærker 1536, ingenlunde kun en vis socialpolitisk Forskydning i Stændernes indbyrdes Forhold. — Kun maa tilføjes, at Ordet »blot« i sidste Punktum at Citatet ikke vidner om fuld Forstaaelse af denne »Tankegang«, som kom til at præge Nyordningen 1536. For Lutherdommen dengang var jo (som jeg tidligere har understreget) den bestaaende Kirke overhovedet ikke Kirken i egentlig Forstand. Den virkelige Kirke var for den det usynlige Samfund af de sande troende. Denne Kirkes internationale Karakter og Ophøjethed over den nationale Statsmagt benægtes selvfølgelig ikke. Og Pligten til at ordne den ydre, bestaaende »Kirke« (som er identisk med Folkesamfundet i de enkelte kristne Lande, og som eo ipso er Staten eller rigtigere den verdslige Øvrighed undergivet) tillægges ikke Statsmagten, fordi den er »national«, men fordi den er kristelig-evangelisk Øvrighed og vil ordne de kirkelige Forhold i Overensstemmelse med det Evangeliums Normer, den nu vedkender sig netop som Øvrighed og afleder sin Myndighed fra. Men dette Evangeliums Normer skal ogsaa i en kristen Fyrstes Land præge Samfundets borgerligt-verdslige Liv. Ti det var ikke alene for Datiden (ø: for Lutherdommen) »en utænkt tanke«, at Staten kunde være Kirken »foruden«; men den fastholdt ogsaa den teokratiske Opfattelse af den kristne

Stats eller Fyrstes Forpligtelser paa rent statsligt-borgerligt Omraade.

Men havde disse Tanker, som Arup dog væsentlig gør Rede for i Kap. 13, præget kap. 11, maatte han vel ogsaa have været nødt til at hævde 1536 som et virkelig Epokeaar i dansk Historie, i alt Fald i dansk politisk Historie ligesom i dansk Kirkehistorie.

I alt Fald, om nogensinde i vor Historie, viser 1536 os en Betragtning, for hvilken de politiske og kirkelige Spørgsmaal danner en uadskillelig Enhed. Men da altsaa det, *vi* kalder Stat og Kirke, for den gammellutherske Betragtning var det ene, synlige Samfund, Rige eller Folk, set fra to Sider, forstaar man at Ophævelsen af »Herre-Episkopatet« og den almindelige Indførelse af Evangeliet i Virkeligheden betinger hinanden. Evangeliet kan overhovedet for denne Betragtning ikke blive fuldt indført i Folket, hvor der endnu findes Biskopper med »kirkeligt Regimente«, ti saadant bør alene udøves af »Guds Ord«. Men ligesaa lidt stemmer det med Evangeliet, at dettes Tilsynsmænd som saadanne har og udøver politisk Magt, ti denne tilkommer ene den verdslige Øvrighed, som Gud har givet »Sværdet«. For Datidens afgjorte Lutheranere var der med Hensyn til »statslige« og »kirkelige« Reformere ikke Tale om noget primært og sekundært; begge Omraader var uløseligt forbundne efter Totalsynet, og Ophævelsen af »Herreepiskopatet« en Nødvendighed for Opfattelsens Gennemførelse paa begge Omraader. Men ud fra denne Helhedsopfattelse forstaas ogsaa, at Haandfæstningen fastslaar som Kongens første Pligt at tjene Gud og fremme Evangeliet (som jo paa en Gang skal bære det folkelige Samfund og skabe den sande Kirke), men derimod overhovedet ikke, modsat alle tidligere Haandfæstninger, omtaler Kirken! Den virkelige, usynlige Kirke, hvis Hoved alene Kristus er, kan jo Statsmagten, efter den nævnte Opfattelse, kun fremme ved at værne og sikre Evangeliets Forkyndelse; og om den ydre kirke, det

døbte Folk, der er Kongens Undersaatter, siges ogsaa nok, naar det paalægges ham som kristelig Øvrighed »at fremdrage og haandhæve Guds hellige Ord og Lære til den hellige Kristne Tros Forøgelse«. Hermed har Rigsraadet ikke blot godkendt den lutherske Opfattelse af Kongens kirkelige Samfundspligt, men ogsaa hans Initiativ og Ret til at gennemføre kirkelige Ordninger i den selvfølge- lige Overensstemmelse med Evangeliet og de grundlovs- mæssige Bestemmelser i Recessen herom. Og i fuld Over- ensstemmelse dermed erklærede Kroningseden 1537 Kongen for »Guds Lensmand« [Arthur G. Hassø, Kong Kristian III.s og Dronning Dorotheas Kroning (Kh.Saml. 6. R. II, 287—377; (Edens Ordlyd S. 330)]¹. Det var fra Altret, hvorpaa Kronen var ofret, at denne blev Christian III overgivet af Ordinator, men denne opfordrede Rigs- raaderne til at berøre den, ikke som Symbol paa deres Meddelagtighed i at kunne meddele den valgte Konge hans Øvrighedsmagt, men som Billede paa, at de var delagtige i den ham nu overdragne Myndighed, hvis Omfang og Formaalsaa yderligere understreges ved Over- rækkeelse af de andre Regalier.

Om intet andet, saa tilkendegiver Kongens Diakonfunk- tion ved denne Ceremoni (hans Oplæsning af Dagens Evangelium fra Altret) og nævnte »Lensmandsed«, som aflagdes før Kroningen og udtalte Forpligtelse til at ville overholde »Kristi Lære med alt, hvad dertil hører«, til- strækkelig tydeligt det Syn paa Stat og Statsmagt, som Kongen og Rigsraadet mente, at Rigsdagen 1536 havde fastslaaet. Var det ikke blevet fuldt forstaaet af nogle tidligere, maatte Kroningen i Frue Kirke 12. Aug. 1537 fastslaa, hvad der samfundsmæssigt laa i Godkendelsen af Evangeliet; og det dermed sammenhængende Farvel til Middelalderens katolske Syn paa Kirke og Stat pointere-

¹) Arthur G. Hassø: Kong Kristian III's og Dronning Dorotheas Kroning den 12. August 1537, Kirkehist. Saml. 6, II, 287ff.

des yderligere ved, at Ordinator kanonisk set var uden Biskopsmagt. Beklageligt derfor, at Arups Fremstilling (S. 493) kun har ofret 8 Linier paa denne Højtidelighed uden i mindste Maade at være opmærksom paa dens Betydning netop for Tidens statslige Forstaaelse og for Opgøret med Fortidens Samfundssyn.

Skal der fældes Dom over Perioden efter 1536, bør det da ske efter den Norm, den selv saaledes vedkendte sig ved at erklære Evangeliet for Grundlag og Rettesnor i hellig som i søgn for hele Samfundslivet. Og her maa heller ikke glemmes, at i dette sejrende lutherske Syn paa Evangeliets Forstaaelse af Samfundet og verdslig Øvrighedsmagt, indgik ogsaa som Bestanddel en Opfattelse af Stændernes forskellige Opgaver og Pligter, som ganske vist i høj Grad vidner om en borneret politisk-social Forstaaelse, men forklarer, at Christian III og hans lutherske Tillidsmænd saa paa de lavere Stænder som dem, der »skal regeres, men ikke selv regere«, som Recessen derfor blev Udtryk for. »Regimentet« tilhører nemlig efter denne gammel-lutherske Opfattelse ogsaa den »status politicus«, som Luther jo ogsaa allerede 1520 havde henvendt sig til baade om kirkelige og verdslige Reformere under Betegnelsen »den kristne Adel«. Recessens sociale Opfattelse stemmer vel overens dermed; og Understregningen af Rigsraadets Delagtighed i den øverste Øvrighedsret kan heller ikke overraske.

Det er umuligt for os at ransage de Mænds Hjerter og Nyrrer, som gennemførte Statskupet og siden ledede Rigsdagen til dens Beslutninger. Man gør derfor vel i at lade det Spørgsmaal ligge, om den politiske eller kirkelige Side af Samfundets Fornyelse var Hovedsagen for dem, baade af Hensyn til den uadskillelige Sammenhæng mellem disse og ikke mindst af Hensyn til vort Kildemateriales Utilstrækkelighed til at fælde virkelig begrundede Domme om de handlende Personligheders Karakter og dybeste Motiver. Formodninger eller Paastande om, at Finans-

nøden og den alene var Bevæggrunden til Statskupet 1536, eller om, at man af kløgtig Opportunisme stillede de kirkelige Reformere i Spidsen i Recessen og saaledes fik de Fordele, Loven tilsikrede Herrestanden, til at glide igennem, beviser ligesaa lidt som andre Enkeltheder, at det var økonomisk-politiske Hensyn og Formaal, som var de afgørende ved Begivenhederne i 1536. Selv hvor det ligger nær for os, ud fra vort moderne Syn paa Stat og Kirke, i visse Bestemmelser kun at se den politiske eller sociale Side af Ændringerne, bør deres Sammenhæng med nævnte Grundsyn undersøges. I alt Fald gør man det sejrende Parti Uret, naar man ensidigt opfatter dets Indsats for de Ordninger og Bestemmelser, som virkeliggjorde Lutherdommens Forstaaelse af det indbyrdes Forhold mellem Stænderne og deres forskelligartede Samfundsopgaver, som udelukkende Vidnesbyrd om Aristokrat-hovmod og Magtsyge. — Og selv om ingen kan eller vil benægte, at der blandt Datidens »Lutheranere«, foruden Mænd af dyb Overbevisning, var talrige »Medløbere« for hvem »Viljen til Magt« eller selviske Nyttehensyn vejede mest — ja som maaske netop brugte de religiøse og kirkelige Reformkrav som Dække over deres Stræben mod timelige Fordele, bør man i alt Fald vare sig for en uhjernet og generel Dom over de Mænds Motiver, som ved deres nøje Kendskab til den alvorlige Fare, Danmark stadig truedes af baade fra Kejseren og fra den vedvarende Gæring i hjemlige Kredse, var klare over, at nu afgang det ødelagte Lands Fremtid i allerhøjeste Grad netop af deres Handlinger og Beslutninger.

Een Mand er der imidlertid, om hvis Karakter, Livssyn og Handlen, baade før og efter 1536, vi har saa fyldige Oplysninger, at vi med virkelig Sikkerhed tør udtale os om, hvad der for ham har været det mest magtpaaliggende og bestemmende baade som Privatmand og Fyrste. Det er Christian III. Da hans Indsats i vor Reformationshistorie (denne taget i den omfattende Betydning) efter

min Opfattelse ikke kommer til sin Ret i Arups Fremstilling, maa jeg, inden jeg gør videre Bemærkninger til denne, minde om, hvad vi ved om denne Mands Udvikling og Handlen før 1536, for at den Baggrund, paa hvilken hans Optræden og Handlen i 1536 maa ses, kan staa klar.

*   *
                         *
                         *

6.

Bursfelderkongregationen og Danmark.

*Et Bidrag til Voer Klosters Historie
i Senmiddelalderen*

Af **Troels Dahlerup.**

Da snart alt dansk senmiddelalderligt Kildemateriale nu er udgivet (i det mindste til 1513), gøres egentlige Fund og Nyopdagelser kun sjældent herhjemme. Derfor er det vigtigt altid at gøre sig klart, at Danmark langt fra at være en Afkrog af Datidens civiliserede Verden stod i stadig og intim Kontakt med Udlandet, fra hvis ofte bedre bevarede Arkiver der tit kan hentes nye Bidrag af Betydning for vor Historie. Ikke mindst gælder dette naturligvis den kirkelige Historie, man tænke blot paa *Acta Pontificum Danica* med Referaterne fra de pavelige Kopibøger m. m. af Breve stilet til danske Myndigheder; og da mange Klostre var tilsluttet en international Organisation, kan der ogsaa fra de centrale Ordensarkiver hentes Akter til Belysning af rent danske Forhold¹.

Om *Voer Kloster* har man hidtil praktisk talt intet vidst²; men da Bursfelderkongregationens vigtigste Akter fornylig er blevet almindeligt tilgængelige gennem en Række udmærkede Udgaver af *Paulus Volk*, dels *Urkunden zur Geschichte der Bursfelder Kongregation* (i Kanonistische

¹) Jfr. Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre (1906) med udstrakt Benyttelse af Ordensarkivet i Rom.

²) Siden Daugaard: De danske Klostre S. 420f. (1830) er der kommet meget lidt til, jfr. Aarhus Stifts Aarbog XII S. 49 ff. (1919) og Vilh. Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie X S. 124 f. (1933).

Studien und Texte 20, Bonn 1951), dels *Die Generalkapitels-Rezesse der Bursfelder Kongregation* I, II og III (1458—1530, 1531—1653 og 1654—1780, Siegburg 1955, 1957 og 1959, Udgaven er endnu ikke afsluttet), har jeg fundet det paa sin Plads at exerpere og i det følgende meddele, hvad der heri er af speciel Interesse for danske Læsere.

Det 15. Aarhundrede var i udpræget Grad et Reformationaarhundrede, omend i ganske anden Betydning end i 16. Aarhundrede, ikke mindst hvad Ordensvæsenet angik. Kendtest er vel Striden for eller mod Reform, der sluttelig splittede Franciscanerordenen i to Dele. Men ogsaa inden for ældre Ordener var tilsvarende Bevægelser levende, saaledes blandt Augustinerne, hvor kort før 1400 en Række Klostre samledes i Windesheim-Kongregationen, til hvilken for Exempel *Grinderslev* Kloster i Viborg Stift sluttede sig.

Indenfor den ældste og løsest organiserede Orden Benediktinerne smittede dette Exempel, og ca. 1440 sluttede en Række nordtyske Klostre sig sammen om Kloret i Bursfeld (nær Göttingen) til en Kongregation. Formaalet hermed var umiddelbart at opretholde den foreskrevne Disciplin og ved regelmæssig Udsendelse af Visitorer til hvert enkelt Kloster hindre, at Slappelse og Uordener fik Indpas. Fællesskabet skulde desuden tjene til at bevare en ensartet Liturgi, hvortil kom, at man indenfor Sammenslutningen mindedes alle afdøde Ordensfæller. Endelig maatte det rent praktisk være en betydelig Fordel for de ellers saa isolerede Benediktinerklostre at kunne søge Støtte hos en international Organisation, ikke mindst i Forholdet til de lokale Bisper, som i Senmiddelalderen ofte lod Ordensgejstligheden føle deres Magt; men ogsaa nødstedte Klostre ses at være blevet hjulpet pekuniært gennem Indsamlinger indenfor Kredsen.

Kongregationens Regler³ var opbygget over et fornuf-

³) Paulus Volk i Zeitschr. d. Savignystft. kan Abt. 27 (1938) S. 445ff.

tigt Kompromis mellem lokalt Autonomi, saaledes bevarede hvert Kloster sit frie Abbedvalg, og Generalkapitlets Myndighed. Dette afholdtes hvert Aar, som Regel i det centrale Tyskland (oftest i Erfurt, hyppigt i Maintz og Köln, men ogsaa i for Exempel selve Bursfeld), hvor samtlige Abbeder havde Pligt til at give Møde; de fjernestboende kunde dog nøjes med personligt at komme tilstede hvert 3. Aar, naar blot de ellers sendte Fuldmagt og ikke undlod at udrede deres Andel i Mødets Udgifter. Denne Abbedforsamling var Samfundets eneste beslutende Organ; hvad der her vedtoges tre Gange i Træk, fik bindende Gyldighed for alle Medlemsklostre, og her valgtes Visitatorerne, almindeligvis to Abbeder pr. Kloster.

Snart fik Bursfelderreglen stor Udbredelse, især i Nord- og Mellemtyskland samt Nederlandene, og naaede hen mod Reformationen et Medlemstal paa omkring 100 Klostre.

Allerede 1449 optoges som Nr. 5 det østholstenske Benediktinerkloster *Cismar* i Kongregationen⁴, og kort efter udgik herfra ved Munken Johannes et energisk Fremstød for Tilslutning blandt danske Klostre. Hans Virksomhed (ca. 1457—63) er skildret af W. Christensen⁵, og det vides, at han propagerede Reformen i Skovkloster, Odense og Voer, vist ogsaa i Nonneklostrene Sebber og Gudum, men uden blivende Resultat. Saaledes findes der ingen Omtale heraf i Generalkapitelsakterne, formentlig fordi de danske Bisper vel i og for sig ikke havde noget imod, at Klostrene reformeredes, men sikkert betakkede sig for, at disse ved at tilsluttes en international Organisation blev i Stand til at sætte sig op imod dem.

Ideen var dog fortsat levende i Norden, saaledes synes *Skovkloster* alvorligt at have overvejet en Tilslutning, idet Paven 1480 bevilgede det Kongregationens Privi-

⁴) Volk: Urkunden S. 70.

⁵) Kh. Saml. 4 Rk. V S. 84ff.

legier (forskellige Dispensationer, udstrakte Afladsprivilegier m. m.^{5a}), i Fald de lod sig optage⁶. Men der kom intet ud heraf, hvad enten de reformfjendtlige Brødre har faaet Overtaget, eller Klostret nok vilde lade sig reformere, men ikke opgive sin Selvstændighed; thi nogen Optagelsesansøgning ses ikke at være blevet behandlet paa Generalkapitlet.

I Voer gik man derimod stærkt ind for Tanken, 1486 gav Paven sin Tilladelse dertil⁷, og i Juli 1488 paalagde han ligefrem Aarhusbispem *Ejler Madsen Bølle* (1482—90, død 1501) og Klosters Prior *Mads Knudsen* efter Dronning *Dorotheas* Ønske at reformere de Benediktinerklostre i Danmark (saavel Munke- som Nonneklostre), der maatte tiltrænge det⁸. Kort efter — paa Generalkapitlet i Erfurt i August samme Aar — fremstillede Cismarabbeden *Henrik fratrem Laurencium priorem Oratorii*, som medbragte Ansøgninger saavel fra Kongen af Danmark, Norge og Sverige og fra Aarhusbispem som selvfølgelig fra Abbed og Konvent i Voer. Disse oplæstes, hvorefter han lovede til næste Kapitel at fremkomme med nye Breve, hvori Klostret specielt skulde garantere at skadesløsholde de af Generalkapitlet udsendte Visitatorer for de Rejseomkostninger, de maatte paadrage sig. 11. November 1488 udstedte saa Abbed *Ingvar* (kendt fra 1468⁹) med hele Konventet deres officielle Dokument om Tilslutningen¹⁰, og efter at Cismarabbeden paa Kapitlet 1489 havde fremlagt nye Breve med den ønskede Ordlyd, var Voers Medlemsskab sikret¹¹.

5a) Volk: Urkunden S. 16ff.

6) Ib. S. 134 = Acta IV Nr. 2774.

7) Ib. S. 135f. = Acta IV Nr. 3018.

8) Acta VII Nr. 6083.

9) Diplomatarium Christierni Primi S. 194.

10) Volk: Urkunden S. 136.

11) Generalkapitelsakterne citeres blot med Aar, da de paagældende Steder let lader sig finde i Volks Udgave.

Med det Eftermæle Aarhusbispens Ejler har faaet, undte man ham gerne, at denne Klosterreform var et af de — yderst faa — Lyspunkter i hans korte Funktionstid¹². Men intet tyder paa, at der fra hans Side har været Tale om andet end en Expeditionssag. Af væsentligere Betydning har derimod Kongehusets Støtte været, formentlig er det ogsaa her Dronning Dorotheas Interesse for Klosterreformer, der gør sig gældende¹³, og at Cismarabbeden optræder som Mellemand, giver sig selv; her har man utvivlsomt glædet sig over, at Broder Johannes' Møje omsider medførte Resultater. Men spørger man, hvem der kan have været den drivende Kraft bag Foretagendet, finder vi temmelig sikkert Svaret i endnu et Notat vedrørende danske Forhold i Generalkapitelsakterne fra 1488, idet *strenuus miles Ericus Ottonis de Boerneholm consiliarius prefati serenissimi regis Dacie* optoges i Ordenens Broderskab, dvs. blandt de — ofte fremtrædende — Personer, der omfattedes af Ordenens Forbøn.

Faa danske sat paa en ledende Post har vel opnaaet et bedre Eftermæle end Rigsraaden Hr. Erik Ottesen Rosenkrantz, der 1456—81 var Rigshofmester. Om ham skrev en Aarbog fra Midten af det følgende Aarhundrede (vist forfattet af Peder Olsen): »han var ligesom en Fader for Danmark; hans Magt og Lige saa vi ikke end i Ære, Dyd, Fromhed og i alle gode Vilkaar«¹⁴. At han specielt synes at have interesseret sig for Mariager Kloster, der nærmest maa siges at være stiftet af hans Fader Hr. Otte Nielsen, skyldes vel, at det laa nærmere hans Hovedgaard Bjørnholm (nuværende Høgholm Syd for Grenaa). Men ogsaa andre Klostre i Aarhus Stift nød godt af hans Bevaagenhed, saaledes Cistercienserklostret Øm¹⁵ og

¹²) Dansk Biografisk Leksikon (udg. P. Engelstoft) IV S. 456.

¹³) Jfr. Lindbæk: De danske Fransiskanerklostre S. 62f.

¹⁴) DBL XX S. 59f.

¹⁵) Ældste danske Arkivregistraturer I S. 252 og 222 f.

netop Voer¹⁶, der ikke laa langt fra Boller, som hans Hustru Fru Sofie Henriksdatter Gyldenstjerne havde bragt ham. Da Aarhusbispens Jens Iversen Lange 1454 fik udpeget pavelige Dommere i en Strid, han havde bl. a. med disse to Klostre, er det Erik Ottesen, hans Fader og hans Svigerfader, vi finder som Klostrenes Beskyttere¹⁷.

At der i Akterne vedrørende Voers Optagelse lagdes særlig Vægt paa Godtgørelse for Visitationen, maa selvfølgelig ses paa Baggrund af Klosters fjerne Beliggenhed. Her laa et Problem, som paa adskillige Generalkapitler skulde give Anledning til Omtale. Som ovennævnt var det 1489 Cismarabbeden, der repræsenterede Klosteret, idet Abbed Ingvar nøjedes med at fremsende en Fuldmagt. Men da der det følgende Aar ikke mødte nogen fra hverken Voer eller Cismar, gik det galt, og begge *contumaces sunt reputati*, altsaa ansaas for genstridige paa Grund af Udeblivelse uden lovligt Forfald. I den følgende Tid gjorde man sig dog Umage for i det mindste at sende behørig Fuldmagt, som Regel gennem Cismar; men da dette 1493 ikke mødte, lod begge sig repræsentere ved St. Michaelsklosteret i Hildesheim. Almindeligvis overdroges det Abbederne i Cismar og Oldenstadt (Syd for Lüneburg, optaget 1482) at visitere det danske Kloster, hvilket ikke ses at have givet Anledning til større Problemer for Generalkapitlet. 1492 var Voer ved at faa Følgeskab, og Visitorernes Mandat udvidedes, idet den danske Konge ansøgte om, at det nylig genoprettede Odense Kloster maatte blive optaget i Kongregationen, hvorfor de ogsaa skulde tage Stilling til dette Klosters Tilstand og aflægge Rapport paa det kommende Kapitel. Men da vi dér intet hører herom, har enten Ordensfædrene betakket sig for flere besværlige Nordboers Medlemskab, eller snarere har Odensemunkene ikke ønsket at fejre

¹⁶) Ib. I S. 192.

¹⁷) Acta VII Nr. 5883—86.

deres Tilbagekomst til Klostret ved at skærpe Ordensreglen.

1494 lod Abbed Ingvar sig repræsentere ved Abbeden i Huysburg (ved Halberstadt), vel fordi Cismarabbeden Henrik lige var død, og samtidig underrettede man for første Gang Broderskabet om en dansk Ordensfælles Død (se Dødelisten nedenfor). Men nu havde Kongregationen mistet Taalmodigheden, seks Aar havde Voer været Medlem uden nogensinde at have sendt sin Abbed endsige en Repræsentant til Generalkapitlet, hvorfor de forsamlede Fædre enigt vedtog, at hvis ingen mødte paa førstkommende Kapitel, vilde Voer eo ipso være at betragte som excluderet. Og denne Gang fik Visitatorerne særligt Paabud om nøje at undersøge Klostrets Tilstand (*scrutentur de statu monasterii Oratorii in Dacia*).

Det er dog muligt, at den kedelige Opmærksomhed, som Voer herved paadrog sig, skyldtes, at Abbed Ingvar var gammel eller svagelig. Aug.-Sept. 1495 mødte dog en af hans Munke, Andreas, paa Kapitlet i Maintz; men det paalagdes Cismar- og Oldenstadtabbederne specielt, at de inden Vinter havde at visitere Voer og paaminde en nyvalgt Abbed om hans Pligt til personligt at komme tilstede og beedige sin Lydighed paa førstkommende Generalkapitel, saa det er muligt, at Abbed Ingvar havde tænkt paa at trække sig tilbage. At der undtagelsesvis var en Repræsentant for Klostret tilstede, var maaske medvirkende til, at endnu en Dansker optoges i Ordenens Broderskab, nemlig *Hr. Thomes Lange*, Ribe Kapitels Dekan, Provst i Varde Syssel m. m., som dette Aar, efter en betydelig Indsats i Stiftets og Domkapitlets Anliggender¹⁸, nedlagde sine Embeder, trak sig tilbage fra Verden og indgav sig netop i Voer Kloster.

Paa Generalkapitlet i 1496 mindedes man blandt de

¹⁸) »Ribe Bispesæde 948—1948« S. 52 og 83, jfr. Hardsyssels Aarvog 1960 S. 119f.

siden sidste Møde afdøde Abbed Ingvar, og nu ser det ud, som om Efterfølgeren Niels (Pedersen ¹⁹) virkelig var tilstede for personligt at aflægge sin Ed, næppe uden Sammenhæng med Visitorernes udtrykkelige Paabud. Samtidig har han sikkert benyttet Lejligheden til at klage sin Nød og forklare, at Klosters konstante Udebliven ikke udelukkende skyldtes ond Vilje, idet Fædrene efter Indstilling fra Visitorerne bestemte, at Abbeden paa Grund af Klosters afsides Beliggenhed kunde nøjes med at give Møde efter Visitorernes Skøn, ligesom disse selv kunde afgøre, hvornaar de fandt et Besøg i Voer nødvendigt, forudsat at der naturligvis sendtes Fuldmagt ledsaget af Redegørelse for Tilstanden i Klostret. De følgende Aar sendes derfor blot en saadan, oftest til Cismar eller Oldenstadt, og at denne allerede 1497 underkendtes, skyldtes vist alene en beklagelig Formfejl, at man ikke havde anført, hvornaar Abbeden sidst personligt havde været tilstede, hvilken Passus i Fuldmagterne netop paa dette Møde indskærpedes. Her havde Abbed Niels dog den bedste Samvittighed af Verden, og Sagen ses ikke at have faaet videre Følger.

Derimod optages 1499 en sjælden Fugl i Ordenens Broderskab, *dominus Mathias episcopus Gartensis et pro nunc suffraganeus ecclesie Halberstadensis*, d.v.s. Benediktinermunken Mads Knudsen fra Voer, vel identisk med den ovennævnte Prior, der 1488 blev Visitor af alle danske Benediktinerklostre og maaske derfor umiddelbart efter afløst som Prior af Lars. 1492 havde Paven udpeget ham til Biskop af Gardar paa Grønland med den særdeles vigtige Dispensation, at han »paa Vejen dertil« maatte udføre biskoppelige Forretninger skønt udenfor sit Stift²⁰. Selvfølgelig har ingen i Datiden saa meget som et Øjeblik tænkt sig Muligheden af, at han skulde begive sig til

¹⁹) Saaledes 1497, Barner: Familien Rosenkrantz I, Dipl. S. 191f.

²⁰) Acta IV Nr. 3301, V Nr. 3306, 3316, 17, 3321 og 3323.

Grønland, Hensigten med Udnævnelsen af Bisper *in partibus infidelium* var at skabe en nødvendig Medhjælp for »rigtige« Bisper, der ofte kunde have en saadant Behov. Saaledes møder vi gennem hele 15. Aarhundrede i Danmark Færø- og Grønlandsbisper²¹, i Sverige endog en Biskop af Tiberias (i Palæstina) som Vicarer for Bisper, der var optaget af andre — vel især politiske — Opgaver²².

Naar vi kun en enkelt Gang møder denne Grønlandsbisp i Norden²³, er Grunden altsaa den, at han ikke fandt sit Virke her, men slog sig ned i Nordtyskland, som *vicarius in spiritualibus* for Magdeburg-Halberstadtbisperne, betegnende nok netop i det Omraade, hvor Bursfelderkongregationen var særligt udbredt²⁴. Han omtales paa adskillige Generalkapitler, blandt andet paa Grund af den Gavmildhed, han viste sine Ordensfæller, for Exempel ved 1509 at skænke Samfundet en kostbar Kalk²⁵. Med denne Voer-Munk kommer vi for et Øjeblik i Berøring med Verdenspolitikken; thi den Biskop, han fra 1513 vikarierede for i Magdeburg-Halberstadt, var den herostratisk berømte Albrecht af Brandenburg, som 1514 ogsaa erhvervede sig Kurærkesædet Maintz, men derved paadrog sig en saa stor Gæld, at denne maatte afvikles ved den storstilede Afladsaffære, der vakte Luthers Forargelse, og derved blev den umiddelbare Anledning til Reformationen.

Ej heller Abbed Niels naaede nogensinde frem til per-

²¹) Om disse se Bobé i D. Mag. 5 VI S. 303f. Note 3.

²²) Strömberg: Den pontificala Liturgin S.71f. (Studia Theologica Lundensia 9.), Andrén: Konfirmationen i Sverige S. 117f. (Bibliotheca Theologicae Practicae I).

²³) Udat. skaansk Afladsbrev (.Eldste danske Arkivregistraturer V S. 789).

²⁴) Efterfølgeren udpeges 1519 (Acta VI Nr. 4706); selv nævnes han endnu paa Generalkapitlet 1520; skal være død i Braunschweig 1539 (Rørdam: Monumenta 2 II S. 171).

²⁵) Omtales paa Kapitlerne 1499, 1505, 1508, 1509, 1510, 1511 og 1520.

sonlig Deltagelse paa Generalkapitlet, men nøjedes med at sende Fuldmagter, som dog baade 1500 og 1502 underkendes. Da Kongregationens Regnskaber fra 1488 over en Kollekt til et nødstedt Kloster blev gennemgaaet 1500, skyldte Voer dog blot 2 Floriner, medens andre Klostre resterede med helt op til 11 Fl., og ej heller Visitatorerne, som Regel stadig Cismar- og Oldenstadt-abbederne, havde noget at bemærke paa Møderne. 1504 fik man dog sendt Meddelelse om Hr. Erik Ottesen Rosenkrantz' Død (7/1 1503), idet han som Indehaver af Broderskabsbrev jo skulde mindes. At man ingen Omtale finder af Hr. Thomes Langes Død²⁶, maa skyldes, at han nu som Munk var blevet »anonym«, dvs. at han kan være identisk med den 1507—08 afdøde Broder Thomas. Ellers ses ingen danske at være optaget i Broderskabet, derimod nok en Del holstenske adelige (Ahlefeldt, Pogwisch), der vel har gjort sig fortjent af Klostret i Cismar.

Ogsaa 1506 fandtes Fuldmagten utilstrækkelig, idet man havde forsømt at fremsende de fornødne Bidrag til Udgifterne ved Mødets Afholdelse. Paa denne Tid nedlagde Abbed Niels sit Hverv²⁷, og 1507 anføres som den første af Aarets nyvalgte Abbeder *Petrus*, der aflagde sin Ed og optoges blandt Ordenens Fædre. Ogsaa han benyttede Lejligheden til at minde om Klostrets særlige Forhold, idet Generalkapitlet vedtog, at Voerabbeden blot behøvede personligt at give Møde hvert 6. Aar, naar han iøvrigt huskede at fremsende behørig Fuldmagt ledsaget af det ovenomtalte Pengebidrag! 1508-11 sendes følgelig blot Fuldmagt; men allerede 1508 fandt Ordenen dog en Tilføjelse til Dispensationen nødvendig, nemlig en Indskærpelse af, at en nyvalgt Abbed uanset Seksaarsregelen selvfølgelig personligt skulde indfinde sig til førstkomende Generalkapitel.

²⁶) Efter Adelsaarbogen 1901 S. 246 efter 1502.

²⁷) Fungerer endnu 20/9 1506 (Diplomatarium Vibergense S. 126).

Allerede Aaret efter blev dette aktuelt, da Dødelisten 1509 anfører Abbed Peder som død (at Fuldmagtsfortegnelsen nævner *Petrus Oratorii in Dacia per rev. patrem Oldenstadensem*, skyldes vel, at Skriveren automatisk har indført det ham kendte Abbednavn). I hans Sted havde Konventet i Voer valgt *venerab. pater Thomas* (Pedersen), der fremsendte sin Ed; men da han ikke, som det statutmæssigt krævedes, selv var mødt, udskødes Sagen, indtil dette var sket. 1510 sendte Abbed Thomas endnu en Fuldmagt, men da ikke engang dette skete i 1511, var Kongregationens Taalmodighed udtømt, og man truede med de skarpeste Forholdsregler, hvis ikke Forholdet omgaaende bragtes i Orden. Tilmed var Voer nu i Restance for to Aar med en Indsamling, andre Klostre dog baade for 7 og 8 Aar, saa paa dette Punkt havde man en forholdsvis god Samvittighed.

Stillet overfor dette Ultimatum bed Thomas i det sure Æble og nød i 1512 den — egentlig ufortjente — Ære som eneste danske dog en Gang paa normal Vis at anføres i Præsenslisten som personligt deltagende Abbed, og hans Ed modtoges uden Kommentarer, formentlig sammen med de skyldige Penge, da Klostret ikke længere opføres i Restancelisten. Og ved denne Lejlighed medbragtes en Fortegnelse paa hele fem afdøde fra Voer.

I de følgende Aar sendtes behørig Fuldmagt, og Generalkapitlet udpegede fortsat Cismar- og Oldenstadt-abbederne som Visitororer. At Fuldmagten i 1517 — undtagelsesvis stilet til Cellarius i Reinhausen — siges at være fra *Fredericus in Oratorio Dacie*, skyldes givet en Skrivefejl eller Forveksling med et andet Klosters Abbed. Men 1518 var der gaaet 6 Aar, og da Abbeden ikke mødte, erklæredes han contumax med Pligt til at gøre Rede for sig paa det kommende Kapitel. Dog maa der trods alt være gaaet Bud Syd over, da Aarets Dødeliste ikke blot anfører den forhenværende Abbed Niels, men endnu tre danske Brødre. Formentlig for at undgaa yderligere

Ubehageligheder sendtes Fuldmagten for 1519 ikke med en fremmed Abbed, men med en af Klostreets egne, *frater Reynoldus*.

Nu begyndte man dog at kunne mærke de urolige Tider, paa dette Generalkapitel mødte kun 11 Abbeder personligt (+ 5 nyvalgte), medens 32 sendte Fuldmagt, og hele 37 erklæredes contumaces. Denne Skæbne overgik Abbed Thomas 1520 og 1521, i hvilket sidste Aar en Kollekt til Fordel for Klostrene Northeim og Reinhausen vedtoges; ligeledes i 1522, hvor Voer følgelig var i Restance med denne Indsamling (respektive 1 og 7 Fl.). Ganske vist anerkendtes Abbedens Fuldmagt 1523 og endnu i 1524, hvor der vedtoges Forholdsregler imod det lutherske Kætteri og Samling omkring den catholske Tro; men nu var Forholdene i Midt- og Sydtyskland præget af Bondekriegen, hvorfor man 1525 ligefrem maatte suspendere Afholdelsen af Generalkapitlet »paa Grund af Vejenes Farlighed (dvs. Kriegen) og det lutherske Kætteri«.

Endnu 1526 sendtes Fuldmagt fra Voer til Kapitlet, hvor der mødte 22 Abbeder (+ 3 nyvalgte), 13 sendte Fuldmagt, medens Flertallet, ialt 55, simpelthen udeblev. Atter 1527 suspenderedes Mødet, og da man 1528 kom i Gang igen, var den danske Nationalkirke som Følge af Herredagsbeslutningerne 1527 traadt i Kraft, hvorved de internationale Baand brødes. Fremtidigt udeblev Voer, men at det har savnet at have en Organisation i Ryggen, ikke mindst i denne Brydningstid, var vel medvirkende til, at Abbed Thomes Pedersen med sit Konvents Samtykke senest 1532 overdrog Aarhusbispen Ove Bille Forsvaret af Klostret²⁸.

Længe vedblev Generalkapitlet at opføre de fraværende som contumaces, 1530 ligesom gør man Status og opregner samtlige de 94 Klosters Abbeder (Nr. 21 *Thomas Oratorii Dacie*), og fortsat udpegedes Visitorer ogsaa for Voer,

²⁸) Frederik I's danske Registranter S. 333, udg. Erslev og Møllerup.

saaledes endnu 1539 Abbeden for Klostret i Minden, hvorefter man for de Klosters Vedkommende, hvis Tilhørsforhold Reformationen havde gjort tvivlsomt, blot skriver: som forrige Aar. 1540 sagdes Cismar- og Voerabbederne at have været contumaces i henholdsvis 14 og 13 Aar; et slaaende Vidnesbyrd om den afbrudte Forbindelse er, at Generalkapitlet fortsat taler om Abbed Thomas, skønt hans Efterfølger Abbed *Morten* nævnes herhjemme 1536²⁹. 1538 var denne dog fratraadt, idet Konventet valgte Aarhus Stifts forhenværende Generalofficial *Hr. Mourids Mortensen* til Forstander, efter hvis Død ca. 1542 Klostret fik en verdslig Lensmand og snart efter opgik i det almindelige Krongods³⁰.

Nærmest som et Kuriosum virker det, at man paa Generalkapitlet 1625 fandt paa at opregne en Række Abbeder, der 1519 havde givet Møde eller sendt Fuldmagt (*Thomas in Oratorio*); bagved laa utvivlsomt Haabet om, at de kejserliges Vaabenlykke i Trediveaarskrigen skulde medføre en katolsk Restauration i Norden. Saaledes optoges 1628 *Tilly*, der nu holdt den jyske Halvø besat, i Ordenens Broderskab, samtidig med at man begyndte at disponere over tidligere Besiddelser og elskværdigt overlod Cismarklostret til de landflygtige engelske Benediktinere. Men Freden i Lübeck i Maj 1629 kom selvfølgelig saadan højtflyvende Planer paa tværs.

Hvad Tilhørsforholdet til Bursfelderkongregationen egentlig har betydet for Voer Kloster, kan vi naturligvis kun gisne om. Utvivlsomt har det givet det en vis Position, ikke mindst fordi Ordensreglernes strikte Overholdelse garanteredes gennem den udenlandske Visitation, og det er værd at bemærke, at da *Hr. Thomas Lange* trak

²⁹) Danske Magazin 3 VI S. 66f.

³⁰) Danske Kancelliregistranter S. 64 og 231 udg. Erslev og Møllerup. Om Voer Klosters Godshistorie se Poul Rasmussen: Herreklostrenes Jordegods S. 73 ff. (1957).

sig tilbage fra Verden, var det netop Voer — et udenstifts Kloster —, han valgte. Omend vi ikke kan konstatere, at Voer nogensinde fik konkret Brug for sine udenlandske Forbindelser, viser Betydningen af den internationale Kontakt sig tydeligt gennem de nordtyske Bursfelder necrologier, i hvilke Abbederne Ingvar, Niels og Peder hyppigt er indført³¹, og uden Støtte herfra havde Voermunken Mads Knudsen vel næppe erhvervet sig Stillingen som Viebisp i Magdeburg-Halberstadt.

Af Bidrag til Klosters indre Liv giver Kapitelsakterne os en fuldstændig Abbedliste for Senmiddelalderen, dertil lærer vi gennem Dødelisterne Navnene at kende paa hele 17 (18?) Præstemunke, en Novice og en Subdiakon, men kun 5 Lægbrødre, hvad enten disse har været færre i Tal end Præsterne, eller man var mindre omhyggelig med at notere disses Navne. Ligeledes ses Voer som saa mange andre danske kirkelige Institutioner³² at have fungeret som Pension og Sygehjem, idet der anføres saavel en *donatus*, »Indgiven«, som 5 *prebendarii* og 2 *prebendariae*, dvs. at baade Mænd og Kvinder boede i Klosteret som »Livrentenydere«. (Nedenfor gengives et Excerpt af Generalkapitelsakternes Dødelister med fuldstændig Opløsning af Forkortelser, første Gang de optræder).

NOMINA DEFUNCTORUM

- 1494 *Laurencius sacerdos et monachus.*
 1495 *frater Severinus s. et m.*
 1496 *dominus* Ingvarus abbas XVI. kal. junii (17. Maj),
 ibidem fr. Christianus, Petrus Olavus [!], Paulus
 scs. et mi., Johannes *conversus.*
 1497 Petrus, Andreas, Johannes et Petrus scs. et mi.,

³¹) Kh. Saml. 4 V S. 96 Note 1.

³²) Jfr. Dueholms Diplomatarium Forord S. XIII og Indledning S. XIIIff.

Wilhelmus novitius, Laurencius, Nicolaus, Johannes
cvi. et Johannes donatus.

1499 Petrus s. et m. et Jacobus prebendarius.

1501 Petrus s. et m.

1504 Johannes s. et m.

— Ericus Ottonis in Dacia, qui et ipse habuit literae
confraternitatis.

1508 fr. Thomas¹ s. et m. et dns. Johannes Pauli² preb.,
Brigitta preba.

1509 venerabilis pater dns. Petrus abbas ibidem kal. sept.
(1. Sept.).

— fr. Marquardus s. et m.

1512 frs. Marquartus cv., Nicolaus, Severinus et Severinus
prebi. et Geza preba.

1518 pr. dns. Nicolaus quondam abbas ibidem pridie
kal.febr. (31. Jan.).

— Martinus, Severinus, Nicolaus scs. et mi.

1519 fr. Georgius subdiaconus.

---

¹) Mon Thomes Lange?

²) Formentlig den Jens Poulsen, 1494 Præst i Sønderhaa (i Thy),
der viste Klostret stor Gavmildhed (Poul Rasmussen op.cit. S. 85) og
1506 kaldes Præst i Voer Kloster (Diplomatarium Vibergense S. 104
og 126).

De slesvigske Marianerbroderskaber i senmiddelalderen.

Af **Martin Schwarz Lausten.**

I midten og henimod slutningen af det 15. årh. træffer vi ved kirkerne i byerne Slesvig, Haderslev og Flensborg vikarer med navnet »Marianer« (»Mariani«, »Marienknechte«) De ansattes og lønnedes af små sammenslutninger af lægmænd, der i alle tilfælde dannedes af de førende adelsslægter i Slesvig og Holsten, og vikarerne havde som hovedopgave at tilbede Maria på disse slægters vegne. — En samlet fremstilling af disse Marianers virke haves ikke. Om Marianerne i Slesvig by har vi kun få oplysninger, der findes hos Cypræus »Annales Episcoporum Slesvicensium«, J. F. Noodt: »Beiträge zur Erläuterung der Gesch. d. Herzogth. Schlesw.-Holst.«, A. Sach: »Geschichte der Stadt Schleswig« (jvf. not. 1,2,4). Derimod kan vi danne os et klarere billede af Marianersammenslutningerne i Haderslev og Flensborg. Om de førstnævnte har vi udførlige efterretninger hos W. Jessen: »Zwei Ahlefeldsche Stiftungen« (jvf. not. 7). Flensborg-Marianernes dokumenter er aftrykt i Sejdelin: »Diplomatarium Flensburgense«, Clæden: »Monumenta Flensburgensia« (jvf. p. 8 ff); endvidere er der redegjort for disse Marianer i O. Heinr. Moller: »Hist. Bericht von der Stadt Flensburg«, Voigt: »Flensburg -ein Heimatbuch«, N. K. Andersen i »Flensborg By's Historie« (jvf. not. 28). — På grundlag af dels de ovennævnte dokumenter dels andre oplysninger i form af breve, optegnelser af ejendom og gods tilhørende Marianerne etc. skal der i det følgende gives en fremstilling af disse vikarers virke; dette kan således dels tjene til belysning af den omfattende Mariadyrkelse,

der gjorde sig gældende på denne tid, og dels er undersøgelse af interesse for den Slesvig-Holstenske senmiddelalderes kirkehistorie, idet Marianerne tilsyneladende kun findes i denne landsdel, som det skal søges påvist. Det vil endelig blive forsøgt en bestemmelse af disse vikarers sammenslutninger; dannede de et ordenssamfund, en kongregation, et broderskab? og hvorledes et disse Marianers forhold til de samtidige talrige Mariakalander og-gilder?.

Marianerne i Slesvig.

Om oprindelsen og forhistorien til dette Marianerbroderskab i Slesvig, der tilsyneladende er det ældste af de slesvigske broderskaber af denne art, kan man læse hos Cypræus¹: Anno 1450 Dominus Siuerdus Seestede interemit Nicolaum Schinkel et alium quendam cuius nomen oblitteratum est in Templo, capella vulgo dicto. Cuius cædis expiandæ ac luendæ causa 400 marcarum prouentus annuos legauit et contulit, ad celebrandam Diuæ Virginis Mariæ memoriam, sacerdotes qui prouentibus illis fruebantur, qui quotidie preces sacros recitent et cantilenas psalmosque canerent Mariani dicti fuerunt;« — Iøvrigt har man kun ret sparsomme oplysninger ud over dette om disse Marianere, idet hverken broderskabets statutter eller andre bestemmelser enten af liturgisk eller praktisk art kendes. Ifl. Cypræus er det altså en bod for et begået mord, der fører til oprettelsen af dette marianerbroderskab². Man kan med rimelighed antage, at der for

¹) Joh. Adolph Cypræus: »Annales Episcoporum Slesvicensium«. Colonia 1634. Lib. sec. XXII. p. 374.

²) En lignende omstændighed er årsagen til Haderslevmarianernes stiftelse (jvf. p. 81)

J. F. Noodt (Beiträge zur Erläuterung der Geschichte der Herzogthümer Schleswig-Holstein«. Hamburg 1744.) Bd. II. p. 30 nævner, at Ulrich Petersen (»Collectaneis») angiver bodsummen til at være 1600 Mk., hvoraf 400 Mk. tilfaldt det HL. trefoldighedshospital, resten Marianerne. — H. N. A. Jensen siger herom (»Versuch einer kirchlichen Stati-

dette broderskab i Slesvig har hersket de samme bestemmelser om messelæsning, bestemte bønner til bestemte dage, sjælæsser for afdøde af stifter-slægten, hvilket kendes både fra de andre Marianerborderskaber i landsdelen og iøvrigt fra hele gilde- og kalandervæsenet. Et enkelt vidnesbyrd om dette har vi i oplysningen om Conradus Goes' gave til Marianerne i Slesvig³. Denne mand var vikar ved Slesvig domkirke og skænkede d. 11. jan. 1481 Marianerne sit hus og en gård foruden en pengesum på 50 Mark, af hvilke de årlig skulle have 3 Mark i rente. Huset skulle anvendes til Marianer-vikarernes bolig. Dette dokument slutter med at sige, at det er udfærdiget »in Bywesende der Ehrhaffigen Hernn Nicolaus de Monte, Hernn Johann Kleinschmit vnd Hernn Johann Gisenn, alle Marianer tho Schleswig«. Der var ved denne gave dog den klausul, at dersom dette Marianerbroderskab ophørte med at existere eller flyttedes fra Slesvig, så skulle ejendom og pengesum tillægges Helliglegemsgildet i Slesvig. Gården skulle i samme tilfælde gives til byens råd. Endvidere indeholder dokumentet følgende bestemmelse: »Wente nach deme de Visker Strate affgebrandt was, hadde de Radt synhen Oelderren de Vorbemelten Hustede to bebuwende — —«.

Endnu i 1529 nævnes broderskabet i byens skødebog⁴, men man må antage, at marianerne er ophørt med deres tjenester i dette år, da reformationen holdt sit indtog i Slesvig. Dets ejendom og penge er da sikkert blevet tillagt domkapitlet, idet der opstod stridigheder fra Seested-

---

stik des Herzogthums Schleswig. Flensburg 1840—42. Bd. III. p. 1054): »Dat vorscreven Hospital ist erst stiftet und buwet vom 400 lüb. Marken, de Herr Sivert Seestede udgaff von der Bröke, dat he Claus Schinkel und einen andern doetsloegh in der Kerken Cappeln«; Urk. des Magistrats von 1450. — — Wegen desselben Todschlags wurde auch 1450 die Marianer—Stiftung in der Domkirche gemacht«.

³) Noodt, bd. II, p. 29.

⁴) A.Sach: »Geschichte der Stadt Schleswig.« Schl. 1875. p. 99.

slægtens side om betalingen af de årlige beløb, og der den 7. marts 1584 bestemtes af Kong Frederik II og hertug Adolph, at beløbet skulle fratages domkapitlet og tillægges Seested-slægten »zu ihrer eigenen Kirche Nutzen und Unterhalt«⁵.—

Interessant i denne forbindelse er hvad Cypræus tilføjer under omtalen af Slesvig-marianerne⁶: — »adhuc iuuenis memini, me horis matutinis illos cantates audiuisse«.

Marianerne i Haderslev.

I 1456 stadfæster Slesvigs biskop Nicolaus bestemmelserne for Marianerne i Haderslev. Også dette broderskabs oprindelse skyldes lignende dramatiske omstændigheder som selskabet i Haderslev: »Anvenlick is zeligen Claus van Alevelden Grotevaders broder to Gram up dem kerkhave dot geslagen, de wort vor 2000 Mk. betalet, darvan de marianer gestiftet.—«⁷. Denne ret store grundkapital voxer snart ved rige gaver, således gav t. ex. 6 mænd af Ahlefeld-slægten⁸ tilsammen 128.- Mk. årlig rente af bestemte godser og jorder; det samlede beløb var allerede ved oprettelsen bragt helt op på 3255 Mk.- En opgørelse foretaget af Gosche van Ahlefeldt i 1557 viser, at kapitalen var på omkr. 7000 Mk. Samtidig opregnes der forskellige kostbarheder, som har været i marianernes eje, bl. a. »3 vorgulden Krutze, 2 vorgulden Kelke, 2 patenen, 1 pacificat, 2 sulver apollen, 2 kelke, 2 krutze«. — Desuden nævnes en stor sølvkalk, højde 18 cm., med inskriptionen:

⁵) ifl. Noodt. bd. II. p. 29f.

⁶) Cypræus, p. 374.

⁷) W. Jessen: »Zwei Ahlefeldsche Stiftungen«. Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schl.—Holst. Gesch. Bd. 40. p. 341. Afskrift efter aktstykker fra Olpenæsarkivet.

⁸) Disse var: Ridder Johan van Ahlefeld, Gotzik og Benedikt, sønner af Hinrich v. Ahlefeld, og de tre brødre Johan, Benedictus og Claus, sønner af Wulf van Ahlefeld. (W. Jessen, 347)

»Ihesus — Anno Domini MCCCCCVI Abel Schroeders dedit ad capellam Marianorum«⁹ For de årlige renter af grundkapitalen på 2000 Mk. skulle 4 Marianervicarer lønnes ligeligt. Disse Marianer skal bo sammen i en gård, som fru Eybe Lembecken skænkede til broderskabet¹⁰, og hver vicar skal selv holde sin bolig i »baulichem Stand« og ikke lade den forfalde.

De 4 Marianer-vicarer skal holde »Vor kære Frues tider« og synges to messer:

- a) Den ene skal daglig synges »von unserer lieben Frauen«. Ved denne messe skal der desuden bedes en særlig bøn for de afdøde af slægten von Ahlefeldt og »besonderes diejeningen welche diesen gottesdienst gestiftet, gefördert, beschützt oder erhalten haben«¹¹. Endvidere er der ved denne messe en bøn for hver ugedag, således
- søndag: bøn for den hellige treenighed
 mandag: - - alle engle
 tirsdag: - - den Helligånd
 onsdag: - - St. Peter
 torsdag: - - Helliglegem
 fredag: - - det hellige kors
 lørdag: - - St. Katharina
- b) Den anden messe skal en af de 4 vicarer ligeledes daglig læse før eller efter den lige nævnte syngende messe i samme marianerkapel. Der skal ved denne messe fejres alle kirkens helligdage, og desuden er der også her en særlig bøn for hver ugedag undtagen søndag:
- mandag: bøn for alle kristne sjæle
 tirsdag: - - den Helligånd

⁹) W. Jessen p. 352.

¹⁰) Fru Eybe Lembecken fra godset Tørring (Dorningen). En datter af hende blev gift med Hans v. Ahlefeldt til Lemkullen. (ifl. Pontoppidan, »Danske Atlas«, bd. VII. p. 211 Kbhvn. 1781.)

Allerede i 1456 skænkede hun gården. Iøvrigt var det også Eybe Lembecken der i 1440 lod det Mariakapel bygge, som Marianerne senere fik som deres kapel.

onsdag: bøn for St.Peter
 torsdag: - - Helliglegem
 fredag: - - Helligkors
 lørdag: - - Johannes Døberen.

Præsten ved denne messe skal desuden daglig holde en særlig bøn, »Deus, qui charitatis dona— —«, som forbøn for Ahlefeld slægten.

I det hele taget gælder det for Marianerne, at de til ære for den hellige treenighed og Guds moder »mit Innicheit« skal synge den hellige jomfrus tider, Metten, Primen, Tertien, Sexten — — —»in der Weise, wie es in Schleswig geschieht«.

Endvidere skal de 4 marianer-vicarer deltage i alle kirkens øvrige memoirer og tjenester og personlig være til stede ved sjælemesserne.

Sluttelig lover biskoppen alle de, der angrer deres synder, skrifter og forbedrer sig eller de der bidrager til gudstjenesten i Mariakapellet, en aflad på 40 dage — ligeså til præsterne og til »scolares«.

Som patron for stiftelsen skal Ahlefeld-slægten forvalte pengene, nærmere bestemt påhviler dette den ældste af slægten, som er bosat i Slesvig-Holsten, ligesom det er denne slægt der har del i Marianernes gode gerninger og lovprisninger af Maria. Her er dog gjort een undtagelse, idet der i bestemmelserne siges, at efterkommere af Henneke van Ahlefeld fra Rieseby skal være udelukket fra at nyde nogen fordel af dette Marianer-selskab. En grund dertil angives ikke. Dersom godser og jorder kommer patronerne af hænde, skal Slesvigs biskop formidle dem og af samme grund skal alle bestemmelser om disse ejendomme stå under biskoppens navn¹¹⁾.

Der gjaldt endvidere den bestemmelse for Marianerne, at de ikke måtte have andre tjenester eller pligter at skulle udføre, for at de ikke skulle hindres i deres gerning. Det

11) W. Jessen p. 348.

er dog værd at bemærke, at der tilsyneladende gives en af marianer-vicarerne dispensation fra denne bestemmelse godt en snes år senere, idet Laurentius Nicolai d. 17. april 1480 får pavelig tilladelse til sammen med sit embede som marianer at forene et andet ellers dermed uforeneligt embede¹². Også et andet eksempel kan anføres på en sådan undtagelse fra den nævnte bestemmelse. Marianer-vicaren Laurens Jensen får d. 11. januar 1479 tilladelse til at gøre tjeneste ved et alter for apostelen Andreas —et alter, han selv har stiftet for sine forældres og sin egen sjæls skyld¹³. —

Marianerne har stadig fået store og rige gaver. I 1496 gav Dorothea v. Ahlefeld 400 Mk¹⁴.

Ligeledes gav Fransiscus Pekelring 450 Mk. for at der kunne ansættes en 5. marianer-vicar, fordi Pekelring havde lagt mærke til, at det var svært for de fire marianer både at kunne deltage i kirkens ordinære messer og overvære alle deres egne tjenester!¹⁵. Hertil gav biskoppen desuden 150 Mk. Denne 5. vicar skulle stå på lige fod med de andre vicarer. Han skulle holde alle »Vor kære Frues tider« og deltage i de syngende messer. Men han skulle ikke være forpligtet til at holde de to messer; derimod skulle han holde tre andre messer, bl. a. een for St.

¹²) Acta Pontificum Danicæ nr. 2776. — Bemærkes må her navnet på Mariaalteret: —Laurentius Nicolai de Heylsza perpetuus vicarius altaris b. Marie virginis de Abelelen (?) situati in collegiata ecclesia eiusdem b. Marie virginis Hadersle(ue)nsis Slesvicensis diocesis —«. K. J. Jensen (»Slesvig delte Bispedømme« p. 271) henviser til Act.Pont. 2776 og siger, der menes at have været i marianerkapellet et alter »Beate Marie Virginis de Ahlevelden«.

¹³) Act.Pont.Dan.2736. Laurens Jensen kaldes »unis ex quatuor vicarius capelle b. Marie virginis site in collegiata ecclesia eiusdem b.Marie virginis opidi Hadersleue —«.

¹⁴) »Dies Geld war der Brautschatz, den ihr Vater ihrer Schwester Margarethe Krummdyk mitgegeben hatte. Der Sohn der geberin soll das Geld belegen und verwalten«. (W. Jessen p. 349).

¹⁵) W. Jessen p. 349.

Peter. Også denne stiftelse tog biskoppen under sin beskyttelse og udsteder det vanlige afladsbrev på 40 dages aflad under de sædvanlige betingelser.

I 1507 overtog Gottschalk von Ahlefeld Slesvig bispestol og han stadfæstede Haderslev-Marianernes bekræftelsesbrev udstedt af biskop Nicolaus fra 1456. Der tilføjes dog nu, at Marianerne ydermere hver tirsdag »til evig tid« skulle holde forbøn hos St. Anna for Benedictus von Ahlefeld¹⁶ og fru Dorothea von Ahlefeld — og hele Ahlefeldslægten.

Allerede få år senere, i 1514, udsteder biskop v. Ahlefeld atter et afladsbrev til Marianerbroderskabet i Haderslev, hvori han lover alle der i adventstiden overværer gudstjenesten i Marianernes kapel i Haderslev domkirke en aflad på 40 dage.

Allerede i 1526 — året for hertug Christians reformation i Haderslev — ophørte tjenesten ved domkirkens sidealtre, og man kan formode, at også Marianernes virke hermed ophørte.

Pengene fra denne meget velhavende stiftelse blev overdraget til Gottschalk v. Ahlefeld for at han kunne oprette et fattighjem for dem i byen Eckernförde. Dette hjem, »Godskegård«, blev oprettet i 1534 og en særlig foged i Haderslev tog sig af marianerkapellets økonomiske interesser helt indtil 1866¹⁷.

Marianerne vedblev dog stadig, så længe de levede at få udbetalt deres løn. I 1541 blev der truffet en aftale mellem repræsentanter for Ahlefeldslægten og de tre Marianer, der stadig levede. Disse tre var Johan Borch-

---

¹⁶) Denne er identisk med den i not. 8 nævnte Benedict. Han var i 1457 stiftet Slesvigs Amtmand i Svavsted; var gift med Dorothea Heesten, der er identisk med den ovennævnte Dorothea, der i 1496 skænkede 400 Mk. til Marianerne. (Danmarks Adels Aarbog 1929 II, 32). De fik begge pavelig tilladelse 1. juni 1462 til at have rejsealter og holde messe på Tørring før daggy trods interdiktet (Acta Pontific. 2254).

¹⁷) K. J. Jensen, p. 272.

schriver, Peter Hansen (Johansen) og Peter Zollener. Det blev her bestemt, at Marianerne skulle give deres segl, breve og forskellige klenodier til patronerne. Marianerne skulle imidlertid stadig have 36 Mk. årlig hver. Indtil 1552 kvitterede de alle tre.

I 1554 mangler Johan Borchschrivers navn. I 1556 hedder det, at »Peter Johannsen up Lichtmissen gestorven«. Indtil 1560 kvitterede Peter Zollener, derefter mangler videre bilag.

Marianerne i Flensborg.

Den 1. maj 1475 underskriver Biskop Helric af Slesvig stadfæstelsesbrevet for Marianerbroderskabet i Flensborg¹⁸. Den holstenske adelsmand Detlev Misstorp og hans hustru Elisabeth havde skænket en sum på 2000 Mk.lüb. og for den årlige rente på 140 Mk. skulle der lønnes 4 vicarer. Grundkapitalen var udsat hos de to brødre Hans og Henrik van Ahlefeld, som ved et dokument, dateret d. 8. januar 1475, tilskøder de fire marianer en årlig rente på 140 Mk.lüb af 46 gårde i forskellige sogne i Gram herred¹⁹. I dette dokument afgives der løfte overfor

¹⁸) Dokumentet findes i Sejdelin: »Diplomatarium Flensborgense«, Bd. I, p. 595 f. — Tidl. aftrykt i Clæden: »Monumenta Flensburgensia«, Flensbg. 1765—73. bd. I. p. 498f.

¹⁹) Sejdelin: Dipl. bd.I. p. 591 f, hvor det er aftrykt efter afskrift fra Mariakikren, Flensborg. Findes også i Ol. Heinr. Moller: »Historische, genealogische u. diplom. Nachricht v. d. Geschl. Ahlefeld«. Flensbg. 1771. p. 96, hvor det angives at være afskrevet efter original på pergament.

Hans van Alevelden, søn af Benedictus v. Alevelden, ejede de adelige godser Haseldorff, Haselaw, Zeestermüh og Seegarten (Søgård). Hinrick var hans yngre broder. Hans døde som feltherre i den Ditmarske krig i år 1500, kaldes »Ritter mit dem Baner« (Ol. Heinr. Moller: »Hist. geneal. und dipl. Nachricht v. dem — Geschlecht derer v. Ahlefeldt«. Flensbg. 1771, p. 99).

ibd. p. 121: »Der Verfasser der Nye Tid 1724 hat sich also ausgedrucket: 1500 blev udi det Digtmerske Tog Feldtmarsken Hans von Ahlefeld, Ridder, som da førde Hovedbanneret Dannebroke, hvilket i slaget blev borte — (dræbt?)«.

Detlev Misstorp og hans hustru Elisabeth overfor biskoppen af Slesvig, de fire Marianer og alle disses efterfølgere at bestemmelserne i alle måder til enhver tid vil blive overholdt; det er underskrevet af 14 adelsmænd, alle af de store holstenske adelsslægter, v. Ahlefeld, Poghwich, Rantzow og van der Wisch. Ydermere loves det, at også underskrivernes arvinger vil overholde alle bestemmelser²⁰.

Allerede i begyndelsen af Helrics dokument angives formålet for Detlev Misstorps gave: »Wy Helric, van Gades Gnaden Bishop tho Schlesswick, bekennen vnd betügen openbare mit deszeme Unseme Breve, datt de Duchtige Knappe, Dettleff Mysstorp, vnd de Erbare Vrouwe Elysabeth, sine Husfrouwe, wolberadens Modes an mylder Andacht in Unser Jegenwardicheit tho Love vnd Werdicheit der hilligen Drefoldicheit, der werden Moder Gades Marien vnd aller Hilligen, tho Troste vnd Salicheit erer vnd erer Olderen Kindere Slechten vn aller seligen Selen gheven, verschötet vnd offert hebben, gheven, verschöten, ewich vorlaten vnd offeren in Kraft detzes Breves Twe Dusent Marck an guder Münthe, alse tho Lübeck vnd Hamborgh genge vnd gheve is, de se hebben in den Güderen der Duchtigen Knappen Hans vnd Hinrikes van Avelde, Brodere Benedictes son tho Doringe, welche Güdere belegen sint in — — — de to ludende is ver Presteren vnd allen eren Nakomelingen to vodinghe vnd Nutticheit de alle Dage scholen synghen vnd holden Myssen, ved vnzser leven Wrouven Tyden, alzo hirna schreven steit — —«.

Inden vi går over til en betragtning af de liturgiske bestemmelser og andre kirkelige opgaver, som gjaldt for

²⁰) Disse 14 mænd var: Gotzik van Avelde, Detlef van Bockwolde, Henningh Poggewisch, Claues van Avelde to Segharden (Søgård!), Balthasar Stake, Hinrik Rantzow, Hr. Schacken sone, Claues, Hinrik, Benedictus van Avelde, Johans sones, Claues van Avelde, Gotziks sones, Peter vnde Paul Rantzow, Breiden sones, Claues vnde Henneke van der Wisch, Wulfes sones.

Marianerne, kan først nævnes de mere praktiske forordninger.

Marianerne skulle i løn have hver 20 Mk. årlig, som skulle udbetales til dem inden den ottende dag efter Hellig Tre Kongersdag »in guder ghengen Münte«. Biskoppen selv står som garant for at disse penge udbetales²¹.

Vedr. Marianernes bolig så hedder det, at disse fire vicarer skal »wanen in deme steen Husze benordenn den Karckhave, na dem Watere, dat de vakengenomede Dettleff vnd vor Elsebe dartho kofft hebben by Bero-winghe des Lenes, vnd datsulve Husz buwen vnd in wesende holden, vnd nicht vorargeren lathen«²². Dette hus synes iøvrigt at være brændt omkr. 1509²³.

Præsterne skal være tilstede ved alle kirkens øvrige messer, som alle andre præster, og de må ikke hindre kirkens gudstjenester i at finde sted eller på nogen måde hindre guds ord i kirken, hvor de er ansat.

Det bestemmes endvidere i Helrics brev, hvem der skal

²¹) »— Vnd uppe dat sodane gothlike Wille der vorbenomeden Dettleves vnd for Elzeben deme Almächtigeme Gade vnd siner werdigen Moder Marien to Love, vnd erer beide, ock erer Olderen, Kynderen vnd Slechtes vnd allen saligen Zelen zu tho ewegheme Trost, Heil vnd Salicheit, hebben wy Helrick, Byschop, erghenomen annamet, belevet vnd bevestiget — an Kraft dezses Breves, in der Stede Gades, sodane vorschrevene Gifft vnd Offer der vorschrevenen Twyer Dusent Marck vnd Renthe darvan komende, vnd nemen de van der Macht Gades an geitslicke Beschirminge«.

²²) Huset er opført i byens jordbog og kaldes »Marianer-Huss«: »Dat Erve negest int Osten hört den veer Marianern in U.L.V.K. und eren Nakomelingen, vrieg vnd quit, utgenamen alle Jahr acht schilling Huss geld«. (Clæden, Monum. Flensb. bd. I. p. 499.)

²³) jvf. dokument fra 1. juli 1509, hvorved de 4 Marianer i Flensborg tilskøder kirkeherren og vikarerne ved Vor Frue kirke 32 sch. årl. rente for 32 Mk. som hører til Hr. Bertold Posts memorie, hvilke de har anvendt til genopførelsen af deres afbrændte bolig. (Sejdelin, Dipl. Flensbg. bd. II. p. 38.)

Clæden tilføjer (anf. skr. p. 503) ved omtalen af dette hus: »— Dass ich dem Allerhöchsten überlassen muss, ob aus einer göttlichen Strafe derselben Wohnung 1515 im Feuer verzehret ist — «.

ansættes som Marianer-vicarer²⁴. Disse skal nemlig komme fra de to adelsslægter Pogwisch og van der Wisch, således, at når et af embederne bliver fri, skal de to ældste af de to adelsslægter lade embedet besætte. »Vnd wenn ein echter dat negest van der veer Leen loes wert, so scholen de erlike Borgermeister vnd Rad der Stad Flensborch denne dat Leen vorlenen, vnd wenn echter dat vorbenomede Slechte vnd denne darna de erliken Borgemeister vnd Rad der Stad Flensborch vnd so de eine Slecht vmme de ander tho ewigen Tiden. Were id ock, dat dat Erbar Slechte vorbenomede manlike Linie aller Dinge in God vorstoruv, so scholen de erliken Borgermeister vnd Rad der Stad Flensborch tho ewigen Tiden de Leene twar hebben, so dat id denne sche mit Rade des Bischoppes van Sleszwich.— —«

For de penge som Marianerne får, skal de selv sørge for lys på alteret, alterdug, vin og oblater, og de penge som

²⁴) Vi kender navnene på nogle af Flensborg-Marianerne, nemlig »Dominus Johannes Oxen og Dominus Joannis Ludolphi«, idet disse står opført som medlemmer af Helliglegemsgildet i Flensborg med tilføjelsen: »Marianus diue virginis protunc« (Nyrop: »Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen«. Kbhvn. 1899-1900, bd. I. p. 323. — Et par andre Marianernavne nævnes i det not. 23) nævnte dokument, nemlig: »Clawes Lüdersen, Jacobus Oluffssen vnde Johannes ---nnsen, prester, vicarien vnd Marianer ———«.

Clæden, Mon. Flensbg. bd. I. p. 504 nævner 4 marianernavne: »-das Stadt-Buch de Anno 1508 — fol. 66—»Uth dessem Husse schölen de Marianer geven dem Rathe alle Jahr 1 Gl, darum se dat ander Huss kofften van Nis Kalckschleger, und sindt tve Huss-Steden. Dat hebben so bewilliget Hr. Nicol. Lüdersen, Hr. Joh. Tamsen, Hr. Joh. Oxen, Hr. Jac. Olufsen vor sich und erer Nakomelinghe.«

Om Marianer-vicaren Johannes Oxen hedder det endvidere: i året 1515 »hefft de Kaland binnen Flensb. 30 Mk. alle Jahr 30 sch. Dat Geld gaff Hr. Joh. Oxen ad unam perpetuam Mamoriam« (Clæd. I. p. 504, not.)

En anden Marianer nævnes også: (Clæd. I. p. 504) »Stadt-buch de 1508, fol. 198 ad annum 1517: hebben de Marianer U. I. V. 20 Mk., welche Hr. Nicol. Wilken tho win vnd Ablaten geven.«

»van vrommen Lüden darto ghegeven wert, desz mogen se darto neten vnd bruken«.—

Som nævnt skulle Marianerne altså »alle Dage — —synghen vnd holden Myssen, ved vnzser leven Vrouwen Tyden — —«, og det bestemmes da også i biskop Helrics brev, Marianernes »indstiftelsesdokument«, hvori denne tjeneste består²⁵. Først siges det herom, at Marianerne skal forrette deres tjenester »in vnzser leven Vrouwen Kerken tho Flensborch, in der nien Capelle an der Norder Syden, nedden by deme Torne«. I dette Kapel er der blevet bygget et alter, også for Detlev Misstorps penge, specielt til Marianernes brug. Her skal de fire vicarer »by deme hogesten horsame vnd Banne« hver dag holde to messer:

- a) Den ene skal man hver dag synge for »vnser leven Wrouwen«. Ved denne messe skal der desuden daglig holdes suffragium for dem, der har stiftet denne gudstjeneste, »vnd dar idt vor stichtet is, vnd ock vor de idt beschermen vnd helpen holden«. Ligeledes skal her holdes kollekten: Omnipotens sempiterne Deus, qui vivorum dominaris simul et mortuorum — —²⁶. Endvidere skal man hver ugedag holde et særlig bøn, således:

²⁵) Mange af bestemmelserne ligner ganske dem fra Haderslev Marianerbroderskab; de skal dog nævnes her, da der alligevel er en del forskelle -skønt der endog direkte siges i Helrics brev, at Flensborg-Marianerne skal gøre deres tjenester »na Wysze, alsze men de holth an der Domkerken to Hadersleffue«.

²⁶) »Omnipotens sempiterne Deus, qui vivorum dominaris simul et mortuorum, omniumque misereris, quos tuos fide et opere futuros esse prænoscis: te supplices exoramus; ut pro quibus effundere preces decrevimus, quosque vel præsens sæculum adhuc in carne retinet, vel futurum jam exutos corpore suscepit, intercedentibus omnibus Sanctis tuis, pietatis tuæ clementia omnium delictorum suorum veniam consequantur. Per Dominum«.

(Efter Missale Romanum, 2. udg. Kbh. 1926. — 3. oratio ved messen på Askeonsdag).

søndag: suffragium for den hellige treenighed »vedder
van der Tyd na deme Ordens dezs Stichtes«.
mandag: bøn for alle engle
tirsdag: - - den Helligånd
onsdag: - - St. Peter og St. Poul
torsdag: - - Helliglegem
fredag: - - Helligkors
lørdag: - - Hellig Anna.

- b) De anden messe skal den ene af de fire marianer læse hver dag før eller efter den foreskrevne »syngende« messe foran det samme alter. Og her skal man holde alle helligdagene »nha deme Orden des Stichtes«. På alle hverdage bønner således:

mandag: »van allen Kristen Zelen«
tirsdag: for den Helligånd
onsdag: - St. Peter og St. Poul.
torsdag: for Helliglegem
fredag: - Helligkors
lørdag: - Hellige Anna.

Under denne messe skal præsten desuden hver dag bede en særlig bøn »van deme Lydende Gades«.

I det hele taget gælder det for Marianerne, at de »scholen ock mit Innicheit syngen, in de Ere der hilligen Drevaldicheit, to Love der Moder Gades Marien, de Tyde dersülven Juncvrauven, alze Metten, Primen, Tertien, Sexten, Nonen, Vesper vnd Nacht-sanghe — —«. For at de ikke skal forsømme nogen af disse tjenester, må de ikke have nogen andre altertjenester eller fortjenester.

Det understreges flere gange, hvor vigtigt det er, at de fire Marianer kommer til alle disse tjenester, de skal personlig være til stede, og ingen forsømmelser tolereres. Derfor er der også lavet et helt bødesystem for forsømmelser — eller forsinkelser — som Marianerne måtte rette sig efter. Man kan stille disse bestemmelser og i følgende skema:

Fromessen («Metten»)

Fuldstændig udebliven	:	bøde 1 schilling
Kommer man efter »Hymnum der Nocturnen vor Metten«	:	- 1 —

Messen

Fuldstændig udebliven	-	6 penning
Kommer man efter det første »Kyrie-eleison«	:	- 6 penning

De andre Tider (Primen, tertien, sexten, nonen)

Fuldstændig udebliven	:	- 3. penn. for hver tid
Kommer man først efter Hymnum	:	- 3 penning
<i>Vesper og »Nacht-sangh«</i>		
Fuldstændig udebliven	:	- 3 penning
Kommer man efter første salme	:	- 3 penning
Forsømmer man <i>hele ugen</i>	:	- Dobbelt af alt.

Af skemaet fremgår altså, at det var ligeså dyrt at komme forsent som helt at udeblive! — Eventuelle bøder skal skyldneren betale om lørdagen. Længere nede i dokumentet står der, at dersom nogen lader den »syngende« messe falde — hvilket dog Gud forbyde! — så skal han betale 3 schilling. Hvis det samme skulle være tilfældet med den læste messe, skal der bødes med 2 schilling. Det understreges atter, at alle 4 Marianer skal være tilstede ved disse gudstjenester²⁷. Dersom een af dem har været fraværende i 3? dage uden »redlich Orloff eller Sake« og ikke har sat nogen anden i sit sted til at forrette tiderne og gudstjenesterne, så skal han miste alle sine rettigheder, og den andel han havde i almisser, skal patronerne tillægge en anden, som de skal indsætte i hans embede, dersom dog biskoppen bekræfter dette.

Ved fastetid skal Flensborg-Marianerne have opført et

²⁷⁾ »Ock scholen desze veer prestere personliken by desseme Gadesdenste sitten — — (Helrichs dokument not. 18).

passionsspil i kirken, under hvilket den person, der spillede Kristus, blev lagt i en dertil specielt bygget grav i kirken²⁸.

Vi har tilsyneladende ikke oplysninger om lignende store rigdomme hos dette Marianerbroderskab — som tilfældet var for Haderslev-Marianernes vedkommende. Voigt mener ikke, deres besiddelser eller formuer var særlig omfattende²⁹. Vi har dog enkelte vidnesbyrd om at også dette broderskab har haft indtægter på lignende måde, som det kendes fra andre stiftelser³⁰. Ligeledes gav biskop Helric atter i 1486 er afladsbrev til Marianerne i Flensborg på de sædvanlige 40 dage for de, der overværede sjælemesserne og bad tre Pater noster og tre Ave Maria bønner og rimeligvis også har ofret ved samme lejlighed³¹.

De løfter, som de 14 adelsmænd skrev under på at ville holde til evig tid (p. 8.) skulle vise sig ikke at være så faste alligevel. Muligvis som følge af de reformatoriske bevægelser i landsdelen i 1520'erne vægrede Detlev Misttorps slægtninge sig ved at udbetale Marianerne deres årlige løn gennem 15 år — og følgelig passede Marianerne naturligvis ikke deres tjenester i dette tidsrum³². Striden endte med at blive forelagt kongen på landdagen i Rendsborg d. 9. marts 1542, hvor Chr. III afsagde denne bemær-

²⁸) N. K. Andersen i »Flensborg By's Historie« bd. I. p. 42. — Chr. Voigt: »Flensburg -ein Heimatbuch«, 1929. p. 242, 260. — Der findes intet herom i bestemmelserne, men Jonas Hoyer: Historischer Bericht von der Stadt Flensburg — »udg. af Ol. Heinr. Moller 1759—62 nævner dette og siger iøvrigt om den murede grav »so noch zu unserer Zeit vorhanden gewesen —«, Muligvis har Jon. Hoyer det fra mundtlig tradition.

²⁹) Voigt, p. 242.

³⁰) se f. ex. Sejdelin Dipl. Flensbg. bd. I. p. 727; og Ol. H. Moller »Hist. geneal. — v. Ahlefeldt—«, p. 109.

³¹) Clæden, Mon. Flensbg. bd. II. p. 574.

³²) Clæden, Mon. Flensb. bd. I. p. 504. —Ol. Heinr. Moller, (Hist. geneal.— v. Ahlefeldt) p. 112: »—und dewile dat Geld und de Renthe ind die 15 Jaren von Her Hans vnd Hinrick von Avelde Erven an sich gehalten und nicht utgegeven, de Tyde ock nicht gesungen—«.

kelsesværdige dom³³: »-so sall eth ock darby bliven, vnd in Gades Ehre vnd nicht thom egen Nutte gewant werden, vnd Hinrick van der Wische ock Herr Hans vnd Hinrick van Avelde Erven scholen sollich Gelt vnangefochten bliven lathen, vnd die von flensborgh sollen den veer Marian-Prestere, van wegen solcher Fundation vnd Hövet-summa, Patronn vnd Lehnherre bliven, Desgeliken sollen sye de Prestere von wegen der nastendigen Rente thofreden stellen, ond nach affsterven der veer Prestere sall solche Hövetsumma, mit Rade, Consent vnd Vulbort Vnser vnd Vnsere vnmündigten Brodere, beidersides Erven vnd Nakamelinge, tho Gades Dinst vnd Ehre angewandt vnd gelecht werden. — — —so wollen Wy enen Vnse Hülpe dartho vorlenen, darmede se solck Gelt Jarlick an sick bringen mögen. Alles von Rechtes wegen. Gegeven tho Renssborgh vp gemeynen Landtage, Donnerstages na Reminiscere, Anno 1542. Vnder Vnse Secret.

Relator Herr Wolff Poggewissche
Ritter.«

Chr. d. III afviser altså her Henrik van der Wisch's krav om at få hele kapitalen udbetalt som den nærmest beslægtede efterlevende af Detlev Misstorp og bestemmer, at pengene fortsat, i år 1542, skal tilhøre Marianerne, ja, at disse endog skal have alle de tilgodehavende renter efterbetalt³⁴.

Imidlertid kom Marianerne kun til at nyde godt af deres penge og ejendom i 9 år; ved sækulariseringen af de kirkelige besiddelser i 1551 i Flensborg faldt Chr. d. III's dom den 13. april også over Marianernes besiddelser³⁵:

³³) Sejdelin, Dipl. Flensbg. bd. II. p. 315, der anfører: »original paa papir med nedenunder paatrykte segl i Klosterark. i Flensborg«.

³⁴) Sml. Fr.d.II's dom i den lignende sag vedr. Marianerne i Slesvig i 1584 (p. 3).

³⁵) Sejd. Dipl. Flensbg. bd. II. p. 505.

»— Tho deme so schall de Hovetstoel und Rendte na Lude der besegelden Breve, de den Marianeren to unser Leven Frouwen Tyden gegeven syn, mit sampt dem Husse, dat in der Stadt by unser Leven Frouwen Karcken belegen iss, ock in der Armen Nutte unde Framen gekeret und gewendet werden«. Derved indrettedes Helligånds-
huset i Flensborg³⁶. Dermed synes Marianerbroderskabet i Flensborg at have ophørt med at existere som sådan.

Marianerbroderskaberne i Slesvig, Haderslev og Flensborg er de eneste, vi har udførligere oplysninger om.

Muligvis har der også existeret et sådant broderskab i Åbenrå, men noget nærmere ved vi tilsyneladende ikke om dette. Pontoppidan siger, at også i Åbenrå har der været »solche canonici —Mariani genannt«³⁷. J. B. Dauggaard siger i denne forbindelse også kun meget sparsomt: »I Alpenrade skal gudstjenesten i St. Nicolai kirke under Pavedømmet have været forrettet af 7 dertil antagne Marianer«³⁸.

Usikkert er det ligeledes om der også i *Husum* har existeret et Marianerbroderskab³⁹.

³⁶) Chr. Voigt, p. 141.

³⁷) E. Pontoppidan: »Kurzgefasste Kirchen-Historie«. p. 159; og: »Byen har for nærværende tid kun een kirke, nemlig St. Nicolai, hvori gudstjenesten i de katholske kirker blev forrettet af syv dertil antagne Marianer. Disse havde Bierget, hvorpaa kirken ligger lige indtil Stadens vold, sønden for Raadhuset i deres magt og havde befæstet det med volde og graver, hvoraf endnu kan ses spor«. (Pontoppidan: »Danske Atlas«, bd. VII. p. 231. Kbh. 1781.) »Raadhuset er allerførst bygget af Marianerne, som deri havde deres Præste-Calente-Gilde, og biskoppen i Slesvig logerede her på sine Visitationsreiser. Efter Reformationen blev det først Gildehus og endelig Raadhuus«. (ibid. p. 234).

³⁸) J. B. Dauggaard: »Om de danske Klostre i Middelalderen«. Kbh. 1830, p. 35.—

³⁹) Under omtalen af Åbenrå siger Pontoppidan bl. a.: »—einige dasige Mönche, welche Mariani, Marien-knechte genannt wurden, mussten gleichwie zu Husum und andertwärts, mit ihren Messen und Vigilien einhalten« Annales bd. II. p. 793). — Man må i denne forbindelse ikke overse den mulighed, at de præster, som P. tilsyneladende kalder Mari-

Pontoppidan mener endvidere at kunne vise, at der også i *Århus* har været Marianerstiftelse⁴⁰. — Man må dog stille sig skeptisk overfor den tanke, at disse af Pontoppidan benævnte »Marianer« skulle være af samme art som Marianerbroderskaberne i Slesvig, Haderslev og Flensborg. Dels hører vi intet om dette broderskab fra *Århus* i de tre kendte, »ægte«, Marianerbroderskaber i Slesvig stift, hvilket vel kunne forventes, idet disse henviser til hinanden, og dels synes Pontoppidans anvendelse af ordet »Marianer« at antyde, at han gør sig skyldig i en sammenblanding af Maria Rosenkransselskaberne og Marianerbroderskaberne. Ligeledes beror det sikkert på samme fejl, når man har antaget, at der også har været et Marianerbroderskab i *Odense*, af den art, vi kender fra de tre store slesvigske byer⁴¹. Når Pontoppidan omtaler Marianerne som »halbgeisthalbweltlich« og siger, at de helligede sig helt Guds moder ved Psalterium s. Rosarium Mariæ⁴² så synes dette langt snarere at tale om de vicarer,

aner i Husum, kan tænkes at have været vicarer ved den imponerende Mariakirke i Husum med dens 18 altre, eller kan have tilhørt et Maria-kalande i byen. I breve fra slutn. af 15. årh. omtales flere gange »Unser leuen Frawen Vicarien tho Husum« (jvf. Beccau: »Geschichte Husums«, Schlesw. 1854. p. 168. 257. 262. 263.)

⁴⁰) »Dass zu Aarhusen ein sonst in Vergessenheit gerathenes Closter deres sogenannten Marianer-oder Marien-Knechte, Frat.beatæ Mariæ Virginis, in der Strasse Broberg, wie auch eine sonst unbekannte Kirche oder Closter St. Spiritus gewesen auch allda itzo ein Buch gedruckt worden, ersehe aus folgenden Worten: Collectan. Bartholin. MSc. Biblioth. Univ. Hafn. Historia St. Georgii, Patroni Ecclesiæ Fratrum beatæ Virginis Mariæ in Broberg, civitatis Aarhusiensis, hoc anno (i margen: 1498) Aarhusiæ apud S. Spiritum impressa est, Nicolao Clausen præsule« (Annales eccl. Dan. bd. II. p. 716). — Dauggaard siger i forbindelse hermed p. 35) »Hertel tilføier (Beskrivelse af Aarhus Domkirke 2, IV) at forfatteren var Laurentius Olai, som kaldte sig Monachus ordinis Mariani.

⁴¹) K. J. Jensen i »Slesvig delte Bispedømme«, Kbh. 1949. p. 271: »Vi finder dem (Marianerne) ogsaa i Odense, hvorfra vi endnu kender en særlig andagtsbog, forfattet af præsten Hr. Michal Nikolaj »Jomfru Mariæ Rosenkrans«.

⁴²) Annales eccl. Dan. bd. II. p. 287.

der gjorde tjeneste ved Maria Rosenkransselskaberne. Ligeledes er en sådan sammenblanding tydelig, når K. J. Jensen⁴³ mener, at forfatteren til »Jomfru Mariæ Rosenkrans«, Hr. Michael, er Marianer af den slags, vi møder i de slesvigske Marianerbroderskaber. K. J. Jensen viser iøvrigt tydeligt i det følgende, at det ikke er et Marianerbroderskab i Odense, han skriver om, når han anfører: »Blandt denne kongregations medlemmer var baade Præster og Lægmand« (p. 271.) Det, der snarere beskrives er »Marie Psalters Broderskab«, der d. 13. marts 1496 stadfæstedes i Odense af Biskop Karl⁴⁴. Dette sidstnævnte var netop et af datidens såkaldte »gejstlige gilder«, hvor såvel præster som lægfolk blev optaget som medlemmer. Men i Marianerbroderskaberne i Slesvig, Haderslev og Flensborg er der ikke lægfolk som »medlemmer«, men velhavende adelsslægter står bag disse små, afgrænsede broderskaber på 4 eller 5 vicarer, som patroner. — Når K. J. Jensen videre siger (p. 271) »Talrige reformbestræbelser lå på linje med Marianerne, der arbejdede på ungdommens undervisning som forudsætning for en kristelig vækkelse indenfor den katholske kirkes rammer«, så kan dette ligeledes kun dårligt passe på de »ægte« slesvigske Marianerbroderskaber. Dels hører vi overhovedet intet om en sådan virksomhed i det så udførlige stiftelsesbrev til Flensborg-Marianerne, og dels kan Marianerne vanskeligt have haft tid til et sådant arbejde. Endvidere siges det direkte til Marianerne, at de ingen bierhverv eller anden fortjeneste må have udover de forpligtede tjenester (jvf. p. 5 og p. 11). — Man kan ligeledes tænke sig, at det også har været et sådant Mariakalande eller Mariagilde, som Pontoppidan taler om, når han nævner, at der også i Århus har været et Marianerbroderskab; også i Århus var der således siden 1418 et Mariagilde⁴⁵.

⁴³) jvf. not. 41)

⁴⁴) C. Nyrop, bd. I. p. 465

⁴⁵) Nyrop, bd. I, p. 216.

Meget synes derfor at pege på, at vi kun finder Marianer-broderskaberne i Slesvig, Haderslev Flensborg (og muligvis også i Åbenrå), altså allesammen beliggende i Slesvig stift⁴⁶.

I det foregående er disse Marianerselskaber stadig blevet kaldet »broderskaber«. Er denne betegnelse da rigtig, og giver den virkelig udtryk for det, som disse små samfund på fire, fem eller måske syv vicarer var?

Marianer af denne art omtales ikke i Max Heimbucher's »Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche«⁴⁷. De slesvigske Marianer synes da heller ikke at kunne kaldes en Orden eller et ordenssamfund⁴⁸, idet de ikke

⁴⁶) Det kræver en grundig og dybere undersøgelse af efterforske, om der i denne sydligste del af det daværende Danmark gjorde sig en særlig omfattende Mariadyrkelse gældende. Interessant i denne forbindelse er dog, hvad Westphalen skriver herom (»Monumenta inedita rerum Germanicorum«. Lipsiæ 1739—45. Bd. III, 62) »quia beata Virgo Maria terræ Holsatiæ est advocata adjutrix, quare in ejus laudem majores x ecclesiæ Holsatiæ a principibus sunt funditæ«. Man kan ligeledes tænke på de store Mariakirker i Husum, Slesvig, Flensborg (med Maria-reliquier), Haderslev etc. og det store antal af Mariagilder- og kalender i denne landsdel.

⁴⁷) Bd. I-II, Paderborn, 1934. —Derimod nævnes forskellige andre sammenslutninger med Marianer navnet:

- a) Jesuiten Leunis grundede 1563 »Die Marianische Kongregationen für die Studierende Jugend, welche von den Pápsten beståtigt und mit Ablässe versehen wurden —«. (II, p. 232)
- b) II, p. 119: »Die Clerici regulares minores, auch »Caraccioloni« und »Mariani« genannt wurden 1588 in Neapel — gestiftet«.
- c) II, p. 445: Societas Mariæ eller kongregationen af Marianisterne (Marienbrøder), stiftet 1817 i Bordeaux »deren Zweck neben der Selbstheiligung der Mitglieder die Verbreitung und Befestigung des katholischen Glaubens durch Unterricht und Erziehung der Jugend — durch Abhaltung von Exerziten und Mission etc.—«

⁴⁸) Ved et ordenssamfund forståes, ifl. Codex Iuris Canonici (28. juni 1917, Heimbucher I. p. 11) »jene dauernde Form des gemeinsamen Lebens, durch welche männliche oder weibliche Gläubige aussen den allgemeinen (alle verpflichtenden) Geboten auch die Beobachtung der evangelischen Råte durch die Gelübde des Gehorsams, der Keuschheit und der Armut auf sich nehmen«.

aflagde noget løfte før deres virke som Marianer-vicarer. Ligeledes kan de heller ikke komme ind under betegnelsen »religiöse Genossenschaft«⁴⁹ eller »religio clericalis«⁵⁰.

Dauggaard nævner⁵¹ et par muligheder for bestemmelsen af Marianerne som sammenslutning. Han mener, at man dels kan antage, at de var præster eller kapellaner under den tyske Mariaridderorden, »som fordi den var den hl. Jomfru indviet, kaldtes St. Marias orden eller Marianernes orden«. Dels fremfører han den formodning, at navnet »marianer« ikke betegner nogen enkelt, bestemt orden, men at det på eet sted kunne betegne en slags munke, f. ex. Karmeliterne, der kaldte sig »den hellige Marias brødre af Karmel bjerget«, og et andet sted blot præster, der tjente ved en Maria helliget kirke. — Vi hører imidlertid intet om Mariaridderne i forbindelse med de slesvigske Marianer, hvilket vel ville være naturligt, f. ex. i biskop Helrics stadfæstelsesbrev til Flensborg-Marianerne.

N. K. Andersen har betegnet Marianerne som et »ordenssamfund uden ordensløfter«⁵², og det synes da også givet, at ordet virkelig har betegnet en bestemt, fast organiseret sammenslutning af vicarer, der levede i fællesskab med samme mål for øje⁵³.

⁴⁹) Heimbucher bd. I, p. 12: »ist eine von der rechtmässigen kirchlichen Gewalt bestätigte Genossenschaft, in der die Mitglieder (sodales) gemäss den ihr eigenen Gesetzen öffentliche, ewige und zeitliche — Gelübde ablegen und so nach der evangelischen Volkommenheit streben. — Werden in einer religiösen Genossenschaft feierliche Gelübde abgelegt, so ist sie ein »ordo«, ein Orden im strengen Sinne. Werden nur einfache Gelübde abgelegt — gleichgültige ob ewige oder zeitliche —, so ist sie eine »congregatio religiosa«, eine religiöse Kongregation, auch Kongregation schlechthin genannt«.

⁵⁰) Heimbucher, bd. I, p. 12: »Religio clericalis«, d.i. eine religiöse Genossenschaft, die deren Mitglieder gröstenteils (plerique) Priester sind«.

⁵¹) Dauggaard, p. 35.

⁵²) i »Flensborg By's Historie«, bd. I, p. 41.

⁵³) Måske kan Cypræus ord om Slesvig-Marianerne (Annales episc. Slesv. p. 374): »-mariani dicti fuerunt«, forståes således, at dette navn blev tillagt dette broderskab i Slesvig som det første.

Når man har kaldt disse Marianerselskaber for gejstlige gilder eller kalender, i lighed med de mange Mariaindviiede sammenslutninger i datiden⁵⁴ er dette dog misvisende. Forskellen mellem disse og Marianerbroderskaberne er mest iøjnefaldende, når man betænker lægmandens aktive indflydelse i denne Mariadyrkelse. I Marianerbroderskaberne er denne reduceret til næsten ingenting. Her er al religiøs virke overladt til de lønnede Marianervicarer; omsorgen for ens egen og de afdøde slægtninges sjælefred betaler man disse vicarer for at have. Denne samme tanke har naturligvis også haft en fremtrædende plads i de mange Mariagilder- og kalender, men i disse spiller også det selskabelige og undertiden også økonomiske bestræbelser — som f. ex. i »Vor Frues Købmandsgilde« i Flensborg — en ligeså stor rolle. Lægmanden må i disse sidstnævnte sammenslutninger dog også personlig deltage i tjenesten til Marias ære og lovsang, ved de daglige bønner, som det gennem gildets statutter er ham påbudt at bede, og ved messerne på de fastsatte, årlige mødedage. Dyrkelsen, tilbedelsen af Maria er et fællesanliggende for gejstlige og lægfolk, hvad enten motiverne er begær efter prestige eller oprigtig tro og dødsangst. Vel skal gildets eller kalandets vicarer holde de bestemte messer ved Mariaaltrene, men lægmanden bliver kun delagtig i selskabets gode gerninger og de fortjenester, man derved indhenter sig hos Maria ved selv at bede sine Ave Maria og Pater Noster bønner regelmæssigt og opfylde kravene om de påbudte bønner ved et medlems dødsfald⁵⁵. Det læge medlem må opfylde sin

⁵⁴) F. ex. Ulr. Petersen (»Beschreibung der Stadt Schleswig«, ifl. Ol. Heinr. Moller »Hist.—v. Ahlefeld«, p. 114, not. 40.); eller E. Pontoppidan, jvf. not. 37.

⁵⁵) Til belysning heraf kan som et enkelt eksempel nævnes art. 52 i Nordstrand Maria-kalandes statutter. I de foregående art. siges bl. a., hvilke bøns-pligter de læge medlemmer har og det hedder derpå i art. 52: »Laici nullam habent vocem, sed in praemissis obtemperant mandatis decani, nec eos ad causas require oportet. Sufficit eos esse participes bonorum operum«. (Nyrop, bd. I, p. 497)

part af overenskomsten. Marianerbroderskaberne derimod, er ikke nogen sammenslutninger af gejstlige og læge, der i aktiv fællesskab hjælper hinanden til vished om sjælefrelse og står sammen i at prise og bønfalde Maria og således øge og styrke fromhedslivet, men den direkte aktivitet udfoldes her ene af de dertil ansatte og lønnede vicarer.—

Både efter den gængse opfattelse af ordet »gilde« og også med henblik på, hvorledes gilderne i datiden udfoldede sig, synes det altså galt at benævne Marianernes sammenslutninger således. Imidlertid er den oprindelige betydning af ordet »gilde« »nichts anderes als Vergeltung. Damit sinnverwandt ist Busse, wodurch Frevel gesühnt, und Opfer, wodurch den Göttern vergolten wird«⁵⁶. I Marianerbroderskaberne er det netop bodstanken der spiller en fremtrædende rolle. Bod er baggrunden for indstiftelsen af to af de tre slesvigske Marianerbroderskaber. Hensigten med Marianer-vicarernes virke, ved deres livslange tjeneste for Maria, var at skaffe bod for de ulykker, der var passeret ved de slægter, der stod bag broderskabernes oprettelse. Betegnende er det derfor også, at Marianerne ikke måtte have nogen anden Indtægt og påtage sig andre hverv, for at dette ikke skulle gribe forstyrrende ind i deres livsopgave: på alvorligste vis at bønfalde, prise og lovsynge Maria — »die Moder Gades«. I disse sammenslutninger kommer Mariadyrkelsen — den fast organiserede — således på bedste vis til udtryk. De nøje planlagte skemaer for vicarernes daglige og årlige tjenester, det afgrænsede antal af vicarer, de meget strenge bødestraffe for forsømmelser i tjenesten, den fælles bolig, forbudet mod at have andre tjenester og indtægter — peger alt hen på den organisationstanke, der ligger i ordet »broderskab«, men samtidig ligger i dette ord den opfattelse, at der her ikke er tale om en fast, bindende orden

⁵⁶) K. Hegel: »Städte und Gilden der Germanischen Völker im Mittelalter«. Leipzig 1891. Bd. I, p. 4.

med krav om forudgivne, ubrydelige løfter. — Særegent for Marianerbroderskaberne er det endvidere, at de fremtræder som en art eksklusive, »private«, højadelige selskaber. Alle de tre slesvigske broderskaber »ejes« jo af landsdelens kendteste adelsslægter, von Ahlefeld, van der Wisch, Seested, Rantzow etc., og det er tilsyneladende kun medlemmer af nogle af disse slægter, der skal holdes forbøn for i broderskaberne. Bønnen for de afdøde, som spiller en så enorm rolle i tidens gilder og kalander, synes her ikke at være af så væsentlig betydning. Den i Maria-gilder- og kalanderne så omfattende omsorg for »alle kristne sjæle« kommer her heller ikke stærkt til udtryk.

For Marianerbroderskaberne er jomfru Maria ikke blot den ophøjede, fjerne himmeldronning, som kun kan prises og lovsynges, men Maria opfattes her også som menneskets hjælper, den man henvender sig til i den dybe sjælenød, hun der direkte kan hjælpe mennesket med tilgivelse for det onde og den synd, det har forvoldt. Maria træder her ganske i Frelserens sted, og derfor kan disse Marianerbroderskaber — i sammenligning med datidens Maria-gilder- og kalander — danne kulminationen af Mariadyrkelsen. — Derfor har disse broderskaber naturligvis ikke kunnet eksistere som sådan efter reformationen. De synes imidlertid ikke at have lidt nogen særlig overlast i reformationsårene. Den i så henseende ellers meget radikale hertug Christian af Haderslev var tilsyneladende Marianerne venligt stemt, dels gav han dem medhold i dommen af 9. marts 1542, og dels fik de overlevende Marianer i Haderslev stadig helt til 1560 deres årlige »løn« udbetalt⁵⁷.

Man må dog antage, at ingen Marianerbroderskaber har virket i nogen af de slesvigske byer efter slutningen af 1520'erne⁵⁸.

⁵⁷) jvf. p. 86 og 94.

⁵⁸) Betydningstilhørende forekommer det, når Cypræus til sit korte afsnit om Slesvig-Marianerne (*Annales episc. Slesv.* p. 374) tilføjer: »-adhuc iuuenis memini, me horis matutinis illos cantantes audiuisse«.

En fortegnelse over landsbypræsternes embedsindkomster i Danmark 1771.

Ved **Jens Holmgaard.**

Ved forordningen af 14. maj 1768¹ blev der for 2 år udskrevet en ekstraskat af gejstlige og verdslige betjentes gage og anden embedsindkomst, m. v. Den var et led i hele det system af ekstraskatter, indledt med kopskatten af 1762, hvorigennem regeringen søgte midler til at afvikle den tyngende statsgæld, som den navnlig ved rustningerne mod Rusland i årene før 1762 havde pådraget sig. Ifølge denne forordning skulle der fra 1. juli 1768 af alle gejstlige svares 10 % af deres »gage, emolumenter, beneficii og over hovedet alle deres saavel visse som uvisse indkomster.« De verdslige betjente, civile som militære, slap noget billigere, idet skatten for deres vedkommende skulle svares efter en graderet skala, der begyndte med 2 % af indtægter mellem 100 og 150 rdl. og endte med 10 % af indtægter på 500 rdl. og derover. Hvad baggrunden for denne forskelsbehandling var, er ikke godt at sige. Umiddelbart kunne man jo tro, at regeringen gik ud fra som en selvfølge, at alle gejstliges indtægter oversteg 500 rdl.; men dette kan ikke være forklaringen, bl. a. af den grund at »kirke- og skolebetiente« var indbefattede under den gejstlige stand. Og man kan givetvis ikke være gået ud fra, at degnenes indtægter lå på dette niveau.

Da de to år lakkede mod enden, og de gejstlige og verdslige betjente formodentlig allerede havde åndet

---

¹) For denne og andre citerede forordninger henvises til den trykte forordningssamling.

lettet op efter indbetaling af sidste rate af det temporære påbud, som kongen med blødende hjerte havde måttet bekvemme sig til, »i hvorvel intet skulde være Os kæretere end at kunde forskaane . . . Vore betiente for . . . videre extraordinaire byrder« end den almindelige ekstraskat af 1762², viste det sig desværre, at riget fortsat fattedes penge. Ved forordningen af 12. juni 1770 ang. »fremdeles extra-paabud af geistlige og verdslige betienters gage og anden embeds-indkomst« gjorde kongen alle vitterligt, »at i hvor høiligen Vi end hafde ønsket at forskaane Vore betiente . . . for videre extra-paabud af gage og anden embeds-indkomst . . . end den, som ved forordningen af 14. maji 1768 blev udskreven . . . saa haver dog de sidste tiiders conjuncturer i almindelighed og særdeles de betydelige omkostninger, som allerede ere anvendte og endnu udfordres til søeudrustninger mod Algerierne . . . forvoldet, at Vores cassa ei endnu kand undvære den af saadant paabud nødvendige hielp.« Klog af skade undlod regeringen denne gang at erklære skatten for tidsbegrænset, og faktisk blev den også stående som en permanent embedsskat indtil 1. januar 1845³. For gejstligheden skete der dog ved forlængelsen i 1770 den ændring, at den herefter skulle »nyde lige saadan *formildelse* i dette paabud, som de verdslige hidtil have haft« — altså at skatteprocenten gradueredes efter indtægternes størrelse.

Så ubehagelige disse ekstraskatter har været for dem, de ramte, så har de dog for eftertiden haft den fordel, at de har fremkaldt aflejring af et kildemateriale, hvori vi kan finde oplysning om præsternes indtægter i slutningen af 1700-tallet. Det er jo i det hele taget en kendsgerning, at en meget betydelig del, om ikke hovedparten, af det arkivstof, som sætter os i stand til af følge vort lands og vort folks vilkår og skæbne tilbage gennem tiderne, er

²) Indledn. til frd. af 14. maj 1768.

³) Ophævet ved frd. af 8. jan. 1845.

opstået ved kongemagtens stadige og ubønhørlige krav til undersåtterne om at »give kejseren, hvad kejserens er.«

Til brug ved ekstraskatternes beregning har præsterne overfor biskopperne måttet redegøre for indtægterne af deres kald, og på grundlag af disse oplysninger har biskopperne derpå forsynet amtsforvalterne med de til skattens opkrævning fornødne amtsvise fortegnelser. Den nærmere fremgangsmåde herved synes det ikke muligt at følge i alle detaljer. Det vil i bedste fald kræve indgående undersøgelser i de lokale gejstlige og verdslige embedsarkiver. Ved tilfældige senere omstændigheder er dette grundmateriale i hvert fald i to tilfælde blevet sammenarbejdet til landsomfattende fortegnelser over præsternes indkomster i henholdsvis 1768 og 1771. Såvidt jeg kan se, har disse fortegnelser ikke hidtil været kendt eller i hvert fald ikke udnyttet. Georg Hansen har i sin bog *Præsten paa Landet i det 18. Aarhundrede*, [1947], s. 58f., meddelt nogle præsteindkomster fra forskellige egne af landet og har hertil øjensynligt møjsommeligt samlet spredte oplysninger fra de enkelte bispearkivers materiale vedr. 1768-skatten. Bjørn Kornerup har i *Den danske Kirkes Historie*, V, 1951, s. 479, såvidt det kan ses, bygget sine bemærkninger om præsternes indtægter i 1700-tallet på Georg Hansens undersøgelse, hvoraf han drager den konklusion, at »flertallet af præsteembederne (vel) kunde anslaaes til 2-400 rdlr. aarligt.«

Det vil derfor formentlig ikke være uden interesse både for kirkehistorien og profanhistorien, at den ene af disse landsomfattende fortegnelser hermed fremdrages. Den har — forekommer det mig — sin værdi, dels ved at tegne et nogenlunde eksakt billede af præsternes indtægtsforhold i 2. halvdel af 1700-tallet inden for den begrænsning, som den usikkerhed medfører, der altid klæber ved selv-angivne indtægter til beskatningsformål, når kontrolmulighederne er relativt dårlige og i hvert fald temmelig summariske, og dels ved at afspejle de indbyrdes relationer

mellem landets præstekald, relationer hvoraf der vel, omend naturligvis med stor forsigtighed, kan drages visse videregående slutninger, så sandt som præstens vilkår — i hvert fald i nogen grad — afspejler den egns, hvori han virkede. Og i denne henseende spiller spørgsmålet om de konkrete tals pålidelighed antagelig en mindre rolle. Man tør i det mindste nok gå ud fra, at afvigelserne fra det faktiske alle går i samme retning.

Medens den her meddelte fortegnelse, som det vil fremgå af det følgende, ikke just befinder sig på kirkehistoriens alfarvej, kunne man måske have ventet den anden kendt og udnyttet. Det drejer sig om bindet A. 25 i Danske Kancellis arkiv: »Angivelser af præstekald« 1826—27, hvis titel jo rigtignok ikke siger meget om indholdet. Om dens tilblivelse skal i korthed oplyses følgende. Ved cirkulære af 18. feb. 1826⁴, foranlediget ved en kgl. resolution af 17. dec. 1825 om visse embedsmænds forpligtelse til indskud i Den almindelige Enkekasse⁵, pålagde Kancelliet biskopperne at indsende detaljerede specifikationer over angivelserne efter forordningen af 14. maj 1768 af samtlige præstekald tilligemed oplysninger om ændringer i de enkelte kald, som kunne motivere nye ansættelser, samt forslag til sådanne »i overensstemmelse med de regler, hvorefter angivelserne i aaret 1768 ere affattede.« De fra biskopperne i denne anledning indkomne skrivelser og fortegnelser, dels over 1768-indkomsterne og dels over de ændrede ansættelser, er i Kancelliet indført i den nævnte protokol.

Hører Danske Kancelli i udpræget grad til kirkehistorikerens jagtmarker, er *Landstutterikommissionen af 1778* vel ikke det sted, hvor man umiddelbart ville falde

⁴) Da. Kanc., 1. dept., brevbog 1826 I, nr. 446.

⁵) Den alm. Pensionskassedirektion. Forestilling nr. 59 af 28. nov. 1825 ang. adskillige nærmere bestemmelser m. h. t. de kgl. embedsmænds forpligtelse til indskud i Den alm. Enkekasse, m. kgl. resol. af 17. dec.

på at søge oplysninger om præsternes embedsindkomster; men ikke desto mindre findes den meddelte fortegnelse over sognepræsternes indtægter i 1771 i dennes arkiv⁶. Forklaringen er følgende. Ved forordningen af 16. juni 1686 om »Stutteriernes indrettelse udi Danmark« var det pålagt grever, friherrer og andre proprietærer at holde et i forhold til deres hartkorn bestemt antal hingste og stutthopper af en nærmere angivet størrelse og kvalitet. En tilsvarende forpligtelse pålagde forordningens § 5 præsterne på landet, som skulle have »i det mindste et par gode følhopper paa halvtiende qvarteer, saafremt de ey ville bøde for hver hoppe, dennem fattes, tyve slettedaler til Qvæst- og Børnehuset . . . med mindre de med ambtmændens attest kand bevise, at de ere saa fattige, at de det ey formaar.« Da denne stutteriindretning i tidens løb var gået noget i forfald, hvorved hesteeksporten var gået tilbage og landets forsyning med heste i krigstilfælde var bragt i fare, nedsattes der under 21. januar 1778 gennem Danske Kancelli en kommission til at overveje, hvorledes landstutterivæsenet (dvs. det private stutriveri) på ny kunne bringes på fode. Det har øjensynligt fra første færd stået Landstutterikommissionen klart, at præsternes gamle stutteriplit var for tyngende og i hvert fald for lidt gradueret; thi allerede den 30. januar anmodede den Kancelliet om at få oplyst, »hvad indkomster enhver sognepræst i Dannemark uden for kjøbstæderne haver, for om mueligt at see de byrder med stuttieris holdelse, som ved forordningen af 1686 uden forskiel er paalagt alle sognepræster, noget mildere og mere forholdsmæssig bestemte.«⁷ Kancelliet lod den 7. februar anmodningen gå videre til Rentekammeret, idet man mente, at de begærede oplysninger bekvemmere derfra kunne erholdes, »siden saadan efterretning herfra maatte indhentes fra samtlige

⁶) Kommissionen af 1778 21. januar vedr. landstutterierne, [1686]—1779. (Rtk. 443.1).

⁷) Koncept i Landstutterikommissionens arkiv. (Rtk. 443.1).

biskopper«⁸. Denne formodning holdt stik. Allerede den 21. februar var Rentekammeret i stand til at meddele kommissionen den ønskede fortegnelse, som åbenbart har bekræftet den i dens forhåndsopfattelse; thi den ny landstutteriforordning af 23. dec. 1778, som blev frugten af dens arbejde, fritog gejstligheden for dens tidligere »forbindtlighed at holde hopper til stutterie paa deres præstegaarde«. Man udtalte dog samtidig håbet om, at de sognepræster på landet, som havde evne og lejlighed dertil, ville til egen fordel og andre til eksempel frivilligt holde stutteridytige hopper eller hingste. For gårde over 10 tdr. hartkorn, som nogen gejstlig måtte eje, hans kald uvedkommende, skulle han naturligtvis holde det samme antal hopper, som proprietærer og selvejere i forhold til deres hartkorn var pligtige til.

Når Rentekammeret så hurtigt kunne fremskaffe fortegnelsen, skyldes det, at man havde grundmaterialet liggende som bilag til kontributionsregnskaberne fra amtstuerne for 1771. Fortegnelsen er udarbejdet i Jyske stifters renteskriverkontor, hvis chef, renteskriver Hans Hansen har underskrevet den. At det netop er regnskaberne for 1771, der danner grundlaget, hænger sammen med, at de amtsvise fortegnelser fra biskopperne, såvidt det kan ses, kun er udarbejdet dette ene år. De ved denne lejlighed udfundne embedsindkomster har siden udgjort det permanente grundlag for ekstraskattens påligning. Overhovedet må man være klar over, at fortegnelsens tal ikke er at opfatte som et bestemt års faktiske indkomster, men som resultatet af en gennemsnitsberegning af kaldenes indtægter »det ene år regnet i det andet«. Dette fremgår bl. a. deraf, at man, som foran nævnt, i de tilfælde, hvor ingen særlige forandringer i kaldenes forhold var foregået,

---

⁸) Da. Kanc., Kancelliets brevbog 1778, nr. 168.

endnu i 1826 lagde indkomsttallene fra 1768 til grund for præsternes indskud i Enkekassen⁹.

Så kunne man jo på den anden side spørge, hvorfor indkomstfortegnelserne først foreligger i kontributionsregnskaberne for 1771 og ikke allerede i 1768 eller 1769, da dog den første ekstraskatteforordning kom i 1768. En udredning af dette forhold i alle enkeltheder ville blive alt for omstændelig her. Det må være tilstrækkeligt at gøre opmærksom på, at det tog sin tid, før ligningsgrundlaget for den nye skat fandt sit endelige leje. For Sjællands stifts vedkommende har biskop Harboe efter 1768-forordningen til amtsforvalterne kun angivet præsternes skyldige skattebeløb — ikke selve indkomsterne¹⁰. For Fyns stift er af biskop Ramus angivet både indtægter og skattebeløb¹¹. Men forholdet kompliceres bl. a. af den omstændighed, at der i 1768 samtidig med forordningen om embedsskatten udstedtes en forordning om en kvartprocentsskat af det kontribuable hartkorns værdi m. v. Ved en rentekammerskrivelse til biskopperne m. fl. af 17. sep. 1768¹² fastsloges det »for at forekomme irringer ved beregningsmaaden«, at også præsterne skulle svare denne skat af deres pro officio tilliggende hartkorn og af deres matrikulerede tiender, hvilke to indtægtskilder følgelig gled ud af beregningen til ansættelse af embedsskat. Det blev derfor først efter forordningen af 12. juni

⁹) Man må dog vel gå ud fra, at 1768-tallene har skullet omregnes efter den nye møntfod, som i mellemtiden var indført i 1813, hvorefter rigsbankdaleren forholdt sig til den gamle rigsdaler som 2 til 3,2.

¹⁰) Se fx. Holbæk amts kontributionsregnskab 1768, p. 10, m. bilag nr. 81.

¹¹) Se fx. Odense og Rugård amters kontributionsregnskab 1768. Bilaget litra MM til kontributionsregnskabet vedr. ekstraskatten af 14. maj 1768 ligger dog ved samme års ekstraskatteregnskab.

¹²) Rtk., Sjæll. ktr.s. missiveprot. 1768, p. 443f. (Rtk. 2243.135) og Fynske ktr.s. missiveprot. 1768, p. 92 (Rtk. 2244.84).

1770, at man efter yderligere en del besværligheder nåede frem til de indtægtsfortegnelser for alle landets amter, som har foreligget som bilag til 1771-regnskaberne. Jeg siger: har foreligget; thi en række stikprøver viser, at de ikke foreligger mere. Forklaringen herpå er utvivlsomt, at de netop i 1778 er udtaget til brug for Jyske stifters renteskriverkontors udarbejdelse af fortegnelsen til Landstutterikommissionen. I dette kontor findes de imidlertid ikke mere. De må altså anses for tabte, og såmeget mere grund er der til at skønne på, at den fortegnelse, de har dannet grundlag for, er bevaret. At udarbejdelsen af 1771-fortegnelserne ikke er foregået smertefrit, derom vidner en omfattende korrespondance mellem Rentekammeret (Danske Kammer) og Sjællands biskop, L. Harboe¹³. Kwartprocentskatten, som ved forordningen af 30. nov. 1770 påny ophævedes, bragte også i denne omgang forstyrrelse i beregningerne. Biskoppen måtte til sidst ved en skrivelse til Danske Kammer af 12. juli 1771 udbede sig »en formular hvorefter disse beregninger af præsterne skal forfattes. Thi paa anden maade seer ieg ikke, at denne sag kand komme i orden og rigtighed.« Kammeret imødekom biskoppens ønske ved den 24. august at fremsende »et schema hvorefter geistligheden i følge forordningen dat. 12. juni 1770 til pro cento skats svarelse haver at angive deres indkomster.« Selv hermed var sagen dog ikke helt klar. I september måtte biskoppen udbede sig »nærmere explication af det ham . . . tilstillede schema«, og Kammeret måtte så i en skrivelse af 5. okt. 1771 med et konkret eksempel forsøge at gøre det klart for den på dette område

---

¹³) Rtk. til Harboe 20. april 1771 (Rtk, 2243.138, p. 187); Danske Kammer til Harboe 10. juli 1771 (Rtk, 2322.1, p. 99); Harboe til Danske Kammer 12. juli 1771 (Rtk. 2322. 2 og 3., journ.nr. 397); Danske Kammer til Harboe 24. aug. 1771 (Rtk. 2322.1, p. 235); Harboe til Danske Kammer medio september 1771 (Rtk. 2334.5, journ.nr. 252, kun indførslen i journalen; selve sagen mgl.); Danske Kammer til Harboe 5. okt. 1771 (Rtk. 2334.2, p. 86).

øjensynligt noget tungnemme højærværdighed, hvorledes regnestykket skulle stilles op, »hvorefter man formoder, at ingen videre tvils-maal skulle forefalde.« Derefter kunne listerne omsider udarbejdes for Sjællands stifts vedkommende¹⁴.

Det er nævnt, at Georg Hansen har benyttet tal i bispearkiverne fra opgørelserne efter 1768-forordningen, og det er ligeledes anført, at A. 25 i Danske Kancelli indeholder en i 1826 udarbejdet fortegnelse for hele landet af 1768-tallene. Der kan være grund til at undersøge, om 1768-tallene og 1771-tallene da er identiske. Det er, som det fremgår af følgende stikprøvevis foretagne sammenstilling af nogle tal fra A. 25 og fra Landstutterikommissionens fortegnelse, ikke tilfældet. For overskueligheds skyld er alle skillingsbeløb bortkastet.

	1768	1771	
	rdl.	rdl.	
Bælum, Hellum h.	ca. 400	326	÷ 74
Brøndum, Hellum h.	ca. 400	548	+ 148
Blære, Års h.	300	150	÷ 150
Astrup, Hindsted h.	500	326	÷ 174
Als, Hindsted h.	600	400	÷ 200
Daubjerg, Fjends h.	400	200	÷ 200
Vesterbølle, Rinds h.	300	200	÷ 100
Ulbjerg, Rinds h.	225	120	÷ 105
Ørum, Sønderlyng h.	400	185	÷ 215
Vorning, Sønderlyng h.	400	248	÷ 152
Tavlov, Elbo h.	280	499	+ 219
Bredstrup, Elbo h.	170	242	+ 72
Gentofte, Københavns a.	500	395	÷ 105
Stenløse, Københavns a.	227	400	+ 173
Tikøb, Frederiksborg a.	300	400	+ 100
Tjæreby, Frederiksborg a.	310	250	÷ 60
Uddesundby, Frederiksborg a.	300	500	+ 200
Birkerød, Hørsholm a.	264	480	+ 216

¹⁴) Se promemoria fra biskop Harboe af 20. nov. 1771 til amtsforv. Schougaard i Holbæk (bilag nr. 134 til Holbæk amts kontributionsregnskab for 1771).

	1768	1771	
	rdl.	rdl.	
Højelse og Lellinge, Roskilde a.	450	337	÷ 113
Hvalsø og Særløse, Roskilde a.	336	180	÷ 156
Rye, Roskilde a.	400	286	÷ 114
Butterup og Tuse, Holbæk a.	163	230	+ 67
Kundby, Holbæk a.	500	400	÷ 100
Skamstrup, Holbæk a.	170	300	+ 130
Bringstrup og Sigersted, Ringsted a.	160	250	+ 90

Som det ses, kan det undertiden dreje sig om meget betydelige afvigelser mellem de to opgørelser — i de mest ekstreme tilfælde på helt op over 100%. For landet som helhed er differencerne dog naturligvis ikke så store, og fra visse egne er der relativt god overensstemmelse — for hele Århus stift således næsten 100%.

Nu er det givet, at kildeværdien af A. 25 er noget begrænset. Den er tildels en rekonstruktion af et ufuldstændigt grundmateriale, hvilket bl. a. fremgår af den skrivelse af 2. dec. 1826 til Danske Kancelli, hvormed Sjællands biskop, Fr. Münster, ledsagede sin liste. Den er, oplyser han, »uddraget deels af de fra vedkommende provster mig tilstillede, for størstedelen meget ufuldstændige, beretninger, deels af gamle documenter i mit embeds archiv — og er saaledes affattet, at jeg nu, i de allerfleste tilfælde kan indestaae for deres rigtighed.« Selv med dette taget i betragtning er det dog givet, at 1768-angivelserne ofte har differeret stærkt fra 1771-tallene. At dette skulle skyldes væsentlige ændringer i de faktiske indkomster i løbet af de tre år, er ganske utænkeligt. Forklaringen må søges i de vanskeligheder, der har været forbundet med at nå frem til opgørelser, som var akceptable for alle parter. Man må jo huske på, at talen var om indkomster, der for hovedpartens vedkommende bestod af naturalier, hvis gennemsnitsmængder og gennemsnitspriser det ikke altid har været så lige en sag at finde objektive normer for¹⁵.

¹⁵) Se Georg Hansen, op. cit., p. 58ff.

Fortegnelsen er søgt gengivet ord- og bogstavret. Af pladshensyn er originalens opstilling ændret noget. Herreredernes (for øernes vedkommende amternes) navne, der i originalen står ude i venstre margin, er trukket ind og anbragt over sognenes (byernes) navne. Udeladt er det »Sognepræsten i«, som i originalen står øverst på hver side. Mellem fortegnelsen for Jylland og fortegnelserne for øerne er der den forskel, at medens de sidste opregner sogne — undertiden både hoved- og annekssogne —, anfører den første de byer, hvor præsten bor, hvilke ikke i alle tilfælde er kirkebyerne. Fortegnelserne er ikke helt komplette. Ikke blot mangler Bornholm, men også enkelte sogne savnes hist og her. Afskriverens gengivelse af byers og sognes navne røber i adskillige tilfælde større eller mindre misforståelser. I enkelte tilfælde har jeg gjort opmærksom herpå, men fuldstændighed eller konsekvens er ikke tilstræbt.

Efter at fortegnelserne var modtaget i Landstutterikommissionen, er de blevet forsynet med nogle sammenfattende optegnelser, idet man har opstillet en beregning over, hvor mange præster i hvert stift, der havde over 300 rdl. i indkomst. I denne opstilling har der indsneget sig den ejendommelige fejl, at Sjællands stift figurerer med kun 46 præster, medens Fyn og Lolland-Falster har fået tildelt ikke færre end 352. Det skyldes formentlig, at den pågældende ikke har været opmærksom på det forhold, at størstedelen af Sjælland m. h. t. regnskabsrevision og andre rentekammeranliggender sorterede under Fynske renteskriverkontor, hvilket han — om han i øvrigt ikke var klar over det, hvad der i sig selv er besynderligt — kunne have bemærket ved et lidt nøjere eftersyn af selve fortegnelsen. Han ville da have konstateret, at Sjællands stift var repræsenteret med 221 sognepræster og Fyn med Lolland-Falster med 177.

FORTEGNELSE

Paa hvad Indkomster enhver Sognepræst i Jylland uden for Kiøbstæderne har, efter de af vedkommende Biskopper forfattede og ved 1771 Aars Regnskaber fremlagde Beregninger over Præsternes fulde Embeds Indkomster, iberegnet Indkomsterne af det dem pro officio tillagde Hartkorn.

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Aalborg Stift			<i>Wenneberg Herred:</i>		
<i>Kiær Herred:</i>			Flade	302	34
Wadum	251		Ruberg	127	38
Hammer	131	11	Harritzlef	186	75
Sulsted	220	12	Jelstrup	133	64
Aabye	310		Uggilt	374	64
Sundbye	200		Aaested	295	50
Wester Hassing	291	26	Schallerup	232	32
Ulsted	292	64			
Hals	305		<i>Horns Herred:</i>		
			Tversted	406	
<i>Hvetboe Herred:</i>			Moesberg	200	
Giøl	180		Elling	234	29
Jetzmarch	220		Sindal	250	
Saltum	320	26	Horne	110	
Ingstrup	330		Bierbye	226	32
			Raaberg	134	61
<i>Jerslef Herred:</i>			Tornebye	182	48
Dronninglund	400				
Jerslef	430		<i>Øster Han Herred:</i>		
Hellevad	370		Thorslef	240	
Tolstrup	291		Aggersborg	144	
Øster Brønderslef	125		Haverslef	280	
Wrensted	318	64	Leerup	190	
			Broust	130	
<i>Børlum Herred:</i>			Øeland	275	
Wolstrup	315				
Wreilef	266	64	<i>Wester Han Herred:</i>		
Torslef	406	48	Kollerup	220	
Børlum	330	41	Kiettrup	237	76
Wraae	250	32	Kliim	400	
Albech	306		Hiortals	75	
Schiæwe	248		Tommerbye	357	
Understed	327	54	Øsløs	371	22

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
<i>Hillerslef Herred:</i>			<i>Sønder Herred:</i>		
Nors	163	38	Liørslef	113	54
Hillerslef	240		Weierslef	167	46
Hundstrup	225		Øster Assels	144	2
Westervandet	178		Karbye	280	24
Hiardemaal	97	48	Frøslef	64	80
Ræhr	120		Thæbring	106	
Sennels	224				
<i>Hundborg Herred:</i>			<i>Viborg Stift</i>		
Siørring	176		<i>Fleskum Herred:</i>		
Wang	111		Guddom	300	
Nørhaae	150		Romdrup	250	
Hundborg	241	64	Stoer Worde	300	
Schioldborg	230		Mou	250	
			Ferslef	400	
			Gunderup	430	
<i>Hassing Herred:</i>			<i>Hellum Herred:</i>		
Snedsted	200		Gierding	404	15
Wiisbye	147		Bælum	326	28
Sønderhaae	124		Brøndum	548	70
Schyum	275	72	Skibsted	316	6
Hassing	171	76	Schiørping	270	56
Harring	278	32	Kongeslef	276	74
Bedsted	150				
Hvidberg	138	24	<i>Aars Herred:</i>		
			Haverslef	196	90
<i>Refs Herred:</i>			Aars	246	64
Westervig	338	20	Hornum	200	
Hvidberg	338		Ulstrup	245	
Sønberg	297	80	Blære	150	
Hellingsøe	176	66	Skivum	180	
Boddum	271				
<i>Nørre Herred:</i>			<i>Hornum Herred:</i>		
Seierslef	361	80	Hornum	186	24
Scharum	129	18	Ellitzhøj	271	36
Todsøe	167	46	Gulstrup	250	
Drastrup	155	80	Kirketorp	320	
Galtrup	133	64	Sønderholm	270	
Solborg	235	4	Sønderup	233	21
Flade	136	58	Nørholm	180	81

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
<i>Hindsted Herred:</i>			Evildrup	209	10
Wiwe	350		Hersom	200	
Astrup	326	64	Tostrup	113	7
Skeelund	340		Westerbølle	200	
Als	400		Ulberg	120	
Øls	300		<i>Rødning Herred:</i>		
Rold	194	18	Rødning	226	46
<i>Slet Herred:</i>			Balling	212	33
Barmer	215		Haasum	185	
Farstrup	200		Liime	136	46
Næsborg	300		Lem	122	
Wildsted	180		<i>Hindborg Herred:</i>		
Kornum	200		Brøndum	220	
Læssøe	354	86	Hem	373	21
<i>Nørliung Herred:</i>			Odense	276	32
Worre	139		<i>Nørre Herred:</i>		
Wammen	170		Selde	112	68
Fallitzgaarde	140		Breum	200	
<i>Fiends Herred:</i>			Junget	128	37
Heilskou	150		Gretrup	100	
Kobberup	200		Jeberg	200	
Ørum	110		<i>Harre Herred:</i>		
Dauberg	200		Fuur	100	
Wroue	160		Hierck	241	8 ¹⁾
Høyslef	250		Roslef	182	
Dalsgaard	105		Nautrup	130	
Wridsted	160		<i>Sønderliung Herred:</i>		
<i>Meddelsom Herred:</i>			Foulum	198	1
Wester Welling	312	78	Ørum	185	92
Windum	120		Bierregrav	570	27
Bering	270		Worning	248	43
Winkel	198		<i>Gislum Herred:</i>		
Øster Welling	233		Duurup	166	64
Langaae	230		Wagaard	282	48
Hiermind	310				
<i>Rinds Herred:</i>					
Giedsted	200	75			
Lastrup	200				

¹⁾ Læsningen er usikker.

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Taarup	268	40	<i>Øster Liisberg Herred:</i>		
Thisted	250		Hornslet	268	
Ullitz	109	52	Torsager	420	
Gislum	170		Mørche	394	
Louns	120		Schiødstrup	250	
			Hiortshøj	290	
<i>Aarhus Stift</i>			Todberg	280	
<i>Hasle Herred:</i>					
Hasle	280		<i>Sønder Herred:</i>		
Aarslev	300		Lyngbye	438	40
Brabrand	290		Weilbye	176	
			Aalsøe	309	16
<i>Ning Herred:</i>			Hyllested	246	
Astrup	272		Tiistrup	200	
Morslet	220		Feldballe	354	
Ormslev	375		Collind	120	
Beder	148				
Wibye	250		<i>Sønderhald Herred:</i>		
Holme	250		Wirring	200	
			Fausing	220	
<i>Wæsterliisberg Herred:</i>			Giessing	350	
Zeuthen	380		Wivild	370	
Trige	300		Nimtoft	199	
Grundfør	320		Marie Malene	132	
			Øster Alling	150	
<i>Mols Herred:</i>			Søebye	220	
Tved	250		Mygind	210	
Knebel	230		Christrup	300	
Agrie	248		Aarslef	330	
Wistoft	155				
Helgenes	220		<i>Bierge Herred:</i>		
			Raarup	496	54
<i>Nørre Herred:</i>			Skjolde	274	85
Hammelev	250		Glud	450	
Carlebye	250	60	Assens	299	
Ørum	250		Barret	402	40
Tostrup	130		Stoubye	643	50
Rimsøe	170		Ørum	349	8
Gierrild	302		Urlev	383	94
Trellerup	190		Nebsager	390	
Anholt	223	56			

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
<i>Hatting Herred:</i>			Kousted	288	
Ølsted	170		Tvede	272	48
Engom	200		<i>Rougsøe Herred:</i>		
Thyrsted	270	78	Holbech	240	
Hedensted	279	19	Ørsted	475	
Hatting	323	70	Woer	310	36
Løsning	221	50	<i>Støvring Herred:</i>		
<i>Niim Herred:</i>			Borup	529	
Hverring	370		Harritzlew	270	
Tamdrup	350		Støvring	290	
<i>Galthen Herred:</i>			<i>Giern Herred:</i>		
Wærum	325	7	Skorup	237	60
Laurberg	150		Hammet [!]	254	
Woldum	320		Giern	231	28
Hadslund	329	72	Linaae	292	45
Galthen	393		<i>Hids Herred:</i>		
Ødum	200		Serup	209	80
<i>Gierlew Herred:</i>			Giødvad	163	82
Udbyeneder	372	56	Kragelund	254	78
Dalbyeneder	279		Seiling	149	43
Øster Førslew ¹	250		<i>Lysgaards Herred:</i>		
Windblæs	310		Thorning	197	32
Gierlew	200	30	Almind	182	18
<i>Hovelberg Herred:</i>			Levring	189	14
Hovelberg	216		Høyberg	123	18
Wellef	140		Grønbech	258	77
Hvorslew	216		Hinge	198	
Sahl	140		Wium	125	15
Wegerslew	180		<i>Wrads Herred:</i>		
Haurum	150		Linnerup	201	2
<i>Nørrehald Herred:</i>			Aale	285	
Spentrup	440		Kloborg	412	63
Wester Tørslew	200		Them	165	23
Glenstrup	349	1	Nørresnede	430	30
Asferg	280				

¹⁾ Fejl for Tørslev.

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
<i>Onsild Herred:</i>			<i>Hads Herred:</i>		
Hornum	116		Odder	388	
Sønder Onsild	181	4	Saxild	282	28
Falslev	150		Randlev	353	
<i>Framlew Herred:</i>			Gosmer	284	20
Harlev	300		Gylling	267	43
Borum	150		Ørting	320	
Schifholme	254		Torrild	381	48
Storing	300		Hundslund	256	
Sielle	313		Endelaue	180	
<i>Giern Herred:</i>			Alrøe	143	71
Alling	100	48	<i>Riiber Stift</i>		
Røgen	204		<i>Giørding Herred:</i>		
<i>Hielmslev Herred:</i>			Giørding	235	
Blegind	220		Wilslef	350	
Adslef	172		Aastrup	171	
Fruering	124		Darum	348	
Dover	300		<i>Malt Herred:</i>		
<i>Sabroe Herred:</i>			Præstkier	260	
Lading	330		Bechbølling	473	
Witthen	300		Wejen	292	
Lyngaae	300		Maltbech	160	
<i>Thyrsting Herred:</i>			<i>Schads Herred:</i>		
Niim	144		Grimstrup	304	
Ring	233		Øsse	301	
Tønning	204	16	Alslef	160	
Wissing	299	48	Guldager	200	
Winding	224		Brøndum	290	
Rye	183	76	Jerne	340	
<i>Woer Herred:</i>			Raunsøe	250	
Gangsted	400		Allerup	333	
Østbirck	450		Fanøe	320	
Kattrup	310		Sønderhøe	240	
Ousted	400		<i>Møgeltønder og Høver:</i>		
Wæhr	500		Møgeltønder	480	
Lundum	450		Dahler	352	
Hylche	195	32	Emmerlef	500	

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
<i>Løe Herred:</i>			<i>Jerlou Slaus Herred:</i>		
Wisbye	250		Egtved	521	
Døstrup	351		Grindsted	214	
Meolden	166		Waarbasse	278	
Randerup	116		Højen	297	
Ballum	360				
Rømøe	300		<i>Tyrrild Herred:</i>		
Amrum	173		Balle	290	
til Sr. Laurentii			Jellinge	389	
Meenighed paa			Nørup	400	
Westerlandsføhr	225		Collerup	246	
			Wilstrup	258	
<i>Wester Herred:</i>					
Lunde	180		<i>Nørvangs Herred:</i>		
Janderup	136		Greis	390	
Aael	221		Øster Snede	380	
Hoe	320		Uldum	250	
Henne	215		Nyekirke	361	
Nebel	200		Tyregøed	200	
Quong	148		Brande	253	
			Omme	209	
<i>Andst Herred:</i>			Ringgive	156	
Nagbølle	260		Hveisel	416	
Gamst	459				
Lærshou	400		<i>Bølling Herred:</i>		
Weerst	189		Borris	240	
Seest	230		Vordegod	200	
Hiarup	280		Deiberg	160	
			Stauning	220	
<i>Brusch Herred:</i>			Skierne	200	
Stenderup	640		Bølling	150	
Herslef	527		Lemb	116	
Paabye	416				
Starup	460		<i>Hammerum Herred:</i>		
			Giellerup	200	
<i>Eldboe Herred:</i>			Ikast	156	
Taulow	499		Sunds	194	
Bredstrup	242		Ørre	160	
			Aulum	170	
<i>Holmands Herred:</i>			Wildberg	124	
Piedsted	396		Neuling	130	
Smidstrup	505		Gødstrup	167	
Gauerslund	474				

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Felding	145		<i>Hind Herred:</i>		
Scharrild	172		Hee	252	
Rind	239		Thiim	185	
			Vellinge	115	
<i>Hierum Herred:</i>			Nøromme	133	
Hierm	450		Holmsland	276	
Meirup	236		Stadil	180	
Borberg	350				
Weirum	160		<i>Schodborg Herred:</i>		
Ølbye	206		Resen	241	
Giørding	150		Tørring	323	
Naur	200		Lomborg	165	
			Bøvling	280	
<i>Nørre Herred:</i>			Møeberg	218	
Lønborg	248		Gudom	357	
Hemmeth	132		Nørre Nissum	171	
Borch	145				
Aadum	131		<i>Ulfborg Herred:</i>		
			Felding	120	
<i>Oster Herred:</i>			Windinge	180	
Ølgod	214		Idom	160	
Andsager	200		Ulfborg	210	
Hodde	180		Huusbye	200	
Thorstrup	250		Stabye	120	
<i>Ginding Herred:</i>			<i>Wandfuld Herred:</i>		
Haderup	120		Dybbe	120	
Sahl	140		Wandborg	140	
Eising	150		Fialtring	180	
Estvad	140		Houe	157	
Sevel	200		Hyfvom	150	
Bording	140		Engberg	196	

Fra de øvrige Contoirer er ligeledes indkommen Fortegnelser paa Præsternes Indkomster udi de derunder liggende Districter, nemlig.

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
a) Det Sædlandske			Søeborg	390	64
Contoir.			Helsinge	600	
<i>Kiøbenhavn's Amt og Amager</i>			Asminderød	470	
<i>Land:</i>			Tikiøb	400	
Friderichsberg	500		Meelbye	221	12
Brønshøj	293	80	Lundbye	350	
Gladsaxe	395		Tierebye	250	
Gientofte	395		Schiævinge	300	
Lyngbye	460		Strøe	250	
Søllerød	338	48	Cregome	300	
Taarnbye	700		Thorup	280	
Store Maglebye			Uddesundbye	500	
Hollandsk			Græse	245	
Compastor	444	27	Liunge	440	
Dansk Com-			Hiorlunde	400	
pastor	444	27	<i>Hirschholms Amt:</i>		
Glostrup	462	48	Bircherød	480	
Hersted	430		Blousterød	192	64
Lidøe	400		Karleboe	340	
Sengeløse	350				
Høje Tostrup	327	74½	b) Det Fyenske Contoir.		
Thorslundemagle	325		<i>Roeskilde Amt:</i>		
Wallensbech	150		Frue Sogn	150	
Ballerup	600		Himmeløv	280	
Bryndbye	360		Kornerup	310	
Steenløse	400		Hersløv	315	
Farum	430		St. Ibs	100	
Slagslunde	353	40	Aagerup	400	
Ølstykke	330		Jyllinge	400	
Snodstrup	190		Hvodstrup	386	
<i>Friderichsborg og Cronborg</i>			Schulleløv	420	
<i>Amt:</i>			Gierløv	450	
Grædsted	411	32	Kundbye	350	
Blidstrup	340		Oure	350	
Esbønderup	350		Ferslev	390	48
Weybye	700		Schibye	220	
Ramløse	345		Greve	400	

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Carlslund og			Kundbye	400	
Carlstrup	350		Bierbye	239	83
Jersie og Solrøde	400		Jyderup	298	32
Haudrup og			Schamstrup	300	
Schensved	242		Hagedsted	390	
Snodsløv	320				
Reerslev og Windinge	300		<i>Callundborg etc. Amter:</i>		
Høyelse og Lellinge	337	37	Store Fuglede	386	64
Ørsted og Daastrup	300		Svallerup	400	
Gadstrup og Siuf	250		Ubye	474	
Rorup og Glim	350		Rørbye	280	
Borup og Kim-			Aarbye	339	7
mersløv	250		Tommerup	334	
Eybye og Dalbye	250		Rachløf	400	
Hvalsøe og Særløse	180		Refnes	320	
Kirke Saabye og			Felleslew	306	24
Kidserup	400		Breininge	284	6
Rye	286		Wærsløv	250	
Hyllinge	430		Wischinde	330	
Sæbye	242	82	Wallekilde	413	80
Ousted	434		Seierøe	280	
			Sæbye og Hallenslev	387	71
<i>Holbechs Amt:</i>			Gjørlew og		
Thostrup	480		Bakkendrup	283	
Asminderup og			Stillinge	450	
Grandløse	270		Haureberg	300	
Nidløse	90		Gierslef	268	
Soderup og			Finderup	320	
Eschildstrup	442		Ørsløv og Solberg	360	
Tølløse og Aagerup	420		Kirke Helsinge og		
Ondløse	280		Drøsselberg	400	
Sønder Jernløse og			Reersløv og Wedbye	300	
Sødstrup	276		Græswinge	341	68
Nørre Jernløse			Arnæs	280	
Quandløse	300		Faareveile	273	28
Tersløse og			Høybye	483	54
Schielleberg	184		Oddens	199	86
Butterup og Tudse	230		Viig og Asmin-		
Hiembeck	360		derup	400	
Hørbye	266	64	Egebjerg	292	
Udbye	200		Bedser og Onsberg	300	
			Nordbye	190	

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Trandberg	380		Steenmagle og		
Koldbye	250		Steenlille	322	
			Munchebjerg og		
			Brome	259	64
<i>Slagelse og Corsøer Amter:</i>			Slaglille og Biernede	190	
Ørsløv	326	55	Liunge og Braabye	238	
Tierebye	280	48	Nordrup	250	
Maglebye	435	25	Terslev	422	
Eggitzløvmagle	353	88	Hasle	360	
Høve	290	80	Torslev	360	
Schiørpinge	222	48	Wetterslev	206	
Sørbyemagle	179	42	Haraldsted	430	
Gimlinge	219	34	Jydstrup	250	
Hyllested	334	89	Wigersted	400	
Horslev	239	65			
Agersøe	178	82	<i>Tryggevelde Amt:</i>		
Boeslunde	480		Roholte	196	
Lundforlund og			Faxe	400	
Gierlev	230		Spiellerup	348	58
Bierebye og Slustrup	270		Carise	340	
Sorterup og			Ulsø	280	
Ottestrup	345	20	Dalbye	400	
Sønderup og Nordrup	330		Kongsted	298	
Wemmelow og			Holtug og Maglebye	500	
Hemmershøj	448	14	Lille Hedinge og		
Qvislemarch	336		Havnløv	240	
Førsløv	300		Lydersløv og		
Crummerup	300		Frøsløv	280	
Tiustrup	240		Hellested	300	
Wallensved	260		Strøebye		
Fodbye	100		og Warpeløv	260	
Herlovsholm	400		Haarløv	280	
Marvede	350		Herfølge	560	
Carrebech	250		Wollersløv	264	
			Walløebye	400	
<i>Ringsted og Sorøe Amter:</i>			Lidemarch	316	
Alsted og Kirke			Endersløv	294	
Finnesløv	244		Lellinge	140	
Bringstrup og					
Sigersted	250		<i>Wordingborg Amt:</i>		
Gyrstinge og			Joenshoved	250	
Kirke Flintstrup	260		Allersløv	200	

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Mehrn	230		<i>Nyeborg og Tranekier Amter:</i>		
Kallehauge	500		Guldbierg[!]	350	
Øster Egesborg	250		Ringe	375	
Udbye	350		Ryslunge	214	
Baase	250		Langaae og		
Snesered	452		Oxendrup	295	
Evendrup	240		Gislev og Ellested	416	
Toxverd	295		Svindinge	421	
Nestelsøe og			Hesselager	370	
Mogenstrup	229		Gudme og Brudager	367	
Hammer og Lundbye	449	32	Oure og Weistrup	340	
Sverborg	400		Auerslef og Bogense	390	
Kiøng	350		Flostrup og Ullerslef	400	
Weiløe og			Schiellerup og		
Vester Egesborg	344		Ellinge	320	
Rønnebech og			Kullerup og		
Ølstrup	266		Refsvindinge	295	
Glumsøe og			Windinge	402	
Bavelse	200		Frørup	400	
Schielbye og			Ørbeck	270	
Gunderslew	383		Herrested	370	
Herlufmagle og			Søllinge og Hellerup	210	
Tybjerg	395		Høyrup og Giesteløf	260	
Flensmarch og			Østerhesinge og		
Riisløw	150		Hillerslef	350	
Wester og Øster			Brahetrolleborg og		
Egede	247	46	Krarup	360	
Aversie og Thestrup	300		Wester Schierninge		
Saabye og Wrang-			og Ulbølle	340	
strup	188	64	Wester Aabye og		
Næsbye og Tyvelse	106	64	Aastrup	373	
			Hornøe	420	
			Svanninge	380	
			Jordløse og Haastrup	164	
<i>Møens Amt:</i>			Wester Hesinge og		
Maglebye	450		Lyndelse	200	
Borre	400		Sønder Braabye	250	
Elmelunde	276		Nørre Braabye	300	
Kieldbye	370		Allested og Weile	200	
Damholt	400		Herringe	170	
Phanefjord	355		Lyøe	110	
Baagøe	250		Auernachøe	150	

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Qværndrup	280		Allerup og Davinde	306	
St. Jørgens og Søerup	200		Høybye, Annex til St. Hanses Kirkes Cappellanie i Odense og under et anslaaet til 310 rd.		
Ollerup og Kirkebye	300		Nørrelyndelse	210	
Øster Schierninge og Honstrup	300		Søebye og Heeden	152	
Egense	200		Næraae oog Aaslef	300	
Dreiøe	180		Rønninge og Roldsted	350	
Strynøe	300		Seeden og Aasum	200	
Steenstrup og Lunde	300		Muncheboe	300	
Schaarup	300		Rynkebye Refninge	320	
Tvede	150		Kiølstrup og Agedrup	500	
Landet	290		Marslev og Birkende	400	
Breininge	190		Drigstrup, Annex til Kiertemindesogne Kald, og med samme anslaaet til 500 rd.		
Bierebye	350		Klinte og Grindeløse	382	
Mesinge	400		Næraae og Højrup	274	
Wibye	250		Kiørup og Krogsbølle	326	
Dalbye og Stubberup	433	32	Schambye	500	
Snøde og Stoense	450		Uggerslev og Bederslef	296	
Bøstrup	274		Scheebye og Otterup	330	
Tranekier og Tullebølle	400		Østrup og Hiadstrup	347	
Simmerbølle	100		Lumbye	310	
Lungelse og Fuglsbølle	300		Lunde	338	
Lindelse	250		Norup	255	
Humble	400		Allese og Brobye	200	
Tryggeløf og Fodslette	200		Wigerslew og Wefwlinge	500	
Maglebye	500		Syndersøe	230	
<i>Odense etc. Amler:</i>			Eilbye og Melbye	200	
Dalum og Sanderum	550		Guldbierg og Sandager	320	
Steenløse og Fangel	260				
Werninge	300				
Tommerup og Brylle	420				
Brendekilde og Bellinge	300				
Korup og Ubberud	198				
Fraude	400				

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Særlew [!]	500		Thiirsted, Schiørringe		
Haarlew [!]	500		og Weilbye	400	
Wissenberg	400		Nebbelunde og		
			Sedinge	300	
<i>Assens og Hindsgauls Amter:</i>			Taagerup og		
Gamtofte	350		Torslunde	350	
Barløse	200		Errindelew og		
Sandager og Holevad	250		Oelstrup	450	
Tanderup	200		Fugelse og Krønge	400	
Kierte	200		Holebye og Bursøe	200	
Schydebjerg og Orte	250		Hillested, Annex		
Ørsted	180		til Marieboe		
Søllested og Wed-			Sogne Kald og		
tofte	200		med samme an-		
Kiøng	200		slaaet til 332 rd.		
Haarbye	300		Thorebye	500	
Flemløse	300		Døllefielde og		
Søebye og Thurup	200		Muse	220	
Dreslette	300		Kiettinge og		
Helnæs	120		Breininge	300	
Sønderbye	200		Østen Ulslew og		
Kiærum, Annex til			Godsted	300	
Assens Sogne			Westen Ulslew	220	
Kald og med			Slemminge og Fielde	350	
samme til 550			Hunsebye	330	
rd. anslaaet			Waabensted og		
Udbye	300		Engelstofte	300	
Weilbye	620		Taars og Wiknisse	300	
Asperup og Roerslev	500		Radsted	380	
Nørre Aabye og			Herridslef, Annex		
Inslew	500		til Nyested Sog-		
Brenderup og Oure	400		ne Kald, og med		
Fielsted og Harndrup	270		samme anslaaet		
Gielsted og Rorup	400		til 500 rd.		
Sønder Aabye	384		Majbølle, Annex		
Balslew og Eibye	290		til Saxkiøbing,		
Føns og Ørslew	260		med samme an-		
Gamborg	247		slaaet til 459 rd.		
<i>Aalholm og Marieboe Klosters</i>			<i>Halsted Amt:</i>		
<i>Amter:</i>			Kiøbeløw og		
Østofte	576		Windebye	550	

	Rdr.	Sk.		Rdr.	Sk.
Utterslew	350		Tingsted	400	
Horslunde og Norslunde	500		Stadager og Nørre Kirkebye	350	
Carlebye og Løytofte	300		Kippinge og Brarup	500	
Halsted og Aunede	500		Waaelse	246	
Sandbye	250		Maglebrende, Annex til Stubbe-kiøbing Sogne Kald og med med samme anslaaet til 400 rd.		
Branderslew, Annex til Nachschou Sogne Kald og med samme anslaaet til 450 rd.			Schielbye og Giedesbye	450	
Westerborg og Birket	400		Wegerløse	300	
Arninge	300		Idestrup	400	
Stokemarke	350		Sønder Kirkebye og Sønder Alsløw	250	
Landet, Ryge og Aagebye	284		Carlebye, Horrebye og Nørre Ørsløw	400	
Dannemarre og Tilitze	400		Horbeløw og Falchersløw	600	
Gloslunde og Græshauge	300		Aastrup	400	
Schoulenge, Søllested og Gurrebye	270		Systofte, Annex til Nyekiøbing Sogne Kald og med samme anslaaet til 400 rd.		
Westenschou og Cappel	500		Feiø	400	
<i>Nyekiøbings Amt:</i>			Femø	260	
Nørre Wedbye og Nørre Alsløw	550		Aschø	100	
Gundsløw	352				
Torchildstrup og Lillebrende	244		Rente Kammeret den 21de Februarii 1778.		
Øndsløw og Eschildstrup	430				

H. Hanssen

[Tilføjelse med anden hånd]:

Aalborg Stift har	
91 Sogne Præster, deraf har 300 rd.	22
Wiborg stift har:	
90 Sogne Præster, deraf har 300 rd.	20
Aarhus Stift har:	
155 Sogne Præster, deraf har 300 rd.	33
Riberstift har:	
133 Sogne Præster, deraf har 300 rd.	36
Siøllands Stift har:	
46 Sogne Præster, deraf har 300 rd.	37
Fyen, Lolland, Falsters Stift har:	
352 Sogne Præster, deraf har 300 rd.	207
<hr/>	<hr/>
867 Pr.	355

[Tilføjelse med tredie hånd]: Indkomsterne for alle Præster paa Landet beløber sig til 246.842 —

Evangelist eller charlatan?

*Svensk-amerikaneren Fredrik Fransons Danmarksbesøg
1884—85.*

Af **Elith Olesen.**

Inspirationen fra de bibelske tanker om helbredelse fra sygdom ved troens bøn — i tidens løb stærkt blandet med manikæisk dualisme og folkelige mirakelforestillinger — ytrede sig op gennem middelalderen som en stadig drift mod de berømte valfartssteder. De store protestantiske kirkesamfund bekæmpede denne praksis som »katolske levn«, men i separatistiske og spiritualiserende kredse på protestantisk grund levede troen på »guddommelig helbredelse« uden lægelig medvirken videre, omend i mere »evangelisk« skikkelse, — efter al sandsynlighed en arv fra de middelalderlige heretiske samfund med mere eller mindre manikæisk grundpræg. Vi møder denne helbredelsestro f. eks. hos reformationstidens anabaptister og hos spiritualisterne i Cromwell-tidens England.

I en førvidenskabelig forestillingsverden og under forhold, hvor lægerne stadig var en slags »medicinmænd«, kunne en sådan tro på helbredelse ved umiddelbar guddommelig indgriben ikke vække større opsigt; det var ikke i første række den, der fik de officielle kirkesamfund til at se med skepsis på de mere yderliggående religiøse kredse. Anderledes blev det i løbet af 1800-tallet med fremvæksten af en videnskabeligt uddannet lægestand: netop i de samme årtier opkom de store evangeliske vækkelser, der i mange tilfælde havde radikale helliggørelsestanke og helbredelsesforestillinger i deres kølvand. Det måtte skabe konflikt mellem lægestand og vækkelses-

folk, og det blev da også tilfældet mange steder, også i Danmark.

En sådan vækkelse opstod i 1840'erne i den lille württembergiske landsby *Möttlingen* omkring præsten *Johann Christoph Blumhardt*¹, der efter en dramatisk »dæmonuddrivelse« fandt, at der bestod en nøje sammenhæng mellem sygdom og synd og derfor påtog sig en omfattende sjælesørgervirksomhed over for syge mennesker med syndsbeholdelse og absolution under håndspåleggelse; efter konflikter med lægerne flyttedes virksomheden til *Bad Boll* 1852, senere fortsat af sønnen *Christoph Blumhardt*².

Omtrent samtidig med oprettelsen af *Bad Boll* begyndtes i den lille schweiziske by *Männedorf* i nærheden af *Zürich* en tilsvarende gerning af *Dorothea Trudel*³, der også fik lægerne på halsen, men holdt ud alligevel; efter hendes død fortsattes arbejdet i samme spor af tyskeren *Samuel Zeller*⁴, der selv var blevet helbredt af *Dorothea Trudel*, og som gjorde *Männedorf* til et verdenskendt kristeligt

¹) 1805—1880. Fr. Zündel: Pfarrer Joh. Christoph Blumhardt. Ein Lebensbild. Zürich 1880.

²) 1842—1919. Eduard Thurneysen: Christoph Blumhardt. München 1926. Af Eugen Jäckh: Blumhardt, Vater und Sohn, 1925, foreligger en dansk oversættelse: Blumhardt, Fader og Søn og deres Budskab, Kbhvn. 1926.

³) 1813—1862. [Samuel Zeller]: Aus dem Leben und Heimgang der Jungfrau Dorothea Trudel (†1862), 16. Aufl. Basel 1928. Schweizer-Frauen der Tat (I. Folge) 1659—1827, Zürich 1929. Charles Cullis: Dorothea Trudel; or, The Prayer of Faith, Boston 1872.

⁴) 1834—1912. M. Kober-Gobat: Samuel Zeller in Männedorf. Eine Skizze seines Lebens und Wirkens, Basel 1912. Ernst Schreiner: Schlichte Erinnerungen an Samuel Zeller, Stuttgart 1912. Alfred Zeller: Samuel Zeller, ein Knecht Jesu Christi. Züge aus seinem Leben, Männedorf 1913. På dansk foreligger I-I: Dorothea Trudels og Samuel Zellers Helbredelsesanstalt i Männedorf, Kbhvn. 1884, samt om Männedorf og det nedennævnte Hauptweil en artikelserie af Gabriel Koch: Männedorf og Hauptweil (Helbredelse ved Bøn), Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886.

refugium og kursted, hvor stilhed og harmoni side om side med kristelig påvirkning i gængs forstand dannede baggrund for helbredelsesvirksomheden, der bestod i sjælesorg, forbøn under håndspålæggelse og salving med olie.

Ikke langt fra Männedorf opstod 1879 på slottet *Hauptweil* et nyt helbredelsescentrum under ledelse af præsten *Otto Stockmayer*⁵, der under angloamerikansk påvirkning lagde større vægt på sammenhængen mellem helliggørelse og helbredelse, end tilfældet var de ovennævnte steder⁶.

Der kan i denne forbindelse også være grund til at nævne den svenske »helbreder« *Fredrik August Boltzius*⁷, skønt hans virksomhed havde et noget andet grundpræg, forbundet med folkelig djævl- og mirakeltro, ligesom anvendelsen af »svededuge« i helbredelsesøjemed peger i retning af primitiv medicinmandskunst. Hans ry var imidlertid stort, og han søgtes af syge fra hele Skandinavien.

I Amerika var læren om troshelbredelse tidligt kendt:

---

⁵) Biografiske data har ikke kunnet fremskaffes. Enkelte selvbiografiske træk forekommer i hans talrige opbyggelsesskrifter, således *Krankheit und Evangelium. Ein Wort an die Kinder Gottes*, Basel 1880. Svensk oversættelse: *Sjukdom och Evangelium. Ett ord til Guds barn*, Jönköping 1886. Cf. også Thora Esches forord til *Otto Stockmayer: Synd og Naade. Et Ord til Guds Børn*. Kbhvn. 1891.

⁶) »Folk plejede at sige om *Boll, Männedorf* og *Hauptweil*, at man . . . det første Sted blev gjort til Verdensmennesker, i Männedorf til Pietister, men i Hauptweil til rene Helgener. . . . I *Boll* er det kristelige Liv saa frit og fyldigt og forbundet med Interesse for alt menneskeligt ædelt og skjønt, at f. Ex. en Grundtvigianer ogsaa vilde kunne føle sig tiltalt deraf. I Männedorf er det hele strængere; alt samler sig om det kristelige, og dette opfattes noget snævrere end i *Boll*, saa de menneskelige Interesser træde mere i Baggrunden. I Hauptweil er det hele spændt endnu noget højere, ej just med Hensyn til den ydre Form (man lever og bor noget finere end i Männedorf), men med Hensyn til det kristelige Liv«. *Gabriel Koch*, anf. artikel i *Fra Bethesda* 1886, 233 f.

⁷) 1836—1910. Svensk Biografisk Lexikon V, 1925, 296 ff. Foruden den dér anførte litteratur kan henvises til *Emil Thorelius: Boltzianismen*, Karlstad 1888.

om ikke før kom den dertil med *Ann Lee*, »Mother Ann«, og hendes tilhængere, *the Shakers*, 1771⁸, og under »The Second Great Awakening« i første halvdel af 1800-tallet dukkede læren op snart her, snart der, fortrinsvis i radikale perfektionistiske kredse⁹, men også hos helliggørelsesprædikanter af noget mere moderat tilsnit, således *Charles Finney* og *Asa Mahan*¹⁰.

For alvor udbredt blev helbredelseslæren med *W. E. Boardman*¹¹, en af Keswick-bevægelsens pionerer. Tankerne derom synes han at have hentet hos den kendte Bostonlæge *Charles Cullis*¹², der igen var påvirket af Dorothea

⁸) Hannah Whitall Smith: *Religious Fanaticism*, London 1928, Ray Stracheys introduction, 46.

⁹) Således hos Oneida-perfektionisterne, hvor man havde en egenartet fremgangsmåde, skildret af lederen, John Humphrey Noyes: »It is a common custom here for every one who may be attacked with any disorder to apply this remedy, by sending for a committee of six or eight persons in whose faith and spiritual judgment he has confidence to come and criticize him. The result, when administered sincerely, is almost universally to throw the patient into a sweat, or to bring on a reaction of his life against disease, breaking it up, and restoring him soon to usual health. We have seen this result produced without any other agency except the use of ice in perhaps twenty cases of sore throat within a few weeks. We have seen it take effect at an advanced stage of chronic disease, and raise a person up apparently from death's door. . . To all who have faith in Christ as a physician we can commend this prescription«. Citeret efter Hannah Whitall Smith: *Religious Fanaticism*, Ray Stracheys introduction, 108 f.

¹⁰) Benjamin B. Warfield: *Perfectionism*, edit. by Samuel G. Craig, Philadelphia 1958, 117.

¹¹) 1810—1886. *Mrs. Boardman: Life and Labours of the Rev. W. E. Boardman*, New York 1887. Theodor Jellinghaus: *Das völlige, gegenwärtige Heil durch Christum*, 5. Aufl. Berlin 1903, 723 f., Benjamin B. Warfield, *Perfectionism*, 219 ff.

¹²) 1833—1892. *Dictionary of American Biography IV*, 1930, 587 f. *W. E. Boardman: Faith-Work; or, The Labours of Dr. Cullis in Boston*, London 1874. *Charles Cullis: Faith Cures; or, Answer to Prayer in the Healing of the Sick*, Boston 1879, og *Other Faith Cures; or, Answers to Prayer in Healing of the Sick*, Boston 1885. På svensk foreligger Sjutio Helbregdagörelser genom Tron, af Charles Cullis, Göteborg 1882

Trudel og efter et besøg i Männedorf 1873 til sine mange sygehjem og sociale institutioner føjede også et »Faith Training College«. Det blev imidlertid Boardman, der med sin bog »*The Lord That Healeth Thee (Jehova Ropheka)*« (London 1881)¹³ for alvor satte helbredelseslæren i system. Han gør heri helbredelse ved bøn for den enkelte afhængig af en »trosakt« i stil med de fra metodister og amerikanske helliggørelsesprædikanter kendte omvendelser til retfærdiggørelse og til helliggørelse, således at der faktisk bliver tale om en »tredje omvendelse« til tro på Jesus som læge¹⁴. Denne tro må ses i nøje sammenhæng med Boardmans opfattelse af helliggørelseslivet som en stadig gentaget overgivelse af jeg'et til Herren og en stadig gentaget ny modtagelse af kraft fra Herren; det er som en stige med flere trin, det ene højere end det andet, og for stadig at tvinge mennesket opad må Gud undertiden gribe til kraftige midler som anfægtelse, tab, kors og sygdom, indtil mennesket sluttelig overgiver sig fuldt ud til ham, så han kan fylde det helt, bo i det og gøre det til ét med sig. Når det er sket, har mennesket lagt også sit legemes velfærd i Guds hånd i blind tillid til, at Kristus på korset har båret også alle vore sygdomme (cf. Es. 53,4)¹⁵. Boardman beretter, at han efter på denne måde at have overgivet sig til Gud, skønt aldrig, ikke blot ikke havde kendt til sengeleje på grund af sygdom, men endog havde fået fornyet ungdom og kraft til det værk, hvortil Herren havde kaldet ham¹⁶.

Ikke blot i USA forkyndte Boardman ivrigt denne lære om helbredelse ved tro, men også i England, hvor han

---

(med en »Kort teckning af Doktor Cullis i Bostons lif och underbara verksamhet i tron«, af W. E. Boardman).

¹³) Dette værk har kun været tilgængelig i svensk oversættelse: »Herren din läkare (Jehova Rofeka)«, Stockholm 1882.

¹⁴) Herren din läkare, 7 ff.

¹⁵) Herren din läkare, 77 ff.

¹⁶) Herren din läkare, 4.

1882 medvirkede til oprettelse af et »Faith-House«, der fik navnet »Bethshan« under ledelse af et par engelske damer, *mrs. Baxter* og *miss Murray*¹⁷, og i Sverige (navnlig under et besøg 1880), hvor der i samme ånd var gjort et betydeligt arbejde af den engelske evangelist *lord Radstock*¹⁸.

Under Sveriges-opholdet kom der også fra Danmark opfordring til Boardman om et besøg; det blev dog ikke til noget¹⁹, men få år senere kom en anden repræsentant for de samme tanker til landet, nemlig den svensk-amerikanske evangelist *Fredrik Franson*²⁰, der efter vækkelseskampagner i USA, Sverige og Norge ankom til København i oktober 1884, hidkaldt af »flere troende venner«²¹ fra den

¹⁷) Life and Labours of the Rev. W. E. Boardman, 234 ff.

¹⁸) Life and Labours of the Rev. W. E. Boardman, 184 ff., G. E. Söderholm: Den svenska pingströrelsens historia 1907—1927 I, Stockholm 1927, 104 ff. Ernst Newman: Svenskt och angloamerikantsk, Uppsala 1933, 140. — Granville Augustus William Waldegrave, lord Radstock, 1833—1913. Mrs. Edward Trotter: Lord Radstock, London u. å.

¹⁹) Life and Labours of the Rev. W. E. Boardman, 217.

²⁰) 1852—1908. Der foreligger om Fr. Franson en ret omfattende litteratur, mest dog af hagiografisk art: Josephine Princell: Missionär Fredrik Fransons lif och verksamhet, Chicago 1909, og Frederic Franson, World Missionary, Chicago (u. å., vist 1928), Adolf Thomander: Fredrik Franson, en livsskildring, Uppsala 1924. Anonym: Fredrik Franson. Till 75-årsminnet den 17. juni 1927, Jönköping 1927. På dansk foreligger — foruden småartikler i Det danske Missionsforbunds blad, Morgenstjernen — en romanbiografi, Emil Larsen: Der kom et menneske. Historisk fortælling om den svensk-amerikanske evangelist Fredrik Franson, Kbhvn 1954. På kritisk forskning baseret er E. Linderholm: Pingströrelsen i Sverige. Ekstas, under och apokalyptik i nutida svensk folkreligiösitet, Stockholm 1925. 19 ff, — Den hermed fremlagte skildring af Fransons helbredelsesvirksomhed i Danmark bygger væsentligst på samtidige avisreferater, en udskrift af politiprotokol for Lejre herreds jurisdiktion, journalnr. 40/1885 (Roskilde kriminaldommerkontors arkiv) samt aktstykker i Justitsministeriets arkiv i Rigsarkivet, journalnr. M 1093/1885 og N 1679/1886. I Emil Larsens ovennævnte romanbiografi er citeret et par aktstykker fra forhørsprotokollen, men langtfra hele materialet er benyttet, og bedømmelsen er væsentlig anderledes end min.

²¹) Fransons bønsskrift til kongen af 10/4 1885 (RA).

lille »Kristelig Traktatforening«, der var stiftet et par år i forvejen af dansk-amerikaneren *N. P. Lang*, og som havde livlig forbindelse med svenske frikirkekredse²².

Fr. Franson, der i mødeannoncerne proklameredes som »D. L. Moodys Medarbejder«²³, repræsenterede et udpræget overkonfessionelt kristendomssyn og var efter eget udsagn udelukkende kommet til Danmark for at skabe vækkelse²⁴. Han holdt da også en række vækkelsesmøder (hvorunder den voksende Traktatforening tog navneforandring til »Københavns Missionsforening« og blev det første tilløb til Det danske Missionsforbund); Fransons egentlige vækkelsesvirksomhed skal imidlertid ikke behandles her, da det er tanken senere at tage den op i en større sammenhæng. Det er kun hans virke som repræsentant for troshelbredelselæren, der skal gøres til genstand for omtale; det var den, der på få dage gjorde hans navn landskendt, ligesom det var den, der bevirkede, at han efter kun få måneders ophold her — langt kortere, end han havde tænkt sig — udvistes af landet ifølge justitsministeriel resolution af 1. april 1885.

Hvorfra Franson havde hentet sin overbevisning om troshelbredelsens realitet, sådan som han praktiserede den på meget eftertrykkelig vis, står ikke helt klart; en af hans biografer antyder, at det skete ved bekendtskabet med den kendte børnehjemsforstander *George Müller* fra Bristol, der hævdedes at have bedt sig til de midler, han havde brug for til sin omfattende kristelig-sociale virksomhed, og som Franson rejste sammen med over Atlanten²⁵. Fransons egne oplysninger peger dog i retning af, at han allerede i USA var blevet overbevist tilhænger af hel-

²²) *N. P. Lang*: Den kristelige fri Missions Oprindelse og Udvikling gennem Tiderne indtil vore Dage. Morgenstjernen 1/5 1889, cf. Michael Neiiendam: *Frikirker og Sekter*, 3. udg. 1948, 252 f.

²³) Se f. eks. *Nationaltidende* 31/10 1884.

²⁴) Fransons bønsskrift til kongen af 10/4 1885.

²⁵) *Fredrik Franson*. Till 75-årsminnet den 17. juni 1927, 11.

bredelselæren²⁶; usandsynligt er det ikke, at han yderligere er blevet bestyrket heri ved i Sverige at stifte bekendtskab med Boltzius' virke.

Mens Fransons danske tilhængere fremhæver den overordentlige succes, han havde som vækkelsesprædikant allerede under opholdet i København²⁷, hævder en af hans svenske biografer, at han her i Danmark kom ud for det højst usædvanlige, at besøget svigtede til hans møder, og for at bevise, at han var sendt her til landet af Gud selv, holdt han under bedeugen i begyndelsen af januar 1885 en prædiken, hvori han særlig fremhævede de bibelske vidnesbyrd om helbredelse ved tro²⁸.

Resultatet blev, at han i løbet af måneden søgtes af en del syge mennesker, som begærede forbøn under håndspålæggelse og siden erklærede, at de på denne måde var blevet helbredt for deres legemlige svagheder²⁹. Blandt

²⁶) Fransons bønsskrift til kongen af 10/4 1885.

²⁷) F. eks. Morgenstjernen 1/5 1889, 1/1 1896 og 27/5 1905. Det danske Missionsforbunds 25 Aars Jubilæum, 1913, 5.

²⁸) Adolf Thomander: Fredrik Franson, 54 f.: »Där [i Kbhvn.] fick han göra den för honom ovanliga erfarenheten, att endast ett fåtal åhörare infunno sig på hans möten . . . Då, det var under böneveckan 1885, indgav Gud i Fransons hjärta att i en predikan särskilt framhålla ordets vittnesbörd om helbregdagörelse genom tro . . . Såsom förhållandena gestaltade sig i Danmark var det nödvändigt att Gud genom något för alla påtagligt tecken visade, att det var han, som sänt denne sin tjänare till landet. . .«

²⁹) Som bilag til Københavns Missionsforenings andragende til kongen af 4/4 1885 (RA) om at udvisningskendelsen tages tilbage findes 9 erklæringer fra helbredede patienter. Af disse citeres: »Jeg Undertegnede havde Betændelse i høire Lunge, hvorfor jeg maatte holde Sengen og Lægen mente at jeg maatte ligge længe, men i Tro til Gud handlede jeg ifølge Jac. 5,14—15, og jeg stod straks op og var fuldkommen rask hvilket jeg Herren være lovet endnu er. Isakson. Vesterbrogade N. 129, 1. S.« — »Undertegnede har i circ. 19 Aar havet 3 aabne Saar paa det høire Ben som har smertet mig saaledes at jeg neppe kunde gaa da jeg gik til førnævnte Brødres Sygemøde maatte jeg med store Smerter næsten slæbe mit Been fremad ja jeg maatte endog staa stille imellem, men efter at være behandlet ifølge Apostl. Jac. 5. C. 14 og 15

disse var også nogle kvinder fra *Mørkøv sogn* (mellem Holbæk og Kalundborg), der var blevet gjort opmærksomme på Fransons helbredelsesvirksomhed gennem husmand *Niels Christiansen*, Syvendekøb (Mørkøv sogn), en kendt missionsmand på egnen, men en urolig, forvirret ånd, der hævdedes gennem lang tid at have optrådt som »klog mand«, ja, at være »en sørgelig bekjendt Kvaksalver, hvis Specialitet det har været og vel endnu skal være at kunne helbrede Kræft«³⁰.

Det lykkedes Christiansen at formå Franson til at komme til hans hjemegn for at holde vækkelses- og helbredelsesmøder; det første offentlige møde holdtes ved Mørkøv kro den 8. februar 1885. Havde det muligvis skortet på interesse for Fransons møder i den af fremmede vækkelsesprædikanter hjemsøgte hovedstad, kunne han ikke klage over svigtende opmærksomhed i disse afsides, sensationshungrende landdistrikter; rygtet om de påståede helbredelser var ilet egnen rundt, og en lokal avisnotits havde vel også gjort sit³¹. Et helt usædvanligt stort antal

---

Vers kunde jeg ikke alene gaa, jeg kunde gaa rask, som da jeg var ung og kan nu Gud være lovet udføre mit huslige Arbeide. Behandlingen skeete af Missionær Franzon. *Lars Jensen Norups Hustru*. Skyttegade No. 8, 1. S. — »Underskrevnes 9 Aar gamle Søn har fra han blev født havet daarlige Øine og svag Hoved. Øinene have bestandig flydt med Blod m. m., men efter at der er bedt for ham og Øiene ere salvede med Olie i Herrens Navn (Jac. 5,14—15) er han nu helbredet og Øiene haarene begyndte at vokse. *Mortensen*. Raadmandsgade No. 19, 2. S. B. — »Jeg bevidner herved at jeg har lidt af Krampe i 17 Aar og desuden flere andre Sygdomme. I den Tid søgte jeg mange forskjellige Læger, men uden Hjælp. Jeg henvendte mig da til Missionær Franzen i Kjøbenhavn, d. 7. Jan. Han salvede mig med Olie i Jesu Navn og siden har jeg været fuldstændig fri for min Sygdom. Banevogter Petersens Kone, *Berte M. Petersen*. Syvendekjøb, Mørkøv«.

³⁰) Holbæk Amts Avis 20/2 85, Kalundborg Dagblad 27/2 85

³¹) Kalundborg Dagblad 28/1 85: »*Brev fra Mørkøveggen*. Der optræder for Tiden en Hr. Franson — Svensker af Fødsel — i Kjøbenhavn, som modtager Patienter til Mirakelkur. Hele Flokke har været rejsende ind her fra Egnen og er til Dels komne meget opromte hjem. Man skildrer

mennesker var stimlet sammen — avisernes talopgivelse svinger mellem 1500 og 3000 — mange gange flere, end krosalen kunne rumme, så mødet — skønt midt om vinteren — måtte holdes i fri luft. Blandt deltagerne sås ifølge aviserne en mængde syge og krøblinge, af hvilke mange var kommet langvejsfra for at søge helbredelse³².

Møderne fortsattes i gårde og krosale i den nærmest følgende tid under voldsom tilstrømning og stadig stigende offentlig interesse³³. Om Fransons vækkelsesforkyndelse kerede folk sig gennemgående kun lidt; det var helbredelserne, der helt tog opmærksomheden fangen, — »mirakeldoktoren fra Mørkøv« var det navn, hvorunder Franson vandt landsberømmelse. Kun et enkelt dagblad gjorde sig den ulejlighed udførligt at referere hans synspunkter angående helbredelsestroen: »Hans Tiltale gik ud paa af Biblen at bevise, at Gud har lovet selv at ville helbrede sine Troende for allehaande legemlige Sygdomme. Der staaer ingensteder skrevet: naar Du bliver syg, saa send Bud efter Lægen; nei, han ved, at de fleste af hans Børn har ikke Raad til det. Derfor siger han: send Bud

---

Hr. Franson som en overordentlig englelig Mand, der er præget af dyb og inderlig Alvor. — Han bruger ikke nogetsomhelst Lægemedel - og modtager intet Honorar — men helbreder alene ved Bøn, Salvelse og Haandspaalægelse. Man fortæller om flere virkelige Undere; men Deres Korrespondent er endnu ikke haandgribelig overbevist og er i denne Sag en Thomas af Tro. Efter Forlydende vil Hr. Franson besøge vor Egn i næste Maaned; saa skal De faa Meddelelse om nærmere Iagttagelse af dette vidunderlige, — om det ikke skulde vise sig at være »over Evne«. R.«

³²) Holbæk Amts Avis 10/2, Kalundborg Dagblad 11/2, Roskilde Avis 12/2 85.

³³) Der er for tidsrummet februar—marts 1885 registreret ca. 40 artikler, Franson vedrørende, i følgende dagblade: Holbæk Amts Avis, Holbæk Amts Dagblad, Holbæk Posten, Kalundborg Dagblad, Roskilde Amts Avis, Roskilde Avis, Roskilde Dagblad, Sorø Amtstidende, Sorø Avis. Også københavnske aviser begyndte nu at skænke Franson omtale, saledes Dagbladet, Nationaltidende og Politiken. Stikprøver viser, at de her nævnte blades artikler citeredes vidt og bredt landet over.

til Menighedens Ældste, de skulle bede og lægge Hænderne paa Dig og salve Dig med Olie; og saa skal Du komme Dig. Ej heller skal Du, naar Du bliver syg og beder om Helbredelse, føie til: skee ikke min, men Din Villie, saaledes som Mange have for Skik; nei, det gjøres slet ikke Behov, thi er Du et troende Guds Barn, saa ved Du, at det er Guds Villie, at Du skal blive rask . . . men atter og atter fremhævede han, at det kun var Guds troende Børn, der kunde hjælpes; det kunde gjerne være at slet ingen blev helbredt, saa var det deres Vantro, der forhindrede det . . .«³⁴.

Alle de Skarer, der samledes til Fransons møder, var stærkt prægede af de syge, og for disse holdt Franson særlige helbredelsesmøder, der til stor ærgrelse for nysgerrige og referenter ikke var offentligt tilgængelige³⁵. De mærkeligste rygter var i omløb: En lam stod straks op og gik, en halt kastede omgående sine krykker, en person, der endog havde glasøjne (!), fik synsevne, en døvstum skomager havde fået høre- og taleevne osv³⁶.

En nærmere undersøgelse af flere af disse tilfælde syntes imidlertid at afsløre, at det var så som så med de påståede helbredelsesundere; vel havde en krumbenet pige i Mørkøv kastet sine krykker, men hendes ben var stadig lige krumme, og hendes gangart ynkeligere end nogensinde; en totalt lammet kvinde havde ikke fået andet ud af besøget hos Franson, end at hun nu kunne løfte hovedet en smule fra puden, ligesom det godtgjordes, at visse rygter var grebet ud af luften³⁷. Dertil kom, at

³⁴) Roskilde Avis 26/2 og 27/2 85.

³⁵) Holbæk Amts Avis 20/2, Roskilde Dagblad 28/2 85.

³⁶) Kalundborg Dagblad 11/2, 14/2, 3/3, Holbæk Amts Avis 13/2, Sorø Avis 19/2 85.

³⁷) Kalundborg Dagblad 14/2, Holbæk Amts Avis 17/2 og 6/3 85. Sidstnævnte sted anføres et par grelle eksempler: »Da en Mand ved et senere Møde foreholdt Niels Christiansen det uforsvarlige i saadan at omgaas Sandheden og bilde Folk ind, at der var sket Mirakler med nævnte [svagtseende] Pige, trak han sig ud af Kniben ved at sige: »Ja,

enkelte småt udstyrede patienter ved egen dårskab medvirkede til at bringe Franson i miskredit, således en pukkelrygget mand, der hårdnakket hævdede at være blevet befriet for sin pukke, »medens den vantro Verden jo rigtignok ser den ligesaa tydeligt som før. Et ganske vidunderligt Mirakel, hidtil ukjendt i Historien«³⁸.

Sådanne oplysninger, som de lokale aviser var særdeles flinke til at bringe til torvs, vendte efterhånden stemningen; hertil bidrog også, at der bestandig meldte sig langt flere syge, end Franson på den tilmålte tid var i stand til at betjene, således at adskillige måtte drage bort med uforrettet sag, samtidig med, at der begyndte at gå rygter om, at Franson ikke var uimodtagelig for frivillige gaver, og at han drev en indbringende forretning med salg af traktater, sanghefter og portrætter af sig selv³⁹. Iøvrigt

---

jeg kan jo ikke gjøre for, naar Forældrene lyve for mig!« En anden Gang hentedes det ledsagende Fruentimmer, som det franzonske Selskab fører med sig [den norske evangelist *Cathrine Juell*] til en Brystsyg i Sdr. Jernløse Sogn. Efter Bøn og Salvning tvang hun ogsaa den Brystsyge til at staa op af Sengen og paastod derefter, at der nu var sket et Mirakel og ville have den Syge til at takke for Miraklet, skjøndt han saa tidt før havde været ude af Sengen under Sygdommen«.

³⁸⁾ Holbæk Amts Avis 17/2 85. Også W. E. Boardman synes at have anset det for muligt ved tro at ændre legemlig deformitet til normal legemsbygning, når han skriver til en dværg, der har konsulteret ham: »He [God] can give you a new start in growth, and increase of stature and proportions to the full ideal of a perfect manhood in body, as easily as He can wave the branch of a tree by the wind«, omend han straks tilføjer: »or He can use you for His glory and for the benefit and salvation of men, as you are in stature and proportions, more wonderfully than would be possible if you were made perfect in stature and form«. *Life and Labours of the Rev. W. E. Boardman*, 227.

³⁹⁾ Holbæk Amts Avis 20/2 og 23/2 85. Det fremgår dog af flere referater, at Franson gjorde opmærksom på, at de penge, der blev overladt ham, ville gå til opførelse af et stort missionshus i København; det samme hævdede han også under de senere forhør, og der er ikke mindste grund til at betvivle rigtigheden heraf. Ej heller behøver man at fæste lid til det af Vilh. Beck kolporterede rygter, at Franson under helbredelsesvirksomheden opførte sig upassende (efter datidens viktorianske opfat-

var det kun de færreste, der havde begrebet, at det var »helbredelse ved tro«, det drejede sig om; man fik kun det indtryk, at Franson ved sin fremhævelse heraf fralagde sig alt ansvar for fejlslagne »behandlinger« og lagde det over på patienten — et sikkert bevis, mente man, på, at det var en charlatan, man havde for sig⁴⁰. Skylden for denne manglende forståelse må vel siges i nogen grad at ligge hos Franson selv; han indrømmede da også senere, at han paa grund af den enorme tilstrømning til helbredelsesmøderne ikke havde været i stand til at øve tilstrækkelig sjælesorg over for den enkelte⁴¹.

Resultatet af stemningsomsvinget blev, at man — egentlig forbløffende hurtigt — begyndte at omtale helbredelsesvirksomheden som »ukristelig og umenneskelig«, som »Gøgl og Trolddom, hvortil Religionen misbruges«, og som »fræk Forhaanelse af det, der skal være os helligt«⁴², — ja, at udtrykke forundring over, at politiet ikke forlængst havde grebet ind, da det turde være et spørgsmål, »om ikke den hele Farce maa betragtes som et storartet Bedrageri. Thi Mirakler kunne de jo ikke gjøre, og Penge have de aflokket Folk ved Salg af deres Salmer og vistnok ogsaa paa anden Maade«⁴³.

Endnu mens diskussionen således bølgede frem og tilbage, var der imidlertid sket politianmeldelse mod Franson, og 27. februar kunne Nationaltidende meddele, at politimesteren i Lejre herred havde taget affære.

I Det danske Missionsforbunds blad, Morgenstjernen, hedder det en halv snes år senere: »Af Forbittrelse imod

---

telse) over for kvindelige patienter (Sorø Amtstidende 25/2 85). Alt hvad der iøvrigt foreligger oplyst om Fransons personlighed, tyder på, at alt sligt lå ham ganske fjernt.

⁴⁰⁾ Holbæk Amts Avis 20/2, Nationaltidende og Kalundborg Dagblad 27/2 85.

⁴¹⁾ Fransons bønkrift til kongen 10/4 1885.

⁴²⁾ Kalundborg Dagblad 14/2, Holbæk Amts Avis 20/2 85.

⁴³⁾ Holbæk Amts Avis 17/2 85.

ham sammenfattedes en Klage (af hvem? Det skal den Almægtige en Gang aabenbare) som overgaves til Herredsfogden i Leire Herred i Roskilde By, hvor han sad inde-spærret i ca. 7 Uger⁴⁴. Det er imidlertid muligt allerede nu at foretage den bebudede afsløring. Den 16. februar 1885 blev sognepræst *N. Nørregaard*, Rye, kaldt til Langtved for at berette husmand *Carl Frederik Krells* hustru, *Ulrikke f. Andersen*, som han fandt stærkt lidende og forkommen, efter at hun den foregående dag havde ladet sig behandle af Franson under et helbredelsesmøde på herregården *Aastrup*, hvor kammerherre *Frederik Vilhelm* lensgreve *Dannemand* havde stillet lokaler til rådighed⁴⁵. Pastor Nørregaard fandt patientens tilstand så betænkelig, at han straks tilkaldte læge *Bang*, Kirke Hvalsø, og efter at denne havde foretaget en undersøgelse og affattet en erklæring, indgav præsten anmeldelse til politimesteren i Roskilde med henstilling om at foretage det videre fornødne i sagen⁴⁶. På politiets foranledning foretoges yderligere en undersøgelse af Ulrikke Krell ved distriktslæge *Biering*, Roskilde⁴⁷, og 23. og 25. februar afholdtes de første forhør over Franson; da han ikke kunne opgive nogen egentlig fast bopæl her i landet, krævede dommeren en kaution på 500 kr. stillet for at lade ham forblive på fri fod. Det lykkedes Franson at fremskaffe dette beløb, men da han ikke ville love at forblive i jurisdiktionen, mens sagen mod ham stod på, fordi han agtede sig på prædikerejse til Jylland, nægtede dommeren at modtage kautionsstillelsen og lod i stedet Franson belægge med

⁴⁴) Morgenstjernen 1/1 96, cf. Det danske Missionsforbunds 25 Aars Jubilæum, 1913, 23.

⁴⁵) Oplyst af lensgreve Dannemand i bilag til Københavns Missionsforenings andragende til kongen af 4/4 1885.

⁴⁶) Forhørsprotokol 23/2 1885. Såvel pastor Nørregaards brev som læge Bangs erklæring er dateret 16/2 1885.

⁴⁷) Forhørsprotokol 23/2 1885. Læge Bierings erklæring er dateret 21/2 1885.

varetægtsarrest, idet ægteparret Krell havde krævet ham tiltalt og straffet⁴⁸.

Blandt Fransons danske venner har man altid henholdt sig til en Franson tillagt forklaring om, at han under Ulrikke Krells besøg hos ham overhovedet ikke rørte ved hende, men kun bad med hende om helbredelse⁴⁹. Forhørsprotokollen giver imidlertid et noget andet billede af begivenhedsforløbet. Ulrikke Krell havde i 18 år været en hjælpeløs krøbling som følge af leddegigt, idet såvel arme som ben var så sammentrukne i alle led, at hun ikke kunne bevæge hverken albuer eller knæ; fingrene var bøjet ind i håndfladerne, og lårene dannede en spids vinkel med kroppen, ligesom knæleddene var bøjet i en lignende vinkel⁵⁰.

Ifølge ægteparret Krell var der under besøget hos Franson sket det, at han havde stukket sine fingre ind under hendes sammentrukne fingre og rettet dem ud; mens dette stod på, udtalte han flere gange: »Nå, nu knækker det; nu er Jesus her«, og til sidst erklærede han: »Se, nu er dine fingre rettede. Tak nu din Jesus derfor«. Derefter forlangte han, at hun skulle rejse sig op; da dette var hende umuligt på grund af benenes sammenbøjede stilling, lagde Franson sin ene hånd på hendes knæ, fattede med den anden om hæl eller ankel og rettede således benene ud. To af Fransons medhjælpere tog hende nu under armene og hævede hende op fra stolen, mens Franson placerede hendes dinglede fødder på gulvet og sagde: »Tak nu din Jesus for, at du kan stå på dine ben«. Hun sank imidlertid straks sammen og måtte anbringes i sin stol påny, hvorpå hun besvimed. Da hun kom til sig selv,

⁴⁸) Forhørsprotokol 25/2 1885.

⁴⁹) Se f. eks. Det danske Missionsforbunds 25 Aars Jubilæum, 1913, 23, og Chr. Nielsen i Kristen församlingsbildning (red. af Augustinus Keijer), Stockholm 1936, 98.

⁵⁰) Læge Bangs erklæring af 16/2 1885.

fik hun et glas vin at drikke, og Franson sagde: »Se så, nu har du sovet en søvn i Jesu navn«.

Under behandlingen udtalte Franson flere gange, at hun ikke skulle tænke på sine smerter, men koncentrere sig om at bede; mens han rettede hendes fingre ud, råbte hun da også gentagne gange: »Herre Jesus, hjælp mig!« men under den følgende udretning af benene var hun så forpint af smerter, at hun kun kunne skribe højt og ikke engang sansede at bede ham ophøre med behandlingen. Da Carl Krell senere bar sin hustru gennem et tilstødende værelse, hvor mange ventende var forsamlet, opfordrede Franson ham til at vise de fremmødte, at patienten nu var helbredt; Krell fortalte dem da, at hendes fingre nu var rettet ud, hvilket ikke havde været tilfældet i 18 år. Under hjemturen — Krell kørte hende i hendes rullestol — havde hun heftige opkastninger og besvimede flere gange; under et ophold undervejs bemærkede Krell, at hustruens hænder var blodige, og at der var blod på hendes klæder⁵¹.

Under de følgende dages lægeundersøgelser viste det sig, at de nu atter helt sammentrukne led var opsvulmede og blodunderløbne, ligesom huden flere steder var bristet, og blod sivet ud. Patienten klagede over vedholdende smerter i hænder, knæ og fødder, og lægerne var ikke i tvivl om, at der ved udretning af leddene var blevet anvendt betydelig kraft; de skete bristninger kunne vel heles, men resultatet ville blive endnu fastere kontraktur end tidligere, ligesom man ikke kunne se bort fra risiko for koldbrand i fødderne⁵². Læge Bang anså det end ikke for udelukket, at patienten kunne være død under den behandling, hun havde været udsat for⁵³.

Fransons venner har senere fremført den formodning, at Carl Krell under hjemturen fra Aastrup var væltet

⁵¹) Forhørsprotokol 3/3 1885.

⁵²) Distriktslæge Bierings erklæring af 21/2 1885.

⁵³) Forhørsprotokol 7/3 1885.

med hustruen, og at de fremkomne læsioner stammede herfra⁵⁴. Dette rygte blev også omtalt under forhøret, men begge ægtefæller udtalte, at noget sådant ikke var sket, og læge Bang hævdede, at de forefundne beskadigelser ikke kunne være fremkommet på en sådan måde⁵⁵.

Fransons oplysninger under forhøret afveg i nogen grad fra ægteparret Krells, men stemte dog i hovedtrækkene overens dermed. Han erklærede, at Ulrikke Krell jo var kommet til ham efter eget ønske, men at han egentlig havde været imod at behandle hende, da han havde haft mistanke om, at hun ikke var »et rigtigt Guds Barn«, hvilket det siden forefaldne havde bekræftet, idet han var overbevist om, at hun ville være blevet helbredt, om hun havde været troende⁵⁶.

Franson erkendte, at han under udretningen af hendes lemmer havde brugt sine hænder på den af ægteparret beskrevne måde, men benægtede vedholdende at have anvendt nogen form for kraft eller vold, idet han havde været sikker på, at leddene åbnedes alene ved Guds kraft. På spørgsmålet om, hvorfor han overhovedet havde taget sine hænder til hjælp, hvis bønne alene var tilstrækkelig til at helbrede, svarede han: »Fordi vor frelser også lagde sine hænder på de syge, satte sin finger i øret på den døve, og lagde hånden på øjet af den blinde«. Han erkendte også at have hørt det knække i konens fingre, men benægtede på det bestemteste at have hørt hende skribe:

⁵⁴) Det danske Missionsforbunds 25 Aars Jubilæum, 1913, 23.

⁵⁵) Forhørsprotokol 3/3 og 7/3 1885.

⁵⁶) Forhørsprotokol 23/2 1885. Under forhør 7/3 1885 bad Franson tilført protokollen, »at ligesom det kan ske, når nogen uværdig nyder sakramentet, at dette da medfører død eller sygdom, således må det samme kunne have været tilfældet i heromhandlede henseende, idet konen, efter at cpt. havde bedt for hende, i sit anførte her under forhøret har bespottet cpt. og måden, hvorpå cpt. helbredede hende, hvilket jo tydeligen må vise cpt., at hun ikke har haft den tro på bibelsk helbredelse, som cpt. forlangte af hende. Cpt. henviser og beder om tilførsel angående denne henvisning til 1. Corinth 11.«

»Havde jeg hørt nogen klagelyd fra hende, eller havde hun forlangt, at jeg skulle lade være med således at udstrække fingrene osv., var jeg øjeblikkelig ophørt dermed, men hun sagde jo ikke noget; hun bad jo kun til Gud og takkede Jesus, at han ville helbrede hende«. Senere modificerede han dog denne udtalelse derhen, at han ikke havde hørt nogen lyd fra hende, som han havde tolket som smerteskrig, at han vel ofte havde hørt patienter skrig, men at det kun havde været »bekymrede sjæles skrig«. Den tanke, at behandlingen kunne være forbundet med smerte, var overhovedet ikke faldet ham ind, da han havde været overbevist om, at det altsammen skete alene ved Guds kraft. Han indrømmede at have været klar over, at patienten ikke var fuldt helbredt, da hun forlod ham, men henviste til, at den blinde mand, hvis øjne Jesus åbnede, heller ikke blev fuldt helbredt med det samme⁵⁷.

Efter dommerens anmodning udfærdigede distriktslæge Biering en erklæring vedrørende Fransons mentale tilstand; den er ikke Franson venligt stemt og yder ham næppe fuld retfærdighed. Det hedder heri: »Han frembyder nu også en høj grad af eensidighed i forestillingen om muligheden af, at sygdomme kunne helbredes alene ved bøn, og mangelen af en mere alsidig uddannelse kan også have gjort ham let tilgængelig for skuffelser, idet han har set helbredelser i tilfælde, hvor sådanne slet ikke har fundet sted⁵⁸. Efter at han i længere tid har øvet sin virksomhed under mængdens bifald, er det naturligt, at han har erholdt mere sikkerhed og selvtillid og derved

⁵⁷) Forhørsprotokol 23/2 og 5/3 1885.

⁵⁸) Under forhør 5/3 1885 udtrykker Franson sin forbavselse over Ulrikke Krells tilstand, idet hun »er den eneste af alle de mangfoldige, som cpt. har søgt at helbrede ved »Trosbøn«, der ikke i det hele eller tildels ere blevne helbredede . . . Forklaringen oplæst og godkendt, dog med den bemærkning, at cpt.s anførte om, at Krells hustru er den eneste af alle de mangfoldige, som cpt. har søgt at helbrede ved »Trosbønnen« osv., er at forstå således, at hun er den eneste, der har lidt noget ondt som følge af »Trosbønnen«.

haft anledning til ikke at lade nogen syg gå uhelbredet fra sig, hvorfor han har anvendt mekanisk kraft, hvor sådan kunne øve en synlig virkning . . . Men han har lagt overlæg for dagen med hensyn til at skjule sandheden, hvortil en af hans læresætninger allerede henpeger, idet han støtter sig til, at kun de, som tror, blive helbredede, så at han altid har et middel til at begrunde de fejlslagne helbredelser med, nemlig at de syge ikke vare troende. Hans forhold lige overfor Carl Krells hustru godtgør nemlig, at han vil skjule sandheden, idet han nu, efter at det er blevet ham klart, at dette forhold kan medføre ansvar, benægter at have udrettet hendes lemmer og påstår, at han kun har berørt dem. Den kraft, som er bleven anvendt dertil, har imidlertid været så stor, at den umulig kan være anvendt ham selv ubevidst . . . Han må således anses som et i høj grad ensidigt udviklet menneske, der er fuldt overbevist om, at sygdomme kunne helbredes alene ved bøn, og som med hensyn til dette spørgsmål ville vække formodning om monomani, dersom han ikke ved forstandsslutning søgte at fortolke bibelen til støtte for sin påstand; medens der heller ikke iøvrigt skønnes at være mangler ved hans mentale tilstand . . . *Det må derfor stærkt fremhæves, at hans virksomhed ikke er uden fare for mennesker, som indlade sig med ham.*⁵⁹

Under sagens behandling ved retten bedredes Ulrikke Krells tilstand så meget, at det var klart, at der ikke var umiddelbar livsfare; ægtemanden krævede imidlertid erstatning for de lidelser og smerter, Franson havde forvoldt hustruen, men ville iøvrigt helt overlade spørgsmålet om tiltale og straf til rettens skøn.

De lokale retsinstanser har dog åbenbart været betænkelige ved en egentlig retssag, muligvis på grund af den rent *religiøse* virksomhed, Franson også havde øvet på egnen; ialtfald indgik der fra politimesteren i Roskilde

---

⁵⁹) Erklæring af 8/3 1885, fremlagt ved forhør 9/3 1885.

anmodning til Justitsministeriet via Københavns stiftamt om, at sagen afgjordes ved, at Franson udvistes af riget i henhold til lov om tilsyn med fremmede og rejsende af 15. maj 1875 §§ 13 og 2⁶⁰. Efter forskellige undersøgelser resolverede Justitsministeriet da, at Franson uden sagsanlæg udvistes af landet⁶¹. Sagen sluttede for Lejre herreds politiret 4. april 1885, hvor det pålagdes Franson at forlade Danmark inden 8 dage, ikke at afholde flere offentlige møder i denne tid, og »ikke påny at lade sig finde her i landet«.

Fra Franson og hans danske venners side gjordes der imidlertid de sidste dage under hans ophold i landet et par forsøg på at få denne kendelse omstødt. 41 medlemmer af Københavns Missionsforening tilstillede således kongen et andragende om Fransons forbliven i Danmark under henvisning til hans velsignelsesrige virke og til, at foreningen havde håbet at beholde ham en tid som dens prædikant⁶². Få dage efter fremsendte Franson selv til kongen et bønsskrift, der fortjener at aftrykkes in extenso:

Bønsskrift

Till Hans Majestät, konung Christian IX.

Jag vågar hermed allerunderdanigast insända denna böneskrift, som förorsaktats till följe deraf, att jag blifvit anklagad och landsförvist på grund af att jag skulle ha

⁶⁰) Skrivelsen dateret 10/3 1885 (RA). Det hedder heri: »Skal der fremmes Tiltale mod Arrestanten ser jeg ikke rettere end at det vil være nødvendigt, at hans mentale Tilstand yderligere undersøges og at han til det Øiemed midlertidig anbringes paa en af Landets Sindssygeanstalter«. En passus, der viser, hvor svært de danske myndigheder har haft ved at forstå en religiøs type som Fransons.

⁶¹) Stiftamtmanden til Justitsministeriet 12/3 1885, Justitsministeriet til Udenrigsministeriet 23/3 1885, Udenrigsministeriet til Justitsministeriet 28/3 1885, Justitsministeriet til Kbhvns stiftamt og politimesteren i Lejre herred 1/4 1885 (RA).

⁶²) Andragende til kongen dateret 4/4 1885 (RA).

tillfogat en qvinna skada till hennes kropp, under det att jag sökte behandla henne efter Guds ords lära, rörande troshe[1]bregdagöralse.

Först må jag då bedja om underdanig tillåtelse till att göra Ers Majestät uppmärksam på *troshelbregdagörelser*.

De grunda sig på *Herrans ord* såsom Jacob 5,14—16, Marc. 16,17—18 m. fl. ställen både i gamla och nya testamentet.

Det förra af dessa två ställen visar oss vår *rättighet* i detta hänseende och *sättet att gå tillväga* och det sednare visar oss, att dessa tecken tillhöra icke allenast Apostlarne utan *alla*, »*som tro*«. Dessa Herrans ord ha på sednare tider begynt att praktiseras uti flera länder, såsom Schweits, England, Förenta Staterna och på de sista åren äfven uti Sverige och Norge samt Danmark. I England finnes ett sådant helbregdagörelseshem, som förestås bland andra af *Doktor Baxter*, en prest i den engelska statskyrkan. I Förenta Staterna finnes flera, af hvilka ett förestås af *Doktor Cullis* i Boston.

I Schweits begynts ett sådant hem redan för flera år tillbaks genom Dorothea Trudels verksamhet, som fortsattes genom Hr. Zeller.

I Sverige kommer ett sådant hem att med snaraste öppnas i Norrköping, hvarjemte särskildt i Stockholm en Hr. Boltzius varit ett medel i Guds hand till många sjukas botande och har der äfven medlemmar af den kungliga familjen användt detta bibliska sätt att blifva helbregdade⁶³.

Sjelf har jag varit ögonvittne till och äfven blifvit använd af Gud till flera sjukas botande genom trons bön båda i Amerika, såvel som i Sverige och Norge. Då jag sistlidne Oktober månad begynte min verksamhet här i Kjöbenhavn (tillkallad af flere troende vänner) var min

⁶³) G. E. Söderholm: Den svenska pingstväckelsens historia 1907—1927 I, 105 oplyses, at lord Radstock under sin Sveriges-rejse i 1870'erne øvede betydelig indflydelse på dronning Sophia.

plan icke så mycket att bedja för sjuka, som fastmer att söka rädda de i synd och last fallne, sålunda de till själen sjuka, hvilket ju är min egentliga uppgift.

Dock kunde jag icke annat än, då troende personer, som vore sjuka, tillfrågade mig, om jag ville behandla dem efter Guds ord, låta vara att göra det. Flera blefva botade, men verket fortgick, såsom allra bäst är, i stillhet och förorsakade icke vidare uppmärksamhet.

Så kom en inbjudning från landsbygden att komma och predika, hvarjemte det af inbjudarena tillfogades att flera sjuka funnos som trodde Gud om att kunna helbregda dem.

De offentliga predikamötena höllos vanligvis om aftnarna och blefvo de, som hade önskat att öfverlemna sina sjukdomar till Gud, tillåtna att komma om dagarna till de enskildta mötena. Ehuru vi båda sökte att gifva dessa möten en så privat karakter som möjligt, samt ifrigt uppmanade dertill, at *inga andra* än sådana som hade tro på *Gud*, och icke på oss borde komma, blef det dock icke alltid tillbörlig tid till att undersöka enhvars själstillstånd, innan vi bådo för honom och är det min innerliga bön till Gud, att jag aldrig mera må behandla en person för helbregdagörelse medelst Guds ord, bön, smörjelse med olje och händers påläggning som icke är i ett *derför passande själstillstånd*.

Ibland dem som ha anmält sig ha vi nemligen funnit sådana, som gjort det endast derfore, att de önskade komma oss på skam, om de icke blefvo botade.

Oljan, som begagnades vanligtvis på hufvudet, dock äfven på det sjuka stället om lätt tillgängligt, anse vi såsom en symbol af den helige Ande. Af dem som sålunda blifvit behandlade var äfven den qvinnan, för hvars sjukdom jag har blifvit anklagad. Då min teori är att icke gudomlig och menskelig kraft skall samverka vid de sjukas botande, utan att endast Guds kraft skall utföra verket, har jag alltid sökt fullfölja detta i praktiken.

Att så äfven skedde vid nämde tillfälle har jag bland andra särskildt 3 personers vittnesbörd, hvilka voro närvarande.

Tvenne af dessa har blifvit uppgifna till Dommaren i Roskilde hvilke bo der i närheten af Grefve Dannemans hus, der nämde möte hölls, och den tredje Kjøbmand Husmer⁶⁴ bor här i staden och drifver Manufakturhandel (Fiolstråde 5). Intet af dessa vittnen har dock ännu uppträdt. Rörande nämde qvinna får jeg sålunde anföra

1. att jag är helt omedveten af att ha tillfogat denna qvinna någon skada, lika litet som någon annan af dem jag bedit för.

2. att jag har *nämnda vittnen, som intyga detsamma.*

3. att hvarken nämde qvinna eller hennes man ha *vid förhöret vågat påstå, att jag tagit hårdt uti hennes händer och fötter, utan endast antaga, att jag så gjort.*

4. Tvertemot allt detta har jag blifvit dömd, förmodligen dels på grund af mitt eget erkännande af att jag med mina händer berört hennes lemmar under det jag bad för henne, samt följde med under det att de öppnades, dels på grund af doktorernas vittnesbörd, som med förnekande af *Guds* kraft att helbregda också *antoga, att jag måst använt betydlig kraft.*

Dommaren förklarade också, att han icke brydde sig om mitt vittnesbörd i detta hänseende utan endast doktorernas, dock förefaller det mig underligt, att deras vittnesbörd skola tages *i stället för mitt eget och mina vittnens.*

En annan sak, som förvånad mig är, att då intet kunnat uppsåras, som gifver den allraaflägnaste grund til att tro, att jag *velat* göra qvinnan någon skada, utan att den skada, som jag blifvit anklaget för, måste erkännas vara skedd tvertemot min vilja, som ju metgifves varit att

⁶⁴) Manufakturhandler H. P. Husmer var på denne tid formand for Københavns Missionsforening og havde ledsaget Franson under en del af hans møderejse gennem Nordvestsjælland.

göra qvinnan *godt*, jag likväl blifvit dömd, *icke till att godt-göra qvinnan utan till att lemna landet*. Det är på grund häraf, jemte mycket annat som kommit mig orättvist till del under denna tid, såsom *min långa arrest af 38 dagar*, i trods deraf att jag medbringade de begärda 500 kronornas borgen för att vistas i frihet, som jag vågar bedja Hans Majestät allerunderdanigast derom att upphäfvä det emot mig utfärdade förbudet att vistas här i landet.

Jag må tillåta mig vidare upplysa derom, att jag hvarken i politiskt eller religiöst hänseende uppträder emot det bestående.

Tvertom har jag sökt *allvarligt varna folket emot den laglöshetens ande*, som nu vill på alla områden beherrska massorna af folket, då jag tror denna ande är *antikrists ande*, hvilken person ju i 2. Tess. 2,8 kallas »den laglösa«.

I andligt hänseende är mitt mål att *vinna från synd och lust dem, som deri äro nedsjunkna* och blir detta istället för att lända och medverka till laglöshet, bästa medlet till att under alla möjliga förhållanden *lugna de upprörda sinnena*. Många böner ha af deltagande på Herrens troende vänner under dessa dagar gått upp till Herran, att han måtte beneka Ers Majestät att bevilja denna nu framställda begäran, angående tillåtelse att vistas i landet, och vill jag försöka på alla sätt at göra mig fortjent af denna nådesbevisning genom all möjlig försiktighet uti hela mitt framträdande (Matt. 25, 40).

Kjöpenhamn, d. 10. April 1885

Allerunderdanigast

F. Franson.

Antagelig havde Franson ventet sig det bedste resultat af denne henvendelse; under en tidligere arrestation i Sverige (for overtrædelse af kyrkoråds-forbud mod at prædike) var han blevet sat på fri fod efter appel til

kongen⁶⁵ og ventede vel nu en gentagelse. Det skete imidlertid ikke⁶⁶, og Franson måtte forlade landet og vende tilbage til Sverige.

At det, der var sket ham her i Danmark, vedblev at nage ham, fremgår af et ejendommeligt brev, som han mere end et år senere sendte til den danske konge:

Till Hans Majestät Konungen af Danmark!
Högädle Konung!

Jag beder om ursäkt, att jag tager mig den friheten att tillskrifva Ers Majestät. Mit namn kan kanske Ers Majestät erinra sig, då åtskilliga gånger petition ingått för mig angående tillåtelse att återvända till Danmark⁶⁷. *Denna skrifvelse är dock ingen petition.* Jag har fått nåd att lemna den saken åt Gud. Jag har nog af arbete i andra länder för min Herre. — Med afseende på den der qvinnan, som jag skulle ha skadat, så är i den saken mycket som annu är ett mysterium för mig. Hvad jag med bestämdhet visste var, att jag *icke var medveten om att någon skada, utan tvertom ett stort underverk, var skedt med qvinnan, när hon lemnade oss.* Har jag olyckligtvis tagit så hårdt i hennes lemmar, att någon skada deraf uppkommit, så har Gud *förlåtit* mig det (jag har äfven frivilligt gifvit qvinnan en del penningar till ersättning). Min bön är till Gud, att jag måtte få möta den qvinnan i himlen och att, om qvinnan på något annat sätt blifvit tillfogad skada (såsom ryktet gick att hon blifvit vältrad af mannen på hemresan), att då hon och hennes man måtte bekänna det och af Gud utbedja sig *förlåtelse*.

⁶⁵) Adolf Thomander: Fredrik Franson, 42 f.

⁶⁶) Justitsministeriet til politidirektøren i Kbhvn 18/4 1885 med afslag på andragendet (RA).

⁶⁷) Udover de nævnte andragender fra Københavns Missionsforening og Franson selv, begge fra april 1885, findes ingen petitioner i Justitsministeriets arkiv i det pågældende tidsrum.

Ack, huru stort, Ers Majestät, att vi arma människor kunna af Gud få förlåtelse!

Målet för vår tillvaro på jorden är *himlen*, och vinna vi himlen, så vinna vi allt, förlora vi himlen, så förlora vi allt. Om Ers Majestät tillåter mig, vill jag nämna något af det, som Herren Jesus gjort mot min själ. Då jag var 20 år gammal, *fann han mig*, sedan han alla de forut förflutna åren *sökt mig, forlåt mig* alla mina synder och upptog mig som sitt barn. Jag fick derpå den fulla *förvissningen* (enligt Rom. 8,16, 1. Joh. 5,12 m. fl. ställen), och sedan har jag i sanning fått erfaras, att Jesu vänskap är mer än allt hvad världen kan bjuda, och att den fromme Augustinus hade rätt, då han sade: »*människans ande* är skapad för Gud och *finner ingen ro, förrän den åter hvilar i Gud*«.

Genom att *mottaga* Jesus som en *fri gåfva* af Gud, komma vi i forening med Gud.

Af hjertat önskande Ers Majestät den stora förmånen att *ega* Jesus och genom honom utsigt till att, sedan Ers Maj. *en kort tid* burit Danmarks krona, Ers Maj. sedan måtte *evigt* få bära den tredubbla äreskronan *från himmelen* (»*rättfärdighetens krona*«, 2. Tim. 4,8; »*lifsens krona*«, Jacob 1,12, Uppb. 2,10 och »*härlighetens krona*«, 1. Pet. 5,4), och hafvande den djerfheten att öfversända Ers Maj. ett par af mig sjelf skrifna traktater samt några sånger⁶⁸, förblifver jag högaktningfullt

Eders Maj.sts ringe, men tillgifne

F. Franson.

(Basel, Schweits, den 19. Juli 1886)⁶⁹

⁶⁸) Som bilag til brevet findes to traktater: Einige Winke in Bezug auf die Weise, wie du bewahrt werden kannst, der du dich vor kurzem deinen Heiland übergeben hast, samt: Wirst du zurückgelassen werden?

⁶⁹) Brevet, der er påtegnet »Henlægges«, har journalnr. N 1679/1886, men findes sammen med de øvrige akter i Fransons sag under M 1093/1885. Franson kom ikke senere til Danmark. Landsarkivet for Sjælland oplyser venligst, at han i 1907 fra Wellington ansøgte om ophævelse af udvisningsdekretet, men at ansøgningen afvistes af Justits-

Fransons eftermæle i Danmark har været vidt forskelligt. Blandt de venner, der siden fandt sammen i Det danske Missionsforbund, har man altid anset ham for en martyr, hvis hårde skæbne i Danmark skyldtes et samspil af præsteskabets nid og lægernes og myndighedernes vantro⁷⁰. Fra folkekirkelig side har bedømmelsen af ham ikke været blid. *Vilh. Beck* erklærede hans virksomhed for »enten Sværmeri eller samvittighedsløst Humbug«⁷¹, og endnu adskillige år senere skrev Diakonissestiftelsens præst, *N. Dalhoff*, advarende mod at løbe efter, hvad der udråbes som nye vidundere og Kristus-åbenbarelses, hvorpå han fortsatte: »Vi have jo selv oplevet noget sligt her hjemme, da Stifteren af »Frimissionen«, Franson, først i Hovedstaden og siden i Provinserne »helbredte ved Bøn«, indtil han maatte rømme Landet, efterfulgt af Øvrigheden, fordi han havde brækket Armene på en gammel Kone. Han havde »lagt Hænderne paa hende« og bød hende saa at staa op, men da hun ikke kunde det, tog han fat i hendes Hænder med et saadant Ryk, at Armene knækkede. Den Slags Mirakler ville vi helst være fri for!«⁷²

ministeriet 18/4 1907 (Kbhvns amts arkiv, LAS, journalnr. 794/1907, utilg.). — Fransons norske ledsagerinde, *Cathrine Juell*, der senere ved mødevirksomhed i det nordlige Jylland skabte grundlag for en række frie missionsforeninger der, var iøvrigt lige ved at blive inddraget i undersøgelserne, fordi også hun havde givet sig af med helbredelsesvirksomhed (politimesteren for Lejre herred til Justitsministeriet 10/3 1885, Kbhvns stiftamt til Justitsministeriet 12/3 1885). Der skete dog ikke mere hende vedrørende, men nogle år senere udvistes en anden af Det danske Missionsforbunds prædikanter, nordmanden *R. A. Foss*, der som discipel af Boltzius havde holdt helbredelsesmøder i Frederikshavn (aktstykker i Justitsministeriets arkiv (RA), journalnr. S. 4827/1891, cf. Vendsyssel Tidende 19/8, 26/8 og 2/10 1891, Morgenstjernen 15/9, 15/10 og 1/11 1891).

⁷⁰) Morgenstjernen 1/1 1896, Chr. Nielsen i Kristen församlings-bildning, 97 f.

⁷¹) Sorø Amtstidende 25/2 85, Indre Missions Tidende 8/3 1885, 149.

⁷²) Diakonissestiftelsens Almanak 1897 i artiklen Præsten Hans Knudsen og de vanføre (upag).

I begge milieuer synes man således hurtigt at have givet sig en vis legenedannelse i vold. Sandheden turde — som i så mange tilfælde — ligge omtrent midt mellem de to yderpunkter. Uanset hvilket syn man har på fænomenet »helbredelse ved troens bøn« vil det efter fremlæggelsen af forhørsprotokollens materiale og Fransons breve til kongen være særdeles vanskeligt at forsvare hans handlemåde i det konkrete tilfælde, der gav anledning til hans udvisning. Der var i bedste fald tale om et »hastværksarbejde« af ganske uansvarlig karakter, hvor praksis harmonerede slettest muligt med helbredelseslærens teorier om en forudgående »trosakt« som forudsætning for helbredelse⁷³.

På den anden side er det ganske givet helt urimeligt at stemple Franson som noget i retning af en samvittighedsløs charlatan. En svensk forsker, der ikke kan beskyldes for at nære dybe sympatier for det kristendomssyn, Franson repræsenterede, karakteriserer ham efter indgående studier som en af de mærkeligste religiøse svenskere,

⁷³) I god overensstemmelse med, hvad der kom frem under forhøret i Roskilde, hedder det i Holbæk Amts Avis 20/2 85: »Fremgangsmaaden synes forøvrigt hyppigst at være den, at »Missionæren« idelig foreholder dem, at de skal tro, at de bliver bedre, de skal anstrænge sig for at gaa, eller rette sig osv., og de stakkels Mennesker anspænde saa virkelig al deres legemlige og aandelige Kraft for at tro og overvinde deres Skrøbelighed, og dertil hører naturligvis først og fremmest selv at sige, at de er bedre eller er kommet sig«. Den opfattelse, en sådan fremgangsmåde gav anledning til, kommer frem under forhøret, da det oplyses, at en politiassistent havde opsøgt en ung pige, der havde været hos Franson samme dag som Ulrikke Krell: »Pigen . . . ville ikke forklare noget; hun angav, at hun var bleven helbredet af Franzon, men det var tydeligt, at det ikke var tilfældet, thi hun ville ikke vise dem, at hun kunne gå henad gulvet. Meningen er, såvidt opt. [sognefoged Niels Christensen, Kirke Saaby] har forstået, at de personer, der således have været under Franzons behandling, ikke tør sige, at de ikke ere blevne helbredede, fordi han har sagt til dem, at de skulle sige, at de vare helbredede, og fordi de endnu i tro på ham frygte for, at de, hvis de sagde, at de ikke vare helbredede, ikke ville blive helbredede«. Forhørsprotokol 7/3 1885.

der nogensinde har levet, en regulær Franciskus-type uden anden ejendom end sin sønderslidte bibel, sin enkle dragt, sin håndtaske og paraply, en sangviniker og optimist, ofte hastig og uklog, men ihærdig og utrættelig, sikker på sin kaldelse til ved Guds kraft at frelse om muligt hvert menneske, han traf på, og det helst straks, overbevist om, at Kristus kunne komme igen nårsomhelst. Sidst og ikke mindst med alle sine svagheder en af de reneste, mest pletfrie og uselviske personligheder, man kan finde i de entusiastiske bevægelsers ofte blandede geledder⁷⁴.

---

⁷⁴) E. Linderholm: *Pingströrelsen i Sverige. Ekstas, under och apokalyptik i nutida svensk folkreligiösitet*, 19 f.

Småstykker.

I.

TIL FREDERICIA SKOLES HISTORIE

II

Af **Johan Jørgensen.**

I Kirkehistoriske Samlinger 7. Række III, 373ff. kommenterede Bjørn Kornerup lektor A. Hemmingsens da nylig udkomne »Fredericia Gymnasiums Historie. I. 1656—1701.« (Fredericia 1956). Efter med rette at have fremhævet bogens mange gode egenskaber, gjorde Bjørn Kornerup — ikke mindre berettiget — opmærksom på, at det i afsnittet om skolens ældste tid havde været muligt at nå noget videre, og aftrykte i den forbindelse tre breve fra den ripensiske biskop Peder Jensen Kragelunds kopibog samt rektor Laurids Pedersen Allings embedsansøgning. Den betænkning som biskop Kragelund havde afgivet under forhandlingerne om skolens genoprettelse 1664, havde det derimod ikke været muligt at finde. Da det nu har vist sig, at ikke blot dette aktstykke men også to indlæg fra rektor Alling er bevaret, er der anledning til at vende tilbage til sagen.

Rektor Allings forslag om skolens genrejsning efter Svenskekrigenes ødelæggelser var kun een af flere sager vedrørende Fredericias genopbygning, som i disse år behandledes af regeringen. Det var et udtryk for den betydning, man tillagde staden, at dens forhold regelmæssigt forelagdes til behandling i det fornemme Statskollegium, og således gik det også med Allings supplik. Først havde den været tilstillet ærkebiskop Svane, men

denne lod den gå videre til Ribebispen, og sammen med hans betænkning (og endnu en supplik fra Alling) forelagdes den kollegiet, som ved kongebrev af 5. nov. 1664 sammenkaldtes for at udtale sig om spørgsmålet¹. 21. november forelå kollegiets betænkning, hvis første og største del optoges af et ret udførligt referat af Allings (første) indlæg og bispens betænkning over dette. Kollegiets egen indsats var mere beskeden, idet det nøjedes med at forslå, at kongen enten henlagde »nogen ringe Middel til Skolens Gavn och fornøden Opkomst och Fremtarf« thi »da kunde derved den vanskelige och uvisse Maade, som af Supplicanten foreslagis, best forekommis« — eller, at man fulgte bispens forslag med tilføjelse af det af rektor ønskede privilegium på at følge lig, således som Vor Frue Skole i København havde det.

Interessen for denne sag har øjensynlig ikke været overvældende. Formodentlig har det været de ledende politikere, der sad i Statskollegiet, temmelig ligegyldigt, om en latinskole i en knap nok eksisterende by blev indrettet på den ene eller anden måde. Det egentlige arbejde blev gjort af andre; af rektor Alling, biskop Kragelund og af den der gav fundatsen af 13. december 1664 den endelige form.

Vender man sig først til rektor Allings to suppliker, viser de ham som en nidkær embedsmand, ivrigt optaget af sin institutions trivsel. Han stred bravt for sin skole (og for sin egen position) og gik ikke af vejen for en lille pression — se § 2 i hans andet indlæg. Med sin pågæenhed og ikke mindst med sin konsekvente udnyttelse af temaet »kongens navns stad og skole« lykkedes det ham virkelig at få sin vilje på flere ikke uvæsentlige punkter.

¹) J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660—1676. I. 1903—04, s. 195ff. — De i det følgende aftrykte akter findes i Rigsarkivet, Dokumenter til Statskollegiets Protokol under 21. nov. 1664, jfr. Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli . . ved Bjørn Kornerup, 2. Udg., 1943, s. 149.

Biskop Kragelunds betænkning præges — som ventelig — af større udsyn. Men hans fremhævelse af de af krigen skabte vanskeligheder og hans noget reducerende fremstilling har unægtelig gjort hans indlæg til en temmelig tvivlsom støtte for rektorens bestræbelser. Denne Kragelunds holdning kunne måske friste til den antagelse, at han her gav udtryk for oppositionel holdning — der lå jo afgjort noget symbolsk i regeringens ihærdige favorisering af »kongens navns stad«. En sådan indstilling ville være såre naturlig hos en mand, der, hvad moderne forskere har lagt stor vægt på, havde nær tilknytning til den gamle adel². Dette er imidlertid ikke sandsynligt. Det, vi fra Kragelunds selvbiografi³ ved om hans forbindelse med adelige, først og fremmest »den kiere H. Claus Daa« (rigs-admiral C. Daa, som døde 1641), synes at have ligget så langt tilbage i tid som 1620'erne og 1630'erne. I 1660, derimod, synes han at have været at finde på den adelsfjendtlige fløj. Under sin deltagelse i det store stændermøde i København indgav han d. 18. sept. 1660, just som agitationen var på sit højeste, en klageskrivelse, hvori han søgte om erstatning for tabte embedsindkomster bl. a. med den begrundelse, at hans »Salarium formedelst adskillige Herregaarde, som af ny udi Nørreherred Tid efter anden opbygges, meget forringes, idet Gaarde og Byer afbrydes og lægges under Herregaardene, Tienden derover forringes. . .«⁴. En af Erik Pontoppidan overleveret efterretning, — der er blevet afvist som værdiløs⁵ — gående ud på at Kragelund på stændermødet med råd og dåd arbejdede for kongehusets sag, har således sandsynlighed for sig.

²) C. O. Bøggild Andersen, Statsomvæltningen i 1660, 1936, s. 171 med note 546, hertil har Bjørn Kornerup sluttet sig i sin artikel om Kragelund i Dansk Biografisk Leksikon, 2. udg. XIII, 1938, s. 244.

³) Udgivet af Bjørn Kornerup i Kirkehist. Saml. 7. Rk. I, 267 ff.

⁴) Ny Kirkehist. Saml. V, 123f. jfr. hertil Gunnar Olsen, Hovedgård og Bondegård, 1957, s. 211ff.

⁵) C. O. Bøggild Andersen anf. sted.

—Kragelunds tilbageholdenhed i spørgsmålet om »kongens navns skole« er da formentlig blot et udtryk for betænkeligheder af rent saglig karakter; »Nihil simul inceptum et perfectum esse potest« som han skrev til rektor Alling⁶.

Den endelige afgørelse var, som vi har set, af Statskollegiet henskudt til kongen. Hvem der har foretaget den slutlige redaktion af fundatsen ved vi ikke, men der kan være grund til at minde om Frederik III.s personlige interesse i sagen. Kongens sans for lærd syssel er velkendt, at stabelstaden havde hans bevågenhed, er det ikke mindre. Der er grund til at tro, at fundatsen af 13. december 1664 er udtryk for kongens vilje.

1.

Stormechtigste Høyborne Første
Allernaadigste Herre och Konge

Efftersom ieg Eders kongelig Majestatis Undersaat aff Eders kongelig Naade och Permission er indsatt at vere Rector Scholæ udi Stabelstaden Fridericia och Gud ske Loff haffuer allerede en smuch andeell Discipler, formoder och dagligen flere och flere, hvor offuer jeg underdanigst nødis att andholde om denne kongelig Scholes Foundation och udi min ydmygste Supplication for min allernaadigste Herre och Konge disse effterskreffne Poster att andrage.

I. Att de tvende gode Cronens Tiender udi Coldinghuus Leen, som skall perpetueris till Scholmesters Løn udi Fridericia effter kong. Benaadning 1656, 7. Junij, maatte specificeris, att jeg fattig Mand kunde haffue nogit vis at leffue af, som jeg af kongelig Naade mig kunde tillholde.

II. Ville jeg allerunderdanigst andholde hos min allernaadigste Herre och Konge, att de tvende Rix Daler, som de fire Bisper effter kong. Befalning 1656, 10. Julij ere

⁶) Kirkehist. Saml. 7. Rk. III, 378 jfr. selvbiografiens bemærkninger om kongens tilfredshed med Kragelunds forhold til Fredericia ibid. 7. Rk. I, 281.

forordnit at opbære af de Personer der effter blef ordinerit udi Nør Jylland, at vorde en Capital hver af Kirchens och Scholens Tiener udi Fridericia skulle leffue, att deris Summa som er forfalden fra 1656 till 1664, maatte af de Personer midlerthid ere bleffne ordinerit opkreffuis och brugis till Kirchens och Scholens Betienters Residentzer att opbygge. Och de Penge her effter kand falde att delis i tvende Parter, saa Kirchens Tiener den ene Part och Scholmesteren den anden Part maatte Aarligen opbære effter kong. Benaadning.

III. Att Hans kongelig Majestæt af kong. Naade ville specificere, hvor mange Hører till Scholen skall forordnis, och hvad Løn dem skall giffuis for deris Tieneste, efftersom denne kong. Stad behøffuer en Trivial Schole, och inden kort Thid skall deris Tieneste vere høylig fornøden.

IV. Att Underdeggen som tillforne har informerit den gandske Ungdom och betient Degnekallet, som nu ved Scholens Betienter forrettis, maatte for den kong. Benaadning ham er giffuen paa sin forrige Løn informere Scholebørnen udi den nederste Lectie, efftersom hand intet haffuer at bestille for den Løn, hand opbær baade ved fri Offer aff Stabelstaddens Indvaaner saa velsom Annex Sognet Veylbye gandske Degnerente, hvor af en Hører vell kunde lønnes.

V. Att de Sogner, som ligger Stabelstadden nær thou Mile, maatte her effter høre till Fridericiæ Schole, och Disciplerne Degnerenten aarligen opbære, att den Freqvantz, som allerede sees der, kunde ydermeere tillthage till Guds och Kongens Ære, Staddens och Scholens Berømmeelse.

VI. Att denne kongelig Scholes Disciple maatte finde den Naade hos Eders kong. Majestæt som Kiøbinghafns Schole, att der alleneste fire af Fridericiæ Scholes Discipler, naar de kommer till Academi och vorder Studiosi, maatte strax introduceris effter deris Deposition till fri Kost udi det kongelig Universitet, hvilchit skulle giffue en stor

Lyst blandt Scholebørnen, att de certerede med hver andre, hvo der till kunde vorde best dychtig.

VII. Att Fridericiæ Schole maa nyde den samme Taxt paa Liigpenge att opbære som Kiøbinghafns Schole, ligesom Lectierne tillthager, och der vorder begiært heell eller halff Schole.

VIII. Att denne kongelig Schole allenest maa bliffue under Bispens egen Inspection af Ribe, hvilchet er en Trivial Scholes Frihed, som Kiøbinghafns Schole och fleere der udi er och Exempell.

Udi alt dette søgis alleneste Guds Ære och Eders kongelig Majestatis høvest Berømmelse iaa ævig Ihukommelse udi Stabelstadden Fridericia, som er funderit och kaldit effter Kongens egit Nafn. For saadan kongelig Naade och Mildhed mod denne Stabelstads ny begyndte Schole ville vy samptligen stedtze thache Gud och ved endrechtige Bønner bede Gud, hand ville vere Eders kongelig Majestatis rigeligste Belønner. Gud lad Kongen leffue och gjøre Eders Regiæring lychsalig, Hand ophøyt Eders sin Salvedis Horn⁷, att der icke fattis den som ioe stetze haffer en Æresstoell udi Kongens Huus.

Hvilchet jeg underdanigst yndsker som er
Eders kongelig Majestatis
ydmygste Tiener och trou Undersaat
Lauritz Pedersøn Alling
mp.

Hauniæ 31. Julij 1664

2.

Stormæctigste Høybaarne Første
Allernaadigste Herre och Arffue Konge.

Efftersom det haffuer behaget Eders kongl. Maytt. min vnderdanigste ringe Betenchende, belangende de 8 Poster, som Rector Scholæ udi Eders kongl. Mayttz.

⁷) 1. Sam. 2, 10.

Stabbelstad Fridericia till Eders kongl. Maytt. supplicando haffuer indleffveret, at fornemme, da Eders kongl. Mayttz. naad. Vilie och Befaling med vnderdanigste Lydighed at effterkomme, er min vnderdanigste Betenckende her om som følger:

1. Belangende dend første Post om de tuende gode Cronens Tiender, som til Rectoris Vnderhold udi Fridericia aff kongl. Naade schulle perpetueris, da effterdi de endnu icke ere specificerede, ey heller viidis huem dem i Feste haffuer, kand dertil intet suaris, alleene er det vist, at Tienderne omkring Fridericia och i Coldinghuus Lehn nu siden forleden Feide Tiid meget ere forringede.

11. De tou Rixdaler belangende, som kongl. Maytt. haffde naad. deputerit til Capellanens och Skolemesterens Vnderholdning aff huer Person, som bleff ordinerit udi alle fire Stiffter her udi Nør-Judland, til en Capital at settis paa Rente, da siunis det v-mueligt at forbem. Penge fra Anno 1656 indtil 1664 her i Stiftet kunde samlis och bekommis, effterdi for indfaldende Krig det icke bleff i verck stillet, och intet Anno 1657—58, 59 och 1660 indfodret; derforuden midlertiid mange aff de ordinerede hendøde, nogle slet ruinerede, och forarmede; och maasche lige tilfald i de andre Stiffter formedelst Bispennis Forandring kand befindis. Dersom det naad. behager kongl. Maytt. at de, som fra Anno 1661 ere forfaldne, endelig skulde indsamlis, vil jeg min vnderdan. Flid derpaa anvende. Huorledis kongl. Maytt. min allernaad. Herre med samme Penge naad. vil haffue forholdet, enten de schulde til Bygningen eller til Rectoris Vnderholding stillis udi kongl. Mayttz, egen naad. Betenckende; alleene vil de 2 Rixdaler falde mange fattige Personer, som kommer til ringe Kald besuerlig att vdgiffue, om det derfor dennem paa en Rixdaler naad. maatte forundis, synderlig effterdi Capellanen med Cronens Tiende udi Smidstrup skall vere afflagt.

111. Huormange Hører der schulde behøffuis til forbem.

Schole kand mand endnu iche betenche, førend Scholen kommer til nogen bedre Perfection, effterdi alleene 14 eller 15 Disciple och smaa Børn ere ankomne, saa Skolemesteren med en Hører det nochsom siunis en Tiid lang at kunde forestaa. Hørernis Tal kand siden altid forøgis, efftersom Scholen och Disciplernis Tal med Tiden tilvoxer.

IV. Den fattig Mand Christen Lauredsen, som i mange Aar haffuer veret Degen vdi Fridericia och Veilby, och saaledis forestaaet, at baade Præsten och Menigheden vel med hannem er tilfreds, haffuer kongl. Mayttz. Confirmation paa at vere Choersdegen, daterit Kiøbenhaffn dend 23 Julii 1664, schal her effter tiene Præsten saavel i Fridericia som i Annexen for Alteret, och ellers huor hand i Kirchetienesten begierer, siunis derfor iche, at hand nogen Tieneste i Scholen fructbarligen kunde opvarte; naar hand ved Døden affgaar, kand derom giøris anden Anordning.

V. Sognerne omkring Fridericia haffuer aff Arrilds Tiid ligget til Colding Schole och Wedle, nogle Sogner til Hørernis och nogle til Disciplernis Vnderholdning. Min vnderdanigste Betenche er, at de Sogner udi Eldherret, som ere 4, och Holmandsherredt, som ere 5, kunde vel liggis til Scholen i Fridericia, at niude dend Pension deraff, som hertil haffuer fuldt til Colding och Weyle Schole, indtil anderledis i Fremtiden kand forordnis.

VI Huad Privilegie kongl. Maytt vil forunde Discip-
VII lerne, som kand med Tiden deponere fra Scholen i et Fridericia, naar de til Universitetet ankommer, och VIII huad Anordning med Ligpenge giøris skal, vil jeg til kongelig Mayttz egen naad. Resolution haffue vnderdan. henstillet, epterdi mig intet om Scholens Beschaffenhed i Kiøbenhaffn er bevist, disligeste huorledis kongl. Maytt. vil med samme Scolis Inspection haffue forholdet. Huis mig uværdig aff kongl. Maytt. naad. bliffuer befalet, enten i denne eller andre, Maader, schall med vnderdanigste Lydighed och Flid bliffue effterkommet.

Denne min vnderdanigste Erklæring beder ieg udi all Vnderdanighed at maatte med kongelig Gunst och Naade optagis. Hans kongl. Maytt. hermed til all kongelig Flor, Conservation och Velgaaende, samt det gandsche kongelig Huusis Arffue-Regiering udi dend ævige Guds mechtige och trygge Beschiermelse ydmygeligen befalet. Ribe den 14 September. 1664.

Eders kongl. Mayttz
vnderdanigste Thiener

Ped. J. Kraglund.

3.

Stormechtigste Høyborne Første
Allernaadigste Herre och Konge

Efttersom denne min allerunderdanigste Supplication effter kongelig Befalning nu haffuer verit hendvist till hands Eminentz Ærchebispen och siden till hands ærværdighed Bispen udi Ribe, att hand der paa sin underdanigste Resolution skulle giffue, hvor om hands Betenchende er offuerskicheit till Cantzelliet. Daa formoder jeg min allernaadigste Herre och Konge af kongelig Naade och Mildhed ville denne sin Nafns Stad och Schole bønføre, och udi denne kongelig Scholes Foundation lade indføre, hvis till Scholens och dens Betienters Ophold kand behøffuis, att den formedelst saadan aarlig Indkom dis snarer kand komme udi Perfection, naar Disciplerne haffuer nogen Hielp till deris Studeringers Fortsættelse, tillige med den Lyst de haffuer till att militere udi den Stadtz Schole som er kaldet effter Kongens eget Nafn.

1. Andlangendis Posterne udi min underdanigste Supplication daa haffuer jeg først udi største Ydmyghed andholdit om de tvende Tienders Specifikation, blant hvilche Taffløu och Hærsløu ligger Stabelstadden nær, allerunderdanigst begiærendis min Tienest der ved maatte af kongelig Naade belønnes.

2. Haffuer jeg allerunderdanigst begiært mig aarligen maatte giffuis effter kongelig Benaadning den Rixdaller af de Personer her effter bliffuer ordinerit udi Nør Jylland, och de forfaldne at brugis till Skolens Tieneris Residentzer at opbygge, hvor udi Bisperne iche kand excusere sig, efftersom der sigis nogle af Pengene at vere opboren.

3. Er der och underdanigst indført om Hørernis Løn, hvilchet af kongelig Naade bæst kunde skee ved indkommenis Tilladelse af nogle Degnekald i Nærværelsen enten udi Jylland eller Fyen, som ligger strax der ved.

4. Er underdanigst andholdit, att Underdegnen udi Fridericia maa læse Sinodalia for de ringeste Discipler, thi saaledis skeer det udi de fleeste Scholer udi Dannemarch, der till er hand och dychtig.

5. Andmoder jeg paa det underdanigst om Sogner till Scholen effter Ordinantzen, hvilchit jeg meener de smaa omliggende Scholer ey kand forhindre, efftersom der allerede ere saa mange och gode Discipler udi Fridericiæ Schole som i nogen af de andre, och med Guds Hielp inden faa Thider dobbelt fleere.

6. Haffver jeg underdanigst begiæret fri Kost udi Kiøbenhafns Universitet till fire Discipler, thi i Kiøbinghafns Schole haffver thi Discipler den Frihed, naar de deponerer.

7. Underdanigst er andragit om den Taxt paa Ligpengene som udi Kiøbenhafns Schole, hvilchet er en stor Hielp till denne kongelig Scholes Perfection, efftersom Hørerne och de fattige Discipler der af mestendeelen opholdis.

8. Haffuer jeg der udi søgt denne kongelig Scholes Frihed, att jeg underdanigen haffuer begiært den alleneste att bliffue under Bispen udi Ribe hands egen Inspektion, som er en trivial Scholes Frihed.

Hvilche Poster jeg allerunderdanigst formoder min allernaadigste Herre och Konge vill andsee och af kongelig Milhed samthyche, att denne hands Nafns Stad och Schole

der offuer kand vorde berømmelig. Voris Bønner till Gud skall aldrig afflade, att hand vill vere Eders kongelig Majestatis rigligste Belønner ved en langvarig fredelig och glædelig Regiæring, hvor paa jeg paa det underdanigste forventer min allernaadigste Herris och Kongis milde Svar.

Eders kongelig Majestatis
underdanigste Tiener och tro Undersaat

Lauritz Pedersøn Alling
mp.

Hauniæ 3. 8bris 1664

II.

FELTPRÆSTINSTRUKTION AF 1689.

Af J. W. G. Norrie.

Striden mellem Christian V og hertugen af Gottorp om hans slesvigske besiddelser skærpedes 1689, idet hertugen fik støtte af Sverige, Brandenburg og Hannover, der samlede tropper ved vor sydgrænse samtidig med, at kongen forstærkede sine styrker med regimenter fra kongeriget. Omkring begyndelsen af juni var situationen så alvorlig, at man måtte frygte krig¹, og den 4. juni sendte kongen derfor følgende ordre til Sjællands biskop, Hans Bagger:

Voris Allernaadigste Villie og befaling er, at du strax Værer betænkt paa at forskaffe til Voris Armee i Vort Førstendom Holsten, fem danske FeltPræster saa og et Døgtigt og kvalificeret Subjectum til en feltProvst, som forstaar at Prædike baade Dansk og Tysk, hvilke naar Du dem for Dygtige og tienlige haver antaget, sig hos Os

Elskelige Voris Deputerede ved Land og SöeEtaten Haver at, angive, som Drager omsorg for, at de til Armeen med förste Leylighed her fra til Vands kand forskickes; Til efterretning gives dig ellers til kiende at Vort Reglement haver enhver Regiments Præst til Maanetlig Tractement 12 rixdlr og underhold paa 2 hæste, og den som skal være FeldtProvst udj alt maanetlig Tretive indtil fyrgetyve Rixdaler. . .²

Det her nævnte tractement på 12 rdl månedlig svarede til gagen for en premierløjtnant af fodfolket, der dog kun fik underhold til en hest³.

Men den svensk-tyske overmagt var for stor, og allerede den 20. juni måtte kongen bøje sig for presset og slutte et forlig i Altona, hvorefter de kongeriske afdelinger begyndte at rykke hjem¹.

Ved nytårstid havde kong James II af England måtte forlade sine riger, og hans svigersøn Wilhelm af Oranien havde bestaget de britiske troner. Dette førte til et voldsomt oprør i det katolske Irland, og da kong William i forvejen kæmpede mod Frankrig i Flandern, måtte han søge hjælp ude fra.

Straks efter Altona-forliget åbnedes der derfor forhandlinger med Danmark om overtagelse af en del af vor hær, og da den danske kasse var tom, måtte Christian V den 15. august meget mod sin vilje gå ind på at overlade William III nogle af sine fortrinlige folk¹.

Korpset, der førtes af hertug Ferdinand Wilhelm af Würtemberg, kom til at bestå af tre rytterregimenter og ni bataljoner, der dels dannedes ved afgivelser fra vore ti danske rytterregimenter, dels ved at ni fodfolksregimenter hver afgav en bataljon⁴. Hvad lønnen angik, blev det bestemt, at korpset fra den dag, indskibningen fandt sted i oktober, skulle lønnes på britisk fod, men overførtes det til Flandern kun på nederlandsk fod¹.

Forliget i Altona blev afsluttet kun få dage efter, at ordren til biskoppen var afsendt, og formentlig er det kun

lykkedes at skaffe feltpræster til enkelte regimenter, thi 17. september skrev kongen på ny til biskoppen, at der stadig manglede en feltprovst, tre danske og to tyske feltpræster⁵. Biskoppen må nu hurtigt have kunnet skaffe dem, for allerede den 20. kunne han ordinere i hvert fald Iver Brink⁶, og den 25. udgive følgende instruktion for feltprovsten:

1. Først skal hand effter Hands Eeds pligt hafve flittig Indseende dermed at alle og een Hver Ved bemeldte Armee: Geistlig eller Verslig, Höy eller nedrig beviser Gud og Kongen den Lydighed som de dennem skyldige Erre, saa at Gud beholder sin fryckt hos alle og Kongen sin Ærre og Lydighed: —

2. Dernest skal Hand see til at Præsterne gjøre deris Embede flittig og troligen Effter dend Eed som de for mig der paa aflagt Hafver og at Guds Ord Vorder Reent og Puert Prædictet af dennem, vden noget Menneskelig Additamento og de Höyværdige Sacramenta Lovligen og med tilbørlig Devotion Altid forrettes: —

3. Alting med Guds Tienniste skal holdis Effter Voris Kirkes Rituale, naar intet er som sligt Lovligen Kunde forhindre. Men naar nogen saadan Dispensation skal skeep, da skal Præsterne Gifve Sagens Beskaffenhed Provsten betimelig tilkiende, som de i samptlige Præsternis Conventu skal med deris Consilio slutte der udj Hvad skeep skal og före alting ordentlig til bogs med Hosföyede Rationibus til huav der sluttet: —

4. Ellers maa ingen Præst paa egen Haand eller propriis ausu for andre noget i det som Ritualet befaler. hiör nogen det, da Mulcteris derfor effter Sagens Beskaffenhed Og skal Provsten have flittig tilsivn, at Alting maa gaa skickelig og Vel till: —

5. Præsterne skulle giöre deris flid At Convertere de fremmede som findis Ved Deris Regimenter. Hvortil Officererne skal formodentlig giöre dem al Assistance: —

6. De skulle alle bruge een böen effter Prædicten saa

velsom holde morgen og Afften Bön Alle paa een maade. Og een dag folcket gaaer I Eed til Kongen i Engeland, saa skal Præsterne uden høyere ordres bede for anden öfrighed end voris egen allernaadigste Konge Hendis Nayt Dronningen de Kongl. Printzer og Princesser Hans May^{ts} Hr. Broder og det ganske Kongl. Hus Ligesom her: —

7. Præsterne skulle føre et skikkeligt Lefnet som Een Præst Vel anstaar ikke giöre sig for familiar med de militaire Personer saa at Embedet icke komer i forackt hos dem og hörer ilde der ofver hos andre. Og skal Provsten I dette som alt dette gaa dem for med sit Exempel som een hellig formand I alt det som deris stand udkræver: —

8. Når nogen Præst forseer sig enten i Embedet eller i omgiengelse skal Provsten Kalde ind for Consistorio, og der ex nobili officio Huor ingen anden actor er, forHöre Sagen flittig examinere den i alle sine omstændigheder, og Endelig, effter befunden beskaffenhed dömme Som for-suarligt Kand eragtis: —

9. Huor det Giöris fornöden, propter formalitatem processus, særdelis naar det Kand ansees paa en Præstes Remotion skal hand beordre Een anden af Præsterne Hvem Hand dycktigst der til er kiender at tage Stefning ofver hannem og agere mod Hannem: —

10. Hver anden eller tredie Uge ligesom fornödenheden det udkræver skal hand paa een beleiligt tiid og steed Komme sammen med samptlige Præsterne og der pie et fraterne Conferere med hin anden, om hviis som hörer til ministerium. Og skal Een Hver Prest der Producere og Andrage huad casus som Hannem enten allerede Kand Være fore kommen eller og Kand Formodis at skulle komme, Og der paa tage Consistorii Resolution Hvorledes Hand sig i saadan tilfald skal forholde: —

11. Deris Convent skal de begynde med Veni Sancte Spiritus og dend Collecta Pentecostali Deus qvi Corda fidelium. Siden Endis dend med Pricibus et Hymno Aufer mimensam Deus aufer iram etc: —

12. Provsten skal holde en Protocol Huor udj alle acta skal indføres, Huad som i deris Consilio kand pasere huad Heller de ere judicialia eller Ecclesiastica og skal samme bog af mig igiennem dragis beseilis og underskrivis: —

13. Iligemaader skal Hand Holde een Copiebog, Hvor udj alle Brevve og ordres föris til bogs, som hand enten faar fra Generalitetet, mig eller nogen anden. Hans Embede angaaende Huilcken i Ligemaader af mig skal beseiles og underskrivis: —

14. Een af Præsterne skal Vere Notarius, Hvilken præpositus self dertil udvelger og er ferdig i at skrifve. Samme Præst skal altid holde Protocollen i deris forsambling ellers skal protocollen og andre publica documenta altid Vere in custodia Præpositi: —

15. Dersom nogen Prest blifver befunden I nogit groff Scandalo da skal hand strax suspenderis ab officio, og een anden prest, som dertil beqvemmeligst findis, Hans Regiment saalenge ofver dragis, Huilcken siden effter sagens udgang skal niude for sin Hafde Umage i Verende Suspension Huad Preposito med Consistorio billigt eragter: —

16. Præsterne skulle alle bruge een Habitu der ude effter dend maade som Præpositos bruger undtagen at præpositus naar Hand vil Kand bruge et stöcke tafft om Halsen Langs ned ad rocken som de andre ej bruger: —

17. Provsten skal Ved alle tilfælde talle Præsternis nödtörfft til det beste hos Generalitetet og flittig drifve paa dog med ald Beskedenhed at de faar Deres Gage Rigtig og i Rette Tide Og holder jeg det best at Provsten tager deris penge og qviterer derfor, og betaler dem igjen til Præsterne imod deris Qvitering. Saa skal hand og paa beste maader maintenere dennem Ved de jura og privilegia som Hans Kongelige Mayt Geistligheden her i Landet allernaadigst Hafver forundt: —

18. Prousten skal flittig correspondere med mig Ved ald Gifven leilighed om Hvis som passerer och intet forbigaae, som er Værd at communicere: —⁵

Til feltprovst og feltpræst ved 1. rytterregiment udtoges mag. Johannes Pedersen Dorscheus. Han havde i c. otte år været hofmester for unge adelige og to gange besøgt Leyden. 1693 blev han afløst af den senere bekendte biskop Bartholomæus Deichmann og endte som provst ved Vor Frue Kirke i København.

Feltpræsten ved 3. rytterregiment Iver Brink afgik allerede i august 1691 fra korpset for at blive præst ved den dansk-norske menighed i London⁷. Af de andre feltpræster fik syv kald i Danmark eller i hertugdømmerne, medens der intet vides om de øvrige seks' skæbne udover, at de blev længe ved korpset, og at deres tjeneste sikkert må have været tilfredsstillende.

Om lønnen på britisk fod oplyste Brink i et af sine breve til menigheden i London, at han fik 120 pund sterling årlig⁷. Fra anden kilde vides, at kongen havde givet dem 50 rdl til præstedragt og 200 rdl, vel til hest og dertil hørende rideequipment⁸.

Transporten fra Lister Dyb til Skotland i 1689 var ikke gået så godt, idet konvojen straks var blevet splittet af en voldsom storm. Et af skibene sprang læk og måtte søge til Elben, og da det igen forsøgte at nå Skotland, blev det opbragt af franske kapere. Medens en fjerdedel af mandskabet over Holland slap tilbage til deres afdeling i Irland, blev resten presset ind i fransk tjeneste, medens officererne trods meget ilde behandling og sult nægtede at svigte deres ed til kong Christian. I juli 1690 dukkede to feltpræster op i Flensborg. De havde været med det kaprede skib og havde ingen penge fået siden indskibningen den 26. oktober 1689. Kongen bestemte straks, at de skulle have 20 rdl for hver måned fra afrejsen fra Lister Dyb og til deres ankomst i Flensborg og derefter otte rigsdaler månedlig til de fik kald.

Kilder

1. Danmark-Norges Traktater: Indledningen til Altonaforliget af 20/6 1689 og traktaten med Storbritannien af 20/8 1689.

2. Sjællandske Tegnelser, XLVII, pag 97.
3. Kongens Haandbog, 1689, Krigskancelliets arkiv.
4. Danske Etat, 1689—96. Krigskancelliets arkiv.
5. Krigskancelliets uregistrerede indkomne sager 1689, nr. 1.
6. Wiberg: Præstehistorie.
7. Sjællandske Bispearkiv, M. Blandinger: Kopibog ført af Iver Brink udi Irland 1690—93.
8. Krigskancelliets indkomne sager 1690, nr. 277 fra Generalkommisariatet af c. 28/6 1690 med påført kgl. resolution af 1/7 1690.

III.

ET PROVSTEVALG

Af **H. K. Kristensen.**

Sidst i maj 1729 døde provsten i Vester Horne herred magister *Jens Nielsen Hoe*, sognepræst i Ho—Oksby.

I overensstemmelse med gældende lov og landets skik skrev biskoppen *Laurids Thura* da til præsterne i herredet, om de ville sende ham deres vota, »hvem af bem^{te} herreds brødrene det vacante provstie best og beqvemmest igien kand forestaa og betroes, hvorpaa min betenkning og approbation straxens skal følge.«

Den første, der erklærede sig, var hr. *Rasmus Eriksen Svitzer* til Sct. Nicolaj sogn i Varde¹. Hans skrev: »Saa umistelig (om jeg saa maae skrifve) som dend nu salig hos Gud, for dum høyelskelig af os, velærværdige og høylærde mag. Jens Hoe var for sin familie, saa og tilhørere og os geistlige her udj herredet, saaviit hand med Nathanael var en ræt israelit, i hvilchen ingen sviig var: saa uigienkaldelig er hand nu til os, som med hiertens væmodighed saune ham som en god formand for os og som en Guds

---

¹) Fra 1731 tillige til Jacobi sogn i Varde, +7/7 1747.

mand hos os, og ei derfor mindre priiseligt end retsindigt, at Hans Høyærværdighed har med sin betimelig foranstaltning hos ordens brødrene givet befaling om et nyt vall til det efterladte provste embede, hvorefter ieg saaledes voterer. At som dend alleene Viise Gud, som seer, kiender og styre alle og alle ting, vil i den salig afdødes stæed enddelborligen kalde og beskiet saadan en mand, som vil meene sin Gud saa vel, elske brødrene saa høyt, tiene sin næste saa oprigteligen som den i Herren hensovede, saa er ieg tilfreds enten vallet falder paa dend yngre eller ældre.

Varde d. 1. juni 1729.«

Selv om det i almindelighed var skik, at en ældre kollega, i reglen den ældste, blev foreslået, mindede hr. Svitzer altså om, at også en yngre — han hørte selv til de yngre! — lige så godt kunne blive provst.

Den næste, der afgav sin stemme, var den anden Vardepræst *Marcus Pedersen Wøldike*², som nylig var ankommen til byen. Han afgav netop sin stemme til fordel for hr. Svitzer. Han skriver: »Da jeg ikke saa nøyagtig kiender de fleeste af mine velærværdige herrets-brødre, men veed, at min kiære naboe velærværdige hr. Rasmus Svitzer har de kvalitæter, som loven hos en provst udkræver, giver jeg hannem mit votum til at være provst over Vesterherred.«

Derefter gik skrivelsen til Janderup, hvor hr. *Niels Jensen Hammer* tilslutter sig hr. Svitizers standpunkt.

Hr. *Urban Jensen Bloch* i Ål indrømmer, at han ikke så nøje kender præsternes indsigt i Herrens lov og landsloven, men dog ved, »at ingen af dem savne noget i saa fald til fornøden brug,« men kender også hr. Rasmus Svitizers »dygtighed og duelighed« og ønsker ham udvalgt til provst.

---

²) F. i Sommersted 25/11 1699, +26/9 1750, 1728 præst i Varde. 1731 professor ved universitetet.

Hr. *Oluf Sandberg* i Henne voterede: »Sandelig denne foromrørte Guds mand [hr. Svitzer] meriterer ikke alene dette nu hos os vacante prousteembede, men ogsaa, om Gud vilde bøje sin salvedis hierte, et bødre stycke brød! Bevidner hermed og voterer saaledis.«

Herredets ældste præst *Michel Pedersen Engel*³ i Nr. Nebel voterede lige så lidt som hr. Svitzer for en bestemt. Han nævner en hel række egenskaber, som provsten burde være i besiddelse af, nemlig »kundskab, udvortis kvaliteter, condition, forstand, dygtighed eller duelighed.« Og af det følgende kan man skønne, at han selv mente at besidde disse dyder. Han slutter med at skrive, at han indstiller valget udi Guds forsyn og vilje »og overlader nu ganske mit votum til Deres højærværdigheds velgrundede skiønsomhed og betænkende.« — Dette fortrød han sikkert siden. Han blev nemlig ikke ved med at opfatte biskoppens skøn som velgrundet!

Præsten *Christopher Pedersen Ballum* i Lunde skrev: »Efter senium veed ieg vel, at det kunde tilfalde hr. Michel Engel i Nebel at være provst over Vester herred, men som ieg ingen synderlig kundskab har om de elskelige Guds mænd her i herredet, vil ieg henstille provstekaldet udi Deres højærværdigheds egen gode behag og bedre skiønsomhed og er tilfreds med enten provsteembedet hr. Michel Engel som den ældre eller en anden Guds mand her af herredet blifver betroet.«

I modsætning til den vankelmodige Lundepræst var nabopræsten, hr. *Jens Kellinghusen* i Kvong mere afgjort i sine meninger. Han skriver: »Ligesom det vacante provstie her i herredet kan efter senium tilkomme velærværdige hr. Michel Engel udi Nebel, saa finder jeg heller i ingen maade aarsag, at hand, som een retsindig Guds mand udi sit embede og kyndig i landets lov, gaaes forbi,

³) Michel Engel, f. i København 25/5 1676, kandidat 99, gift med Anna Pedersdatter Storm af Egtved, feltpræst, 28/3 1718 præst i Nr. Nebel-Lydum, + 8/5 1741.

hvorfor jeg giver hannem mit votum og ønsker det, jeg efter høyærværdige hr. biscopens gunstige approbation maae komme til at gratulere hannem med provstiet.«

Af herredets otte præster stemte de tre således klart på hr. Svitzer, medens kun en stemte på hr. Engel, da Christopher Pedersen jo ikke afgav sit votum til større fordel for hr. Engel end for en af de yngre. De fire havde lagt deres stemmer i biskoppens hånd. Valget skulle således ikke være vanskeligt for biskop Thura.

Imidlertid blev hr. Michel Engel mere og mere opsat på at komme til at nyde provsteværdigheden. Da hr. Kellinghusen 6. juni havde afgivet sit votum, sendte han det hele til hr. Engel.

Denne så straks, som han skrev til biskoppen, »at mine herreds brøders vota . . . mesten delen reflecterer paa den gode Guds mand, velærværdige hr. Rasmus Svitzer i Warde, som den der allene var provstiet værd og det tilberettiget. Jeg vel tror, at hand er dertil dygtig og dueligt og mueligt til mere og intet har på den gode mand at sige, fornemmelig som hand finder den gunst hos herretz brødrene, at *credo unius convivij Decreto factum esse Præpositum*⁴. Jeg som for den skyld ikke haver nogen prætention eller kunde berømme mig af nogen habilité der til frem for hannem eller andre og kunde disforuden leve, saa lenge som det Gud behager, med mer roelighed og mindre byrde og misundelse, kand dog ikke undlade dette Deres Høyærværdighed til gunstigt betænkende at insinuere, at der under løber dog en foragt, som skulde kastes på mig, efterdj ieg haver tient hans Kongl. Mayt ved hans a[r]made som feldtpræst i 7 aar og nu haver her været ved brødet udj 11ve paa 12te aar, og en anden, som ikke haver hafft nær saa ont for sit brød, skulle mig forredragis; havde det været Guds villie, at den salige afdøde

---

⁴) Som jeg tror ved en sammenkomsts beslutning at være gjort til provst.

maatte levet, havde ieg været saa vel fornøyet som at traagte efter saadan byrde og besværlighed.«

Brevet og rundskrivelsen lod han dagen efter »afløbe« til Ribe ved en »expresser.«

Nu sker der tillige det, at hr. Oluf Sandberg fortrød sit »sandelig« kraftigt udtalte votum for hr. Svitzer og 13. juni skrev til biskoppen, at han havde afgivet det »af vankundighed« og derfor tilbagekaldte det og i stedet for stemte på hr. Engel, »en fiin mand, en dygtig og retsindig mand, som er på nogen vis maade prioritered« dertil.

Man kan ikke let undgå at få sine tanker om, hvem det er, der har revet hr. Sandberg ud af hans forrige vankundighed. Hr. Engel lå nemlig ingenlunde på den lade side i denne sag. Han sendte således biskoppen en gave. Men biskoppen nægtede at modtage den, hvad han meddelte præsten d. 9. juli og skrev samtidig, at hr. Svitzer ville blive provst.

13. juli sendte den nu efterhånden pågående Mickel Engel to breve til Ribe. Det ene var til biskoppen. Heri hævder hr. Engel, at han nu efter Sandbergs omvendelse havde flest stemmer: Kellinghusens, Sandbergs og Christopher Pedersens (!), mens Svitzer nu kun havde to, den ene, Svitzers egen nabo, »voterer efter kundskab, de som have *lares et Domus contiguas quotidiana familiaritate conjuncti*⁵, kunde og letteligen udi saadan sag komme overens. Den anden som en intimus bygger ligeledes sit votum paa bare kundskab: saa kand disse 2de deris vota icke agtes anderledis end conditionel, og som de der intet positive bekræfter. Thi ellers vilde en præmissis falde denne urimelige conclusion: De kiener den, som boer i Warde og hans qualiteter, de kiender icke den, som boer i Nebel og hands meriter, derfor er hand, som boer i Nebel, udygtig og uduelig, ja og uværdig til provste-embedet . . . Ieg tør

---

⁵) De, hvis hus og hjem ligger nær hinanden og er knyttet til hinanden ved daglig og fortrolig omgang.

icke vel ydermere disputere om den sag med min af Gud og kongen foresatte øvrighed eller derimod protestere.« Sluttelig skriver han, at han vil søge andet embede, om han nu forbigås. I en efterskrift siger han: »Hvad det angaar, at Deres Høyærværdighed huldte [holdt] det vanskeligt at tage imod den min ringe pressent, da agter ieg det ingen vanskelighed, saasom det af en gammel skik er blevet til en sedvanlig skyldighed, saae det derfor meget heller, at det blev tagen imod, end mig til haanhed og fortrydelse/: til hvilken side det og gaaer:/ skulde vorden sendt tilbage igien; for resten husker intet heller end at blive saa lykkelig, at ieg ved nogen leylighed kunde lade se min devoir.«

Det andet brev var til biskoppens famulus: »A Monsieur Monsr *Rasmus Rasmussen*, Secretair à Eveqve à Ripen,« og det røber i endnu højere grad den forblindelse, den ærgærrige Nebelpræst efterhånden hensatte sig i. Han, der bruger så meget fransk, må vel være kommen til at tænke på det gamle ord: *Où est la femme?*« Da den tilbudte gave er afvist af biskoppen, er der måske håb hos bispinden! Og for ret at forstå præstens adfærd må man huske, at der endnu fandtes levninger fra den tid, da bestikkelser og salg af embeder ofte forekom⁶.

Den ihærdige skriver til sekretæren: »Over de to missiver,

---

⁶) I samme pakke i bispearkivet, som rummer brevene om provstevalget, er der netop tale om en anden bestikkelsessag. Den forrige hører i Varde Niels Jacobsen Berth skriver, »at der siges, hvilket og mueligt kand bevises, at cancelliraad Christian Lassen [til Krumstrup] for sit udgivende kaldsbref til Lauge Hanson Bagger skulle have fået 200 rdl. Hr. Bagger, født 10. juni 1690, død 20. jan. 1725, blev 14. juli 1719 kaldet til Kvang-Lyne, hvor Lassen var kirkeejer. Det er urigtigt, når det i Danske Samlinger II, 98 hedder, at kirkeejeren var kaptajn Lassen til Nørholm. Denne er en broder til kancelliråd L., begge er sønner af den kendte godssamler og landsdommer Jens Lassen til Nørholm m. m. Berths angivelse medførte, at stiftamtmand og biskop udnævntes til at undersøge og dømme i sagen. De fandt beskyldningen ubevist. Berth indstævnenne da sagen for højesteret, hvor han heller ikke fik medhold.

som ieg ved sidste lejlighed bekom fra Ribe, blev ieg meget consterneret, saasom ieg deraf fornå min forhaabning at være falden i aske; dog tænke ieg: »*Recipe mentem nunc animumq[ue] capesse virilem*«⁷; Det gør dog ingen gode at sørge for det, som mand icke kand faae saalige efter sit sind, mand maae overvinde det med taalmodighed.

Imidlertid kand ieg icke andet end undre paa, at hans Høyærværdighed Biskopen for den anden side nemlig udi Warde saa meget er importeret, som hand dog kunde have aarsag til samme godhed for mig; Og skulde det smerte mig, hvis hand dertil skulde kiendis værdigere eller dygtigere; derfor vil endnu anmode dennem, at de insinuerer min person til velædle frue Bispinden⁸, om det mueligt ved hendis intercession stoed til at vende Hans Høyærværdigheds forsætt og bringe hannem paa andre tanker. Da skal foruden forrige belovede discretion og erkentlighed være foræret jomfrue Thura eller frue bispinden en demant ring, som har kostet 30 rdl., hvilket ieg altsammen gjør /: næst deres gunst og godhed for mig at vinde :/ for at skaane mig for den fortræd og vanskelighed, som ellers deraf vilde flyde, dersom ieg i den sag icke skulde reussere. Jeg tvifler ingenlunde paa deris conduite og trofasthed i at cochere mine missiver, at de icke kommer nogen for øyne, uden hvad der gøres fornøden. Næst ydermere min ansøgnings recommendation hos vedkommende med selv behagelig velstands forønskning forbliver Monsrs høytærede vens tjenstfærdigste tiener Michel Engel.«

Hele dette forsøg på bestikkelse går den klassiske vej via lakajen, der naturligvis også må smøres med drikkepenge⁹.

7) Genvind nu dit sind og tag det med mandig sjæl.

8) Helene Catharina de With, gennem sin fader mag., sognepræst Albert de With tilhørte hun den bekendte hollandske familie de With og gennem moderen Barbara Henriksdatter Mule den danske adelige familie Mule.

9) Efter et senere rygte skulle nemesiS også have berørt hr. Engel.

Den fine Laurids Thura lod sig ikke anfægte af hr. Engel. Biskoppen fik det eftermæle, at »han var elsket af konge og undersåtter, af høje og lave, af lærde og lægfolk; han var ikke alene lærd og velbelæst, men han var derhos from, beleven og oprigtig.«

Han skrev 15. juli til »velærværdige hr. Michel Engel, elskelige ven og broder i Herren. Jeg er altid bereed til at være allesteds bekiendt og være ansvarlig for, hvis saavel i henseende til Vester herreds provstie, som til alle andre forretninger er af mig gjorte og anordnede, og skal det ingenlunde blive mig fortrydeligt, at eders velærværdighed ved en supplication til Hans Kongl. Mayts. insinuerer, hvorledes ieg hermed har handlet.« Biskoppen lover endvidere, at alle sager sagen vedrørende skal blive indsendt. Til det, der skrives om den indsendte present, nemlig »at det af en gammel skik er kommen til en sædvanlig skyldighed, ved ieg ej andet at svare, end at det af Eders Velærværdighed tryggelig og uden al min fortrydelse maa udi bmt. supplication [til kongen] fremdrages, om ieg slig en gammel skik har begyndt, eller siden ieg kom til stiftet practiseret, da gierne maa nævne de mænd, som ieg for at være dennem til et provsti behjælpelig har enten forlangt eller annammet gaver udaf, og er ieg endnu aldeles overbødig, som ieg tilforn har skrevet, den indsendte present enten igien in natura at udlevere eller med gyldig betaling at gotgiøre.«

Kort efter er biskoppen imidlertid blevet bekendt med tilbuddet om diamantringen til fruén eller datteren og har faaet brevet fra Rasmussen, der ikke rettede sig efter

---

En anonym klager, afsløret som hr. Claus Haagen i Grindsted, angav for kirkeinspektionskollegiet, at hr. Engel var blevet påtvungen en kapellan, idet denne ved gave eller lån havde bestukket den forarmede Matthias Anchersen, der var blevet biskop i Ribe efter Thura. Dog tilbagekaldte hr. Claus det hele »som udi forblindelse forøvet« (H. F. Rørdam: *Fra Pietismens og Kirkeinspektionskollegiets Tid*. Kirkehist. Saml. 2. rk. III, 843—45).

henstillingen om hemmeligholdelse, for brevet ligger den dag i dag i bispearkivet sammen med de andre skrivelser sagen vedrørende.

Engel fulgte nemlig biskoppens opfordring, gjorde skridtet fuldt ud og skrev i sin forblindelse til kongen. Brevet er dateret den 22. juli. Hr. Engel forestiller majestæten, at han »som den ældste præst efter den gamle skik her og anden stæder« kunne vente at blive provst, men herredets præster havde valgt den yngre hr. Rasmus Svitzer, og biskoppen havde formodentlig i sinde at udnævne hr. Svitzer, og det er en »haanhed« mod klageren, der har lige så mange vota, men Svitzer skal være noget lidet i svogerskab med biskoppen, hvorfor hr. Engel bønfalder kongen om efter »kgl. høye og souverain arverettighed« at befale biskoppen at ordinere ham.

Den 12. oktober resolverede cancelliet, at biskoppen skulle høres. Biskoppen svarer bl. a., at loven siger ikke noget om, at den ældste præst skal udnævnes til provst; han kendte Svitzer fra de årlige provstemoder i Varde som en dygtig mand, og da han fik flest stemmer, tænkte biskoppen ikke ved hans valg »at paaføre suplicanten derved dend allermindste tort eller fortrydelse,« kun én kan jo antages, og de andre gode mænd finder sig ikke derved foragtede. Biskoppen har ikke godtaget hr. Ole Sandbergs andet votum, for ikke han eller andre skal skrive andet, end de kan vedstå, og der foreligger ikke noget om, at han har fået nye oplysninger om hr. Svitzer, der kunne begrunde hans ændrede stilling. Hr. Engel havde »brugt adskillige Konster« og forsøgte af »gaa en anden vej og kort derefter sonderede en af mine dommestiquer først mundtligen i mit huus og siden ved en missive af 13. juli med hans egen haand skreven og underskreven (som endnu er i min gemme), om icke en discretion paa nogle ducater med videre til hans ønskes fuldbyrdelse skulle kunne blive behjælpelig,« men da han havde fået besked om, at den slags skulle han ikke komme med til biskoppen, besværede

han sig i sin ansøgning til kongen over biskoppens svogerskab med Svitzer. Biskoppen erklærede sluttelig, at han aldrig havde tænkt på sligt.

Det kan man godt forstå. Forholdet er, at Svitzers broders kone var søster til den kone, som magister *Allerup* biskoppens svigersøn, havde haft til ægte, før *Allerup* efter hendes død blev gift med biskoppens datter¹⁰. Man kan nok sige, at det svogerskab er temmelig langt ude!

Hele hr. Engels aktion blev ham selvfølgelig ikke »til gode.« Den 2. november behandlede kancelliet igen sagen og besluttede at lade det forblive ved biskoppens erklæring og ikke at foretage sig videre. Man kunne ellers synes, at det ville have været rimeligt, om den Nebelpræst havde fået en reprimande. Der er næppe skrevet til biskoppen om beslutningen. Noget bilag herom er ikke fundet, hverken i Danske kancelli eller i bispearkivet¹¹.

Den ordrige hr. Rasmus Svitzer blev herredsprovst. Og hr. Engel vedblev at være sognepræst i Nr. Nebel-Lydum til sin død den 8. maj 1741.

---

¹⁰) Barbara Margrethe Thura blev 1722 gift med mag. Hans Allerup, provst og sognepræst i Ringkøbing. Han var 1. gang gift med Maren Jensdatter Thaulow, der døde i Varde 1718. Hendes søster Eleonore var gift med Svitzers broder Chr. Eriksen Svitzer, ejer af Jullingsholm.

¹¹) Kilderne er Ribe bispearkiv, pakken Vester Horne herred 1570—1774 (Ad Reg. nr. 7, caps 28, pk. 5), Danske kancellis supplik-protokol 1729, nr. 275. For oversættelse af latinen takker jeg arkivar Knud Prange, Viborg, og dr. theol. Knud Banning.

1962

En oversigt

ved **Carl Trock.**

Et enkelt år er sådan set et tilfældigt tidsrum. Hvad 1962 betyder i en større sammenhæng, må eftertiden dømme om, når dette år sammen med mange andre er kommet på afstand. Redaktionen af »Kirkehistoriske Samlinger« har imidlertid ønsket, at der blev skrevet en årlig oversigt. Hvad der nedenfor meddeles er tænkt som en håndsrækning til eftertiden, så den bedre kan skønne over, hvad der i samtiden synes at karakterisere 1962¹.

Folk og kirke.

»I de fleste hjem i byerne og efterhånden (og i stigende grad) også på landet ligger kirken helt uden for horisonten«, hedder det i en af årets bøger (sognepræst Chr. Linds-krog i »Konfirmandundervisningen og konfirmationen«, 174). Andre lignende udtalelser kunne tages med, vi får dog nøjes med denne ene.

Det er på den baggrund, at mange mener, »at folkekirken synger på sidste vers.« Det er ikke blot ældre, som på nutidens bekostning mindes en lysere fortid, men den samme tale kan komme også fra yngre (KD 22/12 61, 21/7,

¹) Ved henvisninger bruges følgende forkortelser:

DKt – Dansk Kirketidende; IMT – Indre Missions Tidende; KC – Kirkeligt Centrum; KD – Kristeligt Dagblad; MrBl – Menighedsrådenes Blad; PrfBl – Præsteforeningens Blad. Årstal angives kun, hvis det ikke er 1962.

24/7). Chr. Bartholdy var vel ikke helt på linie med Indre Missions bestyrelse (jfr. KD 29/5), når han gentog det på I. M.s årsmøde: »Jeg er ked af det. Ikke blot for kirkens skyld. Jeg vil gerne bo i et kristent folk. Men det vil snart være en saga blot. Men hvor længe folkekirken vil synge på det vers, ved jeg ikke. En institution kan jo være sejglivet« (KD 20/6). Og Bartholdy bliver ved, ved juletid fratog han mere optimistiske kolleger trøsten ved, at ved den tid kommer folk dog i kirke. Det gør i byerne måske 10%, skrev han, og hvilken prædiken får folk så? Jo, det er blevet skik, at præsterne »stikke folk en bolsje i munden og klappe dem på skulderen og sige: Den er god med dig« (KD 22/12).

Andre kan se mere lyst på situationen, også fremtrædende folk i Indre Mission (således næstformanden, højskoleforstander Edvard Jensen, »Det nye Aar 1963«, 86 og forpagter Johs. Krarup, KD 1/12). Men det er vel fortrinsvis yngre præster uden klart udtalt retningspræg og de grundtvigske, der tager ordet for den folkekirkelige ordening og tror på dens berettigelse (biskop Gudmund Schiøler, Sorø Amtstid. 29/12 og biskop K. C. Holm, MrBl, 143 f.). Almindeligvis kan man heller ikke her lade være med at sammenligne vilkårene før og nu og ønske bedre kår, men man gør det daglige arbejde stilfærdigt og prøver ikke på at sætte skel mellem folk og kirke. Linien er her, skriver C. Bartholdy: »for alt i verden ingen mission! — altså indre mission, folkekirkens medlemmer skal være i fred, ingen bebrejdelser, slet ingen udskældning« (KD 22/12). Den linie, som Bartholdy påtaler, synes endog at være blevet fremherskende i Københavns Kirkefond. Opgaven er den samme som før, at kalde på de mange, der er kommet på afstand af kirken, sagde formanden, landsdommer Mogens Hvidt ved årsmødet; vi henvender os ikke »til vantro masser«, men til de »90 %, der hører med, fordi de er døbt«, og siger: »Kom, for I hører med!« (KD 12/6, 18/10, således også provst H. P. Honoré, biskop J. B. Leer Andersen, forstander Johs. W. Jacobsen, *ibid.*, og LRS R. Prytz i »Københavns Kirkesag«,

nr. 4. — Om brydningerne omkring Kirkefondet se siden p. 200).

Kan stemningen vendes til frimodighed? Der er ikke få, der prøver det. »Vi er nogle stykker, der ikke har råd eller tid til at diskutere om folkekirken synger på sit sidste eller næstsidste vers, så længe mulighederne er så mangfoldige, kårene så gode, tjenesten så rig og Gud så trofast,« medgav den nyvalgte Århus-biskop, Kai Jensen² sin første ordinand (KD 30/6, jfr. biskop Leer Andersen, KD 1/10 og forstander Johs. Müller, KD 18/10). På sin facon stillede kirkeministeren tidens opgaver: »Man fylder ikke kirkerne ved at råbe op om, at de er tomme.« Heller ikke ved at gentage de gamle kirkelige grundbegreber, i stedet må man ud på »den slagmark om mennesket, som pløjes op af moderne kunst, af moderne psykologi, af videnskab... Uden at gøre sig den umage at sætte sig ind i dagen idag, kan prædikeembedet ikke klare sig« (e. KD 21/8).

De kirkelige retninger.

Men skyldes den megen tale om kirkens nød mest, at tiderne er vanskelige for de kirkelige retninger? Og er den tale blevet så fremtrædende, fordi det trods alt stadig er retningerne, der præger den kirkelige debat? De udgiver de kirkelige tidsskrifter, og — undtaget enkelte mere fremtrædende personligheder — så er det deres folk, som pressen henvender sig til. Her er det jo muligt at få repræsentative udtalelser, mere end enkeltpersoners ord.

Indre Mission har altid kendt til uvilje udefra. Derfor behøver man ikke at hefte sig meget ved, at formanden, sognepræst Kr. Friis på årsmødet beklagede, at det var

²) Der var opstillet 3 kandidater til valget: domprovst Kai Jensen (Indre Mission og andre kirkelige kredse), domprovst Henning Høirup (de grundtvigske) og provst Vagn Riisager, der også var »samlingskandidat«, fortrinsvis opstillet af folk fra stiftets 5 nordlige provstier. Stemmetallene blev 1194, 1049 og 208.

blevet en epidemi blandt præster at bekende: De må endelig ikke tro, at jeg er missionsmand (KD 21/6). Men dersom det er et gennemgående træk hos yngre præster, så er det alligevel betænkeligt, og problemet dukkede også frem igen (Bartholdy i IMT 9/9, 445 f., fortsat i KD 18/9, 22/9, 19/10 m. m.) — De lyse træk ved I. M.s store møder var »vennernes tillid og offervilje« og navnlig, at det — trods alle påstande om det modsatte — der viste sig, »at det umulige er sket: generationsskiftet har stadig fundet sted. Det blev slået fast for de mange« (sognepræst J. Dalum Christensen i »Det nye Aar 1963«, 38f). Men samtidig hedder det, at »flere missionærer klager over samfund, der er ved at dø«, og at der er steder, hvor man taler om at sælge missionshusene. Det er i det daglige, det kniber, med bibelkredse, missionsmøder m. m., mens der kun rent undtagelsesvist er noget i vejen ved fester og missionsuger (ibid.). — Tilsvarende hed det ved årsmødet om I. M.s søndagsskolearbejde: Det går lykkeligvis godt mange steder, men adskillige søndagsskoler er gået i stå, mærkværdigvis ofte i gamle Indre Missions-samfund, også fra »Guds folks side« er ansvaret for børnene borte. »Men vi bliver ved, selv om man skubber til os« (IMT 8/7, 322).

Om forholdet til det øvrige ungdomsarbejde udtalte en sønderjysk missionær, H. C. Bechmann: »Indre Mission dør, hvis I ikke skaffer os vore unge tilbage.« Det er et spørgsmål om liv og død for I. M. Det er beklageligt, at ungdomsarbejdet er skilt ud fra samfundene, for i mange byer er det kommet så langt fra I. M., at man ikke kan råbe hinanden op. Fejlen er dog ikke blot de unges, fandt Bechmann, men »der er også for lidt mission i os missionsfolk« (KD 5/12).

Der har vel altid været en betragtelig afstand fra Indre Mission til KFUM's og K's arbejde, især i byerne. Den synes dog at vokse. I det daglige arbejde afløses de store møder for ungdommen efterhånden af mere utraditionelt gruppe- og klubarbejde, hvor de unge selv kan være aktive. Og selv

ledelsen skal ændres. Der skal oprettes en delegertforsamling, for hvem fællesbestyrelsen skal stå til ansvar, og som vælger nogle medlemmer til fællesbestyrelsen. »Det er i mine øjne ikke så meget et udslag af demokratisk tankegang«, udtalte generalsekretær E. Christiansen mildnende ved landsmødet, »som en registrering i lovene af noget, vi i realiteten lever i dag, nemlig dette at aktivisere medlemmerne gennem øget medansvar.« Der synes meget arbejdsmod, vil det lykkes? På landsmødet spændte vurderingen af situationen fra forsøg på at »overbevise forsamlingen om, at der er grund til at se optimistisk på hele bevægelsen«, til den status: »Vi samler færre og færre, og langt ind i vore rækker er frafaldet en realitet.« »Vi er gledet med strømmen, er blevet verdsliggjort« (»Ungdomsarbejderen«, nr. 2, 20f., jfr. KD 19/5 og iøvrigt 11/9, 22/9).

Ubetinget optimisme lægger ledelsen af Indre Missions nyeste arbejdsgren, »Unge Hjem« for dagen. Dette kulturåbne arbejde, som Hans Munck begyndte som indremissionær, er da også slået an mange steder med noget af eventyrets lys over sig. Men nu kan man selv og synes bevidst at frigøre sig fra I. M. og de »øvrigte traditionelle, kirkelige retninger«, som »med vold og magt vil have Unge Hjem presset ind i en bestemt form... Vi spørger ikke efter om mennesker bliver omvendt«, sagde sekretæren, Verner Krag-skov ved landsmødet, »men om de får et andet forhold til deres ægtefælle og deres hverdag.« — Det kom til brud i løbet af året på en anden front. På Sjælland etablerede en fraktion sig som et selvstændigt arbejde. Det, der især har ført til spaltningen, er, at landsledelsen siden 1959 er selvsupplerende, så de enkelte kredse står uden indflydelse på dens afgørelser. Og oppositionen vender sig mod de mange nye foretagender (højskole, forlag, planer om seminarium m. m.) og vil i stedet, at bevægelsen samler kræfterne om arbejdet i de lokale kredse (Sorø Amtstid. 24/9, samt 20/6, 1/10 og KD 13/7, 24/9).

Sidst må det nævnes, at med årets udgang ophørte Indre

Mission i København at eksistere som selvstændig forening. Efter enstemmig vedtagelse i begge foreningers bestyrelser overtog Indre Mission i Danmark fra 1. januar 1963 arbejdet i hovedstaden. Sammenslutningen medfører næppe nogen af stederne en kursændring; den »rationalisering« synes fremskyndet ved, at Københavns I. M. økonomisk set ikke magtede det arbejde, der var i gang, og hovedstadsområdets vækst krævede stadig flere medarbejdere. Nu skulle det blive muligt at få det (KD 15/11, 24/11).

Grundtvigianismen. Det er nu »aftenstid i den grundtvigske bevægelse, og det kan ingen ændre«, skriver sognepræst Niels Petersen til afslutning på et tilbageblik på en bevæget præstegerning. »Man kan nævne mange tegn derpå. Må jeg føje det ene tegn til, at bevægelsen sender os så få præster, nok adskillige andre dygtige folk, men få præster« (PrfBl 641). De grundtvigske føler også tidens vanskeligheder, og sådan set på de samme områder som I. M. Men de føler sig ikke i modsætning til tidens folkekirkelighed. Netop derfor må de begrunde, hvorfor de stadig er der, og desto stærkere spørge, hvad der er det karakteristiske for grundtvigianismen idag?

Det synes ikke ganske let at svare. Det viste sig, da Dansk Kirketidendes redaktør, sognepræst Peter Riemann i en lejlighedsbetragtning i anledning af bispevalget i Århus spurgte: Hvad er en grundtvigianer? Til de grundtvigske kendetegn regnede Riemann nok »en vis værdsættelse af sakramenterne«, men det afgørende var med Grundtvig at fastholde »det menneskelige som kristendommens forudsætning.« Det skiller »både fra missionsfolk, som kun agte det menneskelige efter syndernes forladelse, fra centrumsfolk med deres kirkesyn, og fra tidehvervsfolk med«. Skønt de grundtvigske efter Riemanns mening har meget tilfælles med de sidste, »på menneskesynet skilles de« (DKt 14/1, 11).

Riemanns forudsætning var, at der næppe var nogen vaskægte grundtvigianer tilbage, d. v. s. nogen som ville

fastholde teorien om trosbekendelsen som ordet af Herrens egen mund. Det var der (jfr. DKt 207f), men stod teorien om de 40 dage svagt, så måtte Riemann dog konstatere, at der havde vist sig en »forbavsende udbredt sikker tillid til den kirkelige anskuelses øvrige indhold« (DKt 211).

Bemærkelsesværdigt var det derfor, at den nye formand for Kirkeligt Samfund, pastor Johs. Birkedal Nielsen, Vejle afskrev »anskuelsen« også i dens videre forståelse. Den måtte ikke blot forekomme folk teoretisk, men i en tid uden Grundtvigs forudsætning, fortvivlelsen, kan den gøre folk dumme og dovne. Idag må det grundtvigske være »troen på ordet«, skrev Birkedal Nielsen, d. v. s. at vi ikke skal interessere os for vor frelse, men for at »leve vort liv, og at vort liv skal lykkes alene ved, at hans ord får magt i vort liv.« Fællesskabet kommer med i bestemmelsen, fordi ordets forkyndelse er et menighedsanliggende, og med hører også, at den viljesindsats i det folkelige og kirkelige, som prægede den oprindelige grundtvigianisme, gør sig gældende idag (DKt 87f, 127f).

»Mon ikke adskillige har gjort sig deres Tanker om Udviklingen inden for K. S. i de senere Aar?« måtte valgmenighedspræst Jakob Busk indvende. »Ogsaa her har en tidehvervsk »Infiltration« formodentlig gjort sig gældende, men vi havde alligevel ikke ventet saa vage og ubestemte Formuleringer af Kirkesynet« (139). Og frimenighedspræst Sv. Fredslund Andersen sluttede debatten af: »Meget kunne tyde på, at et klarende møde grundtvigske folk imellem er tiltrængt — mere end en fortsættelse af debatten her i bladet« (321).

Men spørgsmålet melder sig stadig. Da sognepræst Knud Hanghøj, Frederikshavn skrev om det grundtvigske og byerne, virkede det som en fortsættelse af debatten. Byerne har altid været et problem for de grundtvigske, samfundsudviklingen gør det mere brændende. »Det grundtvigske menighedsliv... virker fremmedartet i byboens øjne, ja ligefrem sekterisk,« fastslog Hanghøj, som ikke ville, at man

gav sig til at kopiere Indre Missions mange arbejdsgrene. Men det grundtvigske må løsrives fra sin milieubestemthed og udtrykkes på en ny måde. »Det er en af vore svagheder, at vi i dag ikke har gjort os klart, hvor meget af den grundtvigske arv vi vil vedkende os« (»Vartovbogen 1962«, 32ff.).

Så er det lettere at karakterisere grundtvigsk kirkepolitik. Det er stadig: Ingen kirkeforfatning. Birkedal Nielsen havde sikkert stort følge, når han kaldte det »vor lykke«, at den danske kirke — skønt måske ene om det i kristenheden — står uden officiel repræsentation, for kirkens røst er alene evangeliet (KD 21/12). Men når det er sagt, får grundtvigianismen sine problematiske »mellemting«. Er det f. eks. tilladt de grundtvigske bisper at gå til bispemøder? Det gav genlyd, da sognepræst Otto Paludan tog alvorligt på den sag: Vi venter at de grundtvigske bisper bliver borte, ellers står vi i fare for at bispemøderne om »kortere eller længere Tid« lovfæstes som en repræsentation (DKt 327f., 337f., 359ff. — Biskop Dons Christensen, DKt 311f., biskop Schiøler, Sorø Amtstid. 29/12).

— Den radikale folketingsmand Helge Larsen tog sagen op under finanslovsdebatten: Måske er al frygt for en kirkeforfatning grebet ud af luften, så lad os få det slået offentlig fast (12/12, Folketingets forh. 1857 ff.). Han lod sig berolige af Bodil Kochs svar: »For folkekirken som helhed — ud over det enkelte stift — har biskopperne ingen myndighed til at optræde, det kan alene kongen og ministeriet (ministeren).« Men når ministeriet hørte biskopperne i en række sager, var det »så frisindet«, at det ikke havde »noget imod, at de af folket valgte biskopper taler sammen om tingene, før de afgiver deres svar, hvis de synes, det er nyttigt« (ibid. 1927 ff., jfr. 1949f.). —

Også det grundtvigske ungdomsarbejde, De danske Ungdomsforeninger befinder sig »naturligvis og heldigvis« i en krise. Man søger kontakt med byernes unge; en henvendelse til K. S.s kredsformænd i byerne gav kun »to negative svar, resten tavshed«, nu vil man søge samarbejde med høj- og

ungdomsskolerne. Også her vinder klubarbejdet frem på bekostning af foredragsmøder. Medlemstallet har i en år-række holdt sig så nogenlunde på godt 40,000 medlemmer, men antallet af foreninger går ned. For det kniber med at skaffe ledere på landet, landmændene har ikke tid, og med de små skoler forsvinder grundlaget for mange foreninger. Det synes vanskeligt at bygge ungdomsforeninger omkring centralskolerne (Fyns Tid. 12/7, KD 13/7, 16/7, Sorø Amtstid. 13/7).

Hos *de højkirkelige*, den sidste fremtrædende kirkelige retning, spores megen frimodighed. De højkirkelige præster er i stigende grad blevet uromomentet i kirken og har i høj grad præget årets debat med deres skarpe angreb. Det synes berettiget at antage, at der — trods ret afvigende synspunkter — findes en nogenlunde fast kerne, som ikke har fået større tilgang. Sognepræst Poul Ulsdal opgjorde først på året, at bevægelsen talte 75—100 præster (Berl. Aftenavis 12/3); men i et konvent i Jylland deltog kun ca. 25 præster fra alle egne af landet (KD 29/5), og et stævne i København samlede kun »ret få« præster (»Reformatio«, 112). Derimod synes bevægelsen at blive mødt med større forståelse udefra, især fra Indre Mission. Begge er fælles om aversionen mod den brede folkekirkelighed og den stærke betoning af troskaben mod bibel og bekendelse. Også bestræbelserne for at give kirken myndighed kan nok vinde genklang hos missionsfolk, selv om de ikke først og fremmest tænker på embedet (KD 29/5, 22/9).

Og på *Kirkeligt Centrums* landsmøde, hvor der de foregående år har været højkirkelige talere, prøvede man at klare forholdet til de højkirkelige. Formanden, Dr. theol. Svend Lerfeldt fandt, at der nok er »slægtsskab i synet på gudstjeneste og kirken, men med forskellig betoning; K. C. og højkirkeligheden er ikke identiske.« Den tidligere formand, domprovst dr. Villiam Grønbæk mente, at spørgs-

målet var brændende. Overgangen mellem K. C. og de høj-kirkelige er glidende, det K. C. står for hører organisk sammen med de højkirkeliges syn (KC 91, KD 19/9).

Kirke og skole.

Når folkekirken beståen drøftes ender diskussionen uvil-kårligt ved skolens kristendomsundervisning og dens kva-litet (jfr. KD 10-13-16/7). Den nye skolelov og betænkningerne om undervisningen i folkeskolen og gymnasiet rejser også spørgsmålet. Og til forudsætningerne for årets usæd-vanlige livlige debat om kristendomsundervisningen hører også det store arbejde med fagets problemer, som især Religionslærerforeningen har taget op. Derfor kom deba-ten mest til at dreje sig om fagets hele stilling og egne pro-blemer. Betænelighederne ved fagets særstilling synes voksende og ønskerne samlede sig om ligestilling med andre fag m. h. t. karaktergivning og eksamen. Bag ligger så igen det synspunkt, at det her ikke drejer sig om propaganda eller forkyndelse, men mere om kundskaber og viden (KD 1/6, 9/7, 13/7, 1/8, 24/8, Jyllands-Posten 28/7, 10/9, DKt 214f., 263ff., »Religionslæreren« 44ff.).

Året bragte væsentligt nyt. Den 4. maj udnævntes dr. theol. E. Thestrup Pedersen til professor i kristendomskundskab ved Danmarks Lærerhøjskole. Tidligere blev der kun afholdt spredte kursus, nu er der udnævnt en mand til at tage faget op. Det ser ud til, at der i lærerkredse var ønsker om, at de mere pædagogiske, metodiske problemer blev taget op. Selv lægger Thestrup Pedersen eftertrykket på »at *nyttig-gøre* den videnskabelige, teologiske forskning med henblik på skolens kristendomsundervisning.« Men undervisningen vil måske give bidrag til den religionspædagogiske forsk-ning, tilføjede han, og bliver det siden muligt at knytte flere lærerkræfter til faget, vil en selvstændig religionspæ-dagogisk forskning for alvor kunne komme på tale (»Religi-onslæreren« 67ff.).

»Fællesudvalget angående kristendomsundervisningen« har også ladet høre fra sig. Det blev nedsat den 8. marts 1960 af biskopperne efter samråd med Religionslærerforeningen og Kristelig Lærerforening (PrfBl 1960, 226). Som en begyndelse på bestræbelserne for at højne kristendomsundervisningen udsendtes i 1962 2 bøger, om kristendomsundervisning og konfirmandundervisning. Udvalget håber, at de bøger kan give lærere og præster anledning til sammen med forældre at overveje »den undervisning i kristendom, som nødvendigvis må følge af, at børnene er døbt med den kristne dåb.« Og det vil siden ved en række bøger give nye bidrag dertil (biskop Chr. Bauns forord til de to bøger).

Nogle bøger.

Det er rimeligt at nævne nogle værker, som ikke omtales i anden sammenhæng. Først de tre teol. disputatser: Universitetslektor Børge Diderichsens afhandling om ægteskab og skilsmisse belyst gennem Markusevangeliet, universitetsadjunkt Leif Granes om Luthers opgør med Gabriel Biel, »Contra Gabrielem« og sognepræst Hejselbjerg Paulsens »Sønderjysk Psalmesang 1717—1740.« I »Den danske Kirkes Historie« udkom 2. bind, om senmiddelalderen ved professor Niels Knud Andersen. Professor Torben Christensen har skrevet om den kristelige socialisme i England, og professorerne Svend Holm-Nielsen og Bent Noack har til undervisningsbrug, især på seminarierne, skrevet hver sin bog, henholdsvis om det gamle og det nye Testamente.

Ricards bog »Ungdomsliv« fik sin afløser i sognepræst Orla Møllers »At være ung.« Og endelig tog Institut for Dansk Kirkehistorie fat på at udgive »Luthers skrifter i udvalg« og udsendte 1. bind med de reformatoriske skrifter (ved dr. theol. Niels Nøjgaard).

Administration og lovgivning.

Det borgerlige Danmarks udvikling er kommet i søgely-

set. Det stigende folketal og byernes øgede vækst på land-distrikternes bekostning kræver helt nye indgreb. Strukturændringerne må også for kirken få indgribende betydning. Landet over er den gamle sogneinddeling kommet i søgelyset, og de sprængte sognegrænser er ikke længere et by-problem alene.

Nu er der en biomstændighed, der hindrer at de kirkelige overvejelser bliver altfor langvarige, en truende *præstemangel*. Overalt tales der om mangel på uddannede folk, for præsternes vedkommende synes den at blive særlig mærkbar. Tilgangen har allerede i nogle år ikke svaret til afgang. Tilmed er der gennem en årrække oprettet nye embeder i og omkring byerne uden nogen tilsvarende reduktion andre steder³. Endnu er det kun lave tal på ansøgere til embederne, der peger på præstemangel; men der er embeder, fortrinsvis kapellanier i byerne, der har måttet opslås ledige 2—3, ja endog 4 gange, før de blev besat.

Kirkeministeriet har sat ind. Det er blevet tilbageholdende med at ansætte hjælpepræster (KD 9/7). Der har været nogle års reserve at tære på, men den synes opbrugt; og i stigende omfang går de teol. kandidater ind i faste embeder, mens det er meget vanskeligt at få hjælpepræster, og i nogle tilfælde er emeriti blevet ansat.

Præstemangelen er som sagt kun en biomstændighed, der blot aktualiserer overvejelserne om, hvilken betydning samfundets strukturændringer får for kirken. Sagen selv kræver overvejelser. Det er ikke først og fremmest økonomiske hensyn, det drejer sig om, når der tales om *sognesammenlægninger*, skrev biskop Schiøler sidste år. »Men det er i høj grad et åndeligt, kirkeligt anliggende. Det kan ikke være rigtigt, at præsterne i de bymæssige sogne, hvor den største del af landets befolkning efterhånden bor, ikke kan overkomme de opgaver, de har, medens 2—300 præster på lan-

³) I 1961 oprettedes der således 11 nye embeder, mens der kun blev nedlagt 4, i 1962 var tallene 8 og 3.

det i de fleste tilfælde ville få mere tilfredsstillelse i arbejdet ved at få flere mennesker at virke iblandt« (»Dansk Kirkeliv 1961«, 57; jfr. biskop Høgsbro på det udvidede landemode, KD 28/6). Og biskop Erik Jensen har advaret mod at tro, at kirken alene kan binde sogne sammen, når alle de andre bånd, der har været med til at skabe fællesskabet, løsnes. Af dem har skolen nok haft den største betydning for samhørsfølelsen, »derfor bør man, såvidt det overhovedet er muligt, lade skolens og kirkens udvikling følges ad«. Men »der bør vises *megen* varsomhed med for hurtigt at søge gennemført omlægninger« (»Aalborg Stiftsbog 1961«).

Kirkeministeriet synes at have pålagt biskopperne at udarbejde en samlet skitse-mæssig plan for en ordning, så der ikke blot sker noget de steder, hvor det lejlighedsvist lader sig gøre (jfr. Erik Jensen i »Aalborg Stiftsbog 1962«). For at lette omlægningerne i fremtiden har ministeriet selv ved opslag af en række mindre embeder sikret sig, at det kan ske. Og det tog det næste skridt, da præsterne fik bestillingstillæg (jfr. siden p. 201). Det bortfalder, når de embeder der har under 1000 indb., bliver ledige, for at tilskynde menighedsrådene til at gå med til sammenlægninger (KD 25/7).

En jysk menighedsrådsforening har allerede protesteret mod den ordning (KD 7/11), og i Ålborg Stiftsbog har biskop Erik Jensen vendt sig mod, at der lægges »en økonomisk klemme« på de mindre sogne. Det vil skade sagen, at der lægges pres på menighedsrådene, når de skal øve en af deres vigtigste funktioner, at vælge præst. Overvejelserne må ske i en roligere atmosfære og »i kontakt mellem ansvarlige myndigheder som skole, kirke, kommune og erhvervsliv, så man ikke opgiver det forhåndenværende fællesskab, før man har haft god tid til at se sig om efter, hvor nye fællesskabsmuligheder frembyder sig.«

Foreløbig er det i *byerne*, og især i hovedstaden, at der

er foruroligende få ansøgere til præsteembederne. Den ny lønningslov får sammen med vanskelighederne ved at skaffe embedsboliger skylden for det. Præsteforeningens nyvalgte formand, Johs. Eilschou Holm lægger vægten på andre forhold, det er »de københavnske, kirkelige forhold, præsterne ikke vil ind til«. Dermed tænker han ikke på arbejdsbyrden, men selve det kirkelige klima (KD 21-22-23-26/5, PrfBl 471).

Også andre steder, som i Dansk Sømandskirke og Dansk Kirke i Udlandet⁴, må man spørge, hvorfor præsterne ikke melder sig? Det er de mere krævende og utraditionelle stillinger det kniber med at få besat; skyldes det træk i tiden? at præsterne ikke er »anderledes end andre mennesker, og at det nok er en tidstypisk følge af velstand og magelig lykkeleg, at besværlighederne hører til det, man ønsker at sky«? (højskoleforstander Poul Dam i Højskolebladet, 754).

Derimod er de foregående års drøftelser om en *sognemedhjælperordning* — især rejst af Diakonissestiftelsen, som gerne havde taget fat på at uddanne kvdl. sognemedhjælper — gået i stå. Det udvalg, som Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer nedsatte i dec. 1960, og som siden er tiltrådt af 3 biskopper, anbefalede i februar i en betænkning til kirkeministeriet, at det søger sagen gennemført (MrBl 69). Ministeriet synes endnu at overveje sagen. Det har hørt præsteforeningen, men denne har ikke ønsket at tage stilling dertil, før der forelå et udførligere materiale (PrfBl 470, 741).

Røre blev der så om ansættelse af *hospitalspræster* ved de større hospitaler. I København kom sagen for i borgerrepræsentationen, da borgmester Julius Hansen mente, at behovet for hospitalspræster var umådeligt lille (»et hospital er ikke en arbejdsplads for religiøs propaganda«). Og i Århus svarede byrådet, at en hospitalspræst ikke var på-

⁴) I Sømandskirken efterlyser man fortidens pionerånd (»Havnen«, 145f.), og i DKU spørges der: Vil de unge teologer ikke ud, men helst holde sig til den slagte landevej? (»Nyt fra DKU«, nr. 6, 6).

krævet der, da kirkeministeriet spurgte om dets mening (KD 2/2, Berl. Tid. 4/2, 25/3; KD 4/7). Dermed er sagen standset, men ønsket om faste præster ved de større hospitaler synes at blive fastholdt (jfr. bispemødet, KD 7/9).

Kirkebyggeriet kom i 1962 ud for hårde vilkår. Der indviedes 2 kirker i hovedstadsområdet (Bellahøj kirke og Stengaard kirke, begge efter mere end 10 års forarbejde), i Hillerød Præstevangs kirke, i Nakskov Stenmarkskirken og ved Vejle Grejsdal kirke, mens der i Ålborg blev taget en kirkesal i brug. I hovedstadsområdet er der endnu to kirker under opførelse, så standser byggestoppet kirkebyggeriet. Hidtil havde Kirkefondet haft tilladelse til at bygge 3—4 kirker om året, og på den måde kunne det underskud på kirker, der var kommet i efterkrigsårene, efterhånden indhentes. Nu prøver kirkebyggerne andre veje. I Bistrup gik man i gang med selvbyggeri, som ikke er omfattet af byggestoppet, og noget lignende er på tale andre steder. Kirkefondet overvejer at sætte ind med et par vandrekirker af træ, som da højst må stå 5 år på samme sted (KD 27/12). Opgaverne melder sig også hurtigt. Der regnes med 2,5 mill. indb. i hovedstadsområdet år 2000. Det vil sige, at der hvert år kommer 2—3 nye kirkeopgaver til foruden de godt 30, som der allerede arbejdes med (KD 17/5). Og tilsvarende vil det gå i de større provinsbyer.

Det kan ikke undre, at Kirkefondet er betænkelig ved situationen. Men det håber ved forhandlinger at kunne få kirkebyggeriet placeret blandt samfunds-nødvendigt byggeri, således at en mulig lettelse i byggesituationen kan komme kirkebyggeriet til gode (»Kirken bygger 1962«, jfr. KD 17—18/10).

En virkelig begivenhed var kirkeministerens »*Internationale Ide-konkurrence om kirkebyggeri.*« Det er vel uklart, om den får til følge, at et eller flere af projekterne på ekstraordinær måde bliver til virkelighed, men der har i hvert fald blandt kirkekomiteerne været interesse for flere af

projekterne. Og så var hovedsigtet et andet, at give »inspiration for skabende kunstnere og for dansk kirkebyggeri.« Her kan først fremtiden vise, om konkurrencen hos kunstnerne har skabt interesse for kirkebyggeriet, og hos arkitekterne og kirkekomiteerne — og ikke mindst de mennesker, fra hvem pengene til nye kirker skal komme — forståelse for et samarbejde mellem arkitekter og kunstnere?

Men tilbage til *Kirkefondet*. Det har længe kendt til uvilje fra kirkens venstre fløj, men er nu kommet under dobbelt ild og møder kritik også fra den højre fløj, fra de højkirkelige og dele af Indre Mission. Her finder man, at »pseudo-folkekirkelighed« har erobret Kirkefondet, så det ikke fastholder den oprindelige målsætning: Kristenlivets genopvækkelse i den hedenske hovedstad (jfr. foran p. 186), og at det — ved udtalelser om, at det vil afstå fra at bygge kirker, såfremt *alle* kræfter sættes ind på boligbyggeri — har svigtet sit grundsyn: Det er lige så nødvendigt at bygge kirker som boliger (KD 27—28/4, 7/6, 12/6, »Reformatio« 44ff., 55f., KD 16/6, 25-26-27/6, 17—18/10, »Det nye Aar 1963«, 43).

Debatten siger noget om, at Kirkefondet vil være mere end blot den halvofficielle organisation, som tager vare på kirkebyggeriet. Her har man fastholdt det oprindelige mål, og vel forladt det oprindelige arbejdssyn og søger og spørger efter et nyt. Medens meningene brydes søger man under ledelse af hjernetrusten, »15. april udvalget« at klare sig kirkens vilkår i byen, den baggrund hvorunder »det menighedsopbyggende arbejde« må gøres. Det første initiativ var udskrivningen af en prisopgave om »sognemenigheden og dens tjeneste i storbyen i dag.« Sognepræst Jørgen Nissens præmierede besvarelse »Kirken midt i storbyen« blev udgivet for at fremme overvejelser og eftertanke; den er vel ikke revolutionerende, men en klog og erfaren mands betragtninger over den kirkelige situation idag (dommerkomiteen i »Kirken bygger 1961«, 79). Udvalget arbejder videre med at skabe en sikrere analyse af situationen gennem en

statistisk og sociologisk undersøgelse, med spørgsmålet om reklame og med nye arbejdsformer.

Endelig afsluttedes i foråret et *kursus for præster*, som Kirkefondet forsøgsvis havde taget initiativet til. Det skulle vise præster industriverdenens problemer og forsøget har opmuntret til fortsættelse (KD 31/5). Andre emner vil nu blive taget op på nye kurser, f. eks. konfirmandundervisningen, rationalisering af arbejdet og samarbejdsteknik. Planerne synes videregående: »Biskopperne har [nemlig] på grundlag af en henvendelse fra Kirkefondet udpeget medlemmer til et udvalg, der skal undersøge muligheden af at fortsætte denne kursusrvirksomhed og af eventuelt at finde midler til en løbende ordning med lønnede lærerkræfter«⁵ (»Kirken bygger 1962«, 54ff.).

Kirkeminister Bodil Koch, der uden at opgive sine meninger gennem årene synes at have vundet sig venner i alle lejre, kom i 1962 ud i strid modvind. Den evne, som Bodil Koch har vist til at få sagerne fremmet i rigsdagen ved små jævnlige fremskridt, stod vel sin prøve. Det holdt dog hårdt ved præsternes bestillingstillæg, ifølge Kristeligt Dagblad måtte ministeren sætte sin stilling ind derpå. Den sag kunne vel være ordnet noget lettere før; i 1962, hvor alle erkendte at der var givet for store lønforhøjelser, kneb det at få sagen igennem, især på grund af misfornøjelse i Socialdemokratiet.

Ret let gik det at få vedtaget et »lille lovforslag«, som giver en lidt videre kreds *adgang til at søge præsteembeder*. »Under særlige omstændigheder« kan folk, der har taget eksamen fra universiteterne eller »anden højere læreanstalt«,

⁵) Derimod synes kirkeministeriet at vige tilbage fra at tage sagen om præsternes uddannelse op. Da folketinget behandlede lovforslaget om adgangen til præsteembederne rejste sognepræst Gottschalck-Hansen spørgsmålet, hvortil Bodil Koch svarede: »Spørgsmålet om pastoraluddannelse er lige så vanskeligt, som det er under stadig diskussion.« Men måske arbejder ministeriet med sagen (jfr. PrfBl 741), skønt de foregåede års livlige drøftelser er gået i stå (jfr. PrfBl 264, 753ff., 839).

eller med en anden præsteuddannelse end folkekirken, få tilladelse til at søge præsteembeder. Forslaget sigtede ikke så meget på at imødegå præstemangelen, som på at skabe »en fornyelse« i kirken, sagde Bodil Koch. Et nyt islæt blandt præsterne kunne måske give en friere atmosfære og »virke inspirerende« (Folketingstid. 3523 ff., 4077 ff., 4998, 5062, jfr. Till.: A 1475, B 1039, C 613). Heller ikke udenfor tinget gav lovforslaget anledning til større omtale⁶.

Loven synes alligevel at have vakt nogen ængstelse hos præsterne, især fordi det var uafklaret, om Danmarks Lærerhøjskole var indbefattet under betegnelsen »anden højere læreanstalt«. Det kom frem da ministeren — efter at Harald Sandbæk kort forud var udnævnt til Holmens provst — udnævnte undervisningsinspektør cand. theol. Jørgen Bøgh, forsvarers civilundervisning til *domprovst i Århus*.

Mens en enig dagspresse priste ministeren for dette bidrag til fornyelse, så mødte udnævnelserne fra »kirkelige kredse« næsten enstemmig kritik, selv fra grundtvigske (jfr. DKt 326). Præsterne følte sig foruroliget ved denne udnævnelse på tværs af anciennitet og »præstelig erfaring«. Den nye lov om adgang til præsteembeder havde vakt en vis skepsis, fordi lovens konsekvenser ikke var til at gennemskue. Og denne udnævnelse kunne yderligere give bange anelser for et »formløshedens tyranni« (sognepræst Johs. Bjerrum, PrfBl. 542 f., jfr. 741). Samtidig blev udnævnelserne kritiseret ud fra store kirkepolitiske perspektiver. Den var et nyt eksempel på, at ministeren bevidst begunstigede »en moderat tidehvervsk linie i kirken med front mod vækkelserne og for en grundtvigsk-socialdemokratisk kirkepolitik, hvor demokrati og folkekirke er de hellige navne«. Bodil Koch

---

⁶) Præsteforeningen var hørt om lovforslaget og havde stillet sig tilfreds med, at ministeren viste sig lydhør for foreningens synspunkter, som især gik ud på at »sikre præstemandens akademiske status« (PrfBl 262). Enkelte præster så i loven et forsøg på at undergrave præstemandens teol. uddannelse, men de vandt ikke gehør for deres protester (KD 3/4, 6/4, jfr. PrfBl. 470, KC 56 ff.).

var med sine bestræbelser for at forny kirken gået ud over den politiske ministers beføjelser og havde gjort sig til overbiskop; men en minister har intet med kirkelig fornyelse at gøre og skal på det kirkelige område være »neutral« (provst Svend Aage Nielsen, e. KD 3/7, jfr. provst Munch Madsen, Jyllands-Posten 11/7 og dr. theol. Jørgen Larsen KD 13/9).

Tilhængerne af en repræsentativ kirkeforfatning fandt her et nyt bevis for, at folkekirkens forhold må ændres⁷. Spørgsmålet om kvdl. præster blev også draget ind i sagen, og først efter 2 måneders forløb faldt der ro om den (se KD juli og aug. og »Det nye Aar 1963«, 44ff.). Forinden havde professor Lindhardt godtgjort, at der ved udnævnelser til de højere embeder var taget rummelige og rimelige hensyn (Jyllands-Posten 17/7). Bodil Koch svarede, at hun ikke optrådte som overbiskop. Hun favoriserede ikke nogen bestemt retning og havde ikke udnævnt nogen domprovst mod biskoppens ønske. Der var ikke taget nogen beslutning uden efter nøje forhandlinger med de implicerede parter. Udnævnelsen var heller ikke udtryk for en ny linie, men en berettiget undtagelse. Ministeren lagde så uden held op til en debat om problemet bag røret: Hvad er kirken? For det spørgsmål var ikke så ligetil at besvare. Det kan dog siges, hvad kirken ikke er. »Den er ikke en enkelt biskops, en enkelt provsts eller en enkelt kirkelig gruppes »meninger«. Måske kan et positivt svar formuleres nogenlunde således: Kirken er det u håndgribelige fællesskab mellem mennesker, der er »døbt til Kristus«, og som derfor giver hinanden rum, fordi de ved noget om, at bogstaven ihjelslår, men Ånden levendegør« (KD 15/8 og 21/8).

Sidst på året rejste et forslag til ny *helligdagslovgivning*,

⁷ Der spores samtidig stigende ønsker om ændringer blandt bypræster. De finder, at staten både økonomisk og administrativt hindrer kirken i ved en virkelig effektiv indsats at udnytte de rige muligheder folkekirken iøvrigt giver (pastor Sven Ebbe Jacobsen, »Dansk Kirkeliv 1962« 15 ff., sognepræst Rich. Møller Petersen, KD 18/12).

som kirkeministeren og de fleste biskopper havde givet deres velsignelse, en storm af protester. Ganske tilsvarende gik det, da justitsminister Hans Hækkerup i 1953/54 uden held prøvede at gennemføre en mindre lovændring. Dengang fremkom protester med 80.000 underskrifter. I folketinget ønskede venstremanden Vagn Bro, der især var betænkelig ved at fredningen af to af påskeugens helligdage skulle ophæves, at »alle landets menighedsråd« eller deres landsforening blev hørt (Folketingstid. 1000). Snart begyndte protesterne at strømme ind fra menighedsrådsforeninger og kristelige foreninger. C. Bartholdy lagde for. Han beklagede, at kirkens folk også her valgte det nemmeste og rettede sig efter den tiltagende ugudelighed. Her hed det igen overfor »gammel kristen sæd og skik: skær ned! skær ned! — med bispernes velsignelse« (KD 26/11).

Ydre mission.

Årets store kampagne for u-landshjælpen vakte også større interesse for kirkens missionsarbejde. Missionssekskaberne så uden surhed de mange penge strømme til u-landshjælpen, ja anbefalede direkte indsamlingen, og nød så vel iøvrigt selv lidt godt af den voksende interesse for de lande, hvor de havde arbejdet i menneskealdre. Efter nogle begyndervanskeligheder ser det ud til, at de, der arbejder med de to former for indsats, hver med sit ærinde, kan finde hinanden i et samarbejde. Og det er vel et udslag af vilje til at lytte til kirkens erfaringer, når Kirkefondets generalsekretær, Chr. Christiansen blev ansat i udenrigsministeriets u-landshjælp.

De mange folkekirkelige kristne i al deres brogede mangfoldighed må tillige lære at forstå den udfordring fra u-landene, som de som kristne stilles overfor, fastslog professor Hal Koch i sin bog »Fremtiden formes.« Når det almindelige kirkefolk er uvidende om missionsarbejdet, så har sekskaberne ikke skylden for det, hedder det her, for de har

længe åbent og sobert oplyst om deres arbejde, men det skyldes »kirkefolkets forbløffende ligegyldighed.« For øjeblikket gælder det »at lære at forstå og kende«, det er meget vigtigere end pengene. »De kommer af sig selv, hvis det første virkeliggøres.«

Selv tog Hal Koch fat. Ene mand indbød han til et folkeligt møde på Askov Højskole i dagene 15.—16. sept. »Ikke for at samle de kredse, som i forvejen er interesserede«, heller ikke for at samle penge ind, men for at give det store flertal, som står usikkert overfor missionssagen, saglig og nøgtern viden om ydre mission og dens ærinde og opgave, og hvilket ansvar den hjemlige kirke har. Foredragene samlede over 900, deriblandt et stort antal lærere, og 250 boede på højskolen (KD 17/9). Der er også andre vidnesbyrd om interesse i nye kredse. Således har Sudanmissionen ansat missionær Gurli Vibe Jensen som studiesekretær med den opgave at tale for og arbejde i kredse, som ikke før har interesseret sig for ydre mission (Berl. Tid. 13/1 63).

Men også missionsselskaberne og deres kredse ud over landet har måttet holde for. Har de hidtil ikke taget enansvaret for missionen og forholdt det almindelige kirkefolk sit ansvar, spurgte lektor Johs. Aagaard (KD 14/8, 21/8). Og den tidl. missionær, pastor Thorkild Græsholt bakkede ham op: »Før kredsene lærer, at man ikke driver mission *i stedet for* et ugudeligt sogn, men som en kraftcelle i det sogn, der skal vækkes til ansvar og medarbejde i en selvfølgelig opgave, kommer vi ikke ud af isolationen... Hvor når bliver vore kredse kraftcentre i menigheden i stedet for blot pengeindsamlende grupper?« (KD 22/8, 30/8).

DMS's tidligere formand, pastor S. H. Sørensen prøvede at slå bro mellem det gamle og det ny: Vi må altid prøve at lytte til kritik, for ikke at blive os selv nok (KD 12/9). Ellers mødte de yngre kritikere afvisning af deres kritik af missionskredsene, »selskabernes ryggrad«. De hindrede ingen nye kredse i at begynde (lærer Kr. Lovmand, KD 28/8). Også her gav C. Bartholdy det markanteste synspunkt, da

han siden vendte tilbage til drøftelsen: Det virker »faktisk let komisk, når vi nu fra autoritativ side får at vide, at nu skal vi drive mission — altså ude i den store verden, blandt hedninger og muhammedanere, i Afrika og Indien. En kirke, der ikke tør drive mission blandt sine egne! Den skal nu pludselig give sig til at ofre og udsende missionærer!« (KD 22/12).

Også m. h. t. ydre mission spørges om fremtiden. Vil det lykkes at skabe en varig interesse i nye kredse? — vil pengene komme? — og ikke mindre, vil der melde sig flere missionærer? For det ser ud til, at missionselskaberne endnu mere end penge savner nyt mandskab. DMS mangler således ca. 25 missionærer, Sudanmissionen 10, mens andre selskaber nævner mindre tal. Det var nok ikke alene på sit eget selskabs vegne, at en landssekretær spurgte: »Selv om der synes at være en voksende forståelse af, at det er livsvigtigt for kirken at drive mission, er det forbausende få unge teologer, der melder sig som missionærer. Hvorfor?« (KD 12/10, jfr. 10/7, 6/9, 12/9, 20/9).

Meddelelse til læserne

I fortsættelse af den i forrige hefte af Kirkehistoriske Samlinger fremkomne meddelelse skal det herved oplyses, hvilke skrifter, der i det forløbne år er udgivet af Institut for Dansk Kirkehistorie, og på hvilke Selskabets medlemmer kan opnå en betydelig rabat.

I 1961 udkom yderligere:

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 17,25 inclusive omsætningsafgift. (Fås kun indbundet).

I 1962 udkom:

Liss Davidsen (udg.): Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen. 216 s. Kr. 20,— i. o.

Lis Jacobsen og Holger Brønsted (udg.): En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889—1901. Bd. I—II. 362+306 s. Kr. ialt 63,50 i. o.

Curt Hahn Kristensen: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800—1811. 109 s. Kr. 13,50 i. o.

Erica Simon: De l'union culturelle du Nord. Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvigs »Om Nordens videnskabelige Forening«. 220 s. Kr. 23,25 i. o.

Luthers Skrifter i Udvalg ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I, De reformatoriske Hovedskrifter, red. af Niels Nøjgaard. 423 s. Kr. 53,— uindb. Kr. 85,— indb., begge priser i. o.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. VI omhandlende Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland. 198 s. Kr. 17,25 i. o.

Under trykning og forberedelse er:

- P. Nyholm: Amerikaniseringen af den danske Kirke i Amerika.
- Troels Dahlerup: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation.
- K. E. Bugge (red.): Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil.
- K. Banning: Rasmus Sørensen som politiker.
- J. P. Jacobsens brevveksling med fagfæller. Udg. af Holger Brønsted. I—II.
- A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. III—V+VII.
- Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Alfred Larsen.

Medlemmer af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie kan købe de ovenfor nævnte bøger med 20 % rabat. Ved køb af Martin Luthers værker i oversættelse kan dog kun ydes en rabat på 10 %. Bestillinger kan afgives enten til Institutet, Vodroffsvej 8, København V. eller gennem en boghandler. I sidste tilfælde må en meddelelse om medlemmets navn og adresse ledsage boghandlerens bestilling til G. E. C. Gads Forlag.

Tidligere årgange af »Kirkehistoriske Samlinger« kan, så langt oplaget rækker, købes ved henvendelse til Institutet.

Vedr. indmeldelse i Selskabet henvises til omslaget af »Kirkehistoriske Samlinger«, der fortsat udkommer een gang årligt og tilsendes alle medlemmer.

Professor, Dr. theol.
HAL KOCH
(Fot. Janne Woldbye)

In memoriam

HAL KOCH

6. maj 1904 – 10. august 1963.

Den 10. august 1963 døde *Hal Koch*, gennem mere end 25 år en af landets mest kendte og meget indflydelsesrige mænd der med lysende begavelse, spillende energi og utrolig veloplagthed havde foldet sig ud på mange felter: videnskabelige, kirkelige, nationale, kulturelle og politiske. Hans eftermæle vil blive stort og mangefarvet, i denne sammenhæng skal han først og fremmest mindes som kirkehistoriker, som forsker og lærer, formand for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie og grundlægger af det Institut for dansk Kirkehistorie han gennem næsten 7 år kom til at lede, og hvis fornemste opgave nu bliver at leve op til den inspiration der udgik fra ham.

Hans Harald Koch, født i Hellerup den 6. maj 1904, var barn af en udpræget dansk og akademisk familie. Farfaderen *Ludvig Koch* — selv præstesøn og indgiftet i den windingske præsteslægt — virkede gennem mange år som præst og provst, længst i Sjællands stift; han var udtalt folkekirkelig — eller med hans egne ord i et privatbrev til Morten Pontoppidan »sognekirkelig« — og i dansk kirkehistorieskrivning vandt han fortjent ry ved en række grundsolide arbejder, især over det 18. og 19. århundrede. Faderen, *Hans Winding Koch*, havde sin længste embedstid som sognepræst ved Solbjerg kirke (og provst på Frederiksberg). Han var en »moderne type«, en af de første gejstlige socialdemokrater, med kraftig påvirkning fra

engelsk »kristelig socialisme«, og samtidig en hvas kulturdebattør, lige kritisk overfor kirkelige, politiske eller sociale misforhold, og måske mest polemisk mod den brandesian-ske »kulturradikalisme«. Han var kirkefundsmand og redigerede gennem flere år det fremragende blad *Plovfuren*, var en ledende skikkelse i den kristne studenterbevægelse, en ypperlig og meget hørt prædikant og stærkt engageret i *Ydre Mission*. Moderen, *Margrethe f. Schiøler* — højt for-tjent af sygeplejesagen — var af en slægt der ikke blot rummede gejstlige, men også udprægede forretningsfolk. I Hal Koch var »generne« fra de nærmeste forfædre tyde-lige, og slægt og hjem betød altid — og nok mere og mere — noget aldeles afgørende for ham.

1921 blev Hal Koch student fra Metropolitanskolen og tog 1926 teologisk embedsexamen med to egregier og tre lauder; at han ikke fik det tredje egregie skyldtes en mærkelig tilfældighed. I sin studentertid kom han stærkt på afstand at det religiøse liv i senliberalismens lejr, KFUM, studenter- og gymnasiastbevægelsen, og den kreds han tilhørte var vel i høj grad personligt engageret i teologien, men regnede næppe — Koch ialtfald ikke — med fremtidig tjeneste i kirken. Man dyrkede især de historisk-exegetiske discipliner, men foragtede systematikken og vilde ikke vide af »normer«, og skønt Koch umiddelbart efter Ed. Geismars død (1939) bevidnede ham sin taknemmelighed fordi han var »Medstrider, ikke Docent« og ikke »havde Sandheden med hjemme fra«, så var han dog næppe som student videre optaget af Geismars virksomhed, så lidt som af det tidehvervsrøre der i hans sidste studenterår brød frem. Han delte vistnok den indignation der 1924 fik hans far til at forlade formandsposten i Studenterforbundet, men senere — og iøvrigt mere og mere — stillede han sig forstående overfor det tidehvervske »opgørs« nødvendighed: »Disse Præster er omtrent de eneste, der aabent vedgaar deres teologiske Forpligtethed og prøver at svare til den« — hed det allerede 1939.

Impulsen til kirkehistorisk studium kom da han som 17-årig rus i juleferien i sin faders bibliotek fandt og med stigende betagelse læste Ad. v. Harnacks berømte *Mission und Ausbreitung des Christentums*. Den lærte han noget om hvad historisk forskning er og vakte en »Drøm« om selv engang at »skildre den europæisk-kristelige Kulturs Fødselstid«, denne »mærkelige og interessante Periode, hvor Kristendommen bliver til og vokser frem, mødes med den hellenistiske Kultur og det romerske Samfund, omformes af og tilpasser sig Antikken, samtidig med at den selv sætter sit Præg paa hele Menneskelivet«. På egen hånd fortsatte han sin udstrakte læsning, og i denne situation var det en lykke at han blev grebet af *Jens Nørregaards* øvelser over Euseb, thi han havde »som ingen anden af Fakultetets daværende Lærere . . . den Evne gennem sin Undervisning at vække Interesse for videnskabelige Problemer og anspore til fortsat Arbejde«. Koch bevarede stedse følelsen af et elevforhold til Nørregaard — jfr. hans nekrolog i Københavns Universitets Festskrift, 1953 — og for Nørregaard var Koch altid disciplen over alle disciple (jfr. hans biografi af Koch i Dansk biografisk Leksikon XXVII, 340ff.). Men også af *J. Oskar Andersen* fik Koch et stærkt indtryk, især gennem de forelæsninger over dansk kirkehistorie som han flittigt noterede ned, renskrev i store protokoller og siden stadig konsulterede. Flere gange beklagede han at han ikke kunde henvise til den (for stedse utrykte) forelæsning som kilde (jfr. iøvrigt hans nekrolog over J. Oskar Andersen i Københavns Universitets Festskrift, 1960).

Efter examen var Koch et årstid huslærer på landet, men kom iøvrigt omgående igang med kirkehistorisk arbejde. Han oversatte det 1927 udgivne bind II af H. J. Holmquists Kirkehistorie, og publicerede (TT. 4. VIII, 257ff.) i udvidet form en af sine øvelsesopgaver: Det juridiske Grundlag for Kristenfølgelserne i de første Aarhundreder. Med allerede betydelig belæsthed gjorde han

de forskellige nyere synspunkter op og afviste — i tilslutning til Th. Mommsen — at der skulde have eksisteret en speciel lov mod kristendommen eller at man blot skulde have anvendt alment gældende straffebestemmelser; den juridiske begrundelse for indskriden lå i embedsmændenes »coercitionelle« beføjelser, deres pligt til politimæssig ordenshåndhævelse, og de straffede ikke påståede »forbrydelser«, men »selve navnet«.

1927/8 var Koch i Paris for alvor at tage fat på de patristiske studier, især hos *E. de Faye* (til hvem Nørregaard personlig introducerede ham), og efter hjemkomsten tog han skoleembedsexamen i fransk (1929) — vel fordi han regnede med at skulle være lærer — for derpå atter 1929—31 at studere udenlands (Italien og Tyskland, mest i Tübingen). Han lagde sig efter et bredt kendskab til kirkefædrene indtil Athanasios og til græsk filosofi fra Platon til Plotin. Disse studier resulterede foreløbigt i disputatsen: *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus*. Afhandlingen — der »bevidst« skulde være det »grundlæggende Forarbejde til et større Forsøg paa i bred Stil at gøre Regnskabet mellem Antik og Kristendom op« — forsvarede 3/11—32 for den teologiske doktorgrad og mødte hos alle opponenter en temmelig enestående anerkendelse. Den er da også blevet stående som en af grundlæggende monografier i patristisk litteratur. Koch skildrer først hvordan Origenes med forbløffende konsekvens og af såre heterogene elementer skaber sin livsanskuelse under synspunkt af Guds opdragende forsyn: »Seine Tat ist, eine solche Gesamtheitsanschauung aufgebaut und sie christlich ausgebaut zu haben — wenn man will — das Christentum zum pädagogischen Idealismus umgeformt zu haben«. Derpå belyser han Origenes' forhold til stoicisme og platonisme og bestemmer især hans teologiske system ud fra den såkaldte »middelplatoniske« tradition. Og det er ham meget om at gøre at vise at selvom Origenes omdannede kristendommen til

filosofi, så betød det for ham og hans samtid ingenlunde en svækkelse af »die christliche Entschiedenheit«, thi han forstod først og fremmest sig selv som kristen og var sig kløften til filosofien klart bevidst. Sin fuldkommenhedsstræben udfoldede han »als platonische Pädagogie«, men just *denne* pædagogik forbandt ham så intimt med kirken, fordi han (ved allegorisk fortolkning) fandt den i Skriften, og fordi den kun kan fuldkommengøres gennem kristendommen og således skabe den sande kristelig-humane personlighedsreligion. Mere end andre blev derfor Origenes indfaldsvej for græsk filosofi i kirken, og i hans personlighed sammensmeltede de to uensartede elementer sådan at der ikke blot kom en filosofisk anskuelse, men også »eine lebendige Religion« ud af det, thi med sit abstrakte gudsbegreb forbandt han et levende gudsforhold. Gang på gang vendte Koch tilbage til Origenes — naturligt nok når ens personlige og videnskabelige problem er forholdet: kristendom—humanisme — men de egentlig patristiske studier nåede aldrig højere end i det »grundlæggende Forarbejde« — der virkelig — med H. v. Campenhausens ord — var »eine schöne und voll ausgereifte Untersuchung«.

At Koch med sin disputats havde kvalificeret sig til et kirkehistorisk professorat var oplagt, men det som vilde blive ledigt ved J. Oskar Andersens afgang 1936 var defineret med særligt hensyn til den nordiske kirkehistorie. Altså lagde han — der måtte opholde livet ved megen undervisning og dagbladsskriveri og som ønskede »friere Arbejdsforhold« — sine studier om, orienterede sig rask i kilderne til nordisk kirkehistorie og gik igang. Det måtte være så meget naturligere at begynde med den tidlige middelalder som der her forelå en anden af de klassiske »infiltrationer« — en parallel til kristendom og humanisme — nemlig stat og kirke, et problem der allerede (p. 211f.) havde beskæftiget ham. Og netop nu var der af Curt og Lauritz Weibull, Erik Arup og Ellen Jørgensen gjort et radikalt forsøg både på at sætte Nordens historie i forhold

den almeneuropæiske, og at bore dybt med en kildekritisk analyse der resulterede i en venden op og ned på meget som hidtil havde været anset for urokkeligt. Allerede 1934 udkastede Koch sit arbejdsprogram: *Regnum og Sacerdotium*. Streflyv over middelalderlig Historie (TT. 5. V, 161 ff.), et velskrevet rids der belyser stat-kirke-problemet fra Augustin til Innocens III, og samme år kom en detailundersøgelse af ærkebispervalget i Lund 1177 (KS. 6. I, 241 ff.), hvori han skarpsindigt, og med fuld anerkendelse af det principielt rigtige i Arups og især Weibull'ernes Saxo-kritik, dog tager selvstændig stilling og sandsynliggør at Saxos skildring af ærkebispervalget har al rimelighed for sig og stemmer ikke blot med en fornuftig tolkning af et omstridt pavebrev, men navnlig med den ændring af forholdet mellem kirke og konge som kom med Ringstedmødet 1170 — for det sidste punkts vedkommende knyttede han til ved J. Oskar Andersens opfattelse.

Det afgørende slag faldt dog med Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I—II, 1936. Det er hos Koch altid — som hos Arup — et hovedsynspunkt at »den jævne Befolknings daglige Liv og Virke« er »historisk betydningsfuldere end den ofte straalende ydre Historie«, og just derfor er perioden ca. 1060—1170 så vigtig, fordi gregoriansismen da virkelig ændrer almindelige menneskers tænkesæt og livsholdning og medfører en »Omskabelse af hele det religiøse Liv«, især derved at Danmark nu for alvor kommer ind i en europæisk sammenhæng som ændrer alle samfundets institutioner. Der er ikke tvivl om at Koch »i hovedsagen følger den Linie, der markeres ved Navnene Weibull og Arup«, men heller ikke om at han i forholdet til sine forbilleder stod helt frit og tit i enkeltheder tog et andet standpunkt, f. ex. overfor Arup udførligt begrundede at det var kongemagten og ikke kirken som i det 11. århundredes slutning var den organiserede magt, eller at det var kongen og ikke kirken der med kong

Knuds helgenkroning gjorde et »Mestertræk«. Bogens store fortjeneste er dels dens skarpe kildekritiske analyse og at den helt primært bygger på diplomer og ikke på »krøniker« — NB dog Roskilde-krøniken! — dels at den så klart, også terminologisk og ideologisk, optrækker den europæiske baggrund. Bind I behandler forholdet mellem kirke og konge fra Sven Estridsens tid, da »Kongemagt og Kirke organiseres omtrent samtidig, undertiden i fredeligt Samarbejde, undertiden ... i haard Strid«. Særlig grundigt undersøges forholdet mellem Eskil og Valdemar I — oprindelig vilde Koch skrive en Eskil-biografi, men opgav af hensyn til kildernes art — og meget udførligt begrundes det hvorfor Ringsted-mødet 1170 gav både konge og kirke så store fordele og dermed dannede udgangspunkt for den kommende storhedstid. Bind II drejer sig især om kirkens institutioner, viser hvorfor det kanoniske system slog så hurtigt igennem i Danmark, opridser bredt kanonisk og germansk kirkeopfattelse og det germanske egenkirkesystems tilpasning i Danmark, og går derpå over til en omfattende redegørelse for bispers og domkapitlers funktion og betydning, idet det dog stærkt understreges at det jævne folk væsentligt kun gennem sognepræsten mødte den kirkelige »Nyskabelses« omformende påvirkning. Bogens måske vigtigste videnskabelige bedrift er dog nok den indtrængende og i diplommaterialet begrundede påvisning af at de danske sognekirker i vid udstrækning er bygget af bønderne selv, og at deres »germanske« ejendoms- og præstevalgsret længe bestod som et kanonisk anerkendt patronat. — Det var meningen at følge arbejdet op med parallelle skildringer af klostrene, kirkens retslige og økonomiske stilling og en udførlig beskrivelse af middelalderligt fromhedsliv. Dette program blev ikke fuldført, men i de tre store værker om tidlig dansk middelalder som Koch siden udgav (p. 219 og p. 225) findes der mange træk af den art, og allerede 1936 forelå (HT. 10. III, 511 ff.) en om-

fattende gennemgang af de ældste danske klostre, deres forhold til kurie, konge og biskop, til sogn og til egen orden, og en række antydninger af deres økonomi.

Arbejdskraften og den videnskabelige produktionsevne var i disse år forbløffende. Talrige anmeldelser vidner om vidtspændende læsning, og den heldige kombination af dybtgående kildestudier på enkelte områder og bred læsning af kilder og monografier kom til sin ret da Koch i Gyldendals Verdenshistorie fik til opgave at skrive først Kirkens Historie indtil Konstantin den Store (I, 1936, 555ff.) og dernæst Fra Oldtid til Middelalder (II, 1938, 3ff.) — d. v. s. folkevandringstidens historie — og endelig (sst. 465ff.) Kirken i Middelalderen. De vældige krav denne arbejdsopgave stillede — tilsammen næsten 300 meget store tryksider — passede ham godt, og »sjældent er vel nogen med større Iver og Lyst gaaet til et saadant bestilt Arbejde«. Det mærkes også tydeligt på de mange veloplagte rids af de spændinger der fulgte kristendommens væxt ind i græsk-romersk og siden germansk kultur, de talløse konflikter, infiltrationer og sammensmeltninger af uensartede elementer som deraf opstod, og et godt udgangspunkt for hele værket havde Koch i den formhistoriske skoles syn på Det ny Testamente, og især evangelielitteraturen. Øjensynlig havde han nu fået uddybet sin sans for modsætningen mellem »israelitisk« og »græsk« livssyn.

Med så solide arbejder bag sig og en så vel dokumenteret formel og saglig dygtighed var det på alle måder forståeligt at Koch i december 1936 sejrede i professorkonkurrencen over den ældre, og i en vis forstand »lærere« Dr. Bjørn Kornerup. 6/1—37 udnævntes han til professor i teologi med kirke- og dogmehistorie, særlig Nordens kirkehistorie som hovedfag. En af konkurrenceforelæserne (Hans Nielsen Hauges religiøse Udvikling) blev siden trykt (DTT. 1959, 1ff.); den sætter ind med en skarp kildekritisk analyse af Hauges selvbiografiske oplysninger

om sin omvendelse, og påviser at de mest karakteristiske træk hos ham ikke er lutherske, men ortodoxe, pietistiske og rationalistiske. Iøvrigt gives der et udpræget sympatisk billede af Hauges personlighed.

Fra først af viste Koch sig at være en eminent lærer. Den traditionelle arbejdsdeling i skiftet mellem »store« og »lille« gennemgang af kirkehistorien gav ham anledning til at folde sig ud som forelæser, altid engagerende, men ofte uformel. Især gik der ry af de Luther-forelæsningshan — der nu med begejstring kastede sig over Lutherrenæssancens hovedværker — holdt i sine første embedsår. Og i øvelserne, indtil videre mest over patristiske og middelalderlige emner, gravede han dybt, vakte til omtanke ved kritiske spørgsmål og satte igang med selvstændigt arbejde. Han fik da også talrige dygtige disciple, og i sporet af hans eget arbejde vrimlede det med specialeafhandlinger, prisopgaver og disputatser. Måske havde han en tilbøjelighed til at »dyrke« enkelte særligt begavede elever; det betød ialtfald ikke at han ikke interesserede sig for dem der ikke havde særlig lyst eller evne til videnskabeligt arbejde, og på en helt anden måde end tilfældet normalt var dengang kom han de studerende personligt nær.

Hans teologiske standpunkt var afklaret omend ikke afsluttet. Uden at man kan gøre rede for hvordan — derom talte han så at sige ikke, som han i det hele kun sjældent talte om sig selv, men blot med indtagende koketteri benægtede at han skulde eje et såkaldt »Innenleben« — var den tidligere »agnosticisme« blevet afløst af et luthersk stade, barthiansk fortolket og næppe uden indflydelse fra »lundsensisk« eros-agape-teologi. Det viste sig den dagblads-polemik han allerede 1935 førte mod Oxford-gruppe-bevægelsen, og fremgår yderligere af et foredrag han 1938 holdt i Solbjerg kirke, under synsvinklen: evangeliets »skat« i syndige menneskers »lerkar«, og med den næsten kierkegaardske »indrømmelse«: »Vor Opgave er aldeles ikke at forsvare Kirken. Langt mere tilkommer det os at bøje

vore Hoveder og gøre Bod«. Mere principielt udtrykker han sig i *Hvad er Teologi* (Dansk Kirkeliv, 1939, 15ff. Lidt af hvert, 1940, 23ff.): teologi »udspringer af et rent praktisk Forhold, af den Fornødenhed, at der skal prædikes i Landets Kirker«. Som al videnskab må den tjene menneskelivet, og skal kun »bibringe de studerende de nødvendige tekniske og metodiske Forudsætninger for at drive Teologi, men den egentlige Teologi foregaar først i det Øjeblik, hvor den tilegnede Metode og Teknik bringes i Anvendelse for at berede Vej for Ordets Forkyndelse i Menigheden«. Teologi »giver kun Mening som en kirkelig Funktion«. Derfor er prædikenen ikke blot »Aflæsning« af skriftordet, men en »højaktuel« og »selvstændig Virksomhed« som »foregaar i det menneskelige Aandslivs almindelige Former som Tanker, der formes i Ord«. Og vel er kirkehistorie ikke gudsrigetets historie, men også den har kun mening fordi Guds rige er midt iblandt os. Som kirkens tjener kaster den lys over menighedens fortid og dermed over dens opgave og konstituerer, ved at konfrontere med fædrene, en »Samtale, en Dialog, maaske en teologisk Strid« — med selvbesindelse til formål. Typisk nok nævnes i denne forbindelse Sokrates' majeutiske arbejde i sandhedens tjeneste. Samme »dialektiske Drøftelse« vil kirkehistorien etablere: »at møde Medstridende, at drives fremad paa Banen«. — Til dette nye teologiske stude svarede det nøje at Koch energisk søgte at blive præsteviet, men statskirkeligt knirkeri gjorde at han først 1958 — under andre bisper og en anden minister! — fik sit ønske opfyldt.

Det videnskabelige arbejde blev fortsat på mange fronter. Inspiration til uddybning af oldkirkestudierne kom bl. a. gennem nogle (i Ms. bevarede) gæsteforelæsninger (Lund, 1938) over Fra Konstantin den Store til Karl den Store. De var tænkt som køl for det store værk han havde på bedding: »Jeg følte mig som en Feltherre, der lod Tropperne rykke frem, snart fra den ene, snart fra den anden Side, men hele Tiden koncentreret om den Fæstning, der skulde

erobres. Ny Testamente, Kirkefædre, græsk Filosofi, romersk Forfatningsvæsen og Samfundsforhold, Antikkens Undergang og Middelalderens Tilblivelse — det var de Emner, Læsning og Forskning stadig samledes om«. Frugter deraf foreligger f. ex. i Lidt om Byzanz (DTT. 1938, 262ff.), i den meget udførlige anmeldelse af en række nyere værker om Konstantin den Store (HT. 10. V, 320ff. — 1939) eller i den ypperlige indledning til Knud Bangs Euseb-oversættelse (1940), og om en bredt anlagt læsning vidner Fra dansk Kirkehistorie (DDT. 1942, 45ff. 101ff.). Arbejdet med dansk middelalder udmøntedes 1941 i den 250 sider store afhandling: Det danske Folk 1042—1241 (Schultz Danmarkshistorie I, 539ff.). Synspunkterne er velkendte, men her er også hele den profane historie draget med ind. Fremstillingen er brillant disponeret, fortællelysten stor og fortællemåden i bedste forstand »folkelig«.

Men allerede forinden havde hans forskning vendt sig mod nye mål. 1939 (DTT. 88ff. 243ff.) anmeldte han nyere Grundtvig-litteratur: meget kritisk overfor Edv. Lehmanns psykologiserende metode og manglende forståelse for at »Ordet og Aanden« er det centrale hos Grundtvig, omend han med stor ret påviser Grundtvigs rødder i romantik og oplysning. Kritisk var han også overfor Vilh. Andersens (noget borgerlige og hyggelige), Paul Rubows og Emil Frederiksens Grundtvig-fremstillinger, men såre begejstret for Vilh. Grønbechs dithyrambiske tale om Grundtvigs »skabende Mythe«. Heller ikke H. Begtrup's Grundtvig-bøger fandt nåde: de er for snævre, teologiske og partimæssige, sætter for skarpt skel mellem det kristelige og det menneskelige og fatter slet ikke rækkevidden af den folkelige vækkelse. Hj. Helwegs forsøg på at forstå Grundtvig ud fra den manio-depressive psykose der første gang brød frem 1810 kunde Koch ikke billige — og i festskriftet til Aage Friis tog han 1940 (jfr. Lidt af hvert, 129ff.) kritikken op og uddybede den. Han — der altid var noget skeptisk overfor psykologer — stolede ikke på psykiaterens

metode, konfronteret med kilderne. Han bestred ikke sygdommens manio-depressive art, men den var kun ét moment; det »sagligt-teologiske Indhold« i Grundtvigs værker i årene omkring og efter krisen var ikke »præget af en psykoseagtig Tilstand«, men ud af psykosen voxer »en fast og sammenhængende Anskuelse af Menneskelivet og dets Vilkaar«, som har sit værd uafhængigt »af den psykologiske eller psykopatiske Forklaring«. Grundtvig var nået ud til »Livets Grænseland« og kunde nu med profetisk myndighed tale om det han har skuet. Og hvad man end mener om hans syners »Sandhed«, så er mødet med ham en »Oplevelse for hver, der virkelig har historisk Nerve« — såvist som historisk arbejde ikke er syslen med detaljer, men »drives frem af Spørgsmaalet om Mennesket og dets Kaar«.

Men især opholdt han sig ved Anders Nørgaards trebindsværk om Grundtvigianismen, et af den nyere tids mest betydningsfulde teologiske skrifter, fordi det så lidenskabeligt griber tilbage til roden i Grundtvigs kirkelige syn. Den bog er »sin Vægt værd i Guld«, for den vil mere end skrive historie, nemlig genoplive Grundtvigs syn som forberedelse til et »Gyldenaar med kristelig og folkelig Genfødsel«. Koch var nok klar over de mange svagheder hos Nørgaard, mindre måske den forholdsvis spinkle kilde-mæssige underbygning end de mange polemiske afsporinger, men endte dog med en ubetinget »Kærlighedserklæring til det nørgaardske Forfatterskab«: som *han* havde fremstillet Grundtvig var han »højaktuel«; hans syn på Ordet, Friheden og Menneskelivet var just det som trængtes under Nazismens oprør mod hele Europas kultur og al sand menneskelighed.

Schildringen af Grundtvig og grundtvigianismen er måske også det mest inciterende i Danmarks Kirke gennem Tiderne (1939). Her blev for første gang hele det 19. århundrede inddraget i synsfeltet — som en åndslivets guldalder, en blomstrende rosengård, en kristelig og folkelig genfødsel.

Det gav bogen en særlig glans, men iøvrigt var den et meget dygtigt og »folkeligt« arbejde som med rette har fundet vid udbredelse. I koncentreret, men ganske jævn form samler den hovedlinierne, omend man nok kan sige at de områder hvor Koch selv havde arbejdet og havde sine interesser dominerede lovlig stærkt. Dens indledning svarer nøje til det kirkehistoriesyn vi ovenfor (p. 218) refererede, men det er typisk at det nu finder form i en grundtvigsk formulering: »Herrens Ord og Pinsedagen — uden de to Ting kan man ikke tale om Kirke«, og da heller ikke om kirkehistorie.

Da uvejret brød ind over Danmark var det ganske lige til at det blev Grundtvig Koch indbød til forelæsninger over. De blev som bekendt — i efteråret 1940 — en så formidabel »succes« at de måtte dubleres for overfyldte høresale, og indledningsforelæsningen vil herefter høre til Danmarkshistoriens klassiske tekster. Den taler om den rådvildhed som ingen — der erindrer sommeren 1940 — kunde sige sig fri for: vi der var så kloge, og bildte os ind at vor sunde virkelighedssans og sandt realistiske psykologi havde klarlagt det menneskelige til bunds, illusions- og fordomsfrit, »vi er vågnet op raadvilde og usikre overfor den ganske simple Opgave at leve et dansk Menneskeliv«; vi har mødt krav som ikke svarer til den »Virkelighedernes Verden, vi før levede i«, krav »vi hverken formaar at overse eller analysere, endsige honorere«. Men virkelighedstroskab (jfr. foredraget Virkelighed, Lidt af hvert, 9ff.) er nu først at erkende sin totale rådvildhed og så i den søge tilbage til »Fortid og Erfaring«, at »tro mod Tidens Tegn« og især ty til dem der nåede helt ud til »Livets Grænseland«, hvor alt ses i skarpere lys, hvor »ondt og godt, sandt og løgn, Liv og Død, Gud og Djævel sætter Mennesket Stævne«. Og blandt disse store er Grundtvig valgt, thi »for ham var det at være Menneske hele Livet igennem uløseligt sammenknyttet med det at være dansk«. Forelæsningerne skulde være et led i en vækkelse til danskhed, til en åndelig mod-

standskamp, bygget ikke på drømme og syner, men på et træls og usensationelt slid med at tilegne sig et stykke virkelighed, ikke underholdning for »det bedre akademiske Borgerskab«. Derfor påkaldte han tilhørernes åndelige aktivitet, deres medarbejde i tankens og sindets tugt, og fremfor alt i virkelighedstroskab.

Ud af forelæserne voxede Grundtvig-biografien (svensk udgave 1941, dansk 1943 og 1959, amerikansk 1952, fransk 1944), og i sammenhæng dermed må man se de fortræffelige indledninger i de seks bind af Grundtvigs Værker i Udvalg som han udgav 1940ff. (de fire sidste bind blev udgivet af Georg Christensen). På sin vis var der ikke så meget nyt i bogen. Ganske vist ligger der et betydeligt kildestudium bag — dog ikke et der tåler sammenligning med hvad han ydede på oldkirkens eller midmiddelalderens felter — og inspirationen fra Nørgaard og Grønbech (det dithyrambiske mythesprog!) er tydelig. Men bogen er ubetinget en af hans mest helstøbte, skrevet med genial og genuin indfølelse. De biografiske afsnit står med klare farver, og alt er samlet (i for høj grad!) om det kirkelige syn af 1825, hvoraf udledes både det menneskelige og det folkelige, skoletankerne, kirkeopfattelsen og salmerne. Koch befinder sig ubetinget på den linie hvor Grundtvig forstås som en legitim arvtager af Luther, men fremfor alt er han tolket ud fra sin virkelighedstroskab og frihedssans. Den bog vil altid lyse; den er ikke blot udsprunget af en faglig historisk interesse, men af situationen i 1940. Den er en vækkelsestale til hele folket.

Det er næppe tvivlsomt at Grundtvig-forelæserne med ét slag placerede Koch midt i dagens strid med en position der gjorde det selvfølgeligt at vælge ham (efterår 1940) til formand for Dansk Ungdomssamvirke. Deraf udsprang igen formandsskabet i Ungdomskommisionen (1946ff.) og grundlæggelsen af Krogerup højskole som han personlig ledede 1946—56. På mærkelig måde samlede hele

hans hidtidige arbejde sig til et kraftcentrum hvorfra en mangfoldig virksomhed radierede ud: kristendom og humanisme, middelalderens og det 19. århundredes folkelige vækkelse, studierne over gudekongedømmets væxt ind i romerriget og dermed ind i kirken — hvad så man dog ikke af gudekongedømmer lige udenfor dørene! — og ikke mindst dannede middelalderstudierne baggrund for de foredrag der nu landet over blev holdt for tætpakkede sale (ofte flere på samme dag), og som altid beskæftigede sig med spændingen mellem Danmark og Europa. Det samme møder man i essay-samlingen Lidt af hvert (1940, svensk udgave 1941), hvis tilsyneladende tilfældige stykker om kristendom og humanisme, om Sokrates, Erasmus og Pascal — prædikenen over Mt. 22.34 ff. ikke at forglemme — føjer sig sammen til en helhed. Bogen er dediceret Will. Norvin »hos hvem Respekt for Forskning og sandhed var uløseligt knyttet sammen med Krav om Karakterens Ethos«.

Om Kochs nationale indsats skal der ikke her tales. Hans holdning i årene op til 1943, hans kamp for demokratiet og støtte til samlingsregeringen, og senere hans stilling til retsopgøret og modstandsbevægelsen, er velkendt og må iøvrigt behandles i anden forbindelse. Det skal blot bemærkes at også den del af forfatterskabet som bestemmes af krigs- og efterkrigstidens debat røber den skolede historiker der har noget at sige nutiden fordi han kender fortiden. Det gælder således Dagen og Vejen (1942), Hvad er Demokrati, 1945, 1960) og Jeg anklager Rigsdagen (1947). Få har som han talt demokratiets sag og prist den samfundsordning der ikke ledes af en religiøs ideologi, men stævner alt for fornuftens domstol og løser problemerne i den rækkefølge hvori de indfinder sig, med forstand og samvittighed, ret og billighed. Man kan henvise til de mange artikler i Frie Ord som han 1946—48 udgav sammen med Vilh. Grønbech, til Dansk Daad I—III, 1941—42, udgivet sammen med Aage Falk Hansen og til Nordisk

Demokrati (1949), udgivet sammen med Alf Ross. I sit samfundssyn havde han lært af Luther og Grundtvig; derfor vilde han også — til manges forargelse — »med glæde« acceptere sekulariseringen, og derfor kunde han (som i Festskriftet til Ragnar Bring: Nordisk teologi. Idéer och män, 1955, 138ff.) hylde den danske folkekirke som et »velordnet Anarki«, hverken statskirke eller »borgerlig indretning«, men et »firma« som ingen »tegner«, og ingen hæfter for, og som dog fungerer »ganske godt«. Folkekirken er ikke forbilledlig, for en kirke deler altid tidens og folkets vilkår og er altså ikke exportvare, men ud fra danske forudsætninger turde den »i al sin anarkiske Mærkværdighed være egnet som Fremtrædelsesform for den hellige almindelige Kirke«. Koch var hverken høj- eller lav- eller statskirkelig, han ønskede ingen kirkeforfatning og fandt grundtvigsk kirkepolitik kimærisk og urealistisk. Skulde han endelig være noget var det »fladkirkelig« — hvilket vel i hans mund betød noget i retning af: »ved jorden at blive det tjener os bedst«.

Under krigen blev det kirkehistoriske arbejde fortsat: 1943 kom (Haandbog i Kristendomskundskab IV, 1ff.) Kirkens Historie, et elegant og fyldigt rids af hele kirkehistorien, vel i høj grad bygget på forelæsningsmateriale. Den kom også i særtryk, men var i første omgang ingen større succes, siden blev den populær som seminariehåndbog, oplevede to fotografiske optryk, for så omsider (1963) under titlen: Kirkens historie fra aposteltid til atomtid, at komme i omarbejdet skikkelse. Særlig interesse har det stærkt udvidede afsnit om den nyeste kirkehistorie: den liberale teologi, barthianisme, existensteologi, Amerikas og Ruslands kirkeforhold, de unge kirker og det økumeniske arbejde. Udviklingen er ført op til 1962.

1945 vilde Koch helst vende tilbage til forskningen og undervisningen, men — jfr. p. 222 — ud fra krigsårene var der voxet så omfattende opgaver af helt anden art, at tid og arbejdskraft var stærkt beslaglagt. Universitets-

undervisningen blev i det store og hele gennemført, og den videnskabelige produktivitet nedsattes ikke. Han skønnede at tiden måtte være inde til at skabe en stor dansk Kirkehistorie og blev sammen med Dr. Kornerup redaktør af et 8-bindsværk som i bred form skulde yde et sidestykke Schultz Danmarkshistorie. Udgivelsen tog mere tid end beregnet, men man kom ialtfald ikke til at vente på Kochs egne arbejder. 1950 kom bind I af *Den danske Kirkes Historie (Den ældre Middelalder indtil 1241)*, hvor dog det kunsthistoriske afsnit er skrevet af Jakob Balling. Det er sikkert Kochs mest modne og velafbalancerede arbejde, skrevet i hans allerbedste stil fremlægger det hans syn på det vigtige tidsrums historie, udvidet i forhold til tidligere med en værdifuld skildring af missions-tiden og religionsskiftets folkelige betydning. I *Politikens Danmarkshistorie* (som han redigerede sammen med John Danstrup) udgav han 1963 selv bind III: *Kongemagt og Kirke 1060—1241*. Ifølge sagens natur giver det kun lidt nyt, men hævder sig smukt som en folkelig genfortælling af et stof han var dybt fortrolig med. Ideen til værket fik han sammen med Bo Bramsen under fængslingen i Horse-rød 1943.

Om fortsatte middelalderstudier vidner en række recensioner (DTT. 1949, 230ff. jfr. Højskolebladet 1958, 257ff. og adskillige artikler i *Vor Viden*), men også oldtidsforskningen blev holdt igang: 1947 (DTT, 147ff.) blev problemet om romerstaten og kirken i forfølgelsestiden taget op til ny og indgående behandling, og samme år gav han i *Festskrift til Jens Nørregaard* (112ff. — *Pax Romana — Pax Christiana*) en analyse af den infiltration af orientalske gudekongemyter i romerriget der lod kejserkulten sejre på trods af gammelromerske republikanske idealer og arven fra det græske demokrati. 1948 (DTT. 61ff.) belyste han i en undersøgelse af stat og kirke i det 4. århundrede kirkens overgang til statskirke, og i *Københavns Universitets Festskrift* 1952 kom så endelig Konstantin den Store, med

undertitlen *Pax romana — pax christiana* (ny udgave 1961, amerikansk under forberedelse). Bogen samler alle de forudgående studier og giver først et billede af Konstantins stærkt omstridte eftermæle, så af hans historie og navnlig hans overtagelse af den af orientalsk og græsk gude- og herokult sammensatte gudekongemyte. I delvis tilslutning til H. P. L'Orange påvises enheden af religion og politik på romersk og orientalsk grund, romerrigets orientalisering gennem solkulten der identificeres med troen på kejseren som Guds statholder på jorden, og i skarpeste kontrast dertil fremstilles »den historiske Jesus«, hans etisk-religiøse forkyndelse og hans skæbne i konflikt med jødernes religiøse politikere. Der gøres opmærksom på strukturfællesskabet mellem menighedens »Kristuskult« og samfundets »Kejserkult« — klart udtrykt i Det ny Testaments terminologi — og forfølgelsestidens konflikter ridses op, med understregning af apologeternes forsøg på at komme på talefod med statsmagten. Og endelig drages konklusionen i sammensmeltningen af stat og kirke: kristendommen bliver »statsbærende myte« i det af den selv modificerede gudekejserdømme. Udviklingen løber parallelt med den der samtidig erstatter den græske »Logos« med den orientalske »Myte«. Kochs eget syn kommer bedst frem i ordene: »Set i et dybere Perspektiv havde det jo dog været væsentlig naturligere for Kirken at komme til Rette med den sækulariserede Stat, hvor Religion og Politik ikke længere var Udtryk for samme Sag. Fordi Sammensmeltningen skete paa et Tidspunkt, hvor Staten var principielt og reelt mytologiseret igen, blev ogsaa Kristendommen for lange Tider kædet sammen med en mytologisk Tænkning — hvilket i og for sig er saa meget mærkeligere, som Kristendommen i sit inderste Væsen er anti-mytisk«. Konstantin-bogen var ikke det store værk Koch havde »drømt« om, og der findes under titlen *Fra Oldtid til Middelalder* bevaret en del optegnelser til forsat arbejde, men det er den ypperste frugt af hans oldkirke-

studier, skrevet med overlegen selvfølgelighed, og det er ikke resignation, når han med Gerland kalder Konstantin en sphinx, og tilføjer at det er tvivlsomt om gåder altid skal gættes, »om ikke Sfinxer skal have Lov at ligge i deres majestætiske Ro, fordi de netop i deres gaadefulde Væsen tvinger Livets Modsætninger sammen og afspejler Tilværelsens Mangfoldighed«. Det er udtryk for et sundt historisk judicium, men også for den holdning som lå bag det folkelige og politiske arbejde: at vedgå spændingernes uløselighed og så få dem til at virke sammen. I den forstand var han vennetsomt forbindende og samlende — som Holger Brøndsted sagde det ved hans død — og også Konstantinbogen hænger nøje sammen med en aktuel situation og en personlig problemstilling.

»Heic adsint manes parentis« — står der i forordet til bind VI af Den danske Kirkes Historie (1956), omhandlende tiden 1800—1850, og gælden til Ludvig Kochs arbejde der er også tydelig nok. Der ligger ikke samme kildestudier bag som andre steder i forfatterskabet, og man kunde have ønsket flere resultater fra arbejdet med århundredets vækkelser indarbejdet, ligesom et og andet vilde være blevet modificeret ved brug af Bannings og især Bågøs disputater. I denne bog møder man et andet syn på det 19. århundrede end det Koch ellers — f. ex. endnu i 5. udg. af Danmarks Kirke gennem Tiderne (1960) — fastholdt: nok er der stadig tale om den blomstrende rosengård, for landet rummede jo en kulturelite af begavelser som dog den romantiske historieskrivning med sin personlighedskult har stærkt overvurderet. I virkeligheden havde begavelserne kun ringe folkelig betydning, og det 19. århundrede var ikke (jfr. den interessante artikel i Krogerup-årsskriftet 1952) en »særlig rig og skabende Periode, hvor nye Tanker og Livsformer blev til«. Fortiden blev ikke — som århundredets mænd selv mente — overvundet, man »levede religiøst og kirkeligt videre paa Arven« fra det 17. og 18. århundrede. Kun Grundtvig er en lykkelig

undtagelse — og så det folkelige opvæld i vækkelsen der efterhånden differentieres i forskellige retninger. Om disse to momenter samler fremstillingen sig, hvad der — i forbindelse med en ikke helt klar disposition — giver værket nogen slagside. Men der findes fortræffelige karakteristiker, både af »retninger« (mæglingsteologien f. ex.) og personer: J. P. Mynster, H. G. og H. N. Clausen, Jens Møller, P. E. Müller, men også Blicher og H. C. Andersen. Grundtvig fylder — for dette tidsrums vedkommende — for meget i billedet, men fremstillingen har stadig prægnans og er udvidet med en del af de synspunkter som var kommet til siden 1940/41, især C. I. Scharlings og H. Høirups. Derimod er gennemgangen af Kierkegaard tør og ganske uden kongenialitet; den hviler på alt for ensidigt materiale og er bestemt af at Grønbech stiller ham i modsætning til Grundtvig som »den enkeltes golde Selvforgudelse og Individets fortørrende Isolation i Selvbeskuelse« (jfr. Lidt af hvert, 97). I Danmarks Kirke gennem Tiderne tillagde Koch 1939 hverken Kierkegaard eller hans kirkekamp kirkehistorisk betydning (p. 132, 138f.); det synspunkt blev unægtelig modificeret (jfr. 5. udg. 1960, passim og Et Kirkeskifte, s. å. 186ff.), og Koch så klart nok det konsekvente i kirkekampen, men manden selv og hans værk tolkede han som den logiske følge af renæssancens og cartesianismens jeg-dyrkelse, af pietismen og den tyske idealisme, ikke af Luther og Det ny Testamente. Og den kierkegaardske »indrømmelse« forekom ham nærmest som tegn på galskab: det tjente det 19. århundredes kirkelighed til ære, at den trods sin fortumlethed over angrebet dog ikke »gik hen og gjorde den kirkeligt set aldeles umulige, for ikke at sige meningsløse indrømmelse«. Thi har man virkelig — som Grundtvig! — et kirkebegreb tages al mening ud af indrømmelseskravet. Her foreligger efter mit skøn en fundamental misforståelse, og i den energi hvormed Koch når som helst holdt opgør med Kierkegaards umu-

lighed og utålelighed var der måske ekko af et selvopgør. Men det skal der ikke her tages stilling til.

De 16 år fra 1940 til 1956, i Ungdomssamvirket, Ungdomskommissionen og ikke mindst på Krogerup, hvor han så vist aldrig sparede sig selv, og hele det udadvendte virke som også bragte sine skuffelser, tog hårdt på Koch, der nu også i fakultetet blev den bærende kraft, især efter at tre kolleger næsten samtidig døde i 1953. Han kunde i de senere år virke træt og slidt, men efter 1956 fik han roligere kår og begyndte at sige nej, også til ledende stillinger i kirke eller diplomati — som han i sin tid havde sagt nej til Politikens chefredaktørstol. Kalenderen begyndte at få hvide pletter, foredragsvirksomheden tog af, og tilsidst var han kun til at drive ud — men det var han også! — for at prædike eller tale om santalmission eller U-landshjælp (jfr. den lille bog Fremtiden formes, 1962).

Arven efter Jens Nørregaard — hvis efterladte fragment om Augustins *De civitate dei* Koch 1954 udgav sammen med Chr. Thodberg — gav ideen til at oprette et Institut for dansk kirkehistorie (1954), og på utrolig kort tid fik han skaffet de 150000 kr. for hvilke Instituttet blev erhvervet og sat i brugelig stand, og 4/12—56 kunde det — som et led af Københavns Universitet — begynde sin virksomhed som forsknings- og publikationscentrum. Koch var sig klart bevidst at navnlig studiet af den nyere og nyeste kirkehistorie måtte gøres som »team-work«, han gav stødet til den store undersøgelse af de danske vækkelses udbredelse, samfundsmæssige placering og almene betydning, skaffede de mange penge som måtte til og nåede at se tre værdifulde bind (udgivet af Dr. A. Pontoppidan Thyssen) færdige. En anden opgave for Instituttet så han i en efterforskning af »hvad der i Grunden normalt sker med Folks Religion, naar de flytter fra Land til By«, en tredje skulde undersøge grundtvigianismen som »Land-

Liberalismens Ideologi«, og dertil skulde komme en socio-grafisk beskrivelse af hele landet, en komplettering af de mange huller i vor viden om senmiddelalderens og ortodoksiens tidsrum etc. (jfr. DTT. 1956, 193ff.).

Instituttet blev virkelig omgående et hjemsted for dansk kirkehistorieforskning. Koch var utrættelig til at holde kollokvier, knytte medarbejdere til sig, sætte igang, skaffe penge og boggaver. Et foreløbigt værdifuldt resultat — foruden mange enkeltpublikationer, ofte med forord — var samleværket *Et Kirkeskifte* (1960) som i en række afhandlinger af yngre medarbejdere belyser kirkens udvikling gennem det 19. århundrede, fra enevælde til folkeligt selvstyre, fra statskirke til folkekirke, fra autoritetstro til personlighedsreligion, fra religiøs kultursyntese til sekulær kultur. I sin indledning lægger han selv en særlig vægt på almuens opvågning og peger på de religiøse vækkelses betydning for skabelsen af en moderne velfærdsstat, især gennem bymissionen og Københavns Kirkefond. Det gjaldt i det 19. århundrede om at fastslå hvem der var »kirkens subjekt«: gejstligheden, de troende, folket? Uenigheden medførte at man aldrig fik en kirkeforfatning, og »problemet er dette, at kirken i denne periode ikke uden videre kan følge den politiske udvikling, i dette tilfælde demokratiet, fordi kirken tillige repræsenterede personlighedsreligionen med dens aktivitetsbegreb«. I sidste afsnit beskæftiger Koch sig med »folkereligionen« — en af ham inspireret stort anlagt undersøgelse er for tiden igang — og søger at præcisere de religiøse og etiske motiver til at det jævne folk ikke »har været til at drive ud af folkekirken«, trods de troendes og vaktens energiske anstrengelser. Religionens opgave (at trykke livet, lægge festglans over de store dage og give ungdommen et moralsk rygstød) finder for det store flertal stadig bedst udløsning i den bestående kirkeordning og i skolens religionsundervisning. Det 19. århundrede burde være endt helt anderledes, men netop den folke-religiøse holdning taget i betragtning var der dog god mening i at

J. C. Christensens sognedemokrati og Morten Pontoppidans sognekristendom sejrede, så måske var tiden nu inde til at tage folkereligionen »alvorligt, i erkendelse af at den personligheds- og aktivitetsreligion, som i det 19. århundrede syntes at skulle beherske hele marken, på mange måder viste sig at være en skuffelse«.

Et lignende samleværk — Tro og Tale — fremgået af kollokvier og redigeret af K. E. Bugge, udkom 1963. Det rummer en række undersøgelser af Hans Tausens Postil, og Kochs eget bidrag (Epilog, 215ff.) giver en kort og skitse-mæssig gennemgang af Tausens forkyndelse der — vist lovlig håndfast — bestemmes som genuint luthersk og ikke bibelhumanistisk.

Det skal så blot nævnes at Kochs stadige arbejde med Luther 1958 resulterede i en lille, men usædvanlig levende bog, i al sin kortfattetthed på højde med Grundtvig-biografien. Den blev til som radioforedrag, samler i populær form et vældigt materiale og fremstiller det med stor overskuelighed og megen kongenialitet. Den sidste bog, Kristendommens Oprindelse (1963) rummer ikke meget nyt, men sammenfatter på en ny måde flere hovedlinier i hans forskning; også den er udsprunget af radioforedrag. Den stiller spørgsmålet: hvad er religionshistorisk set egentlig »det nye« i kristendommen? og den vedkender sig principielt den »liberale«, d. v. s. den historisk-kritiske, metode og »afmytologiseringen« — kirkehistoriens opgave er blot den at klarlægge visse historiske sammenhænge, ganske som hvis det drejede sig om nordisk religion — og tegner derefter med største skarphed kontrasten mellem det israelitiske og det græske livssyn, skildrer Jesu forkyndelse på Det gamle Testaments baggrund, men i uløselig konflikt med jødisk religion og politik og også med den senere menigheds selvforsikrende tilbøjeligheder — så det virkelig forbausende er at den bevarede de Jesu ord som så afgjort stred mod dens egen indstilling. De sidste afsnit tegner mødet med hellenismen, kristendom-

mens udformning til »græsk« kultreligion og — naturligvis! — dermed dens forhold til kejserkult, platonisk filosofi og stoisk moral. Som i Fremtiden formes understreges det stærkt at evangeliet kun har Jesu ord og gerninger til indhold; at bringe dette budskab er kirkens eneste eksistensberettigelse, både i forhold til sekulariseret europæisk humanisme og missionslandenes religiøse kulturer. Når Koch så afgjort slår fast at kristendommen er en »historisk religion« betyder det just at den ikke er bundet af mytisk tænkning, af personlighedsetik eller af den tidsbestemte stat-kirke-ideologi. Den var oprindelig en »asiatisk religion«, og skal den blive det igen må Asien (og Afrika!) selv give evangeliet nye livsformer og ikke blot overtage dem der var bestemt af en ud fra det moderne vesteuropæiske menneskes behov omformet senantik psykologi.

Noget større efterladenskab er der ikke. Forelæsningerne (1958) over norsk kirkehistorie i det 19. århundrede kan måske udgives, men har ikke en form Koch selv vilde have godkendt til tryk. Og til det afsnit (1920—60) af Den danske Kirkes Historie VIII som han selv skulde have skrevet, foreligger der foruden en mængde notater kun ca. 40 renskrevne sider (som formentlig vil blive offentliggjort). Materialesamlingen viser hvor stærkt opgaven optog ham, og en vis ide om hvordan den skulde være løst får man vel af de sidste afsnit i nyeste udgave af Danmarks Kirke gennem Tiderne. Ludvig Koch sluttede 1898 sin gennemgang af det 19. århundredes kirkehistorie med en bog der var ført op til udgivelsesåret, på sin vis en erindringsbog. Hal Koch vilde vel aldrig have indladt sig på at skrive erindringer — han påstod jo at han ikke havde hukommelse og han tilintetgjorde systematisk alle private breve — men hans del af bind VIII kunde nok have givet en højst personlig vurdering af vor egen tid. For den der vil umage sig med selv at gå tingene efter foreligger der dog brudstykker nok som viser hvordan han tog stilling.

Det foregående gør på ingen måde krav på at være en

udtømmende gennemgang af Hal Kochs forskning, videnskabelige eller mere publicistiske forfattervirksomhed; det er umuligt — men ikke overflødigt! — for øjeblikket at opstille en præcis bibliografi, men meget andet kunde være nævnt: hans omfattende medarbejderskab ved en række inden- og udenlandske, videnskabelige og mere populære leksika, først og fremmest Dansk biografisk Leksikon, Religion in Geschichte und Gegenwart, Nordisk teologisk Leksikon etc. Et typisk eksempel på hvor meget der kunde trænges sammen på snæver plads uden at sprænge formens klarhed er artiklen Dänemark (RGG, II, 1958³, 5ff.) Rundt om i tidsskrifter, årsskrifter og samleværker (også udenlandske) og ikke mindst i dagblade ligger der et meget stort stof, som til dels kan ledes op med tidsskrift- og aviskronikindekset ved hånden; det omfatter også en mængde recensioner af højst forskellige bøger. Det skal så til yderligere karakteristik af den store virksomhed nævnes at han 1938—52 var redaktør af DTT, at han fra 1938 var med i redaktionen af *Classica et Mediaevalia*, 1943—50 af *Ad Fortids Veje* og at han fra 1958 var medlem af Videnskabernes Selskab, af Det kongelige Selskab for Fædrelandets Historie og fra samme år formand for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, og endelig at han fra 1954 sad i bestyrelsen for G. E. C. Gads fond, 1957 blev æresdoktor i Uppsala, og at han ved sit eget universitet sad inde med talrige tillidshverv: i konsistorium og stipendiebestyrelse, som efor for Nordisk Studenterkollegium 1942—45 og for Borchs Kollegium fra 1953.

Hal Kochs mangfoldige virke var altid bestemt af et personligt engagement. Det gælder også hans videnskab, i forskning, undervisning og publikation. Vi har i denne korte oversigt lagt et kronologisk synspunkt til grund og søgt at understrege, at de enkelte værker, store som små, netop i høj grad springer frem af en særdeles karakteristisk personlig interesse, og at de samtidig i de fleste

tilfælde er voxet ud af en mere eller mindre — med hans eget yndlingsudtryk — »højaktuel« situation. Trods alle ændringer, nuanceringer, modifikationer, men ofte fuldt så meget radikaliseringer, i livsholdningen vedblev teologi for ham at være en kirkelig funktion som skulde bruges til noget bestemt, stå i en bestemt sags tjeneste for at have mening. Det betød klart nok aldrig afslag m. h. t. det videnskabelige sandhedskrav, men han vidste nøje at »videnskab« i forhold til virkeligheden er en bevidst anlagt indskrænkning af synsfeltet, ja han kunde endda i Grundtvig-bogens berømte indledning sige at »det menneskelige Intellekt har en beklagelig Tilbøjelighed« for denne afgrænsning.

Men Koch var ikke blot teolog; han var også humanist og hans videnskabelige arbejde stod i en videre sags tjeneste end blot kirkens — skønt den for ham var det væsentlige og der var alvor bag hans ønske om at trække sig »tilbage« til en præstegerning. Men også det politiske, nationale, folkelige og sociale liv var »virkeligheder« som hans arbejde havde den funktion at tjene.

Derfor konvergerede den personlige interesse og det direkte eller indirekte aktualitetsbestemte mod stadig beskæftigelse med visse *problemkredse*. Der er ikke mange afsnit af kirkens historie han ikke har arbejdet med, selvom han langt fra har skrevet om dem alle, men han nærmede sig altid problemerne ud fra visse udgangspunkter: kristendom og humanisme, stat og kirke, de »store« igangsatte personligheder og de brede folkebevægelser. Fra først af dominerede de to første »problemkredse«. Det lå i det både kulturåbne og kulturkritiske milieu han kendte fra hjem og opvæxttid, at spændingen i Europas historie og nutid, mellem »det menneskelige« og »det kristelige«, måtte blive noget meget centralt. Og det er typisk at den sidste bog slutter (med et citat af ham selv!): »Humanisme og kristendom — spændingen består. Mennesker er vi, og det var som vort medmenneske, at Gud åbenbarede sig«.

Det var også »spændingen« i hans prædikener. Men spørgsmålet om menneskelighed og kristendom rejser unægtelig let et andet: om kirke og samfund, og med denne anden klas-siske »infiltration« arbejdede han stadig, inspireret af sin personlige interesse i politik, og sat igang af de brydninger hans ungdomsår oplevede på disse felter, mest i Tyskland. Nu forelå der både en sekulær politisk tænkning og samtidig en vældig »opmytologisering« af gudekongedømmet i Euro-pa. Nu var stat-kirke virkelig spændende stof!

Mod 1930'ernes slutning blev han der — via Karl Barth og Luther — havde fået fast teologisk grund under fødderne grebet af Grundtvigs storhed, samtidig med at han bevarede en kritisk holdning overfor mere partimæssige grundtvi-gianske tolkninger, fordi han med rette eller urette mente at de ikke havde tilstrækkelig sans for at der »fra Vartov« først og fremmest udgik en både kristelig og folkelig væk-kelse. Han mødte Grundtvig — just som han kom ud af det studerekammer hvor han selv havde gennemarbejdet det 11. og 12. århundrede og fundet at man dengang virke-lig kunde tale om en både kristelig og folkelig vækkelse, et politisk og kirkeligt lægmandsinitiativ, og med Grundtvig som murbrækker levede han sig nu ind i det 19. århundredes almuerejsning, omskabelsen af en umyndig underklasse til et selvstændigt og selvstyrende folk, et virkeligt demokrati, samtidig med at han mere og mere kom til at se på den øvrige kulturelite som slangen i rosegården, fordi den dengang så lidt som nu kendte sin rette plads som folkets tjener. At yde et bidrag til sand folkelighed var intentionen bag hans Grundtvig-forelæsninger som bag alt hvad han ellers skrev om det 19. århundrede og bag hele det udad- vendte virke efter 1940 — hans eget folkelige vækkelsesår. Sådan blev problemkredsene — i stadigt skiftende engage- menter — ved at komme igen; ud fra dem arbejdede han, de gav sammenhæng i de mange spredte virkefelter, og dermed fyldte han sin tid med en indsats der længe vil mærkes og mindes endnu længere.

Men der er et andet minde end det som står i bøger og bedrifter. Det står muligt nok kortere, men til gengæld mere intenst. Det er eftermælet hos dem der personlig lærte ham at kende, lige meget i hvilken »egenskab« eller i hvilken af de mange »funktioner« det måtte være. Det skal der ikke her tales videre om — men netop den der beundrende bøjer sig for den lysende begavelse, den næsten ufattelige energi, det formelle og saglige mesterskab, det i al jævnhed ærlige og tilforladelige menneske som man altid trygt kunde stole på, vil vide at mindet om Hal Koch først og fremmest er noget helt personligt. Hvordan »historiens dom« vil falde ud er så en sag for sig, men for den der kendte ham har Hal Koch — uforglemmeligt — placeret sig, og af tabet gror der i en selv en taknemmelighed som altid vil være både en ubetalelig gæld og en uendelig glæde.

P. G. Lindhardt

Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527-1529.

Af **Martin Schwarz Lausten**

Den 8. april 1529 indledtes i Flensborg disputationen om nadverforståelsen mellem sværmeren Melchior Hoffman¹ og de lutherske prædikanter fra Slesvig og Holsten med Bugenhagen som opmand og under hertug Christians tilstedeværelse. Hoffmans ophold i Holsten, disputationen i Flensborg og dommen ved denne, der er blevet betegnet som »die Hauptkatastrophe« for Hoffman², danner et vigtigt afsnit i Hoffmans liv og i ikke mindre grad i hertugdømmernes reformationshistorie. Vi får her dels et indtryk af de første prædikanterens lære i den lille lutherske fyrste-

---

¹) Den mest udførlige beskrivelse af Melchior Hoffmans liv og lære gives i Friedrich Otto zur Linden: »Melchior Hoffmann, ein Prophet der Wiedertäufer«. Haarlem 1885. Andre er W. I. Leenderts: »Melchior Hoffmann«. Haarlem 1883. B. N. Krohn: »Geschichte der fanatischen und enthuasiastischen Wiedertäufer — —«. Leipzig 1758. — C. A. Cornelius: »Geschichte des Münsterischen Aufruhrs«. I. Leipzig 1855. Den i 1954 trykte prisopgave »Melchior Hoffman als Religiöser Denker« af Peter Kawerau (i: »Verhandelingen rakende den Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst — — uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap«) Haarlem 1954, bygger i sin korte beskrivelse af Hoffmans liv på v. Lindens og Leendertz' værker. Selve disputationen i Flensborg nævnes kun kort. — I Torsten Bergstens »Balthasar Hubmaier« (i: »Acta Universitatis Upsaliensis« 3 Kassel 1961, nævnes Hoffmans betydning for døberbevægelsen i Nordtyskland kort, hans apokalyptiske tanker og hans lighed i lære med Hans Hut (p. 470). En særlig gennemgang af disputationen i Flensborg foreligger ikke. Köhler redegør for denne, men hefter sig i særlig grad ved Bugenhagens tale (»Zwingli und Luther. Ihr Streit um das Abendmahl. I.«)

²) C. E. Kruse: »Melchior Hoffman in Holstein« (»Schlesw.-Holst.-Lauenbg. Provinzialberichte«, 1813, p. 501).

kirke, og dels får vi et levende indtryk af denne kirkes nære direkte forhold til Wittenberg og Luther.

Det vil være yderligere grund til at beskæftige sig med denne begivenhed, at Det Kgl. Bibliothek København ejer adskillige skrifter både af Hoffman og mod ham af de lutherske prædikanter og lokalreformatorer, Nicolaus Amsdorff, Marquard Schuldorf, Eberhard Weidensee, som tidligere forskere til dels kun har kendt gennem referater.

Som vigtigste kilde til selve disputationen må anses den af Johan Bugenhagen i 1529 udgivne »Acta der Disputation, die sache des Hochwirdigen Sacraments betreffend, im 1529. Jar, des Donnerstags nach Quasimodo geniti, geschehen. Wittemberg 1529«³. Denne bog indeholder først et grundigt referat af disputationen, nedskrevet under denne af sex edssvorne notarer (se nedenfor not. 60) og desuden Bugenhagens tale (på 111 sider!) ved disputationen. Imidlertid har man også fra modpartens side skriftligt vidnesbyrd om disputationen, idet der samme år udkom et lille skrift på 16 sider, hvori man i dialogform behandler begivenheden i Flensborg. Skriftets titel er »Dialogus vnd gründliche berichtung gehaltner Disputation im land zu Holsten vnderm König von Denmark, vom Hochwirdigen Sacrament, oder Nachtmal des Herren. Im gegenwertigkeit Kun. Ma. Sun Hertzog Kersten samt Künig. Raten, vilen vom Adel, vnd grosser Versammlung der Priesterschaftt«. Skriftet bærer hverken forfatternavn, årstal eller bynavn. Imidlertid ved vi fra Bugenhagens »Acta . . .«, at dette skrift udkom i 1529⁴. Bugenhagen anser Hoffman for at

³) Et exemplar findes på Det Kgl. Bibl. Kbh.

⁴) Bugenhagen skriver i »Acta . . .« (L, 8), at lige før denne skulle trykkes og udgives fik han et skrift i hænde, der bærer den ovenfornævnte titel. Dog skriver B. at dette skrift var trykt i Strasburg; videre siger han: »Nicht lange dar nach ward mir auch der selbe Dialogus zu geschickt von Auspurg, der war aber nicht bey geschrieben wo er gedrucht were«. — Det exemplar som findes på Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. må være af samme art som sidstnævnte.

være forfatteren; han vil også her blive betragtet som sådan⁵. Endelig foreligger en tredje kilde til disputationen, en beretning af en kapellan fra Brement, der personlig var til stede. Denne kapellan, Johann Osberch, skrev i 1532 et »Zeugniss« om Johan van Campen, en af de personer, der ved disputationen blev dømt sammen med Hoffman (se not. 73), og han beskriver heri bl. a. en del af disputationen⁶.

Inden behandlingen af Hoffmans virke i Holsten og disputationen i Flensborg vil det være nødvendigt først kort at redegøre for Hoffmans tidligere færden og hans forbindelse med Wittenberg-teologerne.

Efter at have startet sin virksomhed som luthersk lægprædikant i Livland kom Melchior Hoffman, der af profession var buntmager, »Kürschner«, »Peltzer«, fordrevet fra flere byer til Stockholm, hvor han ifl. sine egne ord optrådte som »der teutschen Prediger«⁷. Herfra — også tvunget bort — tog han til Holsten og har her forsøgt at slå sig ned i Lybæk i 1527. Imidlertid foretager han nu, i 1527, en rejse til Magdeburg⁸, hvor han opsøger Amsdorff.

⁵) Skriftet er affattet ganske i Hoffmans stil og må efter dets indhold at dømme være skrevet af en person, der deltog i disputationen — på Hoffmans side. Köhler nævner imidlertid som mulighed, at Bucer kan have været forfatteren (»Zwingli und Luther. Ihr Streit um das Abendmahl.« I. p. 792). Dette ville dog forudsætte, at han har fået hele disputationen i alle detaljer gennemgået af Hoffman.

⁶) Aftrykt i C. A. Cornelius' anf. skr. p. 300 under titlen: »Zeugniss des Caplans Johann Osberch zu Moln enthaltend. Beilag zu einem Brief des Rathes von Lübeck an den Rath von Soesth 1532, Dec. 11«. Originalen fra »Stadt Archiv zu Soest«.

⁷) »Dialogus . . . « A, 2. — Om Hoffmans virke i Sverige se Knut B. Westman: »Reformationens genombrottsår i Sverige«, Uppsala 1918, især p. 314—324. Endv. H. Sandblad: »De Eskatologiska Föreställningar i Sverige under Reform. och Motreform.« Uppsala 1942. p. 48—56.

⁸) ibd. A, 2. Det er usikkert, om H. foretog denne rejse til Magdeburg og Wittenberg før eller efter han af Frederik d. I blev udnævnt til prædikant i Kiel.

Hoffman var oprindelig begejstret Luther-tilhænger⁹, men denne begejstring tog snart form af en yderliggående radikalisme, og samtidig beherskede forestillinger om de sidste tider ham mere og mere¹⁰. I hans fodspor fulgte uroligheder, billedstorme etc. Luther begyndte at blive betænkelig ved hans fremgangsmåde og lære. Da Hoffman ankom til Magdeburg og opsøgte Amsdorff var denne allerede blevet advaret imod ham af Luther¹¹, der bl. a. skrev: »Melchiorem illum prophetam Livoniensem, si venerit, ne suscipias amice, neque familiariter. Passus sum serias litteras ob meum testimonium, quod illi stultus et deceptus dedi. Nam hoc fretus coepit illic ipsos praedicatores contemnere et superbire. Prorsus mihi displicet homo et spiritus ejus, qui injussus est et non vocatus insanit ambu-

⁹) I juni 1525 er Hoffman i Wittenberg og skriver sammen med Bugenhagen og Luther til prædikanterne i Livland. (Luthers brev i WA 18,417. — Hoffmans brev i Enders: Luthers Briefwechsel, bd. 5, 206 f.). De synspunkter, Hoffman her lægger for dagen, viser ham som stående på Luthers lære i spørgsmål om trosretfærdighed og prædestinationslæren. Dog allerede her synes tanken om Kristi snare genkomst vigtig. Men han advarer heftigt mod »die Schwirmgeister« — »Vor ihrem Rotten hutet euch als vor Gift und Dampf. Weh den falschen Propheten! . . .« p. 215).

¹⁰) Under sit korte ophold i Sverige skrev Hoffman »An de gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninge, van Melcher Hoffman sich tho wachten vor falschen lere de sich nu ertzeighen unde inrithen, under de sthemme götliker worde. M D XXVI«. Desuden »Das XII. Capitel des propheten Danielis ausgelegt, und evangelion des andern sondages gefallendt inn advent, und von den zeychenn des jüngsten gerichtes auch vom sacrament, beicht und der absolution, eyn schöne unterweisung an die in Lieflandt und eyn yden christen nutzlich zu wissen. M D XXVI«. (Linden, anf. skr. p. 81.)

¹¹) Luthers brev til Amsdorff af 17. maj 1527 (WA Briefw. bd. IV, 202) Linden mener på grundlag af dette brev (p. 109) at H. i forvejen havde skrevet til Amsd., at han ville opsøge ham, og at denne da havde spurgt Luther til råds. At dette imidlertid ikke kan være tilfældet ses af de senere stridsskrifter: Amsdorff gør (i »Das Melch. Hoffman ein falscher prophet ist . . .« B, 1). det netop til en anklage, at Hoffm. rejser uopfordret, men Hoffm. svarer (i »Das Nic. Amsdorff ein falscher prophet ist . . .« C, 2) at dette er tåbelig tale, at han ikke sender bud i forvejen alle steder for at blive modtaget pænt i hver by!

lans mirabilibus supra se. Si venerit, jube eum suae vocationi h. e. pellificio vacare et a prophetando vacare cessareque, donec in ecclesiam admissus fuerit, auditus et judicatus. . . .« Amsdorff har i allerhøjeste grad rettet sig efter Luthers ord. Efter et voldsomt ordskifte viste han simpelthen Hoffman døren! Senere siger Amsdorff selv, at han var både trodsig, stolt og vred¹².

Hoffman opgiver dog ikke håbet om at vinde de førende reformatorer for sin lære, hans eskatologiske forestillinger og allegoriske skriftfortolkning og tager derfor til Wittenberg, hvor han ligeledes kommer til at tale forgæves. Resultatet af dette ophold beretter han selv i et skrift fra 1528¹³: »Do ick mynen Lereren tho Wittemberch solck eine grundt an den Dach stelleden, unde der Scrifft klar nach wolde, do moste ick armes Wörmeken ein grotter Sünder wesen, unde vor einen Drömer gehalten werden, unde also schentlick geschendet, gelastert unde voracht . . .«. — Luther har uden tvivl i voldsomme vendinger bedt ham holde op med alle sine fantastiske spekulationer, hans lære om »figuren« osv. og prøvet at få ham bort fra disse drømmerier og ned på jorden igen. Hoffman, der allerede nu betragtede sig som et af Gud særligt udvalgt redskab — Luther omtaler ham i ovenn. brev til Amsdorf som

---

¹²) i »Das Melchior Hoffman ein falscher prophet . . . ist« B, 3. Muligvis havde Amsdorff ansvaret for, at Hoffmann kom i fængsel en kort tid i Magdeburg. Amsdorff lå i forvejen i strid med sværmeren dr. Cycloff. Hoffm. beretter om dette møde: »— da ich zu dir in Magdeburg quam, werstu mir so hart, das ich dich auch faren lies, vnnd zu Königlicher wurden Caplan sprach, der mit mir war, da sicht man, was fur auffgeblasen geister hie sein«. (Das Nicl. Amsd. . . C, 1).

¹³) »Dat erste Capitel des Evangelisten St. Mattheus, geprediget vnd uthgelegt thom Kyll dorch Melchior Hoffmann, Könincklicker Majestat tho Dennenmarcken gesette Prediger. — Gedruckt thom Kyll, ym ja re MD XXVIII. «Skriftet er tilsyneladende gået tabt. M. Krafft har ejet et exemplar (jvf. »Ein zweyfaches Husumer Jubelgedächtniss«. Hamb. 1723. p. 106) derfra titlen. — Som bilag nr. VIII, p. 441 aftrykker han hele skriftets fortale.

»prophetam Livoniensem«! — har ikke kunnet forstå, at de lærde ikke også kunne se sandheden, og bitter er han taget bort, atter til Magdeburg, hvor han nu søger forbindelse med den lutherske menighed. Dette havde han allerede søgt første gang. Amsdorff så faren herved og skrev et advarende og formanende skrift til sin menighed »Ein vormanung an die von Magdeburg das sie sich vor falschen Propheten zu hüten wissen«¹⁴. Hoffman svarer med et skrift til Amsdorff¹⁵, og denne skriver atter mod Hoffman. Men denne gang svarer Hoffman tilsyneladende ikke — men sender Amsdorffs skrift, med sine egne kommentarer vedføjet, til Luther! Luther sender brev til Amsdorff og omtaler bl. a. dette, men siger, at han vil advare mod Hoffman, hvor han kan, da også Marquard Schuldorf, den lutherske prædikant i Slesvig by, har skrevet til Luther om Hoffman¹⁶. Hoffman er imidlertid atter kommet til Holsten, hvor han først gør et kort ophold hos præsten ved St. Nikolajkirken i Hamburg, Zegenhagen, hvortil han kom »als ein verjagter Betteler« og præsten giver ham »ein zehr penig«¹⁷. Hoffman fortæller iøvrigt selv i »Dialogus« (A,2) »Der selbig Kürssner kam mit weyb vnd kind in das land zu Holsten, da liess jn König Friderich von Denmarck zu jm fordern, vnd wolt seine Sermones

¹⁴) Om dette skrift siger Hoffm. (i »Das Nicl. Amsd. . . .«) » . . . vnd dieweil ich zu Wittenberg war, machstu ein schand büchlein auff mich. vnd schriebest mir schandt vnd lügen vber . . . vnd mich ym selben buchlein schendest fur einen falschen propheten, lögner, vnd teuffel, das du yn ewigkeit nicht solt gut thun.«

¹⁵) »Auff dein treiben hab ich dir yn einem büchlein ein antwort geben ynn aller liebmut, vnd dir nur dein vngerechtigkeit verzelt«. (»Das Nicl. Amsd. . . .« C, 1)

¹⁶) Luthers brev til Amsdorf d. 30. dec. 1527 WA Briefw. bd. IV, 311.: »Melchior ille Hofmann ad me misit quarternionem a te editum, cum scholiis in te, sed Marquardus sic testimonium de eo scribit, ut mihi totus sit suspectus multis modis, vanus, vix quieturus, nisi malum sibi conciliet. Monebo, ubi potero, ut sibi caveant ab illo«.

¹⁷) »Acta der disputation . . .« N, 1.

hören. Da er nun Gotswort rechtschaffen leert, nam jn der Künig an für seinen diener, vnd gab jm brieff vnd siegel im gantzen land zu Holsten das wort Gots zu predigen, wa es jm geliebet vnd befestiget jn fürnemlich zum Kyll zu ainem prediger, nam all sein hab vnd gut in seinem schutz, weyb, kind, vnd all die seinen zu handthaben, schützen, vnnnd beschirmen, in allen rechtfertigen Christlichen sachen¹⁸. Fra nu af smykkede Hoffman sine skrifter med titlen »kgl. prædikant i Holsten¹⁹! Dette havde, vil man senere se, naturligvis den ønskede virkning, især sydpå, idet det foruden at være en større gevinst for Hoffman i den strid der kort efter atter blusser op med Amsdorff, af nogle også blev opfattet på den — sikkert også af Hoffman ønskede — måde, nemlig at han var hofprædikant hos Frederik d. I²⁰.

Hvorledes nu Hoffman rent praktisk har grebet sit virke an her i Holsten, ved vi ikke, men sandsynligt er det, at han er rejst fra by til by og forkyndt sin lære. Vi kender kun til hans virke i Kiel, hvor han blev præst ved byens St. Nikolajkirke²¹, hvor også Wilhelm Pravest var præst.

¹⁸) »Denn der getrewe handthaber des götlichen worts, Königliche wirde von Denmarck, kent mein lere vnstrefflich mit seinen gelerten helden wol gepröbet vnd versucht . . . « (Das Nicl. Amsd. C, 2).

¹⁹) jvf. not. 13. — Titlen på det første skrift mod Amsd.: »Das Niclas Amsdorff der Magdeburger Pastor ein lügenhafftiger falschen nasen geist sey, offentlig bewiesen durch Melchior Hoffman. Königlicher wurden gesetzter prediger zum Kyll, ym lande zu Holstein. Du bist mein zuuersicht, ein starcker thurm vor meinen feinden. Psalm. 61. MD XXVIIJ«. Et exemplar findes i Det Kgl. Bibl. Kbhvn. — I 1926 udgaves det som fotoaftryk i 4. Sonderheft af »Schr. d. Vereins f. Schl.-Holst. Kirch. gesch. Gerhard Ficher siger her i et efterskrift, at dette skrift er det ældste i Kiel fremstillede trykte, der findes. Et exempl. angives af F. at være i »Königsberg Bibliothek«. Linden har ikke direkte benyttet skriftet, men støtter sig til Krohns referater deraf (anf. skr. not. 1) Heller ikke Leendertz har haft skriftet til benyttelse:» . . . ook van Hoffmanns Apologie tegen Amsdorff kennen wij weinig meer dan den titel« (anf. skr. p. 110).

²⁰) se nedenf. p. 250.

²¹) C. E. Kruse (anf. skr. p. 524). »Dass Hoffmann in der im pastorat

Denne havde tidligere været munk i Bordesholm men optræder nu tilsyneladende som evangelisk prædikant og synes hurtigt at blive dybt forarget over Hoffman, hvorfor han skriver brev herom til Luther²². Han indleder dette med at berette, hvor mange voldsomheder og »skandaler« der sker i ly af »libertas evangelicae« og fortæller så om Hoffmans person og lære: »— Advenit ad nos quidam, qui se fatetur evangelii promotorem Christi seque destinatum jactitat a Deo, et quicquia dixerit, pro lege, pro evangelio complectendum persuadere nititur, nec tamen latini sermones sapit quicquam (ut dicit) homo, Melchior nomine, pelfifex quondam, qui temere imo et scripto tradidit de nouissimo die mundumqve finiendum infra septennium²³. Alia multa forent insinuanda, sed nolui te meis rudibus literis amplius gravare, maxime cum audiam, te infirmitate corporis gravari. Si Dei amore dignatus fueris mihi rescribere meque informare, id pro grato haberem pro viribusque juxta posse recompensarem; . . .«.

Dette brev har gjort dybt indtryk på Luther og har oprørt ham, dels fordi både Amsdorffs og hans egne holdninger til Hoffman om at holde sig til sit håndværk og ikke give sig af med at prædike og profetere intet har hjulpet, snarere tværtimod, og dels fordi Luther heri ser den alvorlige fare, Hoffman kunne blive for den spæde evangeliske kirke i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Han skrev derfor kort efter til Pravest²⁴. Brevet, der er meget interessant til belysning af Luthers syn på de

zu Kiel aufbewahrten Matrikel der St. Nikolaikirche wirklich als Pastor bei derselben aufgeführt steht«.

²²) Brevet er dateret d. 21. februar 1528. WA Briefw. bd. IV, 381.

²³) Amsdorff hævder i skriftet »Das Melch. Hoffman. . .«, at denne har skrevet en bog, hvori han bl. a. hævder, at dommedag skal indtræffe om 7 år (A, 2). — Lau mener, der her er tale om Hoffmans udlægning af kap. 12 i Daniels bog (not. 10) (Lau: Gesch. d. Einführung u. Verbreit. d. Ref. i. d. Herzogth. Schlesw.-Holst.-Hambg. 1867, p. 162).

²⁴) Brevet er dateret d. 14. marts 1528. WA Briefwech. bd. IV, p. 410 ff.

yderliggående elementer, sværmerne, ceremonierne i messen sproget etc., indledes med Luthers indrømmelse af, at der under evangeliets skin sker »plurima scandala«, — og alle tilregnes de Luther; mange kalder ham deres lærer uden nogen sinde at have hørt ham, »sed quid faciam?« spørger han. Man får et tydeligt vidnesbyrd om, hvor alvorligt et anliggende dette er for Luther: »— nam magis mihi cum ipsis est bellum quam cum Papa, et magis ipsi nocent«. I hårde vendinger fastslår han, hvorledes hans syn er på dem, der kaster ceremonierne bort, nedbryder og ødelægger, men han understreger kraftigt samtidig »ego innocens sum ab ipsorum furore et tumultu«. Direkte om Hoffman siger Luther da: »A Melchiore Pellifice velim cavere vos omnes, et curare aq̄d Magistratum, ne ad conciones admittatur, etiamsi literas Regis ostendet; a nobis enim recessit indignabundus ,dum non voluimus ejus somnia²⁵ probare. Ad docendum neque valet neque votatus est. Haec dicito omnibus vestris nomine meo, ut ipsum vident et tacere cogant. Vale et ora pro me . . .«.

Hvilke motiver Pravest har haft, da han skrev til Luther kan man vanskelig udtale sig om, men en kendsgerning er det i hvert fald, at han anvendte Luthers svar-brev på en måde, som nærmest må betegnes som svindel. Wilhelm Pravest viste sig nemlig nu atter at stå på de katolske gejstliges side og benyttede Luthers brev mod de lutherske prædikanter i sin kamp for Romerkirken, ja, Pravest lavede endog uanstændige rim om Luther! — Borgerne i Kiel har derpå rimeligvis skrevet til Luther, og denne skriver nu atter til Pravest²⁶, skælder ham ud og beder ham holde

²⁵) Flere gange får Hoffmann navnet »drømmer« hæftet på sig af sin lutherske modstandere. jvf. p. 241. Også Schuldorf bruger glosen i forbindelse med Hoffman: » . . . vth dem eddelen Euangelisten Matheo eynen Apocalipsim gemaket, wo eyn yder erfaren mach, wen du dyn dröme jn Matheum drucken lesth« (i skriftet til »Allen gelouighen der Stadt Kyle . . .«, som Schuldorf udsendte 1527. C, 1. (se nedenf. p. 253)).

²⁶) d. 9. maj 1528. Her efter Krafft (anf. skr. p. 107), der ejede originalen af brevet. (i WA Briefw.: IV, 453).

op med fremover at gå rundt og vise det første brev (af 14. marts) for derved at ville prøve på at opretholde de papistiske ceremonier etc. Hvad angår Pravest's rim om Luther skriver han sidst i brevet »Vidi tuos virulentos rythmos in me scriptos, sed si pergis, recident in caput tuum«. Brevet slutter: »Vale et resispisce«!

Samme dag skriver Luther også til borgerne i Kiel; brevet er stilet til byens borgmester Paul Harge²⁷, og Luther undskylder sig heri, men siger »— ick hebbe nicht anders gewust, Den he were des Euangelii högeste Fründ ... denn dewiel ik hadde gehöret, dat thom Kiele dat Euangelion uppginghe, besorgede ik, dat ok wie in anderen Orden Stürmer vnd Schwärmer mede to schlügen, vnd des Evangelii Frucht vorhinderten, welkerem ik wolde zuvoer kamen, vnd wusste nemande düchtiger dartho sunder denn Parherr sülvest, welkerem ik beter achtete, denn den Melchior Hoffman, welkere mi ok duchte ein weinich tho schwynde fahren, eft he it allich wol gude meende, wente men schall io vnd mude hierinne suverlich faren, vnd nicht polteren, vnd de Lüte mit stille vnd Frede gelerde werden.« Luther beder derfor nu borgmesteren vise Pravest dette brev og undskylde Luther overfor menigheden »alse de ik van dem Parrherr schändlich bedragen (ist).«

Endelig skriver Luther samme dag til sin ven Conrad Wulf i Kiel²⁸, beder også ham om undskyldning og advarer imod Pravest og »daneffen ock vormanen Iwe Predyker dat se dat Euangelion süverlych und myt styllen leren, nycht mit polteren, breken vnd stormen; denn ydt werdt myt der tydt wol sulven vallen, wat unrecht ys, wo de Herten tho vornhe wol und recht gelereth vnd underrychtet werden ...«. —

Man bemærker at i den nu ændrede situation er Luthers holdning overfor Hoffman blevet en noget anden, idet

²⁷) WA Briefw. IV, 454. Det er tvivlsomt, om Luther selv har skrevet brevet på niederdeutsch. Rimeligvis har Bugenhagen oversat det.

²⁸) WA Briefw. IV, 456.

Luther nu synes langt mildere stemt over for ham. Dette er dog næsten en naturlig følge af situationen, men man må dog alligevel ikke tro, at Luther i mindste grad har ændret sit standpunkt til det, som Hoffman stod for. Derfor ser man også, at Luther stadig i alle brevene understreger betydningen af at gå langsomt til værks, at holde sværmerne borte med deres radikale krav. For Luther har sagen været af en vis aktuel interesse, idet han jo i begyndelsen af 1526 — under store betænkeligheder og efter lang tids tøven — udsendte »Deutsche Messe«. Man ser da også, at de udtalelser, han giver i brevene vedr. messen, ligger ganske på linje med indholdet af dette skrift²⁹. I »Deutsche Messe« formaner han at gå fintfølede til værks, at udvise ro og besindighed på dette område, for tiden er endnu ikke moden til at gennemføre »eyne solche gemeyne odder versamlunge orden«³⁰; det samme siges i brevene til Kiel.

Imidlertid blusser striden mellem Hoffman og Amsdorff op igen. Amsdorff havde været i Hamborg i foråret 1528³¹, og dette har muligvis været medvirkende hertil, i hvert fald indleder Amsdorff den litterære strid med skriftet »Das Melchior Hoffman ein falscher Prophet vnd sein leer vom Jüngsten tag vnrecht, falsch vnd widder Gott ist.«

²⁹) F. ex. hedder det i brevet til Prævest bl. a. »denique Missam latinam nequaquam volo sublatam, nec vernaculam permississem nisi coactus«, og i »Deutsche Messe« (WA 19,73) »Doch wil ich hiemit nicht begeren, das die icnigen, so bereyt yhre gute ordnung haben oder durch Gottis gnaden besser machen können, dieselbigen faren lassen vnd vns weychen. Denn es nicht meyne meynunge ist, das ganze deutsche land, so eben müste vnsrer Witttembergische ordnung annemen«. Luther omtaler »Formula Misse« og siger »Dise wil ich hiemit nicht auffgehoben oder verendert haben, sondern wie wyr sie bis her bey uns gehalten haben, so sol sie noch frey seyn, der selbigen zu gebrauchen, wo vnd wenn es vns gefellet odder vrsachen bewegt«.

³⁰) Hvis man nu voldsomt gennemtvinger en bestemt ordning, så ender det hele bare i »eyne rotterey«. (WA 19,75).

³¹) jfr. Luthers brev til Amsdorff d. 8. juni 1528. (WA Briefw. IV, 474) Yderligere omtale heraf i Sillem: Die Einführung der Reformation in Hamburg. (Schr. d. Ver. f. Ref. gesch. 16. Halle 1886) p. 117.

1528³². Skriftet er stilet til »allen heiligen vnd gleubigen an Christum Ihesum zum Kiel vnd ym ganzen Holstein«, og Amsdorff indleder med en begrundelse for at udsende dette skrift: »— ewer prediger Melchior Hoffman hat bey euch ein büchlein widder mich lassen ausgehen, darinne thut er zweierley. Zum ersten vertediget er seine leer vom Jungsten tag, das er vber sieben iar komen sol, zum andern schilt er mich vbel, vrteilt vnd richt mein leben, das yhm doch vnbekant ist, nicht mein leer vnd predigt, die er doch wol gehört vnd gelesen hat³³«. De samme to punkter lægger Amsdorff følgelig til grund for sit skrift, og han tilbageviser Hoffmans dommedags-lære ud fra skriften med Math. 24,42.44. Marc. 13,35, Luc. 21,8. Hverken Kristus, Paulus eller apostlene har talt noget om de syv år, som Hoffman arbejder med. Hans lære er imod Guds ord, den er fra djævelen. Amsdorff vil blive ved skriftens enfoldige ord og lade Hoffman fare med sin store forstand, som Satan har givet ham. I sidste del af skriftet sætter Amsdorff sig til opgave at ville afmale djævelen i Hoffman for borgerne i Kiel. Hoffman er en falsk profet, for når han rejser til et sted — Livland, Holsten, Magdeburg — så sker det uopfordret. Han er ikke sendt af nogen! »— es mus gesent seyn, sol man predigen«, for »die rechten propheten, aposteln vnd prediger kommen nicht zu euch, sie werden gesent vnd gefordert«! Endvidere siger Amsdorff, at de angreb Hoffman har foretaget mod Amsdorff tydeligt viser, at Hoffman ikke har Guds ånd men djævelens. Det er løgn, siger Amsdorff, at jeg har ladet Hoffman

³²) Et exemplar af skriftet findes i Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. — Linden har ikke haft skriftet til direkte benyttelse; det samme gælder Leendertz (anf. skr. p. 110) »Mollerus heeft dit boekje nog gekend, maar het is thans spoorloos verdwenen«. Ligeledes siger Ernst Feddersen (»Kirchengeschichte Schleswig-Holst. II. 1938, p. 52) fejlagtigt, at skriftet er gået tabt. — Skriftet bærer ikke trykkerstedets bynavn.

³³) Bogen, Amsdorff henviser til er sikkert (den i not. 10 nævnte) udlægning af Daniel cap. XII. Om denne i særlig grad var rettet mod Amsdorff kan dog ikke afgøres.

kaste i fængsel i Magdeburg; folk i Kiel kan forhøre sig herom i Magdeburg.

Hoffman svarer kort efter med skriftet »Das Niclas Amsdorff . . .« (jvf. not. 19). Om dette skrift kunne man i sandhed sige, at det er et »mit wahrhaft lutherischer Grobheit abgefasste Pamphlet«!³⁴. Amsdorffs skrift bringer Hoffman i den grad i oprør, at hans fantasi, hvad skældsord og angreb mod Amsdorffs person angår, er ret enestående og i det store og hele vejer tungere end en saglig diskussion om læren. Hoffman tilbageviser angrebet mod hans lære om de syv år. Hoffman har fundet dette ved hjælp af Daniel kap. 12 og Johs. Åbenbaring kap. 11 og 12, og i denne forbindelse siger Hoffman indledningsvis: »Darumb sicht man fein, was die Magdeburger fur ein lügenhaftigen laruen haben, der da lallet als einer der truncken, odder ynn die kindheit kommen ist«, og tiltalen til Amsdorff lyder derpå: »Du Gottis ehrdieb, vnd du ellender Gottis ver-rethrischer lesterer . . .« (A,2). Amsdorff har spottende bl. a. spurgt Hoffman, om det er i 1534 eller 1535 at dommedag indtræder! Men dette anvender Hoffman nu med Amsdorff og spørger, om denne da ikke ved, at tid og sted har Gud ikke åbenbaret for menneskene! Et argument, som jo netop Amsdorff selv flere gange brugte mod Hoffman. Derfor siger Hoffman, at Amsdorff med sit »geölten hauffen« forstår sig lige så lidt på skriften »als sich ein Kue versteht auff ein muscaten«! (B,2). Også Amsdorffs advarsel til folk i Kiel og hele Holsten om at tage sig i agt for Hoffman går denne ind på og skriver (B,1) »es sein Helden verhanden an diesen orten die all still-schweigen, vnd sich nur deiner narheit verwundern, was doch das narren maul ausscheumet, welchs so ein öden stanck an tag stelt, damit man wol ratten vnd meusen vergeben künd«! Endvidere giver Hoffman Amsdorffs ord i denne forbindelse en farlig drejning, idet han spørger

³⁴) Udtrykket anvendt af Linden om et af Amsdorffs tidligere skrifter. (anf. skr. p. 112).

Amsdorff, hvad han dog er for en sværmer og morderisk oprører, som vil drive en from konge og et helt folk til oprør og ulydighed (C,1), og Hoffman benytter endnu en gang lejligheden til at understrege, at den trofaste håndhæver af Guds ord i Danmark, Kongen, har selv ansat ham til at prædike. Folk i Kiel vil simpelthen slet ikke tro Amsdorff, »es sein auch — gleub mir wol — so verstendige leut der götlichen warheit zum Kyll die dein auffrürisch schwermerisch schreiben nicht achten, denn die öbrigkeit ym land zu Holstein kennen auch aus Gottis gnaden schwarz vnd weis, die wahrheit vnd die vnwahrheit« (C,2).

Dette skrift vækker betydelig opsigt i Saksen. Melancton skriver derom til Frederik d. I's råd Peter Svave³⁵. Men også en reaktion fra Luther selv udebliver ikke; atter en gang er han blevet betænkelig ved situationen for den evangeliske kirke i Slesvig og Holsten og skriver derfor nu et brev til Hertug Christian selv³⁶. Han skriver, at han håber, det står vel til med evangeliet i hertugens lande, selvom han ikke er uden anfægtelser »sintemahlen Satan nicht schläfft; und inbesonderheit wünsche ich, dass der Melchior Hoffman sich messiglich halte, denn ich wol mögte leiden, er liesse sein Predigen anstehen, biss er der Sachen bass bericht. Sonst dasjenige, so ich von ihm gehöret, und er auch durch Druck lässt ausgehen, gar nichts zur Sachen dienet und vergebliche Tichterey ist, ohne welche man doch wohl wissen und lehren kann, was einem Christen gebühret, welches er zumal wenig und gar selten rühret. Demnach ist meine unterthänige Vermahnung, E. F. G. wolle mit Ernst die Eintrectigkeit der Lehre foddern, und solchen Steyger Geistern nicht zuviel Raum

³⁵) Brevet aftrykt i Corpus Reformatorum vol. I (1834), p. 991. Det hedder heri bl.a. »... est apud vos pello quidam, cuius legi adversus Amsdorfium criminationem valde ineptam. Cuius consuetudinem vereor Principi obfuturum esse. ... Optarim igitur, uti Principem meliori familiaritate. Quam sit fanaticus, tale scriptum arguit. ... «

³⁶) Brevet er dateret d. 24. juli 1528. WA Briefw. bd. IV, 504.

lassen, angesehen dass wir zu lernen gnug haben, wie wir an Christum glauben und unsern Nehesten dienen sollen unter dem Creuz, welche Stücke unser gar wenig (leider) verstehen oder achten, vielweinig mit dem Werck und Leben beweisen, und doch die weil ander unnöthige Dinge speculiren, da kein Nutz, sondern vielmehr Hinderniss der nöthigen Lehre von kumpt. . . .«. Luther prøver altså, kort sagt, atter engang at få Hoffman bort fra embedet som prædikant — dennegang ved at søge hjælp hos en af de højeste myndigheder.

Hertugens svarbrev existerer ikke længere, men af et brev, Luther skrev til Amsdorff få måneder senere³⁷ erfarer man dets indhold: »Scripsi tamen antea Principi Holsatiensi, sed is respondit mihi literis suis, non esse id in sua, sed patris, Regis scilicet, potestate«. Luther siger endvidere at han gerne selv ville skrive mod Hoffman men har ikke tid dertil. —

Amsdorff må imidlertid have svaret også på dette angreb fra Hoffman, og denne har da atter skrevet mod ham med et skrift, der bar følgende titel: »Dat Nicolaus Amsdorff der Meydeborger Pastor nicht weth, wat he setten schriuen edder schwetzen schal, darmede he syne loegen bestedigen moege unde synen gruweliken anlop. Melchior Hoffman Koninckler Majestat tho Denmarcken gesetter Prediger thom Kyll. . . . M D XXVIII³⁸. Samtidig med denne Amsdorff-strid har Hoffman også en litterær fejde med Marquard Schuldorf, luthersk prædikant i Slesvig by. Allerede tidligt har denne optrådt som modstander af Hoffman og besvaret sig hos Luther over ham (jfr. not. 16). Linden mener, at Schuldorf åbnede striden, Hoffman skal da have svaret med skriftet »Inhalt vnd Bekenntnis vom Sacrament vnd Testament des Leibs vnd Bluts Jesu Christi«, Kiel

³⁷) Brevet er dateret d. 25. november 1528. WA Briefw. IV, 610.

³⁸) Linden har fundet dette skrift på Zürich Bibliotek, (jvf. anf. skr. p. 122 f.)

1528³⁹. Dette svarer Schuldorf på med et skrift af samme navn, og Hoffman udsender da »Beweiss das M. Schuldorp in seinem Inhalte vom Sacramente und Testamente Christi ketzerisch und verführisch geschriben, Kiel 1528«⁴⁰. I dette sidste skrift, siger Linden, blander Hoffman — efter sin sædvane — personlige forhold ind i striden og dadler Schuldorf for hans ægteskab⁴¹. Imidlertid nævner Linden ikke, at Hoffman allerede i sit skrift fra foråret 1528, »Das Niel. Amsdorff . . .« slutter bogen med et angreb på Schuldorf, idet han siger, at Schuldorf med stor flid stadig har angrebet Hoffmans »Götliche leer« (C,4), og at han hele året igennem har forsøgt at kunne fælde Hoffman, men Hoffman selv ved, at både Schuldorf og Amsdorff er besat af »der lose auffgeblasene blut teuffel« (C,4); endelig slutter han dette udfald med ordene: »Sihe, mein Schuldorff, du hast einst das Euangelion geschendt durch dein eigen blut, das doch ym gantzen newem Testament nicht gehortist, also wolstu ytzt auch gerne thun dem wort vnd Euangelio, das ich nu v. iar geprediget hab. Nein, meine blütling . . .« (C,5). —

³⁹) Skriftet er sikkert gået tabt. Linden mener dette (anf. skr. p. 129) Leendertz skriver om det (anf. skr. p. 113) »Ook dit boekje is spoorloos verdwenen: geen enkel schrijver over Hofmann kent den inhoud«. Hoffman siger selv om skriftet: »Zum letsten hat er daselbst aussgetruckt vnd bekandt den waren grundt von dem Nachtmal des Herren Iesu Christi, da haben sich die, welche Luthers vnd Pomeranus mainung seind, gantz hart wider jn gelegt, vnnd ain gross geschray über den Kürssner gemacht . . .« (Dialogus A,3).

⁴⁰) Begge skrifter eksisterer sikkert ikke mere.

⁴¹) Schuldorf havde — under store betænkeligheder — giftet sig med sin søsterdatter. Dette vakte voldsom forargelse, der ikke mindst var rettet mod Amsdorff, der iøvrigt var slægtning til Schuldorf, og som havde viet parret d. 13. september 1525. Amsdorff skrev et svar mod anklagerne, som Schuldorf lod trykke og affattede et efterskrift (på niederdeutsch): »Grundt vnd Orsake, worup Marquardum Schuldorp, hefft syner suster dochter thor ehe genamen, boweret dorch Ern Nicolaum Amsztorp, Licentiatem, vnd Ern Martinum Luther Doctor yn der hyllighen Schrifft. Anno 1526.«

Linden er af den opfattelse (anf. skr. p. 127f), at Schuldorf i begyndelsen af 1529 udgav skriftet »Breef an de Glövigen der Stadt Kyll« med tillægget »Grund und Orsake . . .«⁴². Det vil være af betydning her kort at redegøre for indholdet af dette skrift, idet det dels giver et udmærket indtryk af Hoffmans optræden i Kiel og det øvrige Holsten, og dels stifter vi her for første gang bekendtskab med Hoffmans nadverforståelse, som senere skulle fælde ham ved disputationen i Flensborg. Schuldorf siger til indledning, at han vil fortælle, hvad striden med Hoffman drejer sig om (B,1). Hoffman har prædiket over Apocalypsen og over det, han selv kalder »de myszbruck dat Sacrament«. Schuldorf har da mundtligt formanet Hoffman⁴³, at han skulle få forstand af Pauli breve; dette foragtede Hoffman blot, og Schuldorf skrev da til Wittenberg; Amsdorff formanede ham da også, men dette overhørte Hoffman ligeledes. Schuldorf siger da, at siden ingen formaninger hjalp, og Hoffmans gift også udbredtes i menigheden i Slesvig

---

⁴²) På Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. findes et skrift af Marquard Schuldorf, der som årstal angiver MD XXVIII. Titelbladet mangler, men skriftet indledes således: »Marquardus Schuldorp gheeschet vnd geordenth tho Schleszwick tho predighen dat wort Gades, van Ihesu Christo dem Söne Gades, wunsche allen gelöuyghen der Stadt Kyle Gnade vnd frede van Gade vnsem vader, vnd vnsem Herren Ihesu Christo«. Som tillæg er vedføjet Luthers brev til Schuldorf fra 5. jan. 1526, hvori Luther billiger ægteskabet. Man kan således formode, at dette skrift er identisk med det af Linden nævnte, skønt denne angiver årstallet som 1529.

⁴³) I teksten står: » . . . dar vor mande ick dy jn bywesende her Frederickes . . .« (B,1) hvilket gentages senere (B, 2). Denne hr. Frederik er sikkert identisk med den såkaldte »tolle Friedrich«, der fik sit øgenavn på grund af sin grove og voldsomme optræden allerede fra 1525 mod pavedømmet i Slesvig by. Kulminationen nåedes, da han under en begravelse af en af kirkens kanniker lavede optøjer i kirken. Han afskediges da som evangelisk prædikant af Frederik d. I. Da kongen imidlertid i 1527 ansatte Schuldorf som evangelisk præst ved domkirken i Slesvig, blev Frederik hans kapellan; han måtte dog atter bortvises herfra p. gr. af sin opførsel. (Sønderjyll. Hist. (Vilh. la Cour) Bd. II, 322. — A. Sach: Geschichte d. Stadt Schleswig. 1875, p. 202 f.).

by, så begyndte Schuldorf at angribe ham offentligt fra prædikestolen og kaldte ham en frafalden; da dette heller ikke hjalp, vil Schuldorf lade sagen komme på tryk. Han vil imidlertid ikke beskæftige sig med alle punkter i Hoffmans lære: »dynen vorgefflyken unnutzen losen swatz vom Jungsten Gerichte vnd vnrichtigen lopp, wyl ick dem Amstorpp bevelen«, men han vil holde sig til to punkter, som han tidligere har talt til Hoffman om. For det første formaner Schuldorf ham til at vandre i Apostlenes fodspor og bygge sin lære på dem således, at han ikke mere viser ulydighed mod regenterne⁴⁴. Ligeledes skal han holde inde med sin unyttige »snack« om tabernakler, apocalypsen, figurerne, hvilket bare er det rene gøgl. Nej, »Doctor Martinus gyfft dy vnderwysiinge genoch, we du eme volgen woldest ...«. Han skal lægge evangeliets ord om Jesus Kristus, der er død for os syndere, til grund for troen og ikke al den tale om røde, brune og brogede heste (B,5)!

Man ser, Schuldorfs formaninger ligger ganske på linje med Luthers, som disse kommer til udtryk f. ex. i brevet til hertugen (jvf. p. 250): Hoffmans lære er unyttig, vi har i forvejen nok at lære om troen på Kristus og næstekærligheden. Dersom Hoffman ikke ophører med denne lære, vil Schuldorf blive ved med at kalde ham kætter, og som en yderligere begrundelse herfor siger han med en vis selvfølelse: »— wyl ick dat ampt vöere, dar ick von gades

---

⁴⁴) Herom står i skriftets text »... dynes velenfeldygen freuel so du tegen den Radt der stadt Kyll gheüet hefft. De lüde tho schandtflycken myt namen vam predyckstol ... ock dyn vngeschycket andtwort ... (B,1) »... wen du alle Regenten na dem snore hebben wult ... B,2. Både rådet i Kiel og Lybæk har Hoffm. bagtalt og påstået, at de ingen magt havde (B,2). — Hoffmans egne ord om sit forhold til de lokale myndigheder læser man i »Dialogus« (A,2) hvor han under omtalen af sit ophold i Holsten siger »... darneben hat er (Hoffm.) vil verfolgung erleyden müssen von den öbersten zum Kyll, welche dann hart entgegen seind der götlichen gerechtigkeit vnd warhait hvorved han iøvrigt mod-siger sig selv i udtalelser om øvrigheden i »Das Nicl. Amsdorff ...« jvf. p. 250. Men »Dialogus« affattedes jo også efter dommen i Flensborg!

weghen dorch Kö. Ma. tho boropen vnd gheordenet sy« (C,2).

Det andet punkt drejer sig om Hoffmans nadverforståelse. Hoffman har spurgt: Når vi spiser Jesu legeme, hvor er da hans næse, øren, hoved og ben? (C,2). Schuldorf gør heroverfor gældende, hvor forkasteligt det er at ville anvende fornuften, når det er Guds sag, det drejer sig om. Schuldorf nævner videre (C,3) hvad han selv har hørt Hoffman sige i en prædiken i Kiel om nadveren: »Wen du gedencken wult an den lyff, de vor dy gheneuen ys, so yth von dem brode . . . De dy anders lereth vam sacramente, de lereth dy alse eyn schelm vnd bösewycht«. Schuldorf nævner andre udtalelser af lignende art, som han selv har hørt Hoffman sige. Derfor har Schuldorf kaldt ham en sværmer, selvom Hoffman ikke har villet høre det ord! Endelig kommer Schuldorf til sidst ind på de angreb, som Hoffman har foretaget mod Schuldorfs person, mod hans ægteskab. Han siger, at dette er han efterhånden så vant til, at han bare lader folk skrigе nu, men dersom Hoffman virkelig mener, at Schuldorf ligger i synd og har gjort noget ondt, så kan han blot klage til kongen (D,2)! Schuldorf aftrykker brevet fra Luther fra 1526, og er der iøvrigt flere, der vil ham noget i den anledning, skal de blot komme frem, og han vil da give hver enkelt besked! Også Schuldorf advarer til slut menigheden i Kiel mod at følge Hoffman i hans drømmerier og opfordrer dem i stedet for til at lytte til »den Christlyken predykant her Harmen«⁴⁵.

I striden mellem Schuldorf og Hoffman er man nu kommet ind på det centrale område, nadverforståelsen. Man får allerede et godt indblik i Hoffmans lære gennem dette skrift, og det er da også karakteristisk, at det er på grundlag af hans nadverlære, at Schuldorf kalder ham en sværmer. Det er også på grund af sin nadverforståelse, at Hoffman

⁴⁵) Muligvis tænker Schuldorf her på den Kiel'ske kapellan Hermann Bistermann.

endelig bliver angrebet i et skrift af Dr. Eberhard Weidensee, hertug Christians højre hånd under reformationsarbejdet i de to len⁴⁶. Weidensee skrev i 1529 skriftet »Eyn Vnderricht vth der hillighen schryfft, Dem Dorchlüchtygen Hochgebarnen Forsten vnd Herrn, Herrn Christiarnn, Erffgenomen tho Norwegen, Hertoghenn tho Schleszwig Holsteen etc. Dorch Eberhardt Wydenszehe gedan, Melchior Hoffmans sendebreff, darynne hee schryfft, dat he nycht bekennen köne dat eyn stücke lijflikes Brodes syn godt sy, belangende. Psalmo j. Godt kennet den wech der gerechten, der godtlosen wech wert vmmekamen. 1529«⁴⁷.

Weidensee indleder dette interessante og sjældne skrift med en begrundelse for overhovedet at beskæftige sig med Hoffman: dels har denne skrevet et sendebrev til Weidensee⁴⁸, og dels har hertug Christian personligt bedt Weiden-

⁴⁶) Beskrivelse af Weidensee (der allerede i 1524 sammen med bl. a. Amsdorff gennemførte reformationen i Magdeburg) og hans ophold i Haderslev (1526—1533): P. Tschackert: »Dr. Eberhard Weidensee. Leben und Schriften« (Neue Studien z. Gesch. d. Theol. u. d. Kirche XII) 1911. Endv. N. K. Andersen: »Confessio Hafniensis«, 1954, p. 33. 93—94. (Om W.s virke i Magdeburg desuden Fr. Hülse: Die Einführung der Reformation in der Stadt Magdeburg (Gesch. blätt. f. St. u. Land Magdebg. 1833.)

⁴⁷) Det tilsyneladende eneste eksisterende exemplar af dette skrift findes på Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn. Hverken bogtrykkernavn eller sted er angivet. På sidste side står: »Ghegeuen tho Hadersleue Anno MDXXIX mydtwekene na Lichtmyssen« (4. februar). Leendertz oplyser fejlagtigt, at skriftet er gået tabt (p. 116). Imidlertid har der sikkert eksisteret en anden udgave også, idet H. Muhlius anfører titlen på et skrift, han personlig ejede (»Dissertationes Historico-theologicae« Kiliae MDCCXV. p. 53): Een vnderricht na der hilligen Schrift, dem Dorchlütigen Hochgebohrnen Fürsten und Herren Christiern Ervgenomen tho Norwegen, Hertog tho Schleswig Holsteen etc. dorch Eberhard Widensee gedahn, Melch. Hofmanns Sendebreef, darin he schrivt, dat he nich bekennen köne, dat een stück lyvlickes Brodes syn Gott sy belangende«. Tschackert mener, der er tale om samme skrift (anf. skr. p. 41.)

⁴⁸) »... eyne vnderrichtynghe ... over etlyke vorschlege, vnd spröke, welkere Melchior Hoffmann yn synem sendebreue an my, an tüth ... « (A, 2).

see om at skrive imod Hoffmans lære. Dersom hertugen ikke have lagt denne opgave på ham, så havde Weidensee overhovedet ikke villet have med Hoffman at gøre, for det tjener jo alligevel intet formål at skrive mod ham, »wath schalme doch den myt solcken lüden handelen, de recht hebben wyllen, wen ydt ock schriff t vam hymel dar widder regende?« (A,3) Hvad har Doktor Martin, spørger Weidensee videre, og Bugenhagen udrettet mod Hoffman? Da de ville give ham en kristen undervisning i Wittenberg, stak han af! Hvad har det hjulpet, at både Nicolaus Amsdorff og Marquard Schuldorf har skrevet mod ham? (A,3)⁴⁹. Selvom de har overvundet ham med den hellige skrift, så har han bare skældt dem ud og hånet dem, og det har ikke tjent et ord til sagen. Selvom han for længst er blevet overvundet ved hjælp af Guds ord, så har han alligevel det sidste ord, som hunden har skriget, når den bliver slået! Det lønner sig ikke at tale og skrive imod ham, og derfor vil Weidensee gerne lade ham fare, overbevist om, at Gud nok til sin tid vil udtale sin dom over ham⁵⁰. På hertugens opfordring vil Weidensee nu alligevel gå til sagen.

Skriftet er opbygget om to punkter: a) nadverlæren og b) Hoffmans angreb på Weidensee's person. Weidensee indleder med ret udførligt at beskrive Hoffmans nadver-

---

⁴⁹) Det er bemærkelsesværdigt, at Weidensee nævner Bugenhagens navn. Af teksten får man endog det indtryk, at Bugenhagen har skrevet mod Hoffman: »... vnnd (Hoffm.) wolde öhres (Luther og Bugenhagens, som der netop er talt om i foregående sætn.) vormanendes nicht affwachten, wo den öhrer beyder handtschryfft, welke J. F. G. noch by sick hefft vormelden.« (A,3). Det er ikke bekendt, at Bugenh. skulle have skrevet mod Hoffm. før disputationen i Flensbg.

⁵⁰) Leendertz fremhæver (anf. skr. p. 117) det ejendommelige i, at Hoffm. ikke svarer Weid. på sin sædvanlige måde. Interessant er imidlertid Leendertz' oplysning, at Hoffman og Weidensee i stedet for havde en samtale om emnet før disputationen, hvilket han bygger på Krohn's ikke-udgivne optegnelser til sit værk. Leendertz siger videre, at denne samtale var »doch vruchteloos; deze samenkomsten droegen er zelfs toe bij, dat de verbittering nog grooter werd«.

opfattelse: Hoffman kan ikke bekende, at et stykke almindeligt brød er hans Gud, og idet han nævner Luc. 17,21 som »skriftbevis«, siger han, at Kristus selv har sagt, man skal ikke søge ham i det udvortes. Hoffman anklager de lutherske prædikanter for at være falske profeter, idet de siger, at Kristus sidder i et stykke brød. Dette er falsk tale og strider både mod Luc. 17,21 og også mod Esaj. 66,1. Til dette sidste sted laver Hoffman denne exegese: »Hemmel vnd eerde kan mick nycht begrypen, vele weynyger kan öhn eyn stucke brodes begrypen« (A,4), men de lutherske gør et stykke brød til bolig for Gud .Dette er Melchiors hele anliggende, siger Weidensee — og tilføjer: og for dette tilbyder han at give sin krop til galgen, hjul, stejle, ild og sværd og sin sjæl til den evige fordømmelse, hvis det ikke er sandt!⁵¹. Hovedanliggendet for Weidensee i dennes svar er, at han vil lære Hoffman at skelne mellem Kristi rige, »de geystlike Christus«, og Kristi legeme »de lichnam Christi« (B,1) Hoffman og hans ligesindede »hebben noch so vele nicht ghelerdt, dat see den geystliken Christum van dem lichnam vnd Blode Christi ym sacrament vnterscheyden konden« (A,4) Hoffman læser skriften forkert i Luc. 17,21, for her taler Kristus ikke om sit kød og blod men om sit rige, som er tilgivelse for synd; i dette rige er fromhed og det evige liv. Men det kan ikke erhverves som papisterne lærer ved »ydre gebærder«, nej, som Paulus siger

---

⁵¹) Det hørte med til Hoffmans fremgangsmåde i sine skrifter adskillige gange på drastisk vis at tilbyde sit liv, dersom hans lære ikke er sandheden — en omstændighed der nær havde kostet ham livet efter disputationen i Flesnborg. Bugenhagen nævner dette (»Acta . . . « L,7); også Schuldorf (anf. skr. B,2) der imidlertid siger »wy bogeren dynen hals nicht, sunder wyllen, du gesunde vnd nödyge lere leret, wo dat nicht, schaltu swygen«. Ganske det samme giver Weidensee udtryk for, idet han siger, at H. blot fremfører sådanne talemåder for at gøre indtryk på pøbelen, fordi han ikke kan bevise sin lære ud fra skriften. Det gælder her ikke Melchiors liv eller sjæl, men Guds ord. Hvad hjælp ville det mon være os? eller ville det mon redde vor sjæl, om ravnene åd Melchiors kød og djævlene bortførte hans sjæl? (»Eyn Unterricht . . . « A,3).

ved troen i hjertet kan Kristus bo i os. Weidensee advarer Hoffman mod at få folk bort fra skriftens klare ord »Hödt dick, Melchior, Hödt dick, ydt wert dick swaer syn wedder den stackel tho lecken« (B,1) Weidensee siger videre, at det sandelig her viser sig at være helt rigtigt og sandt, det Hoffman så ofte roser sig af, nemlig at han er ulærd, »en simpel lægmand«, »— dat ys ock wol am daghe, dat du nicht alleyn vngelert, besunder ock stock blynt byst« (B,1). Men du læser »Kristi legeme«, der hvor der står »Kristi rige«, og tror du måske, du kan tillade dig det, fordi du er en prædikant i Kiel? spørger Weidensee spottende. Endvidere spørger han, hvem der overhovedet har sagt, at et stykke brød skal være Hoffmans Gud (B,2) Kristus har i hvert fald ikke. Nej, »dat brodt vnd lichnam Christi synt so vorenyghet, dat Brodt vnd lichnam Christi eyn dynck ys, dat also, woll dat Brodt entfanghet, de entfanghet ock den lichnam Christi yn vnnd myt dem Brode. Nu ys dat brodt effte de Wyn nicht Melchiors Godt, sunder Christus de yn dem Brode syn lyff vns gyfft, de ys Melchiors Godt«. Med synlige øjne ser vi det synlige brød, men med troens indre øje ser vi Kristus, vor Gud, dette sakraments befaler; og Weidensee fortæller til belysning »lignelsen« med det brændende jern. Kan Melchior ikke bekende dette, og er denne Gud ikke god nok til ham, så er den lede Djævel selv hans Gud! — Hvad angår Hoffmans brug af Esaj. 66,1 og hans påstand, at de lutherske prædikanter er falske profeter, fordi de gør et stykke brød til bolig for Gud, så spørger Weidensee ham (B,4) om han da ikke tror, at Kristus er sand Gud og sandt menneske. Dette vil han sikkert ikke benægte, men så må man da også kunne tro, at Kristus kan tage bolig »in einer leiblichen Kreatur«, som der står skrevet i Johs. evg. 1. Iøvrigt bekræfter Esajas-ordet netop vor lære, siger Weidensee, nemlig, at Gud er »wesentliken« tilstede i alle ting; himmel og jord er »opfyldt« af Gud. Men blindhed hindrer Melchior i at se dette. Ja, gid det var blindhed og ikke »Bösheyte«; (C,1)

men således går det, når man bilder sig ind at kunne se mere end almindelige mennesker kan. Weidensee nævner endelig til sidst en af Hoffmans påstande om nadveren. Han refererer dette ganske kort og brudstykkeagtigt, men man kan formode, at Hoffman har skrevet noget om, at ligesom ringen på brudgommens ring er et minde og »kleynode« om bruden, således er nadverbrødet »nycht de lichnam Christi, sunder eyn seeghel«. Men dette afviser Weidensee kun kort — og flot — ved at sige, at sådan tale hører hjemme i et fastelavnsspil, og passer lige så dårligt ind i sagen her »als eyn vust vp dat oghe« (C,1).

I skriftets anden og sidste del vender Weidensee sig mod de angreb Hoffman har gjort mod hans person. Hertugen er ikke uvidende om, siger Weidensee (C,2) »dath hee yo myn arme leuent schandtflecken . . . vnd also myne leere welcker hee myt godtlyker schryfft nicht straffen kan, des leuendes haluens vordechlich makede. Sulcke lyst bruket he ock, yeghen ander frame Christlyke Predyger. Når det jævne folk hører af Hoffman, at de lutherske prædikanter er falske profeter, forrædderiske Gudsforagtere blodskændere, »nasengeyste«, »leruengeyste« etc. etc. — Weidensee anfører hele Hoffmans ikke uinteressante »lastekatalog« over sine modstandere! — så forarges de og får efterhånden en forkert opfattelse. Både fra Husum og Hamborg har Weidensee hørt folk fortælle, at der går rygter om, at han tjener sig hovedrig hos hertugen, at han daglig henter store tønder vin i fyrstens kældre! osv. Alt dette tjener blot til at gøre min lære mistænkelig og foragtet, siger han. Hvis Hoffman blot havde een dråbe kristent blod i sig, så ville han ikke udsprede sådanne rygter. Men Weidensee trøster sig ved, at fyrsten og alle andre fromme mennesker i Haderslev ved, at »yck söke ock hyr ym lande nycht ryke tho werden, sonder dat ick dorch dat hyllyghe Euangelion vele möghe ryke maken« (C,3) og han takker fyrsten ,fordi han altid sørger for ham, så han kan arbejde med sine prædikener, de latinske lectier og

Guds ord. — Weidensee tænker her formodentlig på sit arbejde ved hertugens nye præsteskole i Haderslev. — Mere ønsker han sig heller ikke. Han vil heller ikke i særlig grad lade sig anfægte af Hoffmans hån og spot, for det er jo Kristus og hans ord, Hoffman spotter, og han udtaler dermed dommen over sig selv.

Atter engang har nu de lutherske søgt at få fyrstemagten til at gribe ind mod Hoffman. Hverken Melanchtons brev til Peter Svave, med den mening at Frederik d. I selv skulle standse Hoffman, eller Luthers brev til hertug Christian har givet noget for de Lutherske prædikanter positivt resultat. Hoffman har efterhånden vakt en ikke ringe opsigt i Tyskland. Det er dog ganske betegnende, at Luther hurtigt gennemskuede Hoffmans ide med titelen på sine skrifter: at udgive sig for kgl. hofprædikant, idet man ser at Luthers brev til Prævest fra d. 14. marts 1528 (p. 7) advarer kraftigt mod Hoffman »*etiamsi literas Regis ostendet*«, og adskillige gange har Luther sagt, at Hoffman hverken er kaldet eller egnet »*ad docendum*«. Forbitrelsen mod Hoffman fra de lutherske prædikanters side voxer mere og mere, og gengældes naturligvis i ikke mindre grad fra modparten! Hoffman betegner selv sit skrift »*Inhalt und Bekenntnis von Sacrament . . .*« som det, der betød det endelige brud med lutheranerne (jvf. not. 39). Allerede efter Luthers brev til hertugen fra juli 1528 har denne sikkert søgt at standse Hoffmans virke men er stødt på den vanskelighed, at dette hørte ind under kongens område. Nu søger hertug Christian imidlertid på anden vis at modarbejde Hoffman, idet han i begyndelsen af 1529 — altså samtidig med at han beder Weidensee skrive mod Hoffman — hos Luther prøver at få udvirket, at Amsdorff sendes til Slesvig og Holsten. Oplysning herom har vi i et brev fra Luther til Amsdorff⁵², hvori det bl. a. hedder: »*Ex his literis, mi Amsdorfi, intelliges, quod Dux Holstein*

⁵²) Dateret d. 21. marts 1529. WA Briefwech. bd. V, p. 41.

super te a nobis petit . . .«. Luther mener imidlertid ikke, at Amsdorff skal efterkomme hertug Christians ønske, til dels p. gr. af faren; til gengæld får Luther den snedige tanke, at Amsdorff skal bruge hertugens brev til at udøve tryk på Magdeburgs styre for at få gennemført en skole-reform! — Imidlertid var Bugenhagen kommet til Hamborg allerede d. 9. oktober 1528 for at gennemføre reformationen der⁵³.

Det vil fremgå af det foregående, at striden mellem Hoffman og de lutherske prædikanter ikke kun skyldtes læremæssige uoverensstemmelser. Hoffman har i sit sind allerede fra begyndelsen i Livland ikke et øjeblik tvivlet på, at han var en særlig profet udrustet med ganske specielle talenter — en tanke det blev stadig mere fremherskende hos ham. Et udmærket vidnesbyrd om denne specielle Hoffman'ske selvbevidsthed har vi i hans eget referat af en samtale, han havde med hertug Christian umiddelbart før disputationen i Flensborg («Dialogus» A,4). Samtalen drejede sig om nadveren. Hoffman har åbenhjertigt talt sin lære, været stejl og ubøjelig, hertugen har advaret mod de meninger, »Da antwort der Kürssner, mit recht mag mir nichts geschehen, vnd wan alle gelerten in der Christenhait auff aine hauffen stünden, so aber Gott die verhengknuss gibt, das mir gewalt geschicht so kündt jr mir nur den alten flaischlichen rock nemen, aber am Jüngsten tag, gibt mir Christus mein Herz vnd Got ain newen«. Hertil svarer hertugen: »Melchior, darffstu so hart gegen mir reden, was thustu dann vor dem schlechten volck«. Svaret, som Hoffman nu giver herpå er typisk for ham, fanatikerens, der ene kender sandheden, som Gud har skænket ham: »Wann alle Kayser, König, Fürsten, Böpst, Bischöff, Cardinal, auff ainem hauffen stünden, so soll vnd müß die warhait bekandt sein zu der eer Gottes, das

---

⁵³) C. H. Sillem anf. skr. p. 124 f. Bugenhagen rejste atter fra Hamborg d. 9. juni 1529.

wöll mir mein herz vnd Got verleyhen«. Nærliggende at tænke sig, at Hoffman her har følt sig som en ny Luther. Det er derfor vel forståeligt, at Hoffman kan lave så voldsomme udfald og angreb mod sine modstandere — samtidens form, gloser etc. i litterære fejder taget i betragtning. Han forstod ikke, at Luther, Bugenhagen, Amsdorff o. a. kunne være så blinde og forstokkede, at de ikke så sandheden i hans lære; i forbindelse hermed ser man et andet karakteristisk træk hos ham: hans angreb og beskyldninger mod de lutherske, fordi de *som lærde* ser ned på ham, lægmanden. Tydeligt kommer det til orde i »Das Nicl. Amsdorff . . . B,1« »Nu weiss ich, wenn ich ein gesmirter were, vnd latinisch kund, vnnnd nicht ain Kürschner odder peltzer, so würd ich wol von euch laruengeistern frid haben . . .«⁵⁴. Derfor benytter Hoffman også enhver lejlighed til at understrege, at han jo bare! er en »peltzer«. Dette har naturligvis i længden provokeret modstanderne. Bugenhagen ironiserer da også over dette i sin tale ved disputationen⁵⁵. Hoffmans angreb i denne forbindelse er dog ikke helt uden hold i virkeligheden. Pravest beretter i sit brev til Luther bl. a. om Hoffmans forhold til latinen. Luther svarer, at Hoffman hverken er kaldet eller egnet til at prædike. Amsdorff har i ikke mindre grad angrebet Hoffmans person; dette indrømmer han da også selv senere (jvf. p. 241, not. 12). Selvom hans fantasi hvad skældsord angår ikke stå kan mål med Hoffmans, så lader hans stil

⁵⁴) Morsomt er det, at Hoffman skulle skrive dette til Amsdorff, der i et skrift mod sværmeren dr. Cycloff 1525 indledningsvis skriver: » . . . wiewohl ich nie in Sinn genommen habe, mein Tag etwas zu schreiben, dann ich wohl weiss, Gott hab lob, dasz ich viel zu wenig und ungelehrt dazu bin, der weder latein noch teutsch recht kann, wie die wohl wissen, die mit und neben mir zu Wittenberg gewesen sind . . . «! (Theodor Pressel: Nicolaus von Amsdorf. Leben u. ausgew. Schr. d. Väter u. Begründer d. Luther. Kirche. VIII. Elberfeld 1862.)

⁵⁵) » . . . das aber Melchior Hoffman, odder der Peltzer odder Kürsner, wie er sich selbs in seinen Actis zu Strasburg gedruckt nennet und gerne heissen wil . . . « (»Acta . . . « M,1)

dog ikke noget tilbage at ønske i så henseende. Linden mener, at Amsdorffs kommanderende, myndige og lidenskabelige optræden for en stor del var skyld i den voldsomme bitterhed, som Hoffman til sidst følte overfor de lutherske teologer⁵⁶. Også Weidensee undlader ikke at være ironisk overfor Hoffmans titel som »prædikant i Kiel« og siger, det er en dyb sandhed, Hoffman giver udtryk for, når han siger, at han er ulærd! (jvf. p. 259). — Hoffman håner reformatorerne omkring Luther for deres stolthed og selvbevidsthed. Amsdorff og hans ligesindede med deres »geölten hauffen« forstår ikke et gran af skriften! I »Dialogus« lader han navnlig sin vrede gå ud over Bugenhagen og dennes optræden ved disputationen. Han siger, at Bugenhagen gjorde sin entre i Flensborg med en sådan pragt og festivitas som pavens udsendige eller biskopperne før i tiden, og han blev modtaget af de lutherske i Flensborg »als wer er Gott gewesst«; hans ord var endog mere værd en Guds ord, ja, når Bugenhagen talte, siger Hoffman videre, så måtte selv Helligånden have tiet, om den havde været til stede! (A,4)

Hvad angår bestemmelsen om afholdelsen af selve disputationen, siger Hoffman (i »Dialogus« A,3) at hans modstandere efter at have læst hans bekendelse om nadveren »vnd hond angefallen hertzog Kersten, des künigs sun auss Denmarck, vnd die overkait des lands, auch mit den selben angelangt König Friderich auss Denmarck, vmb die Disputation welche dann zugelassen vnd verwilliget ist worden, auff den nächsten Sonntag nach Ostern, im xxix. Jar«. Hoffman beretter også et par andre begivenheder, der fandt sted kort før disputationen. Således havde Hoffman sendt hertug Christian et skrift af Luther fra 1523,

⁵⁶) Linden anf. skr. p. 111. — Som et kuriosum kan endvidere anføres Theodor Pressels vurdering af Amsdorff. Han omtaler de lutherske reformatorers kamp mod sværmerne i Magdeburg og skriver: »... hierzu war wohl Niemand geeigneter als Amsdorff, der ritterliche Streiter Christi ohne Furcht und ohne Tadel«! (anf. skr. p. 20).

»darinn er den grund des Kürssners klar vnd hell geschriben het, das man des Herren brot zu ainem sigel vnd zaichen entpfieung in den leiplichen mund, vnd mit dem leiplichen mund, vn das wort in die oren, vnd in das Hertz vnd gewissen⁵⁷.

Samme aften sendte hertugen bud efter Hoffman, og de to havde en lang samtale om nadveren; hertugen »kuntt aber an dem Kurssner nichts erlangen . . .« (jvf. p. 262). På selve dagen for disputationen, fortæller Hoffman (A,5), kom hertugen i spidsen for et par hundrede mennesker sammen med Bugenhagen gående over kirkepladsen og traf her Hoffman. Hertugen spurgte ham da, hvor hans tilhængere var, hvortil denne svarede: »Ich weiss von kainen anhang, ich stand für mich in Gottes wort, also thu ain yeder«⁵⁸. Umiddelbart før disputationen talte Bugenhagen og Hoffman også med hinanden inde i kirken. Bugenhagen spørger — måske i et sidste svagt håb om at få Hoffman bort fra sin ulutherske nadverlære — hvordan Hoffman dog er kommet ind på de ideer, men midt i deres korte samtale kommer der en og henter Bugenhagen ind i salen, for at man kan påbegynde disputationen. Hoffman siger endvidere (Dialogus A,5) at han havde forsøgt at få Karlstadt til at komme til Flensborg for at stå ham bi ved disputationen, men de lutherske prædikanter fik udvirket, at denne ikke kunne deltage. Grunden hertil, siger Hoff-

---

⁵⁷) Leendertz mener, der er tale om Luthers »Predigt von der Empfangung des heiligen Sacraments«. Linden (og med ham Köhler, anf. skr. p. 792) anf. skr. p. 139, at det var »Vom Misbrauch der Messe«, der udkom i et nyt oplag i 1523. Köhler nævner, at man også kunne formode »Von Anbeten des Sakraments«. — Iøvrigt finder man også ganske lignende tanker i skriftet fra 1522 »Von beider Gestalt des Sacraments zu nehmen« (f. ex. WA 10,20.29.30.32.)

⁵⁸) Udtalelsen er karakteristisk for Hoffman men dog ikke sand. Dels skriver han selv flere gange, at han har mange tilhængere (jvf. p. 250) dels ved vi, at han samledes med en kreds i privathjem i byerne dels blev to andre personer fordømt ved disputationen, da de erklærede at stå ved samme lære som Hoffman.

man, var den, at de var bange for Karlstadt! Dette imødegår Bugenhagen senere (i »Acta . . .« M,2) og siger, det er noget pjat, men tilføjer dog, at han gerne vil indrømme, at han ville være bange, hvis han selv skulle besøge Karlstadt og denne havde alle sine bønder omkring sig! Endelig fortæller Hoffman, at man ikke ville lade andre end adelsfolk, lærde og præster komme ind i salen; lægfolk måtte blive udenfor — dog lod man Hoffman selv komme ind! og han siger, at man strax udnævnte sex skrivere, der alle var Hoffmans fjender.

Før notarernes referat giver Bugenhagen en ganske kort indledning, hvor han siger, at Frederik d. I af Danmark befalede, at denne disputation om nadveren skulle afholdes »yhm Grawen Closter zu Flensberg« under forsæde af hertug Christian, provsten til Reinebeck⁵⁹ og Bugenhagen, for-

⁵⁹⁾ Som primær kilde til belysning af disputationen må betragtes den af Bugenhagen udgivne »Acta der Disputation . . .«, som derfor (jvf. p. 238) ligger til grund for flg. gennemgang. — Det må være fejlagtigt, når Cypræus (Annales episcoporum Slesvicensium, 1634. p. 420) siger, at denne var Detlevus Pogwisch (det samme hos C. E. Carstens: »Die evg. luth. Ref. in Sch.-Holst.« (Nordalb. Stud. II, 1845, p. 134 og hos Lau, anf. skr. p. 174). Cypr. forvexler muligvis med dem dog allerede i 1507 afdøde biskop i Slesvig Detlev Pogwisch. Provsten var Dr. Ditlev Rewentlow, oprindelig overbevist katolsk sindet og som domherre i Lybæk på det mest energiske kæmpede for de katolske gejstliges rettigheder og privilegier på den så vigtige landdag i Kiel 1526; (det var ham, der efter landdagens nederlag for de gejstlige udtalte, at han ville ønske, hans mor havde kvalt ham i fødselen i stedet for at gøre ham til præst! jvf. Archiv. f. St. u. Kirch. gesch., IV, 1840, p. 453 f.). Efter at han var konverteret til lutherdommen, beholdt han indtægterne af Reinbæk klosteret, da dette sækulariseredes i 1529. Han blev biskop i Lybæk 1535, døde 1536. — Hoffman benævner imidlertid (»Dialogus« B,3) Dr. Rewentlow således: »... ainer Doctor Reuendlaw, ain Medicus vnd Astronomist vnd Nigramanticus«. Dette synes at pege på Dr. Lyder Reventlow, læge og astrolog, og som fra Kejser Maximilians hof i 1510 blev hertug Frederiks livlæge. Efter udenlandsrejser kom han atter 1526 til Holsten og kan således have været tilstede ved disputationen; han døde 1547 (Dsk. Biogr. Leks.). Enten gør forfatteren sig skyldig i en fejltagelse, eller måske har begge doktorer været tilstede.

uden adelsfolk, riddere, kgl. råder. Kongen havde desuden befalet, at alt skulle foregå sømmeligt, at begge parter frit blev hørt, så at ingen kunne klage over begået uret bagefter. Bugenhagen holdt en lille tale, hvorefter han bad alle sammen med ham at knæle og bede Fadervor, da denne sag ikke drejede sig om menneskelig ære etc. men var Guds. Efter bønnen vælges de sex notarer⁶⁰ og de to parter stiller sig op: Hoffman overfor alle lutherske prædikanter — der var kommet fra alle dele af de to hertugdømmer, — mens notarerne sidder ved et bord i midten⁶¹. —

Ridder Johan Rantzow⁶² åbner disputationen med spørgsmålet til Hoffman, hvorfor han i alle sine bøger har kaldt de lutherske prædikanter for falske profeter. Hoffman svarer kort og klart: fordi de binder Kristus til eet bestemt sted, brødet. Det er imod Kristi ord; han har efterladt os sakramentet, seglet modtager vi med munden og ordet med hjertet (A,4). På prædikanternes vegne tager nu Hermann Tast⁶³ ordet.

⁶⁰) Disse var: Franciscus Strienius, kgl. hofprædikant; Diderich Becker, evg. prædikant i Husum; Joakim Francke, evg. prædikant i Wilster; Johannes Slavus ((Johan Wendt, Vandal) der sammen med Weidensee var hertug Christians reformator i Haderslev. Blev 1537 af Bugenhagen ordineret til biskop i Ribe. (H. Rørdam: Kirke-Kalender II, 121 ff.)) Tesinarus Halebeke; Johannes Benekendapff, prædikant i Kiel. (Acta . . . D,4).

⁶¹) Det må bemærkes, at Weidensee tilsyneladende ikke deltog i disputationen. Han havde jo også kort tid forinden sagt, at det var ikke nøjen værd at diskutere med et menneske som Hoffman (jvf. p. 257). Lau's påstand, at Weidensee »dirigerte die Verhandlungen« (anf. skr. p. 174) er fejlagtig; Bugenhagen var opmand ved disputationen.

⁶²) Den berømte feltherre, der i 1520 som hofmester ledsagede hertug Christian på den store udenlandsrejde, der bl. a. førte dem til rigsdagen i Worms i april 1521, hvor begge, som bekendt, blev overbeviste luthere. Efter hjemkomsten blev han som Frederiks hofmester dennes mest betroede mand blandt de holstenske råder.

⁶³) Den kendte reformator fra Husum; da han allerede i 1522, hjemkommet fra studieophold i Wittenberg, forkyndte Luthers lære i Husum og omegn — sammen med den i not. 60 nævnte Didrich Becker — må han regnes blandt de allerførste der bragte »lutherdommen« til hertug-

Han understreger, det er på kongens befaling, man afholder denne disputation, og lydlig herimod vil han nu på sine egne og embedsbrødres vegne aflægge bekendelse om nadveren og grunden til deres tro og opfattelse af denne. I sin lange tale skelner Tast mellem »den geistlichen essen vnd trincken des fleisches vnd bluts des son Gottes« og den »leiblichen Genuss des Leibes und Blutes«. Da Skriften lærer os, at det første menneske faldt i synd, så er vi nu alle trælle under synden, men Gud gav os i sin barmhjerlighed sin egen søn med hans fortjeneste; alt, hvad han har og er, blev vort. Ved troen på ham skænker Gud os frelsen, og derfor kalder han sig selv et brød, og troen, som han spørger efter, kalder han at spise og drikke, Johs. 6. »dis geistlich essen vnd trincken aber ist so so nötig, das es nimer kan nachgelassen werden, weil wir in allen vnsern wercken sundig sind . . . So wissen wir nu von keiner andern geistlichen speis denn von dem brot das von dem himel gestiegen ist, vnd gibt der welt das leben, vnd ist also nötig, das es nicht nach gelassen kan werden, wenn wir gedenken zu gebrauchen des Abentmals des Herrn . . .« (A,6). Men skønt Herren har trøstet os med dette hellige evangelium, så har han også, for vor svagheds skyld, givet os synlige tegn som brød og vin, om hvilke han siger, det er mit legeme, det er mit blod. Når Jesus siger således, så tror vi hans ord, derfor kan man se, at vor bekendelse ene hviler på vor mesters klare og åbenbare ord; så kan nu enhver dømme, om vi er kættere, løgnere og sjælemordere, som Hoffman påstår. Tast forlanger nu, at Hoffman nævner ham ved navn de prædikanter, der har sagt, at

---

dømmerne. (Krafft, anf. skr. p. 102 ff. Selvom forf. har givet en grundig belysning af Tast's liv og gerning, må man dog stille sig skeptisk overfor den ensidige karakteristik af Tast: » . . . er ist sonst ein recht gelehrter, kluger, höchst-arbeitsamer, eifriger, behertzter, standhaffter Mann, und darneben bei den Königen . . . in grossen Gnaden und Ansehen gewesen« p. 105 f.).

de tryller (»-zaubern kunnen«) Jesus ind i et stykke brød (A,7f).

Dette sidste svarer Hoffman ikke på, men han giver nu en nærmere udredning af sin lære. Et af hans grunddogmer er: Gud har givet os ordet, hvilket er selve kraften, og ved siden af dette et tegn. Ligesom Gud gav Noa et ord, et løfte, således gav han ham også samtidig et ydre tegn, regnbuen; Abraham gav han en forjættelse og omskærelsen som tegn; Israels børn gav han som tegn på løfte og forjættelser påskelammet. Således indstiftede også Jesus den nye pagt med disciplene, og gav dem brødet og kaldte det sit legeme, og vinen og kaldte den sit blod, selvom han dog selv alene kan modtages i Ordet. I nadveren fatter vi ordet, som er liv og ånd, med troen, og seglet og tegnet »fatter« vi med munden, »Das brot nemen wir leiplich, vnd das wort fassen wir ins hertz«⁶⁴ (B,1). Hermann Tast svarer hertil, at de også tror, at hele kraften ligger i ordet, og at tegnet er givet os til troens bestyrkelse, men det striden nu står om er, at Hoffman siger, at tegnet kun er brød og vin; til dette siger prædikanterne nej⁶⁵.

⁶⁴) Hoffman's skelnen i sakramentet mellem ord og tegn er virkelig det »frühluthersche« standpunkt (Köhler, anf. skr. p. 792). Exemplerne Hoffm. her nævner har han uden tvivl fra Luther's »Vom Missbrauch der Messe« (WA 8,477 f.) hvor Luther selv bruger disse »lignelser« (p. 516) til at understrege, at når Gud giver en forjættelse, bruger han også et tegn, ligesom når man mennesker imellem giver løfter etc. bekræfter disse ved segl. Således gav Kristus også sit legeme og blod i brød og vin til bekræftelse af Guds ord. Hoffman kan derfor med god samvittighed sige, at Luther »talte hans sag« i det skrift, han sendte hertugen.

⁶⁵) Köhler viser, hvorledes Hermann Tast i sin sakramentlære er i overensstemmelse med Luthers nyere nadveropfattelse, (anf. skr. p. 793 f.) jvf. f.ex. WA 23, 191, 203, 251, 243. — Amsdorff havde ført en strid med sværmere parallel til disse Hoffmans tanker, i 1525. Det hedder således i »Vermahnung Nicolai von Amszдорff an die von Magdeburg wider den Rotten = und Sectengeist D. Ciclops«: »es sind falsche propheten . . . die da sagen, dass schlecht Brod und Wein im Sacrament auf dem Altar sei, und nicht der Leib und das Blut Christi . . . Das Brod (ist) der wahrhaftige Leib Christi, und ob wirs nicht verstehen noch vernemen, wie es zugehet . . .«. (Theodor Pressel, anf. skr. p. 21 f.).

Hoffman svarer, at for ham er brødet »figürlich vnd sacramentlich der leib Christi, nicht warhafftig«. Dog er det ikke kun brød og vin, men det er ham »ein gedechtnis« (B,2) Hermann Tast opfatter dette således, at han mener, Hoffman siger, at ordet er »figürlich«. Hoffman svarer, at det har han ikke sagt. Tast vedbliver imidlertid at spørge, hvorfor han mener, at ordet er »figürlich«, og Hoffmann svarer hele tiden, at han aldrig har sagt dette. Samtalen drejes ind på de to parters *skriftforståelse*. Herved drages »Hr. Stephan« også ind i samtalen⁶⁷. Hoffmans opfattelse her er den, man skal ikke forstå Kristi ord bogstaveligt — »literaliter«. Som eksempel fra skriften anfører han bl. a. Johs. 19,26-27: skønt Jesus sagde, at Johannes nu var Marias søn, så var han dog alligevel ikke »rigtig« hendes søn; når Jesus i nadveren siger, at han giver sit legeme, så er dette heller ikke »rigtig« hans legeme. Stephan svarer, at de to eksempler slet ikke »rimer med hinanden«, og iøvrigt siger Jesus heller ikke til Maria, at Johannes nu er hendes naturlige søn! Dette giver Hoffman anledning til at udspørge Stephan. Dette replikskifte er karakteristisk og skal derfor gengives (B,5):

Melchior Hoffman: So frage ich, haltet ihr das das brot sey wesentlich der leib Christi, odder brot ?

Steffanus: Ich halte von dem brot, wie Christus sagt.

Melchior: Haltet ir, das das brot, welches die iunger gegessen haben, sey der leib der am Creutz gehangen ist ?

⁶⁶) At Hoffman her ligger ganske på linje med Zwingli påviser Köhler (anf. skr. p. 794) idet han samtidig tilbageviser Lindens (anf. skr. p. 141) mening, at Hoffman her afviger fra Zwinglis lære; Linden er ikke opmærksom på udviklingen i Zwinglis nadverlære. »Was Hoffman lehrte, hatte Zwingli auch gesagt, allerdings erst in seinen späteren Schriften«; i forbindelse med Hoffmans lære, at nadvelementerne ikke kun er »almindeligt« »schlecht« brød og vin, men at det som minde om Kristi død får en højere betydning for Hoffm., siger Köhler: genau das vertrat aber Zwingli auch!

⁶⁷) Lic. Stephan Kempe, evangelisk præst ved St. Catharina kirken i Hamborg. Han ledsagede Bugenhagen til disputationen.

Steffanus: Ich halte da von wie Christus wort lautten.

Melchior: Das wort kenne ich wol, Ich frage aber nach dem brot, was ihr da von haltet. Da saget mir erwern grund.

Steffanus: Meinen grund wil ich sagen, und in summa mein grund stehet auff den worten Christi, dem glaub ich, der wird mich auch nicht verforen, und weil er von dem brot sagt, Das ist mein leib, der fur euch gegeben wird, so ist das brot sein leib, der fur uns gegeben ist.

Melchior: Christus ist nicht das leibliche brot, das die iunger essen, sondern das wort . . .⁶⁸.

På lignende måde foregik mange af disputationens repliker; man kom ikke rigtig nogen vegne, og noget nyt bragte diskussionerne ikke. Hoffman får her ingen redegørelse for Stephans nadverforståelse. Stephan tror på Jesu ord. Det samme gør Hoffman. Da Steffan endelig trænges, svarer han blot med at citere Jesu ord!. —

Den næste af de lutherske prædikanter, der tager ordet er Nicolaus Boye⁶⁹; han springer tilbage i handlingen og spørger Hoffman, hvorfor han holder på, at ordet er »figürlich«. Tast benytter lejligheden til at gentage dette spørgsmål. Hoffman benægter stadig at have sagt dette, hvorefter følger en del uro i salen, flere taler i munden på hinanden. Man får da notarerne til at læse Akterne igennem, og derved finder man ud af, at Hoffman ganske rigtigt ikke har sagt dette på noget tidspunkt! Johan Rantzow befaler da, man skal nu endelig lade dette spørgsmål ude af betragtning fremover! Dette sker imidlertid

⁶⁸) Köhler mener (anf. skr. p. 794) at Hoffman er under indflydelse af Schwenckfelds tanker, når han personificerer ordets »Realwert«, Kristus er selve ordet, og ved at modtage ham eller ordet i hjerte ligger hele sakramentets kraft.

⁶⁹) Johan Rantzow kalder ham senere i disputationen (B,7) »der alt' man«, ligesom han stadig i Akterne betegnes med dette tilnavn. Han var evangelisk præst i Weslingbuhren, Ditmarsken, som var første sted i denne landsdel, hvor Luthers tanker vandt frem. (Krafft, anf. skr. p. 168).

ikke, for både Hermann Tast, Boye, Dr. Reventlow, ja endog hertug Christian trænger ind på Hoffman og spørger ham, om ordet skal forståes »figürlich« eller »natürlich«. Hoffman svarer: »Dis ist der warhafftige verstand das wir gleuben der zusage vnd dem wort, vnd demen das siegel im wort da durch wir gesterckt vnd befestiget werden« (C,1).

Efter at Hoffman tilsyneladende har klaret dette skær, spørger Tast ham, om ordene »das ist mein leib« er klare eller uklare. Hertug Christian bryder ind og siger til Hoffman: sig ja eller nej! Hoffman svarer, at Jesu ord er klare, men han taler ikke om at brødet er hans legeme, der skal brydes. Hermann Tast siger strax hertil: »Bewert solchs mit schriefften«, og Hoffman svarer (C,2): »Marcus sagt, sie haben allzumal getruncken, ehe der Herre sprach, das ist mein blut des newen Testaments«⁷⁰. — Man taler videre om de samme ord uden at komme til noget endeligt resultat. Hoffman siger bl.a. (C,2) at dersom modparten kan bevise at Jesu legeme er i brødet, så kan og vil han også bevise det modsatte! Tast svarer naturligvis, at han kan bevise dette ud fra skriften, hvortil Hoffman siger: deraf følger så, at der er to naturer i eet væsen. Til dette siger Tast bare: »Da sagen wir Nein zu«! — Vi har een Kristus, siger Hoffman, der er død for os på korset; en anden

---

⁷⁰) I benægtelsen af Kristi legemlige tilstedeværelse i brødet er Hoffmans overensstemmelse med Karlstadt tydelig. Allerede i 1523 gjorde Karlstadt dette gældende i »Vom Priesterthum und Opfer Christi«. (H. Barge: Andreas Bodelstein von Karlstadt. II. Leipzig 1905. p. 151) Hoffmans ord i denne forbindelse er iøvrigt næsten ordret parallelle med Karlstadts i skriftet »Ob man mit heiliger Schrift . . .« C,3. (Barge, p. 166). — Imidlertid følger Hoffman ikke Karlstadt i dennes benægtelse af syndernes forladelse i Sakramentet (: »darumm ist es nit wahr dass uns das Sakrament sünde vergebe. . . Die sein auch wohl so toll und arg, die Vergebung der Sünden im Sakramente suchen . . .« (»Von dem Widerchristlichen Missbrauch«, 1524, B,2. Barge, p. 156 f.). Hoffman siger tværtimod flere gange i disputationen, at han tror tilgivelsens ord i nadveren.

Kristus er der ikke. Derfor kan Kristus ikke være brødet. Her bryder hertugen atter ind med et spørgsmål, der kan synes ganske overflødig, idet han beder Hoffman sige sin mening, om nadverbrødet er Kristi legeme eller ikke. Hoffman svarer: *Nein, ich gleube es nicht, wie kan ichs gleuben? Ich halt aber das das brot figürlich sey, vnd nicht das wort* (C,4). Tast spørger ham da — vel atter i håb om at få et direkte anklagepunkt — om han tror, at ordet er sandt! Hoffman siger naturligvis ja, men Kristus lærer i Johs. 6, at han er brødet, og det brød er et andet end det, han gav disciplene ved nadveren, for dette var et bagt brød og et tegn, men ordet gav han som sit eget liv. »Das eine kan ia das ander nicht sein. Da zu schreibt Martinus selbs lautter vnd klar. Das Christus das wort sey, das man durch den glauben mit dem hertzen fassen musse, vnd das das brot zum siegel mit dem mund gegessen wird« (C,4). — Morsomt er det iøvrigt, at Hoffman her tilføjer: »Wenn ihr solches mit mir wolt bekennen, weren wir der sach bald eins!« Sin selvbevidsthed har han endnu i behold; udtalelsen kunne give det indtryk, at det var Hoffman, der havde stævnet de andre til disputation! — Herman Tast svarer, at han vil ikke »dele Kristus«, og Hoffman spørger, om Kristus da havde flere liv, da han sidder ved bordet og samtidig siger, at brødet er hans liv⁷¹, hvortil Tast kun svarer, at det kan ingen menneskelig fornuft fatte, det står ene i Guds magt.

For at komme videre i disputationen, får Dr. Rewentlow den ide, at man skal gå til selve teksten! Nadverordene læses op, hvorefter begge parter erklærer, at de tror på Jesu »hellen vnd klaren wort«, men, siger Hoffman, dersom man skulle tro på ordene direkte som de lyder, ville det betyde, at Kristus var i sakramentet med hud, hår og ben.

⁷¹) Köhler viser også her, hvorledes denne Hoffmans henvisning til den logiske umulighed i den såkaldte »praedicatio identica«, at de to naturer kan være eet væsen, minder om Zwingli. (p. 794). Hoffman nævner dette adskillige gange (C,2—C,4—C,6).

Prædikanterne svarer, at man skal lade al menneskelig fornuft fare og blot tro på ordene, som de står skrevet. Hoffman siger, der er mange skriftord, som ville føre os på vildveje, dersom de blev forstået ganske, som de lyder. Tast siger derpå: »Als ich mercke, so verforet euch ein regel, nemlich diese: Weil an etlichen orten der schriffte etliche wort müssen anders verstanden werden, denn sie natürlich lauten, so meinet ihr, es sol hie in den worten des Abentmals auch so zu gehen. Das sagen wir Nein zu, vnd die Regel hie ist falsch!« (C,7)

Herefter erklærer Johan Rantzow, at disputationen er til ende. Imidlertid har Hoffman her til slut begået sin sikkert største fejl, idet han med en af sine sidste repliker har givet efter for sit heftige sind: »Ihr aber wollet das brot in den leib Christi verwandeln, vnd nicht ein gedechtnis lassen bleiben. In diesem articel müssen wir über ein kochen, wo aber nicht, so wird es viel blutuergiessen kosten, wie es geret viel blut gekostet hat. Vnd wer ist des alles schuldig denn ihr, die ihr mit ewerm predigen die leute also leret« (C,5). —

Hertug Christian vil nu lade kongen, der opholdt sig på Gottorp slot, vide alt, hvad man har diskuteret, men inden forsamlingen skilles den dag, holder Bugenhagen sin tale (C,8)⁷². Han opregner alle Hoffmans argumenter endnu engang og bedømmer dem, og aflægger sin egen bekendelse om nadveren. Gennem 22 punkter gendriver han klart og overlegent alle Hoffmans læresætninger; flere gange i talen

⁷²) I »Acta ...« D,4 siger Bugenhagen, at han på befaling holdt talen men da han talte længe og hurtigt kunne skrivelserne ikke nå at få det hele noteret. Bugenhagen er blevet bedt om at lade den trykke, ligesom også Kongen på slottet mundtligt bad ham om at offentliggøre den. Bugenhagen aftrykker den derfor her i samme skrift som akterne fra disputationen. Talen fylder 111 sider! — Bugenhagen har imidlertid også udgivet talen i et selvstændigt skrift på plattysk: »Eynne rede vam sacramente Dorch Joannem Bugenhagen Pomeran, tho Flensborch, nha Melchior Hoffmans dysputation geredt. Gedruockt tho Hamborch 1529. 101 sider. Et exemplar findes på Det Kgl. Bibliotek, Kbhvn.

afbrydes han af Hoffmans tilråb! Bugenhagen påstår gang på gang, at Hoffman gør sig skyldig i en sammenblanding af fornuften og troen, og dette er dybest set Hoffmans store fejl, at han med sin menneskelige fornuft vil sætte sig op over Guds ord: »Wenn menschliche gedancken vnd vernunft vber Gotts wort sollen meister werden, so trost vns Gott; mit der weise würden wir keinen artikel des glaubens behalten. . . . Darumb ist der vernunft vnd allen sinnen verborgen, der glaube aber alleine bekennet mit Christo, das das brod Christus leib sey (K,7). . . . Was du nicht begreiffen kanst, das gleube Gottes wort, so irrestu nicht« (K,8). Hoffman påstod også, at når Kristus sidder i himlen, kan han ikke være i sakramentet. Bugenhagen vender dette om og siger, at dersom Kristus ikke sad i himlen ved faderens højre hånd, så kunne han ikke give os sit liv i sakramentet; samme argument brugte Weidensee også (jvf. p. 259). Da Bugenhagen kommer ind på de vantro's forhold til nadveren, afbryder Hoffman ham flere gange og råber, at han ikke tror, at et vantro menneske kan æde Kristi legeme og blod. Bugenhagen siger, »Er wird sich wol bewaren, das ihm kein or abgebiessen werde. Dis rede ich zu zpot der tollern vernunft, die gottis wort vnd werck allezeit meistern wil«. Det skader jo heller ikke solen, at den skinner på en mødding! (K,4) Endelig har Hoffman påstået, at prædikanterne hæver sakramentets elementer i vejret og gør det derved til Gud. Bugenhagen siger hertil, at han endnu aldrig har hørt, at noget bliver til gud af at blive løftet i vejret! (L,1), men sakramentet er »hochwirdig« og derfor bøjer Bugenhagen gerne knæ for det og takker Gud.

Efter Bugenhagens tale ville en del af forsamlingen også disputere nogle andre artikler med Hoffman, skriver notarerne (C,8) men hertugen kaldte Hoffman hen til sig, og de havde en kort samtale, som — tilføjes der — uden tvivl både Dr. Reventlow og »Pomeranus« lyttede til! Dette bekræftes af Bugenhagen, idet han efter sin tale skriver, at hertugen sagde »heimlich« til Reventlow og ham, at der

var en del andre artikler at forhandle med Hoffman om (L,5), hvorpå han kaldte Hoffman hen til sig og sagde: »Melchior, wie stehet es mit dem artikel von der tauffe? denn ihr solt geleret haben, man kunne wol on wasser teuffen«. Men Hoffman svarer, at han har ikke lært eller i sine bøger skrevet noget sådant om dåben. Hertug Christian nævner ham da et bestemt hus og bestemte mennesker, overfor hvem, Hoffman har lært således. Hoffman indrømmer da, at de har haft en del sammenkomster, men man må have misforstået ham på det punkt. Her griber Bugenhagen ind: »Da kund ich bald wol mercken, das Melchior kein luft mehr hett weiter zu disputiren, vnd weil er solches nicht geprediget noch geschrieben hette, vnd da zu auch selbs verleugnet, wolt ich nicht, das er weiter beschwerd solt werden, vnd sprach: Gnediger H. E. F. G. lasse solches anstehen, weil E. G. sein bekentnis gehört hat, vnd ihn niemand weiter anclagt«.

Disputationens første dag er hermed forbi for Hoffmans vedkommende. Man afhører imidlertid også to andre, som formodedes at bekende sig til samme lære, som Hoffman. Den første af disse var Johannes de Campis⁷³, der på Rantzow's spørgsmål: hvad siger I om sakramentet? svarer, at Hoffmans meninger ikke kommer ham ved; men iøvrigt viser det sig, at han har samme nadverforståelse som Hoff-

⁷³) I »Acta . . .« omtales han: » . . . frater Johannes de Campe, der sich magister Johannes de Campis nennet« (C,8) . Til belysning af dennes biografi er Johann Osberch's beretning af betydning. Han skriver (jvf. not. 6, pag. 239.) at Johannes van Campen bad om husly hos ham i Bremen en gang i 1526, at han derfra tog til Itzehoe, hvor domina for klosteret, en søster til Johan Rantzow, ansatte ham som prædikant. Men han gifter sig her med en tidl. nonne og stifter i 1528 bekendtskab med Hoffman »und wart ein swarmer vamme sacramente«. Det beskrives endvidere, hvorledes han efter dommen i Flensbg. flakker vidt omkring, begår bedragerier og forrædderier. Osberchs beretning om disputationen afviger dog en del fra »Acta . . .«, dels skriver han, at Johan Rantzow forhørte Johannes van Campis og herunder gav udtryk for sit — og sin søsters! — syn på ham, og dels lader Osberch ham klart sige, at han bekender sig til Hoffmans lære.

man og er helt uenig med prædikanterne (C,8ff). Da Herman Tast spørger ham, hvorledes han forstår nadverordene, svarer han kun: således som de lyder!

Den næste, der afhøres, er Jacob Hegge⁷⁴. Han er imidlertid kommet i tvivl om sit standpunkt og vil gerne lade sig belære (D,2). Bugenhagen befaler ham da at lade sig undervise af en, der kan lære ham den rette forståelse af Guds Ord — dvs de lutherske prædikanters opfattelse! Man afstår derfor fra yderligere at tale med Hegge. Forsamlingen rejser sig da og er netop ved at forlade salen, da der pludselig indtræffer en lille episode, der ifl. Akterne afstedkom stor munterhed. En mand, ved navn Johannes Barse⁷⁵, kommer løbende ind i salen, opfører sig med geberder, grimasser og ord på en sådan måde, at hele forsamlingen brød ud i høj latter. Denne spøgefugl eller måske sindsforvirrede råbte bl. a. at han stod helt på Guds ord, hvad angik nadveren og var ganske uenig med Wittenbergerne. Augustinus, derimod, havde ganske fattet hvad nadveren var. »Ich gleube viel mehr dem Augustino denn dem Pomerano« (D,2). Hr. Stephan beder hertugen befale Silentium og kræver, at også dette menneske skal høres. Han udspørger ham da lidt om Augustin. Johannes Barse viser ukendskab og man lader ham fare. —

Indholdet af Hoffmans eget refaret af disputationen, »Dialogus und grundliche berichtung . . .« (jvf. p. 238) svarer på mange punkter til »Acta der Disputation . . .«; Hoffmans person forherliges naturligvis meget, og forfatteren citerer næsten kun Hoffmans udtalelser og refererer kun skødesløst de lutherske prædikanter. Interessant er det, at Hoffman

⁷⁴) Kaldes i »Dialogus . . .« Jakob von Dantzka og var sikkert gejstlig, idet han i »Acta ...« tituleres med »Er(n) Jacob . . .« (D,1).

⁷⁵) I »Dialogus« råber denne, da han kommer ind i salen, at han vil lade sig brænde sammen med Hoffman! Han tages iøvrigt i forsvar i det skrift, idet der bl. a. står, at han med stor alvor talte sandheden og byggede på den gamle lære (Augustin!), men man lo blot ad ham, og nogle anså ham for gal. (Dialogus C,1).

siger, at også Marquard Schuldorf var tilstede⁷⁶ og begyndte at tale om kættere, hvortil Hoffman sagde, at man her i disputationen ikke skulle tale om kættere, men om Guds ord. Johan Rantzow bad da Schuldorf tie. Hoffmans skildring af selve formen for disputationen mellem ham og prædikanterne, er dog sikkert ikke helt forkert. Han siger at de efter bedste evner prøvede at køre ham træt og således få ham til at modsige sig selv; lige så hurtigt den ene var færdig med ham, stod den næste op og fortsatte med spørgsmål osv. Men de kunne ikke fange ham i ord »dann Gottes warhait bey jm« (B,3). Hoffman bruger endvidere »Dialogus ...« i udstrakt grad til at rette angreb mod Bugenhagen. Da han f. ex. skal referere Bugenhagens tale ved disputationen, sker det indledningsvis således: »Vnder der mittler zeyt bekendt der Pomer seinen glauben vom Sacrament, ich möcht vil billicher myszglauben gesagt haben ...« (C,1)! Hoffman påstår iøvrigt, at Bugenhagen benyttede sin autoritet og store indflydelse til ganske at fordreje Hoffmans argumenter og sætninger, derfor afbrød Hoffman ham hele tiden. Ligeledes gør Hoffman Bugenhagen ene ansvarlig for den dom, der blev afsagt.

Johan Osberchs beretning om disputationen er kun kort og bringer ikke noget nyt eller afgørende. Det er tværtimod forkert, når han siger, at prædikanterne havde overdraget det til Steffan fra Hamborg at tale på deres vegne. Denne opgave havde Herman Tast fået betroet (jvf. p. 267). Osberch nævner dog det væsentligste, når han siger, at diskussionen drejede sig om, hvorledes ordene »dut isz min lif« skulle forstås. Dog synes det, at Osberch har været mest optaget af hertugens tilstedeværelse og opførsel. Han har været meget betaget af, at hertug Christian ikke mindre end fire gange brød ind i diskussionen, rejste sig og slog hårdt med hånden flere gange i bordet og stillede kloge spørgsmål til Hoffman!

⁷⁶) Det er forkert, når Lau (anf. skr. p. 172) siger, at Schuldorff døde under striden med Hoffmann før disputationen.

Afsnittet »Acta des Andern Tags« (Acta . . . L,7) oplyser at Frederik d. I, efter at have læst akterne fra disputationens første dag, befalede, at Hoffman og hans tilhængere skulle afstå fra deres lære, fordi denne nu havde vist sig at være en åbenbar fornægtelse af Ordet og Kristi befaling om sakramentet, og at de fremover ikke mere måtte lære folk deres anskuelse. Dersom de ikke ville rette sig derefter, skulle man landsforvise dem, for at folket ikke skulle føres bort fra Kristi ord og ind på ren menneskelære. Melchior og Johannes van Campe vil ikke tage imod denne »nåde« fra kongen og blev derfor jaget ud af landet⁷⁷. Jacob Hegge har endnu ikke kunnet beslutte hvilket parti han ville tilhøre og erklærer derfor på et direkte spørgsmål, at han vil blive hos sine »brødre«. Han får derfor samme dom⁷⁸. Bugenhagen skriver endelig til sidst, at en hel del af forsamlingen ønskede, at der skulle fældes en langt hårdere dom over Hoffman, dels fordi Hoffman selv flere gange i sine skrifter har ønsket sig døden (jvf. not. 51), hvis hans lære blev fundet falsk, og dels fordi han i disputationen »als ein Müntzerischer Auffrurer« havde sagt, at der ville

⁷⁷) Johann Osberch gengiver domsafsigelsen således: »Do sede Johan Ransow: Melchior, gy scolt theen thom Kyle und sin daer twe nacht und enen dach, und vort tom lande uth sunder tovent. Und gy, Johan, teit na Itzoho und sit daer ene nacht und nicht lenger«. — Den anderen twen deszgeliken«. (Anf. skr. p. 302).

⁷⁸) Jakob Heggens optræden og dommen over ham fik få måneder senere et efterspil: da Bugenhagen en dag omkr. pinsetid var undervejs ned fra prædikestolen i St. Petrikirke i Hamborg, kom Jakob Hegge hen til ham og bekendte grædende sine fejl ved disputationen i Flensborg. Bugenhagen afviste ham og var uforsonlig i 5 dage, men tilgav ham så. Hegge skrev en »Reuocation«, som Bugenhagen trykker sidst i »Acta . . . « N,3. Skriftens klare ord har for Hegge vist fejltagelsen, og samtidig med at han advarer alle andre mod lignende, opfordrer han til at læse forsk. skrifter af Luther, bl. a. »Widder die himelischen Propheten . . . « »Item er lese auch die Bekentnis Johannes Bugenhagen, was er von diesem Sacrament halte, vnd auch die Brunschweigische Ordnung«. (Sidstnævnte var Bugenhagen som bekendt forfatteren af.) Han slutter med at sige: Irren ist menschlich, aber nicht wollen weichen ist teuflisch!

flyde meget blod, om prædikanterne ikke ville følge ham i hans nadverlære. Men andre forhindrede dog, at dommen om landsforvisning blev ændret (»Acta . . .« L,7).

Hoffmans eget referat om domsafsigelsen er ikke mindre interessant. Man spurgte ham (Dialogus C,2), om han ville afstå fra sin lære, og han svarer, at siden han intet andet sandt om nadveren har fundet hverken i Skriften eller i sin samvittighed, så kunne eller ville han ikke fornægte denne lære. Han sagde, at han måtte forkynde sandheden, selvom alle bødler stod omkring ham. Derpå blev dommen afsagt. Hoffman tog dernæst strax ordet og udbrød: »Got sey lob, dann Christus spricht, wa man euch nit will leyden in ain ort, ziehet in das ander . . . . Aber es wirt komen in kurtzen zeyten, das jr werdt erkennen das wir euch die warhait gesaget haben«. Hertug Christian affærdiger Hoffman — og sætter dermed punktum for al yderligere diskussion med ham — med ordene: »Das wöll Gott nichte! Hoffman beskylder endnu en gang Bugenhagen for ene at være ansvarlig for dommen og for at have optrådt både som anklager og dommer i sagen⁷⁹. Dialogens anden person, Erhart, siger dog trøstende til ham, at således har også tyrannerne i Det gamle Testamente for-dum forfulgt de hellige profeter; også Johan Hus blev behandlet således af paven! Hoffman skriver endelig, at hans hjem i Kiel, efter dommen, var blevet plyndret, bogtrykkerredskaberne ødelagt, 1000 gylden var blevet

---

⁷⁹) Hoffman påstår, (Dialogus C,3), at hverken Kongen, hertugen, adelen eller råderne ville have noget at gøre med den dom, men de gjorde Bugenhagen alene ansvarlig for den overfor Gud. Men Bugenhagen tager de samme personer til vidne på (»Acta . . . N,1) at Hoffman lyver, og at han selv, Bugenhagen, end ikke ville med ind i salen da dommen skulle afsiges, men hertugen overtalte ham dertil med »gode kristelige ord«, for dersom Hoffman angrede, var det Bugenhagens fortjeneste, sagde hertugen. Disse ord fik ham til at gå med ind! — (Krohn skriver (anf. skr. p. 188) at da Bugenhagen hørte, at Hoffman ikke angrede, blev han så bevæget af medlidenhed og »Zärtlichkeit«, at han vendte sig bort og jamrede over Hoffmans blindhed!)

stjålet, og han selv var nær blevet dræbt af de vantro! (C,4), hvilket Bugenhagen senere ironiserer over og spørger hvordan dog Hoffman, der altid »roste« sig af at være en stakkels, fattig lægmand og angreb præsterne for deres løn, kunne have så mange penge. Han må sandelig have forstået kunsten bedre end de værste tiggermunke⁸⁰!

Afgørende for Hoffman var det stadig at påberåbe sig Luther som autoritet. Han gjorde dette, da han sendte hertug Christian et af Luthers skrifter (jvf. not. 57), og han søger også direkte under disputationen at bruge Luther som garant for sin lære (jvf. p. 273). Heraf kan man dog næppe slutte, at Hoffman stadig betragtede sig som en god »lutheraner«, idet man dels kan erindre hans sidste heftige angreb mod Wittenberg-teologerne, og dels tager han direkte afstand fra dem og beskylder dem for at have klaget til hertugen over ham. Det er ligeledes næppe sandsynligt, at Hoffman stadig anså sig for at være elev af Luther og stadig håbede på en konkordie, som Köhler mener (anf. skr. p. 792). At Antilutheranerne gjorde brug af Luthers tidligste tanker til at dække deres egne anskuelser med var jo desuden en meget benyttet taktik⁸¹. Man vil af det foregående se, at Hofmans nadverlære var sammenstykket af flere reformatorers meninger, og med rette kan det siges, at »Hoffman's Ansicht vom Abendmahle deckt sich mit keiner der im Reformationszeitalter hervortretenden Ansichten vöellig«⁸².

Når Hoffman senere klager over selve disputationens form og forløb, kan man give ham fuldstændig ret. En upartisk diskussion og meningsudvexling af parternes lære var det på ingen måde — langt snarere tog det hele form af et forhør af Hoffman; dette fremgår ikke mindre tyde-

---

⁸⁰) C. E. Kruse, hvis glorificering af Hoffman er tungtvejende i beskrivelsen af denne, tænker sig, at Hoffman arvede, medens han boede i Kiel, og at dette skulle være grunden til pengesummen! (anf. skr. p. 503).

⁸¹) Köhler, anf. skr. p. 792.

⁸²) Linden, anf. skr. p. 88.

ligt frem, da turen kommer til Jakob Hegge og Johannes van Campen. Rantzow's »samtale« med sidstnævnte minder mest om et truende forhør. I det hele taget har diskussionerne med Hoffman og dennes udtalelsers betydning og indflydelse været af ret formel art. Hertug Christian har med denne disputation ønsket een gang for alle at forsikre at ingen afvigelser fra den lutherske lære ville blive tålt indenfor »hans« lutherske kirke, der først nu stod i sin opbygning. Derfor har man lagt hele sagen op i et så højt plan, har samlet adelen, borgere fra Slesvigs og Holstens byer, lutherske prædikanter fra alle dele af hertugdømmerne og selveste Bugenhagen. Når Hoffman anklager denne for at have benyttet sig af sin store indflydelse, er dette sikkert sandt; dels nød Bugenhagen stor anseelse i Hamborg, ja hele landsdelen, dels viste hans klare, åndelige overlegenhed sig ved den store tale, han holdt, hvor han »scharf präzisierte den Lutherischen Standpunkt« (Köhler, p. 794). Bugenhagens blotte tilstedeværelse har sammen med hertug Christian naturligvis allerede på forhånd været garanti for, at Hoffman ville blive fordømt ved disputationen.

Man må imidlertid se denne disputations forløb og resultat i sammenhæng med hertug Christians hele reformationsværk. Christian stod netop i disse år midt i opbygningen af sin lutherske landskirke, som han med en fyrstes stærke hånd først etablerede i sine to len, Haderslev- og Tørninglen ved uvurderlig hjælp af »de lærde tyskere«, Magister Johan Wendt og Dr. Eberhard Weidensee⁸³. I

---

⁸³) Det er dog værd at bemærke, at Weidensee, der står som denne landsdels førende lutherske reformator under hertug Christian, tidligere – i Magdeburg – havde haft fra lutherdommen afvigende meninger om et så vigtigt punkt som barnedåben. Han mente ikke, at dåben nødvendigvis burde være et sakramente, da børnene ikke fik troen ved dåben, for Gud gav troen til hvem han ville. – Allerede 1524 synes han dog at have revideret denne dåbsopfattelse. (jvf. Fr. Hülsse, anf. skr. p. 227 f.)

begyndelsen af 1528 begyndte han på ret organisatorisk vis systematisk at indføre luthersk kristendom i sit land-område, idet han sammenkaldte samtlige præster fra de to len til møde i Haderslev. Typisk er det, at »indbydelsen« formuleredes således, at præsterne skulle komme til mødet »saa frampt som de wille beholde deris kircker«⁸⁴. To ting bør her nævnes som vigtigste resultater fra dette møde: der blev forelagt præsterne en udarbejdet ordinans, den første danske lutherske kirkeordning, »Artikkel vor de kerkheren vp den Dorpern«, »som wij skulle rette oss effter tiill saalenge att wij selff bleffue bedre skickelige tiill att lære andre« (Thomas Knudsen⁸⁵). Desuden skulle samtlige præster i forbindelse hermed »giøre deris juramentum«, der både var en religionsed og en troskabsed overfor fyrsten, hertug Christian. Da denne eds indhold er af betydning i denne forbindelse skal den her citeres: »Jeg N. sværger ved den levende Gud at jeg med flid og troskab vil tage mig af almuen i det sogn, som jeg er sat over, og at jeg hverken åbenbart eller hemmeligt vil vedkende mig, forsvare eller lære nogen sætning af sakramentarernes eller gendøbernes eller en hvilken som helst anden vildfarende sekts lære. Drukkenskab, ukyskhed eller andre laster vil jeg med Guds hjælp sky. Desuden vil jeg være min nådige fyrste Christian og hans efterfølgere tro og lydige i alle tilladelige og hæderlige ting. Så sandt hjælpe mig Gud«⁸⁶. — Således blev disputationens resultat en ganske naturlig følge af

⁸⁴) Beskrivelse af mødet har vi i beretningen af Mag. Thomas Knudsen fra Hygum, der selv deltog. Fuldstændig afskrift efter originalen af H. Rørdam i »Kirke-Kalender for Slesvig Stift«, 1862, p. 177 ff. (Endv. Ny Kirkehist. Saml. II (1860—62) 253 f., H. Rørdam).

⁸⁵) Disse såkaldte »Haderslev-Artikler« indhold var for kun godt 70 år siden stort set ukendt. Omkr. 1889 lykkedes det A. D. Jørgensen at finde dette for hertugdømmernes reformationshistorie interessante og vigtige dokument i hertug Hans' Kancelli på Haderslevhus, og artiklerne aftryktes første gang i »Sønderjydske Aarbøger« 1889, 218 ff.

⁸⁶) Mag. Thomas Knudsen anfører edens latinske formulering (anf. skr. p. 177).

hertug Christians reformationsbestræbelser; Hoffmans landsforvisning blev den håndfaste bekræftelse på hertugens reformatoriske religions- og fyrsteeds formulering. — Ernst Feddersen er af den opfattelse⁸⁷, at udfaldet af disputationen viser, hvor tidligt Ortodoxien var fremvoxt i denne lutherske »Landeskirche«, og han mener ligeledes, at denne nye kirke led et stort tab ved udvisningen af Hoffman, idet Hoffman ikke var en vild oprører og politisk-social farlig — som en Münzer, men han var en fremragende repræsentant for lægfolket i kirken. Kirken tabte med Hoffman »einen grossen Fond lebendiger Frömmigkeit« og »einen grossen Teil ihrer Volkstümlichkeit«. Kirken blev dermed en »Pastoren- und Obrigkeitskirche«. —

Det er sikkert sandt, at man med Hoffmans dom fra officiel side satte grænse for spiritualismen indenfor kirken; det turde dog være et spørgsmål, hvor stort tabet var for denne nye lutherske kirke, ved at man »mistede« Hoffman. Vel viste han sig ikke direkte som en social eller politisk oprører, skønt dog både hans samtale med hertugen før disputationen (jvf. p. 262), hans udtalelser under disputationen om muligheden for fremtidige blodsudgydelser, dersom parterne ikke blev enige, hans angreb på de lokale myndigheder (jvf. not. 44) ikke giver noget særligt overbevisende billede af, at muligheden herfor ikke skulle være til stede i Hoffmans person. — Når man læser Hoffmans skrifter, får man indtryk af, at forfatteren er en selvbestaltet »profet«, der med en fanatikers uhæmmethed og komplette mangel på diplomatisk følelse og selvkritik ikke viger tilbage for noget middel — det være sig den mest yderliggående allegoriske skriftfortolkning, der dog naturligvis er alvorligt ment, eller usaglige personlige angreb — for at gennemtvinge sin personlige opfattelse.

Den første lutherske kirke i denne landsdel var under direkte påvirkning fra Wittenberg, og man ser da også,

⁸⁷) Ernst Feddersen, anf. skr. p. 56, not. 22.

hvorledes disputationens resultat er vidnesbyrd, om de Slesvig-Holstenske reformatorer iver efter at stå på Bibelen »hellen und klaren Wort«, ligesom man også fornemmer deres lydighedsfølelse overfor øvrigheden, og heri fremtræder deres overensstemmelse med de lokale reformatorer i de tyske byer. Luther, Bugenhagen, Weidensee og hertug Christian har hurtigt set den fare, med rette, som Hoffman og hans lære udgjorde for denne spæde, lutherske fyrstekirke, og dommen over Hoffman og hans tilhængere var en naturlig konsekvens — og understregede samtidig kirkens nære forhold til Wittenberg.

Jesuitten Henrik Mandixen og andre konvertitter fra Flensborg i reformationsårhundredet.

Af Vello Helk.

I sidste halvdel af det 16. århundrede var Flensborg en af de største handelsbyer i det danske monarki. Byens flåde var betydelig større end Københavns. Købmænd besøgte messerne i Frankfurt og Leipzig, og handelsforbindelserne strakte sig helt til Italien. Den økonomiske blomstring påvirkede også den åndelige kultur. Storkøbmænd sendte deres børn til udenlandske universiteter, og ved hjemkomsten bragte de et pust af den europæiske dannelse med sig, som gav et mærkbart udslag i interesse for bøger, musik og kunst. Flere af de unge udenlandsfarende kom også i forbindelse med den katolske kirke, og enkelte fattede levende interesse for den med trosskifte som følge. I forbindelse med mine studier om modreformationen i Norden er jeg stødt på nogle af dem. I det følgende vil jeg prøve at samle de spredte notitser om deres skæbne.

Der er skrevet meget om den flensborgske franciskanermunk Lütke Naamensen, der levede i sin hjemby mange år efter reformationen uden at lægge skjul på sit katolske sindelag. Derimod synes det helt ubekendt, at en anden flensborger fra en af byens førende familier få år før broder Lütkes død konverterede til katolicismen og indtrådte i jesuiterordenen.

I 1565 oprettede jesuitterne under deres fremstød mod nord et kollegium i Braunsberg, en vigtig by i den lille katolske enklave Ermland, midtvejs mellem Danzig og Elbing. Fire år senere knyttedes der til kollegiet et noviciat,

hvor unge ordenskandidater kunne gennemgå deres prøvetid¹. Noviciatets første optagelsesprotokol havnede efter svenskernes erobring af Braunsberg 1626 sammen med andre jesuiterarkivalier i Sverige og findes nu i Uppsala universitetsbibliotek. Dermed er der bevaret en førsterangs kilde, som giver et udmærket indblik i kvaliteten af de emner, der rekrutteredes som ordensmedlemmer². Blandt dem, der viede deres liv til den forholdsvis unge ordens tjeneste, var en ung flensborgenser ved navn *Henrik Mandixen*. Efter sin indtræden blev han den 27. april 1572 efter ordenens regler underkastet en indgående eksamination, som opruller hele hans levnedsløb³.

Den unge novice oplyste, at han var født i september 1536 som den ældste søn af borgmester Marcus Mandixen og Metta Holst⁴. Indtil sit 13. år blev han undervist i hjembyen og erhvervede derigennem det elementære grundlag. Derefter fortsattes skolegangen i Lüneburg, hvor han var fem år og blev færdig med retorik, altså med gymnasiets kursus, desuden hørte han også dialektik. Derpå fulgte immatrikulationen i Rostock — ifølge matriklen i august

---

1) B. Duhr, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert*, I (1907) s. 180 f. D. angiver 1570 som noviciatets oprettelsesår, men ifølge den nedennævnte optagelsesprotokol optoges de første novicer allerede 1569. Braunsbergs betydning for den nordiske mission vil blive mere indgående behandlet i en større afhandling, som den foreliggende er en udløber af.

2) Håndskriftet bærer signatur H. 167. Det omfatter optagelserne i tiden 1569—75.

3) Kun svarene er indført. Spørgsmålene findes trykt i *Constitutiones et declarationes examinis generalis Societatis Jesu* (Rom 1570 og flere senere udgaver).

4) Marcus Mandixen († 1567), rådmand fra 1545, nævnes som borgmester 1561, se Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt, *Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550—1848* (1961) s. 15. Særlig interessant er oplysningen om hans hustru, hvis navn hidtil ikke har været kendt. Hun er rimeligvis i familie med borgmesteren Frantz Holst, se *ibid.*

1555⁵ — og også der studerede han fem år. Han beskæftigede sig bl. a. med Aristoteles' etik, med Ciceros taler og i græsk med Homer og Hesiod. De to sidste år viede han studiet af civilretten. Efter nogen tids forløb begav han sig til Paris, hvor han fortsatte det juridiske studium. Her fattede han interesse for teologien og gik 1562, kort før hjemrejsen, over til katolicismen. Efter Parisopholdet, som strakte sig over to år, var det hans mening at fortsætte studierne i Köln, men da pesten rasede i denne by, varede det tre år, inden han kunne føre sit forsæt ud i livet. I Köln studerede han jura tre år⁶ og tog sig dernæst et års tid af en adelsmands sager, virkede altså som præceptor. De langvarige studier resulterede dog ikke i en akademisk grad.

Mandixen betonedede, at han siden sin omvendelse havde interesseret sig mere for teologien end for juraen. Efter hjemkomsten fra Paris beviste han sit fromme sindelag ved dagligt at fremsige psalmerne »Miserere mei Deus« og »De profundis«. I Köln fremsagde han daglig de syv bodpsalmer og overværede katolske gudstjenester. Af hans forsigtige vendinger fremgår dog, at han ikke synes at have skiltet med sit tilhørsforhold til den katolske kirke. Efter opholdet i Köln blev han atter hjemme tre år. Han beskæftigede sig da med læsning af kirkefædre og andre hellige skrifter.

Man får ikke indtryk af, at Henrik Mandixen var en karakterfuld eller særlig begavet person. Han indrømmede selv, at hukommelsen var middelmådig, men understregede samtidig lysten til læsning. Et indre kald til at virke til gavn for det af den lutherske pest inficerede hjemland angav han som grund til, at han havde meldt sig som novice inden for jesuiterordenen; han bedyrede, at han

⁵) A. Hofmeister, Die Matrikel der Universität Rostock II (1891) s. 130.

⁶) Hans navn findes imidlertid ikke i den utrykte universitetsmatrikel fra denne periode, Hs. Univ. 24, Historisches Archiv der Stadt Köln.

syntes godt om ordenens mål og indretning, og lovede at underkaste sig sine overordnede i et og alt, følge deres anvisninger og afgørelser i alle tilfælde. Endvidere afgav han en forsikring om, at han var besjælet af ønsket om at leve og dø i ordenens tjeneste.

Eksaminationen giver os udmærket indblik i, hvor grundigt ordenen udforskede sine medlemsemner. Man får desuden at vide, at Mandixen var forblevet ugift, at han ikke led af nogen helbredsskavanker, at han ikke skyldte penge væk, og at han kunne læse og skrive korrekt⁷.

Hvordan kom Mandixen i forbindelse med jesuiterordenen? Det havde været nærliggende at tro, at han havde gunstig lejlighed dertil i Köln, den første tyske by, hvor jesuitterne allerede så tidligt som 1544 fandt fodfæste⁸. Det synes imidlertid ikke at have været tilfældet. Han nævner ikke jesuitterne i Köln ved sin eksamination. En direkte forbindelse med dem fremgår heller ikke af hans beretning om sin kaldelse til ordenen, som er bevaret i jesuiterarkivet, selv om han deri nævner, at han netop i Köln efter læsning af missionsberetninger fra Indien blev besat af et inderligt ønske om at indtræde i ordenen. Han blev dog forhindret af nogle ikkejesuitter, der fortalte, at jesuitterne ikke havde noget at leve af, og at det derfor ikke var let at blive optaget. Den unge konvertit følte sig dog stadig draget mod den religiøse gerning. Efter hjemkomsten aflagde han over for Gud løfte om kyskhed, hvis Gud til gengæld ville skænke ham denne nåde. Vennerne prøvede på at overtale ham til at ægte en velhavende enke. For at undgå dette drog han til Danzig, hvor han agtede at skrifte til en katolsk gejstlig. Han ankom påskedag (6. april), men kunne ikke træffe en præst. Da bød sig en lejlighed til at komme videre til Braunsberg, hvor han skriftede til en jesuiterpater. Der fik han også oplysning om

---

⁷) Upps. Univ. Bibl. H. 167, s. 93 f.

⁸) Duhr I, s. 33 ff.

åndelige exercitier, som han gerne ønskede at gøre, og han havde så stort udbytte af dem, at han indtrængende bad om optagelse, som skete den 17. april, efter tidsintervallet at dømme allerede efter den første uges exercitier⁹. Kort efter, 5. juni 1572, aflagde han sine første løfter. I overensstemmelse med ordenens skik og brug skulle noviceerne også udføre lægbrødrenes arbejde. I samme efterår havde Mandixen hvervet som sygepasser¹⁰.

I de følgende år kan vi følge ham i kollegiets regnskabsbog. I marts 1573 sendtes han med nogle andre til Vilna og fik i den anledning udbetalt rejsepenge (*viaticum*). Et år senere vendte han tilbage over Pultusk. I maj 1574 fik han et mindre beløb til hjemrejsen. Da har hans toårige prøvetid været omme, og han har åbenbart fået lov til at ordne sine sager inden den endgyldige optagelse. Opholdet i Flensborg har dog ikke været længe. Allerede i august finder vi ham atter i Braunsberg, og han sendtes da sammen med tre andre til Vilna¹¹. Under 4. marts 1575 noteres, at han har skænket sit noviciat-kollegium et større beløb, muligvis hans arvepart.¹² Dog opholdt han sig endnu i det følgende år i Vilna, hvor han i maj fik besøg af en nevø.¹³ Det kan opfattes som vidnesbyrd om, at han opretholdt

⁹) Archivum Romanum Societatis Jesu (jesuiterordenens centralarkiv i Rom, fork. ARSI), Fondo Ges. 2: III, f. 69 («Vocatio P. Henrici Mandixii»). Det må bygge på en misforståelse, når Oskar Garstein i sin bog «Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia» I (1963), s. 38 hævder, at Mandixen blev optaget i Köln o. 1565.

¹⁰) ARSI Pol. 7: I, f. 31v (personalfortegnelse for kollegiet i Braunsberg for tiden okt. 1571—okt. 1572: «Henricus Mandixius ex inferiore Saxoniam. Annor. 36. Ingressus Brunsbergæ 17. Apr. 1572. Vovit primo 5. Junij 1572. Est infirmarius».)

¹¹) Også regnskabsbogen (*Liber rationum*) findes nu i Upps. Univ. Bibl. med signaturen H. 169. De pågældende indførsler f. 276v.

¹²) Ibid. f. 42: «Anno 1575 die 4. Martij, ex donatione Henrici Mandixij fratris nostri, hinc Braunsbergæ Societatem ingressi Mar. Prutenicas 148 g. 10«. Forholdet til florin angaves som 1,5:1 og til svensk daler 1,75:1.

¹³) Ibid. f. 92.

forbindelsen med familien, og at man i Flensborg må have været klar over hans tilhørsforhold. Da ordensprovinsens repræsentant (prokurator) 1576 rejste til Rom til den ordinære prokuratorforsamling, fik han bl. a. til opgave at indhente generalens samtykke til præstevielser af Mandixen, der dengang var i Pultusk. Sagen var endnu ikke afgjort i september 1577, men tilladelsen er i hvert fald blevet givet.¹⁴ I tre år savnes der livstegn fra Mandixen. I disse år blev den nordiske mission lagt i faste rammer. Vejen blev banet af den norske jesuit Laurentius Nicolai Norvegus, der arbejdede i Sverige 1576—80, og af hans mere berømte ordensfælle, italieneren Antonio Possevino, der i samme periode som pavelig udsending foretog to rejser til Sverige for at forhandle med Johan III om katolicismens genindførelse. Alle anstrengelser i den retning løb dog ud i sandet, men denne livlige aktivitet resulterede i, at der 1579 på Possevinos initiativ oprettedes pavelige alumnater ved kollegierne i Braunsberg og Olmütz, hvor et stort antal nordiske ynglinge på pavestolens regning fik kost og logi samt undervisning. Da Possevino i september 1580 efter sin mislykkede svenske mission sammen med den udviste norske jesuit opholdt sig i Braunsberg, udfærdigede han en fortegnelse over de personer, der var knyttet til det nyoprettede nordiske alumnat, og blandt dem var Mandixen.¹⁵ Ikke længe efter, den 8. marts 1581, afgik den flensborgske jesuit ved døden, som en af de sidste, der blev ramt af en epidemi.¹⁶ Han blev knap 45 år gammel og havde virket i ordenens tjeneste kun 9 år.

---

¹⁴) Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. 11977 (provinshkongregationens akter) f. 45v. Generalen indrømmede også «omnibus Provinciis certis conditionibus, ut possit admittere ad Sacerdotium quosdam non expectato responso ab urbe». Emnet bragtes også på bane i et brev af 8. sept. 1577 til ordensgeneralen fra den polske jesuiterprovinsial Franz Sunyer (ARSI Germ. 156, f. 176).

¹⁵) ARSI Opp. NN. 326 f. 90.

¹⁶) ARSI Germ. 159 f. 63.

Det er ikke vanskeligt at opspore Mandixens katolske inspirationskilde i Flensborg. Sporene fører til den førnævnte Lütke Naamensen¹⁷.

Kort efter Lütkes tilbagevenden til sin hjemby i 1545 havde hans velhavende forældre testamenteret hele deres formue til »Guds ære og fattiges underhold«. Efter forældrenes død i 1549 gjorde sønnen imidlertid ingen tegn på at ville føre testamentets bestemmelser ud i livet. Først efter et par års forløb, da magistraten havde klaget til kongen, afsløredes, at broder Lütke først og fremmest agtede at oprette en skole, hvor man underviste unge i katolsk tro.

Ved testamentets oprettelse afsløres også den nære forbindelse til familien Mandixen. Familiens overhoved Marcus Mandixen blev udset til den ene eksekutor. Den efterladte formue kom også hans søn Henrik til gode. I 1552 anbefalede broder Lütke den unge mand til sin faders stipendium til studier i Rostock eller Louvain, hvorpå Henrik Mandixen 20. maj samme år afgav en højtidelig erklæring om efter endte studier at ville træde i staden Flensborgs tjeneste. I modsat fald var hans fader pligtig til at betale stipendiet tilbage¹⁸. Allerede før sin død 1567 havde faderen bestemt ham til sin efterfølger som eksekutor. Den unge mand var dog en række år fraværende,

¹⁷) Der foreligger en omfangsrig litteratur om denne mærkelige skikkelse. De væsentligste kilder er trykt af O. H. Møller i *Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche ... Ludolphum Naamani ... betreffen* (1775) og *Erneuertes Andenken ... Ludolphus Naamani und dessen gottseligen Eltern* (1774). Kort biografi findes i *Flensborg Bys Historie I*, s. 176 ff. med yderligere kildehenvisninger. Se tillige *Zeitschr. f. Schl.-Holst. Geschichte XIV*, s. 197, Credo 1936 og det nyeste bidrag af J. Nybo Rasmussen, *Broder Lütkes Gymnasium trilingue* (i: *Niels Steensens Gymnasium* 1962).

¹⁸) H. O. P. Sejdlin, *Diplomatarium Flensborgense*, s. 532 ff. Det kan tilføjes, at også Thomas Adersen, der døde 1553, betænkte Henrik Mandixen, idet han testamenterede 1 mark til hver af Marcus Mandixens sønner i Lüneborg, se O. H. Møller, *Erneuertes Andenken Ehrn Thomas Attzersen ...* (1778) s. 2.

således at han først 1570 med broder Lütkes billigelse kunne overtage dette hverv¹⁹.

I et tillæg til testamentet bestemte broder Lütke 1560, at formuen sammen med huset skulle udgøre en stiftelse, der skulle yde understøttelse til skoleelever, der ville tjene Flensborg stad og kirke. Tillige skulle der oprettes en undervisningsanstalt, et »kollegium«. Han synes at have tænkt på en teologisk læreanstalt, en slags præsteseminar, og forestillede sig åbenbart, at undervisningen skulle meddeles i katolsk ånd. Ved stiftelsesbrevets konfirmation i 1566 sørgedes der dog for, at kongen og rådet fik det sidste ord med hensyn til den endelige udformning af skolens undervisningsplan. Broder Lütke har dog sikkert prøvet på at få katolske lærere. Det var imidlertid yderst vanskeligt, og han kom ud for skuffelser, som tilfældet med en vis Jacob Andersen viser. Denne dukkede op i Flensborg 1571 med falske anbefalinger, kaldte sig magister og indyndede sig hos broder Lütke, boede i hans hus på hans regning og synes at være udset til lærer ved den nye skole, sikkert ud fra den forudsætning, at manden var en god katolik. Imidlertid blev han dog temmelig hurtigt afsløret. Der kendes i øvrigt et brev fra ham til Henrik Mandixen, hvori han beretter, hvordan broder Lütke havde indstillet ham til lærerembedet, men magistraten havde nægtet at følge indstillingen, da man ønskede, at kandidaten skulle være bedre klædt. Derfor bad han Mandixen om at udvirke hos broder Lütke, at der blev skaffet noget tøj til ham. Med beklagelse konstaterede brevskriveren, at broder Lütkes velvilje var vendt fra ham på grund af bagtalelser, og han navngav endog ophavsmændene, navnlig en vis Boetius og hans kone²⁰.

Broder Lütke lagde ikke selv skjul på sit sindelag og prøvede tillige på at vinde andre. Han forsøgte således at

¹⁹) O. H. Møller, Erneueres Andenken . . . Ludolphi Naamani . . . s. 16.

²⁰) O. H. Møller, Vermischte Nachrichten . . . s. 34—42.

påvirke den senere superintendent Jacob Fabricius, der boede hos ham et stykke tid. Den gamle mands forkærlighed for den katolske religion fik ham til at oversætte visse latinske og højtyske antilutherske skrifter til plattysk. Da han i slutningen af 1574 mærkede dødens nærhed, lod han forfatte en sidste viljesytring, et tillæg til det førnævnte testamente, hvori han fratog magistraten enhver myndighed over skolen, understregede, at hvad der end doceredes, skulle det være katolsk («Wat se meer willen, ofte schölen lesen, late ick by den Lectores und Gelerden, so idt doch catholicisch»), og slettede det kongelige forbehold. Tilføjelsen blev dog aldrig konfirmeret.

Det var tillige hans sidste vilje, at hans bibliotek altid skulle blive ved skolen. Det var blevet katalogiseret af Henrik Mandixen²¹. Denne havde netop i sommeren 1574 efter to års noviciat hos jesuitterne fået lov til at besøge sin hjemby. Naturligvis optrådte han hjemme ikke åbenlyst som jesuit, men det er nærliggende at formode, at han ikke har holdt det hemmeligt for den gamle franciskanermunk. Måske var dennes ønske om at få gennemtruffet en ændring af testamentet netop inspireret af Mandixens besøg. Men denne var ikke til stede, da hans faderlige rådgiver nytårsaften 1574 for stedse lukkede sine øjne. Den gamle mand har nok glædet sig ved tanken om, at i det mindste en af hans nærmeste gik i hans fodspor. Det har måske været meningen, at Mandixen skulle danne en slags fortrop for et større fremstød. Jesuiterordenens fremmarch og succes i Nordeuropa har sikkert gjort sit til at holde håbet levende hos broder Lütke, der kunne nære et lønligt håb om, at der måske ad åre ville blive oprettet et jesuiterkollegium i hans stiftelse. Dertil var forberedelserne truffet, og med Mandixen som exekutor af testamentet syntes tillige kontinuiteten sikret. Det kom dog

---

²¹) O. H. Møller, Erneuerter Andenken ... Ludolphi Naamani ... s. 28, note.

til at gå anderledes. Broder Lütkes sidste vilje ignoreredes totalt, og snart kom der en ny exekutor i stedet for Mandixen, som ikke kom til at gøre nogen betydelig indsats for den katolske religion i sin hjemby.

Man havde egentlig ventet at møde broder Lütke i den unge novices selvbiografi. Imidlertid fortav Mandixen hans eksistens, men forbindelsen er tydelig nok. Ved registrering af sin velgørers katolske bibliotek har den unge mand haft yderligere lejlighed til at gøre sig bekendt med katolske forfattere, og frøet til hans omvendelse synes at være sået i hans hjerte i hans hjemby, måske allerede, da han fik sin første undervisning, muligvis også med broder Lütke som lærer.

Ved sin eksamination gjorde Mandixen temmelig udførligt rede for sine familieforhold. Han hævdede da, at hans forældre var konverteret til katolicismen før deres død, og at faderen var blevet bragt så vidt gennem læsning af katolske bøger. Af kaldelsesberetningen fremgår, at omvendelsen har fundet sted før sønnens Parisophold²². På grund af mangel på en katolsk præst havde de dog ikke kunnet modtage de sidste sakramenter. Han havde i alt otte søskende, to yngre brødre og seks søstre, ingen af dem katolikker. Af brødrene var den ældste på det tidspunkt død, mens den yngste, som Mandixen betegnede som lærd og begavet, havde vendt sine interesser mod købmandskabet²³. Det var broder Matthias, der blev indskrevet sammen med Henrik i Rostock i august 1555, allerede da baccalaureus i jura²⁴.

Om sine søstre oplyste den vordende jesuit, at fire allerede var gift, den femtes indtræden i ægtestanden var nær forestående, mens den sidste endnu var mindreårig. Af andre kilder ved vi, at en af Mandixens søstre 1560 var

²²) ARSI Fondo Ges. 2: III, f. 69.

²³) Upps. Univ. Bibl. H. 167 s. 93 f. Mandixen siger også, at faderen var født og opvokset i lutheranismen, hvad dog ikke kan holde stik.

²⁴) Se note 5.

blevet gift med den senere rådmand Matthias Christensen. En anden druknede sig 1579. Året efter holdt Erik Marquardsen bryllup med Marcus Mandixens datter, vel den søster, der var mindreårig ved sin broders indtræden i jesuiterordenen 1572²⁵.

Henrik Mandixen var heller ikke den eneste konvertit fra Flensborg. I august 1567 indskreves ved det katolske universitet i Louvain en flensborgenser ved navn *Albert Morderus*. Den unge mand hørte til fattige studenter i en katolsk stiftelse, hvor flere norske studenter havde fundet ophold og husly før ham, deriblandt den senere berømte jesuit Laurentius Nicolai Norvegus²⁶.

Til de konverterede må også regnes intrigemageren *Andreas Lorichius* (Lorck), der stammede fra en fremtrædende familie i Flensborg, hvor hans broder Balthasar var en anset købmand. Lorichius, en udpræget kondottieretype, var en overgang i Frederik II's tjeneste, men efter at være faldet i unåde søgte han til Sverige. Der opnåede han efterhånden Johan III's gunst og beklædte 1577—81 den vigtige post som Sveriges faste udsending ved det polske hof, indtil han var nødt til at stikke af fra embedet på grund af en affære i Livland, som han åbenbart ikke gerne ville stå til regnskab for. Det var vanskeligt for ham at glemme den forurettelse, den danske konge og hansestæderne Danzig og Lübeck havde begået over for ham, de sidste havde beslaglagt nogle skibe med hans varer, så han havde lidt et betragteligt økonomisk tab. Han udkastede en storstilet og fantasifuld plan om Danmarks erobring, og i håb om hjælp knyttede han sig nært til den pavelige udsending Possevino; han havde endog den dristighed at søge paven om støtte. To gange rejste han til

---

²⁵) Johs Reinhusen, *Annales Flensburgenses 1558—1604* (1926), nr. 50, 325, 343.

²⁶) A. Schillings, *Matricule de l'université de Louvain IV* (1961), s. 727 Også nordboernes ophold i Louvain vil blive behandlet indgående i den ovennævnte afhandling.

Rom, og også hos den spanske konge talte den flensborgske lykkeridder sin sag, men forgæves. På den svenske konges bud blev han i 1584 kidnappet, ført til Sverige, og efter kort rettergang kom hans hoved til at pynte Stockholms byport.

Denne mærkelige personlighed tog sig af en lille nevø ved navn Thomas og sendte ham 1580 fra Sverige til Polen, hvor han skulle opdrages af jesuitterne. I 1585 befandt den unge mand sig ved det pavelige alumnat i Braunsberg, ved samme kollegium, hvor hans bysbarn Mandixen var død nogle år i forvejen. Det er muligt, at de to er mødtes, da den unge Thomas kom til Polen omtrent et år før Mandixens død. Men derefter fortabes alle spor. Måske er denne nevø identisk med broderen Balthasars søn Thomas, den senere storkøbmand i København? Alderen kan udmærket passe. I øvrigt optræder Thomas for første gang i Flensborg 1590, først i 1598 dukker han op i København, hvor han købte et hus. Vi ved, at den unge mand, der blev opdraget hos jesuitterne, også konverterede, og der blev i den anledning udtalt et håb om, at han senere kunne bruges i sit hjemland. Flytningen til København falder iøjnefaldende sammen med katolicismens fremstød i Danmark, med en stigende strøm af elever til jesuiterkolerne på den anden side Østersøen²⁷.

Inden århundredskiftet kendes endnu en konvertit fra Flensborg, nemlig *Cosmas Vake*, søn af rådmanden Harder Vake, der var indvandret fra Stade, og Catharina Tor Smeden. Hans forældre blev gift i maj 1562²⁸, og Cosmas, der formodentlig var den ældste søn, må altså være født efter dette tidspunkt. Han havde tre yngre brødre, Thomas, Claus og Hans. Den senere superintendent Fabricius beretter, at tre fremtrædende flensborgensere, Reinhold Tor

²⁷) Også med hensyn til Lorichius og hans nevø henvises til et kapitel i den omtalte afhandling.

²⁸) Reinhusen nr. 80, Alfred Meyse, Tor Smeden. Eine Flensburger Grosskaufmannsfamilie des 16. Jahrhunderts (1939) s. 19 f., 27.

Smede, Hans Kellinghusen og Harder Vake o. 1576 sendte deres børn til universitetet i Strassburg²⁹. Man har altid regnet med Thomas Vake som en af de bortdragende flensborgske studenter³⁰. Det er sandsynligt, at også hans ældre broder Cosmas var med. Da han i september 1586 blev immatrikuleret i Tübingen, var han allerede magister fra Strassburg. I Tübingen studerede han retsvidenskab og disputerede flere gange i tiden frem til 1589; der kendes i alt fire trykte disputater fra denne tid med ham som respondens³¹.

Både Strassburg og Tübingen var protestantiske universiteter, og det var den unge flensborgensers agt at fortsætte sine juridiske studier ved et tredie protestantisk universitet, nemlig Altdorf, hvor han blev indskrevet i begyndelsen af 1590.

I Altdorf var ved denne tid nogle interne stridigheder ved at nå deres klimaks. To år før var den berømte franske jurist Hugo Donellus (1527—91) blevet kaldt til universitetet som lærer. Det blev dog ikke hilst med glæde af den misundelige juridiske professor Hubert Giphanius (1534—1604), der var kommet til Altdorf fra Strassburg 1583. I 1590 tog han skridtet fuldt ud, forlod Altdorf og drog til det katolske universitet i Ingolstadt, hvor han også gik over til katolicismen. I denne strid tog Vake parti for Giphanius og kom hurtigt i klammeri med universitetsmyndigheder, idet han agiterede blandt studenter for at få dem til at følge Giphanius til Ingolstadt. Også Vakes pengesager synes at have været i uorden, og allerede i juli 1590 blev han taget i forvaring, indtil han havde svaret sine kreditorer, kun en måned senere blev han bortvist

²⁹) B. L. Königsmann, *Geschichte der Flensburgischen Stadtschule* (1800) s. 28.

³⁰) Meyse, s. 28.

³¹) H. Hermelink, *Die Matrikel der Universität Tübingen I* (1906) s. 647 (immatr. 26/9); Johs. Moller, *Cimbria literata I* s. 693; Georg Claeden, *Monumenta Flensburgensia I* (1765), s. 206 f.

fra Altdorf og rejste også til Ingolstadt.³² Sammen med ham var en anden flensborgenser ved navn Richard Beier, i begyndelsen af september blev de indskrevet som juridiske studenter ved universitetet³³.

En årrække er der tavshed om hans navn. I marts 1597 blev hans bysbarn Nicolaus Crusius, den senere rektor for Lütke Naamensens skole, promoveret til magister i Strassburg. I den anledning tryktes der en samling hyldestdigte, og blandt bidragydere findes en »Cosmas Vakius Flensburgensis«³⁴. Var det den flensborgske magister og jurist, som vi mødte sidst 1590 i det katolske Ingolstadt? Var han atter i det protestantiske Strassburg for at hylde sin landsmand?

Det er imidlertid iøjnefaldende, at Vake ikke bruger sin magistrertitel fra samme universitet, den var nok en fremhævelse værd. Derfor er det nødvendigt at undersøge andre muligheder.

I mange værker om Flensborg figurerer en vis Cosmas Simonsen Vake, der ifølge Arends var hører ved Flensborgs skole 1590, klosterprædikant 1594 og o. 1596—1626 sognepræst i Bergstedt. Arends mener desuden, at han muligvis er identisk med Cosmas Simonius fra Hamborg, der blev immatrikuleret i Rostock 1587³⁵. Når man går Arends kil-

³²) Elias v. Steinmeyer, *Die Matrikel der Universität Altdorf I* (1912) s. 40, II (1912) s. 181. Om Donellus se *Allgemeine Deutsche Biographie V*, s. 331 f., om Giphanius *ibid.* IX, s. 182 f.

³³) Götz v. Pölnitz, *Die Matrikel der Ludwig-Maximilians-Universität Ingolstadt-Landshut-München I* (1937), sp. 1233.

³⁴) In honorem ornatissimi viri Dn. Nicolai Crusii Flensburgensis Holsati cum in inclyta Argentinensium Academia, a reverendo & clarissimo viro Dn. Philippo Marbachio S. Theologiæ Doctore & Decano spectabili secunda laurea orneretur 10. Martij Anno 1597, amicorum aliquot gratulationes. Argentorati 1597. Blandt andre versforfattere bemærkes Johannes Vake, der i sit bidrag betegner Crusius som sin præceptor.

³⁵) Otto Fr. Arends, *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationstiden til 1864*, II, s. 331.

der efter, viser det sig, at efternavnet Vake kun forekommer i Reinhusens annaler og i H. N. A. Jensens kirkelige statistik³⁶, mens de andre har fornavnet i forbindelse med patronymet Simonis³⁷. Efternavnet i den udgave af Reinhusen, som F. Gundlach udgav 1926, er imidlertid en tilføjelse af udgiveren,³⁸ der åbenbart har følt sig fristet til at følge Jensen, hvis kilde ikke kendes. Men det er sandsynligt, at han ved at bygge på det temmelig sjældne fornavn på eget initiativ har identificeret høreren ved latinskolen med Cosmas Vake, som man på hans tid kun kendte lidt til; man måtte nøjes med de sparsomme oplysninger, som Johs. Møller og Claeden havde fundet. Forvekslingen er ikke så mærkelig, især når man tager i betragtning, hvordan i den nyeste tid den ene forfatter efter den anden blindt synes at stole på den oplysning; selv en så fremragende kender af slesvig-holstensk personalhistorie som Th. O. Achelis kører videre i det gamle spor³⁹. Kronen på værket sættes imidlertid i en ret ny afhandling om Flensborgs musikliv, hvor Cosmas Simonsen Vake uden nogensomhelst smålig skelen til patronymet ud nævnes til søn af Harder Vake⁴⁰. Vi kender i øvrigt ikke andre medlemmer af familien Vake, der får tilføjet deres patronym; familienavnet var så fast forankret i datidens brug, at man ligefrem kunne ønske et patronym som mellemed, så det blev lettere at fastslå slægtskabsforholdet.

Personalhistorien kan være et temmelig indviklet om-

---

³⁶) Reinhusen nr. 780; H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig (1840—42), s. 874.

³⁷) Joh. Heinr. Fehse, Versuch einer Nachricht von den evangelisch-lutherischen Predigern in dem Nordertheil Dithmarschens (1769—73), s. 422 note 56; Joh. Melch. Krafft, Holsteinische Zwey-Hundert Jährige Jubel-Feyer (1730), s. 394.

³⁸) Reinhusen s. XIV.

³⁹) Zeitschrift der Zentralstelle für Niedersächsische Familiengeschichte XIII (1931) s. 152.

⁴⁰) Hans Peter Detlefsen, Musikgeschichte der Stadt Flensburg bis zum Jahre 1850 (1961), s. 221.

råde. I det flensborgske gymnasiebiblioteks musikalie-katalog findes en komposition af Cosmas Vake, som denne har tilegnet sin slægtning Hans Hartmann, den kongelige amtsskriver i byen. Kompositionen er dateret 1598, mens forfatteren agtede at drage fra Flensborg til Strassburg. Detlefsen tilskriver arbejdet den ovennævnte Cosmas Simonis⁴¹, det er en logisk slutning på grundlag af mangelfulde præmisser. Han tager som allerede nævnt ikke hensyn til patronymet og heller ikke til den omstændighed, at Cosmas Simonis i 1598 allerede et par år havde været sognepræst i Bergstedt, langt fra Flensborg.

For at finde frem til den Cosmas Vake, må vi først se lidt på familien. Hvis han ikke var identisk med studenten fra Ingolstadt, kunne han næppe heller være søn af Harder Vake, der sikkert ikke havde to sønner med samme sjældne fornavn. Men der fandtes i Flensborg en anden rådmand Vake, der bar fornavnet Paridum og antagelig var yngre broder til Harder Vake. Denne Paridum blev 1576 gift med Agnete, datter af Hans Kellinghusen. De kunne netop have en søn i passende alder, der altså i lighed med sin fætter og navnefælle o. 1597—98 studerede i Strassburg, som traditionsmæssigt var målet for familien Vakes studierejser. Han har muligvis været hjemme på besøg eller af andre årsager, måske på grund af moderens død, som indtraf i marts 1598, og agtede nu atter at rejse ud. Også slægtskabsforholdet til Hartmann er det muligt at klarlægge, da denne var gift med en anden datter af Kellinghusen. Det forekommer altså sandsynligst, at den Cosmas Vake, der skrev digtet i Strassburg i 1597 og den, der optrådte som komponist i Flensborg året efter, var en og samme person, og ikke en søn af Harder, men af Paridum Vake. Denne antagelse styrkes gennem en oplysning af den utrættelige genealog O. H. Møller, at Paridum Vake havde to sønner,

⁴¹) Ernst Prætorius, Katalog der Musikalien-Sammlung der Königl. Gymnasialbibliothek in Flensburg (1905, Beilage zum Jahresbericht Ostern 1906), s. 14; Detlefsen s. 221.

Cosmas og Hans. Den første blev 1606 gift med borgmester Henrik v. Meerfeldts datter og nævnes senere ved flere lejligheder⁴².

At den første Cosmas ikke kan være identisk med de to andre, bevises tydeligst gennem hans videre levnedsløb. I februar 1598 blev han indskrevet blandt juristerne i Padua⁴³, altså kunne han næppe være komponisten. Godt to år senere, i juni 1600, forpligtede han sig som bayersk hofråd og havde på det tidspunkt erhvervet sig juridisk doktorgrad⁴⁴. I december indskrev han sig i den tyske nations matrikel i Siena og glemte ikke at anføre sin stilling som hertug Maximilians råd.⁴⁵ Da han på sin Italiensrejse i juni 1601 prentede sit navn i den tilsvarende matrikel i Perugia, havde hans titel fået tilføjelsen »equus s. Lateranensis«⁴⁶, antagelig erhvervet under et ophold i Rom, som har været mål for den konverterede flensborgensers pilgrimsrejse. Hans overgang til den katolske kirke er sandsynligvis sket allerede før hans indtræden i bayersk tjeneste. I august 1601 var han atter i Padua⁴⁷. Samme år blev arven efter hans fader, der var død sidst i 1599, bragt i orden. Sønnen Cosmas fik lov til at udføre sin arvepart. I den anledning gav han rådet 200 daler og en sølvhjort⁴⁸.

⁴²) O. H. Møller, Erneueres Andenken Ehrn Thomas Attzersen . . . , s. 36; Stadtarchiv Flensburg A. 34: IV, f. 317v (optaget blandt de 24 mænd 15. februar 1607); Detlefsen s. 112 (som vidne i en retssag 1611); Claeden I s. 353 (som en af de 24 mænd maj 1613).

⁴³) Personalhistorisk Tidsskrift 9: I (1929) s. 37.

⁴⁴) Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Abt. I, Staatsverwaltung 1304, f. 30. Jeg vil gerne benytte lejligheden til at takke arkivet for dets vidtrækkende imødekommenhed ved fremskaffelse af oplysninger om Vake.

⁴⁵) Fritz Weigle, Die Matrikel der deutschen Nation in Siena 1573—1738, I (1962), s. 152.

⁴⁶) Fritz Weigle, Die Matrikel der deutschen Nation in Perugia 1579—1727 (1956), s. 46.

⁴⁷) Personalh. Tidsskr. 9: I, s. 37.

⁴⁸) Reinhusen nr. 1356. Moderen Catarina døde allerede i marts 1598, hvorefter Harder i juli 1599 påny giftede sig, men dette ægteskab varede

Efter Italiensrejsen har Cosmas Vake koncentreret sig om sit arbejde i bayersk tjeneste. Hans fyrste, hertug Maximilian (1573—1651), havde 1598 tiltrådt regeringen. Måske kendte han Vake allerede fra deres samtidige studietid i Ingolstadt. Den unge fyrste ønskede at sikre sig kvalificerede rådgivere, og der blev i hans regeringstid hvervet mange ikkebayrere til de administrative opgaver⁴⁹.

De bayerske arkivalier kan sikkert fortælle et og andet om hofråd Vakes virke. Med velvillig assistance fra bayerske kolleger er det lykkedes mig at fremdrage nogle spredte oplysninger. Af lønningsregnskaberne fremgår det, at Vake fik sin første løn 1602, ialt 700 gylden, nemlig for det første tjenesteår 200 gylden, for det andet år, idet Italiensopholdet er trukket fra, 100 gylden, og endelig for det sidste år (1602) 400 gylden.⁵⁰ Samme år blev han tilfornordnet en hertugelig kommission. Vake synes at have været utilfreds med sin løn, selv om den blev sat op med 100 gylden, og anmodede derfor i oktober 1604 om en yderligere forhøjelse. I ansøgningen anførte han, at det hidtil havde været nødvendigt at spæde til af sin formue, da det var umuligt i München med en årsløn af 500 gylden at klare udgifterne til føde, daglige klæder, brændsel og bolig til sig selv og sine nærmeste. Hertugen bevilgede ham også et engangsbeløb på 200 gylden, altså ingen lønforhøjelse. I november samme år skaffede han sig en ekstra indtægt

altså kun godt tre måneder (se *ibid.* nr. 1250, 1335). Harders testamente er trykt hos O. H. Møller, *Erneuertes Andenken Ehrn Thomas Attzersen . . .*, s. 79 f. Om arvesagen, se *Claeden I*, s. 206 f., L. Rohling, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Flensburg* (1955), s. 308. Bevillingen i *Stadtarchiv Flensburg A. 34: IV*, f. 83 f. (1601 4/12). Hjorten blev 1624 foræret som fadderskabsgave til statholderen Gerhard Rantzau.

⁴⁹) S. Riezler, *Geschichte Baierns*, V (1903), s. 5, 12 f.

⁵⁰) Bayer. Hauptstaatsarchiv Abt. V, Hofzahlamsrechnung 51. Hofrådernes årlige løn lå i begyndelsen af Maximilians regeringstid mellem 200 og 726 gylden, se Riezler VI, s. 71.

ved til hertugen at sælge fire »zimer zöbl«, som indbragte ham den pæne sum af 950 gylden, næsten to års løn⁵¹.

Vake måtte endnu en række år lade sig nøje med en årlig løn af 500 gylden⁵². Men enten har det været tilstrækkeligt eller også forstod han at skaffe sig flere ekstra-indtægter; snart optrådte han tillige som ejendomsbesidder. I 1612 forlenedes han af hertugen med Niederhof i Holzhausen, som han selv havde købt⁵³. Et år senere blev han udnævnt til kansler i Burghausen, en lille by i det sydlige Bayern, beliggende ved Salzach nær dens udmunding i Inn, ikke langt fra grænsen til ærkebispedømmet Salzburg, hvor en anden konvertit fra det danske monarki, københavneren Johannes Kydius, i tiden 1617—22 indtog den vigtige stilling som ærkebispens gejstlige råd⁵⁴. Kansleren varetog foruden kancellifunktioner også forvaltningen og opsynet med alle fyrstelige len i sit distrikt⁵⁵.

Også som bayersk embedsmand har Cosmas Vake vedligeholdt forbindelse med sin familie i Flensborg. Da hans nevø Harder, søn af Thomas Vake, senere juridisk doktor og syndikus i Kiel, under sine studier i Hamborg i september 1616 forsvarede nogle teser, tilegnede han disputatsen til flere slægtninge, først og fremmest til sin farbroder i Bayern⁵⁶.

⁵¹) Bayer. Hauptstaatsarchiv Abt. V, Hofamtsregistratur 423/776. Den egenhændige ansøgning er dateret 25/10 1604, han underskriver sig Vagh. I øvrigt staves hans navn også som Fagh, Vackhe eller Vackhius.

⁵²) Ibid., Hofzahlamtsrechnung 62 (hans sidste løn for det første halvår 1613 androg 250 gylden).

⁵³) Bayer. Hauptstaatsarchiv Abt. I, GU Wolfratshausen 33.

⁵⁴) Om hans skæbne vil der på grundlag af materiale i jesuiterordenens centralarkiv og i arkiverne i Salzburg snart fremkomme en særskilt afhandling.

⁵⁵) G. Ferchl, Bayerische Behörden und Beamte 1550—1804, I (1908) s. VIII, 75.

⁵⁶) Bernhard Werenbergius, Progymnasmatum Politicorum septimum de republica in genere, sive de fine, definitione et divisione ejusdem. Se også O. H. Møller, Erneuerter Andenken Ehrn Thomas Atzersen, s. 36.

Efter seks års tjeneste i Burghausen døde Cosmas Vake i juni 1619⁵⁷, kort efter begivenhederne i Böhmen, som førte til trediveårskrigen.

Cosmas Vake var gift med Maria Katharina von Elsenheim, der hørte hjemme i en indflydelsesrig bayersk embedsmandsfamilie. Allerede af den ovenfor omtalte ansøgning af 1603 synes det at fremgå, at han havde familie, og 1606 bliver han udtrykkelig betegnet som svoger af hofråden Heinrich Elsenheim⁵⁸. Ved sin død efterlod Vake foruden sin enke tre børn: Benno Christoph, Benno Conrad og Maria Katharina. Enken og børnene fik 1620 lensbrev på ejendommen i Holzhausen. Benno Conrad indtrådte i jesuiterordenen og opholdt sig i august 1635 i Neuhausen i Böhmen, hvorfra han bemyndigede en anden til på hans vegne at overtage gården og tiendet i Holzhausen som len⁵⁹. I 1639 befandt han sig i Prag, var da præsteviet og betegnedes som lovende prædikant. Men allerede den 14. oktober samme år døde han, kun 29 år gammel, af en smitsom sygdom, antagelig byldepest. Ved sin død havde han været 10 år i ordenens tjeneste⁶⁰.

De spredte eksempler lader kun glimtvis ane en katolsk aktivitet i Flensborg. Forbindelsen med udlandet styrkede eventuelle spirer, men datidens lovgivning tillod ikke fri udfoldelse i hjembyen, så de konverterede måtte søge deres lykke i det fremmede.

---

⁵⁷) Ferchl I, s. 75.

⁵⁸) Bayerisches Hauptstaatsarchiv Abt. I, Hofkammersessionsprot. 1606, sml. Ferchl, Ergänzungsband, s. 83. Flere medlemmer af familien Elsenheim, se Ferchl, register.

⁵⁹) Bayerisches Hauptstaatsarchiv Abt. I, Gerichtsurkunden Wolf-
ratshausen 33, sml. Ferchl II, s. 1348.

⁶⁰) ARSI Boh. 12, f. 159, Hist. Soc. 46, f. 34. En særlig tak for denne og andre oplysninger skylder jeg ordensarkivaren P. Josef Teschitel S. J. Første uges exercitier omfatter betragtninger bl. a. om synden, døden, dommen og helvedet (via purgativa), Lexikon für Theologie und Kirche III, sp. 1297 ff.

Holger Rosenkrantz, Arndt og Andreä.

Uortodokse strømninger i ortodoksiens tid.

Af **Jens G. Møller.**

Det billede, som pietismens forfattere tegnede af den lutherske ortodoksi, har lige til vore dage været det almindeligt anerkendte og er blevet reproduceret utallige gange: i det ortodokse tidsrum samlede al interesse sig om den rene lære og polemikken mod anderledes troende, mens det kristne liv forsømtes eller i alt fald henvistes til andenpladsen. Ortodoksiens tid er derfor først og fremmest ensretningens og den rene læres, stridsskrifternes og de gigantiske dogmatikkers tid. Nærværende artikel skal imidlertid prøve at give et indtryk af, at dette billede kun dækker den halve sandhed, og at der i virkeligheden fandtes utallige åndelige strømninger og bevægelser i hin ensretningens tid. Vort tema er en episode fra begyndelsen af 1620'erne, som har en vis interesse for dansk kirkehistorie, fordi den lærde Holger Rosenkrantz var stærkt indblandet. — Episoden er tidligere blevet behandlet af J. Oskar Andersen i bogen om Holger Rosenkrantz¹, men J. O. A. har misforstået eller overset adskilligt, som derfor her skal meddeles til sagens nærmere belysning.

I 1621 udkom i Goslar et anonymt latinsk skrift med titlen: *Den pseudoevangeliske uretfærdigheds mysterium, det er: en apologetisk dissertation for afdøde Johan Arndts lære ... mod nogle pseudoevangeliske centaurer og deres sofistiske*

¹) P. 254 ff. og 263 f.

*teologi*². Den anonyme forfatter var en ung tysk læge ved navn *Melchior Breler*³, som kort tid efter blev ansat hos *hertug August den yngre* af Wolfenbüttel-Braunschweig, en fyrste som udmærkede sig ved stor interesse for tidens åndelige strømninger og reformtanker. Det opsigtsvækkende var nu, at Breler dedicerede sin bog — endda på titelbladet — til *Holger Rosenkrantz*.

Bogens forhistoriske er den, at *Johan Arndt*⁴ i sine indflydelsesrige skrifter, bl. a. de berømte 4 (senere 6) bøger *vom wahren Christentum* stærkt havde understreget helliggørelsens nødvendighed. Samtidig nærede Arndt stor kærlighed til de middelalderlige mystikere (han udgav selv en række af dem), og han kom iøvrigt også for skade at citere den protestantiske mystiker *Valentin Weigel*⁵. Det ene med det andet bevirkede, at der i visse kredse blev rettet voldsomme angreb på Arndt og hans formodede kætterske opfattelse. Arndt blev — med større eller mindre ret — beskyldt for at være weigelianer, rosencreutzer og meget andet. Alt efter det princip, som Johan Gerhard formulerede således:

»Qui studium hoc aevo pietatis graviter urget,
Et sophias partem tractat unquam sacrae,
Ille Rosaecrucius vel Weigelianus habetur,
Et nota turpis ei scribitur hereseos«⁶.

²) *Mysterium Iniquitatis Pseudoevangelicæ: Hoc est: Dissertatio Apologetica Pro Doctrina Beati Joannis Arnd, . . . Adversus Centauros Quosdam Pseudoevangelicos et sophisticam illorum Theologiam*. Det kgl. bibliotek besidder to eksemplarer med let varierende udstyr og tryk.

³) Se om ham, Moller, *Cimbria literata* II, p. 24 ff.

⁴) Død 1621 i Celle som superintendent i fyrstendømmet Lüneburg.

⁵) Død 1588. Hans skrifter tryktes første gang 1609 ff., men cirkulerede i afskrifter forinden.

⁶) Citeret efter A. Israel, *Valentin Weigels Leben und Schriften*, Zschöpan, 1888, p. 30.

Her tog nu blandt andre Breler forsvaret op og dedicerer sin bog til Rosenkrantz med en fortale, hvori han taler om de ugudelige tider, som er sådan, at mens det en gang var Arndt (eller Jesus, formuleringen er bevidst dobbelttydig), som drev kræmmerne ud af templet, så har evangeliekræmmerne nu drevet Arndt (eller Jesus) ud. Og årsagen er den gammelkendte: kætteri. *Det* er den forbrydelse, som farisæere og hyklere og pseudoevangelister (altid) pønser på⁷. Og Breler henvender sig direkte til Rosenkrantz: »Du, den lærdeste blandt de ædlest, den ædlest blandt de lærde og blandt begge den bedste, har i mange år kendt deres (farisæernes og hyklernes) sande jeg (genium); du blander slangen med duen og videnskaben med livet således, at du alene er den værdige, som jeg kan anbefale denne Kristi sag. Han (Kristus), som du nu — hvad jeg ikke skal påminde dig om — fornemmelig bør beskytte ved dine skrifter, som ikke længere bør holdes tilbage, og endvidere, som du har gjort det hidtil, ved forbillede og liv«. Breler fortsætter: ». . . du har heller ikke skjult hverken over for Arndt eller mig, hvormeget du skylder ham (Arndt). At en mand, som er meget kyndig i de guddommelige ting, alene ved læsning af Arndt pludselig er blevet befriet fra en åndelig nedtrykthed (tristitia), som ikke læsningen af nogen teolog, ingen samtale kunne sprede, det er ikke hans, men Kristi ros, men det er din (ros), at du senere har villet drage til ham (Arndt) på en lang rejse, har villet tale med ham og ære ham . . .«.

Denne dedikation bevirkede nu, at Rosenkrantz — som tidligere Arndt — fik ry for at være weigelianer, rosencreutzer o.s.v., og ovenikøbet blev han skarpt angrebet af sin tidligere mentor og ven, den tyske teolog *Daniel Cramer*. For at rense sig skrev Rosenkrantz da i 1622/23 et langt apologetisk brev til Cramer, der — som næsten alle Rosenkrantz' skrifter — er beregnet på offentliggørelse gennem

⁷) Sml. J. Oskar Andersens unøjagtige referat p. 254!

afskrifter⁸. Heri afviser han blankt beskyldningerne for at være rosencreutzer eller weigelianer — socinianerne dedicerede en katekisme til det teologiske fakultet i Wittenberg, men deraf kan man da ikke slutte, at Wittenberg er soci-niansk⁹. Iøvrigt forholder det sig således med hans bekendtskab med Breler:

Rosenkrantz var først blevet gjort opmærksom på ham gennem hertug Ulriks råd, *Theodor Bussius*, og havde derefter tilfældigt truffet ham på en kro i Holsten under en gesandtskabsrejse i 1620. Han havde ikke haft noget at udsætte på ham, men på den anden side heller ikke givet ham anledning til at dedicere sig forsvarsskriftet for Arndt, selvom Breler af deres samtale havde kunnet forstå, at han, Holger Rosenkrantz, havde elsket Arndt fra det øjeblik, han i sit logi havde fået besøg af ham under en Tysklandsrejse i 1616. — Endelig havde Rosenkrantz dagen efter samtalen i kroen, en søndag, slået følge med Breler og underholdt sig med ham i nogle timer. Rosenkrantz gør altså rede for disse forhold og fralægger sig ethvert ansvar for Brelers bog. Iøvrigt mener han ikke, at Breler bør regnes til weigelianerne, omend der kan rettes alvorlige indvendinger mod hans bog, først og fremmest p. gr. a. dens uforsonlige tone. Og trods sin sympati for Arndt har Rosenkrantz også meget at udsætte på dennes skrifter¹⁰.

Så vidt Rosenkrantz selv. Men vi kan hente yderligere oplysninger vedrørende mødet med Breler og de forskellige implicerede personer fra vore kilder: Hvem var nu for det første Bussius? Theodor Bussius var hofråd hos den danske hertug Ulrik og havde truffet Rosenkrantz under en af dennes tidligere gesandtskabsrejser — Rosenkrantz var jo rigsråd — i 1619. Det fremgår af hans breve til Rosen-

---

⁸) Der eksisterer nu i hvert fald to. Her er benyttet den i Ny kgl. samling, 1378, som fylder 178 foliosider.

⁹) Brevet til Cramer p. 8(—9).

¹⁰) Ibid. p. 9—17.

krantz, at han var »arndtianer«¹¹, og det samme gjaldt hans bror lægen Georg Bussius¹². Meget naturligt tog han sig af en meningsfælle, Breler, og anbefalede ham til Braunschweigs kansler¹³, hvilket formodentlig har bevirket hans ansættelse hos hertug August¹⁴. Bussius kunne så meget des lettere gøre sin indflydelse gældende i Braunschweig, som han — foruden at være hertug Ulriks råd — også var hofråd hos hertug August¹⁵.

I redegørelsen for sit tilfældige møde med Breler fortæller Holger Rosenkrantz i brevet til Cramer, at han første gang hørte Breler tale, »injecta, ni fallor, a Bibliopola Hamburgensi Michaelae Heringio, Tauleri a se brevi publicis typis sub meo nomine denuo describendi mentione . . .«¹⁶ J. Oskar Andersen har i farten refereret stedet således: »Den gang blev det sagt ham, at Breler ville udgive et forsvar for Arndt og dedicere ham bogen«¹⁷. Men her er jo tale om en udgave af *Tauler* (Taulerus), den berømte middelalderlige tyske mystiker og forfatter til en postille, som gennem tiderne har været søgt opbyggelseslitteratur. Denne udgave skulle altså besørges af en hamburgensisk boghandler, *Hering*, under Rosenkrantz' navn. — Bogen findes på det kgl. bibliotek og er en stor folioudgave af Taulers postille, *Theologia Deutsch* og Thomas a Kempis' »Kristi efterfølgelse«, udgivet i Hamburg 1621 af Michael Hering og dediceret til Albrecht Skeel, Gerhard Rantzau, Ditlev Rantzau og — Holger Rosenkrantz! — Bogen er forsynet med udaterede fortællinger af Johan Arndt (som

¹¹) »Breve til og fra Holger Rosenkrantz« i *Kirkehist. Saml.* 3. Række, b. VI, nr. 73.

¹²) Jfr. slutningen af Morsius' nedenfor nævnte brev.

¹³) J. Oskar Andersen, p. 255, note 2.

¹⁴) Endnu i 1622 synes han ikke i tjeneste hos hertug August, jfr. dedikationen i nedennævnte »Vindiciæ«.

¹⁵) Jfr. artiklen om ham i *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udgave.

¹⁶) Brevet til Cramer p. 9 f.

¹⁷) P. 255.

tidligere havde udgivet de pågældende skrifter) og Luther, og den synes ikke at have noget med Breler at gøre.

I dedikationen, som er dateret 1. januar 1621, skriver Hering selv bl. a.: »Und weil ich Woledle/Gestrenge/Ehrenveste und Manhaffte/ Grossgünstige Junckherrn/ gebietende Herrn/ vorm Jahr/ auff dem Fürstlichen Residentz hause Gottorff in Holstein/ solch mein vornehmen der postill (nemlig at udgive den påny) Ewer E. E. E. G. G. G. G. zum theil eröffnet/ haben daran dieselben ein sonders gefallen getragen/ worauff ich desto freudiger mit dem Druck fortgefahren . . .«, så dedicerer Hering nu bogen til disse fire.

Om den rejse i 1620, hvorunder Rosenkrantz altså havde truffet både Hering og Breler, er vi vel informerede¹⁸. I egenskab af rigsråder skulle Skeel og Rosenkrantz forhandle med hertugen af Gottorp i følgende indviklede sag: Både hertugen og Christian IV ønskede at hævde deres stilling over for Hamburg. Som et middel hertil ville Chr. IV have sin søn Frederik indsat som »koadjutor« i ærkestiftet Bremen, men de samme planer havde den gottorpske Hertug — der iøvrigt var en nevø af stiftets indehaver — for sin søn¹⁹. — Gert (eller Gerhard) Rantzau, som var statholder i hertugdømmerne²⁰, og Ditlev Rantzau, som var landråd sammesteds²¹, er formodentlig de to holstenere, som skulle ledsage Skeel og Rosenkrantz på færdens²². Og under forhandlingerne med hertug Frederik på slottet i Gottorp har disse fire mænd da truffet Hering, og senere har Rosenkrantz igen været sammen med ham i den kro, hvor også Breler overnattede.

¹⁸) Jfr. allerede J. Oskar Andersen p. 164.

¹⁹) Kr. Erslev, *Rigsraad og Stændermøder i Kristian IV's Tid I*, 1883—85, p. 306 f. Jfr. *Sønderjyllands Historie III*, 1940, p. 13. (Johanne Skovgaard). — Forresten trak Chr. IV som bekendt det længste strål

²⁰) Se *Dansk Biografisk Leksikon* 2. udg.

²¹) Se *Dansk Biografisk Leksikon* 1. udg.

²²) Jfr. Erslev, op. cit., p. 306.

Den ydre ramme for Rosenkrantz' møde med Breler er således fuldt oplyst og Rosenkrantz' egne forklaringer verificerede. Men det virker nu påfaldende, at kernen i Brelers dedikation, omtalen af den hjælp, som Holger Rosenkrantz skal have fået ved at læse Arndt, berører Holger slet ikke i sit brev til Cramer. Kan det da tænkes, at Rosenkrantz har modtaget en impuls fra Arndt (hvem han altså har truffet personligt og været i inddirekte forbindelse med), som han forbigår eller glemmer, men som han har nævnt for Breler? Et sikkert svar kan ikke gives, men det er i hvert fald ikke umuligt af kronologiske grunde²³. Rosenkrantz' vækkelse kan med sikkerhed dateres til omkring 1598 eller 99. Men allerede i 1597 havde Arndt udgivet *Theologia Deutsch* med et forord, hvori han drager til felts mod sin samtids »theologia disputatrix, verbosa, ventosa, et contentiosa« — og sådanne udfald kan nok tænkes at have sat gang i Rosenkrantz, som i sin ungdom havde optrådt som en disputator for herren. I dette forord havde Rosenkrantz også kunnet læse: »Wo wir nicht rechte Busse thun werden/ so wird Gott die reine lehre von vns nemen/ vnd wann wir gleich in den Streitbüchern vnnd disputationibus sessen biss vber die orhren«. For Rosenkrantz — som for så mange andre — var tidens disputeresyge blevet den store anfægtelse, og ganske på linie med Arndt taler han i brevet til Cramer (hvor han skildrer sin åndelige udvikling) om, at det er en gammel klage i kristenheden, at mens alle kalder sig kristne, så er det så få, som viser et hjerte og sind, som er påvirket af erkendelsen af Kristus og kærligheden til ham, mens man derimod disputerer om, ja »sønderriver« alt, hvad i skriften er overleveret til frelse²⁴. Men Arndt lader ud fra denne iagttagelse dogmatikken ligge og koncentrerer sig om det kristne liv: »Dann die Erkenntniss Christi stehet mehr in praxi in der vbungen

²³) Som hævdet af J. Oskar Andersen p. 149.

²⁴) Brevet til Cramer, p. 59 f.

der Christlichen Tungenden/ vnd früchten des Geistes dann in der wissenschaft (sic) vnd theorica²⁵. Rosenkrantz, derimod, ser redningen i en fornyelse af *læren* på skriftens grund — og heri adskiller han sig fra Arndt såvel som fra tidens øvrige reformortodokse. Men det er meget vel tænkeligt, at Arndts forord kan have influeret Rosenkrantz' »vækkelse«. En antydning af, at det forholder sig således, tør man måske se deri, at netop Breler, som skrev om Arndts betydning for Rosenkrantz, vidt og bredt citerer forordet fra 1597 i sit andet (nedenfor omtalte) skrift.

Det ses, at Rosenkrantz — vel at taktiske grunde — går så let hen over sit forhold til Arndt og kredsen om ham, at han kun nævner sit møde med Arndt i 1616, som jo ikke lod sig bortforklare. Man kunne da tænke sig, at der også lå et reelt indhold bag beskyldningerne for rosencreutzeri og wiegelinanisme, som Rosenkrantz ikke vil komme ind på.

Weigelianer har Holger Rosenkrantz nu ikke været. Vel genfindes den samme frontstilling (f. eks. over for ortodoksiens lære om den tilregnede retfærdighed, *justitia imputata*) undertiden i både Rosenkrantz' og Weigels skrifter. Men Weigels lære om det indre ord, hvorefter også skriften skal tolkes, er Rosenkrantz fuldstændig fremmed. Rosenkrantz var — og ville være — skrifteolog, ikke mystiker.

Men har Rosenkrantz da været medlem af rosencreutzerernes »ældgamle broderskab«? Heller ikke det, af den simple grund, at rosencreutzerne aldrig har eksisteret. Både deres berømmelse og deres eksistens skylder de nogle skrifter af den württembergiske teolog, *Johan Valentin Andreaä*²⁶, fra 1614 og 15. I disse skrifter havde Andreaä foregivet eksistensen af et 200 år gammelt broderskab, som ville reformere »det menneskelige og det guddomme-

²⁵) Alle citaterne er hentet fra en udgave, som kom i Magdeburg 1605. Det forord, som er trykt hos Hering, er noget forkortet.

²⁶) Død 1654. Om ham, se Hölschers artikel i *Realencyklopädie für protestantische Theologie*, 3. udgave.

lige« på et pansofistisk grundlag: natur og bibel stemmer overens. Hele historien serveredes i en fantastisk-mystisk iklædning, og den vakte enorm opsigt i datiden. »Überall wurde von geheimen Brüderschaften gefabelt«²⁷. Men Andreä, som iøvrigt var ven og beundrer af Arndt, nøjedes ikke med at holde offentligheden for nar. Han søgte selv flere gange at danne et *kristent* broderskab, et *societas christiana*, som skulle råde bod på tidens brøst, en art kristen udformning af rosencreutzernes foregivne broderskab. Han siger senere selv om formålet: »Mein Ziel war, Christum wieder an seinen Ort zu stellen, nachdem ich die alten religiösen wie literarischen Götzenbilder zerbrach«²⁸. Blandt de mænd, som var udset til at deltage i broderskabet træffer vi på Arndt, Johan Gerhard og medicineren Daniel Sennert — alle tre mænd, med hvem Rosenkrantz stod i forbindelse²⁹.

I 30-årskrigen virvar lod planerne sig ikke føre igennem, selvom Andreä endnu i 1628 fik oprettet et *societas christiana* (nu på et snævert konfessionelt grundlag), men et par af de skrifter, hvori han i 1620 skildrede selskabets ideelle indretning, er siden blevet genfundet³⁰. Det drejer sig om *Christianae Societatis Imago* og *Christiani Amoris Dextera porrecta*. Som selskabets *scopus* »i kort sammenfatning« angives, »at efterligne og fremstille vor Frelasers lære og sæder med mund, hjerte, ord og gerning«³¹. Broderskabets leder skal være en vis from og klog tysk fyrste — der tænkes på Hertug August af Braunschweig, som An-

²⁷) W.-E. Peuckert, *Die Rosenkreutzer*, Jena 1928, p. 179.

²⁸) Peuckert, op. cit. p. 187.

²⁹) Et brev fra Rosenkrantz til Sennert i *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. Række, VI, p. 71 f. Ifølge *regnskabsbogen* p. 53 (Udg. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litt., 1955) får Sennert i 1631 tilsendt 100 rigsdaler.

³⁰) Fundet først i engelske oversættelser og dernæst latinske afskrifter og publiceret i begge skikkelser af G. H. Turnbull i *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 73 og 74 (1954 og 55).

³¹) Op. cit. 73, p. 418 (Imago).

dreä brevvekslede livligt med. Ved sin side skal lederen have et råd på tolv medlemmer, hver med sine særlige opgaver. En af dem er »teologen«, og han omtales således:

»Altså har teologen biblen, som han tror (rummer) ikke blot religionens fundament, men al visdoms, klogskabs og magts dyb på een gang og indbegrebet af denne verden. I den finder han Kristus, vort midtpunkt og sandhedens og godhedens fyrste, som vi skal formes efter, hvis ikke alt vort skal vakle . . . Således bliver biblen for os, fra at være genstand for stridigheder og rustkammer for disputeren, troens ark, bønnernes hellighed, kærlighedens scepter, mysteriernes forråds-kammer, alle dyders skole, visdommens skueplads«³².

Man ser, at det pansofistiske drag, de angivne rosencreutzers kendemærke, stadig er tydeligt: biblen er ikke blot religionens fundament, men rummer i sig al verdens visdom, »indbegrebet af denne verden«. Men samtidig finder vi her, som hos Arndt og Rosenkrantz, at vi skal *formes efter* Kristus, og ordene om biblen, som skal ophøre med at være genstand for disputeren og i stedet blive en troens ark for os, er som talt ud af Rosenkrantz' hjerte.

Hvis Rosenkrantz da har haft sympati for rosencreutzerne, så har det nok været for Andreäs kristne udformning af sin ungdoms litterære falskneri. Men som vi skal se, har de tyske anklagere ikke haft helt uret i at kalde den lærde Holger for rosencreutzer, heller ikke selvom de jo dermed tænkte på rosencreutzernes pansofistiske broderskab.

I 1617 fik Holger Rosenkrantz et brev fra *Joachim Morsius*, en omvandrende litterat, som stammede fra Hamburg, hvori Morsius udtrykte ønske om at måtte blive

³²) Op. cit. 73, p. 421, (Imago). Teksten synes ikke helt klar, i hvert fald har den engelske oversættelse fordrejet meningen, op. cit. 74, p. 156.

optaget blandt Rosenkrantz' klienter³³. Denne Morsius var hele sit liv optaget af tidens reformplaner, de være sig naturfilosofiske eller teologiske, og på alle sine rejser var det hans lidenskab at træde i forbindelse med hemmelige broderskaber, først og fremmest rosencreutzernes. Han udgav således i 1616 en skrivelse, stilet til rosencreutzernes selskab, hvori han tryglede om en sammenkomst³⁴! Som et minde om hans rejser foreligger det såkaldte *Album Morsianum*, hvori Morsius har ladet sine bekendtskaber skrive, og hvori han har samlet meget materiale til belysning af tiden og dens reformtanker. Desværre er Albummet bortkommet i forbindelse med begivenhederne under anden verdenskrig³⁵, men i Schneiders bog er opført en alfabetisk liste over de mænd, som har skrevet i albummet, hvorved det er muligt at rekonstruere Morsius' rejser og danne sig et billede af hans bekendtskabskreds³⁶. Vi kan således se, at han i 1617 opholdt sig i København, hvor bl. a. Caspar Bartholin, Brochmand og Resen — alle venner af Rosenkrantz — har skrevet i albummet og sikkert henledt hans opmærksomhed på Rosenkrantz³⁷. I København så lidt som andet steds fandt Morsius rosencreutzere, men hans utrættelige søgen bragte ham i kontakt med ikke alene en lang række af de mænd, som excellerede i naturfilosofi og mysticisme (f. eks. Jakob Böhme og dennes elev Frankenberg), men også med reformteologer som Arndt og deres velyndere (f. eks. den flere gange omtalte hertug August af Braunschweig). Endelig nåede han i 1629 til Andreä i Württemberg, og her fandt han noget af det, han søgte. Der er bevaret et brev fra 1643, i hvilket Morsius bl. a.

---

³³) Brevet i *Kirkehist. Saml.*, 3. Række VI, p. 757 ff. Om Morsius, se H. Schneider, *Joachim Morsius und sein Kreis*, Lübeck 1929.

³⁴) Schneider, op. cit. p. 31 f.

³⁵) Efter velvillig meddelse fra Bibliothek der Hansestadt Lübeck i brev af 22. jan. 1963.

³⁶) Op. cit. p. 79 ff.

³⁷) Selv henviser Morsius i brevet til bl. a. Daniel Cramer!

fortæller om resultatet af besøget hos Andrea³⁸. Andrea's societas behagede Morsius i den grad, at han ville bruge alle sine penge og alle sine optegnelser om hemmelige ting (collecta arcana) på dette eller et lignende foretagende. Morsius fortæller videre, at han af Andrea fik foræret tolv eksemplarer af de ovennævnte skrifter, *Imago* og *Dextera porrecta*, »die ich folgender Gestalt distribuiret habe« — og her følger så en liste over tolv mænd, som Morsius (eller Andrea) åbenbart har ment, ville være interesserede³⁹. På førstepladsen blandt dem nævnes hertug August nok en gang, og det femte eksemplar er blevet givet til:

»Illustris quondam Senator Regni Danici ac Regis Consiliarius, Oligerus Rosencrantzius, qui quanti hoc sanctum institutum fecerit, peculiari libro testatus, cujus procul dubio apud filios et Henricum Ernesti Ms. exemplar extabit«.

Altså: Rosenkrantz har fundet stort behag i disse planer og bevidnet det i en bog, som skulle findes i manuskript hos hans sønner eller Henrik Ernst⁴⁰. Desværre kendes dette manuskript ikke længere, vi kan ikke vide, hvorledes Rosenkrantz har vurderet Andrea's projekt, men at han har fundet behag i det, kan efter det ovenfor citerede ikke undre. Morsius selv har øjensynligt ment, at Rosenkrantz delte hans interesser for pansofi og naturfilosofi, og han har opfattet Andrea's skrifter som udtryk for sådant. I 1626 havde Morsius som formidler tilbudt Rosenkrantz nogle bøger, som indeholdt »verdens højeste videnskaber« og ligeledes tilbudt ham nogle »secretissima arcana universa«⁴¹. Og i hvilken stemning Morsius har overrakt

³⁸) Brevet er trykt forskellige steder, her citeres efter Schneider, op. cit. p. 57 ff.

³⁹) Hele brevet vrimler iøvrigt med navne på naturfilosoffer og reformteologer.

⁴⁰) Professor i Sorø og discipel af Rosenkrantz.

⁴¹) Afskrift af brevet i Ny kgl. Samling 1291, 4to, p. 115.

et af Andreäs skrifter til Rosenkrantz fremgår af hans afsluttende ønske i brevet om, at han selv måtte få bare sidstepladsen blandt et sådant broderskabs »vandringsmænd, forskere og samlere af oldtidens mindesmærker og naturens hemmeligheder ...«⁴². — Hvornår Morsius overrakte skriftet, ved vi ikke, men måske i okt. 1632, da Rosenkrantz skrev i hans album.

Med udgangspunkt i Brelers dedikation har vi nu fremdraget forskelligt, som belyser den stilling Holger Rosenkrantz omkring 1620 indtog (eller kunne have indtaget) til en række af tidens åndelige bevægelser. Fra bekendtskabet med Breler til bekendtskabet med Morsius ser vi ham i stadig kontakt med alt, hvad der rørte sig bagved eller uden om den rene lære⁴³. Og det er ganske klart, at i begyndelsen af det syttende århundrede har reformortodoksien i alle sine facetter haft sine fornemste tyske repræsentanter i Arndt og Andreä, men herhjemme i Holger Rosenkrantz⁴⁴.

Til slut skal det nævnes, at en hamburgensisk teolog angreb Brelers bog, og også han dedicerede sit værk til Holger Rosenkrantz. Men Breler lod sig ikke slå ud. Han skrev rask væk et svar på 1000 sider, som udkom i 1622 under titlen *Vindiciæ Pro Mystério Iniquitatis Pseudoevangelicæ/ Adversus Pseudoevangelicum Declamatorem et Postillatorem Hamburgensem*. Men nu var han dog blevet så klog af skade, at han ikke dedicerede skriftet til Holger Rosenkrantz, men til ... hertug August den yngre af Braunschweig!

⁴²) Schneider, op. cit. p. 60.

⁴³) Breler og Morsius kendte iøvrigt hinanden, se citatet fra et brev fra socinianeren Ruarus i *Cimbria literata* II, p. 125.

⁴⁴) En sammenligning med hertug August halter derimod, fordi Rosenkrantz ikke bare optrådte som mæcen, men ved sine skrifter tog aktivt del i reformforsøgene.

En Jødedaab i 18. Aarhundrede.

Af **Troels Dahlerup.**

Omkring Midten af 18. Aarhundrede udfoldedes der en kraftig Bevægelse for kristen Mission blandt de i Danmark værende Jøder. Ved Reskripter af 1744 og 1746 bestemtes, at Jøder, som begærede Oplysning om den kristne Tro, kunde modtage Understøttelse i Undervisningstiden, hvilket i Praxis oftest skete ved, at de overantvordedes en velhavende, som Regel københavnsk Kirkes Omsorg.

Antallet af Proselytter voksede, hvorfor der 1754 i de dansk-norske Kirker holdtes en Kollekt til Hjælp for Missionen; men alt i alt var Resultaterne vist pauvre. Især synes Mulighederne for Understøttelse at have tiltrukket en lidet ønskværdig Kategori af Ansøgere, for hvem de pekuniære Gevinster antagelig var Hovedmotivet.

Dog var der selvfølgelig ogsaa »værdige« Ansøgere; og da man til nu fortrinsvis har beskæftiget sig med Klinten iblandt Hveden¹, kan nedenstaaende Beretning tjene til dels at afrunde det hidtidige Billede, dels at udvide vort Kendskab til den tidlige jødiske Indvandring og Bosættelse. To Forhold synes især at have haft en gunstig Virkning paa Sagens Forløb, dels at den foregik i et rent Landmillieu, dels at et hvert Haab om pekuniær Understøttelse af større Omfang udelukkedes.

En detailleret Gennemgang af Sagens talrige Akter er lykkeligvis ikke nødvendig, da den paagældende Sognepræst paa Opfordring af Biskop Harboe, som siden 1748

---

¹) F. Ex. Weitemyer i Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur I S. 337 ff.

var adjungeret sin Svigerfader Peder Hersleb, den 5. November 1755 indsendte den nedenfor aftrykte Beretning, som kun sjældent behøver at uddybes med de originale Aktstykker. Foruden den detaillerede Skildring af selve Fremgangsmaaden ved Undervisningen er især Historiens Fortsættelse interessant til Belysning af Spørgsmaalet om Mulighederne for en vellykket Assimilation, hvorfor de nyomvendtes Levevilkaar i den nærmest efterfølgende Tid er gjort til Genstand for en kortere Undersøgelse.

EFTERRETNING ANGAAENDE DEN JØDISKE
FAMILIE, SOM BLEV DØBT I SKAMSTRUP KIRKE
D. 23de JULII 1755.

Den jødiske familie, som d. 23de julii a. c. blev døbt i Skamstrup Kirke i Tudse-Herredet i Siellands stift, bestoed af 8 Personer. Faderen, som tilforn heedte *Nachman Wulf* og lod sig kalde *Jochum Wulf*, men i Daaben fik det Navn *Albrecht Friderich*, siger sig at være født af jødiske Forældre udi en liden Bonde-Bye, som heder *Persekel*, der skal ligge paa de Polske Grændser udi *Mark-Brandenburg*. Hands Fader, som bar det Navn *Wulf*, skal være døet, da Hand var 9 Aar. Herpaa kom Hand strax iblandt fremmede og først til en Jøde, som boede icke langt fra *Neu-Rupin* i *Middel-Mark*, men Stedets Navn erindrer han ey. Der var Hand nogle Aars Tiid, og kom saa fra Ham til samme Mands Svoger, som boede i *Bernau*, een liden Sted 3 Miile fra *Berlin*, hvor Hand ungefær var i 9 Aar og blev holdet til Kiøbmandskab. Derpaa begav hand sig i Ægteskab med den Kone, hand endnu har, hvis Forældre da boede og skal endnu boe i *Friedeberg*, som ligger i *Nye-Mark* udi dend Fridebergiske Kreds i *Mark-Brandenburg*. Hendes Navn var tilforn *Kælæh*, og fik Hun i Daaben det Navn *Wibeche Sophia*. Udi *Frideberg* skal de først have boet i 2 Aar, og samme Tiid avlet deres ældste Søn, som tilforn heedte *Wulf*, men i Daaben fik det Navn *Peder*. Derpaa

skal de ved *Paasche* Tiider 1745 være reyst til *Moislingen*, een liden Flekke strax ved *Lübeck*, som tilhører *Hans Excellence* Hr. Geheime Conferentz- og Land-Raad von *Brokdorf*¹, i hvilken liden Bye eendeel Jøder skal opholde sig. Her har de boet indtil 1752 i *Julii* Maaned, da de ere reyst derfra. Her skal de udi deres Ægteskab have avlet Deres 4 Døttre, nemlig den første, som tilforn heedte *Passa*, i Daaben kaldet *Bartha Catharina*; Den anden tilforn kaldet *Maria*, nu *Karen*; Den tredie tilforn kaldet *Hanna*, nu *Beata Sophia*; Den fierde tilforn kaldet *Sarah*, nu *Mette Amalia*.

Andledningen til at de forlod dette Sted, fortæller Faderen at være denne: Hand havde en temmelig tiid tilforn fattet i sinde at ville være en Christen, og det efter hands egne Ord, fordi at hand mærkede, at dend jødiske *Religion* var falsk, og at *Messias* maatte være kommet; Hand havde nogle gange aabnet sine Tanker for sin Kone, men hun vilde icke beqvemme sig dertil. Han tænkte derfor, naar Hand fik hende til Khafn., saa skulle det gaae bedre and, hvorfor Hand reyste 14 Dage foran, og saa snart Hand kom til *Kiøbenhavn*, meldede sig strax hos Hr. Biskop *Hersleb*, at Hand havde dette forsæt. Hans Høyædle Høyærværdighed skal da og meget kiærlig strax have taget sig ham an. Da nu Konen kom til Khafn., var hun af samme sind som tilforn, og siden Hand gierne ønskede, at Hun tillige med Ham og deres Børn skulde andtage dend *Christelige Religion*, men Konen ikke vilde, saa torde Hand ey gaae til Hands Høyædle Høyærværdighed igien. Hand reyste derfor strax med sin Kone ud paa Landet og kom til at boe udi en liden Lands Bye kaldet *Sipperup*, som ligger i *Syndersted* Sogn, *Annex* til *Ondløse*. Her boede de til *Paaschen* 1754, og er der født deres yngste Søn tilforn kaldet *Levin*, men nu *Joachim Hartvig Johan*. Derpaa flyttede de her til *Skamstrup* jost ved sidst omtalte *Paasche* Tiid.

Udi *Skamstrup* Sogn i *Skamstrup* Bye havde de neppe

boet 3/4 Aar, førend der gik et Rygte, at de vilde forlade dend *Jødiske Religion*. Samme Deres Forsæt gav Manden mig selv tilkiende jost en Løverdag, nemlig d. 4de *Januarii* a. c., fortalte mig, hvad jeg har allerede andført, hvorledes hand længe havde haft dette forsæt, men var af sin Kone bleven hindret derfra, indtil Hun endelig omsider havde selv engang i forrige Aar sagt til ham: Skulde jeg nogen Tiid blive en *Christen*, skeedte det her. Af deen Leylighed sagde hand, at hand betiente sig, og takkede Gud, at det var nu kommet saa vidt, at Hun tillige med ham havde faaet samme Tanker.

Jeg foreholdt ham, alt hvad mig ved Guds Naade var mueligt, og jeg kunde holde fornødent i saa vigtig een Sag, for at undersøge, om mand kunde haabe, at det icke skeedte af nogen urenne Hensigter, og at det nu var Hans Alvor. Samme tog jeg og paa det nøyeste i agt i henseende til Hands Kone. Jeg mærkede i min Samtale med dem om dend jødiske *Religion*, at de veedste kuns saare lidet, hvorudi dend bestoed, saa at dend nok uden Tvivl har allenne bestaaet hos dem derudi, at de har taget visse udvortes Ting i agt, hvorom Jeg blev ved Deres underviisning i dend *Christelige Religion* end meere overbeviist. Da jeg nu saaledes havde i nogle Dage prøvet dem, nægter jeg ikke, at jo Haab og Frygt havde stor Striid med hinanden i mit Gemyt. Imidlertiid vidste jeg, det var min underdanigste Pligt at tilkiendegive denne Sag for min Øvrighed, saa og at anvende ald Fliid paa dem, om deres Siæle-Sorg blev mig betroet, som de tillige selv havde forlanget.

Jeg skrev derfor først d. 13. *Jan. a. c.*² til Hans Høyædle Høyærværdighed Biskoppen over Siellands Stift, og derudi gav samme Sag tilkiende, og udbad mig Hands gode Betænkning, hvorpaa jeg og fik Hans Høyædle Høyærværdigheds Svar af 18. *Jan.*³. Jeg reyste herpaa selv til *Kiøbenhavn d. 20. Jan.* for deels at tale viidere med Hans Høyædle Høyærværdighed herom, deels og for at søge Hans

grundige Raadførelse i saa vigtig en Sag. Ved denne Leylighed havde jeg og tillige det Øyemeed at vilde underdanigst gjøre Ansøgning, om jeg kunde faae nogen Slags Hielp for dem i Deres underviisnings Tiid. Jeg havde vel fra det første sagt dem, at de maatte aldeles icke gjøre sig noget Haab om at faae nogen Hielp i timelige Ting, og de selv havde svaret, at det var Dem heller icke derom at gjøre, naar de kuns maatte blive *Christne*. Jeg holdt det dog for min Pligt at sørge for, det ey skulde blive til anstød for dem, om de skulde i deres Underviisnings Tiid lide alt for stor mangel, da jeg nok mærkede, at det efter deres Omstændigheder vilde blive vanskeligt for dem at komme igiennem med saa talriig en *familie*, om de aldeles ingen hielp fik. Men mærkeligt var det, at i hvor utrættelig Hans Høyærværdigheds Kierlighed viiste sig i at gjøre Ansøgning og forslag for Dem udi denne Sag, saa vilde det dog icke lykkes, saa de fik ikke nogen anden Hielp til Lettelse for Dem end det lidet, som Gud selv boyede nogle faae til at give dem, iblandt Hvilke jeg især med Glæde erindrer den godgiørende Kiærlighed, som Frue *Wibeche Kragh* til *Frydendal*, Sl. *General-Lieutenant* von *Eyndens* Enke Frue⁴, loed see imod disse, der boede paa Hendis Gods, ligesom imod andre Fattige, og i sær de paa Hendes Gods.

Underviisningen begyndte jeg da i *Jesu* Navn med dem *d. 3. Februari* og loed det i begyndelsen være min Hoved-Sag 1. at tale med Dem om den elendige Tilstand alle Mennsker fødes udi til Verden, 2. at viise Dem hvorledes Gud havde skabt Dem i en langt herligere Tilstand, 3. at foreholde Dem hvorledes Menniskene da var kommet i denne høyst elendige Tilstand, og hvor umueligt det var for dem i denne elendige Tilstand at kunne holde Guds Lov, og saaledes blive salige, 4. Heraf tog jeg viidere Andledning at forestille Dem, hvor fornødent det da var for Menniskene, om de skulde blive salige, at de maatte faae en Frelser. 5. Hvorledes denne Frelser skulde være, baade sand Gud

og Menniske, hvilket jeg i sær viiste dem af det første *Evangelio*.

Imidlertid jeg mundtlig forklarede disse Sandheder for dem, betiænte jeg mig af *Monsr. Peder Schade Korlps*,⁵ een gammel *Theologiæ Studiosi*, hielp, som var i mit Huus, men nu er blevet Degn i *Hørbye*, deels til at igientage samme Sandheder med dem, deels til at lære Forældrene at læse inden i en Bog, siden De icke kunde læse det ringeste Dansk, ja Konen forstoed kuns gandske lidet af det, der blev talet, og kunde selv ikke tale det. Manden forstoed vel meere af Sproget, men kunde dog ikke heller ret tale det. Jeg opmundtrede dem og til strax at gaae i Kirken med andre, da jeg tillige søgte at give dem deres Deel, hvilken blev igientagen med Dem om Mandagen, og er det i sær mærkeligt, at dend første Søndag Manden var i Kirken, som var *Domin. Qvinqvages.*, fik hand at høre Forklaring over Matth. 3 v. 17. Konen kom derpaa tillige første gang i Kirken Taksigelsens Fest d. *11. Febr.*; Børnene, *sc. de 3* ældste, begyndte og at gaae baade i Skolen og Kirken med Forældrene. Jeg kand sige at de hverken for eller efter deres Daab har forsømt nogen Prædiken, uden for saa viidt at de 3 mindste Børn har behøvet enten een af Forældrenes eller af de ældste Børns Tilsyn, da de andre har bievaaet dend offentlige Guds Tieneste, ligeledes har dend ældste Søn og de 2 ældste Døttre vixelviis gaaet i Skolen; thi begge Døttrene kunde ey gaae tillige, fordi Moderen trænger til een af dem at see til de andre smaae børn.

Faste-Tiiden gik saaledis bort ved dend ovenandførte underviisning, hvorpaa jeg Mandagen efter *Paaschen* begyndte nærmere at gaae til deres Underviisning, og begyndte da først at gjøre dem visse udi de Sandheder, som findes andførte udi *Rambachs* Saliggjorelsens Orden, forfattet i 26 Spørmaal for de meget tungnemme og gamle. Her gik nu næsten 5 Uger bort, inden de fattede og lærte dette lidet, endskiønt de havde underviisning baade formiddag og eftermiddag og kunde nu selv læse det i Bogen.

Jeg rettede mig derfor efter deres beskaffenhed og i Anledning af disse 26 Spørmaal udførte jeg viidere den Christelige Troes Lærdomme i mueligste Korthed, og det saaledes at jeg tillige havde mine Tanker fæstet paa Hoved Vildfarelserne i dend jødiske *Religion*. Jeg sammenskrev en liden Haand-Bog til den ende, at jeg baade selv kunde bestandig holde mig til det samme, og at *Monsr. Korlp*, som om Eftermiddagen igientog for dem, hvad jeg havde gaaet igiennem med dem om Formiddagen, kunde ilige-maade have det samme at rette sig efter.

Herren velsignede og dette vores fælles Arbeyde saaledes, at Forældrene lærte ikke allene baade temmelig færdig at læse inden i en Bog og udi *Bibelen*, men at de og fattede og kunde gjøre Reede for Grund-Sandhederne i den *Christelige religion*, og Børnene, som foruden deres skolegang var tilstæde hver gang ved underviisningen, gjorde og god Fremgang. Den ældste Søn kunde gjøre reede for det samme som Forældrene. De 2de mindste Pige-Børn kunde gjøre god reede for *Rambachs* Saliggjørelsens Orden, som jeg skrev at have lagt til Grundvold for Forældrenes Kundskab, ja havde og tillige fattet endeel af de andre Sandheder, især udi den Lærdom om Daaben. De 2de mindste Pige-Børn kunde og efter deres Alders maade gjøre reede for nogle faae Sandheder.

Da de nu vare bragte saa viidt i Kundskab, og der tillige i mine Tanker var ellers Haab om, at de kunde ved dend Hellige Daab indlemmes i Guds og *Jesu Christi* Menighed, skrev jeg Hans Høyædle Høyærværdighed Hr. Biskop *Hersleb* til d. 1ste *Julii*⁶ og indhentede Hans Befaling om, hvorledes jeg viidere skulde forholde mig. Da jeg nu fik samme⁷, forholdt jeg mig i alle Maader derefter.

Den 18. *Julii* var Provsten her af *Tudse* Herredet Hr. *Echard Christopher Bentzon*⁸, Sogne-Præst for *Kundbye* Menighed, tilligemed min Naboe Hr. *David Plesner*, Sogne-Præst for *Jyderups* og *Holmstrups* Meenigheder, her i mit Huus forsamlede med mig underskrevne for at prøve denne

jødiske familie udi deres Saligheds Kundskab, da Forældrene og de 5 Børn vare Tilstæde, men det 6te barn, som er liden og ey kan tale endnu, var ey tilstede ved denne Forretning.

Forretningen skeedte saaledes, at jeg strax i Begyndelsen spurdte Dem, om de ikke havde selv frievilligen begiæret af mig at blive underviist i dend *Christelige Religion* for at kunde blive *Christne*, og om de vilde nu giøre reede for denne Deres Troes Bekiendelse? Hvortil Forældrene svarede: ja. Derpaa skeedte Forretningen saaledes: Vi begyndte dend med denne vores Kirke *Psalme* »I *Jesu* Navn skal ald vor Gierning skee« etc., derpaa holdt jeg een gandske kort Tale til dem i Andledning af *Pauli* Ord til de *Corinth. 1. Cor. 2 v. 2*, hvorpaa skeedte Overhørelsen af mig underskrevne, som havde underviist dem.

Efterat de nu ved Overhørelsen bleve samptlig befundne at have faaet saadan Kundskab, at de kunde være skikkede til at andtages til dend hellige Daab, skeedte af Hr. Provst *Benzon* følgende Spørsmåale til Dem: 1. Om de nu alle begiærede at maatte ved dend hellige Daab blive indlemmet i Guds og *Jesu Christi* Meenighed? 2. Om de da og med Haand og Mund forpligtede sig til gandske at afsige og til ævig Tiid at forkaste dend *jødiske Vantro*e, som de hidintil havde gaaet udi. 3. Om de stadig til deres Død vilde blive ved dend *Christelige Lutherske* Troes bekiendelse, den de nu i Dag havde giort god Reede for, og havde faaet grundig Kundskab om, samt om de og vilde forsikre at pryde den med et Christeligt Levnet og i Taalmodighed at bære *Christi* Kaars og være *Christi* sande Efterfølgere?

Til ethvert Spøragsmaal svarede de lydelig ja. Herpaa blev dem da viidere 4. tilspurdte, naar de begiærede at blive døbte, og hvad navet de begiærede at maatte faae i deres Daab? Hvorpaa Forældrene begiærede at maatte døbes dend næst paafølgende Onsdag, som var dend 23. *Julii*, og at de med deres Børn maatte i Daaben faae de forhen

anførte navne. Efterat denne Forretning var skeedt, og det vigtigste deraf indført i *Skamstrups Kirke-Bog* samt underskrevet af Provsten, Hr. *Plesner* og mig, saa og med *ebraiske* Bogstaver underskrevet af Forældrene og dend ældste Søn^o, thi flere kunde ey skrive, holdt jeg en kort Formanings Tale til Dem og tog Andledning af *Apoc. 2 v. 10* »Vær troe indtil Døden, og jeg vil give dig Livsens Krone«, Hvorpaa dend gandske Forretning blev sluttet med Bøn til Gud om Naade og Bestandighed samt Formaning til Dem af Hr. Provsten, Hr. *Plesner* og mig.

Søndagen derpaa, som var 8^{tende} Søndag efter *Trinit.*, vare de atter i *Skamstrup Kirke*, da jeg i Andledning af *Evangelii* siste Ord *sc. Math. 7 v. 21* forestillede dend gandske Meenighed og Dem: En retskaffen Christendom af sin sande beskaffenhed og herlige Salighed, hvoraf jeg tillige gjorde en særdeles *application* paa dem og da til Slutning gav Menigheden tilkiende deres gudelige Forsæt om at vilde ved dend Hellige Daab indlemmes i Menigheden, formannede derpaa Meenigheden til at annamme Dem med ald Christelig Kiærlighed samt at bede alvorlig til Gud for dem, og sluttede derpaa med Forbøn for dem. Ligeledes gjorde jeg samme Dag denne Forretning bekiendt i mit *annex Frydendal*, hvor der og skeedte Forbønner for Dem og Formaning til fremdeles at bede for Dem og viise sig som rette *Christne* imod dem.

Onsdagen derpaa, som var den *23. juli*, skeedte Daabens Forrettning med Dem i *Skamstrup Kirke* paa dend maade, som vores Kirke *Ritual* foreskriver i henseende til 1. Prædiketienestens Forrettning. 2. Opmuntrings Talen. 3. dend offentlige igientagelse af dend forhængivne Forpligt om dend forrige Vantroes Afsigelse og dend *Christelige Religions* alvorlige Antagelse. 4. Deres Troes offentlige bekiendelse og overhørelse derudi. 5. Daabens Forretning i sig selv og 6. tilsidst Formanings Talen.

Texterne, som ved denne Leylighed bleve brugte, vare

til Prædikenen *1. Petr. 3 v. 21*, Til Opmuntrings Talen for Døbe Forretningen *Act. 2 v. 38, 39*, Til Formanings Talen efter Døbe Forretningen *2. Cor. 1 v. 1*.

Fadderne ved denne Forretning vare 1. Fremmede: Hr. Lands-Dommer *von Bergen*, Hr. Provst *Benzon* af *Kundbye*, Hr. *David Plesner* af *Jyderup*, *Otho Langemach*, *Consumptions* Forpagter i *Callundborg*, *Christian Langemach*, Kiøb- og Handels-Mand i *Callundborg*, *Hans Langemach*, *Studiosus Juris*, *Peder Schade Korlp^a*), Sogne-Degn ^{b)} for Hørbye Meenighed^{b)}). 2. af *Frydendals* Sogn, som er annexet til *Skamstrup*: Velbaarne Frøken *Beata Sophia Kruuse*, *Monsr. Schmit*, Ride-Foged ved *Frydendal*, og *Monsr. Neergaard*, Hollænder sammesteds, Birke-Dommer *Hiort*, Birke-Skriver *Pind* og Mølleren *Nicolaj Boje*, alle 3 af *Torbenfelde*. 3. af *Skamstrup* Sogn: de fleeste Mænd af *Skamstrup* Bye. I Daaben fik de efter endeel af Herskaberne heromkring Deres Navne, undtagen den eene liden Pige *Karen*, som bær min Sl. Moders Navn.

Efter denne Forretning var til ende, gik jeg undertiiden til Dem for end ydermeere at tale med dem og i sær at underviise dem i dend Lærdom om *Alterens Sacramente*, og da Forældrene d. *10. octobr.* begiærede af mig at maatte komme til Herrens Bord, naar der først blev Altergang, samtykte jeg udi deres Begiæring, og derpaa blev ved at gaae til dem eengang hver Dag, til jeg andtog dem til Skriftemaal med andre af min Menighed om Løverdagen d. *18de octocbr.* og derpaa d. *21de Søndag* efter *Trinitat.* til Herrens Bord.

Hidtil har jeg Aarsag at takke Gud, som har hiulpet i dette Stykke af mit Embede. Ham allene til Priis kand jeg skrive, at jeg endnu har got Haab, Hand lade heller aldrig det Haab blive beskæmmet, som jeg fattede i Begyndelsen, at disse 8te Siæle, som synes ret paa en synderlig

a) *Herefter udstreget*: og Christian Glob Gyrsting (Degn i Skamstrup).

b-b) *I stedet for udstreget*: til Skamstrup og Frydendal.

maade at være førte til mig, som saa frievillig har andgivet sig hos mig til underviisning og hidtil synes ret at have havt fortroelighed til mig, at De maae og være af de Børn, som jeg med Glæde paa Dommens Dag kunde see og sige: See Herre! her er jeg og de Børn, som du haver givet mig.

Skamstrup d. 22. octobr.

1755

J. Bagger

NOTER

¹⁾ Antagelig Joachim von Brockdorf til Nøer m. m. (1695—1763), 1723 Landraad, 1747 Geheimekonferensraad m. m.

Om Moisling, Lybæks Ghetto, se Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur I S. 365 ff.

²⁾ Præstens Breve til Bispem i Herredspakken (Bispearkivet, Indkomne sager, Tuse Hrd. 1690—1759). I Brevet af 13/1 anfører Bagger især sine nu overvundne Betæneligheder, om Ønsket om Daab skulde skyldes Haab om Understøttelse eller være forårsaget af Forordningen af 8/11 1754 (Fogtman V: 1 S. 585 f.), der indskærper Forbuddet imod, at Jøder opholder sig udenfor Købstæderne.

³⁾ Bispens Svar i Kopibogen for 1755 (Afd. Brev-Protocol). I Svaret af 18/1 bekræfter han, at Wulf tidligere har henvendt sig til ham. Bispem giver Anvisning paa, hvorledes de skal forholde sig m. H. t. Ansøgning om Understøttelse, men giver ringe Haab, da talrige Supplikanter har meldt sig (bl. a. en Familie i Næstved, hvorm saavel Pakken fra Tybjerg Hrd. som Bispens Kopibog giver talrige Oplysninger), og da der kun er indkommet lidet ved Kollekten.

25/3 meddeler Bispem, at han nu tre Gange forgæves har indgivet Ansøgning om Understøttelse til Wulf.

5/4 skriver Bagger til Bispem, at Wulf havde lejet Hus af Ridefogeden paa Generalinde von Eyndtens Gods, »og meente [Ridefogeden] ikke at forsee sig derudi, siden disse jøder uden nogen paaanke havde boet saa lang tid her i egnen, og andre jøder opholdt sig samme tiid hist og her paa landet«.

Bagger sætter nu sin Lid til den godgørende Generalinde, samt haaber paa at kunne anvende ca. Halvdelen af sine Sognes Fattigkollekt til Wulf.

12/4 lover Bispem, at han endnu engang vil søge om Hjælp.

17/5 meddeler Bispen, at alle Forsøg paa Understøttelse er mislykkedes.

29/5 overbringer Bagger Wulfs Tak til Bispen for dennes paatagne Besvær for hans Skyld samt redegør for Undervisningens Gang.

Wulfs Ansøgning til Danske Kancelli og Bispens Breve dertil ligger som Bilag til Oversekretærens Brevbog (RA) 1755 Nr. 52, 67, 88, 129 og 149.

Oversekretærens ufravigelige Standpunkt er, at hvis Wulf med Familie vil komme til København, vil man forsøge at skaffe dem Underhold ved en Kirke der (skønt der allerede er stærk Søgning); men Proselytfondens Midler maa foreløbig ikke anvendes (jfr. Bisparkivet: Kgl. Forordninger og Kollegialbreve 1755 Nr. 17, 23, 27 og 42).

4) Vibeke Krag (1691—1778), Enke efter Generalløjtnant Albrecht Philip von Eynden (1665—1731) til Frydendal (Torbernfeldt).

5) Peder Schade Korlp (1706—58), 1724 Student fra Roskilde, Hører ib., fra 1731 Degn i St. Jørgensbjerg, 1755 Degn i Horby.

6) I Herredspakken.

7) Svar af 5/7 (Kopibogen).

8) Denne giver i en Indberetning af 19/7 (Herredspakken) bl. a. en kort Beretning af Overhøringen.

9) Skamstrup-Frydendal Kirkebog (1720—71).

Beretningen er øjensynligt nedskreven efter Hukommelsen, da Kirkebogen angiver flere Faddere og navngiver de deltagende Bymænd fra Skamstrup.

II

Saaledes kronedes Pastor Bagers Anstregelser med Held, skønt »det Offentlige« paa ingen Maade saa sig i Stand til at række en hjælpende Haand, men tværtimod overlod Daabskandidaterne til Generalindens og Sognets fattige Bønders Almisser. At slippe Albrecht Friderich Wulf og hans Familie her er dog højst utilfredsstillende, da Spørgsmaalet om deres fortsatte Existens straks rejser sig, og hermed hvorvidt deres Omvendelse stillede dem bedre i Samfundet end før.

Blandt Fadderne bemærkes, at den kalundborgske Familie Langemach er repræsenteret med hele tre Medlemmer. Det er næppe uden Forbindelse hermed, at Wulf — skønt Holbæk Købstad ligger Skamstrup betydeligt nærmere —

24. Okt. 1755 fremstod paa Raadstuen i Kalundborg, fremlagde Attest om sin Omvendelse og fik Borgerskab her, idet han erklærede at ville ernære sig ved Smaahandel til Markeder¹. Dog synes han ikke at have opgivet sin Bopæl i Skamstrup, hvor Familien øjensynlig følte sig hjemme. Flere Gange nævnes de i Kirkebogen, 1757 havde Wulf den Sorg at miste sin yngste Søn, som begravedes 7/4, og at de accepteredes af den lokale Befolkning, kan sikkert udlæses af, at ikke blot var hans Kone 1758 19/2 Gudmoder, men 1760 16/11 stod Datteren Birthe (Cathrine) Fadder, tilmed til Sognefogedens Søn.

Derefter forlod de dog Skuepladsen for deres Omvendelse, antagelig i Forbindelse med Wulfs Forretninger, idet han efter at have opsagt sit Borgerskab i Kalundborg tog nyt Borgerskab i Holbæk 1761 8/8². Derefter synes Familien at have opfyldt den i Borgerskabseden indeholdte Passus om at tage fast Ophold i Staden, og 1768 3/12 fik Sønnen efter at have været oplært i Handelen af Faderen selv Borgerskab der som Købmand³.

Øjensynligt havde Wulf ogsaa Forbindelser med andre sjællandske Købstæder. I hvilken Grad Familien nu indgik i det nye Købstadsmillieu, fremgaar af, at den næstældste Datter Karen 1767 25/5 blev gift med Ungkarl Johannes Holm, som umiddelbart forinden (1/4) havde taget Borgerskab som Købmand i Korsør⁴, hvor fire Aar senere (1771 7/6) den ældste Datter Birthe Cathrine ægtede Søren Mortensen Mose⁵. Men ogsaa i selve Holbæk havde Familien Omgang, idet den yngste Datter Mette Amalie 1777 9/5 blev gift med Kræmmer og Købmand Lars Jørgensen Bierring⁶.

---

1) Raadstueprotokol 1746—1804 fol 41 a.

2) Raadstueprotokol 1757—78 fol 51 a-b.

3) Ib. fol 167 b.

4) Korsør Kirkebog og Raadstueprotokol III fol 2.

5) Korsør Kirkebog. Senere kaldes han Skomagervend Moser; mon af en Skomagarslægt Moser fra Kalundborg.

6) Holbæk Kirkebog.

Saaledes kunde Wulf 26/12 1779 lukke sine Øjne i Bevidstheden om, at hans Familie nu havde vundet Indpas i det vestsjællandske Smaaborgermillieu. Skiftet efter ham trak ud, da Sønnen Peder formentes udenlands i Forretninger. Det giver supplerende Oplysninger om Familien, saaledes at Datteren Karen nu var død fra to smaa Søønner, medens den ugifte Datter Beate Sophie var ude at tjene (paa Dragsholm?); men ogsaa om Wulfs Forretninger og Livsførelse giver det et vist Indtryk.

Registreringen af Boet antyder, at han især har handlet med Klæde, og blandt andet anmeldtes der Krav fra en Kniplingshandler fra Slesvig. At han ejede en Gaard i Holbæk, giver dog ikke Indtryk af ligefrem Velstand, da den var prioriteret op til Skorstenen. At han besad et ganske pænt Indbo med saavel talrige Messing- og Tinsager som lidt Sølvtoj, tyder paa, at han en Overgang var kommet godt i Vej. Men siden havde han kapitaliseret dette paa en ganske interessant Maade, idet han havde bortsolgt det hele paa Auktion og derefter atter lejet det af Køberen mod en ca. 5% Rente, antagelig en speciel Form for Laan mod Underpant i Løsøre, hvad der vel skal udlægges som Vidnesbyrd om en Krise i Forretningen.

Ialt besad Wulf ved sin Død Værdier til ca. 400 Rdl. samt Gaarden, der bortsolgtes for 350 Rdl., hvilket godt nok strakte til at dække de privilegerede Fordringer paa 740 Rdl., medens der praktisk talt intet blev til den resterende Gæld paa ca. 180 Rdl., overvejende Grossisters Tilgodehavender for leverede Varer; alt i alt et Resultat, der næppe adskiller sig særligt fra Tidens andre Smaahandlende⁷.

Hustruen fik nu Ophold hos sin yngste Datter i Holbæk, hvis Mand var en af de flittigste Købere paa Auktionen over Wulfs Effekter, og da hun 1790 9/5 døde, udlagdes

---

⁷) Holbæk byfoged, Skiftedokumenter 1777—80.

hendes beskedne Ejendele til Svigersønnen for Udgifter til hendes Ophold og til Begravelsen⁸.

Ved denne Lejlighed faar vi et sidste Overblik over den Wulfske Familie: Sønnen Peder var da bosat i Aarhus⁹, Birthe Cathrine, nu Enke efter Søren Mose, var bosat i København, af afdøde Karens to Sønner levede nu kun den ældste Jochum Holm (øjensynligt »opkaldt« efter sin Morfader), 24 Aar gammel, og hjemme i Dødsboet, det vil vel sige hos sin Moster Mette Amalie og dennes Mand Lars Bierring, og Beate Sophie var nu omsider blevet gift med en Bødker Lars Olsen i Vindekilde (Faarevejle Sogn).

III

For øvrigt var en saadan Tilgang til den lutherske Kirke paa ingen Maade et ukendt Fænomen for denne sjællandske Egn. Et halvhundrede Aar tidligere finder vi saaledes i Kirkebogen for Nabosognet Undløse følgende Indførsler:

.. Anno 1679:

Dominica 2. Epiphania Domini bleff Hans Lehmand, fød i Suisserland, reformerit thill den luthersche lærdom i Vndløse kirche.

(Undløse Kirkebog 1645—88, fol 79r)

Anno 1693 d. 4. Januarii haver Franciscus de Marrai og hans hustru Lucia Jacobæa, begge fød til Lyk, over huilchen Chur-Fursten og Biscoppen af Coln er Slotz herre, afsagt den Romersce Catholisce Kirke og er igien til dend Lutherisce kirke som lemmer antagne, Pastor Mag. Fred. Drejer.

(ib. 1688—1723, fol 13r)

Aarsagen til, at vi her møder et saa internationalt Milieu, er den simple, at en stor Del af Undløse Sogn var

⁸) Holbæk byfoged, Skifteprotokol 1785—96 fol 700 og 720.

⁹) If. velvillig Oplysning fra LA Viborg ses han ikke at have taget Borgerskab i Aarhus.

henlagt til Ryttergods. Blandt de mange hvervede Ud-
lændinge har der utvivlsomt været en Del, som har ønsket
at skifte Fædreland og dermed ogsaa Religion. Det er
ikke lykkedes mig at opspore Hans Lehmand, men i Por-
tionsjordebøgerne for Odsherreds Ryttergods (Brigader
Rantzaus Regiment) finder vi netop under Undløse i 1696
en *Frandz de Mare*¹.

---

¹) Jeg takker Hr. G. K. Geertsen, der venligst har henledt min Op-
mærksomhed paa samtlige tre ovennævnte Kirkebogsnotater.

Grundtvig og Jens Stougaard.

Af Knud Eyvin Bugge.

De ca. to år (oktober 1798—september 1800), N. F. S. Grundtvig frekventerede Aarhus Katedralskole, er ofte blevet behandlet i litteraturen om ham¹, og herunder har man i udstrakt grad kunnet støtte sig til hans egne udtalelser om disse tidlige år. Blandt sådanne udsagn bemærkes især Grundtvigs sympatiske skildring af konrektor *Jens Stougaard* (1761—1838). I det følgende skal det forsøges yderligere at belyse disse to mænds indbyrdes forhold bl. a. ved at inddrage nogle ikke hidtil benyttede kilder.

Stougaard var i 1789 blevet knyttet til Aarhus Katedralskole som vicekonrektor, fra hvilken stilling han to år senere avancerede til konrektor. I 1805 udnævntes Stougaard til rektor ved samme skole, og i denne stilling forblev han til sin død i 1838. Hans solide kundskaber og fremragende pædagogiske evner var velkendte og indbragte ham i 1815 den anerkendelse at blive udnævnt til titulær professor.

I Grundtvigs omarbejdede dagbog fra 1804 foreligger et vidnesbyrd om, hvor højt han på det tidspunkt agtede sin tidligere lærer. Bl. a. refererer dagbogen udførligt Stougaards formaninger til Grundtvig ved dennes afrejse til København. Disse afskedsord, hedder det videre, viste, at Stougaard var noget andet og mere end en streng lærer; han var »sine Disciplers opdragende Fader«, hvis omsorg for eleverne kun kunde udløse »varm Høiagtelse og uskrøm-

---

¹) Se især Gustav Albeck: Grundtvigs slemme Skolegang, Aarhus 1945.

tet Ærbødighed«². Også senere i forfatterskabet, i digtet »Udby Have« fra 1811, gentager Grundtvig på en smuk og personlig måde beretningen om Stougaards afskedsord³.

Man bør imidlertid vogte sig for — ud fra disse ord om Stougaard — at idealisere forholdet mellem lærer og elev i selve skoleårene. Lige fra skoletidens begyndelse har der bestået et spændt forhold mellem dem, selv om de nu og da »forsonedes«⁴. I forbindelse med gengivelsen af Stougaards afskedstale må Grundtvig da også indrømme, at han »rødmede ved Tanken om at have miskjendt den ædle Mand og stundom gjort, hvad der stod i hans lille Magt til at ærgre ham . . . .«⁵. Det fragment af et digt til Stougaard, som er blevet fremdraget af Gustav Albeck, lader os ikke i tvivl om, hvorfor Grundtvig i sin skoletid »miskjendte« Stougaard, og hvorledes han kunne »ærgre« sin lærer⁶. Grundtvig har miskendt Stougaard, idet han for sent indså, at dennes irettesættelser skyldtes »faderlig« og »venlig« omsorg for hans sande vel; og konrektoren har på sin side med dyb beklagelse iagttaget, hvorledes eleven på grund af dovenskab ikke udnyttede sine evner.

På denne baggrund forstår man den kølighed, som Stougaard i den nærmest følgende tid synes at have udvist overfor Grundtvig. Det er i hvert tilfælde givet, at Grundtvig selv har følt en sådan kulde i deres indbyrdes forhold, og at dette har smertet ham på et tidspunkt, hvor han var blevet klar over, at Stougaard i virkeligheden hele tiden havde villet ham det bedste. Denne smerte har fundet udtryk i en udtalelse om Stougaard, som Grundtvig ned-

²) Se Grundtvigs Udvalgte Skrifter ved Holger Begstrup [i det flg. forkortet US] I 20. Jf. endv. Albecks bedømmelse: »Selv i sin mest hovne og selvsikre Periode erkendte Grundtvig sin Skyld til Stougaard« (anf. skr. 16).

³) US II 144. Sml. udkastet citeret hos Albeck, anf. skr. 17.

⁴) Jf. US I 18.

⁵) US I 20. Grundtvig omtaler her sig selv i tredje person.

⁶) Se Albeck, anf. skr. 17.

skrev — efter alt at dømme — i 1808. Udtalelsen forekommer i forbindelse med en omskrivning af den allerede fra Rønnings biografi kendte dedikation til Stougaard, som Grundtvig havde indskrevet i sin utrykte, nordiske, fortælling »Ulfhild« fra 1803—04⁷:

»Hr. *Jens Stougaard*,
Konrektor ved Katedral-Skolen
i Aarhus,
Historiens Kiender og Ynder,
sine Disciplers Fader
og
min tidligere Ungdoms Lærer
helliges
dette Forsøg, som et svagt Beviis
paa
min Erkiendtlighed«⁸.

Nederst på samme blad som dedikationen og fortsat på den følgende side har Grundtvig derpå skrevet følgende: »Tak Gud min kære Stougaard! at Du slap for at se dit Navn slaaet paa Kagen⁹ af Erkiendtlighed!/
Daværende Konrektor Stougaard viste mig i min Skolegangs Aar 1798—1800 megen Godhed trods min Drengagtighed.

1806 skrev jeg ham til, og bad ham dog med et Par Ord at forvise mig om, Han Intet havde imod mig.

⁷) Jf. Steen Johansen: Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter I (1948) nr. 26; Albecks citat (anf. skr. 16) synes at bygge på Rønnings mindre korrekte gengivelse.

⁸) Manuskriptets læsemåde »tiligere« må være en lapsus. — Sandsynligvis i 1808 er følgende rettelser indføjet i dedikationen; Konrektor > Rektor; i Katedral-Skolen er Katedral udstreget; efter Kiender er indføjet ?; Fader, er udstreget; tidligere Ungdoms Lærer > to Aars Lærer.

Vedr. dateringen viser den første rettelse, at den må være skrevet efter Stougaards udnævnelse til rektor, hvilket skete d. 27/12—1805; endvidere er skrifttræk og blæk som i manuskriptets »Bagtale«, som af Grundtvig selv er dateret 1808. — Hvad angår rettelserne iøvrigt, bør man næppe lægge mere i dem end forsøg på stilistisk forbedring.

⁹) = leget med. Før »af« har Grundtvig udstreget et »til«.

Jeg fik aldrig Svar.

Fortjente jeg intet, eller har jeg bedømt Manden fejl? Er han maaske for stolt til at finde min ligefremme barnlige Tone passende? Er det sidste Tilfældet, da sørger jeg ikke, men have Skumlere¹⁰ stemt ham imod mig, da be-
drøver det mig inderlig; thi jeg føler ret varmt, hvad jeg skylder ham. —

Kommer jeg nogen Tid til Aarhus, skal jeg dog gaa ind og overbevise mig om, hvorledes Tingene hænger sammen¹¹.

Anledningen til Grundtvigs henvendelse i 1806 har formodentlig været meddelelsen om Stougaards rektor-udnævnelse, hvorom man kunde læse i »Kjøbenhavnske lærde Efterretninger« for 1806 (s. 64). Om årsagen til, at Stougaard ikke besvarede Grundtvigs brev, kan man nu kun gisne. Den mulighed består imidlertid, at de bekymringer, som Stougaard nærrede for sin begavede, men dovne elev, senere, d. v. s. efter år 1800, er blevet til skuffende vished. Stougaard kan nemlig have bragt i erfaring, at Grundtvig ikke var særlig flittig i sin studietid, og at hans eksamensresultat heller ikke var bemærkelsesværdigt. På denne måde var såvel konrektorens forventninger til sin elev som de meget rosende ord, man havde indføjet i Grundtvigs afgangsbrev fra skolen¹², blevet gjort til skamme. Oplysninger om Grundtvig som student kan have nået Aarhus via Grundtvigs samtidige, Erich Gjørup Tauber, der efter en strålende akademisk løbebane var blevet ansat som adjunkt ved Aarhus Katedralskole d. 20/10—1805. Det er derfor ikke utænkeligt, at Grundtvig har ret i sin antagelse af »Skumleres« mellemkomst.

Fra tidsrummet 1810—20 findes imidlertid nogle vidnes-

¹⁰) Kan eventuelt læses »Skumlerne«.

¹¹) Grundtvigs arkiv, Det kgl. Bibliotek, fasc. 492. — Udtalelsen må være skrevet senere end 1806 og efter blæk og skrifttræk at dømme samtidigt med de i note 8 anførte rettelser, altså i 1808.

¹²) Se Gads danske Magasin 1928, 175 ff. Original i N. k. S. 2212 2°.

byrd om, at forbindelsen mellem lærer og elev atter er blevet knyttet. Anledningen var Grundtvigs betydningsfulde indsats i forbindelse med oversættelsen og udgivelsen af Saxo og Snorro, som det i 1815 stiftede »Selskab for de Nordiske Oldskrifter« havde påtaget sig at iværksætte. Under 18/9—1815 havde selskabet sendt prøver af oversættelserne rundt til en række kendte mænd i landet ledsaget af en anmodning om at indsamle bidrag til trykning af disse oversættelser¹³. Blandt dem, man således henvendte sig til, var også rektor Stougaard i Aarhus. Under 6/10—1815 tilskrev denne selskabet og forsikrede det om sin villighed til at medvirke som foreslået¹⁴. Der er i nærværende forbindelse ingen grund til at referere denne korrespondance i enkeltheder; hvad der her har interesse, er blot de passager, der tjener til direkte belysning af forholdet mellem Grundtvig og Stougaard.

Under 23/9—1816 henvendte Stougaard sig til Grundtvig personligt og skrev:

»Tak for Deres hiertelige Brev, gode Grundtvig, og at De endnu erindrer Deres forrige Lærer. Nej! gode Grundtvig, ieg elskede Dem i Ynglingsaarene, og ieg tør frit sige det, som en Fader sin Søn, men ieg agter og elsker Dem nu som en kraftfuld Mand, selv da, naar vi ikke tænke eens; thi De kjender mit Princip gode Grundtvig: *Endog det Gode maa listes ind i Verden*¹⁵, og saa længe Menneskene ikke kan fordøje den stærkere Føde, maae de nøjes med den blødere Melkemad¹⁶. —

De kan troe mig, gode Grundtvig! intet glæder den graahaarede Skolemand, og det er ieg nu, saameget, som at høre fra hans fordem saa kjære unge Venner, at De erindrer ham med Godhed, og at have den Overbeviisning,

¹³) Bibliografi nr. 255, jf. Rigsdagstidende 1904—05, Tillæg B, s. 226.

¹⁴) Grundtvigs arkiv, fasc. 247 II 10. b. (1).

¹⁵) Understregningen er foretaget her. Ordene er af Stougaard skrevet særlig tydeligt.

¹⁶) Sml. I Korinthiebrev 3,2.

at de ikke have levet forgjeves. Den Glæde har De mere end eengang skjenket mig, og De modtage derfor herved min hjertelige Tak. Men derfra til det Ærinde, ieg har havt at røgte for Comiteen i Selskabet til Udgivelsen af Saxo og Snorro m. m. . . . .

[Derpå følger en redegørelse for indsamling af bidrag til udgaven. Brevet slutter:]

Lev bestandigen vel! gode Grundtvig, og elsk Deres uforanderlig hengivne og

ærbødige

Stougaard¹⁷.

Som det vil ses, besvarer Stougaard her et nu formodentlig tabt brev fra Grundtvig, hvori denne, som det synes, har gentaget sit spørgsmål fra henvendelsen i 1806. Herpå svarer Stougaard, at han i skoleårene elskede Grundtvig som en fader sin søn; således bekræfter Stougaard her den opfattelse at deres indbyrdes forhold, som Grundtvig selv var nået frem til i 1803—04 — før tvivlen meldte sig. Videre betoner Stougaard, at han også nu i 1816 nærer agtelse og kærlighed til sin elev, selv når de »ikke tænke eens«. Denne sidste vending set i forbindelse med den umiddelbart følgende pædagogiske betragtning forstås bedst som en afstandtagen fra Grundtvigs voldsomme, offentlige fremfærd overfor sine modstandere i kampskrifterne fra tiden 1810—15, vel især Grundtvigs »Verdens Krønike« fra 1812.

M. h. t. den i brevet omtalte glæde, som Grundtvig »mere end eengang« har skænket Stougaard, er det nærliggende at tænke på de udtryk for hengivenhed, som fandtes dels i henvendelsen fra 1806, dels i afsnittet om Stougaard i digtet »Udby Have« fra 1811 og endelig i det nu formodentlig tabte brev fra 1816. Det eneste, som er bevaret fra Grundtvigs hånd, og som hører hjemme inden-

¹⁷) Grundtvigs arkiv, fasc. 247 II 10. b (3).

for den her fremdragne korrespondance, er et lidt senere koncept dateret 26/2—1819. Her takker Grundtvig Stougaard for hans medvirken ved udgivelsen og beder ham modtage et eksemplar af det første bind af krønikerne¹⁸. Konceptet bringer iøvrigt intet af interesse.

Det sidste aktstykke, som her skal fremlægges, forefindes i den ovenfor omtalte E. G. Taubers bog »Historia Scholæ Cathedralis Arhusiensis« fra 1817. Her hedder det om Grundtvig i afsnittet om skolens fremragende disciple (§ 5 »De egregiis scholæ discipulis«):

»Vellem utique existerent in schedis nostris scholasticis ἀπομνημονεύματα¹⁹ qvædam de Grundtvigii nostri indole puerili, divinioris, qvo vir factus sæculum movit, ingenii scintillas jam in puero indigitantia. Qvum vero de vita ejus scholastica plane sileatur, crediderim fere illum (qvod de Junio Bruto asserit Titus Livius²⁰) latentem sua tempora oppertum fuisse, ingeniiqve sui aurum baculo veluti corneo inclusum celasse. Cæterum, qvam præclare hic vir de historia patriæ reliqvisqve disciplinis meruerit, neminem lectorum hujus opusculi latere existimo«. (anf. skr. s. 151—152).

[Jeg ville ønske, at der i vor skoles arkiv fandtes noget, der kunde minde om vor Grundtvigs egenart som dreng, og som kunde vise nogle gnister af det herlige talent, hvorved han som mand skabte røre i tiden. Men da der er fuldstændig tavshed om hans skoleliv, vilde jeg snarest mene, at han — i lighed med, hvad Titus Livius fortæller om Junius Brutus — i al stilhed har biet på sin tid og har skjult sit talents guld, indesluttet ligesom i et træhylster. Iøvrigt går jeg ud fra, at ingen læser af dette lille

¹⁸) Grundtvigs arkiv, fasc. 249. l.

¹⁹) Et par åbenlyse trykfejl er her og i det følgende stiltiende rettet.

²⁰) Livius' romerske historie I, 56. — Brutus anstillede sig som tåbe for at undgå tyrannens efterstræbelse. På en tur til Delfi medførte han en guldstav gemt i en hul træstok. I dette træk finder Livius en hentydning til hans skjulte forstand.

skrift mangler kendskab til denne mands lysende fortjenester indenfor vort fædrelands historie og andre videnskaber.]

Bag denne rosende udtalelse vil det utvivlsomt være berettiget også at høre rektor Stougaards stemme. Og her siges det tydeligt, at det som frem for alt har ladet den positive bedømmelse overfor den tidligere elev slå rod hos lærerkollegiet i Aarhus, har været Grundtvigs historiske forfatterskab, vel først og fremmest oversættelsesarbejdet.

Forholdet mellem Grundtvig og den ærværdige, gamle latinskole var således så sent som i årene 1817—19 så harmonisk, som tænkes kunde, præget af gensidig forståelse og respekt. Men som bekendt skulde denne fred ikke blive varig. En snes år senere blev netop minderne fra denne skole et afgørende led af Grundtvigs kamp imod latinskolens »døde« lærdom. Hvorledes hans gamle lærer, rektor Stougaard, bedømte denne side af Grundtvigs virksomhed, vides ikke; men det er næppe tænkeligt, at han skulle kunne vise den sympati.

Empiri og kristelig vished.

*Et Hovedtræk af Peder Madsens, Henry Ussings og
F. C. Krarups Theologi.*

Af **Karen Horsens.**

» **T**heologerne bryder nødigt med det gamle«, skrev F. C. Krarup i 1907¹. Det var nu hans erfaring fra kampen om den liberale theologi, og når man ser, hvor forbitret denne kamp gennem en lang årrække førtes, må man give ham ret. Ligeså sandt er det imidlertid, at theologerne netop i deres iver for at forsvare det gamle ofte får det bragt i berøring med det nye på en sådan måde, at det forandres derved, og derefter aldrig mere bliver det gamle igen. Således gjorde da i virkeligheden også det videnskabelige og filosofiske nybrud, der her i landet fandt sted omkring 1870, og som i litteraturen tog form af »det moderne Gennembrud«, sig meget hurtigt gældende over en bred front inden for dansk theologi. Professor Steens rektortale i 1875, der kraftigt anfægtede theologiens ret til plads ved universitetet, var et varsel om strømninger, i hvilke det kunne blive vanskeligt for theologien at stå sig på sit gamle grundlag, og i de følgende år præges den i stigende grad af det pres, hvorunder den følte sig på grund af udviklingen inden for de øvrige videnskaber:

På næsten alle *naturvidenskabens* områder var man i løbet af det 19. århundrede nået frem til epokegørende resultater, og alle resultater var man nået til i kraft af, at man havde anvendt den mekaniske naturopfattelses

---

¹) F. C. Krarup: Skrift og Tro, Kbh. 1907, pg. 9.

princip: kun, hvad der kan empirisk påvises, kan man anerkende som forklaringen på et fænomen.

På *historieforskningens* område var der sket en lignende udvikling. En ny kildekritisk metode havde vundet indpas og havde ført til resultater, der ofte betød et brud med den hidtidige opfattelse af fortidens begivenheder og mennesker. Desuden havde man, inspireret af naturvidenskaben, opstillet kravet om, at en hvilken som helst strømning, begivenhed eller personlighed skal være forklarlig ud fra den sammenhæng, i hvilken den fremtræder, og ud fra analogi med fænomener af samme art. Beretninger, hvis indhold ikke honorerer disse krav, må man stille sig yderst skeptisk overfor.

Positivismen blev det filosofiske udtryk for det virkelighedsbegreb, der lå til grund for den moderne naturvidenskabs og historieforsknings metoder. Den metafysiske spekulation bortvises fra filosofien, og etikken opbygges ikke på metafysisk eller theologisk, men på rent fornuftsmæssigt grundlag.

Dette videnskabelige og filosofiske nybrud med dets krav om empiri som eneste virkelighedskriterium måtte få konsekvens for theologien på to måder. For det første stillede de resultater, andre videnskaber var nået frem til, theologien over for forskellige enkelt-problemer, den nødvendigvis måtte tage stilling til, f. ex. udviklingslærens forhold til skabelsesberetningen og den moderne historieforsknings krav på ret til at behandle kristendommens kildeskrifter efter ganske de samme metoder, som den brugte over for alle andre historiske kildeskrifter. For det andet havde den empiriske metode overalt, hvor den havde været anvendt, vist sig så effektiv, at theologien, om den vedblivende skulle kunne hævde sig blandt videnskaberne, nødvendigvis på en eller anden måde selv måtte optage metoden i en sådan form, at den lod sig anvende på theologiens stof.

I konsekvens af denne udvikling udformedes hele det

komplex af meninger, tendenser og theologisk forskning, man samlende benævner den liberale theologi, og som i begyndelsen af det 20. århundrede forårsagede voldsomme brydninger. Men det moderne videnskabelige, filosofiske og litterære gennembruds betydning i theologien er ingenlunde udtømt hermed. I virkeligheden var praktisk talt al theologi, den »anti-liberale« såvel som den »liberale«, fra ca. 1880 under indflydelse af de moderne synspunkter. Denne indflydelse kommer bl. a. til udtryk i den ivrige beskæftigelse med *vishedsproblemet*, der fra dette tidspunkt finder sted inden for alle theologiske retninger.

Dette problem var skabt af hele situationen. Kravet om empiri havde fået autoritetstroen til at vakle hos »de dannede«, og man forudså, at det samme ville ske i de kredse, man kaldte »befolkningens brede lag«. Hertil kom, at det ikke blot var theologiens stilling udadtil, der var truet. Mange, især blandt de yngre teologer, frygtede, at det var muligheden for at forene videnskabelig hæderlighed med tro på den overleverede kristendom, der var bragt i fare. Dogmatiske tankegange, som før havde været accepteret som overbevisende på grund af deres logiske sammenhæng med andre dogmatiske tankerækker, blev pludseligt tvivlsomme, fordi de ikke kunne passes ind i det verdensbillede, den moderne videnskab og filosofi havde opstillet. Indre sammenhæng og konsekvens i dogmatikken var ikke længere tilstrækkelig til at sikre dens og kristentroens ret over for omverdenen i almindelighed og blandt videnskaberne i særdeleshed.

Det var derfor ikke nok at forsvare kristendommen over for de angreb, der af naturvidenskabsmænd og historikere rettedes mod visse punkter af overleveringen. Det gjaldt først og fremmest om at godtgøre den troendes ret til at tro med argumenter, som den moderne videnskab og filosofi kunne acceptere som gyldige.

Det skal i det følgende undersøges, hvorledes dette problem i årene fra ca. 1870 til nogle år ind i det ny århundrede

blev behandlet af tre danske theologer: en professor af den konservative støbning og to af hans tidligere studenter, hvoraf den ene var liberal og den anden havde tilknytning til vækkelseskredsene.

I

Ved nytårstid 1895 skrev Vilhelm Beck i Indre Missions theologiske organ »Annexet« et par artikler², hvori han gav udtryk for sin bekymring over den — yderst forsigtige og forbeholdne — anerkendelse af den moderne gammeltestamentlige kritiks berettigelse, som var kommet til orde i professor *Peder Madsens* rektortale ved universitetets årsfest i november³. Det var galt nok, at »de rationalistiske Strømninger«, som var kommet sydfra, havde fået foden indenfor på universitetet, først gennem professor Frants Buhl, der dog siden havde forladt Københavns Universitet, og nu i professor J. C. Jacobsens skikkelse. Dog måtte man formode, at sidstnævnte unge professor ikke havde så stor indflydelse blandt studenterne og derfor var mindre farlig. Men efter P. Madsens tale ved årsfesten »synes nu ogsaa denne Mand med sin betydelige personlige Indflydelse paa Studenterne at være kommet stærkt med paa denne Glidebane. Og sandelig, saa bliver det værre«. — »Professor Peder Madsen paa Gled«, satte Vilhelm Beck alarmerende som overskrift over den ene af artiklerne.

Ved Peder Madsens død 15 år senere skrev F. C. Krarup: »τὸ κερῆχον er borte«⁴, og da han på sine gamle dage gjorde rede for sit indtryk af sin ungdoms lærere, lød hans opfattelse af Madsen: »Han var den grundkonservative Mand, der var opfyldt af Ærbødighed for det gamle, det fra Fædrene overleverede. Ikke saaledes, at han var principielt imod en Udvikling, men han saa paa det gamle

²) Annexet 15/12 1894 og 15/1 1895.

³) Talen er trykt i »Fra Bethesda« 1894, nr. 48.

⁴) Brev til Lyder Brun 10/10 1911. Universitetsbiblioteket, Oslo, nr. 227. »τὸ κερῆχον«: det, der holder igen (2. Thess. 2,6).

som det faste, det prøvede, hvorimod nyere Opfattelser var at betragte som Hypoteser, der med den allerstørste Grundighed maatte prøves, før man kunne skænke dem Tillid⁵. — Dette var, naar man ser bort fra Indre Mission og en vis Fløj af grundtvigianismen, utvivlsomt den almindelige opfattelse af Peder Madsen, også hvad hans standpunkt i bibelkritikstriden angaar.

At vækkelseslederen Vilhelm Beck og videnskabsmanden F. C. Krarup kunne komme til så stik modsatte vurderinger af Peder Madsen var nu ikke så underligt. Reformations-talens bibelsyn måtte for Vilhelm Beck i kampens hede stå som en betænkelig indrømmelse til »rationalismen«, som man af hensyn til lægfolket måtte reagere skarpt og absolut eentydigt overfor, mens det fra F. C. Krarups synspunkt måtte være det mest konservative bibelsyn, man overhovedet kunne regne med at finde hos en redelig theologisk professor.

Nu, mere end et halvt århundrede senere, da de bitre kampe omkring den liberale theologis gennembrud er rykket såpas på afstand, at det skulle være muligt at give en noget mere objektiv vurdering af periodens begivenheder og mennesker end samtiden, den personligt engagerede, kunne give, vil man i første omgang give Krarup ret: Peder Madsen var virkeligt τὸ κριτικόν. Hans »Den kristelige Troslære« giver alt, hvad man på nogen måde kan ønske og forlange af en konservativ dogmatik. Og dog, en særligt grundig gennemgang af Madsens produktion er ikke nødvendig, før eet og andet lader ane, at Vilhelm Beck alligevel havde ret, og det endda i langt højere grad, end han formodentlig selv regnede med. Noget tyder på, at Peder Madsen virkeligt har været på gled i sit forhold til den liberale theologi. Men at han i bibelkritikstriden måtte tage stilling for visse af de moderne synspunkter imod Vilhelm Beck og de mest konservative er i denne forbindelse langt mindre væsentligt, and at han netop i »læren om

⁵) F. C. Krarup: *Fra Romantisme til Realisme*, Kbh. 1930, pg. 34 f.

den kristelige vished« udfoldede synspunkter, som lægger det nær at hævde, at subjektivismen i Danmark brød igennem ikke blot på trods af, men også i nogen grad på grund af den theologi, der af ham i en menneskealder doceredes ved Københavns Universitet.

Peder Madsen var blevet kandidat i 1868, midt under den strid om forholdet mellem tro og viden, der prægede den theologiske og filosofiske debat i Danmark i 60'ernes sidste halvdel. Diskussionen var sat i gang af Rasmus Niensens »Grundideernes Logik«, der ved sin hævvelse af tro og viden som absolut uensartede principper og sin deraf følgende forkastelse af theologiens mulighed for at være videnskab fremtrådte som et kraftigt angreb på Martensens spekulative theologi, men samtidig sikrede »troen« et ståsted i »subjektiviteten«, hvor intet angreb fra »viden« kunne nå den: »Idet Troen erklærer, at Subjectiviteten er Sandheden, taber den vistnok al Betydning for Videnskaben; men, idet Videnskaben erklærer, at Objectiviteten er Sandheden, fraskriver den sig med det samme al Indflydelse paa Troen«⁶.

Til dette for theologien så vitale spørgsmål måtte også den unge kandidat Peder Madsen tage stilling. Det Martensen'ske standpunkt afviser han pure: »Martensen mener i den af Christendommen forklarede Speculation at være hævet over de empiriske Videnskaber — umuligt, efter at Hegel, der jo netop opstillede dette, er prostitueret«⁷.

Ulykken er, mener Madsen, at medens tidligere religionen var normerende for ordningen af det humane, så er fra det 17. århundrede rollerne blevet byttet om, ja, det

⁶) Rasmus Nielsen: Grundideernes Logik, Kbh. 1864—66, bd. 1, pg. XXIV. Ang. striden om tro og viden, se: Skat Arildsen: Biskop Hans Lassen Martensen 1932, pg. 325—406.

⁷) Dette citat og den følgende udvikling om forholdet mellem tro og viden, se: Peder Madsens dagbog (Universitetsbiblioteket) 25/4 1871. 1/7 1871 har dagbogen et langt excerpt af en artikel af R. N. i »For Ide og Virkelighed« om miraklerne.

er kommet så vidt, at f. ex. Clausen næsten »tigger ... Naturvidenskaberne om at indrømme det væsentlige af det religiøse Indhold«. Men gennem denne udvikling er respekten for religionen blevet nedbrudt, og religionen står i fare for at blive opsuget af den omskiftelige tidsbevidsthed. I denne situation er det theologiens opgave som det religiøses talsmand at genoprette denne nedbrudte respekt ved at hævde trossandhedernes fuldkomne uafhængighed af filosofien og de empiriske videnskaber. For at opnå dette må theologien sætte ind to steder. For det første må den »lære Mennesket en (ydmyg og) besindig Selvbetragtning, vor Videns Begrænsning: — uden at forurette nogen menneskelig Evnes virkelige Ret påvise, at vor Logik er begrænset af Tid og Rum, er fremgaaet af vor Psykologie: at den endog er omskiftelig hos det enkelte Menneske i Løbet af faa Aar — og saaledes hos de ypperste Tænkere i Historien — ikke at tale om Historiens egen Udvikling«. Men dette lader sig netop kun gøre på basis af Rasmus Nielsens skarpe skelnen mellem tro og viden. I hans bestræbelse for at tvinge fagvidenskaberne over i en anerkendelse af »Personlighedens ideelle Indhold«, altså for at få »viden« til at respektere »troens« område, har denne første opgave, der er af negativ karakter, fået »sine alvorligste Udtryk«. Rasmus Nielsens arbejde på dette område har bidraget til at give sindene respekt for »Åndslivets Rørelser« og må fra et theologisk synspunkt betragtes som en understøttende bestræbelse.

Men til den første, negative opgave: at påvise grænserne for vor videns område, kommer nu en anden, der er af positiv karakter og theologiens hovedopgave: at udvikle åbenbaringstankernes rigdom. Her slår Rasmus Nielsen ikke til, for — »der mangler ham den personlige Vederhæftighed, der skulle gjøre ham i Stand til at føre noget både i sig selv solidt og for andre tillidsvækkende frem«. Her må man i Stedet vende sig til Kierkegård og Grundtvig. Men den Rasmus Nielsen'ske distinktion må man under

løsningen af den positive opgave stedse holde sig for øje, om man ikke i sin apologetiske iver skal komme på afveje, for »med Videnskabens Fremskridt ud over de gamle Resultater vil Troens Sandhed synes at være i fare. Man prisgiver da let Sandheden, gør den apologetiske Opgave uklar. Trossandhedernes fuldkomne Uafhængighed og Sikkerhed naaes kun ved, at den ikke gjør Fordring paa Begriben, men passer paa at blive paa Aabenbarings og Trosprincippets Enemærker«. Den Rasmus Nielsen'ske skelnen mellem tro og viden ligger stadigt til grund for Madsens behandling af emnet i »Den kristelige Troslære« nogle år senere: Viden er et upersonligt, sagligt forhold til sandheden. Tro er et personligt forhold, der engagerer hele subjektets personlighed. Troserkendelsen må bevæge sig på det praktisk-personlige gudsforholds område, uden at søge at nå til en verdenserkendelse. Man har søgt at hævde, at den kristne tro dog forudsætter en viden, nemlig om åbenbarings indhold. Men denne viden er ikke viden i videnskabelig forstand som en på objektive beviser bygget erkendelse, tværtimod: »dens Gyldighed og Sandhed er . . . ganske uvis, indtil jeg af personlige Grunde, ud fra en Vurdering af dens Betydning for Personligheden, holder den for Sandhed og bygger paa den«⁸.

Ved troslærens udformning arbejder man altså med tro og viden som to forskellige sfærer, der intet har med hinanden at gøre. Madsen er dog noget usikker over for, om han skal gå så vidt som Rasmus Nielsen, når denne hævder, at tro og viden er *absolut* uensartede principper og netop derfor kan forenes i samme bevidsthed, selv hvor

---

⁸) Peder Madsen: Den kristelige Troslære, Kbh. 1912—13, pg. 101. Alle her anførte citater stammer fra den trykte udgave af dogmatikken, idet der ikke er så store afvigelser mellem på den ene side den trykte udgave og på den anden side de forskellige (iøvrigt kun meget lidt forskellige) forelæsningsmanuskripter, at der synes at være grund til at henholde sig til manuskripterne.

de hævder modsatte udsagn om samme ting⁹. Han nøjes da med at slå fast, at lige så lidt som man kan forlange, at videnskaben skal optage underet i sin verdensbetragtning, lige så lidt kan videnskaben fratage troslæren noget, den anser for nødvendigt sammenhængende med frelseshistorien. Således vil da de to linier tro og viden blive ved at gå ved siden af hinanden, — »skønt vi ikke kan betvivle, at de i Guds Tanke danner en Harmoni«¹⁰. Efter at »troen« således principielt var sikret over for »viden« var nu foreløbigt, ved 70'ernes begyndelse, den opgave, der trængte sig på hos Peder Madsen, den, han ikke tiltroede Rasmus Nielsen evnen til at løse: at fremstille »Aabenbaringstankernes Rigdom« på et nyt grundlag, der kunne gøre dem acceptable for den nye tids skeptiske mennesker. I forventning om at finde en løsning på dette problem rejste Peder Madsen i 1872 ud i Europa på studierejse. Han besøgte bl. a. Rom, Paris, Gent og Göttingen, og i november 1873 kom han til Erlangen. I følge rejseplanen skulle han være der i seks uger, men få dage efter ankomsten lå den hele plan i grus, og han blev der i otte måneder. På dette tidspunkt virkede den berømte J. C. K. von Hofmann endnu ved Erlangens theologiske fakultet, men det var først og fremmest F. Franks udformning af den erlangske erfarings-teologi, der optog Madsen så stærkt, at han for at kunne fordybe sig heri satte alle andre rejseønsker til side. Hofmanns teologi fandt han, trods dens eminente logiske konsekvens, — »ikke hverken tiltalende eller overbevisende, båret som den er af en ejendommelig, i mange Henseender næsten gnostisk Speculation«¹¹. Hos F. Frank fandt han erfarings-teologiens metode anvendt på en måde, der fore-

---

⁹) Madsen forelægger i en meget lang og grundig udredning i breve 17/9 og 24/9 sine betænkkeligheder på dette punkt for venen Jacobi. Brevene findes i Det kgl. Bibliotek, Add. 1165 D.

¹⁰) Den kristelige Troslære, pg. 134.

¹¹) Brev til H. N. Clausen, 11/6 1874, Add. 1164 A, Det kgl. Bibliotek.

kom ham acceptabel, omend han ikke mente, at man, som Frank gjorde, kunne opbygge et helt dogmatisk system med alle enkeltheder på rent erfaringsgrundlag. Men selve princippet i Franks theologi: at underbygge dogmatikken ved at henvise til de enkelte dogmers nødvendighed for den kristelige bevidsthed, så Madsen som løsningen på sit problem: at godtgøre kristendommens sandhed for en tid, der krævede empiriske kendsgerninger, hvor man før havde ladet sig nøje med spekulative argumenter.

At Frank stemte væsentlig overens med den konservative theologi i sine resultater, passede udmærket med Madsens egne anskuelser; hvad der er »den sande Kristendom«, røber han ikke på noget tidspunkt nogen tvivl om. Han taler ganske selvfølgeligt om »den objektivt rigtige og sande Anskuelse«¹², og det var på forhånd givet, at det var tidens konservative theologis anskuelse. Det var den theologiske metode, Madsen mødte i Erlangen, den nye måde at bevise »Kristendommens Sandhed« på, der blev så langt det vigtigste af det, han bragte hjem fra sin studierejse og efter sin udnævnelse først til docent, kort efter til professor omplantede til dansk grund.

I forårssemestret 1878 holdt han en forelæsningsrække over apologetikken¹³. Den indledtes således: »I Tider, da Christendomsfornægtelsen er blevet en Samfundsmagt, nødes Kirken til en apologetisk Optræden. Denne apologetiske Virksomhed maa have til Opgave at afdække Blændværket i de fremførte Angreb, paavise det uholdbare i Modstandernes Standpunkter, og fremhæve Christendom-

¹²) Peder Madsens dagbog 13/4 1871.

¹³) Disse forelæsninger er, ligesom iøvrigt alle Peder Madsens forelæsninger, nedskrevet på løse ark, der til dels er upaginerede. Ved senere gennearbejdelser af stoffet er der dels skrevet direkte til i teksten, dels indlagt extra ark. Det hele foreligger i en sådan tilstand, at det har været umuligt at nå til en sikker ordning. Grundlaget for den følgende gennemgang af apologetikken er disse forelæsninger, og citaterne stammer, hvor intet andet er anført, herfra. Forelæsningsmanuskripterne findes i Det kgl. Bibliotek, Add. 880. 40.

mens Selvbevisningsevne for Enhver, der i en alvorlig Selvforstaaelse søger om religiøs Sandhed«. Under behandlingen af de to første punkter beskæftiger Madsen sig især med Darwinismen, som han fandt i sin konsekvens tendere mod en omstyrtelse af hele den sædelige verdensorden, og som da også toges til indtægt af »alle saadanne Retninger som Socialdemokratiet« — og med underbegrebet, som han ikke fandt, man kunne fjerne fra kristendommen uden at afskaffe den. Det er i denne forbindelse imidlertid det tredje punkt: »Christendommens Selvbevisningsevne for Enhver, der i en alvorlig Selvforstaaelse søger om religiøs Sandhed«, der er af interesse:

Kristendommen har i historien vist sig som den sejrende magt. De, der vil afskaffe kristendommen, må se i øjnene, at det vil være det samme som at afskaffe religionen, for de religiøse kræfter, man disponerer over og kunne prøve at sætte i stedet for kristendommen, er jo netop kræfter, der for længst er overvundet af den. Derfor er kristendommens fjender også samfundets fjender, for uden religion kan et samfund ikke bestå. »Uden Religion, som har Auctoritet, Tillid og Indflydelse, er det menneskelige Samfund viet til Undergang«. Madsen citerer i denne sammenhæng en prædiken: »Kun naar et evigt Haab mildner de nærværende Trængsler og Følelsen af en fælles Værdighed nedsætter Livets Forskjelligheder til deres virkelige, midlertidige Betydning, naar Livets Uligheder kunne jævnes ved Kjærlighed-« — ja, siger Madsen, »tag alt dette bort, og da har man den abstakte Fordring paa Lighed som nødvendig, — den Fattiges Kamp, — den Uvidendes Mismod«. Dette bekræfter sig overalt i historien, f. ex. ved den gamle verdens undergang og i de store vantroens perioder i kristenheden: den 18. århundrede endte med den franske revolution. Derfor er også det moderne frafald fra kristendommen den egentlige samfundsnød, der truer samfundet med krig og med en slaphed, der gør det udygtigt til virkeligt arbejde. Således beviser kristendommen

sin sandhed ved den betydning, den har haft i historien, og stadig har som bevarende kraft i samfundet. Af endnu større apologetisk vigtighed er det at vise, hvorledes »Christendommen er det Eneste, der formaar at give ethvert Menneske Fred i Samvittigheden og dermed Frejdighed til og Troskab i Livets Gerning og Frimodighed baade i Liv og i Død«¹⁴. Dette kan naturligvis ikke »bevises« i den naturvidenskabelige forsknings betydning af ordet. Lige så lidt som man kan modbevise kristendommen ved logiske argumenter, lige så lidt kan man bevise den. Erfaringsbeviset er det eneste mulige »bevis«, og erfaringens vej til overbevisningen om kristendommens sandhed kan apologetikken kun pege på, så står det til enhver selv at vandre ad den. Først gælder det om »at være klar paa Religionens og Sædelighedens Værdi for Mennesket, at være forvisset om Idealernes Realitet i Menneskelivet, både de sædelige og de religiøse, m. a. O. at det sædelige Gode er Værd at sætte Livet ind paa, at det baade giver den dybeste Tilfredsstillelse og er den evigt sejrende Magt, — og at det samme gjælder om det Religiøse; at der er Realitet i, at et Menneske kan vinde Samvittigheds Fred i Forvisning om Syndernes Forladelse, og at der er Realitet i Haabet om et evigt Liv, hvor Synd og Død er overvundet«. Hvor troen på idealerne forsvinder, afløses den af en blaseret skepsis, der fremtræder enten i form af en rent æstetisk livsanskuelse eller som pessimistisk resignation. Men erkendes samvittighedens og det sædeliges sande væsen, da er det umuligt at forkaste det religiøse, for hvis der ikke står en guddommelig retfærdighed bag samvittighedens fordring, er den kun en tom og afmægtig trusel. Heri ligger tillige, at der må være et udødelighedens rige, hvori det

¹⁴) Jvnf. Den kristelige Troslære, pg. 97: Det ligger klart for Dagen, at de, der har givet sig ind under Kristendommens Aand i Alvor og Sandhed, har fået aandelige Kræfter til at sætte Livet ind, til at ofre det timelige for det evige, fornægte sig selv af Kjærlighed til Næsten, bære Livets Byrder og Lidelser med Tak i Stedet for med Klage«.

onde får den straf, som det her på jorden så ofte undgår.

Hermed er kristendommen imidlertid endnu ikke bevist for det indre menneske, for den omfatter jo mere end troen på en hellig Gud og et evigt liv: underet, inkarnationen, treenigheden, nådemidler og nådevirkninger, — og hvorledes prøve dettes antagelighed for det indre menneske? Det kan i og for sig gøres ad mange veje, for da kristendommen er den absolutte sandhed, der alsidigt tilfredsstillter menneskenaturens behov, kan man komme til den ad lige så mange veje som menneskenaturen har sider. Den sikreste vej er dog den at prøve at leve i overensstemmelse med det sædelige ideal. Under forsøget herpå vil et menneske erfare, at der overalt i dets livsførelse er noget, som bør være anderledes, og det vil indse, at det trænger til en frelser, til kraft til at kæmpe mod synden og leve et helligt liv. Når denne trang først er vågnet, tager mennesket ikke mere anstød at det overnaturlige, men indser tværtimod, at den kraft, hvortil det trænger, just må være en overnaturlig kraft. Det forstår, at en guddommelig kærlighed maa være hemmeligheden og kraften i åbenbaringen, fordi kun en guddommelig kærlighed vil kunne overvinde vor egenkærlighed. Men dette er jo netop kristendommens væsen. Kristus døde for at forløse den skyldbetyngede menneskeslægt. Han forjættede sine disciple den Helligånd, som forvissede dem om faderens kærlighed og gjorde dem det til en nødvendighed at elske ham, som elskede dem først og at elske alle dem, der ligesom de selv var elskede af ham. Heri ligger alt, hvad menneskehjertet trænger til: »Aldrig er der fremstillet et saadant Ideal af Menneskelivet, — ikke blot et Sædelighedsideal, men saaledes at Sædelighedsidealet kun er en Ytring af et umiddelbart Kjærlighedssamfund med Gud selv, — saa at Menneskets alsidige aandelige Fornødenhed mættes: Hjertet finder Hvile i Gud paa samme Tid som det faar Lyst og Kraft til kun at leve for Guds Villie og udføre den i alle Livets Forhold«. I moderne religionsvidenskab på-

viser man, at mange af »Christendommens Sætninger« kan findes i andre religioner, der er ældre end den. Men disse paralleller i andre religioner rækker ikke vor tro på kristendommens sandhed, for som helhed betragtet er kristendommen himmelvidt forskellig fra andre religioner, og i hvert fald er den det i sine virkninger: »(Kristendommen) beviser sin Sandhed ved den Dybde, hvori den forstaar Menneskets Væsen og ved Rigdommen af den Tilfredsstillelse og de Livsbetingelser, som den tilfører«¹⁵.

Den nærmere undersøgelse af, hvorledes de enkelte led i den kristelige tro godtgør deres »Antagelighed for det indre Menneske« er et led i udviklingen af selve dogmatikken.

I »Den kristelige Troslære« opstiller Madsen som lærerkendelsens kilder skriften, traditionen og den kristelige bevidsthed. Den måde, hvorpå han afvejer disse tre instanser i forhold til hinanden, står i nær tilknytning til hans lære om den kristelige vished og skal derfor kort omtales:

Verbalinspirationen afvises, men personalinspirationen må, mener Madsen, nødvendigvis hævdes som et trospostulat, for når Gud har givet en åbenharing, ville det være meningsløst, om han ikke også havde sikret, at den kunne bevares uforvansket. De ikke-apostoliske skrifter i Ny Testamente er kun kanoniske for så vidt de stemmer overens med de apostoliske, men iøvrigt er spørgsmålet om, hvilke skrifter i den historiske kanon, der bør regnes med til den kanoniske kanon, altid åbent. Ved prøvelsen af skrifterne er de historiske vidnesbyrd altid underordnede de aandelige. »Den religiøse Vished naas kun ved det aandelige Indtryk, som Skrifterne gør paa den, der har Aandens Sans; det er hvad de gamle kaldte »testimonium spiritus sancti«. Dette Aandens Vidnesbyrd kan naturligvis ikke sige noget om, hvem der er Forfatter til det enkelte Skrift;

---

¹⁵) Jvnf. Den kristelige Troslære, pg. 99: Kristendommens Bevis for sin Sandhed er et Erfaringsbevis.

men paa den anden side bestaar det ikke blot i Indtrykket af, at Skriftens Ord er Sandhed; thi dette fornemmer vi ogsaa ved andre sunde kristelige Skrifter og ved al sund kristelig Forkyndelse. Men det bestaar i Indtrykket af Skriftens enestaaende Myndighed, Renhed, Dybde og Aandskraft¹⁶. Skriften staar ene gennem tiderne, uden nogen i mindste måde jævnbyrdig efterfølger. Hvis det ikke var således, havde kirken aldrig vovet at give skriften dens kanoniske stilling. »Det er Overensstemmelsen mellem den historiske og den religiøse Prøvelse, der giver Kirken dens Vished i disse Ting¹⁷.

Det apostoliske symbol indtager og bør indtage en særstilling inden for traditionen, ikke teoretisk, men i praksis, fordi det er et enestående klart udtryk for, hvad der fra den første begyndelse har været regnet for kristendom. Om alle de øvrige symboler gælder det, at de såvel praktisk som teoretisk er underordnet skriften. De er ikke bindende, men vejledende. På den anden side ville en opgivelse af symbolforpligtelsen for præster føre til en opløsning af kirken, og om end de theologiske lærere bør være friere stillet, vil også for dem en overensstemmelse med det væsentlige i symbolerne være en nødvendighed. I læreudviklingen må symbolernes betydning som vejledende ikke undervurderes.

Spørgsmålet bliver nu, hvorledes de subjektive faktorer i lærefremstillingen, vurdering og erfaring, sammenfattet i den kristelige bevidsthed, skal samvirke med de objektive faktorer, skrift og tradition. Først og fremmest er tilstedeværelsen af alle disse faktorer en nødvendighed. Theologia irrogenitorum forkastes. Det fremstillende subjekt må være den kristelige bevidsthed. Uden den personlige erfaring af de værdier, kristendommen skænker, savnes den kongenialitet med fremstillingens objekt, som er forudsætning for,

---

¹⁶) Den kristelige Troslære, pg. 59.

¹⁷) s. st., pg. 60.

at der overhovedet kan være tale om forståelse. For at være i overensstemmelse med kristendommens væsen må troslæren — »overalt slaa Bro fra det objektive til det subjektive. Trosinteressens Tilstedeværelse maa overalt mærkes, og ethvert Lærepunkts Betydning for Kristenlivet maa paavises«¹⁸. Er der et punkt, hvis betydning fremstilleren ikke er nået til at kunne bekræfte af egen erfaring, må han her gå varsomt frem og nøjes med at henvise til dets betydning i kirkens historie, men han må ikke lade det ligge, det ville være uret mod kirkesamfundet, hvis *samlede* trosinteresse det er hans opgave at give en fremstilling af. Kunne man derimod påvise, at et lærepunkt var og altid havde været af udelukkende teoretisk betydning, uden nogen interesse for troen, da ville det være fuldt berettiget at udelukke det af troslæren.

Hvis man i lærearbejdet kun lægger vægt på at fremstille de korrekte meninger, mens man trænger det fremstillende subjekt mest muligt i baggrunden, ender man i ortodoxisme eller biblicisme. Hvis man på den anden side stiller subjektet og dets erfaringer i den grad i forgrunden, at de gøres til kriterium for objektets værdi, er man endt i subjektivisme.

Den gyldne midte mellem disse to afveje har F. Frank fundet. Hos ham er subjektivt og objektivt afvejet således, at resultatet ikke er blevet en omformning af den kristelige troslære, men et subjektivistisk forsvar for den. Den overdrevent subjektivistiske vej repræsenteres af Ritschl. Hans værdidomsprincip opløser kristendommen som historisk faktor, stik mod skriften og mod troens interesse. —

Forholdet over for skriftens og traditionens autoritet er dog ikke lydighed alene, men en forening af lydighed og frihed. Fra første færd er disse to faktorer til stede i troens holdning: »Vi tager imod Kristendommens Frelsesbudskab som det, der har Krav paa os ved sin enestaaende aandelige

-----
¹⁸⁾ s. st. pg. 138.

Myndighed, men tillige i Følelsen af, at det frigør os ved at tilfredsstille vort Hjertes inderste Trang¹⁹. På baggrund af disse principielle synspunkter viser Madsen nu, hvorledes de enkelte dogmer godtgør deres »Antagelighed for det indre Menneske«. Det vil være tilstrækkeligt at anføre nogle få eksempler herpå.

Guds erkendelighed: I åbenbaringen er der givet os en erkendelse af Gud, som er sand og virkelig, omend antropomorfastisk og symbolsk og derfor uadækvat. At hævde en adækvat, fuldt ud begribende erkendelse af Gud ville være en krænkelser af den religiøse bevidsthed, som lever i følelsen af en uoverstigelig forskel mellem Gud som den fuldkomne og uendelige og os som de relative væsner. Vi må holde os til den erkendelse af Guds væsen, som er os åbenbaret i skriften. Men at sætte en erkendelse, der er begrænset, i modsætning til en erkendelse af Guds indre væsen overhovedet og således afvise al metafysik fra gudsbegrebet, som Ritschl gør det, er en betragtning, der ikke gør det religiøse indhold fyldest, for »— dettes Livsinteresse bestaar i at komme i Forhold til Gud, som han er i sig selv, saaledes at vi kan stole paa, at hvad Aabenbaringen udsiger om ham i hans Forhold til os, har fuld Realitet og Gyldighed i ham selv«²⁰.

Guds absolutthed: Den betyder, at Gud er den ubetingede, og heri ligger atter, at han er den af alt og alle uafhængige, den altbetingende og den, der i sit væsen indeholder al fuldkommenhed. Når Ritschl må benægte Guds absolutthed, skyldes det, at han definerer den forkert. Rigtigt defineret er den en nødvendig bestemmelse af Gud: »Denne Guds Absolutthed er saa langt fra at være fremmed for den kristelige Erfaring, at den tværtimod er os ganske uundværlig. Thi hvis vi ikke vidste, at Gud er den evige, uforanderlige, almægtige og alvidende, kunne han ikke være vor Tilflugt

¹⁹) s. st. pg. 132.

²⁰) s. st. pg. 182.

i alle Forhold og Genstand for vor ubetingede Tillid og Tilbedelse. Intet relativt, intet, som hører med til de endelige Eksistenser, kan være Gud for os²¹.

Treenigheden: Den fornægtes under form af de tre store oldkirkelige kætterier: unitarisme, modalisme og subordinationisme, og den moderne subjektivistiske teologi forener i sig elementer fra dem alle tre. Unitarismen fornægter det, hvorved kristendommen adskiller sig fra alle andre religioner. For modalismen er åbenbaringen blot et skin; derfor er den utilfredsstillende for den kristelige bevidsthed, thi — »Troens Hvile i Aabenbaringen beror paa, at dens Indhold er fuld Virkelighed«. Ligeledes er subordinationismen utilfredsstillende, thi — »saa sandt som Kristi Ophøjelse til Guddomsherligheden og det levende Samfund med ham er Forudsætningen for det sande Kristenliv, er Troen paa hans Persons Guddommelighed uopgivelig²². Noget tilfredsstillende læreudtryk for treenigheden ser Peder Madsen sig ikke i stand til at give, men hævder, at vi dog må fortsætte arbejdet med problemet, fordi det er troens trang at gøre det, og fordi vort arbejde kan modvirke vildfarelser.

Kristologien: En kristologi, der skal være i overensstemmelse med evangeliernes Jesus-billede, må forene guddommeligt og menneskeligt. Ritschls brud med den orthodoxe teologi har, mener Madsen, ført til, at Kristi person i Ritschls teologi bliver rent menneskelig. Hans afvisning af metafysikken har også for hans kristologi fået skæbnesvanger betydning. Ritschl hævder, at når vi kalder Kristus Gud, beror det ikke på en metafysisk værensdøm, men udtrykker den værdi, han har for vort religiøse liv. Men her træder det netop tydeligt frem, at en subjektiv, religiøs værdidom ikke har nogen betydning, med mindre den svarer til en metafysisk virkelighed: »Troen kan ikke hen-

²¹) s. st. pg. 188.

²²) s. st. pg. 211.

stille det som noget uvæsentligt, om det, den tror paa, har en Virkelighed, der netop svarer til Troen. Den er skinsyg paa sin Genstands fulde Objektivitet«²³. Hvis Kristus ikke er legemlig opstanden, kan troen ikke fastholde, at han er syndens og dødens overvinder. Troen er ikke tilfreds med at have et billede af ham, som han for mange år siden vandrede omkring på jorden. Den må have forvisning om, at han lever den dag i dag, ophøjet til almagt og allestedsnærværelse, og en sådan postexistens forudsætter en præexistens. Uden disse metafysiske bestemmelser kan Kristi guddommelighed ikke fastholdes som virkelighed, hvilket den kristelige bevidsthed kræver. Derfor »kan Ritschls Theologi, selvom vi ikke kunne stille noget andet i Stedet, men maatte opgive at gøre os Tanker om Kristi Person, ikke gøre Fyldest, hverken for Skriftens Tale eller for Troens Trang; den maa i alle Tilfælde afvises som en ufyldstgørende Løsning, værre end ingen«²⁴. Man må altså på gammelkirkelig grund fastholde læren om de to naturer. På den anden side må man indrømme, at den formulering, den har fået i den orthodoxe lutherske theologi, er uheldig. Men der er en udvej: »For at være i Overensstemmelse med Skriftens Kristusskikkelse og Troens Trang maa vi frem ad den Vej, der er betegnet ved den nyere Kenoselære«²⁵. Denne lære er et alvorligt forsøg på at fastholde den kalkedonensiske trosbekendelse som læregrundlag ved at hævde Logos' personlige præexistens og virkelige inkarnation i Kristus, men samtidigt undgå den orthodoxe kristologis vanskelighed over for sammensmeltningen af det guddommelige og det menneskelige. Kort kan kenoselæren udtrykkes således: Kristus har aflagt sine guddommelige egenskaber i forhold til verden. Det vil sige, at han i alt, hvad der angår denne verden, i sit jordeliv er stillet som et menneske. Hvad der ikke angår

²³) s. st. pg. 382.

²⁴) s. st. pg. 383.

²⁵) s. st. pg. 383.

hans liv med faderen, har han ikke nogen speciel viden om, og han kan derfor f. ex. omtale en salme som skrevet af David, som en senere tids gammeltestamentlige videnskab har bevist, at David umuligt kan have forfattet. Hans bevidsthed om Guds frelsesplan og den rolle, han selv spiller i denne, er underlagt udvikling. Hans modnes til at optage sit kald og føres frem gennem sin gerning af Gud, der alene kender den vej, han skal gå. Først efter sin død befries han for al begrænsning og udvikling. Men selve gudsbevidstheden er hele hans jordeliv igennem til stede i ham, selv i fostertilstanden.

Forsoningen: Den objektive forsoningslære findes bekræftet i det Ny Testamente, der nemlig overtager sonofertanken fra det Gamle Testamente og anvender den på en sådan måde, at — »den objektive Forsoning uimodsige­ligt er ment dermed«²⁶. I det væsentlige var denne lære udformet ved reformationstidens slutning. I den nyeste tid er den blevet angrebet af Ritschl, men omend vi ikke med tanken kan »gennemtrænge Korsets Gaade«, er det dog givet, at kun den objektive forsoningslære stemmer overens med skriften og traditionen. Vigtigst er det imidlertid, at det er den objektive forsoningslære, der alene har den rette praktiske bærekraft: »— i Skriftens Tale og i Kirkens Udformning af dens Indhold ligger en dyb sædelig Bevidst­hed, en Følelse af Syndens Alvor, som ingen anden Lære kan erstatte. Og saa meget viser Erfaringen os, baade hos os selv og andre, at der i den objektive Forsoning ligger en uforlignelig Kraft til at stille Samvittighedens Angst og bringe Sjælen Fred. . . . Prøv det ved Dødssengene, hvad Trøst og Kraft der er i dette enfoldige: Jesus har betalt for mig — i Modsætning til alt det stykkevis og besmittede hos os selv. Derfor holder vi fast ved en Lære, hvis Virkninger er af saa afgørende Værd«²⁷.

²⁶) s. st. pg. 431.

²⁷) s. st. pg. 446 f.

— Den moderne videnskabs krav om erfaring som det eneste gyldige grundlag for vished besvares af Peder Madsen med et religiøst vishedssystem, i hvilket hovedordene er værdi, erfaring og trosinteresse. Trosobjekternes værdi verificeres gennem erfaringen, og har man først erfaret værdien af en enkelt af kristendommens sandheder, vil den ene erfaring drage den anden med sig, og således vil den enkeltes trosinteresse komme til at omfatte en stadig større del af de kristelige sandheder. Med dette empiriske vishedssystem er den troende reddet ud over den moderne videnskabs angreb. Det religiøse har sin egen sfære i bevidsthedslivet, og i denne sfære er den religiøse erkendelse lige så pålidelig som den videnskabelige erkendelse er det på sit område.

Naturvidenskabens resultater underbygges af de forskellige videnskabsgrenes undersøgelser, kristendommens sandhed bevises ad praktisk vej og underbygges af teologien ved en påvisning af dens etiske og psykologiske værdi.

Jeg er vis på kristendommens sandhed, fordi jeg har *erfaret* den.

II

Henry Ussing kom fra et miljø, der var præget af myndstærk kirkelighed, men selv førte han sig tidligt draget mod en vækkelsespræget kristendom. Som theologisk student oplevede han Peder Madsens første år som lærer ved universitetet, og Madsen blev hans »egentlige lærer«²⁸.

Efter embedseksamen nedsatte han sig som manuduktør, først i filosofi, siden i teologi, og det var dette arbejde, der førte ham ind i beskæftigelsen med de problemer, han nogle år senere behandlede i sin disputats, »Den christelige Vished«. I sine erindringer giver han et klart udtryk for den grundstemning, der for ham som for så mange andre

²⁸) Henry Ussing: *Min Livsgerning*, som jeg har forstaaet den, Kbh. 1940, pg. 20—21.

lå bag interessen for disse emner: »Snart efter begyndte jeg ogsaa at manuducere i Dogmatik og Religionsfilosofi, og arbejdede mig selv derved dybere ind i den systematiske Theologi, særlig paa Grænseomraadet mellem Filosofi og Theologi eller »Tro og Viden«, hvor det store Opgør stod for os, den lille foragtede Flok Theologer, om vi selv skulde have fast Grund at stå paa og skulde være rustede overfor Fornægtelsens og Tvivlens Angreb baade ved Diskussioner i Studenterforeningen og mange andre Steder«²⁹. Målet måtte være at »godtgøre Troens fuldgode Samvittighed til at hvile i sin Vished«, og Kierkegaard ydede ham afgørende hjælp hertil, idet han hos ham fandt »først aandelige Impulser til at naa ind i eksistentiel Forbindelse med den evige Virkelighed og samtidig dermed en Tankeforstaaelse af den derved vundne Visheds Styrke og Ret«³⁰. Peder Madsen viste ham hen til F. Frank, og dennes »System der christlichen Gewissheit« kom tillige med værker af Kant, Fried. Albert Lange, Spencer, Mill, Sibbern, Mynster og Høffding til at udgøre materialet for disputatsen.

Efteraaret 1878 tilbragte Ussing i Göttingen og Tübingen. I Göttingen hørte han Ritschl, som han imidlertid fandt personlig frastødende og theologisk eensidig, og i Tübingen på Madsens anbefaling I. T. Beck, som »— gav et stærkt Indtryk af, i hvor høj Grad Theologien befrugtes ved personlig Livsforbindelse med det troende Menighedsliv«³¹. Efter et par år herhjemme rejste han atter ud, denne gang først til England, hvis kirkeliv gjorde et dybt indtryk på ham, derefter til Tyskland, hvor især et ophold i Erlangen hos Frank og v. Zezschwitz blev af betydning. Efter en tid i Italien vendte han hjem og blev den 11. september 1883 udnævnt til sognepræst i Vejlbj ved Århus. 14 dage senere forsvarede han for den theologiske licentiatgrad sin afhandling »Den christelige Vished«, med undertitlen:

²⁹) s. st. pg. 26.

³⁰) s. st. pg. 27.

³¹) s. st. pg. 34.

Apologetiske Undersøgelser med særligt Henblik paa Franks »System der christlichen Gewissheit«.

Ussings udgangspunkt er det samme som Madsens, nemlig at kirken nu er trængt så hårdt som aldrig før siden de tre første kristelige århundreder, og at tiden derfor nødvendigvis må være »en apologetisk tid«. I sin difinition af apologetikkens begreb, dens midler og opgaver går han imidlertid mere systematisk til værks end Madsen. Alle de historiske, exegetiske og filosofiske undersøgelser er kun forberedende for den egentlige apologetik. For at nå frem til en virkelig metodisk behandling af apologetikken må man først gøre rede for — »selve det positive Vishedsprincip i dets ejendommelige personlige Art«³², og det er denne redegørelse, Ussing tager sig for at give.

Han ser Franks vishedslære som det første alvorlige forsøg på at løse problemet om, hvad den kristelige vished er, og hvorpå den grundes, men finder ikke, at det helt er lykkedes Frank at retfærdiggøre sin påstand om vishedslæren, der handler om objektets sandhed, som en selvstændig disciplin ved siden af dogmatikken, der handler om sandheden som objekt. Denne og megen anden uklarhed hos Frank kommer, mener Ussing, af, at hans definition af visheden er uklar. Frank definerer: »Vished er Bevidstheden om Overensstemmelse mellem Væren og Begreb, Erfaring og Erkjendelse«. Her over for hævder Ussing, at der er tre momenter i visheden: 1) Overensstemmelsen mellem væren og den rene erfaring, 2) overensstemmelsen mellem den rene erfaring og dens afspejling i tanken, erfaringsbegrebet, 3) overensstemmelsen mellem dette og den udviklede erkendelse³³. Franks definition indeholder i virkeligheden kun det andet moment, men netop dette moment hører efter Ussings opfattelse ind under dogma-

³²) Henry Ussing: Den christelige Vished, Kbh. 1883. Fakultetets meget interessante vota findes blandt det teologiske fakultets dekanatspapirer i Rigsarkivet.

³³) s. st. pg. 140—142.

tikken. Det punkt derimod, som udgør det mest presserende problem og som bør behandles særskilt uden for dogmatikken, er det første: overensstemmelsen mellem væren og den rene erfaring.

Skønt Frank ikke har fået dette problem stillet ganske klart op, yder hans værk dog en del til dets løsning, fordi det har den rette praktiske intention. Når han f. ex. hævder, at den umiddelbare kristelige følelse for den enkelte kristne er den fuldstændigt tilstrækkelige garanti for, at hans tilstand som genfødt er hans sande, normale væsen, har han heri ganske ret. Men når han derefter forsøger at forklare denne følelse nærmere for tanken ved at beskrive den som følelsen af overensstemmelse mellem menneskets etiske trang og det, som det modtager i genfødselen, er dette vel ganske vist også rigtigt, men der er, hævder Ussing, meget væsentlige mangler ved denne beskrivelse. Den giver nemlig ikke nogen som helst oplysning til dem, som ikke har del i erfaringen af genfødselen. Henvisningen til den etiske trangs og længsels tilfredsstillelse er her ikke nok, — »navnlig ikke i vor Tid, hvor en udbredt Aandsretning overhovedet nægter retten til at naa nogen Vished ad etisk Vej«³⁴. Der kræves både en virkeligt tilbundsgående psykologisk analyse som bevis for den etiske trangs oprindelig og et teoretisk forsvar for de etiske argumenters gyldighed overhovedet:

Der maa da for det første kræves en langt mere indgaaende »psychologisk Analyse, der ikke bliver staaende ved saadanne almindelige Udtryk, men som virkelig viser disse ethiske Følelser — eller deres Rod — som Grundelementer i vor Bevidsthed, primitive, enkelte og uopløselige. Thi uden dette vil en fornægtende Kritik strax frakende os Retten til at hvile paa saadanne sammensatte, senere opstaaede og i deres Gyldighed meget tvivlsomme Elementer. For det andet vil det derefter være nødvendigt kritisk

---

³⁴) s. st. pg. 151.

at forsvare vor Ret til at bygge en Vished paa saadanne ethiske Elementer overfor dem, der vil frakjende dem theoretisk Gyldighed«³⁵.

Den psykologiske analyse af trosvisheden indledes med en behandling af viljens betydning, — ud fra det synspunkt, at det er her, man standser, naar alle argumenter er brugt op i diskussionen mellem troende og vantro: spørgsmålet er, om man *vil* acceptere troen eller forkaste den. Viljen er imidlertid ikke tilstrækkelig som psykologisk grundlag for trosvisheden. Man kan ikke tvinge sig selv ind i en overbevisning. Når man er sig bevidst, at det, man tror, kun er vist for én i kraft af ens egen anerkendelse af det, da er det slet ikke vist længere.

Når Kierkegaard taler om troen som springet ud på de 70000 favne, kunne det måske se ud, somom der var tale om en ren viljesakt, men i virkeligheden drejer det sig her om et psykologisk element i trosvisheden, der ligger dybere end viljen. Det er hele sjælens trang og tørst, der, stillet over for valget mellem at fortvivle eller finde tilfredsstillelse i Gud, vælger Gud. Viljen vælger, men den troende vil ikke nævne viljen som grund for sin overbevisning, men netop sjælens trang til Gud.

Dog kan heller ikke hele sjælens trang og længsel, udtrykt i viljens valg, være tilstrækkelig begrundelse for den kristelige vished. Alle begrundelser for valget findes stadig på subjektets side, objektet står som et ukendt, og det møde mellem subjekt og objekt, der kunne begrunde visheden, kan ikke komme i stand: »Hvor meget end Subjektet ved sin Nød og Trang kan drives til at søge og kaste sig over imod (objektet), faar det dog ikke ved Trangen selv nogensomhelst Vished for, at dette Objekt overhovedet eksisterer, eller hvorledes det er«³⁶.

Der er dem, som vil mene, at Kierkegaard med sin tale

³⁵) s. st. pg. 151—152.

³⁶) s. st. pg. 172.

om springet ud paa 70000 favne netop har ment, at mennesket altid skulle dvæle i den objektive usikkerhed, stadigt forny valget. En sådan antagelse finder Ussing ganske urimelig: »Og betragte vi Christenlivet ikke i dets Tilblivelses Øjeblik, men i dets Bestaaen, der jo skal være en stadig Gjentagelse af det oprindelige Spring, da kunde vi spørge, om man virkeligt kan tænke sig et saadant Christenliv, hvor Mennesket igjennem alle Livets enkelte Øjeblikke stedse i Lidenskab fornyer den oprindelige Trosbeslutning uden nogensinde at faa en eneste Erfaring, der bekræfter for ham, at han ikke er sprunget ud i et intet«³⁷. Skulle den tanke end være tænkelig, så har, fastslår Ussing, Kierkegaard i hvert fald ikke tænkt den, — »han, som selv har givet os dybe Blik i den christelige Erfarings Hemmeligheder«³⁸.

Erfaringen må tages med som begrundelse for visheden: denne beror ikke endeligt på viljen og den etiske og religiøse trang, men på erfaringen af trangens tilfredsstillelse. Viljen, trangen og erfaringen virker samtidigt: »I det bestaaende Christenliv maa naturligvis Villien blive ved at gribe Sandheden, og Trangen bliver stedse Drivkraften i vort Indre, men selve Visheden om Troens Sandhed hviler dog paa Erfaringen, hvori denne selv godtgjør sig for os«³⁹. Dette samspil mellem den salige erfaring af Guds nåde og bevidstheden om, at det netop er menneskets dybeste trang, der heri har fundet sin tilfredsstillelse, begrunder forvisningen om »disse nye Realiteters uendelige Værdi for mig, min Forvisning om det nye Livs Normalitet og absolutte Gyldighed«⁴⁰. Det er nemlig en ejendommelighed ved den etiske trang, at den indeholder vished om, at det mål, den tenderer imod, er absolut gyldigt, et udtryk for menneskets inderste væsen, uden hvilket livet ikke var værd at leve.

³⁷) s. st. pg. 172—173.

³⁸) s. st. pg. 173.

³⁹) s. st. pg. 174.

⁴⁰) s. st. pg. 177.

Denne helt umiddelbare Vished er et »oprindeligt, uopløseligt Grundelement«⁴¹. Den følelse, der er knyttet til det lille ord »bør«, er lige så selvklar, lige så umiddelbart overbevisende som følelsen af sundhed. Men da er den tilfredsstillelse, der fuldtud svarer til den etiske trang, også absolut gyldig, selvvis og normal: »Hvis der rejser sig et tvivlende Spørgsmaal om det nye Livs Realitet, om Christendommens og de Christelige Trossandheders Virkelighed, da har den Christne Svaret i Erfaringen af det nye Liv, som han lever, og hvis Virkelighed han lige saa lidt kan benægte som sin egen Tilværelse. Men hvis da et andet Tvivlens Spørgsmaal skulde opstaa, sigende: »Ja, vel er det et Faktum, at du har dette Liv, disse Bevidsthedstilstande, disse ethiske Kræfter; men hvoraf ved du, at alt dette ikke er en Sygdom, en abnorm Dannelse, som du skulde frigjøre dig for saa snart som muligt?« — da svarer den christne umiddelbart ud af den ethiske Trangs Forvisning: Hvad jeg har oplevet, var mit Hjertes inderste Længsel; hvad jeg har fundet, er min Personligheds inderste Væsen; og deri ligger dets absolutte Ret«⁴².

Det viser sig imidlertid, at visheden dog stadigt kan anfægtes. Ganske vist står erfaringen af genfødselen og de øvrige immanente trosobjekter urokkeligt fast, men — »ved enhver Overgang fra de subjektive Tilstande i mig til den objektive Aarsag udenfor mig kan Tvivlen sætte ind«⁴³. Når den troende siger: disse virkninger i mig kan ikke forstås, hvis ikke man antager en faktor af den og den karakter udenfor mig, som påvirker mig, — kan tvivlen svare: hvem siger, du skal forstå det? Fordi *du* ikke kan tænke dig anden årsag til dine subjektive erfaringstilstande end Gud i Kristus, kan der dog måske alligevel være en helt anden årsag. Eller: ideen om en sådan årsag er nødvendig, men realiteten af ideen kan vi ikke vide noget om.

⁴¹) s. st. pg. 178.

⁴²) s. st. pg. 178—179.

⁴³) s. st. pg. 184.

Over for disse angreb kan den troende ikke gøre andet end henvise til den subjektive erfaring, og dette er ikke tilfredsstillende, hverken i forholdet til den vantro omverden eller for den kristelige vished selv:

Ussing finder da ikke nogen anden mulighed end at henvise til en umiddelbar åbenbaring af Gud i sjælen som vishedens yderste grund; vi skal ikke slutte os til det objektive ud fra det subjektive, men visheden om det objektive er urokkelig, fordi det objektive erfares direkte i subjektet. Kun i denne mystiske erfaring af Gud er der givet en vished, som er uanfægtelig af alle angreb, udefra som fra den troendes egen tanke.

Det indrømmes, at vishedsbegrundelsen tilsidst egentlig blot siger: jeg tror, fordi jeg tror. Dette er imidlertid, siger Ussing, ganske analogt med, hvad man ender i, når man kritisk betragter en hvilken som helst anden form for vished. Visheden om fysisk existens uden for mig kan jeg til syvende og sidst kun hævde i form af en påstand: jeg kan ikke lade være at tro derpå. Den logiske tanke-nødvendighed hviler på en umiddelbar vished, der ikke yderligere kan begrundes. At $a=a$ kan jeg ikke bevise. Også den etiske vished hviler til syvende og sidst ganske i sig selv. Man kan forsøge at opløse pligtfølelsen ved at deducere den af værdifølelsen, men man genfinder da det oprindelige etiske element i værdifølelsen. Der er eet etisk element, man er nødt til at gå ud fra som givet: følelsen af, at livet er værd at leve, og heri ligger alle andre værdi-bestemmelser gemt.

Nu er det et faktum, at der omkring en etisk vished altid danner sig en hel etisk livsanskuelse. At gøre, hvad pligten byder, er kun muligt for mig, når jeg tror på noget, der har en objektiv, af mig uafhængig existens som det højeste, det mest værdifulde. Hermed har man jo imidlertid postuleret en sandhed, der går ud over den oprindelige, subjektive etiske vished. Ganske vist kan man ikke bevise noget ved blot at henvise til et samvittighedskrav, og

hvilke sandheder, man ad den vej kan nå til vished om er højst individuelt og kan altid diskuteres. Men så længe man blot ikke postulerer noget, der er i åbenbar strid med videnskabelige sandheder, står selve princippet fast: »Retten til overhovedet ad den Vej at tilegne sig Sandheder lader det ethiske Individ sig ikke betage. Naturligvis kan han ikke kræve at tro paa Ting, der ad de tidligere anerkjendte Vishedsveje ere godtgjorte at være umulige. Men idet der ved den logiske og physiske Videns Resultater er bleven store Lakuner tilbage i vor objektive Erkjendelse, ja Lakuner, som det efter selve Tænkningens Væsen bliver umuligt nogensinde at faa udfyldt, er der jo en Mulighed for forskjellige Løsninger i alle herhen hørende Spørgsmaal. Og just da anser Mennesket sig for fuldt berettiget til her at lade sit Væsens inderste Længsel, sin ethiske selvvisse Følelse, have Gyldighed og til at lide paa de Sandheder, der garanteres ham ved deres uopløselige Sammenhæng med hin«⁴⁴. Hvis kristendommen nu slet og ret var en etisk livsanskuelse på linje med alle andre, var dens tilhængeres forsvar altså blot, at de havde samme ret i deres tro som alle andre i deres etiske overbevisning. Imidlertid er det jo tidligere påvist, at den kristnes vished om de kristelige sandheder beror på et direkte forhold til et objekt, en umiddelbar åndelig erfaring.

For på dette grundlag at kunne afvise kristendommen som sværmeri måtte man bevise umuligheden af en sådan åndelig erfaring, og det lader sig, hævder Ussing, ikke gøre. Den kristne påstår, at der i kraft af en indre åndelig sans, et særligt organ, i den troende dannes indre sansebilleder, som vel er meget forskellige fra de billeder, som dannes med det ydre sanseapparat, men ikke kan benægtes af den grund, da der jo også er så stor forskel mellem de sansebilleder, der dannes af høre- og synssansen, at de ikke kan direkte sammenlignes.

⁴⁴) s. st. pg. 205—206.

Det er altså slået fast, at man ikke kan benægte muligheden af en åndelig sans og en virkelig objektiv åndelig erfaring. Problemet bliver da, om vi har beviser for denne åndelige erfarings virkelighed. Herpå kan man kun svare, at den kristnes argumenter for realiteten af hans indre åndelige erfaring kun er beviskraftige i samme grad som de møder forståelse i kraft af tilhørerens etiske erfaring. Men eftersom det etiske standpunkt altid afhænger af en foregående viljesbeslutning, kan det for den kristne ikke være foruroligende, at der er mennesker, over for hvem hans argumenter slet ingen beviskraft har: »Kan han overfor dem ikke komme videre end til at faa en rent abstrakt Mulighed indrømmet, saa véd han selv, hvorfor det maa være saaledes, nemlig i kraft af deres ethiske Grundindstilling; men i Kraft af sin egen ethiske Stilling ved han med det samme, hvorfor dette Standpunkt er falsk«⁴⁵.

Tilbage står nu at påvise, hvorledes den indre erfaring forholder sig til hele den ydre åbenbaring, med dogmer og historiske beretninger. Hvorledes kan den indre erfaring garantere virkeligheden af begivenheder, der har fundet sted for mange århundreder siden?

Den centrale begivenhed er Jesu liv, død og opstandelse. Den uendelige, subjektive interesse, som mennesket føler over for denne begivenhed, beror på syndens realitet: »Den uendelige Interesse nu, som denne Begivenhed har, beror paa hin forhen skildrede Personlighedens uendelige Trang, der faar sit ejendommelige Præg og sin altbetvingsende Kraft derved, at Synden har *skilt* Mennesket fra alt det, som den religiøse Grunddrift gaar ud paa at naa, ja, skilt os saa afgjørende derfra, at det umulig kan naas ad menneskelig Vej, ved indre Udvikling af det bestaaende Forhold, og at vi derfor kun have Valget mellem at fortvivle eller at gribe den udenfra tilbudte Frelse. . . . Om det saa var ti, ja, tusinde Gange ufatteligt, hvorledes noget

---

⁴⁵) s. st. pg. 217.

saadant kunde ske, det Menneske, der i uendelig Selvbe-
kymring havde oplevet denne Fortvivlelse, vilde dog sætte
sit Livs og sin Tilværelses Interesse ind paa, at det er
sket«⁴⁶. Hermed er den objektive virkelighed af frelses-
begivenhederne endnu ikke bevist for mennesket, men det
er disponeret for modtagelsen af beviset. Oplevelsen af den
med synden givne adskilthed fra Gud sætter det i stand
til med hele sin sjæls energi at gribe troen på, at just det
er sket, som det dybest trænger til, når det som en ydre,
historisk begivenhed træder det i møde som en virkelig
erfaring. Dette er netop, hvad der sker, når den kristelige
vished dannes, thi den kristelige grunderfaring er i virke-
ligheden aldrig en rent indre oplevelse. Det er altid et
element i oplevelsen, at Gud handler ved ydre midler,
gennem et ydre samfund. Dermed er forbindelsen knyttet
mellem den ydre og den indre erfaring, og fra den grund-
læggende kristelige oplevelse breder visheden om forbin-
delsen mellem de ydre historiske begivenheder og de indre
erfaringer sig ud over hele den kristelige bevidstheds om-
råde. —

Fra Vejlbjby flyttede Ussing til hovedstaden, var i nogle
år præst ved Jesuskirken i Valby og blev i 1915 stiftsprovst i
København, et embede, han beklædte til sin afsked i 1933.

Han blev en af de mest fremtrædende skikkelser i den
københavnske gejstlighed, indtog en ledende position i
adskillige kirkelige organisationer og var en stærkt søgt
prædikant. Desuden udfoldede han en ret omfattende
skribentvirksomhed. Da kampen om den liberale teologi
foranlediget af Arboe-Rasmussen-sagen for alvor brød løs,
trådte Ussing frem i forreste linie i forsvaret for den
konservative teologi og forpligtelsen over for bekendelses-
skrifterne. Det blev for størstedelen kirkepolitisk, Ussing
kom til at gøre sin indsats i kampen. Dog deltog han også
i den litterære debat, først og fremmest med skriftet

⁴⁶) s. st. pg. 231—233.

»Aabenbaring og Inspiration« fra 1913, hvori han viser, hvorledes inspirationsdogmet må udformes for at være i overensstemmelse med den kristelige erfaring og for at kunne bæres af den kristelige vished:

Ved udformningen af dogmet må der tages hensyn ikke alene til skriftens guddommelige, men også til dens menneskelige præg. Dog må det guddommelige blive hovedsagen, om man ret skal forstå inspirationen. Denne hovedsag er en erfaringssag: »Som troende Kristen har jeg gennem Menigheden faaet Samfund med Gud i Kristus Jesus og og dermed Syndernes Forladelse og evigt Liv. Dette er for mig ikke blot »det højeste«, men det visseste af alt, den dybeste Virkelighed. Og denne Rigdom ejer Menigheden og jeg gennem Guds Ord i den hellige Skrift. Det hører saaledes med til mit Livs inderste Eje, at Gud taler til mig gennem Bibelens Ord. Og denne Erfaring bliver da nødvendig et Hovedstykke i mit Udgangspunkt for Undersøgelsen af Bibelen og Forstaaelsen af dens Inspiration«⁴⁷.

Det gamle Testamente beretter om, hvad Gud har foranstaltet til verdens frelse, og Ussing erklærer sig dybt uenig med de teologer, »selv konservative«, der kun vil betragte de kristnes forhold til det gamle Testamente som et afledet, indirekte forhold. — De begivenheder, der skildres, er virkelige, historiske begivenheder. Sådan har Jesus forstået det, og sådan stemmer det også med vor erfaring. Ved Guds indgriben er beretningerne blevet overleveret til de følgende slægtled. Således har f. ex. Adam og Eva ved inspiration af Guds ånd grebet netop det, som deres efterkommere havde brug for af vide, og har fortalt det videre. Vor kristelige erfaring siger os, at beretningen er historisk virkelighed: »De vidunderlig dybe Grundtanker, som bærer den hele Beretning, om Menneskets Gudbilledlighed, om det ondes Oprindelse, om Guds Forhold til de

⁴⁷) Henry Ussing: Aabenbaring og Inspiration I, 1913, pg. 20.

faldne Mennesker, hans Kærlighed midt under Dommen og hans Frelsesplan — de giver i den Grad Nøglen til Forstaaelse af min egen Sjæls Gaade, dens Syndighed og dens underlig splittede Forhold til Gud, at jeg umiddelbart deri kender Virkelighedsgrunden«⁴⁸. Således er altså allerede det gamle Testamente åbenbaring af direkte betydning for os, omend den fulde åbenbaring først kommer i det ny Testamente.

Det subjektivistiske Jesusbillede afvises som udgangspunkt for undersøgelsen af åbenbaringen i Kristus. For dem, der ikke kan frigøre sig for den subjektivistiske erkendelsesteori, kan omvejen ad Jesus-billedet måske nok føre til troen, men den er tåget og mangler den »guddommelige vished«, der er et grundelement i den kristne tro: »Den kristne Menighed ved, paa hvem den tror. Vi be- kender den historiske Jesus af Nazareth som Guds salvede, undfangen ved Helligaanden, født af Jomfru Maria, kors- fæstet, genopstanden og himmelfaren. Den kristne Menig- hed har denne Tro ikke som et overleveret Lærestof, eller som en tilreflekteret Tankebygning, men som blivende Erfaring. Igennem alle Slægter har Herrens troende erfaret, at Jesus lever og er med os og midt iblandt os med sin guddommelige Livsmagt. Hvert frelst Guds Barn har selv i sit Hjerte oplevet Underet, gennem hvilket han kom i Livssamfund med Jesus selv og igennem ham med Faderen. I disse Erfaringer ligger for os den usvigelige Borgen for den historiske Virkelighed, den objektive Sandhed af Guds Aabenbaring i Jesus Kristus«⁴⁹. Jesu inspiration består ikke blot i helligåndens gave til at tale Guds ord, men i hans gave til at være midler for den evige frelsespagt. Dette er imidlertid mere end inspiration. Kristus ikke blot bringer åbenbaringen, han er åbenbaringen, men fordi han

---

⁴⁸) s. st. pg. 45.

⁴⁹) Aabenbaring og Inspiration II, 1913, pg. 68.

er sandt menneske, fremtræder hans særlige, enestående åndsudrustning i inspirationens form.

Undersøgelsen af Jesu inspirations form kan aldrig føres helt til bunds, fordi vi aldrig til bunds kan gennemskue forholdet mellem det guddommelige og det menneskelige i ham. Det er og bliver et mysterium, og skønt Ussing indvilliger i tanken om en kenose — som vi også skal se det i hans prædikener — er han dog yderst betænkelig ved den form, kenoselæren har fået, bl. a. hos Peder Madsen, fordi den forekommer ham at gå for vidt i retning af at ville gøre Jesu væsen menneskeligt forståeligt. At Jesus ikke i sit jordeliv besad guddommelig alvidenhed og at han, hvad angår store områder af den menneskelige viden, ikke har vidst mere end sine samtidige, kan man gerne indrømme. Men når Peder Madsen og andre »gode navne« blandt tidens teologer mener, at Guds søn har fornedret sig så dybt, at han har delt sin samtids fejltagelser og f. ex. fejlagtigt anset den 110. salme for at være af David, finder Ussing det yderst betænkeligt. Kan det gå an at sige, at dette ikke ville vedkomme selve den religiøse sandhed? »Tror vi, at Jesus ikke blot har en højere Inspiration end de andre Profeter, men at han er Guds Søn, Sandhedens Konge, ikke blot gudbeaandet, men væsenset med Sandhedsaanden selv, maa vi da ikke tænke, at Guds Væsens Sandhedssans maatte vægre sig ved at komme i en saa betænkelig Nærhed af Usandheden? Ja, betænker man, at det, Jesus udtaler som Guds Søn, skænkes Slægten af Gud som dens højeste religiøse Sandhed, maatte da ikke den Guds Aand, der indgav Jesus disse Tanker, føle Ansvarer ved for alle Slægter at tillade, at Vildfarelser, der senere kunne godtgøres af den menneskelige Viden, blandedes ind i hans Forkyndelse?«⁵⁰ Denne indrømmelse til kritikken: at Jesus skulle have taget fejl i enkelte ting, er, mener Ussing, ganske overflødig, da der ikke er noget

---

⁵⁰) s. st. pg. 74 f.

sted i det ny Testamente, der virkelig godtgør, at Jesus skulle have gjort det. Ved at indrømme det, kommer man i nærheden af theologiske retninger, der bevæger sig helt ude ved kanten af kristentroens klippegrund. Altså: Jesu enestående inspiration værnede ham totalt mod fejltagelser.

Også Peder Madsens og andres tilbøjelighed til at betragte de apostolske skrifter blot som aktstykker fra kirkens første tid finder Ussing betænkelig. Pinseunderet er en del af den objektive åbenbaring, og det bestod ikke blot i åndsudgydelsen pinsemorgen, men hele åndens kirkegrundende værk i apostelmenigheden er del af pinseunderet. Det vil sige, at apostlene havde en særlig inspiration, og det er da også kirkens erfaring, at selv de bedste og rigeste senere skrifter står langt under de apostolske.

På de ikke-religiøse områder udelukker apostlenes inspiration ikke fejl; der er ikke noget for den religiøse bevidsthed anstødeligt i, at de kan have taget fejl i f. ex. historiske oplysninger, og deres skrifter viser, at de har gjort det. Hvad det religiøse angår, udelukker apostlenes inspiration i og for sig heller ikke enhver fejl. Den er ikke magisk virkende, men er gjort afhængig af apostlenes lydighed og tro — i følge det ny Testaments egne oplysninger. Imidlertid har den første menighed og alle de senere erfaret, at de »ved at bygge paa Apostelordet altid har sandet, at Guds frelsende, livgivende og livsnærende Kraft derigennem har virket i sin højeste og reneste Form«⁵¹. Vi kan altså med hele kirkens erfarings vished trygt lide på apostelordet.

Det er ikke nok at tale om profeters og apostles inspiration. Det er del af vor kristne tros vished, at biblen som en helhed er inspireret, er blevet til ved Guds styrelse. Heri ligger vel et ufejlbarhedsmoment, men det må ikke opfattes massivt og udvendigt, som det blev i læren om »de uigenfødtes Theologi«, der var en ganske korrekt følge-

---

⁵¹) s. st. pg. 93.

slutning ud fra det ortodoxe inspirationsdogme, men netop derved røbede dettes fejl. Dogmet om biblens inspiration står til syvende og sidst fast udelukkende i kraft af erfaring og forstås kun ret gennem erfaringen: »(Biblens inspiration med det ufejlbarhedsmoment, der ligger deri) er ikke et Princip, som kan slaas fast for enhver, der læser Biblen, uanset om han har Tro eller ej. Det er et Troskrav og en Troserfaring, som vokser sig stærkere og stærkere, jo længere man trænger ind i Biblens Dybder. Derfor rokkes Menighedens Vished herom heller ikke det ringeste, fordi de udenforstaaende ikke kan forstaa det, ja rent ud finder det modbevist«⁵². De troendes stilling til biblen må blive den, at de i alt, hvad der angår »Guds Aabenbaring, Guds Gerninger til Slægtens Frelse og Guds Ord til Hans Folk« i tillid til inspirationens garanti fuldtud bøjer sig for skriftens autoritet. I andre ting kan der indrømmes fejl. Der kan være tilfælde, hvor det er vanskeligt af afgøre, hvor grænsen går mellem, hvad der hører ind under skriftens rent menneskelige side, og hvad der hører ind under det område, hvor ufejlbarheden er sikret ved inspirationen. I sådanne tilfælde må man overlade afgørelsen til »den troende teologi«. —

»Aabenbaring og Inspiration« var først og fremmest beregnet til styrkelse af den indre konservative front: den skulle vise de troende, at de ikke behøvede at lade sig anfægte, hverken af den liberale eller den vantro kritik, for deres bibelsyn var solidt forankret i deres egen og kirkens erfaring. Udgangspunkt og metode har Ussing fælles med Peder Madsen, men Ussing drager »trosinteressen«s grænse i noget sikrere afstand fra de moderne kritiske synspunkter.

Der foreligger en række prædikensamlinger fra Ussings hånd. Man undres ikke over, at hans kirker fyldtes. Hans stil er klar og letlæselig — omend undertiden noget svulstig

⁵²) s. st. pg. 116.

— og prædikenerne virker ganske »uteologiske« i den forstand, at det »teologiske skelet« aldrig stritter ud. Selv hvor teologiske specialiteter, som f. ex. kenoselæren, er på tale, falder det ganske let og naturligt ind i helheden⁵³.

Ussings forkyndelse var en vækkelses-forkyndelse af den indre missionske type. Der lyder en kraftig appel til afgørelse, til at »lukke op for Jesus«, »blive forligt med Gud«, »få sin sag med Gud i orden«. Der skal ikke blot daglig omvendelse, men een epokegørende omvendelse til, uden den har man blot en barnetro, der ikke for alvor er i stand til at bære et voksent menneskes tilværelse⁵⁴.

Efter omvendelsen viser dens frugt sig i en moralsk fornyelse, som hos Zakæus. Denne fornyelse må fortsættes i en stadig moralsk kamp, gennem hvilken den troende har mulighed for efterhånden for alvor at blive et »Guds riges barn«. Der ses lyst på menneskets muligheder, og der lyder en stærk moralsk og religiøs appel: »Er det nye Menneske, som er skabt efter Gud i Sandhedens Retfærdighed og Renhed, naaet til at blive det raadende i dit Liv, saa alt, hvad der endnu er af det gamle Menneske i dig mere og mere lægges ind under Dommen og overgives til Døden? Se ud over Verdens Mark — der maa Hvede og Ugræs vokse sammen indtil Høsten. Men i dit Hjerte? Ingenlunde! Af sig selv vokser Ugræsset til og kvæler den gode Sæd. Men der er Mennesker i Verden, som kan kaldes »Rigets Børn«. Det kan naaes ved Jesu Kristi Aand. Aa, maatte vort Liv dog naa sit herlige Maal, Gud til Ære og Pris paa Høstens store Dag«⁵⁵. Gennem erfaringen af den religiøse og moralske sejr opnås visheden i troen. Vi frelses uforskyldt af nåde, men med mindre vi omvender os og bliver »hellige i al omgængelse« kan vort tilhørsforhold til

⁵³) Henry Ussing: Grib det evige Liv I, 1932, pg. 171 og samme: Langfredag, 1941, pg. 51 — af en prædiken fra Langfredag 1928.

⁵⁴) se f. ex. Grib det evige Liv I, pg. 72—79.

⁵⁵) Grib det evige Liv I, pg. 110.

Guds rige ikke blive alvor og sandhed, vi er henvist til at leve i uvished og går glip af det evige liv⁵⁶.

— Det moderne videnskabssyns påstand om empiri som eneste gyldigt virkelighedskriterium besvares af Ussing med en psykologisk analyse af den kristelige vished, der skal bevise, at denne er opbygget af elementer, som er »primitive, enkelte og uopløselige«, og som ingen kritik derfor kan nægte den troende retten til at bygge sin vished på. Da han imidlertid indser, at kritikken, så længe man holder sig til den subjektive vishedsbegrundelse, altid vil kunne sætte ind over for forbindelsen mellem subjekt og objekt og benægte objektets realitet, griber han tilsidst til at hævde en erfaring af den objektive realitet selv direkte i sjælens dyb. En mystisk oplevelse af Gud bliver altså vishedens yderste begrundelse. — Jeg tror på kristendommens sandhed, fordi jeg har oplevet ikke blot Guds virken, men Gud selv i min sjæl.

Ussings bibelsyn repræsenterer den yderste højre fløj blandt teologerne, og det underbygges ved henvisning til dets overensstemmelse med den kristelige erfaring.

Til denne teologi svarer en forkyndelse, der i eet og alt falder i tråd med den indre missionske vækkelsesforkyndelse. I erfaringsteologien, f. ex. hos Frank, Peder Madsen og Ussing, bliver de psykologisk-etiske erfaringer gjort til bevis for kristendommens sandhed. I vækkelsesforkyndelsen havde henvisningen til erfaringen af frelsen og af den moralske kraft, der flyder af omvendelsen, sin praktiske plads som begrundelse for troen — »vi tror, fordi vi har erfaret« — og samme erfaring vil, lover man, blive enhver til del, som omvender sig og tager den moralske og religiøse kamp op. Hos Ussing går erfaringsteologi og vækkelsesforkyndelse op i en eenhed.

---

⁵⁶) Grib det evige Liv II, 1933, pg. 51—57, prædiken til 2. s. e. påske om Den religiøse Uvished i vore Dage.

III

Peder Madsen theologi og fromme personlighed havde, som det allerede er nævnt, gjort et dybt indtryk på den unge stud. theol. *F. C. Krarup*. Imidlertid blev det netop Peder Madsens klare fremstilling af de overleverede dogmer, der førte den unge theolog ind i dybe anfægtelser angående disse dogmers indhold: vanskeligheder og indre modsigelser, som han ikke tidligere havde haft øje for, trængte sig ind på ham. På eet punkt blev modsigelsen ham uudholdelig: i inkarnationslæren. Kirkelæren hævder, at Kristus er på een gang Gud og menneske, født fra evighed og født i tiden, allestedsnærværende og dog kun på eet sted, alvidende og uvidende, almægtig og afmægtig, den fra hvem alt liv i verden udgår og dog menneskelivets vilkår undergiven, — altsammen på een gang. »Saaledes var Kirkelæren, og det blev aabent lagt frem. Saadan havde jeg ikke tænkt mig det. Det betog mig med en Rædsel, thi jeg følte Alvoren i at staa over for Paradokset, der krævede ubetinget Anerkendelse«. Madsens kenoselære var ikke nogen hjælp, men viste kun, at der ikke var nogen løsning på modsigelsen. Der var ingen vej uden om et brud: »Det var for mig et Stød, der med ét vakte mig op af min dogmatiske Slummer. Kan Du? vil Du bøje dig for dette Paradoks? Og jeg kunde kun svare ét: Jeg hverken kan eller vil. Jeg kan ikke antage det ganske urimelige; det strider mod min Sandhedsbevidsthed, mod min Samvittighed»⁵⁷. Om det guddommeliges tilstedeværelse i Kristus tvivlede han ikke, men bruddet med tonaturlæren medførte skepsis over for theologien på alle punkter, og selvom han religiøst kunne søge tilflugt i en mystisk fromhed, var den teoretiske uklarhed for en reflekterende ånd som *Krarup* ulidelig og vel i længden også uadskillelig fra det religiøse.

I 1881 rejste han til Tyskland for at søge en løsning

---

⁵⁷) *F. C. Krarup: Fra Romantisme til Realisme, Kbh. 1930, pg. 43.*

på sit problem. Han var ligesom Peder Madsen i Erlangen, men var i modsætning til denne ikke særlig begejstret: »Det er ellers ikke, fordi Forelæsningerne giver saa syndeligt meget«⁵⁸. Derimod blev et ophold hos Albrecht Ritschl i Göttingen af stor betydning.

Krarups disputats, der er skrevet dels i Tyskland, dels i tiden straks efter hjemkomsten derfra, havde som emne det problem, der havde beskæftiget ham fra studieårene, og som havde været anstødsstenen i hans forhold til den orthodoxe dogmatik: »Om forholdet mellem det guddommelige og menneskelige i Kristi person«⁵⁹.

Krarup mener, som Madsen, at man ikke på noget punkt bør undlade at tage hensyn til, hvad det kirkelige lærearbejde i tidens løb er nået frem til. Imidlertid er en henvisning til den historiske udvikling ikke tilstrækkelig som begrundelse for det kristologiske dogme, idet der kan være meget delte meninger om, hvilken anskuelse, der må være det rette resultat af en historisk undersøgelse. Der trænges derfor til en instans ved siden af den historiske, som kan begrunde og nærmere indholdsbestemme dogmet. Biblen kan ikke være denne instans, thi den indeholder ikke nogen bestemt lære, som med indiskutabel nødvendighed skulle kunne uddrages af den. Som den afgørende instans må vi derfor vælge den, som ligger til grund for og har udtrykt sig gennem både skriften og den historiske udvikling: den kristelige bevidsthed. Denne kristelige bevidsthed kan ikke tilfredsstilles af den konservative theologis kristologi. Tonaturlæren kommer som noget helt fremmed og absurd til mennesket, og den eneste form for tro, det kan præstere over for den, er en død autoritetstro, der naturligvis er lige så utilfredsstillende for menneskehjertet, som den er stødende for den moderne dannede bevidsthed. Kirkelæren sætter, hævder Krarup, skel mellem

⁵⁸) brev til faderen, 9/1 1882. Krarups arkiv, Det kgl. Bibliotek, utilg. 194.

⁵⁹) Kbh. 1885.

Kristi person og hans gerning og berøver derved begge al realitet. Den forudsætter nemlig, at Kristi gerning kun delvis giver et billede af ham, og at vi derfor forud for og ved siden af, hvad vi ved om hans gerning, må sætte en Kristi personlighed, der imidlertid ved at sprænge alle menneskelige begreber forskærtser muligheden for overhovedet at være subjekt for en menneskelig væren. Hvor Madsen mener at have imødekommet troens trang og det moderne krav om psykologisk sammenhæng og forståelighed i Kristusskikkelsen ved kenose-lærens modifikation af den orthodoxe kristologi, stiller Krarup sig skarpt afvisende: Kenoselæren kan vel anerkendes som et fremskridt i forhold til den oprindelige orthodoxe lære, idet den drager det guddommelige ind i det konkrete menneskelivs udvikling som et led deraf. Men den står på et umuligt standpunkt, må nødvendigvis bevæge sig enten frem eller tilbage, for da det guddommelige stadig defineres på den orthodoxe måde, er det, der postuleres i kenoselæren, i virkeligheden blot en depotensering, som »ikke beriger den religiøse forestilling, men kun krænker den, da et saadant faktum ganske staar i strid med den her til grund liggende forestilling om den absolute, uforanderlige Gud«⁶⁰. Tonaurlæren umuliggør i alle sine skikkelser, at Kristi forløsende gerning kan blive på een gang guddommelig og menneskelig. Der kan derfor umuligt dannes nogen kristelig vished med den som objekt, og man må søge en anden vej.

Kun når vi slutter tilbage fra Kristi forløsende gerning i os til hans personligheds beskaffenhed, kan denne hans personlighed blive os åbenbar, nemlig gennem »erfaringen og fornemmelsen af de levende virkninger af ham i os«⁶¹. Ved under udelukkelse af alle metafysiske bestemmelser led for led at påvise, hvad Kristi personlighed må indeholde for at kunne fremkalde de virkninger i os, vi erfarer, når

⁶⁰) Forholdet mellem det guddommelige og det menneskelige i Kristi Person, pg. 59.

⁶¹) s. st. pg. 72.

Krarup til det resultat, at hans væsen må indeholde alt det, der for ethvert menneske er fornødent til fuldkommenhed. Over for selv de største personligheder vil ingen beundring kunne skjule, at deres fortrin er sammenknyttede med nødvendige eensidigheder, mangler og svagheder og at en supplerings udefra er nødvendig, hvis der skal være tale om fuldkommenhed. I modsætning hertil er »vor erfaring over for Kristus — den, at i hans individualitet finder alle alt, enhver sit og intet andet, netop fordi det, man her finder som sit, er det sandt menneskelige«⁶². Kristi personlighed mangler således al naturlig menneskelig begrænsning, er den centralpersonlighed, i hvilken enhver menneskelig personlighed finder sin forklaring og begrundelse. Guddommeligheden ligger altså alene i en potensation af det empirisk-menneskelige.

Når man således opfatter forskellen mellem guddommeligt og menneskeligt som en blot kvantitativ, bliver det, mener Krarup, muligt at finde frem til en psykologisk forståelig opfattelse af forløsningen i Kristus. Menneskets skabelse i Guds billede er den positive forudsætning for det ved Kristus genoprettede samfund med Gud, men ved gudsbilledet i mennesket må vi forstå ikke blot, at mennesket har den formelle evne til samfund med Gud, men også, at det som umistelige bestemmelser ved sit væsen har de samme egenskaber, som er bestemmende for Guds væsen: hellighed og kærlighed. Grundbestemmelserne i det guddommelige og det menneskelige væsen er altså de samme, omend en vældig størrelsesforskel gør sig gældende. Synden, som er den negative forudsætning for det genoprettede samfund med Gud, indeholder en modsætning mellem væsen og vilje i mennesket. Heri ligger, at det første må være noget positivt og godt. Samfundet med Gud genoprettes gennem loven og genfødslen. Loven er ikke et udslag af guddommelig vilkårlighed, men er på een

---

⁶²) s. st. pg. 114.

gang udtryk for Guds vilje og menneskets egen vilje. Genfødselen betyder ikke, at der kommer noget nyt ind i menneskets væsen, men at der kommer en forstærkelse og frigørelse til af det gode, som fandtes der i forvejen. Dette forhold er grundlaget for al religiøs vished: »... religionens sande væsen (vil) alene været givet i den fred og hvile og den dermed følgende frihed, som kommer af, at man i Gud finder sig selv fuldkommen bekræftet efter sit inderste og sande væsen, og heri vil naturligvis kriteriet for den sande religion som for religionens sandhed være at søge«⁶³. Inspiration og inkarnation viser i samme retning. Var guddommeligt og menneskeligt inkommensurable størrelser, som de er det for kirkelæren, ville både inkarnation og inspiration være umuliggjort.

Når billedet af Jesu person griber os, er det da heller ikke ved sin fremmedartethed og uforståelighed i forhold til vort eget væsen, men i kraft af sit sandt menneskelige præg griber det os som guddommeligt. Krarup opfatter Jesu væsen som underlagt en udvikling, en menneskelig udfoldelse, hvori det guddommelige ikke betegner et brud, men en større fylde. Han fandt, at et rent menneskeligt Kristus-billede i samtiden stod meget stærkt over for »det overleverede byzantinske Kristusbillede i kirkelæren«⁶⁴, men mente iøvrigt, at det af ham forfægtede psykologisk forståelige Kristus-billede ville kunne sejre over både det ortodokse og det rationalistiske, fordi alene et sådant billede ville formå at drage den moderne religiøse bevidsthed til sig.

Trinitetslæren må nu ændres for at bringes i overensstemmelse med kristologien. Udgangspunktet er, at tanken om Guds absolutthed må opgives, idet Kristus jo gennemgår en udvikling. Mens Peder Madsen gjorde gældende, at Guds absolutthed er uundværlig for den kristelige bevidst-

---

⁶³) s. st. pg. 220.

⁶⁴) s. st. pg. 229.

hed, når Gud skal være vor tilflugt og genstand for vor tillid og tilbedelse, hævder Krarup, at en trinitetslære, der hviler på dette grundlag umuliggør en virkelig individuel forskel mellem treenhedens personer og derfor er religiøst utilfredsstillende. Det bliver jo nemlig derved ligegyldigt for den troende, hvem han i hvert enkelt tilfælde retter sin bøn og tilbedelse imod. Når derimod bestemmelsen af Gud som absolut opgives, bliver det muligt at gennemføre en virkelig distinktion mellem treenhedens personer: Faderen er den, der for sin egen skyld har til formål at opfylde verdensformålet. Kærlighed er jo netop at have en andens formål som sit eget formål. Når vi da ser Gud som den, der er deltager i vort selvformål, har vi et levende og anskueligt billede af ham. Tanken om udvikling finder i langt højere grad anvendelse på Sønnen, hvilket følger af hans plads i frelsesøkomonien og den dermed sammenhængende nærmere sammenknytning med verden. Mens modsætningen mellem væsen og vilje i Gud er væsentlig abstrakt, så er denne spænding dybere i Kristus, idet der i ham sker en virkelig tilegnelse af den i hans væsen immanente lov. Den personlige opgave, som hans væsen, for virkeligt at kunne realisere sig selv, må tage op, er den gerning han i sit liv faktisk udførte. Når denne gerning ses som det, der var krævet af netop hans personlighed, bliver det klart, at han måtte udføre den, fordi en undladelse deraf ville være en krænkelse af hans eget væsen. Jesu forhold til hans gerning får da en moralsk betydning, der stemmer med hvad vi kender fra vort eget menneskeliv: »Således bliver forholdet her et virkelig sædeligt forhold, ti til et sådant, som vi kender og bestemmer det hos os selv, hører netop som en væsentlig den bestemmelse, at alt, hvad man gør, gør man til sidst for sig selv. En gerning, som ikke har betydning for en selv, er som sådan ligegyldig, ja usædelig«⁶⁵. Der bliver således, trods lighed og

---

⁶⁵) s. st. pg. 243.

eenhed i det væsentlige, en betydelig forskel mellem faderen og sønnen, — hvilket netop var, hvad den religiøse bevidsthed krævede.

Til slut gennemgår Krarup Jesu liv fra præexistens til postexistens og påviser, hvorledes en dogmatisk bestemmelse på det i det foregående givne grundlag på hvert enkelt punkt giver »såvel den religiøse bevidsthed som specielt erkendelsen den fornødne tilfredsstillelse«⁶⁶.

Over for det, som var Madsens væsentligste indvending mod Ritschl og dermed også mod Krarup, nemlig at en eliminerings af metafysikken fra dogmatikken ville medføre en for den kristelige bevidsthed utålelig opgivelse af den religiøse erkendelses objektivitet, hævder Krarup, at spørgsmålet om overensstemmelsen mellem det erkendende subjekt og dets objekt overhovedet ikke berøres af, hvorvidt den subjektive erkendelse falder helt sammen med den objektive eller ej. Dette spørgsmål må afgøres ved nærmere bestemmelser af og slutninger ud fra den givne erkendelse og dens faktiske indhold. En sådan nærmere undersøgelse af den religiøse erkendelses karakter leder til den konklusion, at denne ville miste al værdi og betydning, hvis man henstillede dens objektivitet som tvivlsom — i modsætning til den videnskabelige erkendelse, der ikke ville miste sin karakter af videnskab, selvom man kom til det resultat, at dens overensstemmelse med objektet var tvivlsom. Krarup er altså ganske enig med Madsen i, at det er en forudsætning for den kristelige vished, at der til den kristelige bevidstheds subjektive erfaringer svarer en objektiv realitet. Men mens Madsen finder det nødvendigt at holde fast ved metafysikken for at kunne hævde denne overensstemmelse mellem det subjektive og det objektive, hævder Krarup overensstemmelsen i kraft af en værdidom: dersom den religiøse erkendelse ikke har et adækvat billede af det guddommelige i dets transcendent objektivet, er den værdiløs.

⁶⁶) s. st. pg. 259.

»Det var Kriticismen, som først løftede sit Hovede herhjemme — i al Stilfærdighed«, siger Krarup om den første protest, han følte sig tvunget til at rejse mod det, han havde lært hos Peder Madsen⁶⁷. Med disputatsen var kriticismen da trådt ud i livet. Den har næppe haft nogen direkte betydning uden for de snævraste theologiske kredse — det hindrede allerede dens form. Flere af fakultetsmedlemmerne foreslog i deres vota ved bedømmelsen, at den skulle sendes tilbage til forfatteren med anmodning om, at han ville skrive den om til dansk⁶⁸. Den blev da forbedret noget, men udkom dog i et meget tungt og svært forståeligt sprog. Heri adskiller den sig stærkt fra Krarups senere skrifter, der var særdeles velskrevne og opnåede stor udbredelse. Dette gælder ikke mindst de småskrifter, han i begyndelsen af det nye århundrede, da kampen om den liberale theologi for alvor var begyndt, udsendte i serien *Fri forskning og positiv Kristendom*. Men også hans *Grundrids af den kristelige Etik*, som udkom i 1894, næsten ti år efter disputatsen og efter at han i 1893 var blevet sognepræst i Sorø, opnåede stor udbredelse. Mens disputatsen havde påvist, hvorledes den liberale theologis Jesusbillede i modsætning til det orthodoxe ved sin psykologiske forståelighed formår at drage menneskehjertet til sig og fastholde det i troens vished, tager etikken sig for at vise, hvorledes alene kristendommen formår at yde mennesket det, som vi »nødes . . . til at tro for i fuld Forstand at kunne leve«⁶⁹. Moralen viser hen til den oversanselige verden som den, der stiller krav til os. I religionen stilles vi over for den oversanselige verden som den, der har den fuldkomne magt og overlegenhed over den ydre verden. Den oversanselige verden, vi i religionen kommer i forbindelse med, indeholder som fuld virkelighed det, der som fordring rummes af moralbudet. Religionens opgave

⁶⁷) *Fra Romantisme til Realisme*, pg. 45.

⁶⁸) Det theologiske Fakultets dekanatspapirer, Rigsarkivet.

⁶⁹) Forordet til *Grundrids af den kristelige Etik*, Kbh. 1894.

er at give menneske en støtte i livet, der på en eller anden måde svarer til dets sædelige bevidsthed, så det bliver i stand til at leve op til de sædelige krav. Meningen er ikke, at religionens betydning alene er den at understøtte de moralske bestræbelser, men »Meningen er, at den Frihed over for Verden, som Religionen er anlagt paa at give, maa være ligeartet med den Stemning, som udtaler sig gennem den sædelige Bevidsthed«⁷⁰. Om dette skal være muligt, må den magt, hvortil religionen viser tilbage, være den rent sædelige, overnaturlige vilje. Herved henvises vi til den kristelige religion, idet alene det kristne gudsbegreb svarer til sædelighedens krav til den rette handlen.

Det sædelige kommer først, idet den absolutte fordring står fast, uafhængigt af det religiøse. Det er det sædelige, der åbner vore øjne for det religiøse; kristentroen er således på det nøjeste knyttet til det moralske krav, som mennesket ved sig underkastet. Her har, i følge Krarups opfattelse, den kristelige vished sit stærkeste støttepunkt; den inderlige sammenhæng mellem det moralske krav, mennesket må underkaste sig for ret at være menneske, og den støtte, kristendommen giver det i kampen for ret at leve op til kravet, må den troende altid holde sig for øje: »Bevidstheden om, at vi har antaget den bestemte Religion, fordi den dækkede hele vor personlige Trang og Fornødenhed, maa aldrig forsvinde for os, men vi maa altid mindes, at det er den dybeste Selvinteresse, Hævdelsen af vort eget sande Jeg, som har stillet os i den Religion, hvori vi staar«⁷¹. Det bliver nu den kristelige etiks opgave at påvise, at den sædelige handlen kun kan finde hvile i sig selv, når den forbindes med det tillidsforhold til Gud, som kristendommen skænker. Uden dette tillidsforhold kan den sædelige handlen ikke hævde sig over for den ydre verden. Denne religiøse tillid, uden hvilken vi ikke kan handle

⁷⁰) Grundrids af den kristelige Etik, pg. 21.

⁷¹) s. st. pg. 26.

sædeligt, må, viser Krarup, som *sit* støttepunkt have et historisk menneskeliv, og det må nødvendigvis være et menneskeliv som det, Jesus levede, idet forsoningen og retfærdiggørelsen i ham er forudsætninger for den fortrøstning, vi behøver for at kunne løse den sædelige opgave.

Dernæst godtgøres det, at den forening af renhed og styrke, som indeholdes i det etiske grundbegreb dyden, kun findes i den kristelige kærlighed. Tilsidst behandles pligten og det hævdes, at vi kun kan forstå den styrke, hvormed den under alle livets forhold gør sig gældende for vor bevidsthed, når det, den kræver, er, hvad både vi selv og omverdenen dybest set trænger til. Men vished for, at det, pligten kræver, altid vil være til gavn både for os selv og for samfundet, kan vi kun vinde i overbevisningen om, at den samme Gud, som har givet moralbudet, også er både den indre og den ydre naturs herre.

Mens dogmerne i kristologien underbygges med en henvisning til, at de — udformet som Krarup udformer dem — er nødvendige for, at den troende bevidstheds religiøse trang kan mættes, altså med en religiøs-psykologisk underbygning, underbygges de i etikken med en påvisning af, at tro på dem er nødvendig for en fuld sædelig udfoldelse, altså med en religiøs-etisk underbygning.

Ikke alene kommer etikken og psykologien således til at befæste og underbygge den religiøse vished om dogmernes sandhed. Men netop på grund af tidens praktiske livsholdning, dens åbenhed over for argumenter af psykologisk-etisk karakter, vil en fremstilling af kristendommens psykologiske og etiske værdi, dens dybe overensstemmelse med det bedste i mennesket, kunne bane vejen til den kristelige vished for tidens mennesker: »Man søger i vor Tid overalt i den videnskabelige Forsken at finde fast Grund under Fødderne; man tager det virkelige Liv til Udgangspunkt for alle Undersøgelser. Men hermed træder Etikken frem i første Række, naar der bliver Tale om Afgørelsen af, hvilken Livsanskuelse man skal vælge som

den rette. — Det gælder om at finde et saadant Livssyn, som indeholder en fuld Anerkendelse af de store sædelige Grunderfaringer, og som derfor kan afgive Grundlaget for et sundt og ædelt Menneskeliv. Det er om denne Opgaves Løsning, at man samler sig fra de modsatte Sider i vore Dage, og det er utvivlsomt her, at Afgørelsen af Spørgsmaalet om Tro eller Vantro vil blive given for vor Tid. Hvad nødes vi til at tro for i fuld Forstand at kunne leve⁷²? — Krarups etik svarer fuldt ud til det krav, Peder Madsen nogle år senere formulerede således: theologien skal påvise, at »Kristendommen bringer Motiver til Livsførelsen af en højere og ædlere Art end de ellers ere at finde, at den ikke blot *peger* paa saadanne Motiver, men at den ogsaa formaar at binde de menneskelige Samvittigheder til at sætte Livet ind paa Lydigheden imod dem, med andre Ord, at Vejen til den højeste sædelige Kraft og Stræben gaar igennem Troen paa den kristelige Aabenbaring⁷³.

Men naturligvis viser det sig, at lige så lidt som den konservative theologis dogmer kunne give den troende bevidsthed psykologisk tilfredsstillelse, lige så lidt kan de fuldtud give mennesket den moralske støtte, det behøver. Krarup er ganske enig med Madsen i princippet: at dogmernes etiske værdi er det praktiske bevis for deres sandhed. Men det er andre dogmer, han i sin etik påviser værdien af. Behandlingen af forsoningslæren kan tjene som eksempel:

Efter før at have levet i frygt for Gud er vi nu kommet ind i et tillidsforhold til ham. Denne tillid har vi opnået gennem »indtrykket af Jesus«. Således fremtræder forsoningen som en forandring af hele vor bevidsthed, der er uløseligt knyttet til den historiske person: Jesus. Men for at hans liv alene kunne blive grundlaget for forsoningen,

⁷²) s. st. forordet.

⁷³) Peder Madsens tale ved universitetets reformationsfest 1894, se note 3.

måtte dette liv leves med en enestående sædelig styrke, som kun vil være forståelig, hvis man anser dette liv for at være levet i et fuldkomment og ubrudt religiøst samfund med Gud. Det vil sige, at Jesu syndfrihed er en betingelse for forsoningen. Den er imidlertid ikke tilstrækkelig begrundelse for hans livs forsonende virkning. En sådan finder vi først, når vi — »efter Skriftens Anvisning« — opfatter Jesu liv som det hellige menneskes overvindelse af de største fristelser og frivillige hengivelse til den største lidelse. Lidelsen må imidlertid ikke opfattes som den betingelse, Gud har stillet for at ville skænke ham sit velbehag. Lidelsen er i sig selv intet værd, men den er nødvendig for, at han kan gennemføre sin sædelige kamp. Ved den måde, hvorpå han tager lidelsen på sig og bærer den, grundlægger han menneskeslægtens nye tillidsforhold til Gud: »Han selv har gennem de højeste Prøvelser fastholdt Tillidsforholdet til Gud; og p. Gr. af den Alvor, hvormed han saavel i Livet som i Døden har gjort dette Forhold gældende, har det faaet en særegen betagende Magt over Mennesker, saa at det for den hele Menneskeslægt er blevet det nye og frugtbare Udgangspunkt for et ret sædeligt Liv«⁷⁴. Over for denne subjektive forsoningslære, der hævdes at være betingelse for, at mennesket kan leve et i fuld forstand sædeligt liv, står Peder Madsens påstand, at der i den objektive forsoningslære ligger — »en dyb sædelig Bevidsthed, — som ingen anden Lære kan erstatte«⁷⁵. Men man er, trods al uenighed, enige om princippet: at forsvare lærepunktet ved at henvise til dets sædelige værdi.

Krurarps »Religionsfilosofi« fra 1905 betegner ikke noget

---

⁷⁴) Grundrids af den kristelige Etik, pg. 55; jvnf. den karakteristiske note til retfærdiggørelseslæren, pg. 57: den kristne retfærdiggørelseslære udtrykker, rettelig forstået, netop den samme grundtanke, som ligger til grund for den moderne pædagogik: det gælder om først at vinde Børnenes Tillid gennem Mildhed, thi da vil deres Forbedring gaa frem paa den sikreste Maade.

⁷⁵) se pg. 362.

nyt stadium i forhold til det teologiske syn, vi har mødt i hans tidligere produktion, men giver den nøjere erkendelsesteoretiske og øvrige filosofiske baggrund for de synspunkter, som deri er kommet til orde. Af interesse for forståelsen af Krarups »vishedslære« er hans redegørelse for troens forhold til den moderne naturvidenskab: adskillelsen mellem praktisk og teoretisk erkendelse som to forskellige erkendelsesformer redder kristendommen ud over alle angreb fra naturvidenskabens side. Den praktiske erkendelses dom har lige så megen ret som den teoretiske, hvis der skulle opstå konflikter. Krarups tro på den for vor fornuft i hvert fald indtil videre uopnåelige forening af den praktiske og den teoretiske fornufts udsagn svarer ganske til Madsens fortrøstning til, at tro og viden i Guds tanke udgør en harmoni⁷⁶.

Som følge heraf indtager Madsen og Krarup også samme stilling i spørgsmålet om naturvidenskabens forhold til underet. Derimod er de ikke enige om undertroens plads i troslivet. Mens Madsen hævder, at en benægtelse af kristendommens underfortællinger fører til forkastelse af hele kristendommens overnaturlige karakter, og at undertroen altså er en absolut nødvendig del af den kristelige tro, vil Krarup ikke frakende den kristennavn, der ikke kan tro på de fysiske undere, omend han anser det for en mangel ved troen, om troen på naturunderet mangler.

— Den nye tids krav om empirisk bevis for, hvad man skal lade sig overbevise om, besvares af Krarup med en theologi, i hvilken grundbestemmelserne i Guds væsen og grundbestemmelserne i menneskets væsen er de samme. I »Jesu billede« finder enhver sig selv i fuldkommengjort skikkelse. Idet mennesket i kristendommens gudsbegreb således finder sig selv bekræftet i sit inderste og sande væsen, inspireres og styrkes det til en livsførelse, som ingen anden religion ville kunne give hverken motiver eller kraft

⁷⁶) se pg. 351.

til, og kristendommen er således af »uendelig værdi« for os. Dermed er kristendommens sandhed praktisk bevist, og ethvert andet bevis er overflødigt.

Jeg er vis på kristendommens sandhed, fordi det inderste i mit væsen er eet med den Guds væsen, som kristendommen forkynder.

IV

Da theologien, trængt af den moderne videnskab, måtte opgive de spekulative begrundelser for den kristnes ret til at lide på sin umiddelbare vished om de kristelige sandheder, greb den til etikken og psykologien for at finde argumenter, der kunne retfærdiggøre visheden om kristendommens sandhed. Kristendommens evne til at mætte menneskets psykologiske behov og dens dermed sammenhængende evne til at støtte dets moralske stræben bliver genstand for theologernes undersøgelser, og resultatet af disse undersøgelser rykker ind i dogmatikken som »praktiske beviser« for kristendommens sandhed. I erfarings-theologien, hos Madsen og Ussing, tager man umiddelbart erfaringen som bevis; i vurderingstheologien, hos Krarup, bliver erfaringen gjort til genstand for vurdering, og bevidstheden om denne erfarings værdi bliver så basis for visheden. Ussing insisterer stærkere end Madsen og Krarup på vishedens intellektuelle uangribelighed — og lander derved i mystik.

Fælles for de tre teologer er det, at de som svar på samtidens krav om empiri byder på erfaringsbeviser for kristendommens sandhed — beviser, der ganske vist bevæger sig i et andet plan end de videnskabelige, men som dog er af samme art og derfor retfærdiggør en vished, der på sit plan er lige så uangribelig som den videnskabelige er det på sit. Ligeledes er det et fælles træk, at den kristelige vished er sammensat af en hel række »visheder«: vished om Guds almagt, vished om Jesu guddommelighed, vished

om syndernes forladelse, f. ex. Der finder en vækst sted i kristenlivet, idet den personlige vished kommer til at omfatte flere og flere punkter i den kristelige lære. Visheden om eet af disse punkter kan således mangle, uden at troen derfor er borte, men en sådan mangel er en ufuldkommenhed ved troen. Der kan være uenighed om, på hvilke punkter man kan mangle visheden og stadigvæk være en kristen — se f. ex. Krarups og Madsens omtalte divergerende opfattelser af, hvorvidt man kan betvivle det fysiske under og dog være en kristen — men man var ganske enige i princippet: at betragte kristenlivet som en vækst, ikke alene kvalitativt, i vishedens dybde og inderlighed, men også kvantitativt, i vishedens bredde i forhold til en bestemt dogmatisk norm. Man samstemte her smukt med den nye tids tro på »udviklingen«.

Det er meget iøjnefaldende, at Madsen og Krarup bruger de samme psykologisk-etiske argumenter til at begrunde modstridende påstande med — når det ikke fremtræder så tydeligt hos Ussing, skyldes det, at hans disputats kun periferisk beskæftiger sig med de enkelte dogmer: Madsen hævder det absolutte gudsbegreb, fordi det alene kan tilfredsstillende menneskets religiøse trang, mens Krarup afviser dette samme gudsbegreb, fordi det ikke er i stand til at tilfredsstillende den religiøse trang. Det er de kristelige sandheder i en bestemt form, man er vis på og søger en theologisk vishedsbegrundelse for. Da visheden bygger på mættelsen af den religiøse trang, kan man overhovedet ikke være vis på et dogme, der ikke mætter denne trang. Men den religiøse trang viser sig at være en højst individuel størrelse. De argumenter, der skulle retfærdiggøre den kristelige vished over for den videnskabeligt-kritiske samtid, bliver således samtidigt argumenter i diskussionen de theologiske skoler imellem. Denne sidste diskussion stjæler ofte billedet fra den første interesse, og såvel i Madsens dogmatik som i Krarups disputats forsvarer man mere visheden om dog-

merne i en bestemt udformning over for sine theologiske modstandere, end man retfærdiggør sin kristelige overbevisning over for den skeptiske samtid og sin egen kritiske sans. — Mens man hos Krarup sporer en grundtvigsk baggrund såvel i ordvalg som i tankegang, er det hos Madsen og Ussing den indre missionskprægede vækkelses teologi, der udfoldes. Det kan dårligt komme til udtryk i et kort referat, men det er ganske tydeligt, at i passager i Ussings bog som f. ex. den, der handler om anfægtelsens psykologi i det afsluttende kapitel, er både sprog og tankegang hentet lige ud af vækkelsesforkyndelsen. Idet det passes ind i Ussings psykologisk-theologiske vishedssystem, får vækkelsens forkyndelse sin theologiske legitimation. De anfægtelser og tvivl, som vækkelsesforkyndelsen havde kendt og behandlet fra sine første dage, bliver forklaret og besvaret med det vishedssystem, der oprindeligt var udformet som svar på den udfordring, det moderne krav om empiri som vishedsbegrundelse havde stillet theologien over for.

Alle omtalte og uomtalte forskelle til trods er der dog et meget tydeligt fællespræg over disse tre theologers løsning på vishedsproblemet. Man er ikke enige om den filosofiske baggrund, på hvilken problemet skal løses, men i udformningen af løsningen glider denne uenighed ganske i baggrunden til fordel for samstemmigheden i at henvise til den kristnes erfaring som et lige så godt grundlag for kristelig vished som den videnskabelige erfaring er det for videnskabelig vished. —

Theologien fandt sit svar på den moderne videnskabs og filosofis udfordring. Det kom ikke til at virke på længere sigt, for man havde bygget det op på en psykologi, der så bevidsthedslivet som en autonom »åndens verden«, der vel ikke var uafhængig af den materielle, men dog selvstændigt kunne samvirke med den eller kæmpe mod den, og vishedssystemet måtte dele skæbne med denne psykologi, da den bukkede under for nye strømninger.

I hvor høj grad det så virkeligt i enkeltheder var samtidens moderne psykologi, disse theologer benyttede sig af, og i hvor høj grad de henholdt sig til en psykologi, der allerede var »gammeldags«, vil det føre for vidt at komme ind på i denne sammenhæng.

Smaastykker.

IV.

Et brev fra Henrik Thomsen Gerner.

Ved **Johan Jørgensen.**

Etterfølgende brev fra den kendte Birkerødpræst, senere biskop i Viborg Henrik Thomsen Gerner (1629—1700) turde kunne påregne interesse af flere grunde. Det giver for det første et bidrag til den berømte brevskrivers karakteristik. Dernæst er det at betragte som en levning af Sjællands bispearkivs så sparsomt overleverede ældre dele selv om det — åbenbart som følge af sagens gang — nu er at finde i dronning Sophie Amalies arkiv i Partikulærkammerarkivet i Rigsarkivet (pakken: Sager vedkommende det sjællandske gods 1661—85), idet dronningen som Hørsholms besidder havde øvrighedsmagten dér på stedet. Endelig har Gerners opfattelse af den omhandlede sag betydelig interesse ved at vise, hvilken holdning en af tidens mest ansete gejstlige indtog overfor udtalt vantro¹.

---

¹) Til belysning af dette emne, der kunne fortjene en nærmere undersøgelse, foreligger et par interessante bidrag blandt de Collectanea, som Pontoppidan havde gjort til fortsættelsen af *Annales ecclesiae Danicæ*, og som P. F. Suhm trykte i *Nye Samlinger til den danske Historie III* (1794) s. 298 ff. hvoraf det ene handler om en proprietær Stub i Ribe stift, der 1727 som en grov Gudsbespotter og majestætsforbryder blev dømt til evig fængsel, medens det andet drejer sig om en 1733 død »naturalististik(!) og gudsbespottelig lollandsk Smed« som fra sit 11de år var aldeles vantro, og som i årenes løb var gejstligheden på Lolland til megen ulejlighed, thi »det var et forslagent Hoved, fuldt af spidse Argumenter«.

Dignitatis plur: venerandæ viro D: D: Johanni Baggero
Dioeceseos Selandinæ Episcopo vigilantissimo Mecænati
suo æternu

Salutem et Pacem.

Høyærværdige fader!

Effttersom een aff mine sognemend, naffnlig Jens Ibsen, som mueligt ey er i alle maader udi sit hoffved oc fornufft well forvart, Men dog kand handteere dette timelige oc all landgierning saa forstandelig som nogen anden; Er paa- holden oc indtet forøder, kand ubedragen handle med andre oc sig for all skade tage vare; dog paa nogle aars tid haffver førdt it uskickelig oc forargelig leffnet, særdelis imod Gud som hand ey haffver undseet sig for at bande; oc det høyverdige hellige Sacramente at foracte; serdeelis mod sin Øffrighed mod hvilken hand sig gjør opsetzig! serdelis imod sin hustru oc børn; mod hvilke hand sig haardelig med hugg oc slag saaoc med liffs middels nectelse forholder hvoroffver dend fattige Qvinde som idelig oc daglig med de fattige børn aff hannem ilde medhandlis, haffver ofte beklaget sig baade for mig sin sielesørger, for hendis dronningl. Mayst. fuldmectige, for Prousterne, saaoc for Biscopperne; Oc end een gandske relation aff mig till hendis dronningl. Mayst. effter befalning er offvergiffven: Men enddog baade lemfeldige oc skarpe paamindelser paa alle sider icke haffver været sparede, saa ere de dog bleffne till denne dag fructisløse, hvorføre hans bedrøffvede hustru haffver nu besluttet med sin faders Raad, endten at for- hverffve it krafftiger Raad hoes dend høyeste Øffrighed eller oc heller at forlade hannem med hus oc gaard oc alt hvis der kunde være, end saaledis lenger sin tid at fremdrage. Till dette disbedre at føre i verk, haffver de været aff mig it vidnisbyrd begierendis, hvilket Jeg ey heller dennem vilde necte, i forhaabning nogen god forandring eller for- hindring i hans forargelig leffnet motte udvirkis. Ynsker derfor at deris forehaffvende motte vinde een god udgang,

hvortill Gud forlehne Øffrigheden oc dennem som her udi skall arbeyde, sin aands kræfftige opliusning.

Act. Birkerød d: 14 Marty 1677 H. ærv. T.

Henrich Thommesøn Gerner

Eghd.

Sognep. st til
Birkerød.

Hvorledes der er gået Jens Ibsen, lader sig næppe oplyse. De anførte forbrydelser kunne i givet fald let have kostet ham livet. Gerners brev med den forsigtigt fremførte, men meget sandsynlige diagnose: sindsyge, der er et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd om hans bon sens og »moderne« indstilling, har dog måske kunnet bidrage til en rimelig løsning.

V.

Nordiske konvertitter i Köln.

Af Vello Helk.

Under et besøg i det nye og moderne indrettede ærkebispelige arkiv i Köln havde jeg lejlighed til at gennemgå en række konvertitlister, som begynder først i 1600-tallet. De befinder sig blandt arkivalier fra den forhenværende jesuiterkirke St. Maria Himmelfahrt. I de første år er de dog temmelig sporadiske, men fra midten af det 17. århundrede føres der faste protokoller. I Köln eksisterede nemlig i tiden 1612—1803 et forment broderskab, hvis opgave var at understøtte konverterede ved byens kapu-

cinerkloster og opretholde et hjem for dem¹. Blandt dets medlemmer findes flere fremtrædende verdslige og gejstlige personligheder. Broderskabets første protokol begynder med påtegning: »Asylum Archiconfraternitatis acerbissimae passionis Domini pro transeuntibus acatholicis tum conversis . . . ab 1612«. Det er en slags forhandlingsprotokol med oversigter over embedernes fordeling indenfor broderskabet. Den første konvertitprotokol benævnes: »Catalogus illorum, qui tum PP. Capucinatorum tum aliarum confratrum opera in Archiconfrat. S. Crucis ad fidem conversi sunt« og omfatter perioden 1612—1773. Dertil slutter sig to andre protokoller, som gør det muligt at følge konverterede helt op til 1880. En gennemgang af såvel de nævnte protokoller som særlige registerbind bragte et antal nordiske konverterede for dagen. Nedenfor gives i kronologisk rækkefølge navnene og de i protokollen anførte data.

- 1700 — Detlef Hirtzfeldt ex Holsatia.
 1702 — Petrus Jansen ex Dania.
 1702 — Maria Nessen ex Dania.
 1704 — Johannes Berens ex Holsatia.
 1724 11/4 Maria Müller ex Dania (fra Jylland, gift).
 1727 28/6 Ditlef Reimers ex Holsatia (fra Plön).
 1736 16/12 Cæcilia Beckers ex Dania (gift med en katolik i Köln).
 1737 19/12 Adolphus Jansen ex Svecia (fortsatte som pilgrim til Rom).
 1741 5/11 Petrus Hageromp ex Norwegia.
 1743 12/11 Daniel Müller (fra København).
 1748 16/3 Christina Kupffer (fra København, jøde, døbt som lutheraner, 48 år gammel, gift med en soldat).

---

¹) Broderskabets historier er nærmere behandlet af Leo Just i *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* XXXVI (1956), s. 256 ff.

- 1756 26/7 Agatha Maria Litschner conducta Rupertia, nata in Finneburg im dänischen (36 år, gift, blev allerede 17/10 forladt af sin mand, der flygtede med tjenestepigen Anna Maria Prusselerin fra Willershausen ved Kassel, 25 år, konverteret 24/6 s. å).
- 1764 1/7 Nob. D. Johan v. Berntzer Suecus Calvin. officialis. Locumtenens in exercitu caesareae et apostol. Maiestatis. (samme dag: Dorothea Rosina Ackermann ex Wiesbaden uxor præcedentis).
- 1771 1/3 Anna Catharina Nasserin (dansk-holstensk, 23 år, ugift).
- 1777 24/6 Fridericus Petrus Krouse (fra København, 19 år, ugift).
- 1778 26/4 Magdalena Schaut, Montensis in Dania (46 år, gift med en katolik).
- 1789 8/4 Joannes Normand (fra Stockholm, 32 år, ugift).
- 1789 29/6 Nicolaus David Högerlin, Carlserona oriundus (16 år, ugift).
- 1823 4/8 Ludov. Emil Behrens (fra København, 23 år, ugift).
- 1872 10/2 Apollonia Cæcilia Baumhoer (født Hylleberg, fra Haderslev, f. 8/4 1847, ægtemanden og børn katolikker).

1963

En oversigt

ved Carl Trock.

»De mørke træk er ikke vanskelige at få øje på. Vi ser dem daglig, de er skildret indtil det deprimerende af kirkelige talere og penneførere og mange andre,« hed det i en adventsartikel af korshærshæfens, pastor Haldor Hald. »Alt kan tegnes så trøstesløst, at man må spørge, hvor længe det kan blive ved. Det hele går rundt, uden at der er nogen påtrængende aktuel problemstilling, som udefra møder med sine krav og kræver ansvarlig stillingtagen. På en vis måde er der noget underlig forløbigt over det hele« (KD 30/11).

I den situation er der dem, der be'r om en udfordring udefra: Herre, giv os fjender! (lektor Frede Hansen, KD 10/4, Johs. Müller, Berl. Tid. 24/11). Andre mener, at den udfordring allerede er der. For den ortodokse strøm i kirken formenes adgang til talerstolen; både i radio, fjernsyn og dagspresse er det »tidens modernister«, der spørges efter og som høres, og de »bekræfter menigmand i hans ukirkelighed og hans ret til at foragte den lokale menighed, han tilhører« (P. Sevelsted, KD 16/11, 4/12, jfr. 20/11).

Og i hvert fald forbliver det ikke uomtalt, at der er en betragtelig afstand mellem virkeligheden og det ideal, folkekirken rummer. Har man ikke lyst til at sige det højlydt — eller tvinger forholdene ikke til at give udtryk for mismod

---

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser:

DKt = Dansk Kirketidende; Ft = Folketingstidende; Hskbl = Højskolebladet; IMT = Indre Missions Tidende; KD = Kristeligt Dagblad; MrBl = Menighedsrådenes Blad; PrfBl = Præsteforeningens Blad; AAST = Aarhus Stiftstidende. Årstal angives kun, når det ikke er 1963.

— så giver dagspressen, radioen og fjernsynet al hjælp til, at det ikke bliver glemmt (jfr. radioens »Kritik til kirken,« udsendt som bog).

Hvor er skylden at finde, i forkyndelsen og tidens teologi? Sætter den »nødvendige og rigtige betoning af, at Guds gerning er den altafgørende,« ikke folk igang (KD, leder 6/9) — eller er præsterne for optagede af at sige det rigtige, »uanset at det går hen over hovedet på folk«? (biskop Schiøler, Hskbl 59, jfr. »Vor Kirke« dec., »Kritik til kirken« 28ff., 58ff., 94ff., ctr. 93).

Eller er folkekirken ved at være umulig, fordi folk ikke vil høre evangeliet og tage stilling til det (ibid. 90f.)? De vil forblive neutrale, udfra et bevidst ønske om ikke at tage stilling til problemerne, ikke bare af dovenskab (PrfBl 798, jfr. KD, leder 6/11, MrBl 36, DKt 62f.). — Der er i hvert fald en stigende fornemmelse af, at kirken må »ud i de kår, der svarer til virkeligheden: At være minoritet i befolkningen. Det er idag kun en uro,« mener sognepræst Otto Nielsen (»Dansk Kirkeliv 1963« 19, jfr. Vilh. Dickmeiss, KD 9/12). Andre, bl. a. højkirkelige præster, afskriver gerne folkekirken (»Reformatio« 136f., 150f.). Gud har gjort det, hævder pastor Bartholdy: Han »har villet folkekirkerne, han har brugt dem, nu er han ved at likvidere de sidste« (»Kritik til kirken« 44ff., »Dansk Kirkeliv 1963« 25ff. — Jfr. siden om Indre Mission p. 408, om de grundtvigske p. 414).

Det er især forholdene i byerne, der giver anledning til bekymringer. På landet er det dog ikke helt anderledes. Her kan man vel mange steder glæde sig over god og jævn kirkelig interesse, men der mangler virkelig inspiration, og truslen om stagnation hænger over os, skrev en landsbypræst (PrfBl 902). En anden føjer til, at udenforstående næppe kan forestille sig, hvilke enorme forandringer, der sker. »Konturerne af en folkereligiositet udviskes mere og mere« (»Vartovbogen 1963« 122, jfr. Jørgen Bøgh, KD 1/4).

Det er vel de skarpeste udtalelser, som fanger opmærk-

somheden, på bekostning af dagligt arbejde, mere stilfærdige overvejelser, og lidt større forhåbninger til fremtiden. Og alt dette hører også med i billedet (jfr. t. eks. Hskbl 457, PrfBl 613 ff., 1964 4, KD 30/11, 7/1 64). Det gælder både, at »megen mismod« giver sig til kende, og at »heldigvis meget da lykkes og trives«, som kirkeministeren skrev det i en nytårsartikel. »Mig forekommer det,« hed det videre, »at der nedenunder en tynd skal af ligegyldighed og en tyk skal af uvidenhed hos mange mennesker er en mærkbar optagethed af den side af tilværelsen, som Folkekirken står for.« Men mange steder trænges der til »sprængning af stivnede arbejdsformer,« nyt mod og nye syn. Som det siden skal ses, pegede Bodil Koch på en række muligheder for det, inden hun sluttede: »Lad os styrke vort håb om, at vor gamle folkekirke med hele sin af den historiske og politiske udvikling givne dialektiske spænding og uafklarethed, vil vise sig at være folkets marv og kraft i kommende tider. Muligheder er der ingen mangel på, om blot vi formår at se dem og udnytte dem« (KD 31/12).

Går vi til en anden front, *kristendomsundervisningen* bliver billedet ikke meget anderledes. Der er mange vidnesbyrd om solidt dagligt arbejde og pædagogiske fremskridt, og »affærer« viser i glimt fagets store vanskeligheder¹.

1963 bragte nok et vidnesbyrd om, at faget mødes med stigende bevågenhed fra myndighedernes side. Det fik sin egen konsulent, overlærer Søren Borello. Han havde det program for sin »pioner-gerning«, at han ville »styrke fri-

¹) En affære viste både forældres positive interesse for undervisningen, og tillige at »lovligt få lærere er interesseret i denne undervisning« (Ålborgs skoledirektør, Hjalmar Thomsen, KD 5/10). — Seminarieelever rejste en anden sag. De mente, at de lokale skolemyndigheder krænkede religionsfriheden ved at forbigå lærere, der stod udenfor folkekirken (en sag der kom for i Folketinget, Ft 4634 ff.). De hævdede, at de talte på manges vegne, og det viste sig, at et vel mindre, omend dog betragteligt antal seminarieelever sikrer sig mod at komme til at undervise i religion — de fritages tillige for undervisning i faget — ved at udmelde sig af folkekirken (Aktuelt 22/3, KD 19/3, 28-29/3, 5-6/4, 8/4, DKt 114).

modigheden« hos religionslærerne og være med til at fremme faglig dygtiggørelse (»Religionslæreren« 79, KD 2/11, 19/11).

Borello gik dog snart videre og rejste på et konservativt møde kravet om eksamen i religion, for intet fag vil kunne bevare sin stilling uden at sidestilles med andre fag. Og kristendomsundervisningen var kommet til at føre en ghetto-tilværelse, især på de store skoler i København og de større byer, hvor det kristelige præg var ved at forsvinde (KD 20/1 64, jfr. 30/1 64). — Han var her på linie med den konservative folketingsmand Edv. Jensen, Indre Missions næstformand, der kraftigt havde taget til orde for, at åndsfagene i det hele fik en bedre placering, og specielt kristendomsundervisningen, der på alle skoletrin, lige op til studentereksamen, burde gøres til eksamensfag (KD 21-22/11, 9/12, jfr. »Vor Kirke« dec.). Det viste sig siden, at han havde støtte i sin folketingsgruppe (Poul Sørensen i Jyderup, Sjt 23/1 64).

Kirkelige retninger og institutioner.

Efter kun et års forløb blev Århus bispestol igen ledig ved biskop Kaj Jensens død. Også denne gang blev der 3 kandidater. De grundtvigske genopstillede domprovst Henning Høirup; socialdemokraterne, der sidst havde støttet denne, opstillede (dog ikke enigt) pastor Haldor Hald, som også fik Indre Missions støtte, mens en kreds, der ønskede en »uafhængig« bisp fra selve stiftet, opstillede provst Johs. Asmund. Det lykkedes dog ikke provst Asmunds stillere at gøre det klart for flertallet af uafhængige menighedsrådsmedlemmer, at deres kandidat just måtte foretrækkes. Alle tre var jo også acceptable for »vidt forskellige mennesker« blev det pointeret. Stemmetallene blev 1203, 945 og 271 og Høirup udnævntes.

Men det var nok med rette, at en af de uafhængiges ordførere, proprietær Jakob Højlund, siden skrev om de retningsløses program: Vi er »mange 2. og 3. generationsbørn

efter de store vækkelser, som er i samme situation. Vi har ikke spor lyst til at fornægte slægtskabet, men heller ikke til at efterligne »de gamle«. Vi har i mange år måttet døje med dårlig samvittighed over, at vi ikke har kunnet genoplive den vækkelse, der døde mellem hænderne på dem. Vi har knap nok vovet at være ærlige nok til at indrømme, at den gammelkendte måde at tale om kristenliv og menneskeliv på ikke sagde os noget. Vi har levet i skyggen af alt det store og vidunderlige og måske gået og ventet, at lyset skulle komme fra missionshusene eller folkehøjskolerne. Vi har opdaget folkekirken . . . eller måske kun det ønske, at menighedens fællesskab må blive en levende virkelighed, en kraftkilde i et særdeles virkeligt liv i denne verden« (MrBl 155).

Iøvrigt skal skildringen af de kirkelige retninger fra sidste år ikke søges varieret, et par træk, der kom til, skal blot nævnes.

Man glemmer ikke vanskelighederne, slet ikke der hvor bundetheden til fortiden er størst, i *Indre Mission*. Der er spændinger forårsaget af større eller mindre bundethed til det gamle (om KFUM og K og IM se IMT 34, 104; om bibelsynet se KD april-maj)². Og almindelig velvilje overfor kirken mærkes både udenfor, hvor man vil have sig frabedt »snak om omvendelse og personlig afgørelse« (IMT 103), og indenfor, hvor samfundene savner udfordring og slapper af (IMT 380, KD 6/6, 24/9, »Det nye år 1964« 59ff.).

²) Angreb på IM fra Unge Hjem-bevægelsen tages med sagthedsfølelse (KD 5-6/2, 19/2, 21/2). — Derimod trues Unge Hjem af ny uro (jfr. her p. 189). Nu er det kredse fra Jylland og Fyn, der vender sig mod bestyrelsen (Århus-bladene juli) og vil have demokratiske valg genindført (årsmodet 30/9). Men Hans Munck afviser forhandlinger om den struktur, Gud har givet Unge Hjem, en valgt bestyrelse vil også blive uensartet og ude af stand til at arbejde (e. KD 18/10). Sidst på året samledes repræsentanter fra Jylland og Fyn, der fandt, at de ikke længere kunne nøjes med at se til, når stridigheder ødelagde hele bevægelsen; de vil ved forhandlinger med ledelsen søge striden bilagt og få gennemført demokratiske valg (AAsT 25/11).

Alligevel håber man på fremtiden. Som en »opmuntring til de mange, der stadig er IMs gerning tro, og som sukker efter vækkelse« begyndte Indre Missions Tidende at fortælle om, hvordan »der endnu er steder i vort land, hvor Gud vil vedkende sig den gerning, som gøres gennem IM« (nr. 17ff). Og IMs formand, Kr. Friis advarede mod, at man overfor vanskelighederne svigter IMs gamle arbejds-syn og giver sig »et falsk alternativ i vold: Hellere en levende frikirke end en død folkekirke« (KD 4/9, jfr. 10/6 og IMT 338f.). Det emne tog pastor Dalum Christensen også op i IMs almanak: »Derfor kan man møde unge, der ikke vil læse til præst: Kirkens dage er jo talt, det siger Bartholdy! Selv missionærer kan få den tanke, at vi skal give den hældende vogn det sidste skub. Vi vil tro, at Bartholdy er enig med IMs ledelse, hvis den siger: »Der skal ikke fra vor side »skubbes til«. Trods alt, hvad vi tager afstand fra, vil vi støtte Folkekirken. Vi vil opfordre unge til at studere teologi for at blive præster i vor kirke, og vi vil formane vore missionærer til at respektere den og taknemligt udnytte de muligheder, den byder os, og som ville være stærkt forringede under frikirkekår«. IM og vor kirke står og falder sammen . . .« (»Det nye år 1964« 55).

Indre Missions stilling blev også klarere på et andet område, i forholdet til *de højkirkelige*. Vi har meget fælles med disse »nidkære og skrifttro præster«, der ofte har tugtet den løsslupne og selvbevidste folkekirkelighed bedre end vi har kunnet«, skrev pastor Dalum Christensen, men der er »hindringer, der udelukker at IM og højkirkeligheden løber sammen til en bevægelse.« Det gælder både dåbssynet, hvor omvendelsen hverken nævnes eller forudsættes, nadversynet og synet på gudstjenesten. (Den »nuværende gudstjenesteorden stemmer bedre med Luthers læretanker end den ny højkirkeligheds«.) Og det gælder i synet på embedet. Det er for IM nødvendigt som grundstammen i menighedens vejledning; det er nok villet af Kristus, men ikke *indstiftet* af ham, som de højkirkelige mener. Derfor kan IM

tillægge lægfolket selvstændigt ansvar og arbejde, får høj-kirkeligheden derimod »IMs venner over i deres båd, skal de sidde ved årerne, mens præsterne selv står ved roret« (ibid. 41ff., jfr. IMT 311, 351 og »Vor kirke« dec.). — Hertil svarede pastor B. Riisgaard fra højkirkelig side: »Vi maa give pastor Dalum Christensen Ret i hans Bemærkninger. Kun betyder Lægfolkets Arbejde ikke en Deklassering af dette, tværtimod er det just dets Adelskab, fordi saadan er Guds Bestemmelse nu engang« (»Religionslæreren« 81ff., jfr. »Reformatio« 152).

De frivillige kirkelige arbejdsgrøene melder om nye opgaver, også om at indtægterne stiger, blot ikke nok (KD 24/4, 6/8, 14/9). Derfor indkaldte Dansk Kirke i Udlandet til ekstraordinært repræsentantskabsmøde, og på årsmødet bestemte man sig til at overveje strukturændringer i arbejdet (Nyt fra DKU, nr. 2, 3, 5, KD 4-5/9, 12/9).

Meddelelser om, at Københavns kommune vil opføre 26 plejehjem, fik Kristeligt Dagblad til — med held — at formane kirken til påny at gøre en indsats på det sociale område (4/9). De samvirkende Menighedsplejer så udfordringen og tog fat for at imødegå den (KD 22/10, 8/11, 6/12; »Fra Menighedsplejen« 39f., 63ff.).

Endelig gav diakonissehusene besked om deres planer. Efter mange overvejelser bestemte Diakonissestiftelsen sig for en nyordning: Nye søstre kan selv oppebære deres løn, idet de dog skal svare et fast årligt beløb til søsterhjemmet, de skal ikke mere sendes ud af stiftelsen, men selv søge deres stillinger og udenfor tjenesten får de »dragtfrihed« (årbog 62/63, 50ff., »Nyt fra Diakonissestiftelsen« 56, 105, KD 14/5). På Sankt Lukas Stiftelsen vil man spørge mere modne kvinder om de vil melde sig til tjeneste, når ungdommens store flok går diakonissehusene forbi. Her kan der blive tale om »en lidt enklere Indtrædelses-Maade« og en kortere supplerende uddannelse (KD 27/11, »Hilsen fra Diakonissehuset Sankt Lukas Stiftelsen«, nr. 127).

På vej til reformer?

Får vi ikke flere tilladelser til at bygge kirker, kan udviklingen blive katastrofal, udtalte biskop Westergaard Madсен i et interview (SjT 28/12, jfr. KD 7/1 64). — I 1963 blev der taget 4 kirker i brug. I hovedstadsområdet blev Utterslev kirke færdig efter 25 års arbejde med kirkesagen, mens selvbyggerne i Bistrup kunne tage 1. etape, de senere menighedslokaler, i brug. I Randers indviedes Skt. Clemens kirke og i Herning Fredens kirke. Men for fremtiden ser det mørkt ud. Den kvota, som ministeriet råder over til kirkebyggeri, synes kun at give mulighed for at bygge 2 kirker i de kommende 3 år. Og selvbyggeri, som der har været talt om flere steder, kan kun gennemføres for egne midler, da kirkeministeriet har disponeret over sin kvota og ikke kan yde tilskud (KD 26/7, 7/8, 9/9). Tilbage bliver de 2 vandrekirker, som Kirkefondet rejser i hovedstadsområdet. Her er der opnået den lempelse, at disse midlertidige trækirker kan rejses med den støtte, som loven om kirkers opførelse giver.

Hertil kommer økonomien, kirkebyggernes næste problem. Efter nogen tøven er Kirkefondet ved at forlade loven fra 1956. Det har vist sig, at der ved de kirker, der opførtes i henhold til loven, er ydet mest ad privat vej (49%) og mindst af staten (17%). Man havde tænkt sig det omvendt. Derfor er Kirkefondet inde på overvejelser om en nyordning for hele landet: Frivilligheden skal holdes i hævd, privat skal der fortsat skaffes 1/4 af udgifterne, men hele resten skal udredes over den kirkelige ligning. Kun i særlige tilfælde bliver der tale om statstilskud. — Men heller ikke det vil slå helt til, hvor byerne vokser stærkest. Når der på få år rejses hele bycentre, kan forudsætningen, både i den gældende lov og det ny forslag, om private midler ikke indfries. Der er ikke mennesker, som kan rejse kirkesag og føre den igennem, så kirkerne fra begyndelsen bliver et ganske selvfølgelig led i det nye bysamfund. Og i Kirke-

fondet lægger man megen vægt på, at kirkerne her ikke kommer flere år bagefter alle de andre institutioner. Her vil man da opgive kravet om frivillig indsats. Alle de fornødne penge skal kunne lånes og afdrages og forrentes over ligningen. Men for at det kan ske, må der også dispenseres fra byggerestriktionerne, så dette byggeri holdes ude fra ministeriets ordinære kvota (Kirkefondets årbog 1963, 39ff., KD 9/5, 16-17/10, 28/12, Kbh. Kirkesag nr. 1-3; jfr. bisperne KD 7/9, Ålborg Stiftsbog 10 f., Demokraten 8/9). Vil det ske? Kirkefondet håber det.

Det knytter sine forventninger til statsministerens ord i trontalen: »kirkebyggeriet vil blive fremmet i det omfang, det er muligt« (Ft 23). Men også Venstre har i sit nye program nævnt kirkebyggeriet; der skal »sørges for nødvendigt kirkebyggeri i takt med befolkningens vækst,« hedder det³. — I sin nytårsartikel skrev kirkeministeren, at det var rigtigt, at der var afsat »meget små penge til bygning af nye kirker i den næste treårs-periode.« Man overvejede i ministeriet også ændrede principper for kirkebyggeriet, da det er af »vital betydning, at nye kirker bygges der, hvor storbyen næsten eksplosionsagtigt udvider sig« . . . »i samme takt, som der bygges skoler og sociale institutioner« (KD 31/12).

Præstemangelen viste sig ved, at embeder i stigende omfang påny har måttet opslås ledige. Man kan vel sige, at

---

³) Jfr. biskop Dons Christensens og sognepræst Svend Aage Olsens uforpligtende præmisser hertil: »Staten må . . . støtte, evt. overtage, opførelse af kirker og præstegårde . . . mens bygning af lokaler til brug for kirkelige institutioner og organisationer kan overlades til privat initiativ« (»Kirke, skole, kultur« 21). — I Ålborg Stiftsbog nævner biskop Erik Jensen en anden mulighed: »Man må . . . nok indrette sig på at opføre kirken sammen med den planlagte bebyggelse . . . Udgifterne derved udredes da ligesom for de andre institutioners vedkommende enten gennem huslejen eller over ligningen.« Det kan nok gøres, da alle har indrettet sig på, at alting ordnes over deres skattebillet, eller på anden måde gennem faste udgifter, mens frivillig indsats (desværre!) bliver mere og mere upopulær (12).

situationen strammedes, men ikke forværredes afgørende. Det skyldes, at loven om adgang til præsteembeder trådte i kraft (jfr. her p. 201), og flere havde ventet på denne lov, og navnlig, at der i de sidste år er oprettet færre nye embeder⁴.

Uroen om bestillingstillægget (jfr. her p. 197) tog til. Det skyldtes tilsyneladende frygt for, at ministeriet på den måde ville tvinge *sognesammenlægninger* igennem, uden hensyn til lokale forhold (jfr. blot bisperne KD 11/1, 22/2, Demokraten 6/1, Fyns Tid. 27/1, iøvrigt Jyllands-Posten 19/2). Sagen kom for i Folketinget, idet venstremanden Skov Thulesen ville advare mod at forcere en udvikling igennem; han var dog klar over, at »rationalisering må(tte) finde sted.« Kirkeministeren svarede, at der ville blive taget »vidtgående hensyn til befolkningens indstilling og til lokale forhold af enhver art,« men det var »uomgængeligt nødvendigt« med sammenlægninger. Derfor anbefalede Bodil Koch menighedsrådene »jo før jo hellere« at gå ind i overvejelser derom, så »de kunne være med til at føre værdifulde folkekirkelige traditioner fra de små sogne ind i ændrede tiders større sammenhæng« (Ft 2457ff.).

Den opfordring synes endnu ikke at have båret megen frugt, i hvert fald er de praktiske resultater små. Måske mødes sagen dog med større forståelse efterhånden — eller er der blot mere ro nu, hvor det er klart, at ministeriet ikke vil tvinge sammenlægninger igennem? Det har i en række tilfælde foreslået noget sådant, men embederne er opslået uændret, når menighedsrådene gik imod det (KD 11/3, 3/4, 17/4, 27/4, 4/6). Men vil ministeriet ikke tvinge

---

⁴) I 1963 var der en afgang fra præstegerningen på 54 (ved dødsfald og afskedigelser), mens der oprettedes 3 nye embeder. Det modsvarede af 39 teol. kandidater, 4 nedlagte embeder og af, at 8 i h.t. den nye lov kunne blive præster (KD 8/1, 19/3, 8-9/5, 4-5/7), samt af, at de valg- og frimenigheder, som afgav præster til sognemenighederne, i et par tilfælde antog ikke-teologer. — Til det teol. studium meldte der sig i København 37, i Århus 31 (jfr. KD 1/1).

noget igennem, så vil det på den anden side heller ikke give afkald på den spore til overvejelse, som ligger i bestillings-tillæggets bortfald. Gjorde man det, skrev Bodil Koch, så tror jeg, »at man i de små sogne hurtigt ville falde tilbage i god eller mindre god gammel gænge og standse de over-vejelser, der nu er igang.« Nu står bestemmelsen og min-der menighedsrådene om, at de ikke alene skal tænke på deres eget sogn, men at de er medansvarlige for hele kir-kens trivsel (KD 31/12, jfr. biskop Westergaard Madsen SjtT 28/12).

Det var dog ikke blot sognesammenlægninger, men hele *kirkens struktur* og arbejdsform, der kom til debat. Der var flere tilløb til noget sådant. Domprovst Jørgen Bøgh gik videre og udformede et helt reformprogram: 1) den mid-delalderlige sogneorganisation må ændres, så folkekirken ved »en fornuftig personalepolitik« kan tilpasse sig befolk-ningsudviklingen; 2) præsteuddannelsen må ændres, så den kommer til at svare til det uformelige religiøse behov, som industri- og funktionærsamfundet stiller, i stedet for til landsognets nogenlunde statiske struktur; 3) kirkens styre-form må ændres. For når den »overordnede inspirations-myndighed« er svag, er det umuligt at skabe samarbejde og arbejdsdeling indenfor stifter og provstier, og for præ-ster at gennemføre den instruktionsvirksomhed og ajour-føring af problemstillinger, som kendes andre steder; 4) kirkens sociale aktivitet må afstemmes efter nutidige forhold, for menighedsplejerne kører på et forældet social-filantropisk system; og 5) kirkens økonomiske struktur må ændres. Lokalt kan den løse sine klassiske opgaver (gudstjenester, kirkelige handlinger), mens den har ringe mulighed for ved forsøgsarbejde, forskning og kur-susvirksomhed at komme i et naturligt forhold til det moderne samfund (Demokraten 2/3, DK 1/4).

Det oplæg måtte vække røre, i første omgang i den jyske hovedstad. Fra grundtvigsk side kom et bestemt nej, både til Bøgh og andre der ville gå endnu videre. Man kunne

nok flytte nogle sognegrænser på landet, sagde sognepræst Otto Paludan, men sogneordningen gav kirken »en ærlig og naturlig forbindelse med almindelige mennesker.« Det var hans fornemmelse, at når man kritiserede sogneordningen, så skete det ikke så meget for at fremme kirkens aktivitet, men mere for at få »magt og myndighed; man vil fratage menighedsrådene deres rettigheder for i højere grad at gøre folkekirkens styrelse centraliseret, så den ændrer karakter fra at være folkekirke til at blive en stats- og embedsmandskirke« (Demokraten 17/9, AAST 19-22-29/9). Det viste sig siden, at synspunkterne var hørt og husket videre ud. Da Kristeligt Dagblad i en leder udtrykte sympati for Bøgghs tanker (10/12), trådte Dansk Kirketidendes redaktør, pastor Riemann ikke mindre skarpt op: Bladet gav her tilslutning til Indre Missions syn, »at folkekirken bør være en bekendende kirke i stedet for, at den er ramme om folkets kristendom.« Og hvad var Bøgghs 5 punkter andet end »et forsøg på at skabe den orden — den kommando — indenfor kirken, som han øjensynligt beundrende har fundet i militæret.« Selvfølgelig måtte kirken følge med tiden og lægge sig efter nødvendige reformer. »Men lad os finde frem til dem uden tvang fra oven« (DKt 1964, 42, jfr. biskop Høirup AAST 29/12).

I kirkeministeriet fik man forelagt mindre planer. Både Præsteforeningen og bisperne ønskede nøjere undersøgt, hvad præstemangelen og befolkningens forskydning fra land til by måtte betyde for kirken (PrfBl 927, uomtalt 425; Sjt 28/12).

Også Menighedsrådsforeningens udvalg om *sognemedhjælper* lod høre fra sig. Det havde set sit principale forslag om en almindelig ordning standset af betænkeligheder, nu ønskede det en forsøgsordning; menighedsrådene skulle over rådighedsbeløbet kunne yde støtte, når private kredse ansatte en sognemedhjælper og skaffede halvdelen af lønnen (MrBl 56). Forslaget fik bispernes (KD 10/1) og — trods mange betænkeligheder — Præste-

foreningens anbefaling (PrfBl 202, 425, 737; om Menighedsrådsforeningen se PrfBl 563, 663, 723).

I den flere gange nævnte nytårsartikel tog kirkeministeren alle disse problemer op. Efter tilskyndelse fra kirkefolket var der i tidens løb gennemført en række mindre ændringer. Nu trængte en række mere vidtgående, »radikale« lovændringer sig på, hvis folkekirken skulle fungere på rimeligvis i det moderne samfund. Derfor overvejedes det i ministeriet at nedsætte et »strukturudvalg«, en kirkelig reformkommission.

I artiklen berørte Bodil Koch både menighedsrådenes ansvar, »som lovgivningen nok stærkere burde understrege,« præsteuddannelsen, sognemedhjælperne, sogneomlægninger, kirkebyggeri og folkekirkens økonomi og »meget utidsvarende« administration. Dertil føjede hun spørgsmålet om kirkens jordpolitik⁵. Hun tænkte ikke blot på en økonomisk reform, hvor man solgte de små brug og i stedet købte en stor gård, f. eks. fælles for provstierne, men disse større gårde kunne blive centre for den »folkekirkeligt-kulturelle aktivitet på egnen.« Det forslag — som ministeren fremlagde til overvejelse — gav måske mulighed for, at de små sogne i samarbejde »kunne arbejde sig ud over deres historisk betingede snævre milieu. Ofte er de allerbedste kirkelige traditioner jo mere levende i de små sogne — og hvor ville det være lykkeligt — om disse værdier kunne gøre sig gældende i større sammenhæng« (KD 31/12).

Med hensyn til *lovgivning* vedtoges den ny helligdagslov (jfr. her p. 203 f.) trods proteststorm og mod Venstres, de konservatives og de uafhængiges stemmer (Ft 2973, 3532, Till. B 383, 393, C 115; KD 1/2, 13/2, 15/2, 27/2, 2/3, jfr. 9/8, 24/10).

Lettere gik det for *Færøerne* at få en *vicebiskop*, da det

⁵) Et spørgsmål, som ministeren før havde været inde på (Ft 4/4 62, 4091 ff.), mens bisperne på deres møde i sept. samme år udtrykte ønsket om, at kirken bevarede sin jord, så der blev købt jord andre steder, hvis jorden måtte sælges et sted (KD 7/9 62).

(efter lange overvejelser, jfr. Ft 2606 f.) var ønsket af det færøske landsstyre. Færingen Johan Poulsen ønskede dog at pointere, at samhørigheden med Københavns stift og den danske kirke blev bevaret — og fik to gange kirkeministerens ord for det (Ft 2510, 2604, 2685, 2854, Till. A 729, C 107 jfr. KD 8/6). Det rejste igen spørgsmålet om de færøske menighedsråds store indflydelse ved valg af Københavns biskop. Og med landsstyrets billigelse vedtog folketinget endnu hurtigere en lov, som giver Færøerne en mere rimelig indflydelse. Samtidig blev der åbnet mulighed for, at Grønland siden kan få en tilsvarende indflydelse (Ft 4344, 4466, 4601, 4701, Till. A 1627, C 223).

— Stillingen som vicebiskop forbindes med sognepræsteembedet i Thorshavn, således at menighedsrådene skal have indflydelse på besættelsen af dette embede som ved valg af danske bisper. I første omgang udnævntes dog Færøernes provst, Jacob Joensen. Efter bispevielse i København og indsættelse i Thorshavn blev hans første opgave at indvie den store nye kirke i Klaksvig, Christianskirken (KD 8/7, 20/7). —

Sidst tog kirkeministeren fat på *præsteuddannelsen* (jfr. her p. 201). Da grosserer J. C. Hempel havde tilbudt sin ejendom »Vatelunden« og penge til opførelse af en kirke, bestemte ministeriet sig til der at oprette et efteruddannelsescenter for præster (KD 27/2, 6/8). Snart efter fulgte lovforslag, da man ønskede at komme igang snarest muligt. Det var målet her at give »en ajourføring og opfriskning af universitetsundervisningen, navnlig i de eksegetiske fag«, samt en uddybelse af de mere praktisk-teologiske fag. Vatelunden burde blive et sted, »hvor præsterne får lejlighed til ikke blot gennem foredrag, men gennem en omfattende undervisning at møde tidens filosofiske og sociologiske, litterære og kunstneriske problematik.« Der tænkes både på et fire-måneders kursus og kortere specialkursus for præster med særlige opgaver (Ft 905, Till. A 407). Bodil Koch kunne efter 1. behandling glæde sig over tilslutning

fra alle sider. Hun svarede Skov Thulesen, der havde udtrykt forundring over, at forslaget var nævnt i trontalen, at der efter hendes mening i »dette lille lovforslag (var) et virkeligt perspektiv.« Fra dette eftertankens og efterprøvelsens sted forestillede hun sig »på langt sigt ud fra Vatelunden gående en debat om, hvad der er rod og stamme i vort folk, og en stadig afklaring og analyse af, hvad luthersk-evangelisk tænken har betydet for vor kulturs udvikling« (Ft 1070ff.)⁶.

Teologisk forskning.

Staben af yngre teologer ved universiteterne udvides stadig. Det er et betragteligt antal, der her får arbejdsmuligheder. Årets disputatser spændte også vidt, fra universitetsadjunkt Søren Giversens »Apocryphon Johannis«, over undervisningsassistent Jakob Ballings »Studier over Investiturstridens Embedstænkning« til sognepræst Kaj Thanings store værk, »Menneske først«. Her skal Grundtvig – ret forstået efter »omvendelsen« 1832 – gøres aktuel, en levende debat forudses da også (Hskbl 761, 1964 30; DKt 1964 41).

Ydre mission – økumenisk arbejde.

Missionsselskaberne melder fortsat om mangel på både medarbejdere og penge. (Forholdet til u-landshjælpen står uafklaret, uanset at selskaberne i to tilfælde fik hjælp der-

⁶) Efter langvarige undersøgelser i provsteret og mange forhandlinger traf kirkeministeriet afgørelse i sagen om pastor H. Søbye. Det blev til en meget alvorlig tilrettevisning og »som en lempelig udgang« en bøde på 1200 kr. I sin skrivelse til biskop Leer Andersen pointerede ministeriet, at sagen ikke drejede sig om lære- eller forkyndelsesfrihed, men om pastor Sobyes embedsførelse. Giver den påny anledning til berettigede klager, hed det her, må han være forberedt på, »at spørgsmålet om hans forbliven i embedet kan blive taget op til overvejelse, idet ministeriet er enig med Biskoppen i, at en optræden, som den . . . udviste, kan blive en utålelig belastning for vor tålsomme folkekirke« (KD 21/9).

fra.) Men der tales om, at interessen for ydre mission vågner i nye kredse. Det rejser spørgsmålet om hjemmearbejdets struktur, både m.h.t. organisation, mødevirk-somhed m.m. Andre ønsker fører i samme retning. Hele kirken, og ikke private selskaber, skal være ansvarlig for dette arbejde, der er en del af kirkens normale liv, siges der. Og hjælpen skal ydes fra kirke til kirke. Ønsker fra missionærerne kommer til. De føler sig isolerede, for de hører ikke uden videre til i de nye kirker, hvor de tjener, og tilhørsforholdet til den kirke, der har sendt dem ud, er ophørt (KD jan.-marts).

Indenfor DMS overvejer man et forslag til strukturændring. Arbejdet skal decentraliseres og ansvaret i højere grad lægges ud til kredse og kredsforbund (KD 13/9, Dansk Missionsblad 332, »DMS årbog 1962-63« 106ff.). Men der er større planer. »Vi kan ikke lukke øjnene for, at fordi vi går adskilte, er dørene ind til store kredse i vort folk lukkede; kom vi samlet ville de sikkert stå åbne,« skrev biskop Høgsbro (KD 16/3). Der spørges efter samarbejde, men vi er ikke nået et skridt frem, beklagede DMSs formand, C. Rendtorff ved årsmødet (SjT 12/9, Dansk Missionsblad 331)⁷. Men perspektivet fastholdes, det skal være kirken der lægger opgaven frem. Det er tiden nu, og det haster, fandt generalsekretær Erik Petersen, DMS, der i første omgang tænkte sig, at selskaberne gik sammen i indsamlingsarbejdet (KD 13-14/9, 16/9, Santalposten nov.).

Men der er betænkeligheder både ved »kirkeliggørelsen« og en begyndende centralisering, ikke blot hos Indre Mission (jfr. her p. 205f.). Således måtte biskop K. C. Holm først spørge, om den vågnende interesse for fremmede verdensdele nu kunne sættes i forbindelse med det missionsarbejde, der øves? For blev kredsenes interesse og offer-

⁷) Dansk Missionsråd begyndte dog i samarbejde med Religionslærerforeningens Materialecentral at udsende børnebladet »Kirken arbejder«. Det erstatter selskabernes egne børneblade og er også tænkt anvendt i religionsundervisningen.

vilje afløst af »en almindelig folkekirkelig platonisk præget kærlighed til Ydre Mission,« da ville det kunne aflæses i budgetterne. Og hvorfor tale om, at arbejdet *skal være* kirkens i stedet for at sige, at det *er* kirkens arbejde — på den måde, hvorpå vi herhjemme gør sådant arbejde. Der var efter biskop Holms mening nok grund til overvejelser, men ikke til en omlægning, der kunne kvæle noget levende. »Der er i den form, missionsarbejdet har haft og endnu har, noget, jeg ville være dødsens bange for at opgive« (ibid., jfr. KD 9/12, Ole Christiansen, KD 20/5).

Dagspressen har i vidt omfang orienteret om den katolske kirkes overvejelser på Vatikanerkoncilet. Og den begyndende nyorientering i forholdet til andre kirkesamfund blev yderligere nærværende, da kardinal Bea først på året gæstede København (KD 26, 28/1). Men alligevel har biskop Schiøler nok ret i, at der i den danske kirke er »endnu kun lidt forståelse af, hvad... kontakt mellem kirkerne betyder,« ja at mange er imod det. Og det igen forklarer, at arbejdet har svært ved at få fornøden økonomisk støtte (e. KD 10/12, jfr. dog Bodil Kochs overvejelser, KD 31/12).

På den anden side kan økumeniske spørgsmål fange interessen. En skarp afvisning af romerkirken fra indremissionær Kaj Jacobsen fremkaldte så mange indlæg, at Kristeligt Dagblad måtte afstå fra at bringe dem alle (juli-aug.). Og røret nødte Kr. Friis til at meddele, hvilken holdning Indre Mission indtager: Man vil forblive tro mod kirkens bekendelse, og romerkirken har stadig lærdomme, som må bekæmpes. Derfor gav den lunere luft kirkerne imellem ikke anledning til sentimentalitet, »og sentimental er netop det, megen snak om denne sag har været«. På den anden side kan man i IM godt se, at »hytten« på den gamle grund »er lav«, og fører samtaler mellem kirkerne med tiden bag om reformationen, og lader romerkirken sig reformere, så vil kirkens enhed være i sigte (KD 4/9).

VOTUM
OVER BESVARELSERNE AF SELSKABETS
PRISOPGAVE 1962—63

Den af »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« i 1962 stillede Prisopgave: En dogmehistorisk Redegørelse for Peder Palladius' teologiske Standpunkt, har fremkaldt tre Besvarelser.

Den første Afhandling, der omfatter 340 store maskinskrævnede Sider og 6 Sider Bilag, har som Motto: »Det er en bedre Tjeneste, der vises en fortjent Mands Minde ved at efterforske hans Gerning end ved at overøse ham med Berømmelse paa Sandhedens Bekostning« (C. T. Engelseft). Efter en Indledning (S. 1—14), der omhyggeligt redegør for den tidligere Palladiusforskning og herunder stiller Problemet: Staar Palladius Luther eller Melancton nærmest i teologisk Henseende, følger Afhandlingens første Hovedafsnit, »Palladius polemiske virke« (S. 15—112). Forf. skildrer her i 9 Kapitler Palladius' Stillingtagen i Tidens forskellige dogmatiske Stridigheder, bl. a. Disputationerne med Kannikerne i Roskilde, København og Lund og Betænkningerne mod Michael Helling, Augsburgerinterimet og Andreas Osiander. Fremstillingen vidner om stor Flid og Dygtighed og en Sporsans, der virkelig har bragt Resultater. Det er bl. a. lykkedes Forf. at fremdrage Betænkningen mod Osiander, »Iuditium de libello Confessionis D. Andreæ Osiandri« (44 S.), samt dennes Svar og et Brev fra Christian III. Dette Skrift af Palladius, der ikke tidligere har været benyttet af den danske Forskning, findes nu paa Staatliches Archivlager i Göttingen, hvorfra Forf. har skaffet en Fotokopi til Det kgl. Bibliotek.

Efter denne historiske Indledning skal Afhandlingens andet Hovedafsnit (S. 114—318) nu nærmere undersøge Palladius' teologiske Standpunkt. Dette Afsnit er inddelt i fire Kapitler: Kirken, Bibelarbejdet, Retfærdiggørelseslæren, Sakramenterne. Forf. behandler først Palladius' Kirkeopfattelse, Visitatsens Betydning og Indhold, de kateketiske Arbejder og forskellige Skrifter vedrørende Provsternes og Præsternes Gerning. Gennem Visitats- og Katekismearbejdet lærer vi Palladius at kende som typisk Repræsentant for den lutherske Katekismefromhed. I dette Kapitel må især fremhæves den dygtige Gennemgang af den vigtige Katekismeudlægning for norske Sognepræster, »Brevis Expositio« (1541) og af det lidet kendte Haandskrift »Commendatio Catechismi« (1556). Palladius' litterære Afhængighed af Luther og Melancton paavises. Store Partier i »Brevis Expositio« er direkte overtaget fra Melanctons »Locis« (Udgaverne 1535—41). Medens Forf. stadig betoner Palladius' Discipelforhold til Luther, maa han hvad Kirkebegrebet angaar konstatere, at Palladius efterhaanden indtager et melanctonsk Standpunkt, idet han p. Gr. a. de mange Lærestridigheder understreger den »rette« Lære og Lydigheden mod Embedet som den sande Kirkes Kendetegn. Dernæst undersøger Forf. Palladius' Bibelopfattelse, herunder den vidt udbredte Isagogik og de bevarede eksegetiske Arbejder. Hans Synspunkt, at vi hos Palladius finder Luthers, ikke Melanctons Bibelopfattelse, virker dog ikke helt overbevisende; en nærmere Undersøgelse af de tilgrundliggende hermeneutiske og eksegetiske Principper havde været ønskelig. Ogsaa i Retfærdiggørelseslæren, hævder Forf., følger Palladius Luther. Under sit seksaarige Ophold i Wittenberg havde han ganske til-egnet sig den lutherske Retfærdiggørelseslære, der er Nøglen til Forstaaelsen af hele hans Forfatterskab. Lov og Evangelium, Bod og Retfærdiggørelse, Frelse ved Tro alene for Kristi Skyld er Hovedindholdet i hans Teologi og Forkyndelse. Især lægger han Vægt paa Boden som For-

udsætning for Retfærdiggørelsen, hvilket ogsaa fremgaar af det vigtige dogmatiske Skrift »De Poenitentia et de Iustificatione« (1558). Selvom visse Formuleringer kan minde om Melanchton, hvis »Loci« er hans dogmatiske Haandbog og ofte citeres, er han dog ikke Filipist. Paa luthersk Vis sammenknytter han justificatio og vivificatio, de gode Gerninger udspringer af Troen, ligesom et godt Træ bærer gode Frugter, og han følger ikke Melanchtons Lære om den frie Vilje og om Lovens tredie Brug for den fødte. Og trods den stadige Betonning af Bod og Omvendelse finder vi dog ogsaa hos ham, jfr. f. Eks. Visitatsbogen, Luthers frejdige Glæde over Jordelivet som en Gave, hvor Gud skal tjenes i Kald og Stand. Ogsaa i Sakramentopfattelsen er Palladius Luthers Discipel. Han staar fast paa Realpræsensen, og følger ikke Melanchtons spiritualiserende Nadveropfattelse. Til sidst sammenfatter Forf. Resultatet af sine Undersøgelser (S. 319—29), og Afhandlingen slutter med en udførlig Kilde- og Litteraturfortegnelse (S. 330—39), samt fire Bilag, bl. a. Fotokopi af første og sidste Side af Palladius' Betænkning mod Osiander.

Det er som ovenfor vist Forf.s Opfattelse, at Palladius' teologiske Standpunkt er det ægte lutherske; han staar paa det »gammellutherske« Standpunkt. Forf. er her enig med den ældre Forskning, medens især Bjørn Kornerup har hævdet, at Palladius i langt højere Grad var Elev af Melanchton; ganske vist fulgte han ikke dennes senere Afvigelser fra Luther, men det almindelige Lærepræg, Formuleringen af mange dogmatiske Enkeltheder og hele Metoden viser hans Afhængighed af Melanchton. Forf. er enig heri, hvad »det formelle« angaar, men ikke, naar det drejer sig om »det teologiske Indhold af Palladius' Lære«. Under de mange Lærestridigheder og i alle konkrete Spørgsmaal indtager han et fast luthersk Standpunkt. Det var ogsaa først i Slutningen af Palladius' Ophold i Wittenberg, at Melanchton fjernede sig fra Luther, og det er et Spørgsmaal, i hvilken Grad han har været klar over disse

»Divergenser«. »Nogen større original teologisk Aand var Palladius ikke«; hans store Evner laa paa det praktisk-kirkelige. Heri har Forf. sikkert Ret, men Spørgsmaalet er, om ikke den formelle Afhængighed af Melanchton har større Betydning, end han antager. Melanchtons »Loci« (de senere Udgaver) var Palladius' dogmatiske Lærebog, som han stadig citerer og henviser Studenterne til. Forf. har jo ogsaa vist, at han henter flere Formuleringer herfra, og at i hvert Fald hans Kirkebegreb efterhaanden bliver det typisk melanchtonske. Vi er tilbøjelige til at mene, at en indtrængende Analyse af Grundstrukturen i Palladius' teologiske Opfattelse vilde vise, at Discipelforholdet til hans beundrede Lærer har haft større Betydning.

Endnu må tilføjes nogle Bemærkninger om Afhandlingens Sprog og Stil. Sproget er jævnt og ligetil, Fremstillingen er bred og udførlig, ogsaa for bred, og der er for mange Gentagelser. Stilistisk havde det været en Vinding, om Forf. havde magtet at underkaste det færdige store Værk en sidste kritisk Revision, og i hvert Fald burde han have læst det ordentlig igennem efter Renskrivningen; der mangler flere Noter.

Trods de ovennævnte kritiske Bemærkninger er der dog for os ingen Tvivl om, at den foreliggende Afhandling er et betydeligt historisk Arbejde, vidnende om stor Flid, Lærdom og Dygtighed. Forf. har et indgaaende Kendskab til hele Palladius' Forfatterskab, og behandler desuden den danske Reformationskirkes øvrige Teologer, Kongens kirkelige Holdning etc. Han har kunnet fremdrage nyt Materiale og har ved en dygtig Detailanalyse paavist Palladius' litterære Afhængighed af Luthers og Melanchtons Skrifter. Han trækker Linierne op fra Prædikanternes Reformationstype til Palladius, redegør for dennes Stillingtagen under de samtidige tyske Lærestridigheder og røber herunder et ikke ringe Kendskab ogsaa til de tyske Reformatorer af anden Række. Endelig udvikler han udførligt Palladius' dogmatiske Opfattelse og hele Kristendomstype.

Hermed er Palladius' Standpunkt indenfor den dogme-historiske Udvikling, baade den samtidige tyske og den hjemlige danske, paavist. Afhandlingen giver saaledes en langt mere omfattende Skildring af Palladius, set fra denne Synsvinkel, end vi hidtil har haft. Vi mener derfor, at Forf. bør have Prisen tildelt.

Den næste Afhandling omfatter 126 maskinskrevne Sider og har som Titel: *Analogia Fidei* hos Peder Palladius. En dogmehistorisk studie i Peder Palladius' teologi.

I Indledningen (S. 1—8) omtales Forskellen mellem de forskellige Reformationstyper; navnlig understreges den dybtgående Forskel mellem Luther og Melanchton. Forf. tager kort, for kort, Stilling til den tidligere Palladius-forskning, og betegner det som sit Maal at naa ned til den bærende Grundopfattelse i Palladius' Teologi, idet det væsentligste Spørgsmaal, baade for Reformationsforskningen og for Forstaaelsen af vor kirkelige Arv er, om Grundopfattelsen, Intensionen er den samme som Luthers, selvom der bruges luthersk klingende Formuleringer. I det følgende Kapitel, »*Analogia Fidei* hos Peder Palladius« (S.9—13), siger Forf., at da Opgaven altsaa er at finde ind til de grundlæggende Tanker i Palladius' Teologi, gælder det om at finde en Ledetraad. En saadan er Begrebet *Analogia Fidei*, som Palladius bruger nogle Gange. Troens Rettesnor, d.v.s. den rette Lære om Lov og Evangelium, Retfærdiggørelseslæren, forstaaes som et udpræget dogmatisk og læremæssigt Begreb og synes baade formelt og indholdsmæssigt overtaget fra Melanchton.

Afhandlingen falder derefter i tre Hovedafsnit: Lov og Evangelium (S. 14—102), der er langt det største og vægtigste, Bod og Retfærdiggørelse (S. 103—115) og Sakramenterne (S. 116—25). Palladius opfatter Loven intellektualistisk som en guddommelig Lære eller Ordning, der kræver fuldkommen Lydighed med evigt Liv som Løn eller evig Fortabelse, en guddommelig evig Ordning, der aldrig sættes ud af Kraft, heller ikke af Evangeliet. Dette Syns-

punkt bestemmer ogsaa Retfærdiggørelseslæren, det føres igennem fra først til sidst, fra Skabelse til Frelse, det er »Nerven i Palladius' Teologi«. Palladius viser sig herved som en typisk Melanchtondiscipel, og det er nu et Hovedsynspunkt for hele Afhandlingen, som stadig paavises ved Behandlingen af de enkelte Spørgsmaal, at Palladius i Virkeligheden staar en luthersk Opfattelse fjern; det er Melanchtons Teologi, vi finder hos ham. — Forf. redegør for Lovens forskellige Betydning hos Palladius, Naturloven, Mosesloven, de ti Bud, den gyldne Regel etc. Ordet bruges ogsaa i udvidet Betydning, omfattende baade Lov og Evangelium. Evangeliet sprænger ikke den guddommelige Lovorden, men indordnes i og genopretter den. Trods den stærke Polemik mod Romerkirken har Evangeliet hos Palladius et legalistisk Præg. Mennesket kan ikke ved egen Kraft opfylde Loven, men idet Kristi Retfærdighed, Kristi Lovfyldelse tilregnes Mennesket, giver Evangeliet »gratis«, uden Menneskets Gerninger, det som Loven kræver. Lovsynspunktet i Frelsesopfattelsen bliver aldrig radikalt brudt som hos Luther.

I Urtilstanden herskede Guds Lov, den medfødte Naturlov, der betød fuldkommen Gudserkendelse og fuldkommen Lydighed mod Guds Vilje. Palladius lægger megen Vægt paa Urtilstandens Lovretfærdighed; i Virkeligheden bestaar Frelsen i en Genoprettelse af denne. Denne Retfærdighed var af dobbelt Art, dels *justitia originalis*, det medfødte Naturanlæg, dels *justitia bonæ conscientiæ*, som er Frugten heraf og bestaar i gode Gerninger. Karakteristisk er nu Palladius' Lære om Lovens Brug (*usus legis*). Efter Adams Fald er den naturlige Lov formørket, tilbage er blot en vag Erkendelse, der kommer til Udtryk i de forskellige menneskelige Love. Lovens politiske Brug (*usus civilis*) spiller en forbavsende ringe Rolle hos Palladius, der ikke kender Luthers Regimentslære og Kaldsopfattelse. Langt vigtigere er dens aandelige Brug, der fører til Erkendelse af Synden, af Syndens Straf og Guds Vrede, og skaber den sande Bod. Synden er dels

peccatum originale, der bestaar i Mangel paa justitia originalis, dels peccatum actuale, der er en Følge af Arvesynden og bestaar i Mangel paa justitia bonæ conscientiæ. Til Tredelingen af Lovens aandelige Brug svarer nu Evangeliet, der forkynder Guds Naade, Kristi Velgerninger, og skænker Troen. Denne er dels notitia (fides historica), dels fiducia, den retfærdiggørende Tro. Retfærdiggørelsen sker »propter Christum« »sola fide«, d.v.s. p. Gr. a. Kristi Fortjeneste, Kristi Lovopfyldelse, som Troen tilegner sig. Lovordningen er ubrudt, udelukket er derimod Menneskets Fortjeneste. Ogsaa Troen faar altsaa sin Plads i dette rationelle System, men bliver i Virkeligheden som hos Melanchton noget psykologisk i Mennesket. Der kommer herved et synergistisk Moment ind i Frelsesopfattelsen, selvom Palladius ligesom Melanchton søger at undgaa dette. Dels hævder han naturligvis, at Troen er Guds Gave og Helligaandens Værk, dels skildrer han den som noget rent receptivt, et Middel (instrumentum, organum), hvormed Mennesket griber Kristi Retfærdighed. Sagligt set bliver det Menneskets egen Holdning, der afgør Spørgsmaalet Frelse eller Fortabelse. Boden spiller derfor en Hovedrolle i Palladius' Teologi. Udførligt og indtrængende taler han om Syndens Straf, Guds Vrede og Dom, Hjertets Sønderknuselse, Anger og Taarer. Herved vil han i Mennesket skabe den rette Bodsstemning, den rette psykologiske Forberedelse til at modtage Evangeliet.

Loven og Evangeliet virker altsaa adskilt og delt under Boden og Retfærdiggørelsen, men derefter virker de forbundet i den genfødtes nye Liv, der baade staar under Lovens og Evangeliets Fortegn. Lovens, fordi den indeholder Guds Bud, hvorefter det nye Liv skal leves, og Evangeliets, fordi gode Gerninger er Evangeliets, Troens og Retfærdiggørelsens Frugter. Det nye Livs gode Gerninger er ikke retfærdiggørende og kun en ufuldkommen Begyndelse. Ogsaa for Melanchton staar det nye Liv under Lovens Fortegn (Lovens tredie Brug), og ligesom denne siger ogsaa

Palladius, at Troen »bør« (debere) frembringe gode Gerninger. Svarende til Urtilstandens dobbelte Retfærdighed er ogsaa Frelsens Retfærdighed eller Retfærdiggørelse af dobbelt Art, justitia fidei overfor Gud og, som Frugt heraf, justitia bonæ conscientiæ overfor Mennesker (omfattende Lydigheden mod Gud og Kærlighedsgerninger mod Mennesker). At Palladius lader Lov og Evangelium være forbundet i den genfødtes nye Liv er konsekvent. Evangeliet betyder jo ikke, at Lovordningen er brudt radikalt; dets væsentlige Indhold er, at Kristi Lovopfyldelse tilregnes Mennesket.

Lov og Evangelium er »de to rette Hovedstykker i vor Saligheds Lærdom« og derfor et velegnet Udgangspunkt for en Undersøgelse af Palladius' Teologi. Et andet Sted kalder han Boden og Retfærdiggørelsen for »de Hovedpunkter som al vor Salighed er anrørende«, og hans vigtigste dogmatiske Skrift hedder netop »De Poenitentia et de Iustificatione«. De to Begrebspar dækker i Virkeligheden samme Sag, set fra forskellig Synsvinkel. Palladius følger ganske Melanchtons Bodslære. Derfor er Bod og Retfærdiggørelse for ham »Kristendom i en Nøddeskal«. Det skyldes, at Retfærdiggørelsen ved Kristi Satisfaktion er sket saa at sige uafhængig af Mennesket, og Problemet er da, hvorledes den tilegnes og modtages. Det sker ved Troen, men med Boden som nødvendig Forberedelse, thi herigennem disponeres Mennesket til at modtage Kristi Velgerninger. Fra Palladius gaar Linien videre til Pietismens Omvendelseskema og psykologiserende Kristendomsopfattelse.

Sidste Kapitel behandler kort Palladius' Sakramentopfattelse, der staar i nøje Forbindelse med Retfærdiggørelseslæren. Hans Nadveropfattelse er derfor, trods Betoningen af Realpræsensen, vidt forskellig fra Luthers. Sakramenterne er ydre Tegn til Styrkelse af Troen paa Guds Forjættelser. At Sakramenterne kaldes Tegn, udelukker ingenlunde en realistisk Opfattelse, selvom Palladius' Nadveropfattelse iøvrigt er Melanchtons. Hans Interesse i Real-

præsensen er, at det som Forjættelserne udtaler, virkelig er til Stede, Kristus, der med sit Legeme og Blod har ydet Satisfaktion og opfyldt Loven. I denne Forstand styrker Sakramentet Troen, eller sagt paa en anden Maade: Palladius' Sakramentlære skal forstaas ud fra hans Retfærdiggørelseslære.

Den foreliggende Afhandling er et interessant nyt Bidrag til Palladiusforskningen. Forf. har ved en indtrængende Analyse paavist, at den danske Reformationskirkes Førstemand teologisk er Melanctons Discipel, og han har antydet Linien fra Palladius til den senere pietistiske Omvendelsesforkyndelse. Med Energi og Dygtighed fastholder han sin Tese fra først til sidst, og efter hans Opfattelse af Forholdet mellem Luther og Melancton, i Tilslutning til den moderne Lutherforskning, er det sikkert rigtigt, at Palladius ikke har forstaaet Luther. Forf. har koncentreret sig om det væsentlige i Palladius' Teologi, de bærende Grundtanker, Intensionen. Men det som er Afhandlingens Styrke, er tillige dens Svaghed. Flere væsentlige Spørgsmaal, der hører med til en fuldstændig Besvarelse af den stillede Opgave, er udeladt. Det gælder f. Eks. Palladius' Skriftopfattelse og Kirkebegreb; en Undersøgelse af dette vilde netop have bekræftet hans Tese. Kapitlet om Sakramenterne virker ikke helt overbevisende; dertil er det alt for kortfattet og skematisk. En Fremstilling af Palladius' Stilling til de mange Lærestridigheder savnes; en saadan vilde yderligere have belyst hans teologiske Standpunkt ved at sætte det ind i en videre dogmehistorisk Sammenhæng. I Dagens Strid indtog Palladius altid et »gammelluthersk« Standpunkt. Biskop Resen, Filipisternes ubarmhjertige Modstander, satte ham højt og udgav hans Skrifter. Forf.s beskedne Kilde- og Litteraturfortegnelse synes, ligesom selve Afhandlingen, at vise, at han ikke kender alle Palladius' Skrifter; af Litteraturen om Palladius er f. Eks. Kornerups Arbejder ikke nævnt, skønt Forf.s Undersøgelse netop har bekræftet dennes Opfattelse. Om Afhandlingens

formelle Side maa endelig bemærkes, at Sproget kunde have været bedre gennemarbejdet og nogle af Gentagelserne udeladt. Fremstillingen af Luthers Opfattelse bærer ofte i for høj Grad Præg af at være et Referat af de benyttede Værker.

Af ovenstaaende fremgaar, at vi ikke mener at kunne betragte Afhandlingen som en fuldstændig Besvarelse af den stillede Opgave, men der er for os ingen Tvivl om, at den som et værdifuldt nyt Bidrag til Palladiusforskningen absolut har fortjent en Belønning svarende til Accessit.

Den tredie Afhandling er mærket »Fragment« og bestaar af 55 upaginerede (!) maskinskrevne Sider, med mange Rettelser. Indholdsfortegnelse, Kilde- og Litteraturaftegnelse mangler. Efter en Indledning følger Kapitlerne »Før Wittenberg« og »I Wittenberg«. Fremstillingen er yderst tilfældig og springende. Forf. giver dernæst et forholdsvis udførligt Referat af »Katekismeforklaringen af 1541« (Brevis Expositio), dog efter den danske Udgave. Det næste Afsnit, »Antikatolsk aktivitet i 1540'erne«, behandler især Palladius' Stilling til Augsburginterimet. Derpaa følger Afhandlingens største Kapitel, et Referat af »De Poenitentia et de Iustificatione«, og til sidst et kort Afsnit, »Palladius imellem Luther og Melanchton«, der gengiver Udtalelser af Palladius om de to Reformatorer. Afhandlingen viser, at Forf. har arbejdet med Palladius' Skrifter, men er iøvrigt uden videnskabelig Værdi. Vi kan ikke indstille den til nogen Belønning.

P. G. Lindhardt.

Niels Knud Andersen.

Navnekuverterne aabnedes paa det ordinære Bestyrelsesmøde den 20. Januar 1964. Det fandtes da, at den første Afhandling var forfattet af stud. theol. *Martin Schwarz Lausten*, København, og den anden af Sognepræst *Jørgen Ertner*, Landet, Lolland. Bestyrelsen vedtog at følge det sagkyndige Udvalgs Indstilling og tildele stud. theol. Mar-

tin Schwarz Lausten Prisen paa Kr. 2000,00, og at tilkende Pastor Jørgen Ertner en Belønning paa Kr. 1000,00. Priserne blev uddelt ved en Sammenkomst paa »Institutet for Dansk Kirkehistorie« den 19. Februar 1964, hvor Bestyrelsen og Pressen var til Stede.

Prisopgave 1964—65

Bestyrelsen for »Selskabet for Danmarks Kirkehistorie« har vedtaget at udskrive følgende Prisopgave:

*Erik Pontoppidans Collegium Pastorale, undersøgt som
Udgangspunkt for en Karakteristik af Orthodoxyens og
Pietismens Præsteideal og Pastoraltheologi.*

Besvarelsen af Opgaven indsendes til »Institutet for Dansk Kirkehistorie«, Vodroffsvej 8, København V. inden 1. September 1965. Afhandlingen skal være skrevet med tydelig Haandskrift eller paa Maskine. Den maa kun betegnes med Motto eller Mærke, medens Forfatterens Navn, Stilling og Adresse skal angives paa en Seddel i en vedlagt, lukket Kuvert, der er betegnet med samme Motto eller Mærke som Afhandlingen. Navnekuverten vil ikke blive aabnet, saafremt den ledsagende Afhandling ikke belønnes.

Adgangen til at besvare Opgaven er ikke indskrænket til akademiske Borgere eller Selskabets Medlemmer, men staaar aaben for alle, uanset Alder.

For at en Afhandling kan belønnes, kræves det, at den har samme Kvalitet som Besvarelser af Universiteternes Prisopgaver, der opnaar Guldmedaille eller Accessit. Prisen sættes til Kr. 2000,—, men Dommerkomiteen, der bestaar af Professor, Dr. theol. Niels Knud Andersen og Professor, Dr. theol. P. G. Lindhardt, kan henstille, at Prisen deles eller at der uddeles flere Beløb af den anførte Størrelse. Selskabet forbeholder sig Ret til at offentliggøre en eller flere af de belønnede Afhandlinger mod almindeligt Forfatterhonorar.

En Bedømmelse af indsendte Afhandlinger vil fremkomme i »Kirkehistoriske Samlinger«.

Selskabets Bestyrelse

Paa det ordinære Bestyrelsesmøde den 20. Januar 1964 valgtes Professor, Dr. theol. Niels Knud Andersen til Selskabets Formand i Stedet for afdøde Professor Dr. theol. Hal Koch. Professor, Dr. theol. P. G. Lindhardt valgtes til Næstformand, og Musæumsinspektør, Dr. phil. Anders Bæksted og Docent, Dr. theol. Anders Pontoppidan Thyssen indvalgtes som nye Medlemmer af Bestyrelsen. Dens øvrige Medlemmer er: Professor emer., Dr. theol. h.c. Lorenz Bergmann, Pastor emer., Dr. theol. h.c. L. P. Fabricius, Professor emer., Dr. phil. Astrid Friis, Pastor emer. Johannes Pedersen, Forskningsstipendiat, Dr. theol. Knud Banning (Sekretær), Pastor Carl Trock (Kasserer), Amanuensis, cand. theol. K. E. Bugge samt Arkivar, cand. mag. Troels Dahlerup.

Meddelelse til læserne

I fortsættelse af den i forrige hæfte af Kirkehistoriske Samlinger fremkomne meddelelse skal det herved oplyses, hvilke skrifter, der i det forløbne år er udgivet af Institut for Dansk Kirkehistorie, og på hvilke Selskabets medlemmer kan opnå en betydelig rabat.

I 1963 udkom:

Paul C. Nyholm: A Study in Immigrant History. The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. Kr. 24,00 incl. omsætningsafgift.

Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden. 211 s. Kr. 22,00 i. o.
Troels Dahlerup: Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation. 186 s. Kr. 19,50 i. o.

K. E. Bugge (red.): Tro og tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. Kr. 25,75 i. o.

Luthers Skrifter i Udvalg, Bd. II: Skrifter om Kirke og Gudstjeneste, red. af Regin Prenter. 435 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

Under trykning og forberedelse er:

H. Hansen: De fynske præstekonventer 1834—1848.

K. Banning: Rasmus Sørensen som politiker.

T. Gudmand-Høyer: Kritik af et kirkesyn.

J. P. Jacobsens brevveksling med fagfæller. Udg. af Holger Brøndsted.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. III—V+VII.

Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Alfred Larsen.

Luthers Skrifter i Udvalg, Bd. III—IV.

Børge Ørsted: I. P. Mynster og Henrich Steffens. En Studie i dansk kirke- og åndshistorie omkring år 1800.

Medlemmer af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie kan købe de ovenfor nævnte bøger med 20% rabat. Ved køb af Martin

Luthers værker i oversættelse kan dog kun ydes en rabat på 10%. Bestillinger kan afgives enten til Instituttet, Vodroffsvej 8, København V. eller gennem en boghandler. I sidste tilfælde må en meddelelse om medlemmets navn og adresse ledsage boghandlerens bestilling til G. E. C. Gads Forlag.

Tidligere årgange af »Kirkehistoriske Samlinger« kan, så langt oplaget rækker, købes ved henvendelse til Instituttet.

Vedr. indmeldelse i Selskabet henvises til omslaget af »Kirkehistoriske Samlinger«, der fortsat udkommer én gang årligt og tilsendes alle medlemmer.

Thomas Hibernicus: Religio munda.
En håndbog for præster i Slesvig stift 1496.

Af Tue Gad.

I

Biskop Eggert Dyrkop i Slesvig er især kendt for de synodalstatuter, der blev trykt under hans navn. De må ses som et forsøg på at hævde kirketugten under kaotiske forhold: Eggert var medlem af den pavelige højesteret, da paven 1488 udnævnte ham til biskop af Slesvig, men kapitlet havde allerede valgt en anden, Enevold Sovenbroder, og først 1493 kunne Eggert læse sin biskopsmesse. Han havde dog svært ved at hævde sig, bl. a. var bispeborgen Svavsted stadig pantsat, og efter få år rejste han bort igen og døde i Rom 1499¹. Hans synodalstatuter for Slesvig stift udkom i trykken 1496, tilligemed statutterne for hele den danske kirkeprovins fra ærkebisop Peder Lykkes synode i København 1425. Erik Pontoppidan² nævner bogen, men han har ikke set den. Den er genudgivet af Noodt³ og af Thorkelin⁴.

1) L. N. Helweg: Den danske Kirkes Historie, 2, Kbh. 1870, s. 415—17.

2) E. Pontoppidan: *Annales Ecclesiae Daniæ Diplomaticæ*, II, Kbh. 1744, s. 400.

3) J. F. Noodt: *Beiträge zur Erläuterung der Civil-, Kirchen- und gelehrten Historie der Herzogthümer Schleswig und Hollstein*, II, Hamburg 1752, s. 53—82.

4) G. J. Thorkelin: *Samling af danske Kirke-Love*, Kbh. 1781, s. 85—107.

Biskop Eggerts statuter søger som andre synodalstatu-
ter og delvis med det samme ordvalg af reformere gejstlig-
hedens sæder ved at indskærpe gældende bestemmelser:
Ekskommunikerede må ikke overvære messen og ikke be-
graves på kirkegården (uden særlig tilladelse), klerke må
ikke holde eller besøge værtshuse og ikke have konkubi-
ner: der er bestemmelser om testamenter og bryllupper, om
forholdet mellem sognepræster og munke, og mod omstrej-
fende klerke. Alle, både mænd og kvinder, skal skrifte år-
ligt, i fastetiden, for deres egen sognepræst, og gå til alters
i påsken. Desuden findes følgende bestemmelse:

»De tractatulo Religio munda.

Mandamus, vt quilibet rector diuinorum habeat tractatu-
lum qui incipit Religio munda, et eum pro populo de am-
bone diligenter exponet et predicet publice.«

(Vi bestemmer, at enhver sognepræst skal eje den lille
traktat, som begynder med ordene Religio munda, og om-
hyggeligt skal forklare den for menigheden fra prædikesto-
len og prædike offentligt over den.)

Åbenbart bliver en kateketisk præstehåndbog her auto-
riseret til brug for hele Slesvig stift, og så forholdsvis lidt
vi ved om kristendommen blandt den danske almue før
reformationen, var det nok værd at vide, hvad det er for
en bog de sønderjyske sognepræster skulle eje og udlægge⁵.

Svaret findes ved at gå til det originale tryk af statuterne.
Ifølge Noodt var bogen sjældnere end hvide ravne; der
kendes nu eet exemplar, ganske vist defekt, i Universitets-
biblioteket i København. Kolofonen lyder: »Sinodalium ac
prouincialium statutorum liber feliciter explicit. Impres-

⁵) Min nysgerrighed blev vakt, da jeg med kort varsel måtte skrive
et dansk bidrag til artiklen om katekese og katekisation i Kulturhisto-
risk leksikon for nordisk middelalder (bd. VIII, 1963, sp. 357). Nærvæ-
rende opsats tjener til udvidelse og rettelse af de foreløbige bemærk-
ninger om »Religio munda« i leksikonartiklen. — Jeg skylder dr. philos.
Lilli Gjøløw (Oslo) tak for henvisning til Uppsalahåndskriftet C 449.

susque in imperiali ciuitate Lubicense per Stephanum arndes. Anno domini M.cccc.xcvi.« — Statutterne er altså trykt hos en af Lybæks store bogtrykkere, Stephan Arndes, den samme der 1486, før han slog sig ned i Lybæk, i Slesvig havde trykt Missale Slesvicense: han er bispestolens bogtrykker. Det er H. O. Lange, der har fremdraget Universitetsbibliotekets eksemplar af Statuta Synodalia Egberti; han har givet en typografisk beskrivelse af bogen i sine *Analecta bibliographica*⁶. Efter beskrivelsen tilføjer han: »I Stephan Arndes' Produktion maa dette Tryk med Hensyn til Udstyrelse sammenstilles med *Thomas Hibernicus, Religio munda* som han trykte samme Aar (Hain 8544)«. Flere detaljer om *Religio munda* giver Lange ikke, men vi kan straks konstatere, at den i statutterne autoriserede traktat altså forelå på markedet, trykt samme år som statutterne og af samme bogtrykker. Lange kendte traktaten fra Hains inkunabel-repertorium⁷, men ikke et eksemplar deraf. Et sådant findes i Uppsala universitetsbibliotek, inkunabel nr. 1441⁸. En sammenligning med eksemplaret af statutterne bekræfter Langes ord om udstyrelsen: *Religio munda* omfatter ligesom *Statuta synodalia* 20 blade i kvart eller 4 læg, mærket a, b, c, d. Læg a og b har hvert 6 blade, c og d hvert 4 blade. På hver side er der i *Religio munda* 29(—30) linjer, i *Statuta synodalia* 28—31; skriftkolumnens bredde er 83 mm og højden for 29 linjer 131 mm. Teksttypen er for begge tryk den samme (Hæbler⁹ nr. 5), med en udhævningsskrift (Hæbler nr. 10). Udadtill danner *Religio munda* altså en nøje parallel til *Statuta synodalia*. At traktaten er beregnet til brug for sognepræ-

⁶) H. O. Lange: *Analecta bibliographica*, Kbh. 1906, s. 50—51; Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482—1550*, Kbh. 1919, nr. 257.

⁷) L. Hain: *Repertorium bibliographicum I—II*, Stuttgart & Paris 1826—38.

⁸) Isak Collijn: *Katalog der Inkunabeln der kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala*, Uppsala 1907, s. 370.

⁹) Konrad Hæbler: *Typenrepertorium der Wiegendrucke, I*, Halle 1905, s. 61.

ster bekræfter Stephan Arndes i sin selvbevidste trykkerkolofon: »Explicit opusculum magistri Thome ybernici, trahtans de punctis christiane religionis, multum vtile pro habentibus curam animarum clericis simplicibus. Hiisque eneis litteris sollerter effigiatum Et fine quoque salubri completum, Arte Stephani arndes Lubicensis incole atque conciuis, Salutis anno M.cccc.xcvi.«

Mens statutterne henviser til traktaten, er der ikke omvendt fra traktaten nogen henvisning til statutterne: Traktaten udsendes ikke som en håndbog for sognepræster i Slesvig stift, men som en håndbog for sognepræster i almindelighed. Vi kan konstatere, at trykkeren i 1496 har udstyret de to bøger på nøjagtig samme måde, men vi ved ikke, om initiativet til traktatens trykning er udgået fra Slesvig eller Lybæk: Enten var traktaten trykt før statutterne, og bispen har autoriseret nyheden for sine sognepræster; eller også har man fra bispestolen bestilt både statutterne og taktaten hos bogtrykkeren, og denne har set mulighed for at afsætte traktaten også uden for Slesvig stift. Uppsalaeksemplaret tyder på en udbredelse uden for stiftet: det er indbundet i et samlingsbind fra begyndelsen af 1500-tallet, indeholdende en latin-nederlandsk ordbog, »Gemma gemmarum« og en række andre, især nederlandske, tryk, der ligesom Religio munda kunne være til nytte for sognepræster, ialt 6 tryk: Gemma gemmarum (Zwolle, Pieter van Os van Breda, ca. 1510)¹⁰; Thomas de Hibernia, Religio munda (Lybæk, Stephan Arndes 1496); Gerardus van Vliederhoven, Cordiale quatuor novissimorum (Deventer, Jacob van Breda 1486); Guilielmus de Gouda, Expositio mysteriorum missæ (Deventer, Jacob van Breda ca. 1486); Andreas de Escobar, Modus confitendi (Zwolle, Pieter van Os van Breda, 1479); Johannes de Lapide, Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum oc-

¹⁰) W. Nijhoff & M. E. Kronenberg: Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540, 's-Gravenhage 1924 ff., nr. 967.

curentium (Köln, Heinr. Quentell 1500)¹¹. Samlingsbindet har tilhørt den store svenske bogsamler M. G. Delagardie, det har hans segl, men ikke andre ejermærker. Han kan have erhvervet det i Danmark ved køb eller som krigsbytte under Karl Gustav som såmange af sine andre bøger, men efter sammenhængen at dømme snarere i Nordtyskland.

Om *Thomas Hibernicus* eller Thomas fra Irland kan oplyses¹²: han var 1295 i Paris, ved Sorbonne, og der forfattede han et større og tre mindre skrifter og døde efter 1316. Han var hverken dominikaner eller franciskaner, hvad der også synes at fremgå af traktaten *Religio munda*. Han var magister artium og baccalaureus i theologien, og han er indført i Sorbonne-kollegiets nekrologium som »socius hujus domus«; da man sidst i 1400-tallet dekorerede det nye bibliotek i Sorbonne med glasmalerier forestillende berømte fordums medlemmer af kollegiet, kom der også et billede af ham. (Denne Thomas er ofte blevet forvekslet med en Thomas Palmer Hibernicus, der døde i Napoli o. 1269 og har forfattet *Promptuarium morale*, *Flores Bibliorum materialium* og *Alphonsi Arragonum Regis dicta et facta*).

Den irske magister Thomas ved Sorbonne har forfattet »*Manipulus florum, sive Flores omnium doctorum, qui super sacris literis scripserunt*«, formentlig påbegyndt af en franciskaner Johannes Galensis, der døde 1303; Thomas fuldendte det 1306. Det er en samling af kirkefædrecitater, ordnet alfabetisk under stikord som *Justicia*, *Juventus*, *Labor*, *Lacrima*, *Lascivia*, *Laus*, *Lex*. Den har været meget udbredt også i Norden: Jens Grand har ejet den, ligeså ærkebiskop Carl Eriksen og kannik Niels Bunkeflo¹³; det Kgl. Bibliotek har et eksemplar, trykt i Piacenza af Jacobus de Tyela 1483. Desuden har Thomas forfattet tre små

¹¹) Collijn nr. 1441; 586; 660; 102; 828, expl. 2.

¹²) P. Glorieux: *Thomas d'Irlande* (*Dictionnaire de Théologie Catholique* XV,1, 1946, s. 778). — B. Haureau: *Thomas d'Irlande* (*Histoire littéraire de la France* XXX, 1888, s. 398—408).

¹³) Ellen Jørgensen i *Historisk Tidsskrift*, 8. R., 4. Bd., 1912—13, s. 25.

traktater: »De tribus punctis christiane religionis«; »De tribus sensibus sacre scripturis«; »De tribus ordinis angelicæ hierarchiæ et ecclesiasticæ«. De findes i to håndskrifter fra forfatterens egen tid, der hørte hjemme i Sorbonne-biblioteket og nu er i Bibliothèque nationale i Paris, *fonds latin 15966* og *fonds latin 16397*. De to sidste traktater har ikke opnået at blive trykt, som den første, den vi interesserer os for.

Ikke længe efter forfatterens død fik traktaten om de tre punkter (»Religio munda«) netop den anvendelse som præstehåndbog, som den siden skulle få i Slesvig. Da Arnost (Ernst) af Pardubic var blevet Böhmens første ærkebiskop holdt han sin første synode i Prag 1349 og udsendte en række synodalstatuter¹⁴, der hovedsagelig går ud på at hævde disciplinen i kirken ved at forbyde præsteægteskab og kætteri, kræve at sognebørn skal holde sig til deres egen sognepræst osv. Der er sørget for den praktiske udbredelse af vedtægterne: inden tre måneder skal hver enkelt sognepræst skaffe sig en afskrift deraf. Allerede i den første artikel (efter prologen) tales der om undervisningen i trosbekendelsen og siges det, at traktaten *om de tre punkter* skal hæftes til statutterne og studeres og iagttages nøje af alle; ligesom senere i Slesvig er der altså sørget for, at traktaten er i enhver sognepræsts besiddelse. Artiklen herom lyder:

»De summa Trinitate et fide catholica.

Firmiter præcipimus, ut universi prælati, plebani, et rectores ecclesiarum nostræ provinciæ de Sancta et individua Trinitate, Patre, et Filio, et Spiritu Sancto, et in articulis fidei, maxime divinitatem et humanitatem Domini nostri Jesu Christi concernentibus, nil aliud credant, teneant ac doceant, nisi quod Sancta Romana credit, tenet ac docet

¹⁴) J. D. Mansi: Sacrorum conciliorum collectio, XXVI, Venetiis 1784, 75—106.

ecclesia. Laici implicite, clerici vero explicitè et distincte. Et ne quis clericorum per crassam ignorantiam articulorum fidei se possit aliquid palliare, de ipsis articulis fidei et de quibusdam aliis ad salutem fidelium summe necessariis libellum quemdam, qui de tribus punctis essentialibus religionis Christianæ intitulatur, in fine harum nostrarum constitutionum decrevimus annectendum. Quem libellum insertum cum præsentibus nostris constitutionibus mandamus per omnia haberi, et contenta in eo studiosius intelligere et efficaciter observare.«

Bestemmelsen gentages i Ernsts synodalstatuter 1355¹⁵, der er en ny udgave af statuterne fra 1349.

Også i andre provinser skal den lille bog herefter have været anvendt som håndbog for sognepræster¹⁶. I hvert fald følger biskop Eggert med sin synodalbestemmelse om traktaten nøje det forbillede, som den bøhmiske ærkebiskop havde givet 150 år tidligere. Andre synoder tog sig på lignende måde af den kateketiske undervisning: Synoden i Clairmont 1268 stillede for første gang krav om en udførligere kateketisk undervisning og gav selv en udlægning af de ti bud, trosbekendelsen m. m. Et lignende katekisationsprogram meddeltes af synoderne i Lambeth 1281 og i Cahors 1289. Synoden i Toledo 1323 og den i York 1357 udgav kateketiske håndbøger, den sidste blev oversat til

¹⁵) Ibid. 383.

¹⁶) Jan K. Vyskočil: *Arnost z Pardubic a jeho doba*, Praha 1947. Min kollega, bibliotekar P. Flandrup, har gjort mig den tjeneste at orientere sig i denne bog og oversætte følgende stykke (s. 347), der vedrører vor traktat: »Sammen med den første provinssynodes bestemmelser 1349 udsendte Arnost også den såkaldte Summula, som Thomas Hibernicus har forfattet; det er en håndbog for gejstligheden, der sætter enhver præst i stand til at undervise sine sognebørn i de nødvendige kundskaber i religionen, for at de kunne undgå de kætterier, der bredte sig i Böhmen. Også i andre lande i Europa blev Summula nu anvendt som de gejstliges håndbog«.

engelsk, »the Lay Folk's Catechism«¹⁷. Fremgangsmåden i Prag 1349 er altså ikke usædvanlig, og der har foreligget mange traktater af lignende art som Religio munda. I 1300- og 1400-tallets synoder har jeg imidlertid ikke fundet traktaten omtalt før i Slesvig 1496.

Religio munda har dog sikkert været ganske udbredt alligevel, i anden sammenhæng: Jeg har fundet den i fem 1400-tals håndskrifter, dels fra Holsten, dels fra Sverige, teologiske blandingshåndskrifter, ofte med andet kateketisk stof; desuden findes endnu en inkunabel, foruden Stephan Arndes' tryk.

Håndskrifterne der vidner om, at traktaten har været kendt i vor del af Europa, er følgende:

Gl. kgl. Saml. 63, fol. (Kgl. Bibl., Kbh.), en foliant på 202 blade, smukt beskrevet i 2 spalter af samme hånd. Den har tilhørt Johannes af Minden, en kannik i Lybæk i 2. halvdel af 1400-tallet, som har skænket denne bog og adskillige andre håndskrifter til benediktinerklostret Cismar i Østholsten. Bogens hovedindhold er en forkortet udgave af Nicolaus de Lyras psalterkommentar (Ellen Jørgensen¹⁸ anfører »Johannes de Mynda« som forfatter til »Abbreviatum Lire super psalterium«, men J. de M. er ejernavn, ikke forfatternavn). Desuden rummer håndskriftet en traktat om de sidste ting, Gerardus de Vliedershoven: Cordiale quattuor novissimorum, som vi også så i selskab med den trykte Religio munda, og en traktat om messens kanon af Henricus de Oyta. Blad 156 rummer en hel flok huskevers om syv casus papales etc., om de ti bud, de syv sakramenter etc. Traktaten Religio munda findes bl. 180r—189v og kaldes »Tres puncti, qui sunt christiane

¹⁷) Bengt Ingmar Kilström: Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden (Bibliotheca theologiae practicae, 8) Lund 1958, s. 82—85.

¹⁸) Ellen Jørgensen: Catalogus codicum latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis, Hafniæ 1926, s. 140.

religionis fundamentum«; som forfatter nævnes Thomas Hibernicus.

C 27 (Uppsala univ.bibl.), en oktav på 283 blade, stammer fra Vadstena klosterbibliotek. Bogen indeholder bl. 1—136 Uppsaladekanen Laurentius af Vaxala's Summa de ministris et sacramentis ecclesie, bl. 141—212 en række søndagsprædikener, Sermones dominicales, og bl. 235—79 andre sermones. Bl. 213—20 findes et præste-spejl, Hermannus de Scildis: Speculum sacerdotum, og bl. 279v på svensk Fadervor, Ave Maria og trosbekendelsen. I denne sammenhæng af lutter tekster til nytte for en sognepræst i det daglige kommer bl. 220—232v traktaten Religio munda, af Thomas Hibernicus.

C 218 (Uppsala univ.bibl.), en kvart på 265 blade, også fra Vadstena. Bogen er skrevet af Karolus Andree, der var sognepræst i Vist nær Linköping 1422—42 og derefter munk i Vadstena, hvortil han medførte sine bøger, deriblandt denne. Bogens indhold er blandet: Physiologus på vers, Speculum peccatorum etc. Som i C 27 findes Hermannus de Scildis: Speculum sacerdotum (bl. 86r—90v), og også her er sidst i bogen (bl. 264v) Trosbekendelsen, Fadervor og Engelenes hilsen på svensk. Der er meget andet kateketisk stof: »De septem mortalibus peccatis« (40v—42r), 7 kapitler om de 7 dødssynder; en skrifteformular med 8 hovedgrupper for skrifteransagelse (62v), nemlig 5 sanser, 7 sakramenter, 7 helligåndens gaver, 7 barmhjertigheder, 8 saligheder, 10 bud, 12 trosartikler, 7 arter af synder (hovedsynder, synder mod helligånden, råbende synder etc.)¹⁹; bl. 97r siges, at præsten skal prøve den skriftende i Credo, Paternoster og Ave Maria²⁰ og bl. 163r findes et skema over de 12 trosartikler med tilsvarende 12 apostle og 12 profeter²¹. Traktaten Religio munda, af Thomas Hibernicus, findes bl. 91r—95r, men teksten er forkortet:

¹⁹) Kilström s. 136.

²⁰) Kilström s. 112.

²¹) Kilström s. 170.

da skriveren er kommet et stykke ind i traktatens tredje afsnit, om synderne, kommer han i tanker om, at han allerede i sin bog har en traktat om dem; derfor bryder han af efter den fjerde hovedsynd og siger »Species istorum peccatorum satis prius patent in isto libro« og slutter for sit vedkommende traktaten her.

C 212 (Uppsala univ.bibl.), 137 blade, stammer fra Vadstena og indeholder forskellige sermoner og traktater, om Treenigheden, om skærsilden, om Jomfru Maria, om sognepræster og ordensfolk etc., samt bl. 98v—111 traktaten *Religio munda*, af Thomas Hibernicus.

C 449 (Uppsala univ.bibl.), en oktav på 191 blade, stammer som de andre fra Vadstena, en lille bog med mange småoptegnelser, hymner, et litani, matrikel over Vadstena rosenkrans-broderskab 1522²² (bl. 96—122), Nicolaus Hermanssons synodalstatuter for Linköping stift (bl. 178v—189) og forskellige traktater. *Religio munda* findes blad 70r—90v, men kaldes her »Summula arnesti archiepiscopi pragensis«. Pragersynoden fra 1349 har altså sat spor. Men selv om traktaten her i titlen tilskrives ærkebiskop Ernst, finder vi dog Thomas i slutningen som sædvanlig: »Hij sunt tres puncti religionis qui collecti [sunt] per magistrum Thomam. Anno domini m.ccc.xv j.«²³

Traktaten forelå også i trykken allerede en snes år før Stephan Arndes' udgave, nemlig hos *Conrad Fyner* i Esslingen, uden årstal, formentlig 1476. Der findes et exemplar i British Museum og bogen er registreret af Hain som nr. 13854, dog ikke under Thomas' navn, men som et anonymt skrift: *RELIGIONIS Christianae liber, collectus*

---

²²) Gotfr. Carlsson: Jungfru Marie psaltares brödraskap i Sverige (Kyrkohistorisk årsskrift, 47, Uppsala 1947, s. 1—49.

²³) Kilström behandler ikke traktaten *Religio munda*, men han nævner (s. 326 f.) »Arnestus av Prag, Summa« i C 449 og C 212, idet han støtter sig til J. Gummerus: *Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters*, Uppsala 1900, s. XLVIII.

per Thomam studentem quondam Parisiis, med titlen »Incipet liber christiane religionis« og begyndelsesordene »REligio munda et immaculata«. Der er så mange Thomas, der engang har studeret i Paris, det er vel derfor Hain (og katalogen for British Museum²⁴) opførte bogen under titlen, men den har en præcisere forfatterkolofon: »Hij sunt tres puncti christiane religionis collecti per magistrum thomam ybernicum. Anno domini milesimo tricentesimo decimosexto«.

Vi kender altså 9 tekster af traktaten *Religio munda*²⁵. De to håndskrifter i Bibliothèque nationale, fra forfatterens egen tid, har næsten enslydende tekst; de må betragtes som originaler og burde være grundlag, hvis traktaten skulle udgives påny. Af de fire Vadstenahåndskrifter er i hvert fald C 27 og C 218 beslægtede, de har nogle fælles skrivefejl; C 449 har måske den bedste tekst af de fire. Cismarhåndskriftet har en omhyggelig og god tekst. Af de to tryk har det fra Esslingen langt færre fejl og er smukkere trykt end vort Lybæk-tryk.

En flygtig sammenligning af disse ni tekster viser tegn på skødesløshed hos afskrivere og trykkere, men også vidnesbyrd om bevidste tilføjelser og udeladelser samt småændringer — i overensstemmelse med Thomas' egne ord i epilogen, at den der vil, kan udvide hans punkter til linjer.

II

Det er nu på tide at gøre rede for traktatens indhold. Da vi er mere interesserede i Slesvig-præsterne og deres menigheder end i magister Thomas, vælger vi naturligt Stephan Arndes' tryk som grundlag; men denne af og til fordærvede eller bevidst ændrede tekst er hele tiden sam-

²⁴) Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum, Part II, London 1912, s. 515—16 (nr. I.A. 8989).

²⁵) Af håndskrifterne i Paris og trykket i London har jeg benyttet fotokopier, teksterne i Uppsala og København har jeg benyttet i original.

menholdt med (en fotokopi af) håndskriftet i Paris, fonds latin 15966, og hvor Stephan Arndes' afvigelser fra denne »original« synes af betydning, er de nævnt.

Traktaten består af en indledning og tre afsnit, tre »punkter«. Indledningen angiver traktatens tema og begynder som i så mange traktater med et skriftsted, Jacobs brev I,27, fra perikopen på 5. søndag efter påske: »Religio munda et immaculata apud deum et patrem hec est. Visitare pupillos et viduas in tribulationibus eorum. et immaculatum se custodire ab hoc seculo«, eller på dansk: »Dette er en ren och wbesmittet tieniste faar Gud fader/ Ath søge faderløse børn och encker i deriss modgong och ath haalde sig self wbesmittet fra verden«²⁶. I udlægningen af skriftstedet bliver det klart, at *religio* betyder orden, og at *religio christiana* som omfattende alle kristne står på linje med munkeordenerne — Thomas giver det læge kristenfolk en plads i hierarkiet, som i hvert fald ikke er ringere end ordensfolkenes. Jacob har i skriftstedet, hedder det, givet svar på tre spørgsmål, som enhver der vil indtræde i en orden, må betænke: 1) hvordan denne orden er i sig selv — svar: den kristne orden er ren og ubesmittet; 2) de gerninger den kræver og de vanskeligheder den rummer — svar: at besøge svage og enker i deres nød og holde sig ubesmittet af denne verden; 3) til hvilket mål den fører — svar: til Gud.

Parallelismen føres videre: Enhver orden er god, men den kristne er den bedste, thi uden den ingen frelse (Johs. III,3). Enhver orden har en patron eller stifter, f. ex. Franciscus, Dominicus, Augustin, men *religio christiana* har som stifter Kristus (her har pariserhåndskrifterne et andet udvalg af ordensstiftere: Benedictus, Dominicus, Franciscus). Enhver der indtræder i en orden, bør først kende ordenens *regler, bud og forbud*, således også her:

²⁶) Det ny Testamente, oversat af Christiern Pedersen, Antw. 1529 (Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden genudgivet i Facsimile, 2, Kbh. 1950).

Den kristne ordens regler, som ikke kan drages i tvivl, men skal holdes, er troens artikler. Dens bud er de ti bud. Dens forbud er de syv dødssynder. Hermed er indledningen og dens parallelisering mellem *religio christiana* og de andre ordener ført til ende, og traktatens disposition i tre punkter er givet: I. trosbekendelsen, II. dekalogen, III. døds-synderne.

Første afsnit begynder: »Primus punctus nostre religionis christiane est credere duodecim articulos fidei et continentur in simbalo (sic) apostolorum scilicet Credo in deum patrem etc.« Pariserhåndskrifterne læser her »Primus ergo punctus nostre religionis est credere articulos fidei qui sunt quatuordecim et continentur in symbolo apostolorum sive credo«. Stephan Arndes har altså 12 i stedet for originalens 14, men han har alligevel i det følgende 14 led; der er tale om en lapsus. Det almindeligste var jo at dele det apostolske symbol i 12 artikler, forfattet af hver sin apostel, men opdelingen i 2×7 led, 7 »menneskelige« og 7 »guddommelige«, benyttedes også, således af Clairmont-synoden 1268²⁷, og det er den, der følges her i traktaten: »Omnes enim huiusmodi articuli sunt de domino nostro ihesu christo, qui fuit fundator nostre religionis. Ipse autem fuit verus deus et verus homo. Ideo sunt septem articuli de eius humanitate, et alij septem de eius divinate.«

Apostolicum bliver da disponeret på følgende måde:

- (8) Credo in deum (Petrus)
- (9) patrem omnipotentem (Petrus)
- (12) creatorem celi et terre (Petrus)
- (10) et in Jesum Christum filium eius [unicum, dominum nostrum] (Johannes)
- (1) qui conceptus est de spiritu sancto (Johannes Zebedei)
- (2) natus ex Maria virgine (Jacobus Zebedei)

27) Kilström s. 163.

- (3) passus sub Pontio Pilato [crucifixus, mortuus et sepultus] (Andreas)
 (4) descendit ad inferna (Philippus)
 (5) [tertia die] resurrexit a mortuis (Thomas)
 (6) ascendit ad celos [sedet ad dexteram dei patris omnipotentis] (Bartholomeus)
 (7) inde venturus est iudicare vivos et mortuos (Matheus)
 (11) credo in spiritum sanctum (Jacobus Alphei)
 (13) [sanctam ecclesiam catholicam, sanctorum communionem], remissionem peccatorum (Simon)
 (14) [carnis resurrectionem et] vitam eternam (Mathias sive Judas Thadeus).

I gennemgangen af disse 14 artikler (enkelte led er gledet ud, de er her sat i klammer) skelnes der skarpt mellem de 7 første og de 7 sidste artikler, også i deres kateketiske anvendelse. Artikel 1—7, om Kristi menneskelighed, skal alle voksne kunne (*scire explicitite*): »Articulos fidei pertinentes ad eius humanitatem tenetur scire quilibet christianus explicito et credere postquam ad legitimam etatem peruenerit« (a ij). Alle skal kende dem og tro fast på dem, og ingen kan undskylde sig med uvidenhed, for de fejres af kirken med en årlig fest hver: (1) Herrens bebudelse (Marie bebudelse 25. marts); (2) jul; (3) langfredag; (4) påske-aften: klokkernes klemten betegner de hellige fædres jubel og glæde over deres befrielse; (5) påskedag; (6) Kristi himmelfartsdag; (7) pinse (hos Stephan Arndes, men i Paris-håndskriftet bedre: Advent).

Den anden række af 7 artikler, om Kristi guddommelighed, tredeles således: I) om den guddommelige *essentia*: Credo in deum (8); II) om de tre guddommelige personer (9, 10, 11); III) om Guds gerninger: *creatio*, *justificatio*, *glorificatio* (12, 13, 14). Med hensyn til disse 7 artikler er kravene til lægfolk mindre. Om nr. 8—11 siges intet, men om nr. 12—14 hedder det: disse tre artikler skal jævne folk (*simplices homines*) kun kende (*scire*; Lybæk-trykket

har fejlagtigt: credere) i almindelighed, men de skal tro (credere) alt hvad den hellige moder kirken hævder og tror. Der fortsættes: Forældre skal undervise deres børn, så at de kender Pater noster, Ave Maria og Credo; ved dåben pålægges det fadderne at oplære eller lade oplære deres gudbørn deri; når trosbekendelsen reciteres i kirken både morgen og aften (ved prim og komplet), så er det for at angive, at enhver kristen dag og nat bør bekende sin tro.

Traktatens første afsnit slutter med bemærkninger i tilknytning til trosbekendelsen: foruden den apostolske er der den nicæanske og den athanasianske; — Apokalypsens 7 stjerner og 7 guldlysestager betegner de 7 guddommelige og de 7 menneskelige artikler.

Traktatens *andet afsnit* begynder: »Secundus punctus nostre christiane religionis est seruare mandata dei«. De ti bud kan inddeles på to måder: Enten inddeles sådan: den første tavle med de tre første bud, om menneskets forhold til Gud, og den anden med de syv sidste, om menneskers forhold til hinanden. Eller sådan: De fire første bud handler om at gøre det gode, de seks sidste om at afstå fra det onde. Budene gennemgås et for et. I kommentaren til det første bud siges, at også de dyrker fremmede guder, som fæster lid til trolddom. »Illi autem deos alienos adorant qui sortilegijs et incantationibus augurijs et illusionibus demonum credunt«. Om det tredje bud siges, at man på helligdagene ikke blot skal afholde sig fra verdsligt arbejde, men også fra synd: værtshus, dans og turnering; og på store kirkelige festdage bør mand og hustru holde sig fra hinanden. Om det fjerde bud siges, at man skal ære og lyde sine forældre, også sine åndelige forældre præsterne, og betale tiende; en tiendedel af englene faldt, dette fald bør menneskene genoprette. — Til det femte bud hører, at man ikke må bagvaske sin næste, ikke lede ham til synd eller undlade at hindre ham i synd, hvis man kan. Under det sjette bud defineres hor som ethvert seksuelt samkvem uden for ægteskabet; i ægteskabet, hedder det, bør enhver

foretage hin handling enten for at få afkom, eller for at undgå synd, eller for at gøre sin skyldighed.

Traktatens *tredje afsnit* begynder: »Tercius punctus nostre christiane religionis est vitare peccata mortalia«; men da man ikke kan undgå det onde, hvis man ikke kender det, bør man kende alle dødssynderne, deres rødder og grene (Paris-håndskriftet: ramos, Lybæk-trykket: rationes).

Dødssynderne anføres i deres traditionelle rækkefølge: Superbia, Invidia, Ira, Accidia, Avaricia, Gula, Luxuria. For hver af de syv gives der grene, således at man kan ransage sig selv. Gennemgangen af dødssynderne (de kaldes her peccata mortalia, ikke som ellers ofte peccata capitalles, hovedsynder) er da et skriftespejl.

(1) *Superbia*, hovmod, er den værste, og ophav til de andre. »Enhver kan prøve om han har hovmod på denne måde: Om han på nogen vis, i sit hjerte eller i sin gerning eller i ord ophøjer sig over andre, enten på grund af magt eller rigdom eller ære eller skønhed, visdom, veltalenhed, eller popularitet (propter laudem popularem), eller åndelige og legemlige goder, eller, hvad der er det værste, er stolt af sine synder. Enhver der for sig selv betænker disse ting, bør angre og skrifte enkelthederne: således har jeg gjort, eller tænkt, eller sagt.«

På lignende vis fortsættes med de andre dødssynder: (2) *Invidia*, misundelsen, derunder blandt andet skadefryd (leticia in dampnum alterius), (3) *Ira*, vrede: her bør man ransage sig selv på tre måder. Bærer man vrede i hjertet? (længe eller kort? hvis det er en rodfæstet vrede, da er det had, en alvorlig synd). Har vreden ytret sig i ord? Har den ytret sig i gerning? (4) *Accidia*, træghed i gudsdyrkelse og gode gerninger; (5) *Avaricia*, gerrighed, herunder også at sælge noget for dyrt og at gemme korn eller andet til en tid hvor det kan stige i pris. (6) *Gula*, frådseri, herunder også at forlede en ellers ædruelig til drukkenskab, hvoraf mange andre umådelige synder (enormia peccata) følger.

(7) *Luxuria*, den sidste i rækken af dødssynder, behandles som så ofte i den kristne tradition med større omsorg end de andre; der er 7 arter af utugt: 1) simplex fornicatio: mellem to ugifte; 2) adulterium: med en andens ægtefælle; 3) incestum: blodskam; 4) stuprum: med en jomfru; 5) raptus: voldtægt; 6) sacrilegium: med en nonne; 7) sodomia: mod naturen, enten med sig selv, eller med en anden af samme køn, eller med dyr. — Om disse syv arter af luxuria tales der mere end om alle de andre dødssynder tilsammen, og der tilføjes et afsnit om under hvilke omstændigheder natlig pollution hindrer præsten i at celebrere messen — altså et problem mere for præsten selv end for hans sognebørn.

Efter gennemgangen af de syv dødssynder følger — stadig under traktatens punkt 3 — en meget udførlig gennemgang af midlerne mod dødssynderne, nemlig anger, skrifte og bod. Når et menneske begår en dødssynd, vender han sig med vilje fra Gud og ifalder den evige pine. Men idet han angrer, vender han sig atter til Gud, og i skriftemålet forvandles den evige straf til timelig bod, der kan ydes her i livet eller i skærsilden, ved synderen selv eller ved en anden. Gud har givet præsterne magt til at fastsætte boden; de bør graduere den efter syndens størrelse og omstændighederne, således at den ikke blot tjener til at sone forseelsen, men også til at forebygge gentagelse. Til hver af de syv dødssynder svarer en dyd, hvorved den tabte nåde kan genvindes: luxuria — continentia, avaricia — largitas, superbia — humilitas, accidia — fortitudo, invidia — caritas, ira — paciencia, gula — sobrietas.

Meget hurtigt forlades emnet den enkelte synder, og der tales med stor grundighed om afladssystemet: Kristi og helgenernes fortjenester udgør kirkens skat, som St. Peter og hans efterfølgere med nøglemagten kan råde over til at give aflad for bod og for skyld; afladen kan ikke erstatte, kun supplere den bod, som præsten pålægger sit skriftebarn, og den gavner kun, hvis der er sand anger tilstede.

Endvidere tales om det tredelte hierarki pave — biskopper — præster, svarende til Kristus — apostle — disciple. Kun paven har den fulde magt til at løse og binde, og de alvorligste sager må afgøres af ham. Der opregnes da 20 casus papales (i Paris-håndskriftet kun 6), dernæst de tilfælde, hvor præsten må henvise til biskoppen, casus episcopales, ialt 40 (Paris-håndskriftet kun 14), og endelig er (kun i Lybæk-trykket) tilføjet 7 tilfælde, hvor en abbed kan bestemme.

Dette stykke om midlerne mod synd er i omfang halvdelen af hele traktaten: det er en vejledning for præsterne, især om begrænsningen i deres myndighed, og kan næppe som første halvdel af traktaten egne sig til udlæggelse for menigheden.

Traktaten slutter med en epilog eller forfatter-kolofon: »Hij sunt puncti nostre christiane religionis collecti per magistrum Thomam ybernicum. Anno domini M.ccc.xv (i Paris-hdskr. M.ccc.xvj)«. Den der vil kan udvide punkterne til linjer og linjerne til flader, men udgiveren (collector huius) har villet være kortfattet for at lærvillige sjæle lettere kunne fatte det sagte, og har søgt at sejle mellem Scylla og Charybdis ved hverken at være for dunkel eller for langtrukken. — Derefter kommer i Lybæk-trykket Stephan Arndes' trykkerkolofon som citeret ovenfor.

Thomas Irlænders lille bog for 1316, som egnede sig til præsterne i Böhmen 1349, var altså god endnu til de slesvigske præster 1496. Har de og deres sognebørn haft nytte af den? Noget nyt har den ikke rummet, men har i overskuelig form formidlet elementær kundskab om kirkens lære, med hovedvægt på moralen og afladssystemet, den disciplinære og organisatoriske side af præstens arbejde i menigheden. Traktaten falder således godt i tråd med synodalstatutterne. Af lægfolket forlanges et minimum af kristelig lærdom i forbindelse med det årlige skriftemål, men om nogen opvækkelse til lægmandsfromhed er der ikke tale. Skriftstedet Religio munda fra Jakobs brev er kun et ud-

gangspunkt, ikke anledning til dyberegående bibelfortolkning. I oplægget er der udkast til en tankevækkende modstilling af munkeordnerne på den ene side og præster og lægfolk på den anden side, men det forbliver ved udkastet. Som åndeligt værn i tidens storme har traktaten *Religio munda* været nok så beskedent.

Christian og Johannes Machabæus.

Nogle breve og nogle dansk-skotske forbindelser.

Af Harald Ilsøe.

Det i 1537 genoprettede universitet i København prægedes i de første år stærkt af udenlandske, navnlig tyske lærerkræfter. Af fyrre ansatte universitetslærere under Christian III var efter H. F. Rørdams udregning de tre slesvigere, een holstener og seksten udlændinge, altså kun halvdelen rekrutteret fra selve kongeriget¹.

Man vil altid kunne diskutere, om det store antal udlændinge skyldtes mangel på kvalificerede danske emner. Af helt afgørende betydning var utvivlsomt Christian III.s nære forbindelse med de Wittenbergske teologer og hans forkærlighed for tysk kultur overhovedet parret med en vis mistillid til danskernes åndsevner. »Ir wisset wes wir vor leute in diesen unsern landen haben«, skriver han i et bekendt brev til Bugenhagen, og denne måtte ved forskellige lejligheder over for kongen kraftigt fremhæve de danskere, som lodes upåagtede. Da Bugenhagen et år senere rådede Christian III til at lade en af tre egnede danskere promovere til teologisk doktor, satte han tydeligvis trumf på ved at ytre: »sie sind so geleret als wir E. M. einen aus Deutschland senden konen.«² Alligevel tøvede kongen i to år hermed. Hans forkærlighed for tyskere holdt sig regerings-tiden ud³.

¹) H. F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets historie* I s. 292.

²) Dr. Johannes Bugenhagens *Briefwechsel* hrsg. durch O. Vogt (*Baltische Studien*, 38. Jahrgang, Stettin 1888), s. 221, 236.

³) H. F. Rørdam, *a. a.* I s. 272—76.

Det af Rørdam opgivne antal viser en klar tendens i universitetspolitikken, men bør dog tages med et vist forbehold. En del af de udenlandske professorer havde vanskeligt ved at finde sig til rette her i landet, hvor man ikke gjorde sig synderlige anstrengelser for at holde på dem ved at give dem økonomiske eller andre særfordele. De opgav ret hurtigt deres stilling, et forhold som har været medvirkende til at lærerne hyppigt vekslede og dermed til at antallet er blevet så forholdsvis stort.

En af de udenlandske universitetslærere Christian III kaldte til Danmark og en af de meget få der blev her var skotten *Johannes Machabæus*.

Machabæus' virksomhed som teologiprofessor i 1540'erne og 1550'erne var udpræget praktisk betonet. Han deltog i snart sagt enhver af overgangstidens mange akademiske og kirkelige forhandlinger. Hans særlige indsigt i økonomiske forhold fandt anvendelse ved hans deltagelse i forvaltningen af bibelsalget og i det udvalg, som forhandlede med kongen om en forbedring af universitetets indtægter. Litterært var hans produktion lille, men hans anseelse som lærer stor. Unge mænd fra fremtrædende adelsfamilier, f. eks. Gyldenstjerne, Huitfeldt, Hardenberg, blev sat i huset hos ham. Ved sin indflydelse på Christian III fik han denne til at redde Myles Coverdale, hans svoger, ud af England. Kongen overværede hans begravelse⁴.

Foranlediget af et fund af et brev fra Johannes Machabæus til Wittenbergprofessoren Paul Eber skal jeg nedenfor meddele nogle supplementter til hans og sønnens biografi, som navnlig vil komme til at angå deres slægtsmæssigt begrundede forbindelse med Skotland.

John MacAlpyne eller Johannes Machabæus, født kort før udgangen af det 15. århundrede, nåede at beklæde

⁴) Grundlæggende biografi i Rørdam, a. a. I s. 587—97; på denne og Dictionary of National Biography, vol. 34, London 1893, s. 398, bygger afsnittet i Ehrencron-Müllers forfatterleksikon og Bjørn Kornerups artikel i Dansk Biografisk Leksikon.

stillingen som prior for dominikanerklostret i Perth (1530—34), inden han som tilhænger af reformationsbevægelsen blev tvunget til at forlade Skotland⁵. I august 1534 for-dømte nemlig en gejstlig kommission officielt Machabæus, Alexander Alesius, John Fife og en vis MacDouglas, der alle var gået ind for den nye lære⁶, og Machabæus søgte da til England, hvor biskop Shaxton tog sig af ham og skaf-fede ham et kanonikat ved Salisbury-domkirken⁷. Da i England en reaktion i katolsk retning begyndte 1539 med vedtagelsen af de seks artikler, forlod en del fremtrædende protestanter, deriblandt Alesius, landet. Formentlig er Machabæus, der i mellemtiden var blevet gift, fulgt med disse. Ganske vist finder vi ham først i efteråret 1540 i Wittenberg (hvortil Alesius ankom senest nov. 1539)⁸, men han har uden tvivl tøvet en tid i Køln, eftersom det nogle år senere omtales, at han ved Kølneruniversitetet havde er-hvervet baccalaaurgraden i teologi (*formatus*)⁹.

For en landflygtig fremmed var det vanskeligt at finde udkomme, men Machabæus fandt hurtigt protektion. Den 14. nov. 1540 skrev Melanchton fra Worms til Paul Eber i Wittenberg: »Der er en eller anden skotte ved navn Macha-bæus hos os, hvem Jakob Skotte, der er kommet hertil fra Roma, sender sin hilsen og to mønststykker . . . Fortæl ham, at jeg søger efter en stilling til ham og har gode forhåb-ninger.«¹⁰ Machabæus var altså nu kendt af både Melanch-

⁵) The blackfriars of Perth: The chartulary and papers of their house . . . ed. by Rob. Milne, Edinburgh 1893, s. XXXI, XXXV; vedr. hans embedsvirksomhed se desuden registret.

⁶) Dictionary of National Biography vol. 1, London 1885, s. 255.

⁷) John Gau, The richt way to the kingdom of heuine, ed. by A. F. Mitchell (The Scottish Text Society, 12), Edinburgh 1888, s. XII note 2.

⁸) Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband 5, Leipzig 1929, s. 31—32.

⁹) Disputationen Dr. Martin Luthers . . . von Paul Drews, Göttingen 1895, s. 637. — Han står ikke opført i Kølnermatriklen.

¹⁰) »Scotus quispiam apud nos est nomine Macabeus, huic salutem dicit Jacobus Scotus, qui huc ex urbe Roma advenit eique mittit duo

ton og Eber (fra 1541 professor i Wittenberg), og havde i førstnævnte fået en velynder. Allerede fire måneder efter var han på tale ved besættelsen af en stilling i Strassburg, men han foretrak den, som Bugenhagen kunne skaffe ham som professor i København, morsomt nok med den enkle begrundelse, at man dér snarere ville stille sig tilfreds med hans ufuldkomne færdighed i tysk end i det højtyske Strassburg!¹¹

Ved den teologiske disputatshandling, som Christian III forlangte han skulle underkaste sig, præsiderede Luther, men Melancton havde ikke desto mindre skrevet teserne, som han skulle forsvare, om modsætningen mellem den evangeliske og den katolske kirke¹². I indbydelsen til handlingen fremhæver Melancton hans fromhed og dannelse¹³; i et samtidigt brev til Alesius betegner han ham som sin ven og kalder ham »den bundredelige Macabeus.«¹⁴.

Doktorpromotionen fandt sted 6. eller 9. februar 1542¹². Fra sidst i marts samme år til december 1557 virkede han som teologisk professor i Danmark. At Machabæus kom hertil, må nærmest betegnes som et tilfældighedernes spil. Måske har dog medvirkende til hans accept om at tage til Danmark været, dels at der her i forvejen fandtes ikke så få indvandrede skotter, dels at de skotske købmænds besejling af Østersøen sikrede ham en stadig forbindelse med hjemlandet. Den før nævnte teolog Alexander Alesius, der

numismata. Putabam missurum ei aliquot aureos cum has drachmas argenteas protulit. Dices ei me conditionem ipse [!] quaerere ac bene sperare», *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 4. Bd., Gotha 1881, s. 290. — Den 25. nov. blev Machabæus indskrevet i Wittenbergmatriklen.

¹¹⁾ Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearkiv, 1. bd., 1852—55, s. 221—22; *Baltische Studien*, 38. Jahrgang, Stettin 1888, s. 227—30.

¹²⁾ Disputationen Dr. Martin Luthers etc. s. XVI, 637 ff.

¹³⁾ *Corpus Reformatorum*, vol. 4, 1837, sp. 770—71.

¹⁴⁾ »Macabeus candidissimus prædicat ingenium . . . huius Jacobi, quare eum propter amici et boni viri testimonium complectamur», *Corpus Reformatorum*, vol. 4, 1837, sp. 793. Brevet er udateret, men henført til marts 1542.

endte som professor i Leipzig, var i 1531 på vejen fra Skotland til kontinentet af et stormvejr blevet ført til Malmø, hvor han overraskende havde fundet adskillige landsmænd boende. Den af dem udviste gæstfrihed mindedes han siden med taknemmelighed¹⁵. Skulle Machabæus ikke have hørt Alesius tale herom, kunne han vanskeligt være uvidende om, at den skotske oversætter af Christian Pedersens »Den rette vej til himmeriges rige«, John Gau — ligesom han selv fra Perth — havde slået sig ned her i landet¹⁶. Selv indtog Machabæus nu fra 1542 en vigtig position som bindeled mellem Skotland og Danmark og mellem disse lande og Nordtyskland.

Dette ses bl. a. af det nedenfor som tillæg nr. 1 aftrykte brev til Paul Eber, dateret København 10. aug. 1544.

Han takker heri for et brev fra Eber samt for nogle orationes af Melanchton, som Eber havde sendt ham. På forespørgsel oplyser han, at han og hans familie har det godt. Det står fredeligt til i Danmark, forholdet til studenter og professorer er hjerteligt, så han har trods sin ugunstige skæbne ingen grund til at klage. Jævnligt modtager han opfordringer til at drage til sit fædreland, men den danske konge holder ham herfra på grund af de urolige forhold i Skotland, hvorefter brevbæreren, en landsmand som han varmt anbefaler, vil kunne fortælle. Desuden anbefaler han til Ebers omsorg to skotske studenter af god familie, William Ramsay og James Balfour, og beder ham om at lægge

¹⁵) Episoden omtales i Alesius' dedikation til de danske prinser Frederik og Magnus af skriftet »De traditionibus apostolicis«, Leipzig 1556, og er gengivet i indledningen til a. a. af John Gau s. XIX. Som et af motiverne til dedikationen anfører Alesius, at kongen »D. Machabæum meum conterraneum Academiae Hafniensi præfecit multaque beneficia in eum contulit.« Højest sandsynligt er det for dette skrift kongen kvitterer ved 3. juli 1556 at lade Anders von Barby udbetale 50 dlr. til »de gelerte« af Leipzig, se uddraget af rentemesterregnskaberne hos Rørdam a. a. I s. 702. — Om skotter i Danmark jfr. James Dow, Skottar i 1500-tallets Skåne (Ale. Hist. Tidsskrift f. Skåneland, 1964 nr. 1 s. 11—22).

¹⁶) Indledningen til a.a. af John Gau; Rørdam a.a. I s. 693-95.

sig i selen for at få nogle Wittenbergstudenter, deriblandt Henrik von Bruchofen og Andreas Martini, til at tage deres magistergrad, da han har hørt, at de har unddraget sig en magisterpromotion, hvortil de uden tvivl var værdige. Til slut sender han hilsner til bekendte i Wittenberg.

Machabæus viser sig hermed velorienteret i både skotske og wittenbergske forhold. Specielt interesse for os har hans omsorg for Henrik von Bruchofen og Andreas Martini, idet begge senere fandt forsørgelse i Danmark, Bruchofen i øvrigt påviseligt ved Machabæus' mellemkomst¹⁷. Angående de nævnte skotske studenter må siges, at de sikkert kun var to af mange, hvormed Machabæus fik at gøre. Således hedder det i en optegnelse af James Melville fra slutningen af århundredet, at faderen Richard Melville som præceptor for James Erskine studerede teologi »first with Doctor Macabeus in Denmark and thairefter a heirar of Philip Melanchton in Wittenberg«¹⁸, og om den senere præst i Dundee William Christeson fortælles i en gravskrift, at han efter et ophold i Norge i Geble Pedersens tid uddannedes i København, hvor han åbenbart lærte sig så meget dansk, at han senere — efter andre kilders vidnesbyrd — kunne fungere som tolk og oversætter i et penibelt skotsk-dansk anliggende¹⁹.

¹⁷) Hofpræsten H. v. Bruchofen er biograferet i Dansk Biogr. Leksikon; om den senere Rostockprofessor Andreas Martini findes oplysninger i O. Krabbe, Die Universität Rostock im 15. und 16. Jahrhundert, Rostock 1854, s. 506—08. Han kom på kant med rådet i Rostock og fandt tilflugt i Danmark som hofpræst ca. 1557—59. Jfr. iøvrigt nedenfor note 40.

¹⁸) The autobiography and diary of mr. James Melvill, ed. by Rob. Pitcairn, Edinburgh 1842, s. 14. — Richard Melville er ikke fundet i Wittenbergmatriklen, men han står indskrevet i matriklen for Greifswalderuniversitetet under år 1546, se Th. A. Fischer, The Scots in Germany, Edinburgh 1902, s. 314.

¹⁹) Danmarksopholdet lader sig næppe tidsfæste, med mindre man tør identificere ham med den Vilhelm Skotte, der ifølge universitetsregnskabet 1556/57 tildeltes 1 dlr., Danske Magazin 3. rk 6. bd., s. 263. Den omtalte gravskrift er efter utrykt skotsk kilde citeret i H. F. Rørdam,

Naturligvis etableredes der ligeledes kontakt mellem Machabæus og de mænd, som de forholdsvis hyppige gesandtskaber fra Skotland bragte til Danmark. Blandt andet studenter indgik ofte i et gesandtskabsfølge²⁰, og man har derfor mere end en anelse om, at ankomsten af de i Eberbrevet nævnte skotter (og evt. en i universitetsregnskabet for dette år optrædende Johannes Scotus fra Dundee)²¹ står i forbindelse med John Hay's sendelse til Christian III maj—juni 1544. I 1547 blev Machabæus udtrykkeligt anmodet af kongen om at opvarte George Leslie, jarl af Rothes, der for en tid var blevet holdt tilbage her i landet, en opvartning som denne erklærede sig fuldt ud tilfreds med²², og dette bekendtskab genopfriskedes i 1550, da jarlen atter kom på besøg og medbragte et brev til

Studerende skotter ved Københavns Universitet (Kirkehist. Saml. 5. rk. 4. bd. s. 400—402). Om det dansk-skotske anliggende følgende: I 1560 ansøgte David Guidlaid the Kirk session of St. Andrews om en formel bekræftelse på en de facto skilsmisse fra Margaret Archibald, som i 1524 (!) havde forladt ham og i Danmark giftet sig med »Hanis Bouckle alias Buckijlis«. Derfor sendte the Kirk session i marts et latinsk stævningebrev til Danmark, og et svar indløb i august fra »Jhone Olufson, called Spaidmaker, minister of Lund in Skonesyde« (altså: Hans Spandemager), som havde modtaget stævningen via Vilhelm Raa, borger i Helsingør, og som lovede at forelægge sagen for Lundekapitlet. Da Spandemager imidlertid svarede på dansk, var en oversættelse nødvendig, og en sådan foretog så den danskkyndige William Christeson, nylig udnævnt til præst i Dundee, — se St. Andrews Kirk session register, part 1: 1559—82 (Publications of the Scottish History Society, vol. 4), Edinburgh 1889, s. 44—50.

²⁰) Jfr. Harald Ilsoe, Gesandtskaber som kulturformidlende faktor. Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland o. 1580—1607 (Historisk Tidsskrift 11. rk. 6. bd., s. 574—600).

²¹) »Item Johannes scotus Deidonanus j daler«, Danske Magazin 3. rk. 6. bd. s. 14.

²²) W. D. Macray, Second report on the royal archives of Denmark, 1885, s. 62—63; jarlen af Rothes taler her i et brev til Christian III om »venerabilem et egregium Doctorem Machabeum (ut semel laudes ejus complecter) dignum tuo favore . . .«.

Machabæus fra den skotske regent²³. I mellemtiden havde digteren David Lindsay som gesandt besøgt Danmark. Machabæus og han må da være kommet til at stå hinanden nær, for da Lindsay ca. 1554 lod trykke et stort skotsk læredigt om de fire monarkier, lod han titelbladet forsyne med følgende angivelse: »And imprentit at the command and expensis off Doctor Machabeus in Copmanhouin.«²⁴ Det er en oplysning, der vidner smukt om den hengivenhed Machabæus nærrede for sit fædreland endnu tyve år efter, at han havde lagt det bag sig.

Som en sidste randnote til Machabæus' biografi skal omtales hans bistand til et litterært foretagende af store dimensioner. Under det forberedende arbejde med den store protestantiske kirkehistorie, som går under navn af »De Magdeburgske Centurier«, sendte værket's hovedredaktør Matthias Flacius Illyricus talrige medarbejdere på rejse rundt i Europa for at indsamle utrykte kilder. En af de flittigste indsamlere var studenten Markus Wagner fra Freimar, der i begyndelsen af året 1553 nåede frem til Danmark, hvor han — formentlig efter instruks — kontaktede Johannes Machabæus. Desværre lader hans udbytte af Danmarksbesøget sig vistnok ikke eftervise, men kontakten med Machabæus var betydningsfuld, for såvidt som denne kunne fortælle ham om klosterrskattene i Skotland og utvivlsomt har tilskyndet ham til og ved mundtlige samtaler forberedt ham på den rejse, han fra Danmark — og med Christian III.s støtte — foretog til dette land. Wagners rejse, hvorunder han bl. a. besøgte Perth, gav et rigt udbytte af håndskrifter, hvilke han over Danmark

²³) Accounts of the Lord High Treasurer of Scotland, vol. 9, Edinburgh 1911, s. 387, hvor der omtales, at et sendebud har bragt jarlen af Rothes »writingis of my lord governoures to be gevin at his arriving in Denmark to Maister Jhonn Makcalpyne and Alexander Lyell thair.«

²⁴) The works of Sir David Lindsay, vol. 4 (The Scottish Text Society, 3. series, 8), Edinburgh 1936, s. 23, jfr. om sendelsen s. 272. — Digtet blev siden oversat til dansk, se Kirkehist. Saml. 4. rk. 4. bd. s. 294—97.

bragte til Tyskland, idet han dog, som han hævder, overlod nogle til kongens bibliotek i København.

Machabæus har ved at præparere Markus Wagner til Skotlandsrejsen ydet arbejdet med det protestantiske kirkeværk en god håndsrækning. Hans stilling som kulturformidler mellem Skotland og Tyskland spores den dag i dag i det faktum, at en værdifuld samling håndskrifter fra de skotske klosterbiblioteker er at finde — i biblioteket i Wolfenbüttel²⁵.

Johannes Machabæus' vistnok eneste søn med Agnete Matthewson fødtes 25. dec. 1541, da kaldelsen til Danmark var kommet på tale, og fik navnet *Christian*²⁶. Som student fulgte han faderens fodspor. Financieret af en del af overskuddet fra salget af Christian III.s bibel rejste han først (1555) til Wittenberg og siden, efter i 1558 at have taget den filosofiske baccalaurgrad i København, til England. Her studerede han 1561—63 ved universitetet i Cambridge, immatrikuleredes 12. nov. 61, fik magistergraden 6. juli 63 og blev 19. dec. samme år ordineret som deacon ved Ely-katedralen. Samtidig fik han i London udgivet et af faderens efterladte skrifter, som han forsynede med en epistola dedicatoria til sin velynder biskop Grindal, der havde anbefalet ham til dr. Perne, master ved Peterhouse (Cambridge) og til biskoppen af Ely, Richard Coxe²⁷.

²⁵) For Wagners rejse til Danmark vil jeg nærmere gøre rede andetsteds. Som nogenlunde dækkende for hvad der her er sagt kan henvises til indledningen til *Copiale Prioratus Sanctiandree . . .* ed. by James Houston Baxter (St. Andrews University Publications no. 31), London 1930.

²⁶) Biografier fra dansk side i Rørdam a. a. II s. 584—91, i 1. udg. af Dansk Biogr. Leks. (ved samme) og i Ehrencron-Müllers forfatterleksikon.

²⁷) Christian Machabæus er den vistnok eneste dansker i det 16. årh., der har studeret ved Cambridge. Oplysninger om opholdet findes i følgende kilder: C. H. Cooper, *Athenae Cantabrigenses*, vol. 3, Cambridge 1913, s. 6; *Grace Book 1 containing the records of the university of Cambridge for the years 1542—89*, ed. by John Venn, Cambridge 1910,

Der er ikke fundet tegn på, at Christian Machabæus har været i Skotland. Han vendte hjem i 1564, var 1564—67 professor pædagogicus ved Københavns universitet og endte efter forskellige omskiftelser som forstander i Sorø 1586—97. Så gode administrative talenter som Johannes Machabæus synes han ikke at have haft; i det mindste var der ved hans afsked fra forstanderstillingen et under-skud på regnskabet, som han ikke kunne gøre rede for. Han døde imidlertid året efter, inden nærmere tiltale var rejst, og kongen eftergav nogle år senere hans søn den manglende sum²⁸. Ligesålidt som faderen har han efterladt sig noget betydeligt litteraturværk, men han var en produktiv og yndet latinsk lejlighedsdigter og færdedes i de bedste danske humanistkredse, plejede f. eks. omgang med Johannes Stephanius, Mogens Madsen, Arild Huitfeldt og Henrik Rantzau, ligesom han ejede en fin bogsamling²⁹. »Ein

s. 154, 164—65; Alumni Cantabrigenses, a biographical list . . . ed. by J. and J. A. Venn, vol. 1, Cambridge 1922, se under Alpinas.

²⁸) Peder Hegelunds kalenderantegnelser (afskriften i Ny kgl. saml. 604 8°) under 15. april 1598: »M. Christianus Machabæus fertur multandus repetundarum 1470 dlr aff Soerkloster«; Kancelliets Brevbøger 3. april 1601. Om efterslægten se iøvrigt Danmarks Adels Årbog 1903 og Th. Hauch-Fausbøll, Slægten Machabæus' yngre led (Personalhistorisk Tidsskrift 10. rk. 3. bd. s. 233—36).

²⁹) Foruden de af Ehrencron-Müller anførte steder finder man digte af ham trykt i Descriptio pompæ funebris habitæ Rodschildij in exequiis Frederici II, Hamburg 1588, i Nathan Chytræus, Variorum in Europa itinerarium deliciae, Herborn 1594, og i Nordisk Tidsskrift för Bok och Biblioteksväsen 1917 s. 34—35; afskrifter af forskellige kongeepitafievers »ex compositione Machabæi« findes forskellige steder i Hans Pedersen Horsens' Antiquitates rerum Danicarum, ms. De la Gardie 40 i Uppsala (film i Det kgl. Bibl.). Om hans omgang og bogsamling se Fra Arkiv og Museum 5. bd., 1912—15, s. 309, Nordisk Tidsskrift för Bok och Biblioteksväsen 1917 s. 34—35, 1932 s. 63, 1942 s. 198, og den i note 33 angivne kilde. — Hans brevveksling med Peder Hegelund omtales i dennes kalenderantegnelser, således under datoerne 19/8 84, 31/7 og 1/10 86, 12/1, 23/2 og 11/9 87, 5/11 88; den har bl. a. drejet sig om bogforhold og Hegelunds søn, som dec. 86 blev sendt til skolen i Sorø. Et digt af J. J. Venusin, De sacris signaculis Christ. Macchabæi, findes i Ny kgl. saml. 271 8°.

feiner gelerter Mann« kalder en tysk besøgende ham³⁰.

Et brev fra ham til Basel-professoren J. J. Grynæus opbevares i Basel³¹, og i dette tidsskrifts 5. række 4. bind s. 589—91 har Carl S. Petersen meddelt et brev, som han 28. juni 1588 skrev til Henrik Rantzau. Her skal i tillægget meddeles endnu et, der har interesse ved at vise ham som en af de danskere, Rantzau inddrog i arbejdet med at skaffe oplysninger til Georg Braunius' store billedværk *Theatrum Urbium*. Braunius stod i fast forbindelse med Rantzau, som til at forfatte de ledsagende tekster hvervede en række lokalkendte humanister og historikere, således Anders Sørensen Vedel (Ribe), Tyge Brahe (Hven) og Mogens Madsen (Skåne). Det fremgår af en hidtil overset bemærkning i et brev fra Gert Rantzau til faderen 31. jan. 1587, at også Machabæus havde forfattet en beskrivelse, nemlig af Ringsted, hvor han 1583—86 var forstander for klostret. Hidtil overset er endvidere, at denne for Braunius' værk skrevne skildring sammen med en beskrivelse af Roskilde er bevaret i afskrift i AM 852 4° og i K 39 i Kungl. Bibl. i Stockholm. Machabæus' navn anføres ganske vist intetsteds i disse håndskrifter, men der kan ikke være tvivl om, at det er om hans skildring der er tale, når man læser titelbladet til det bedste af dem, K 39, som dels oplyser, at håndskriftet indeholder bybeskrivelser forbigået i Braunius' værk, dels at det i året 1591 er udgået fra Henrik Rantzau's bibliotek. Andre bybeskrivelser, bl. a. af Tønder, publiceredes senere i et 5. bind af *Theatrum Urbium*, men hverken Roskildebeskrivelsen eller Machabæus' Ringstedbeskrivelse nåede nogensinde som planlagt at komme i trykken³².

³⁰) Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, Halle 1866, s. 188.

³¹) Laur. Nielsen, Registrant over breve fra og til danske i udenlandske biblioteker, 1934, s. 129.

³²) »Machabæi description der Stadt Ringstedt« omtales af Gert Rantzau i ms. micro 324¹ i Det kgl. Bibliotek. K 39, som jeg har haft til låns fra Kungl. Bibl. i Stockholm, er kort omtalt i *Historisk Tidsskrift* (1. rk.)

Det i tillægget aftrykte brev fra Machabæus til Rantzau skal ses i sammenhæng med nogle ytringer af Mogens Madsen i et samtidigt brev til Anders Sørensen Vedel³³. Mogens Madsen omtaler her, at Machabæus på Rantzaus vegne havde rykket ham for en beskrivelse af de skånske byer, som det, da han skriver (18. febr. 1587), er henved en måned siden, at han har afsendt til ham. I *sit* brev indrømmer Machabæus nu, at den omhyggeligt afpuksede skilddring (*ad limam revocatam*) har ligget længe hos ham og angiver over for Rantzau grunden til forsinkelsen.

Selv om Christian Machabæus ikke vides personligt at have været i Skotland, holdt han dog faderens forbindelser over Nordsøen ved lige. Hans bibliotek rummede bøger trykt i St. Andrews, og af det af Carl S. Petersen meddelte brev ses, at han havde skotske korrespondenter, som holdt ham underrettet om udviklingen både dér og i England. Det var åbenbart en selvfølgelig sag, at en skotsk student strandet i Norge på vejen hjem fra en studierejse i Tyskland blev henvist til ham. I det sidste af de nedenfor givne breve, dateret den 25. april 1592, fortæller han domkantoren i Roskilde Christoffer Knopf, at magister James Robertson efter sit skibbrud har tilbragt vinteren hos ham i Sorø. Knopf anmodes nu om at anbefale magisteren til Roskildekapitlets bevågenhed, så at han kan få lidt rejsemidler, og bedes iøvrigt hilse kone og børn samt Machabæus' gamle lærer: Niels Hemmingsen.

4. bd. s. 139, AM 852 4° i Kaalunds katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling 2. bd. s. 233–34; efter sidstnævnte håndskrift er et lille udtog trykt i Suhms Samlinger 2. bd. 2. hæfte, 1782, s. 113–19. Hverken Suhm eller Johanne Skovgaard, til hvis instruktive afhandling Georg Braun und Heinrich Rantzau (Nordelbingen 15. bd., 1939, s. 100–25) der iøvrigt henvises, har været klar over sammenhængen. Afskriften i 852 mangler titelblad og hører op længe før K 39, men afskrifterne er indbyrdes uafhængige. Mere om K 39 vil blive fremlagt andetsteds.

³³) H. (F.) Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. rk. 2. bd. s. 250—52.

Kildernes sparsomhed hindrer os i at få et blot nogenlunde tilfredsstillende indblik i familien Machabæus' forbindelser med Skotland. Hvad der har været fremført er kun spredte træk. Men så vidt strækker de dog, at vi kan se, at fader og søn, Johannes og Christian, endnu ved begyndelsen af det 17. århundrede huskedes derovre. Herom findes nogle ikke helt almindelige vidnesbyrd i en samling digte om de skotske martyrer og reformatorer, som professor ved St. Andrews John Jonston efterlod sig ved sin død 1611. Et af disse er helliget Johannes Machabæus, der fingeres at fortælle om sig selv; i et andet lader Jonston Alexander Alesius fortælle om, hvordan hans og Machabæus' levned løb ad næsten de samme baner. Især bemærkelsesværdigt er imidlertid efter vort synspunkt et tredje, hvori også Christian Machabæus omtales³⁴. Om dennes skæbne er tilmed Jonston så velinformeret, at han på digtets affattelsestidspunkt ved, at han ikke længere var i live (d. 1598). Præcist hvorfra Jonstons viden stammer, kan næppe afgøres, men det er nærliggende at søge forklaringen i hans kontakt med de i årene omkring 1600 ikke så helt få danske studerende ved St. Andrews³⁵. I det mindste een af disse, den senere rektor ved Herlufsholm Peder Pedersen Hie, vides at have stået ham nær³⁶.

John Jonstons enkle lille epigram *De Joh. Machabæo*

³⁴) Et lille udvalg af digtsamlingen er aftrykt af Thomas M'Crie i et appendix til hans *The life of John Knox*, 3. ed., vol. 2, Edinburgh 1814; de nævnte epigrammer findes s. 440—41.

³⁵) Harald Ilsoe, *Danske studerende ved St. Andrews i Skotland 1595—1610* (Personalhistorisk Tidsskrift 14. rk. 4. bd., 1962, s. 23—26).

³⁶) Jonstons nære forhold til Hie, i St. Andrews 1606—09, fremgår dels af hans anbefaling af ham, gengivet i G. L. Wad, *Meddelelser om rektorerne på Herlufsholm*, 1878, s. 49, dels af et digt, hvori Hie over for Jonston beklager dennes tab af sin hustru. Digtet har jeg fundet bagest i John Jonston, *Consolatio Christiana . . . Eiusdem jambi de felicitate hominis*, Leiden 1609, nemlig s. 108—10: »Jambi ad . . . D. Johannem Jonstonum lugentem in mortem conjugis Catharinæ Melvinæ», undertegnet af Petrus Petrejus Hiennius Danus.

patre et Christiano filio patris simillimo kan passende sættes som slutvignet:

*Excedens terris Machabæus liquerat uno
Unius in nato pectoris effigiem.
Filius hanc solam potuit tibi promere: at illum
Mors habet. Ecquis eam reddere nunc valeat?*

TILLÆG

De tre nedenfor aftrykte breve er gengivet bogstavret, dog er brugen af i-j og u-v såvel som tegnsætningen afpasset efter nyere principper. *Nr. 1* findes i original i en samling breve til Paul Eber i biblioteket i Gotha, codex A 123 s. 64, og transskriptionen er foretaget efter en microfilm-optagelse fremskaffet af Det kgl. Bibliotek. Noget der ser ud som en fold i papiret har gjort det umuligt at læse nogle linier fuldt ud, ligesom enkelte ord er smuldret væk i randen. Manglerne er markerede ved prikker, udgiverens suppleringer ved skarpe parenteser, mens opløsninger af forkortelser er sat med kursiv. *Nr. 2* findes i original i nationalbiblioteket i Wien i codex 9737 l, og er transskriberet efter ms. micro 324¹ i Det kgl. Bibliotek. Endelig findes *nr. 3* i afskrift i Langebeks diplomatarium i Rigsarkivet. I følge en påtegning havde Langebek i 1766 lånt originalen fra Roskilde.

1.

Johannes Machabæus til Paul Eber.

S.D.P. Debeo et habeo quam maximas tue prestantie gratias cum pro summis suis in me collocatis beneficiis tum vero pro amica mei memoria, quam apud vestram præstantiam adhuc vivere et perdurare literarum et donorum significatione satis intelligo. Reddidit siquidem meus mihi

conterraneus et svavissimas *vestræ præstantiæ* literas et elegantissimas illas *nostri* incliti præceptoris³⁷ orationes, quibus vehementer sum affectus voluptate. Cæterum quia jubet *vestra præstantia*, ut de meo statu illam reddam certiore[m], id lubens sed paucis efficiam. Vivo adhuc una cum meis socia et filiolo Machabeo dei benedictione incolumis pergoque pro meorum donorum mensura in mea functione. Pacifice concorditur et magno cum amore tam professorum quam studiosorum dies transigens (quamquam hujus mundi fortuna non sit mihi admodum propitia) (id quod ego non magnopere curo). Vocor indies in patriam a viris quibusdam summi ordinis, sed impedit serenissimus meus Danie Rex, quo minus illis obtemperet propter calamitosum illius Regni statum, quem declarabit is qui has offert literas vir insignis, quem ego tam in . . . me quam pietatis nomine vehementer amo, neque scio an schola³⁸ habeat vel melius vel præstan[t]ius ingenium . . . illum velut e patria exulem et . . . [hos]pitem *vestræ* pieta[. . .] [. . .]mmo commendo, ut illius rationem habeat et, si utriusque vestrum videbitur, illi de discipulis aliquot prospiciat, quos ego non dubito diligenter eum instituturum, si sue fidei committantur. *Vestræ* vero præstantie ego illum unice commendatum cupio, pro quo ego vehementer sum sollicitus, propterea quod non queunt amici hoc calamitoso tempore illi pro itineris impedimentis succurrere. Etiam commendo præterea duos hos optimos adolescentes nostrates honestissimis parentibus natos svavissimis moribus et ingenti pietatis studio præditos (quorum alteri magistro Guillerimo [!] Ramsay alteri Jacobo Ballfourorum nomen est)³⁹, ut *vestræ*

³⁷⁾ ∩: Melanchton. Der er formentlig tale om de i Strassburg 1544 udkomne Selectarum declamationum Philippi Melanthonis . . . tomus I—II.

³⁸⁾ ∩: Universitetet i Wittenberg.

³⁹⁾ James Balfour og William Ramsay blev begge i 1540 indskrevet ved universitetet i St. Andrews, hvor de opholdt sig endnu i 1543, Early records of the university of St. Andrews (Publications of the Scottish History Society 3. series vol. 8) Edinburgh 1926, s. 147, 245. Allerede i august 1544 optoges de i Wittenbergmatriklen, Album Academiae Vitebergensis 1502—60, ed. C. E. Foerstemann, Leipzig 1841, s. 216a.

pietatis consilio dirigantur in suis studiis atque exercitiis. Sunt insuper ex vestris studiosis treis egregii juvenes, unus Henricus Buscodecensis, alter Joannes Dithmarean[. . .], tertius Andreas Martini Rostochiensis, qui diu apud vos dexterrime versati sunt in studiis totius philosophiæ⁴⁰. Hos ego audio fugere quodammodo promotionem in artibus, cum tamen ego certe sciam singulariter dignos, qui gradum magisterii in philosophia suscipiant, quare oro obnixè, ut illos vestra præstantia ad se vocet et ad gradum suscipiendum incitet atque invitet vel per eos, quorum interest vocar[e] curet, id quod ad rei literarie honorem futurum non amb[igo]. Salutatur reverenter vestram præstantiam mea socia oramusque ut . . . communi nomine officiose salutetur honestissima vestræ præstantiæ conjunx c[um] et charissima schole suisque omnibus, et vestram præstanti[am] servet Christus optimus maximus quam diutissime et q[uam] foelicissime valentem⁴¹. Scriptum Haphnie 10 Augusti 1544.

Vestræ præstantiæ
servus Joannes Machabeus

2.

Christian Machabæus til Henrik Rantzau.

Salutem in Domino. Reduxi mecum ex Schania urbium quarundam istius provinciæ descriptionem ad limam authoris diligentia revocatam⁴², quam tibi nobilissime domine

⁴⁰) Sidstnævnte student er måske identisk med den Johannes Brus Ditmariensis, der tog magistergraden 3. febr. 1545 (?); Henrik von Bruchofen fik graden allerede 4. sept. 1544, mens Andreas Martini c. 1544—48 var huslærer i Bøhmen og først blev magister 14. aug. 1550, se J. Köstlin, Die Baccalaurer und Magistri der Wittenberger Philosophischen Facultät 1538—46, Halle 1890, s. 16—17, og samme værk . . . 1548—60, Halle 1891, s. 10. Jfr. ovenfor note 17.

⁴¹) Efter *valentem* er indføjet et, som det synes, overflødigt *servet*.

⁴²) Machabæus havde i januar 1587 været i Lund for som ærkedegn ved kapitlet at deltage i forhandlingerne om udformningen af nogle nye statutter og har da truffet Mogens Madsen (begges underskrifter står

Rantzovi ad tuam petitionem mitto: Serius quidem quod itinera hyemis asperitate apud nos sint interclusa. Oro autem ut officium tardius et minus forte diligenter a me præstitum velis boni consulere, cum nulla in re desideraturus sis animum ad quidvis tuo nomine exequendum, modo occasio et tempus affulserint. Divinae protectioni te plurimum a me et conjuge mea salutatum cum omnibus tuis commendo. Aeternum bene vale amplissime heros et ignosce, quod brevius et negligentius hac vice ad te scribam.

Sorae 19 Feb. Anno 87.

Christianus Machabæus
manu propria

3.

Christian Machabæus til Christopher Knopf.

[Udskrift:] Reverendo et doctissimo viro sapientia et virtutibus excellenti domino magistro Christofero Cnopfio, Regiæ Majestati a sacris concionibus et venerandi capituli Roschildensis cantori clarissimo, domino meo et amico observando et conjunctissimo⁴³.

Salutem in Domino. Reverende et doctissime vir, amice observandissime. Hic magister Jacobus Robertsonius Schotus superiori autumno in Angliam profecturus naufragium in littore Norvagico fecit⁴⁴. Quare regressus apud

under statutterne 23. jan. 87, se Kirkehist. Saml. 4. rk. 4. bd. s. 314). Mogens Madsens beskrivelse af de skånske byer blev i forkortet form optaget i 4. del af Braunius' *Theatrum Urbium*, men er i fuldstændig form trykt i H. (F.) Rørdam, *Monumenta Historiæ Danicæ* 2. rk. 2. bd. s. 255—84.

⁴³) Christoffer Knoph er biograferet i *Dansk Biogr. Leks.*; at han ikke var uvant med sådanne forbønsskrivelser ses af Dav. Chytræi *Epistolæ. Hannoviæ* 1614, s. 583—84.

⁴⁴) James Robertson var fra Edinburgh og blev 1589 indskrevet i Heidelbergmatriklen, 1591 i Herbornmatriklen, Th. A. Fischer, *The Scots in Germany*, Edinburgh 1902, s. 314; *Die Matrikel der Hohen Schule . . . zu Herborn*, Wiesbaden 1908, s. 12.

me maximam hyemis partem traduxit. Cum igitur denuo peregrinari cupiat, amanter te oro, ut literatum hospitem venerando capitulo vestro commendes, quo aliquid in viaticum consequatur. Est enim juvenis magni ingenii et pro ætate variarum rerum habet cognitionem et experientiam, quæ omnia vitæ innocentia exornat. Habebis me vicissim paratissimum ad quævis officia tuo nomine exequenda. Bene vale cum tua dulcissima uxore et liberis a me et conjuge mea plurimum et officiose salutatus. Salutes, oro, nostro nomine dominum præceptorem⁴⁵ et ipsius conjugem humanissime. Iterum vale et boni consule libertatem meam in te interpellando. Soræ 25 April. Anno 1592.

Christianus Machabæus Alpinas
manus propria

⁴⁵) ɔ: Niels Hemmingsen.

Brødrene Kydius.

Tre danske konvertitskæbner fra det 17. århundrede.

Af Vello Helk.

Kort før 1600 henvendtes pavestolens opmærksomhed i stigende grad mod Danmark-Norge. De pavelige alumnater i Braunsberg og Olmütz havde siden oprettelsen i 1579 i overensstemmelse med deres statutter haft mange elever fra Skandinavien, overvejende svenske. Nu kom der imidlertid flere og flere danskere og nordmænd, et tegn på, at man efterhånden havde fået opbygget en effektiv hvervetjeneste ved kontaktmænd og sympatisører.

De fleste af de optagne alumner, der fik kost, logi og undervisning på pavens regning, var sønner af præster og købmænd. København som hovedstad og vigtigt handelscentrum var talstærkt repræsenteret. Selv om de ankomne blev underkastet en kort prøvetid, var frafaldet blandt de optagne temmelig stort. Flere viste sig uegnede eller blev kede af den strenge religiøse disciplin, som blandt andet forudsatte konversion i løbet af seks måneder, i modsat fald blev eleven relegeret. Blandt de mere standhaftige møder vi tre ved navn Kydius, sønner af den københavnske købmand Jørgen Kyd¹.

Faderens levnedsløb er kun sporadisk belyst. En Anne Hans Kyds, der levede 1581, var måske hans moder². Samme år blev en Anders Kyd broder i skydelauget³. Jørgen Kyd var 1576 blevet broder sammesteds⁴. Året

---

¹) De pavelige alumnater og de danske jesuiterelever vil blive genstand for nærmere omtale i en afhandling, som snart vil blive publiceret.

²) Kjøbenhavns Diplomatarium, udgivet af O. Nielsen, I, s. 512.

³) Ibid. bd. VI, s. 46.

⁴) Ibid. bd. VI, s. 44.

efter forpligtede han sig som købmand på kongens koffardiskibe, der sejlede til Island. I 1578 fik han sammen med Lyder Otzen bevilling til i de næste ti år at besejle to islandske havne. I 1580 oppebar han løn som kongelig købmand på Vespenø (Vestmannaøerne). I 1581—82 nævnes han som tolder i Harmensund i Norge og 1582 som kongelig købmand og landfoged på Island. I 1581 havde han desuden sammen med Joachim Tim og Mogens Heinesen fået eneret til i de næste fem år at besejle Færøerne og drive handel der. Christoffer Valkendorf ønskede ham som tilsynsførende med Mogens Heinesen, og man kan altså gå ud fra, at han har været en mand med godt navn. I august 1583 blev han kåret til rådmand i København og deltog i hyldingen af prins Christian i Ringsted i juni 1584. I 1590 nævntes han som en af de borgere, der skulle styre staden i magistratens fravær⁵.

Sin post som kongelig købmand og landfoged synes han at have beholdt længe; han modtog løn så sent som i december 1596⁶. Kyd ejede 1595 en gård i Vombadstuestræde⁷. I øvrigt kendes meget lidt til hans familieforhold. 1609 var han død; hans enke anmodede da om eftergivelse af et beløb på 300 rigsdaler, som hendes husbond kort før kongens kroning 1597 var blevet skyldig for noget malt, som han havde modtaget af proviantskriveren for at brygge det til øl, men det var brændt sammen med størstedelen af deres formue ved den ildebrand, som ved samme tid hærgede København. Der blev også eftergivet 250 rigsdaler⁸.

Hvis man skal tro enkens udsagn, var det en fattig køb-

⁵) O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, III s. 229, IV s. 211, 214; *Kjøb. Dipl.* I, s. 546.

⁶) Joh. Grundtvig, *Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1873—76*, s. 215.

⁷) *Kjøb. Dipl.*, I, s. 559.

⁸) *Kancelliets Brevbøger 1609—15*, s. 59. Om Københavns brand, se Nielsen bd. II, s. 225 f.

mand, der benyttede chancen for at sende sine sønner til gratis uddannelse hos jesuitterne i Braunsberg. De to første kom med godt et års mellemrum og blev optaget henholdsvis 9. oktober 1598 og 15. november 1599. Begge hed på latin Johannes til fornavn, og for at skelne mellem dem betegnedes de henholdsvis »maior« og »minor«, den ældre og den yngre⁹. Som det fremgår af den nedenfor omtalte slagsmålssag, må den ældre broders danske fornavn have været Jens, mens den yngre vel har heddet Hans, selv om der ikke er hjemmel for det i nogen af de til rådighed stående kilder.

Den ældste broder rejste i maj 1600 efter halvandet års ophold tilbage til Danmark. Han har frekventeret de øverste gymnasieklasser, men blev ikke helt færdig med gymnasiets kursus. Dette fortsatte han efter ti måneders afbrydelse i Olmütz, hvor han blev optaget 12. marts 1601¹⁰. Det betydeligt fjernere alumnat i Mähren var fortrinsvis beregnet for sådanne elever, der i Braunsberg enten på grund af hjemlandets eller familiens nærhed kunne vise sig mindre standhaftige i den katolske tro¹¹. Ved optagelsen i Olmütz oplystes også hans alder — 21 år — altså må fødselsåret ligge o. 1580. Allerede i optagelsesåret afsluttede han gymnasiets kursus og tog fat på filosofistudiet. Dette kronedes med fremgang: 22. april 1603 blev han baccalaureus og 9. september 1604 magister¹².

I oktober 1604 udstedte Christian IV en forordning, som gik ud på, at jesuiterelever skulle udelukkes fra stillinger

⁹) G. Lühr, Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578—1798 (1925), s. 53, 55.

¹⁰) Archivum Romanum Societatis Jesu (cit. ARSI) Fondo Ges. 1477-26-18.

¹¹) A. Kroess, Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu I (1910), s. 523.

¹²) ARSI Fondo Ges. 1477-26-19; Moravsky Zemsky Archiv, Brno (Brünn), Cerroni II, 6, s. 379, 613 (fotokopi i Oluf Kolsruds samling i Norsk Historisk Kjeldekrift-Institutt i Oslo).

ved kirke- og skolevæsenet¹³. Det var et hårdt slag mod de katolske planer, som netop stiledede mod at påvirke ungdommen ved efterhånden at vinde indpas i disse embeder og således vende strømmen til katolicismens fordel. Det har været urolige dage for mange af de unge mænd, der havde besøgt eller opholdt sig ved jesuiterskolerne; da det rygtedes ved de nordiske seminarier, udeblev virkningen ikke, og elevantallet fra Danmark-Norge sank til et minimum¹⁴.

I København havde de hjemvendte jesuiterelever et tilholdssted hos organisten ved Vor Frue kirke, Truid Aagesen. Der mødtes de for at drøfte fremtidsplaner og måske også for at holde privat andagt. Ved et tilfælde blev en sammenkomst af den art afsløret. En aften i begyndelsen af december 1604 var der flere gæster hos organisten, deriblandt jesuitereleverne magister Jens Kyd og Mads Gertsen (Meerfeldt), søn af bøssestøberen Gert Meerfeldt. På hjemvejen kom de i slagsmål med en adelsmands stalddreng, der synes at have været fuld. Efter lygtebærerens udsagn havde stalddrengen yppet kiv med magister Jens. Denne fik imidlertid forstærkning, og der blev slået løs på den formastelige stalddreng, der fik knivstik i armen og ryggen. Sagen blev bragt for konsistoriet, og ved en række møder i samme måned afhørtes flere vidner, uden at det lykkedes rigtig at komme til bunds i sagen. Magister Jens nægtede i hvert fald at have haft en kniv på sig, det samme gjorde Mads Gertsen. De hævdede, at de havde lånt deres knive til organisten, hvad denne også skriftligt bekræftede. Der er måske grund til at drage dette udsagns sandfærdighed i tvivl, især når man tager de hyppige slagsmål mellem studenter og adelstjenere i betragtning; man færdedes ikke gerne uden våben. Sagen blev sluttet kort før jul, og man fandt frem til, at knivstikkeren måtte være en yngre broder til magister Jens ved navn Peder, og da gernings-

¹³) Ny Kirkeh. Saml. IV, s. 758; V, 838 f.

¹⁴) Norsk Slektthist. Tidsskr. XII (1950), s. 368.

manden ikke var student, henviste konsistoriet stald-drengen til at forfølge sagen ved de ordinære domstole¹⁵.

Af vidneudsagn får man indtryk af sammenhold mellem organisten og hans gæster. De var sikkert ikke interesseret i at berette, hvad de havde bedrevet i organistens hus i Studiestræde.

To af affærens hovedpersoner, magister Jens Kyd og Mads Gertsen, finder vi efteråret 1606 i Rom, hvor de blev optaget ved Collegium Germanicum, læreanstalten til uddannelse af katolske gejstlige for Nordeuropa. De fik støtte af jesuitergeneralen, der hjalp dem til et stipendium ved kollegiet¹⁶. De gennemgik de foreskrevne prøvetider: den første på 40 dage, der afsluttedes 25. oktober 1606, og dernæst den på seks måneder, som endte med edsaflæggelsen 12. april 1607^{16a}.

Det halvandet år, som ligger mellem affæren i København og optagelsen i Rom, synes også at være blevet brugt til studier. I et senere brev til kansler Christen Friis henviste magister Jens til deres gamle bekendtskab i Padua, hvor kansleren blev indskrevet i juli 1605¹⁷. Man leder dog forgæves efter navnet Kydius blandt de indskrevne, men da det oplyses fra anden side, at han havde den juridiske doktorgrad fra Padua¹⁸, må han altså have studeret ved universitetet, dog næppe ved hjælp af egne midler.

Det teologiske studium ved Collegium Germanicum varede fire år. Mens Mads Gertsen allerede hurtigt fortrød

¹⁵) Kirkeh. Saml. 4: IV, s. 521 f. (konsistoriets forhandlingsprotokol i uddrag, se også Rigsarkivet, Univ.arkiv, Acta Cons. 1604, f. 25 ff.).

¹⁶) Kirkeh. Saml. 3: I, s. 636. Han må have gjort sig lidt yngre, idet hans alder opgives at være 23 år, mens han for fire år siden i Olmütz var 21 år.

^{16a}) Archivum Collegii Germanici, Juramenta 1588—1628; Juramenta III (fotokopier i Oluf Kolsruds samling).

¹⁷) Personalh. Tidsskr. 6: IV, s. 209.

¹⁸) Denne oplysning gives i en tilføjelse til Braunsbergmatriklen (Lühr, s. 53) og som sådan betegnede han sig også i sit brev til kansler Christen Friis til Kragerup, se tillæg.

forehavendet og vendte hjem, fortsatte Kydius støt og sikkert, indtil han kunne smykke sig med den teologiske doktorgrad. I Rom modtog han også præstevielse. Han afsluttede sine studier 1610¹⁹.

Samme år kom der til Collegium Germanicum en ung østrigsk adelsmand ved navn Johan Friedrich Breiner, der senere blev domprovst i Olmütz. Måske kendte de to hinanden allerede i forvejen fra Kydius' mähriske tid. Den 10. september 1610 indskrev danskeren sig i Breiners stambog²⁰, og dermed har han sandsynligvis også markeret afslutningen af sit Romophold. Det var en optimistisk sætning («Non sempre piove et tuona»), han skrev til sin ven, og han havde selv behov for sit lyssyn. Hjemlandet havde ikke brug for en katolsk teolog og jurist; han måtte søge sit udkomme i et katolsk land. Han vendte atter sit blik mod Mähren, hvor den energiske modreformator kardinal Dietrichstein var bisp i Olmütz²¹. Med hans anbefaling var den unge Breiner kommet til Rom²², og han tog sig også af den danske teolog, der trængte til et embede. Først var Kydius tre år kapellan hos kardinalen. I oktober 1613 forfremmedes han til vicedekan i Nicholsburg, og året efter omtales han som dekan. Men allerede i maj 1615 erstattedes den danske teolog af en anden. Årsagen fremgår ikke af den anbefalingskrivelse, som bispnen en måned senere udfærdigede til ærkehertug Ferdinand. Deri omtales Kydius' studier i Olmütz og Rom, og at han i fem år flittigt og trofast havde tjent kardinalen, men nu ønskede at begive sig i ærkehertugens tjeneste. I september s. å. udstedte kardinalen en lignende anbefaling for Kydius til biskoppen af Lavant, Georg Stobæus af Palmburg. Alt var

¹⁹) Kirkeh. Saml. 3: I, s. 636.

²⁰) Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. Vindob. 12903, f. 79. Om Breiner, se A. Steinhuber, Geschichte des Collegium Germanicum-Hungarikum in Rom, I (1906), s. 463.

²¹) Hans levnedsløb i korthed i Allg. Deutsche Biogr. V, s. 197 ff.

²²) Steinhuber I, s. 463.

tilsyneladende i den bedste orden. Men Kydius forblev hverken hos ærkehertugen eller hos bispens af Lavant. Allerede i begyndelsen af 1616 havde han forladt den sidstnævnte. Først nu åbenbarede kardinal Dietrichstein over for Stobæus, hvorfor han havde set sig nødsaget til at afskedige Kydius. Alvorlige anklager blev ført frem: ukendskab til den romerske liturgi, som var i brug i kardinalens stift, forsømmelighed i gudstjenesten, ødselt liv, genstridigt sind, som ikke kendte til at bøje sig, når han havde syndet, og ubetalt gæld. Kardinalen gættede på, at lignende grunde lå bag Kydius' rømning fra Lavantbispens tjeneste²³.

Også i Collegium Germanicum's matrikel oplyses, at Kydius havde mistet sit embede hos kardinal Dietrichstein på grund af dårlig og hovmodig opførsel²⁴. Det lader dog til, at kardinalen har ladet sig formilde. Egentlig havde den besværlige dansker vel fortjent en alvorlig afklapsning, men kardinalen må have syntes, at hans omflakkende tilsværelse var straf nok i sig selv og ville derfor ikke lægge ham yderligere hindringer i vejen, men undskyldte hans opførsel med alt for ung alder. Da var han allerede i tjeneste hos bispens af Gurk, et andet lille bispedømme i Kärnten²⁵.

I nogen tid er der tavshed om Kydius' færden. I maj 1617 dukkede han påny op, denne gang i Salzburg. Han oplyste nu, at han havde absolveret filosofien i Olmütz, teologien i Rom og i halvandet år været dekan hos kardinal Dietrichstein i Nicholsburg. Derefter var han blevet anbefalet til ærkehertug Ferdinand og havde været i tjeneste hos biskoppen af Gurk²⁶; han nævnte altså ikke med et ord

²³) Fr. Snopek, *Nová akta kardinala Ditrichštejna* (i: *Časopis matice moravské XXVII*, 1903), s. 278, 301 ff. Også Stobæus var uddannet ved Collegium Germanicum, se Steinhuber I, s. 337 f.

²⁴) Kirkeh. Saml. 3:I, s. 636.

²⁵) Snopek, s. 303.

²⁶) Konsistorialarchiv Salzburg (cit. KAS), *Protocollum consistoriale* 1617, møde 18/5.

sin afskedigelse og vel at mærke heller ikke sine juridiske studier, hvad der kunne tyde på, at han måske alligevel ikke havde erhvervet den juridiske doktorgrad, som han smykkede sig med i sit brev til kansler Christen Friis²⁷. Det var en pynt, som han i Salzburg på grund af Paduas nærhed skulle vogte sig for at udstyre sig med, men Danmark lå langt væk, og derfor synes han at have fundet på en anden fjer, som kunne sikre anseelse og karriere, nemlig adelskabet. Han oplyste om sin oprindelse, at han var født »ex parentibus nobiles familiæ Kydiæ«, altså af adelige forældre af familien Kyd²⁸. Med et slag var altså købmanden Jørgen Kyd forvandlet til en adelig person. Selv om der findes en vis navnelighed med adesslægten Kid, som allerede på et tidligt tidspunkt antog navnet Krag og synes at være uddød i det 17. århundrede²⁹, kan man ikke på grundlag af slægtsoplysninger øjne nogen forbindelse mellem de to familier.

De nævnte oplysninger gav Kydius til ærkestiftets konsistorium, idet han søgte ansættelse hos den regerende ærkebisp Marcus Sitticus Hohenem og også fik konsistoriet til at forelægge sagen for ham. To måneder senere blev den danske teolog optaget i konsistoriet som gejstlig råd³⁰.

I fire og et halvt år medvirkede Kydius nu aktivt ved bestyrelse af ærkestiftets anliggender. Konsistoriet bestod kun af 3—4 medlemmer, der havde temmelig stor arbejdsbyrde, som omfattede besættelse af de forskellige gejstlige embeder i ærkestiftet, retssager mod gejstlige, problemer vedrørende de økonomiske anliggender og meget mere. Der kom i øvrigt ret snart en anden dansk konvertit til Salzburg stift, nemlig ålborgensereren Theodor van Ginchel,

---

²⁷) Se ndf. n. 36. Oplysningen om hans juridiske doktorgrad findes også i en tilføjelse til Braunsberg-matriklen (Lühr, s. 53), men mangler i alle de øvrige mere udførlige redegørelser for hans studier.

²⁸) Se note 26.

²⁹) Danm. Adels Aarb. 1899, s. 299.

³⁰) KAS Prot.cons. 1617 16/7.

der optrådte under navnet Theodor Hermann, men han gjorde sig snart meget ufordelagtigt bemærket og blev til sidst nødt til at forlade stiftet³¹.

I konsistoriets forhandlingsprotokol figurerer Kydius som tilstedeværende ved næsten alle møder. Kun en sjælden gang var han fraværende, for det meste på grund af en særlig opgave. Han er blevet brugt en del som rådgiver ved problemer i forbindelse med nabobispedømmerne Lavant og Gurk. I begyndelsen af 1619 havde han nogle penge til gode hos det førstnævnte stift, måske endnu fra hans tid der. Efter anmodning blev det pålagt kommissærerne ved stiftet at udrede 100 gylden udover de 50, som han allerede havde modtaget, med den tilføjelse, at Kydius egentlig kunne gøre krav på mere³². I 1621 var han udsendt som kommissionær til Chiemsee for at ordne visse indlemmelsesproblemer. Samme år bad biskoppen af Gurk på grund af en kontrovers med kapitlet om en mæglingmand og ønskede navnlig Kydius, men han undsløg sig denne ære³³.

Kydius tjente under to ærkebisper. Hans første herre, Marcus Sitticus Hohenem, afgik ved døden 1619. Efter flere måneders vakance efterfulgtes han af Paris Lodron. I vakanceperioden regerede domkapitlet, og Kydius benyttede lejligheden til at ansøge om forbedring af sin løn og et andet sted at bo. Domkapitlet bevilgede ham et beløb på 150 gylden en gang for alle; med hensyn til ny bolig henvistes han til den nye ærkebisp³⁴.

Den truende krigsfare, som kastede sin skygge over Tyskland og Østrig, gik dog Salzburg forbi. Paris Lodron

³¹) Hans skæbne vil snart blive behandlet særskilt.

³²) KAS Prot.cons. 1619 14/1 og 5/4.

³³) KAS Prot.cons. 1621 6/2 og 6/9.

³⁴) Landesarchiv Salzburg, Domkapitel-Sitzungsprot. 1619, f. 149. Om bisperne i Salzburg, se: F. Martin, Salzburgs Fürsten in der Barockzeit 1587—1771 (1949) og K. J. Grauer, Paris Lodron, Erzbischof von Salzburg (1953).

førte en henholdende politik og ville ikke direkte deltage på ligaens side i krigen. På forbundsdagen i Augsburg i februar 1621 opponerede de salzburgske udsendinge mod bidragets størrelse og mod dets inddrivelse ved eksekution. Ligaens udsendinge kom derefter i marts til Salzburg og fordrede Würzburgbeslutningernes fuldbyrdelse³⁵.

Der er bevaret et brev, som den danske konvertit kort efter skrev til den danske kansler Christen Friis. Kydius omtaler indledningsvis deres gamle bekendtskab fra Padua og udtrykker sin taknemmelighed for den velvilje, kansleren har vist ham og hans familie, med håb om, at det måtte bevares, og at brevskriveren efter fattig evne måtte kunne gøre gengæld. Dernæst går han over til at skildre tilstanden i 30-årskrigen, hvorved han hævder, at hans oplysninger var hentet fra nær og fortrolig forbindelse med fremtrædende mænd, og han glemmer i samme forbindelse ikke at rose sin herre, ærkebispens af Salzburg. Kydius fremstiller kejseren som sikker kejserherre, mens pfalzgreven derimod var en slagen mand, hvis besiddelser for størstedelens vedkommende var besat af Spinolas tropper. Dog måtte man regne med, at pfalzgreven håbede på hjælp fra de mægtige nordiske fyrster, men Kydius troede ikke, at det ville ske. Kejseren havde jo ikke gjort de nordiske konger noget, og desuden ville en indblanding betyde underminering af selve kongemagten. Det er åbenbart Kydius meget magtpåliggende at hævde legitimitetsprincippet — enhver hjælp til oprør mod kejseren ville få alle troner til at vakle. Til sidst udmales krigens rædsler³⁶. Brevet synes at have en politisk baggrund og kan forstås som en advarsel til Danmark mod at støtte pfalzgreven.

Der er intet spor af utilfredshed over Kydius' arbejde, intet, der tyder på, at den afbrudte karriere hos kardinal Dietrichstein har skadet ham i Salzburg. Han synes at have været en udmærket administrator og velbevandret i

³⁵) Hans Widmann, *Geschichte Salzburgs III* (1914), s. 276.

³⁶) Se tillæg.

den kanoniske ret. I slutningen af 1621 indhentede domkapitlet således en betænkning af ham i spørgsmålet om unge kannikers præbender, en betænkning, der henvises til flere år senere. Hans råd blev hørt i begyndelsen af november³⁷. Den 12. januar 1622 deltog han som sædvanlig i konsistoriets møde, men var fraværende to dage senere³⁸. Derefter leder man forgæves efter hans navn i konsistoriets forhandlingsprotokoller. Et par uger efter hans sidste fremtræden blev der udnævnt en ny råd og livet gik videre, som intet var hændt.

Hvor var Kydius blevet af? Det viser sig, at han efter 4½ års tjeneste i Salzburg, uvist om tvungent eller frivilligt, atter har rykket teltpælene op og sandsynligvis er vendt tilbage til bispen af Gurk. Det foreløbig sidste livstegn fra ham er et brev til domprovsten Georg III i Gurk, dateret 24. marts 1624 i Graz, hvor bispen af Gurk, Johan Jacob von Lamberg, opholdt sig ved kejserhoffet. I det korte brev meddeler Kydius, at han har overladt provstens sag til bispen, der ville træffe sin afgørelse senere³⁹. Det ser altså ud til, at den danske teolog har indtaget en temmelig betroet post hos bispen af Gurk. Et grundigere studium i de østrigske arkiver ville måske bringe mere for dagens lys. Kydius var jo kun først i 40-erne og kunne virke mange år endnu. Det er muligt, at han fortsat har tjent bispen af Gurk, der åbenbart har sat mere pris på ham end hans andre herrer.

Den yngre broders levnedsløb er mere ligetil. Johannes Kydius den yngre lagde sin livsgerning i de samme egne, hvor han modtog sin undervisning, og hvor han konver-

³⁷) LA Salzburg. Domkap.-Sitzungsprot. 1621, f. 41v (30/9); 1624, f. 8v (21/1).

³⁸) KAS Prot.cons. 1622.

³⁹) Archiv des Gurker Domkapitels, Spiritual Abt. 61 (venlig meddelt af prof. dr. J. Obersteiner i Gurk). Om Johan VII Jacob Lamberg, biskop i Gurk 1603—30, se: Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, hrsg. v. d. Geschichtsvereine für Kärnten, XV (1885), s. 33.

terede til katolicismen. Efter sin optagelse i Braunsberg 15. november 1599 gennemgik han gymnasiets kursus. Han synes at være kommet til jesuitterne i en temmelig ung alder, omtrent 13 år gammel, så han er nok begyndt i den laveste klasse. I begyndelsen af 1602 var han avanceret til den tredje klasse, men allerede året efter sendtes han til Vilna for der at afslutte sine studier. På det tidspunkt manglede han i hvert fald den ene af de sidste klasser⁴⁰. I Braunsberg var han medlem af Mariakongregationen, som samlede de mest begavede og fromme elever med det formål at styrke og udøve deres tro i ord og gerning⁴¹. Det var naturligt, at han fortsatte som medlem af den tilsvarende kongregation i Vilna. I maj 1604 bidrog han med to digte til ære for St. Casimir⁴². Han var også med til at hylde den nye statholder i Vilna, Nicolaus Christopher Radziwill^{42a}. Samme år traf han også sit livs afgørende beslutning og indtrådte i august som novice i jesuiterordenens prøvehus i Vilna. Fra nu af fulgte hans levnedsløb de sædvanlige regler inden for ordenen. Efter afsluttet toårig prøvetid fortsatte han sit studium. I 1609 blev han i Pultusk sammen med seks andre ordensstuderende færdig med det treårige filosofiske kursus og betegnedes da af provinsialen i forhold til andre som »ultimus, sed tamen bonus«⁴³. I 1610—11 virkede han som lærer i den første gymnasieklasse i Braunsberg. Dernæst

⁴⁰) ARSI Fondo Ges. 1379-3-13; sml. Lühr, s. 55.

⁴¹) Medlemsfortegnelse i Uppsala Universitetsbibl. H. 168.

⁴²) St. Rostowski, *Lituanicarum Societatis Jesu historiarum libri decem* (1877), s. 439. Kydius kaldte sine bidrag »Semita castitatis« og »Ad Romanos«.

^{42a}) *Panegyrica Illustris: mo Domino D. Nicolao Christophoro Radzivilo S. R. I. Pr. Olycen: et Niesvisien: Duci . . . post auspiciissimo initum Vilmæ Palatinatum, ab eiusdem Il:mi Domini perillustribus nepotibus D. Nicolao Christophoro, D. Joanne Alberto, D. Alberto Stanislaio Radzivilis, & quibusdam aliis bonarum artium cultoribus, nomine totius Academix Vilmensis Societatis Jesu, summa fide & observantia D. D. Vilmæ . . . MDCIV. Kydius' bidrag er et anagram.*

⁴³) ARSI Lith. 6 f. 2; Pol. 77: I f. 35v.

finder vi ham i 1612 ved kollegiet i Riga som leder af skolerne; der har han samtidig undervist i de ældste klasser. Men allerede i det følgende år forlod han gymnasieundervisningen for at fortsætte sine studier. Det oplystes senere, at han i alt havde undervist i fire år. I 1613—14 studerede han teologi i Vilna, hvorefter han blev sendt til kollegiet i Nieswiecz, hvor han 1615—16 blev indviet i kasuistikken. Nu var han moden til at modtage præstevielse, som foregik 1616, og i det følgende år blev den unge jesuiterpræst benyttet som »operarius«. I 1618 gennemgik han det forekrevne tredje prøveår og var dermed færdig med sin uddannelse. Fra 1619 til byens erobring af svenskere 1626 figurerede han under kollegiet i Braunsberg som missionær, det vil sige, at hans vej bragte ham temmelig vidt omkring. I 1619 opføres han således også under kollegiet i Riga, hvor han et kortere tidsrum har virket som forvalter af verdslige anliggender⁴⁴. Den 25. november 1620 aflagde han i kollegiets kirke i Braunsberg løfterne om fattigdom, kyskhed og lydighed og om at ville vie sit liv til undervisning af ungdommen, hvorved han blev optaget i klassen »coadjutor spiritualis« — de undervisende jesuitter⁴⁵. Krigen mellem Polen og Sverige rykkede nærmere, og folke-missionen blev skudt i baggrunden til fordel for soldatermissionen. Efter erobringen af Braunsberg 1626 kom den danske jesuit nominelt til Pultusk; men i virkeligheden arbejdede han rundt om i landet i de forskellige fæstninger blandt soldater. Der blev han også ramt af den sygdom, som allerede 31. maj 1627 kostede ham livet i Danzig⁴⁶. I hans nekrolog berømmes hans mildhed, som gjorde ham vellidt af alle⁴⁷.

Johannes Kydius d. y. var den første jesuit fra det nuværende danske område. Han nåede at opleve Christian

⁴⁴) ARSI Lith. 6 f. 13 passim.

⁴⁵) ARSI Germ. 62 f. 185.

⁴⁶) ARSI Lith. 6 f. 263, sml. Hist. Soc. 43 f. 210.

⁴⁷) ARSI Lith. 61 s. 54.

IV.s nederlag ved Lutter am Barenberg, som gav katolikerne nyt håb, og han havde også erklæret sig rede til som missionær at drage til Danmark⁴⁸. Men under Wallensteins indfald i Jylland, som måske havde betydet virkeliggørelsen af dette mål, var den danske jesuit allerede død, kun godt 40 år gammel.

Hans ønske om at drage til Danmark blev formidlet gennem den tredie broder, Jacob Kydius, hvis livsbane er betydelig mere broget. Han blev optaget i Braunsberg som 16-årig yngling 15. august 1610, altså længe efter Christian IV.s forordning mod jesuiterstudenter. Hans fader må da have været død, og den unge Jacob synes at have været besjælet af ønsket om at følge sine ældre brødre, hvoraf den ene netop ved den tid underviste ved kollegiet i Braunsberg. Måske har den unge jesuit opildnet sin lillebror til at drage over Østersøen, hvor han kunne få gratis uddannelse. Jacob kom i tredie klasse og blev efter nogen tids forløb sendt videre til Vilna, hvor han blev færdig med det første år af filosofistudiet (*logica*). Opholdet hos jesuiterne har altså strakt sig over mindst 3—4 år⁴⁹.

Det oplyses om ham i Braunsbergmatriklen, at han siden studerede i Belgien. Det er muligt, men derom kan ikke konstateres noget. Derimod er det givet, at han 11. april 1616 blev baccalaureus ved jesuiteruniversitetet i Graz, hvor den norske jesuit Laurentius Nicolai Norvegus før århundredskiftet havde virket som professor en halv snes år⁵⁰. At Jacob netop har valgt Graz, hænger sandsynligvis sammen med, at hans broder Jens havde sit virke i Østrig og sikkert har hjulpet sin yngre broder med råd og dåd. Der er et sammenspil mellem de to, ikke mindst, når også den yngre broder betegner sig som adelig. Denne betegnelse

⁴⁸) Se ndf. note 59.

⁴⁹) Lühr s. 65.

⁵⁰) Archiv der theologischen Facultät der Universität Graz: Nomina eorum, qui in alma et catholica Academia Græcensi ad gradus litterarios promoti sunt, ab anno 1586, f. 30.

fastholdt han også ved sin immatrikulation ved universitetet i Wien 1622⁵¹.

Samme år grundlagdes propangadakongregationen, som straks fra begyndelsen havde sin opmærksomhed henvendt på de nordiske lande. Det var imidlertid også nødvendigt med sagkyndig bistand, og valget faldt her på Jacob Kydius. Måske er propagandakongregationen kommet i forbindelse med ham gennem hans brødre, der selv havde været temmelig længe borte og næppe kunne udtale sig med særlig autoritet, mens Jacob uden tvivl havde de friskeste indtryk af forholdene i Danmark.

I juni 1622 indsendte Jacob Kydius en redegørelse for tilstanden i Danmark-Norge. Hans betragtninger er præget af stor nøgternhed. Efter opregning af de vanskeligheder, som ville møde en katolsk mission, udpegede han biskoppen Hans Poulsen Resen som katolicismens hovedfjende. Da kongen stod under hans indflydelse, var der altså ingen chance for at opnå noget på højeste sted. Men Kydius pegede dog på visse muligheder for resultater i det fjerne Norge, hvor en del af befolkningen stadig fastholdt den gamle katolske tro. Hvis det lykkedes at omvende flertallet i Norge til katolicismen, så kunne man troligt ved oprør eller frafald bevæge kongen til at tillade religionsfrihed i sit rige. Det måtte tillige regnes som en fordel, at statholderen i Norge, Jens Juel, der havde opholdt sig og studeret i katolske lande, sagdes i det skjulte at være katolicismen gunstigt stemt. Hvis det lykkedes at få ham helt over på romerkirkens side, ville det betyde et stort skridt videre mod katolicismens sejr.

En lignende fremgangsmåde tilrådede Kydius i selve Danmark. Der kunne man begynde med det fjerneste Jylland, mens det var nytteløst at forsøge sig ved hoffet eller

⁵¹) Franz Gall, *Die Matrikel der Universität Wien IV* (1961), s. 115. Han brugte altid patronymet som andet fornavn, og hans latiniserede navneform var altså *Jacobus Georgius Kydius*. Skikken med to fornavne var temmelig udbredt blandt den østrigske adel.

i hovedstaden. Eventuelle udsendinge til kongen ville bare medføre skærpet agtpågivenhed, som eksemplet med den norske jesuit Laurentius Norvegus tydeligt viste. Men man kunne udnytte kongens behov for teknisk bistand, for byggekyndige folk og håndværkere, og endelig var der en mulighed gennem tronfølgerens eventuelle katolske giftermål⁵².

Denne betænkning er temmelig virkelighedsnær i sit indhold, især når man sammenligner den med de projekter, den ovennævnte norske jesuit i sin tid fremsatte⁵³. Det skinner tydeligt igennem, at Kydus havde stor respekt for biskop Resens autoritet og anså det næsten for umuligt at komme udenom ham. Han bemærker meget rammende, at ikke engang calvinister, der dog havde betydelig mere fælles med lutheranere end katolikker, kunne få lov til at lufte deres meninger. På denne baggrund var mulighederne yderst hypotetiske.

Propagandakongregationen har ikke taget særligt hensyn til Jacob Kydus' advarsler. Der blev sendt to missioner: den ene bestående af jesuitter, den anden af dominikanere, hvilket førte til indbyrdes rivalisering, og de kom stik modsat Kydus' råd til Sjælland og Skåne; resultatet var derefter⁵⁴.

Den danske konvertit havde dog visse fordele af sin rådgivning. Han blev taget under propagandakongregationens protektion og anbefalede i et møde den 7. marts

---

⁵²) Brevet trykt i: Ivar Hansteen Knudsen, *De relationibus inter Sanctam Sedem et Norvegiam duobus primis post reformationem sæculis vigentibus* (1946), s. 162 ff. Det er udateret, men synes efter placeringen at dømme at have været behandlet ved propagandakongregationens møde den 20. juni 1622, skønt Hansteen Knudsen selv (s. 109) daterer brevet som skrevet 1624.

⁵³) Disse problemer belyses nærmere i en større afhandling om modreformationen i Danmark, som vil udkomme snarest.

⁵⁴) Nærmere behandlet af Einar Molland i *Kirkeh. Saml.* 7: I, 284---359, med tillæg af Bjørn Kornerup (*ibid.* s. 360 ff. og 518 ff.) og Sune Dalgård (7: II, s. 231 ff.).

1623 af kardinal Zollern. Det besluttedes gennem bispem af Perugia at sikre ham en plads ved en universitetsstiftelse i samme by⁵⁵. Der blev skaffet ham et stipendium ved »Domus sapientiaë«, en stiftelse, grundlagt af kardinal Capocci 1562—68. Denne stiftelse muliggjorde et syvårigt studium for 50 fattige studenter, til gengæld måtte de forpligte sig til at promovere i Perugia⁵⁶. Allerede den 2. juni blev danskeren indskrevet i den tyske nations matrikel; selve immatrikulationen ved universitetet fulgte 24. oktober⁵⁷.

De følgende syv år havde Jacob Kydius sin gang ved det ærværdige universitet i Perugia, hvor retsvidenskaben stod i højsædet. Hans navn forekommer nu og da i kongregationens akter, idet han synes ikke at kunne klare sig med det faste stipendium. I november 1624 bevilgedes ham 25 scudi til beklædning; i marts 1625 modtog han samme beløb. Allerede i august samme år var den danske student atter i pengene og bad indtrængende om yderligere forstrækning, da de sidste penge også var blevet brugt til køb af tøj. Det resulterede i fornyet hjælp fra kongregationens side⁵⁸. I begyndelsen af 1626, nogle måneder før Christian IV.s nederlag ved Lutter am Barenberg, skrev Kydius atter til propagandakongregationen, denne gang ikke om penge, men om forholdene i Danmark, på grundlag af meddelelser hjemmefra. Han havde fået brev fra en ven, den norske adelsmand Hartvig Huitfeldt fra nærheden af Trondhjem. Denne, der selv var katolik, havde udtrykt sin bekymring over, at der ingen præster

⁵⁵) H. Tüchle, *Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia 1622—1649* (1962), s. 32.

⁵⁶) *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 32 (1944), s. 128 f.

⁵⁷) F. Weigle, *Die Matrikel der Deutschen Nation in Perugia 1579—1727* (1956), s. 74.

⁵⁸) Tüchle, s. 72, 88, 103. Om den sidstnævnte tildeling findes yderligere bilag i propagandakongregationens arkiv i Rom (*Scitture originali riferite nelle Congregazioni Generali*, vol. 358 f. 140 f.).

var at varetage katolikkernes sjælesorg i Norge. Kydius tilføjede, at han havde opfordret sin broder, der var medlem af jesuiterordenen og udøvede sjælesorgen blandt katolske købmænd i Danzig, til at drage til Norge, og at denne overfor sine overordnede havde erklæret sig rede dertil. Desværre kendes Kydius' indberetning kun fra et referat i kongregationens forhandlingsprotokol⁵⁹. Endnu et afsnit af indberetningen refereredes ved samme møde, nemlig at en katolik ved navn Theodoricus, der havde været musiker ved det svenske hof, på grund af kætternes chikanerier havde mistet kongens nåde og havde været nødt til at flytte til Danzig med hustru og børn.

Kongregationen handlede resolut og pålagde jesuitergeneralen ufortøvet at sende missionærer til Norge⁶⁰. En fortsættelse kan ikke ses af propagandakongregationens forhandlinger; men der synes ikke umiddelbart at være kommet en mission ud af denne beslutning. Måske vendtes efter Christian IV.s nederlag opmærksomheden mod nærmere mål, især efter at hele Jylland var besat af Wallensteins tropper.

Det er muligt at verificere Jacob Kydius' oplysninger. Hartvig Huitfeldt var en af de mange dansk-norske adelsmænd, der havde haft en katolsk præceptor, nemlig en dansk student fra Olmütz ved navn Johannes Malachus. Ledsaget af andre katolsksindede danske studenter rejste de om sommeren 1600 til Wittenberg, lod sig immatrikulere og fik endog lejlighed til at disputere. Året efter drog de imidlertid videre til jesuiteruniversitetet i Olmütz, hvor Huitfeldt 1603 ytrede ønske om at blive optaget i jesuiterordenen. Dette synes dog ikke at være blevet til noget, og han vendte snart hjem. Hans præceptor døde kort efter

---

⁵⁹) Tüchle, s. 118. A. Pieper, *Die Propaganda-Congregation und die nordischen Missionen im 17. Jahrhundert* (1886), s. 36 henviser i en note til propagandakongregationens arkiv, *Scrittura etc.* vol. 296 f. 41. På dette sted (nu ny fol. nr. 45) findes imidlertid det i note 52 nævnte brev.

⁶⁰) Tüchle, s. 118.

hjemkomsten. Om hans elevs færden vides der ikke ret meget før 1616, da han blev kannik i Oslo, men der synes at være al grund til at formode, at han ikke har brudt med sine katolske venner. I 1618—26 var han forlenet med Sem, Eker og Drammens tolder, 1620 nævnes han som berg-hauptmand, og fra 1627 til sin død i 1637 havde han Marie kirkens provsti⁶¹. Om Johannes Kydius d. y., der viede sit liv til den katolske kirkes tjeneste som jesuiterpræst, har vi hørt ovenfor. Oplysningen om Theodoricus stammer muligvis også fra ham. Bag dette navn skjuler sig antagelig den ovennævnte organist ved Vor Frue kirke i København Truid Aagesen (Theodoricus Sistinus), der på grund af sit katolske sindelag blev nødt til at forlade Danmark o. 1614⁶². Han har altså søgt over Østersøen, ad samme vej, som mange unge danskere var draget før ham, udsendt af ham til jesuiterskolerne i Braunsberg. Måske var brødrene Kydius blandt dem, som organisten havde hvervet. I hvert fald kan forbindelsen påvises, idet den ældste var blandt dem, der en aften sent på året 1604 blev indblandet i det omtalte slagsmål, som bevarede beviset på deres nære tilknytning for eftertiden. En komposition i Danzigs stadsbibliotek synes at bekræfte organistens tilstedeværelse i byen⁶³. At han blev betegnet som den svenske konges musiker, beror muligvis på en misforståelse fra referentens side. Heller ikke dengang var man i Sydeuropa i stand til at holde de nordiske lande fra hinanden.

Jacob Kydius' studier begyndte at nærme sig deres afslutning 1627. I et møde i juli bestemte propagandakongregationen foruden ydelse af den sædvanlige pengesum (25 scudi), at kardinal Ludovisi skulle sørge for, at det blev muligt for danskeren at opnå doktorgraden gratis⁶⁴.

⁶¹) Også med hensyn til Huitfeldt og Malachius henvises til den i note 53 omtalte afhandling.

⁶²) Dansk Biografisk Leksikon I, 20; Kirkeh. Saml. 3: I, 401 f.

⁶³) Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek IV (1910), s. 10.

⁶⁴) Tüchle, s. 161.

Men der må være kommet en del i vejen, så sent som i april 1630 havde han endnu ikke taget graden. Da forekommer han for sidste gang i kongregationens akter, idet han atter modtog 25 scudi som hjælp til opnåelse af doktorgraden⁶⁵. Denne beslutning bygger på en ansøgning, hvori Kydius udmaler sin vanskelige stilling. På grund af forskellige sygdomme havde han været nødt til at stifte gæld, og desuden nærmede den fastsatte termin for erhvervelse af doktorgraden sig⁶⁶. Han blev altså bønørt, men om han nogensinde fik graden, lader sig ikke konstatere. Kort efter, den 18. maj 1630, anbefalede kardinal Pallotto fra Wien ham til kardinal Ludovisi⁶⁷. Derefter forsvinder alle spor, ligesom efter hans broder Johannes d. æ. Forbindelsen med Østrig synes dog at tyde på, at også han har fundet noget her, hvor hans ældre broder holdt til.

Forhåbentlig er det sidste ord om trekløverets skæbne endnu ikke skrevet; måske kan nærmere efterforskninger kaste nyt lys over købmandssønnerne fra København. Alle tre synes at have haft et temmelig vanskeligt sindelag. Det lykkedes måske Johannes d. y. at overvinde det, mens de to andre trods de usædvanlige begunstigelser, som kunne tyde på ikke ringe evner — det gælder navnlig Johannes d. æ. — dog ikke kunne finde sig til rette og gang på gang kom i konflikt med deres omgivelser. Den yngste broder var tyve år om at være på nippet til at opnå den dobbelte juridiske doktorgrad, det er ligesom han har haft andre interesser af mere verdslig art. Deres ærgerrighed og selvfølelse gav sig udslag i fiktivt adelskab og måske også falske universitetsgrader, men i godt og ondt holdt de fast ved deres katolske tro og betalte derfor med landflygtighed.

---

⁶⁵) Ibid. s. 278.

⁶⁶) Propagandakongr. ark. Scritture etc. vol. 390, f. 148. Den yngste Kydius har den meget dårlige vane som regel ikke at datere sine breve, også det sidste brev er udateret.

⁶⁷) Ibid. vol. 71, f. 20.

TILLÆG

Johannes Kydius d. æ. til
kansler Christen Friis til Kragerup.

Salzburg 13. april 1621 (n. st.).

Perill^{ris}, inclyte, et generose D^{ne}, D^{ne} gratiose, et
Colend.^{me}

Summum illud dignitatis fastigium, in quo D^{nem} Tuam perill^{rem}, et gratiosam iure optimo collocatam aspicio, nullo negotio me, ab hac scribendi audacia deterrere potuisset; nisi rara comitas, et singularis D^{is} T^æ Perill. benevolentia, qua me immerentem olim Patauij complexa est, et gratia, qua etiamnum meos prosequi solet, tam arcto me gratitudinis uinculo sibi obstrinxissent, ut ingrati hominis notam nunquam effugere potuissem, nisi hoc quali, quali, argumento, debitæ seruitutis meæ obsequium Dⁿⁱ T^æ perill. et grat^{sæ} contestatum reliquissem, quorum omnium et æterna apud me manebit memoria, et constans, perpetuaque Dⁿⁱ t. Perill^{ri} seruiendi uoluntas. Vnum D^{nem} t. perill^{rem} et grat: enixe oro, vt etiam in posterum me, meosque sub suo gratioso patrocinio, secure delitescere permittat, consuetoque auxilio fouere non dedignetur. Ego si par hostimentum, Dⁿⁱ T^æ perill. præstare non potero, pro ut nunquam potero, saltem, pro D.t. felici regimine, et diuturna uita, deum omnipotentem, ardentem precabor. Porro si D^o T^a perill^{ris} existimet, hisce in partibus, quidpiam a me præstarj, efficiue posse, quod ipsius gratiosæ uoluntati gratum, acceptumque esse queat, ad omnem ipsius gratiosum nutum, arrectus stabo; nihilque mihi in uita antiquius erit, quam eidem omnibus diligentæ numeris satisfacere. Neque enim arbitror Dⁿⁱ t. perill^{ri} ingratum fore, si aliquando de harum prouintiarum statu, deque imperij vicissitudine, uariisque bellorum motibus, deque eorundem exitu, D^m T^m perill^m certiozem reddidero, præsertim, cum ea quæ scripturus sum, non ex attellanis

fabulis, neque præficarum cantilenis, sed ex sanctiori, et secretiori magnorum uirorum relatione, sim deprompturus. Si enim quis est in Germania princeps remotior, qui certos, et constantes de omnibus, rumores habet, meus sane Ill^{mus} herus, et princeps est, qui etiam huius rei gratia, non uulgarem auri uim profundere consuevit, neque immerito, cum undique ipsius Principatus, rebellium exercitu circumseptus (!) sit, ipsiusque etiam ferrum, quod aiunt, in igne versetur. Quare si nunc D. tuam perill. aliquantisper a grauioribus negotijs auocem, ipsius erit humanitatis, mihi ueniam dare. Res Cæsaris, occupata Bohemia, reliquisque hæreditarijs prouintijs, in seruitutem redactis, nunc sunt foelices. Ab eo enim tempore, quo versa in seueritatem, nimiâ, et damnosâ clementiâ, adiunctâ quoque eidem pari potentiâ, extrema summaque papauerum capita, more Tarquinij, decutere cæpit, debitus Cæsari timor, honorque haberi cæptus est, paucorumque exemplum et pœna multorum facta sunt metus. In Bohemia Comiti Palatino, post acceptam cladem, nihil reliquum erat, præter duas vrbes Pilsnensem, et Thaborensem ijsque coniunctum districtum. Verum dum comes Mansfeldius, qui hasce reliquias Palatino seruare nitebatur, diuersis in locis opem et subsidium quærit, milites absentiae mora fracti, interea cum Cæsareis super deditioe paciscuntur, iamque re ipsa vrbes deseruere, assignato 20 millium florenorum Rhenensium in quodlibet uexillum, quorum septem erant, stipendio. Itaque Cæsar nunc omnes prouintias possidet, easque necessarijs præsidijs firmat. Quid nunc amplius spei Palatino superesse possit, herele non uideo. Num ad formidabiles Aquilonis regum, uires, manusque respicit? ita uox constans populi: venturos Ser^{mos} Daniæ, et Sueciæ reges in auxilium, et Mauortia signa copiasque Germaniæ campis, contra Cæsarem, illaturos. Porro qui horum regum, toto orbe celebrem rerum omnium experientiam, æquâ, ut par est, lance examinat, longe aliter sentiunt. Quæ enim noxa Cæsaris, quod illius in illos facinus? num non omnium qui-

cunque adhuc regna iure tenent regum, iniuria est, impune regna eripi, et perduellium fiduciam approbari, adiuuari? quod non atrox facinus facile sui exemplum inueniet, si publica regum patientia excipietur? nullius principis tam firmata salus, aut regna sunt, quæ non in apertum discrimen, tam rebellis facti similitudine, ac libertate adduci possunt, si huiusmodi audaciam reges admittunt, et fouent. Conatus fuit Palatinus Turcam contra Cæsareme uocare. sed etiam ille ab huiusmodi facti specie abhorret. Prouintiæ quoque Palatini major pars a Spinola occupata est, alteram nunc partem superiorem Dux Bauarus iussu Cæsaris, ingenti, et delecto milite adoritur, facileque in potestatem suam rediget, nullo resistente. Principes protestantes, qui classicum cecinerunt, vrbesque imperij, qui huic incendio frigidam suffuderunt, nunc Palatini partes deserunt, illorumque oratores, pacem et veniam ab Imperatore Viennæ supplices poscunt; quid vero responsi illis daturus sit Cæsar, cum proximo veredario auide scire desideramus. Itaque quocumque me verto Palatini res accisas planeque desperatas video. Vngaria quoque in pacis consilia inclinat, et Bethleem de amica cum Cæsare ineunda compositione serio tractat. Interea uero ingentes bellorum apparatus tota Germania instruuntur: ipsaque adeo Italia imperatoriam aquilam formidare, diuersisque nunc bellorum motibus commoueri, ac prouocari incipit. Motus omnes bellici facile componi possent, dummodo Cæsar militem Spinolæ imperio excedere iuberet. Omnibus enim Hispanica factio suspecta est, et a libertate Germanica longe aliena. Sed neque hic quidquam timendum, nam Spinolæ potentia certa est, et castigata, neque limites Palatinatus egredietur, nisi ab alijs ultro, et proterue, lacessita. Deus opt. Max. pacem nobis largiatur, uix enim credi potest, quam nobilissimæ hæ prouintiæ, incendijs, rapina, innumera hominum strage fœdata, ac deuastata sint. Nulli sexui parcitum, neque ipsis infantibus, ab vberibus matrum raptis. Illustres matronæ, et virgines, a gregario milite, et

nescio quo obscuro terræ filio, uim et stuprum pati coactæ sunt; totoque hoc belli decursu, plusquam ducenta millia hominum interneconi data res profecto sanguineis, si possibile esset, lacrymis deplorandas, adeo ut uel hoc nomine, a Deo benigniss.^o et iustiss.^o omne auxilium ijs in posterum subtractum iri constanter affirmem, qui huius miserandi spectaculi causam dedere, tamque foedam toti orbi Tragœdiam luserunt. Deus illis clementer ignoscat, nam ex parte iam poenas ab illis repetijt, vana enim imperij imagine delusi, dum ingentem Monarchiæ molem insectantur, instar canis æsopici, vmbras diuerberant, rem amittunt, et pro ostensâ libertate, miserrima seruitute opprimuntur; ut illorum exemplo subditi discant magistratus a Deo ordinati, imperio rite obsequi, et subesse. Ignoscat meæ prolixæ audaciæ D.T.Perill^{ris} et bonæ menti meæ, conceptæque de sua erga me benignitate, optimæ opinioni, quæ hucusque me, non sine D.T. amplissimæ tædio pertraxit, illamque a meis fidelibus obsequijs, et seruitijs foueri, aliquo continuo quæso patiatur. Deus D.T. Amplis. diu-tissime, patriæ nostræ vnicum ornamentum, et præsidium potenter conseruet, cui me meaque omnia dico, et deuoueo. Salisburgi XIII Ap. 1621. D.T^æ perill. Amp. et Gratio.

Deditiss.^s seruus
Joan.Georg. Kydius SS.The. et I.V.Dr.
Ill^mi princ. Salisb. Consiliar. et
Consistorialis.

(RA Danske Kanc. Indlæg til registre og tegnelser).

Nogle bidrag til Generalkirkeinspektionskollegiets historie.

Af Erik Reitzel-Nielsen.

I.

I den kirkehistoriske litteratur har Generalkirkeinspektionskollegiet i overvejende grad været genstand for en negativ vurdering.

Der har således været talt om dets »Cabale og Herskesyge, som . . . gjorde det med Rette forhad¹»; det har været hævdet, at det administrerede sin myndighed »på en vilkårlig måde², og at det ofte var »partisk i sine afgørelser³, ja man har endog talt om dets »Uredelighed« og »Luskeri⁴.

Kollegiets stort set velbevarede arkiv indeholder intet, der kan begrunde disse påstande.

Tværtimod afgiver hvert aktstykke — ikke mindst kollegiets kopibøger — vidnesbyrd om en forbløffende klog, smidig og hurtig administration og en tolerance og medmenneskelig forståelse, der i samtiden ellers ikke var så almindelig, og som synes større end den, Danske Kancelli på samme tid udviste — for ikke at tale om landemoderne og provsteretternes praksis⁵. Akterne vidner om omtanke og betænksomhed, en sjælden upartiskhed og frem

---

¹) Jens Møller i Theologisk Bibliothek V (1813). 148 (noten).

²) L. Koch, Kong Christian den Siettes Historie (1886). 147.

³) Johannes Pedersen i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie V (1931). 174.

⁴) K. L. Aastrup i Tidehverv IX (1935). 67.

⁵) Se f. eks. kollegiets skr. 12/11 1739 (om kapellanen Niels Guldberg), 11/8 og 24/11 1740 (om kapellanen J. W. Smidt) og 22/9 1740 (om bonden Hans Nielsen).

for alt om en redelig vilje til i enhver sag at nå frem til det rette resultat.

Det har været hævdet, at kollegiet skulde have »insulteret« biskopperne og tiltalt dem som »deres Dependenter og Subalterne«⁶, men disse påstande har intet grundlag i den virkelighedens verden, som brevkopierne udgør. Underskriften i breve til biskopperne lød iøvrigt: »Vi forblive med Consideration Eders Høyærværdigheds tjenstberedvilligste Tienere«, og det var ialtfald ikke formlen for en overordnet myndigheds underskrift til »Subalterne«. Iøvrigt er det forfriskende at se, at kollegiets breve er holdt i en dengang ellers ikke almindelig stil. Det er ikke et stift, tørt og knudret kancellisprog med knappe befalinger og ikke motive-rede resolutioner, man møder i kopibøgerne. Brevene er ofte meget livfulde og malende, der kan være både flugt og farve over stilen, undertiden endda isprængt en godmodig ironi, og det selv i de allerunderdanigste forestillinger, som kollegiet »i allerdybeste Soumission« indgav til monarken⁷ — men altid i en tiltalende og urban form, der ikke virker som tomme fraser.

Den omtalte negative vurdering af Generalkirkeinspektionskollegiet kan ikke være grundet på studier i kollegiets arkiv, og den støttes heller ikke af vidnesbyrd fra den tid, kollegiet eksisterede⁸ eller fra de nærmest påfølgende år. Ganske vist har Helveg hævdet, at enkelte biskopper var misfornøjet med kollegiets oprettelse, og han nævner blandt »de Uvillige« Fyns biskop, Chr. Ramus, hvis svar (18/1 1738) på kollegiets første henvendelse til biskopperne efter

⁶) Theologisk Bibliothek V (1813). 151.

⁷) Se f. eks. kollegiets indstilling 31/1 1743 (om præsten Frederik Høyer).

⁸) Kollegiet oprettedes ved patent af 1/10 1737 og ophævedes ved reskr. 28/10 1791. Ved kabinetsordre 11/8 1771 mistede det (ligesom Missionskollegiet) sin ret til direkte at indgive forestillinger til kongen og ophørte derved med at være et egentlig regeringskollegium. Det havde dog allerede da i flere år ført en skyggetilværelse.

hans mening »egentlig kun var en Spydighed.«⁹ Denne opfattelse, der senere er gentaget af andre¹⁰, er urigtig. Kollegiets arkiv viser, at der har været et godt og gnidningsfrit samarbejde mellem kollegiet og biskop Ramus, og det er næppe for stærkt at karakterisere Helvegs kortfattede referat af Ramus lange og særdeles positive svarskrivelse som en forvanskning. Også med de øvrige bisper var der et tilfredsstillende samarbejde¹¹, og forholdet til andre regeringskollegier, f. eks. Danske Kancelli, og til det teologiske fakultet, der flere gange blev rådspurgt i teologiske spørgsmål, synes efter de bevarede arkivalier at dømme at have været godt.

At der ikke fra samtiden er bevaret noget udtryk for kritik af eller misfornøjelse med kollegiet siger naturligvis ikke så meget, da adgangen til frit at ytre sig om regeringsforanstaltninger var begrænset under enevælden. Mere afgørende er det vel, at en præst har sendt kollegiet nogle på latin affattede vers, hvori han har »villet vise General Kirke Inspectionen sin Taknemmelighed, fordi Vi ved den indkomne navnløse haarde Angivelse mod den heele norske Geistlighed har med Eftertryk antaget Os Geistlighedens Sag for hans kongel: Majestæt«¹², og at præsten Henrich Ussing i sit store værk »Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater« II (1786), der udkom, mens kollegiet endnu bestod, gav udtryk for principiel tilslutning til ideen om

---

⁹) L. N. Helveg, *Den danske Kirkes Historie efter Reformationen* II (1883). 61.

¹⁰) Bjørn Kornerup i *Dansk biogr. Leks. XIX* (1940). 93.

¹¹) Viborgbispens Andreas Wøldike, der vel ikke var uvillig stemt overfor kollegiet, var dog meget forsømmelig med at svare på kollegiets breve og med at indsende visitatsberetninger, se kollegiets skr. 16/3 1747 til Wøldike, hvilket vist skyldtes manglende koncentrationsevne, jf. F. Elle Jensen, *Pietismen i Jylland* (1944). 100. Om Wøldikes efterladenhed se også kollegiets skr. 6/2 og 24/4 1749 til ham (om præsten Peter Nørholm).

¹²) Kollegiets skr. 24/1 1743 til kongen, der til erklæring havde tilstillet kollegiet en anonym klage over den norske gejstlighed.

kollegiets oprettelse og endda ønskede, at dets myndighedsområde måtte blive udvidet. Her nævnes ingen af de klager, der senere rejstes mod kollegiet. At kollegiet i samtiden ikke har været så »forhadet«, som det senere er påstået¹³, modsiges måske tydeligst af den kendsgerning, at det formelig blev bestormet med henvendelser såvel fra gejstligheden — fra biskopper og ned til degne og skoleholdere — som fra verdslige og derfor så sig nødsaget til ved skr. 21/11 1742 til samtlige biskopper at søge at dæmme op for denne flod af memorialer, ansøgninger og klager¹⁴.

Der kan næppe herske nogen tvivl om, at den ugunstige dom over kollegiet udelukkende eller ialtfald i aldeles overvejende grad bygger på det mystiske aktstykke, der kaldes »Biskop Herslebs Indberetning om Kirke-Inspektions Collegium«, og som Jens Møller offentliggjorde i Theologisk Bibliothek V (1813). 146 ff.

Dette aktstykke er udateret, men efter indre kriterier må det henføres til året 1747¹⁵. Det er ikke skrevet med Herslebs hånd, og det er uunderskrevet¹⁶, men efter sit hele indhold fremtræder det klart som en henvendelse fra Peder Hersleb til kongen (Frederik V) med indstilling om, at Generalkirkeinspektionskollegiet enten ophæves, da »det gandske kunde uden Skade undværes«, eller dog omorganiseres.

Det tør vist anses for udelukket, at dette aktstykke er indsendt til kongen. Ganske vist angives dokumentet at være fundet i Danske Kancelli¹⁷, men dels findes der ingen resolution eller andet skriftligt til oplysning om indstillingens videre skæbne, dels og navnlig indeholder akt-

¹³) Jens Møller i Theologisk Bibliothek V (1813). 148 (noten).

¹⁴) J. Wandall, Samling af kongelige Forordninger ang. Geistligheden i Danmark II (1784). 181 f.

¹⁵) Jens Møller i Theologisk Bibliothek V (1813). 147 (noten) og 181.

¹⁶) Det er således urigtigt, når L. Koch (Kirkehist. Saml. 4. rk. I (1889—91). 297 (noten)) anfører, at skrivelsen er underskrevet.

¹⁷) Dokumentet findes nu i RA. Danske Kancelli. Henlagte sager 1746—66. D 113.

stykket så ubeherskede angreb på en lang række personer, at man må gå ud fra, at Sjællands biskop ialtfald ikke i denne form kan have henvendt sig til kongen.

De i aktstykket indeholdte angreb er af en sådan voldsomhed, at man har rejst det spørgsmål, om det overhovedet er Hersleb, der er forfatteren. Havde man undersøgt, hvorvidt det i aktstykket anførte var i overensstemmelse med de faktiske forhold, vilde man antagelig i endnu højere grad have næret en sådan tvivl. Næsten alle faktiske forhold er nemlig urigtigt oplyst, og det er næppe gørligt at undskylde eller bortforklare *alle* fejl som fejlhuskninger, erindringsforskydninger o. l. fra Herslebs side.

Jens Møller antog, at Hersleb var forfatteren, og at skrivelsen var indsendt til kongen¹⁸. Helveg mente, at skrivelsen vel var affattet af Hersleb — den er »affattet i den Hersleb egne, sarkastisk bidende Tone« — men ytrede tvivl om, hvorvidt den nogensinde var kommet kongen i hænde¹⁹, hvortil L. Koch udtalte, at »der er ingen grund til med Helveg at tvivle om, at Herslebs skrivelse er indgivet til kongen«, i hvilken forbindelse han oplyser, at skrivelsen er skrevet med en hånd, hvormed Herslebs embedsskrivelser oftere er skrevet, og at skrivelsen er underskrevet²⁰. Dette sidste er dog urigtigt; skrivelsen er som nævnt uunderskrevet. Også H. F. Rørdam antager, at Hersleb har skrevet skrivelsen, og at den er indsendt for at få kollegiets virksomhed standset²¹, og samme standpunkt indtages af bl. a. Hans Jensen²², Bjørn Kornerup²³ og P. G. Lindhardt²⁴. Johannes Pedersen fremhæver, at det lyder utro-

¹⁸) Theologisk Bibliothek V (1813). 148 f. (noten).

¹⁹) L. N. Helveg anf. værk. II. 126 f.

²⁰) Kirkehist. Saml. 4. rk. I (1889—91). 297 noten.

²¹) Kirkeleksikon for Norden II (1904). 897.

²²) Hans Jensen, Dansk-norsk Vekselpaavirkning i det 18. Aarhundrede (1936). 94.

²³) Dansk biogr. Leks. X (1936). 171.

²⁴) P. G. Lindhardt, Peder Hersleb I (1939). 27.

ligt, at Sjællands biskop i en skrivelse til den nye konge skulde give sin vrede så ubeherskede udtryk og spørger: »Tyder ikke baade indholdet og den manglende forfatter- og tidsangivelse paa, at det er et falskneri?«²⁵ Herpå giver Troels G. Jørgensen det svar, at man vist kun kan gå med til at sige, at det burde være utroligt, at Sjællands biskop udtalte sig således, men at skrivelsen sikkert er »en god prøve på en rullende dommedagsprædiken fra de biskoppe- lige læber«, og at det er et åbent spørgsmål, »om Hersleb i 1747 sendte sine udgydelser ind til kongen eller lod dem være et knips i lommen.«²⁶

Om skrivelsen er et falsum eller ikke, og om den over- hovedet — i denne eller en anden form — er indgivet til kongen er imidlertid i denne forbindelse uden betydning, omend man på grund af de mange urigtigheder, hvoraf flere synes at måtte være fremsat mod bedre vidende, af hensyn til Herslebs eftermæle kunde ønske, at han ikke var forfatteren²⁷. Hvad der i denne sammenhæng er af interesse er alene den vægt, dette aktstykke har fået for den senere tids bedømmelse af Generalkirkeinspektionskolle- giet, idet man temmelig kritikløst har bygget på dets ensidige og, som det skal påvises, oftest urigtige oplys- ninger. Således skriver Helveg i sin kirkehistorie, at »de enkelte Kjendsgjæringer, Biskoppen paaberaabte sig, vistnok ere paalidelige og troværdige«²⁸, L. Koch mener, at Hersleb »havde ret i, at kirkeinspektionen var i det ganske land decrediteret«²⁹, og Johannes Pedersen anfører, at ind-

²⁵) Johs. Pedersen anf. st. 176.

²⁶) Troels G. Jørgensen, Andreas Hojer (1961). 226.

²⁷) Jf. P. G. Lindhardt anf. værk I. 27, hvor om aktstykket siges, at »man må alligevel beklage, at dette har stået så temmelig alene i lange tider og derved bestemt opfattelsen af Hersleb; for vel giver det en vigtig side af hans karakter, men taget isoleret kan det ikke undgå at give et forkert indtryk.«

²⁸) L. N. Helveg anf. værk II. 126.

²⁹) Kirkehist. Saml. 4. rk. I (1889—91). 297.

holdet synes »nøje at gengive biskop Herslebs bedømmelse af kirkeinspektionen«³⁰.

Af hensyn til den afgørende betydning, som dette aktstykke har haft for eftertidens vurdering af kollegiet, dets enkelte medlemmer og de i indberetningen iøvrigt omtalte personer og forhold³¹, og da de fleste af de heri indeholdte urigtigheder stadig gentages selv i de nyeste fremstillinger, er det næppe overflødigt udførligere at omtale indberetningens indhold og herunder påvise — hvad ikke tidligere ses at have været gjort — at praktisk talt intet af det deri indeholdte er i overensstemmelse med kendsgerningerne, således som disse lader sig dokumentere gennem de bevarede arkivalier. Først efter en sådan påvisning vil det være muligt at nå frem til en rigtigere vurdering af kollegiet og dets betydning for dansk kirkeliv i det 18. århundrede.

II.

1°. Den Herslebske indberetning indledes med nogle voldsomme udfald mod hofpræst Bluhme og med den påstand, at formålet med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet skulde være at sikre det pietistiske parti embedsbesættelserne udenom Danske Kancelli, da dets leder, gehejmeråd Iver Rosenkrantz, »ei var dem favorabel.«

Hverken påstanden — der genfindes i nyere fremstillinger³² — eller den givne begrundelse kan holde for en nærmere prøvelse.

For det første var der under det enevældige styre naturligvis intet til hinder for, at kongen — således som han faktisk flere gange gjorde — til biskop udnævnte, hvem

³⁰) Johs. Pedersen anf. st. 176.

³¹) Johs. Pedersen anf. st. 175 fremhæver, at Herslebs »vulkanske udbrud . . . har haft afgørende betydning for eftertidens bedømmelse af kirkestyret og kirkeliv i disse aar.«

³²) Se f. eks. L. Koch anf. værk. 196.

han ønskede. Hersleb blev f. eks. udnævnt til biskop i Akershus stift (1731) og senere til Sjællands biskop (1737) udelukkende på kongens initiativ³³. Var kongen pietistisk sindet, stod det ham frit for at udnævne pietister til biskopper, og det var helt overflødigt hertil at oprette et specielt regeringskollegium. Efter kongeloven (1660) og Danske Lov (1683) havde kongen »eene Høyeste Magt over ald Clereciet, fra den Høyeste til den Laveste, at beskikke og anordne ald Kirke og Gudstieniste, Moder, Sammenkomst og Forsamlinger om Religions-Sager efter Guds Ord og den Augsburgiske Confession, naar hand det raadeligt eragter, at byde og forbyde.«

For det andet er den begrundelse, der skal bære påstanden: at Iver Rosenkrantz var imod pietisterne, ikke holdbar. Da Generalkirkeinspektionskollegiet 1737 blev oprettet, var Rosenkrantz nemlig allerede (1/6 1735) fratrædt som oversekretær i Danske Kancelli, hvor han afløstes af gehejmekonferensråd J. L. Holstein, der blev præses i Generalkirkeinspektionskollegiet. Rosenkrantz havde ganske vist fortsat sæde i konseilet, men var her uden indflydelse og da ganske særligt i kirkelige sager³⁴. Hensynet til Danske Kancellis chef kan altså ikke motivere kollegiets oprettelse. Snarere kunde man vel sige, at når kongens højtbetroede mand, den pietistisk sindede Holstein, var blevet oversekretær, var der mindre grund til oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet, ialtfald hvis dettes formål skulde være det påståede.

For det tredie: Skulde kollegiets hovedformål bestå deri at sikre pietistisk sindede præster embederne, havde det dog været nærliggende, om patentet om kollegiets oprettelse af 1/10 1737 eller ialtfald den for kollegiet udfærdigede

³³) Jf. Christian VI's brev 9/10 1737 til J. L. Holstein (H. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier II* (1896). 297).

³⁴) Edv. Holm, *Danmark-Norges Historie 1770—1814 II* (1894). 637, C. O. Bøggild Andersen i *Dansk biogr. Leks. XX* (1941). 96.

instruks af 15/11 1737³⁵ indrømmede kollegiet en indstillingsret eller blot en adgang til at erklære sig ved besættelsen af ledige gejstlige embeder. Men dette var — bortset fra bestemmelsen i instruksens § 8 om oprettelse af »seminarier« (o: fortegnelse over egnede kandidater til præsteembeder), hvorefter nærmere nedenfor — ikke tilfældet. Embedsbesættelserne henhørte fortsat under Danske Kancelli, og når kollegiet fra gejstlige modtog ansøgninger om ansættelse i gejstlige embeder eller befordring til andre kald, har det altid vist disse sager fra sig og henvist ansøgeren til herom at henvende sig til Danske Kancelli³⁶.

Hersleb kommer iøvrigt for skade at modsige sig selv, hvilket kendeligt svækker vægten af hans påstand. Han fremhæver nemlig senere i sin indberetning i en anden sammenhæng »de faa Leiligheder, naar Hs. kgl. Majestæt, dog sielden, har befalet Gen. Kirke-Inspectionen at gjøre Forslag til visse betydelige Stationer«³⁷. Det citerede, der iøvrigt er overensstemmende med de faktiske forhold, tyder ikke på, at formålet med kollegiets oprettelse skulde være det af Hersleb påståede.

2°. Dernæst hedder det i Herslebs indberetning:

»Inventor til dette [o: Generalkirkeinspektionskollegiet] var sal: Etatsraad Høyer, en klog og skarpsindig, derhos meget farlig og entreprenant Mand, som havde meget at sige hos Hans Excellence Hr. Geheimeraad v. Holstein, hvis Informator han har været, og denne var Hr. Bluhmes

³⁵) Patentet af 1/10 1737 er trykt i Kong Christian den Siettes Aller-naadigste Forordninger og Aabne Breve 1737—1738 (1739). 95 ff. (et resumé i Fogtmans reskriptsamling). Instruks af 15/11 1737 er trykt H. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier IV (1902). 222 ff. (et udførligt referat i Troels G. Jørgensen anf. værk. 218 ff.). I L. N. Helwegs anf. værk er patentet urigtigt omtalt som instruks; L. Koch anf. værk og John Hansen, Hans Adolf Brorson og hans Brødre (1894). 116 anfører urigtigt, at instruks er af 1/10 1737.

³⁶) Se f. eks. kollegiets skr. 23/4 1740, 13/8 1740, 17/8 1741, 9/6 1742, 14/11 1743 og 1/7 1743 samt forhandlingerne i kollegiets møde 18/8 1740.

³⁷) Theologisk Bibliothek V (1813). 160.

Fætter og nære Blodsforvandre, og gjorde i alle Ting eet med ham. Denne Etatsraad Høyer havde desuden et particulier Had til Bisperne og de Geistlige, fordi de havde været imod ham for det Skrift: de nuptiis propinqvorum, og for hans danske Historie, hvor Nationen meente sig at være fornærmet.«

Det citerede rummer næsten kun urigtigheder, og de gentages lige så trofast som ukritisk i alle senere fremstillinger. At Andreas Hojer skulde være en fætter til hofpræst Bluhme anføres bl. a. af Helveg³⁸, Edv. Holm³⁹, og Johannes Pedersen⁴⁰; at det skulde være Hojer, der have undfanget ideen til kollegiets oprettelse, repeteres af Helveg⁴¹, L. Koch⁴², John Hansen⁴³, H. F. Rørdam⁴⁴, Johs. Pedersen⁴⁵ og R. Paulli⁴⁶, medens Edv. Holm⁴⁷ kun finder det »ret sandsynligt.« Og at Hojer skulde have været informator for J. L. Holstein anføres endnu af Johs. Pedersen⁴⁸.

Herslebs her citerede udtalelser vidner klart om en animositet imod Hojer. Det bør da måske nævnes, at der allerede inden kollegiets oprettelse vist var opstået et modsætningsforhold mellem Hersleb og Hojer. P. G. Lindhardt har fremdraget en brevvæksling mellem dem fra 1735—36⁴⁹ angående spørgsmålet om, hvorvidt Hersleb var berettiget til at fradrage et beløb i afgiften til Missionskollegiet, hvoraf Hojer var medlem. Hersleb måtte bøje sig, men

³⁸) L. N. Helveg anf. værk. II. 58.

³⁹) Edv. Holm anf. værk II. 630.

⁴⁰) Johs. Pedersen anf. st. 172.

⁴¹) L. N. Helveg anf. værk II. 58.

⁴²) L. Koch anf. værk. 199.

⁴³) John Hansen anf. værk. 116.

⁴⁴) H. Rørdam, Historiske Samlinger og Studier IV (1902). 235 og i Kirkeleksikon for Norden II (1904). 897.

⁴⁵) Johs. Pedersen anf. st. 172.

⁴⁶) Dansk biogr. Leks. X (1936). 326.

⁴⁷) Edv. Holm anf. værk II. 636.

⁴⁸) Johs. Pedersen anf. st. 172.

⁴⁹) P. G. Lindhardt anf. værk I. 199 f.

striden blev ført med »en sådan bitterhed og fra Hojers side med en drillende stikken til Herslebs ømme punkt: hans pengekerlighed, at man her har en forklaring på modsætningsforholdet mellem Hersleb som Sjællands biskop og kirkekollegiets pietistklike; det var ikke et sagligt, men et personligt modsætningsforhold.«⁵⁰

Og lad os så efterprøve, led for led, Herslebs oplysninger:

(a) Til spørgsmålet om, hvem der kan antages at have fået ideen til kollegiets oprettelse, kunde Hersleb nu for det første ikke have nogen primær viden. Da de meget hemmelige forhandlinger⁵¹ om kollegiets dannelse fandt sted og endnu, da kollegiet 1/10 1737 blev oprettet, sad han som biskop i Akershus stift. Det er ejendommeligt, at så mange forskere har tillagt hans udsagn afgørende vægt, navnlig da det ikke ses at kunne støttes på noget andet end hans ikke dokumenterede påstand.

I de bevarede arkivalier findes intet holdepunkt for, at det skulde være Andreas Hojer, der har fremsat planen til kollegiets oprettelse, og der foreligger flere omstændigheder, der med styrke synes at tale imod denne antagelse.

De første aktstykker, der foreligger om kollegiet, hidrører alle fra J. L. Holsteins hånd. Det første daterede er et »Entwurff was in einem General geistlich collegio können vorgenommen und besorget werden«⁵², bestående af 18 punkter og dateret og underskrevet: Kopenhagen d 14 Mart. 1737 Allerunterthanigst J. L. Holstein. I venstre margin er — med en anden hånd — på tysk skrevet approberende resolutioner.

⁵⁰) Troels G. Jørgensen anf. værk. 223 fremdrager også denne brevveksling og nævner, at »det er således muligt, at der på forhånd har været nogen misstemning mellem de to mænd.«

⁵¹) Jf. Christian VI's brev 29/9 1737 til J. L. Holstein (H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 295).

⁵²) Ledreborg 380, 2° (Kgl. Bibl.), jf. Troels G. Jørgensen anf. værk. 221 f.

Dernæst foreligger, ligeledes med J. L. Holsteins hånd, en indstilling, dateret og underskrevet: Kiøbenhavn d 20. Juni 1737 Allerunderdanigst J. L. Holstein⁵³, angående »Membra Collegii«, »Nomen Collegii«, »Locus sess: coll:« og »Expensæ«. Også her er i marginen med anden hånd, men på dansk, tilskrevet resolutioner⁵⁴.

Der foreligger endnu et udkast. Dette, der vistnok også er skrevet med Holsteins hånd, er udateret, men er formentlig ældre end det førnævnte Entwurff af 14/3 1737. Det er betitlet: »Kurzer Entwurf dererjenigen Sachen welche in dem neuen geistlichen Collegio können vorgenommen werden, und wornach alszdenn leicht die instruction für gemeldetes collegio mutatis mutandis allerunterthänigst kan entworfen werden.«⁵⁵ Ganske kort er udkastet nu ikke; det består af 33 artikler, af den 34. findes kun overskriften. Udkastet er altså ufuldent, og det indeholder en del rettelser med samme hånd.

Christian VI omtaler i et br. 14/5 1737 til J. L. Holstein kollegiet: »Das geistliche Collegium währe guht alle solche Sachen zu untersuchen, und daheer nöthig bald daran zu gedenken, dass es zum Stande komt«⁵⁶. Det er antagelig kongens ønske om »bald daran zu gedenken«, der har bevirket, at Hojer, formentlig på Holsteins foranledning, udarbejdede instruksen for kollegiet. Hojers udkast⁵⁷ er udateret, men må være udarbejdet kort før 6/6 1737, da Christian VI sendte det til erklæring hos oversekretæren i Tyske Kancelli, medlem af konseilet Joachim Sigismund lensgreve

---

⁵³) Ledreborg 380, 2°.

⁵⁴) Det er dette aktstykke, Christian VI omtaler i sit brev 21/6 1737 til J. L. Holstein, se H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 278.

⁵⁵) Ledreborg 380, 2°.

⁵⁶) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 275.

⁵⁷) RA. Danske Kancelli A nr. 91. Indlæg til instruktionsprotokol 15/11 1737.

Schulin⁵⁸. I skr. 17/6 1737 til Holstein approberer kongen (bortset fra §§ 4 og 17) Hojers udkast⁵⁹.

I Christian VI's breve til J. L. Holstein er Hojers navn ret hyppigt nævnt, men aldrig i forbindelse med forarbejderne til Generalkirkeinspektionskollegiet, selv ikke da kongen godkender Hojers udkast til instruks.

Hvad kan nu udledes af dette?

Først det negative: Der er ikke bevaret noget aktstykke, der godtgør eller blot sandsynliggør, at det var Hojer, der var ophavsmand til kollegiet. At han på grundlag af Holsteins plan af 14/3 1737 har udarbejdet instruksens viser jo intet, bl. a. fordi dette var en opgave, som det allerede i hans egenskab af generalprokurør påhvilede ham at udføre⁶⁰.

Dernæst det positive: Der foreligger tre aktstykker om kollegiet, skrevne af J. L. Holstein, hvorfor det vel vilde være mere nærliggende at antage, at det var ham, der var kirkeligt interesseret, der var »Inventor«.

Endelig kan der anføres grunde, der gør det mindre sandsynligt, at planen om Generalkirkeinspektionskollegiet skulde være udkastet af Hojer.

Hojer var på denne tid så bebyrdet med offentlige og tildels meget krævende hverv, at det er lidet troligt, at han skulde ønske sin arbejdsbyrde yderligere øget og tilmed med et ulønnet hverv⁶¹. Han var — for blot at nævne de vigtigste af hans hverv på denne tid — fra 1734 professor juris, medlem af konsistorium, og 1737—38 var han universitetets rektor; han havde lige fået gennemført fdg. 10/2 1736 om indførelse af juridisk eksamen ved Køben-

⁵⁸) Mnemosyne III (1832). Anhang. cxvii (brev nr. 73).

⁵⁹) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 278.

⁶⁰) Troels G. Jørgensen anf. værk. 221.

⁶¹) Medlemmerne af Generalkirkeinspektionskollegiet fik ingen løn, jf. instruksens § 21 in fine, hvor det siges, at medlemmerne lader sig nøje med at finde »Frugten af Eders Arbejde hisset i Evigheden.«

havns universitet⁶² og var travlt optaget af at opbygge en dansk juriststand og holdt derfor forelæsninger over de fleste af retssystemets dele⁶³. Han var videre (fra 1734) medlem af Missionskollegiet og af direktionen for Vajsenhuset, 1735 tillige af kommissionen vedr. et ordnet almueskolevæsen, s. å. tillige assessor i Højesteret⁶⁴, senere s. å. medlem af edskommissionen, 1736 tillige generalprokurør⁶⁵ og derved medlem af Danske Kancelli, s. å. medlem af medicinalkommissionen, 1737 medlem af kommissionen vedr. det lærde skolevæsen og af kommissionen til undersøgelse af landstingenes vedtægter. Det meget store arbejde, Hojer fik som medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet, nødvendiggjorde da også, at han måtte søge nogen lettelse i sin virksomhed i Missionskollegiet og i Vajsenhusets bestyrelse, hvilket bevilgedes ved reskript 14/2 1738, da kancelliråd Johannes Finckenhagen beskikkedes til at gå ham »flittigt til Haande«⁶⁶.

Som et indicium for Hojers faderskab har været henvist til, at kongen anså hans deltagelse for så vigtig, at han udsatte oprettelsen i længere tid på grund af Hojers fravær fra hovedstaden i sommeren 1737⁶⁷. Dette viser dog intet. Af Christian VI's brev 26/6 1737 til Holstein⁶⁸ fremgår, at det ikke kun var Hojers bortrejse, men også J. W. Schrøders fraværelse, der motiverede udsættelsen. Desuden var

--- --
⁶²) Troels G. Jørgensen anf. værk. 150 ff., Poul Johs. Jørgensen i Festskrift i Anledning af 200 Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen (1936). 95 ff., Frantz Dahl sst. 123 f., Kai Fr. Hammerich sst. 286, H. Hjorth-Nielsen sst. 334.

⁶³) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier IV (1902). 146 ff., Troels G. Jørgensen anf. værk. 260.

⁶⁴) Om omfanget af Hojers arbejde i Højesteret se Troels G. Jørgensen anf. værk. 173 f.

⁶⁵) A. S. Ørsted, Af mit Livs og min Tids Historie IV (1857). 171, Troels G. Jørgensen, anf. værk. 173 f.

⁶⁶) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier IV (1902). 245.

⁶⁷) Sst. 220.

⁶⁸) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 280.

det vel allerede da bestemt, at Hojer som den mest forretningsvante indenfor kollegiet skulde fungere som sekretær⁶⁹ og altså trække det tungeste læs, idet han skulde gennemgå og gøre uddrag af alle indkomne sager, referere dem og lægge dem til rette for kollegiets øvrige medlemmer, koncipere forestillinger m. v., hvorfor det var naturligt at vente med oprettelsen, indtil han vendte tilbage.

Endelig skal det nævnes, at der ikke iøvrigt fra samtiden foreligger vidnesbyrd om, at det skulde være Hojer, der var »Inventor« til kollegiet⁷⁰.

Sammenfattende kan det da vist om dette punkt siges, at det Herslebske postulat om, at Hojer skulde være »Inventor til dette« ikke er rigtigt. Påstanden bygger ikke på nogen førstehåndsviden og er ikke nærmere begrundet; den lader sig ikke dokumentere, og der kan anføres flere grunde, der med vægt taler mod dens sandsynlighed.

(b) Det anføres i Herslebs indberetning, at Hojer har været informator for J. L. Holstein.

Dette er urigtigt. J. W. Schrøder⁷¹, der også var medlem af kollegiet, havde (indtil 1711) været lærer for J. L. Holstein. Derimod havde Hojer (1713—19) været lærer for Holsteins to yngre brødre: Christian Frederik Holstein og Carl Holstein⁷².

⁶⁹) H. Rordam, *Hist. Samlinger og Studier IV* (1902). 235. I Königl. Dänisches Hof- und Staats-Calender 1739, hvori kollegiets medlemmer er opført, står udfor Hojers navn: zugleich Secretarius in diesem Collegio.

⁷⁰) H. Ussing, *Kirkeforfatningen i de danske Stater II* (1786) synes at antage, at det er Christian VI, der har udkastet planen om kollegiets oprettelse.

⁷¹) Konferensråd Johan Wilhelm Schrøder; han havde til 1721 været lærer for kongen, blev s. å. medlem af Missionskollegiet og direktør for Vajsenhuset og var vist den, der foranledigede, at kongen udstedte fdg. 13/1 1736 om konfirmationen. 1733 var han medlem af kommissionen til at påkende de ortodokse præsters klager over pietisterne og 1736 medlem af kommissionen til forbedring af almueskolevæsenet.

⁷²) Christian Frederik Holstein (1699—1722) døde ung som kammerjunker hos kronprinsen; Carl Holstein (1700—63) blev senere ambassadør, oversekretær for søetaten og præses i Admiralitetskollegiet.

(c) Hersleb skriver, at Hojer var »Hr. Bluhmes Fætter og nære Blodsforvandte«; det er ingen skrivfejl, for senere i indberetningen tales om etatsråd Hojer og »hans Fætter Bluhme«.

Også dette er urigtigt, selvom man — som man jo gjorde det i datiden — vil strække fætterbegrebet videre end til kun at omfatte søskendebørn. Det forekommer næsten uantageligt, at Hersleb ikke skulde være bedre informeret om sin modstander Bluhmes nærmeste familieforhold. I sin i 1961 udsendte biografi af Andreas Hojer oplyser den tidligere højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen, at han har ladet fhv. landsarkivar Frode Gribswad foretage en genealogisk undersøgelse for at konstatere, om der overhovedet var noget slægtskab mellem Bluhme og Hojer⁷³. Undersøgelsen gav til resultat, at der ikke kunde påvises nogen fælles ane, således at der altså intet blodsfællesskab var mellem Hojer og Bluhme, uagtet de opstigende linjer fra dem (bortset fra Bluhmes fader, der var tysk⁷⁴) i 1., 2. og 3. led og på enkelte af de 16 aner i 4. led nær har kunnet kontrolleres fuldstændigt.

(d) Videre skriver Hersleb, at Hojer »gjorde i alle Ting eet med« Bluhme. I den givne sammenhæng, umiddelbart efter at det er sagt, at Bluhme var Hojers fætter og nære blodsforvandte, kan dette kun betyde, at Hojer af usaglige grunde, nemlig alene på grund af slægtskabet, støttede Bluhme. Og i denne forstand er sætningen urigtig.

At Hojer ikke var en nikkedukke, der blot erklærede sig enig med Bluhme (der voterede før Hojer), fremgår nu også af Herslebs egen indberetning. Da han i slutningen af denne skildrer kollegiets senere, ret begivenhedsløse historie, fremhæver han som modsætning hertil den tid, da Hojer var medlem: »Men tilforn have vi været Mænd, som kunde gjøre noget, især i sal. Etatsraad Høyers Tid, som vidste at give enhver Ting sin rette Tour og sætte den i Skik«.

⁷³) Troels G. Jørgensen anf. værk. 224 noten.

⁷⁴) Rektor Christopher Bluhme stammede fra Mark Brandenburg.

Denne ytring er uførligelig med påstanden om, at Hojer blindt fulgte Bluhme; dette kunde ialtfald efter Herslebs opfattelse ikke siges at være at »give enhver Ting sin rette Tour«.

Hojer og Bluhme har vel om de allerfleste spørgsmål været enige. De havde vist begge samme grundindstilling. Men når dette er sagt, må det tilføjes: Også de øvrige medlemmer af kollegiet var enige. Skal man dømme efter kollegiets »Første Hoved-Protocoll 1737—42« var alle medlemmer i de 2 år, Hojer var medlem, enige om praktisk talt alle spørgsmål. Der var således ikke tale om, at Hojer og Bluhme stod enigt sammen om én opfattelse, medens kollegiets øvrige medlemmer havde en anden opfattelse. Hersleb kunde for så vidt lige så godt have skrevet, at Hojer altid fulgte Matthias Hviid, der var førstevoterende⁷⁵.

Når kollegiet blev hørt over en embedsbesættelse, kunde det ske, at hvert medlem afgav sin begrundede indstilling. Det var således tilfældet, da kongen ønskede forslag til besættelsen af det vakante embede som provst i Christiania. Og her var Bluhme og Hojer ikke enige, som det fremgår af kollegiets indstilling 16/6 1739 til kongen, medens derimod Hojer og Hersleb på et væsentligt punkt var af samme opfattelse. Det eneste tilfælde, hvor vi fra denne periode har mulighed for at finde særvota, viser altså, at Herslebs påstand ikke er holdbar.

(e) Grundløs er også Herslebs påstand om, at Hojer skulde nære »et particulier Had til Bisperne og de Geistlige, fordi de havde været ham imod for det Skrift: de nuptiis propinqvorum og for hans danske Historie, hvor Nationen meente sig at være fornærmet«.

⁷⁵) Det er misvisende, når det hos L. N. Helveg anf. værk II. 59 hedder, at »A. Højer var gjerne den, der talte først, og til ham sluttede sig . . . Bluhme og . . . Hviid.« Der voteredes, som det fremgår af kollegiets arkiv, i følgende orden: Hviid, Bluhme, Hojer, (Schrøder), Hersleb og Holstein.

Om Hojers skrift fra 1719 om ægteskab mellem nærbeslægtede (*De nuptiis propinqvorum jure divine non prohibiti*), hvori han hævdede et juridisk uangribeligt standpunkt, der faldt de ældre ortodokse teologer for brystet, fordi de ganske misforstod skriftet, må henvises til den udførlige fremstilling i Troels G. Jørgensens anf. værk s. 38 ff. Her må det være tilstrækkeligt at nævne, dels at der ikke i kollegiets arkiv findes noget aktstykke, der kan indicere, end sige godtgøre, at Hojer skulde have ladet sig lede af et »particulair Had« til bisperne eller andre gejstlige, dels at Hojer, der ligesom sin hustru tilhørte en udpræget præsteslægt, efter alt foreliggende — herunder f. eks. hans breve og deraf, at det var ham, der (anonymt) forfattede jubilæumsskriftet til reformationsjubilæet 1736 (Kort Fremstilling af De store Velgierninger) — var et dybt religiøst menneske, der i mange af sine hverv, bl. a. i Missionskollegiet, i Vajsenhuset og i de forskellige skolekommissioner, havde et nært og frugtbart samarbejde med mange gejstlige (bl. a. Christen Worm, Erik Pontoppidan, Hersleb og Bluhme), og at der heri intet »Had« kan spores. Havde Hojer næret et sådant, vilde han iøvrigt næppe af Christian VI være blevet benyttet i den udstrækning, han blev; og han vilde næppe heller kunne regne med Holsteins velvilje. Herslebs påstand synes indlysende urimelig.

At gejstligheden eller nationen skulde have været imod Hojer for hans »danske Historie« — hvorved sigtes til hans lille lærebog »Kurtzgefaszte Dännemärckische Geschichte« (1718) — er der intet bevaret om. Dette værk vakte derimod som bekendt Holbergs vrede, fordi Hojer havde påvist, at Holberg i sin »Introduction til de evropæiske Rigers Historie« (1711) for slavisk havde fulgt Pufendorf⁷⁶. At Herslebs påstand er grundløs, må vist blive helt indlysende, når det erindres, at Hojer 1722 udnævntes til kgl. historiograf.

⁷⁶) Troels G. Jørgensen anf. værk. 27 ff., F. J. Billeskov Jansen i Politikens Dansk Litteratur Historie I (1964). 270.

Det er næppe ubeføjet at hævde, at praktisk talt alt, hvad Hersleb i sin indberetning har anført om Hojer, er urigtigt. Forhåbentlig kan den ukritiske gentagelse af disse urigtigheder herefter ophøre.

3°. Under omtalen af kollegiets sammensætning nævner Hersleb dernæst i sin redegørelse, at »Biskoppen i Sieland kunde for Skams Skyld ikke udelades«.

At Sjællands biskop ikke blev medtaget kun »for Skams Skyld« fremgår af J. L. Holsteins indstilling 20/6 1737 til kongen⁷⁷, hvori det siges, at blandt de indstillede 6 gejstlige emner⁷⁸ havde biskop Christen Worm (og Holmens provst Matthias Hviid) »den største Forfarenhed og er vel meest bequem dertil«. Det var altså på grund af sin »forfarenhed« og ikke i kraft af sit embede som Sjællands biskop, at Christen Worm blev medtaget⁷⁹.

Om Christian VIs syn på Christen Worm oplyser nogle af kongens breve til Holstein. Da denne i slutningen af september 1737 underrettede kongen om, at Worm var alvorligt syg, skrev kongen 1/10 1737: »Dass der Bischoff so schwach ist, thut uns leyd; wir haben gehofft, er solte bey disem neuen Collegio recht brilliren«⁸⁰ — og det har utvivlsomt været kongens oprigtige mening. For Christian VI var, alle hans gode egenskaber iøvrigt ufortalt, ikke en ironiker eller humorist. Andre breve fra kongen vidner om, at kongen havde fuld tillid til Worm. Worm havde været medlem af kommissionen af 1733 til påkendelse af klagerne

⁷⁷) Ledreborg 380, 2°. Indstillingen approberedes 21/6 1737, se Christian VIs brev 21/6 1737 til J. L. Holstein (H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 278).

⁷⁸) Holstein indstillede biskop Christen Worm, professor, hofpræst J. F. Reuss, professor, sognepræst ved Trinitatis kirke Chr. Langemach Leth, konsistorialråd, sognepræst ved St. Petri kirke Mathias Schreiber, hofpræst Erik Pontoppidan og Holmens provst Matthias Hviid.

⁷⁹) Christen Worm døde 4/10 1737 og nåede ikke at blive udnævnt til medlem af kollegiet, selvom kongen allerede 21/6 1737 havde approberet Holsteins indstilling herom.

⁸⁰) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 296.

mod de pietistiske præster, og kongen ønskede ham til som kommissarius at påkende sagen mod præsten Hans Mossin, der i 1737 lå kongen meget stærkt på sinde⁸¹.

Også til Hersleb havde Christian VI tillid. Hersleb havde under Frederik IV været slotspræst på Frederiksborg og fra 1725 hofpræst; efter Frederik IVs død bevarede han — hvilket var et særsyn — den ny konges gunst og udnævntes 1731 til biskop over Akershus stift — endda med et ekstraordinært gagetilskud af 800 rdl., der udrededes af den kgl. chatolkasse. Af kongens brev 9/10 1737 til Holstein⁸² ses, at det var på kongens initiativ, at Hersleb blev Worms efterfølger som Sjællands biskop — »weil wir keinen besse- ren dazu finden können« — og kongen måtte endda overtale ham dertil og indrømme ham flere begunstigelser⁸³. At heller ikke Hersleb er medtaget kun »for Skams Skyld« turde herefter være indlysende⁸⁴.

4°. I sin indberetning fortæller Hersleb dernæst, at han, endnu inden han kom til København fra sit norske stift, kendte de øvrige medlemmers »oplagte Raad, at Hviid, da

⁸¹) Sognepræsten ved Nikolaj kirke i Kbh., mag. Hans Mossin blev ved kommissionsdom 1738 for sine angreb på kirkens to pietistiske kateketer dømt fra kaldet og idømt en betydelig mulkt. Om sagen se bl. a. Johs. Pedersen anf. st. 177 f., L. Koch anf. værk. 193 ff., Edv. Holm, anf. værk II. 657 f., Kirkehist. Saml. 3. rk. VI (1887—89). 677 ff. Mossin blev senere (1740) sognepræst til Køge og Ølsemagle menigheder, indstillet dertil af Generalkirkeinspektionskollegiet, se dettes indstilling 24/11 1740 til kongen. Kollegiet har altså ikke været så »partisk«, som det er hævdet.

⁸²) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 297.

⁸³) Bl. a. fritagelse for dekanatet i det teologiske fakultet (men med bevarelse af de til dette knyttede indtægter), en frist på $\frac{1}{2}$ år til at ordne sine forhold og løfte om, at kaldsbrevet først skulde udstedes efter nytår, for at Hersleb kunde få sit nådensår i Akershus stift, se P. G. Lindhardt anf. værk I. 338.

⁸⁴) Hersleb har muligt troet, fordi han indsattes som medlem efter Chr. Worms død, at Sjællands biskop altid ex officio skulde være medlem. Dette blev ganske vist reglen (Hersleb efterfulgtes i kollegiet af Harboe og Balle), men var intetsteds foreskrevet og ej heller i sin tid indstillet af Holstein.

der blev sagt, at jeg holdt god Orden og Skik i Aggershuus Stift, og vilde nok gjøre ligesaa her, havde svaret: Ja! lad ham kun komme her, vi skal i Kirke-Inspectionen nok holde ham saa varm, at han ikke mange Spring skal gjøre. Og dette kunde Hviid, een af mine underhavende Præster og Subalterne sige!«

Det er vanskeligt at frigøre sig for den opfattelse, at fantasien her er løbet af med den lige så temperamentsfulde som selvfølende biskop. Hvad her refereres er jo rygter, mere eller mindre løs snak, der af anonyme kilder er kolporteret til Norge fra København.

Hvad der objektivt foreligger er dette, at kollegiet, da det var bestemt, at Hersleb skulde være medlem af kollegiet, sendte ham et venligt lykønskende brev. Herpå svarede Hersleb 7/12 1737⁸⁵. Han giver i sit svar udtryk for glæde over kongens »saa gudelige Intention . . . hvor ved med tiden og Guds bistand megen forbedring i Guds Kirke haabis, og mangis pia desideria⁸⁶ opfyldis«, og for sin egen uværdighed og udygtighed. Selv med videst mulig hensyntagen til tidens baslemaner tør det vist siges, at Hersleb på dette tidspunkt intet principielt havde imod Generalkirkeinspektionskollegiet eller dets medlemmer.

Det må da være efter 7/12 1737, at Hersleb har hørt snakken om, hvad Hviid — eventuelt — har sagt. At Hviid skulde have kritiseret Herslebs »god Orden og Skik« lyder ikke sandsynligt; Matthias Hviid var selv tilhænger heraf. Men at gisne om, hvad Hviid eventuelt har sagt, hvis han da overhovedet har sagt noget, er nytteløst. At der om pietisterne kolporteredes adskillige rygter er bekendt. Det fremgår bl. a. af det anonyme velkomstdigt, der var skrevet »af en Pietistfjende af første Skuffe, og paa saadanne

⁸⁵) Kirkehist. Saml. 4. rk. III (1893—95). 488 ff.

⁸⁶) Er titlen på et 1627 udgivet skrift af den belgiske jesuit Herman Hugo, men udtrykket blev særlig kendt, efter at Spener havde benyttet det som titel på sit skrift fra 1675.

var der ingen Mangel i hin Tid«⁸⁷, til Hersleb »i Forfølgelses Tiid i April Maaned 1738« (efter dommen over Hans Mossin), altså i de dage, da Hersleb kom til København for at overtage sit nye embede. Heri sigtes Hviid bl. a. for at have bestukket Bluhme for at opnå sit embede. At Hviid ikke har udtalt sig som anført af Hersleb indiceres af hans udførlige votum af 2/1 1740 om Herslebs forestilling 8/12 1739 til kongen om en forordning til hindrelse af de ved konfirmationen opståede misbrug. I slutningen af sit indlæg ønsker Hviid at understrege, »at jeg ikke har taget Pennen af mig self, men efter Befaling, at jeg ikke, skiønt jeg er Præst, har skrevet som Præst, men som Membrum af Gen. K. Inspectionen, og endelig at jeg ved Guds forunderlige Forsiun og Deres Majestæts høykongelige Naade fremfor nogen anden i Gen: K: Inspectionen, ja frem for nogen i heele Geistligheden i Kiøbenhavn, er kommen i saa vanskelige Omstændigheder, at da jeg er baade Præst og Gen: Kirke-Inspector kand det lættelig tildrage sig, at naar jeg som Gen: K: Inspector skal tale og skrive det, jeg er Gud, Kongen, mit Embede, min Samvittighed og Guds Kirke pligtig, at jeg da som Præst kand mod mit Ønske og Intention blive ubehagelig for Bispen som min Superieur, hvilket enhver Inferieur billig meget undseer sig for . . . «

Og i denne forbindelse må det være berettiget at fremholde, at Hersleb vel holdt »god Orden og Skik«, men at han udøvede sin myndighed på en ret håndfast måde. Hans forslag om, at det skulde være en pligt ved ejendoms-overtagelse at anskaffe en bibel, og at læsekundskab og kristendomskundskab skulde være ægteskabsbetingelser tyder herpå⁸⁸. At en degn begik selvmord to dage før Hersleb ventedes på visitats taler i samme retning⁸⁹. Og Helveg

⁸⁷) Kirkehist. Saml. 4. rk. 111 (1893—95). 801 ff.

⁸⁸) Troels G. Jørgensen anf. værk. 214, 222.

⁸⁹) Edv. Holm anf. værk II. 629, Johs. Pedersen anf. st. 213.

taler om, at Hersleb kunde »slet ikke finde sig i de mange Ophævelser, der bleve gjorte med Separatister og Sær-sindede, som Kongen og Kollegiets Medlemmer tog saa lempeligt paa, medens han altid havde sine Raad paa rede Haand — Mulcter, Pisk, Tugthus o. desl.⁹⁰« Hviid — og de andre medlemmer af kollegiet — var vistnok gjort af et blidere stof end Hersleb.

5°. Hersleb skriver derefter:

»Til Secretairer bleve udnævnedes Jessen, nu Cancellie-raad og membrum i Kirke-Inspectionen, den Etatsraad Høyer havde opfødt og fremdraget, og Ambders, Etatsr. Høyers Hustrues Broder. Men endskiøndt disse 2de vare Secretairer og fik strax Gage derfor, saa kom de dog aldrig tilsyne; thi saalænge Etatsr. Høyer levede, førte han aleene Protocollen i Collegio, under Navn, at det var et saa hel-ligt Collegium, at slige unge Mennesker ei kunde betros at være tilstede, men egentlig, for at intet skulde komme i Protocollen, uden det, og saaledes, som han vilde. Efter Etatsr. Høyers Død [1739] førte Jessen Protocollen og fører den endnu, da han er Membrum og har Votum. Den anden Secretair Ambders, som og har Løn, og er bleven Cancellieraad, have vi aldrig seet i 9 Aar i Collegio uden en Tid lang, da Jessen var syg.«

Det citerede indeholder noget, der er rigtigt, mere, der er forkert — og endelig nogle insinuationer, der er ubeføjede.

De nævnte to sekretærer var ikke så unge, som Hersleb foregiver. Nicolaus Bernhard Ambders var, da han blev skriver ved kollegiet, 36 år gammel, og Erik Johan Jessen vistnok en del ældre. Den sidste blev af Holstein 20/6 1737⁹¹ indstillet til at være skriver ved kollegiet med titel af kancellist ved Danske Kancelli, hvilken indstilling appro-

⁹⁰) L. N. Helveg anf. værk II. 67.

⁹¹) Ledreborg 380, 2°, hvoraf fremgår, at Jessen da var »udj bogholderen Balches comptoir.«

beredes. Udgifterne til lønning, skrivematerialer og andre småudgifter var 200 rdl. årlig, hvilket vel vil sige, at Jessens løn har andraget ca. 150 rdl. årlig. Ambders blev først to år senere ansat som skriver ved kollegiet (17/1 1739)⁹², altså kort før Hojers død (28/8 s. å.). På Holsteins indstilling blev der tillagt bl. a. de to nævnte skrivere sekretærs karakter ved kgl. resolution 19/6 1739 — »weil Er sie lobet, dasz sie fleissig sind«, skriver Christian VI 14/6 s. å. til Holstein⁹³ — men først fra 1747 var Ambders virkelig sekretær⁹⁴. Jessen blev 21/5 1745 medlem af kollegiet og fungerede som dettes sekretær; han udnævntes 15/4 1768 til etatsråd. Andetsteds i sin beretning taler Hersleb med anerkendelse om Jessens dygtighed⁹⁵. Om Jessens forhold til Hojer vides ikke meget; på et brev fra 1739 til ham med beretning om Hojers sidste tid og død har han skrevet: »Letzte Krankheit und Absterben meines groszen und theuren Gönners den nunmehr sehl. Herrn Etat: Rath: Andreas Hojer«⁹⁶. Ambders, der var broder til Hojers hustru, udnævntes 11/1 1754 til justitsråd.

At Hersleb ikke har bemærket de to skrivers eksistens er mærkeligt. Af kollegiets kopibøger fremgår, at flere breve er udgået fra kollegiet som underhåndsskrivelser i Jessens navn⁹⁷. Også Ambders har, omend i mindre omfang, skrevet breve i kollegiets navn⁹⁸.

⁹²) G. N. Kringelbach, Den civile Centraladministrations Embeds-etat 1660—1848 (Meddelelser fra Det kgl. Gehjemearkiv 1886—88) (1889). 272.

⁹³) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1896). 434.

⁹⁴) G. N. Kringelbach anf. værk. 272.

⁹⁵) Det siges, at han »virkelig er habil, duelig og værd en god civil Betiening, om hand end ikke kunde være qualificeret nok til at være en Directeur over Guds Kirke og alle Geistlige i 2de Konge-Riger«, se Theologisk Bibliothek V (1813). 179.

⁹⁶) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier I (1891). 513.

⁹⁷) Se skrivelser 18/6, 13/8, 3/9 1740; 27/5, 1/6, 29/7, 16/12 1741; 28/4, 24/8, 27/10 1742; 6/7, 14/9 1743; 11/1, 20/6 1744; 22/5, 27/2, 9/7 1745; 19/10 og 10/12 1746.

⁹⁸) Se f. eks. skrivelser 14/7, 4/8 1742; 7/10 og 4/11 1745 (under sidstnævnte dato tre breve).

Selvom det var Hojer, der i kollegiets møder førte protokollen, var der selvfølgelig, hvad Hersleb ikke kan have været uvidende om, meget andet skrivearbejde: Kopibøgernes og journalernes førelse; afskrift af de dokumenter, der sendtes i cirkulation; renskrivning af de mangfoldige udgåede breve o. m. a., som Hojer naturligvis ikke kunde befatte sig med. At de to skrivere herfor har oppebåret løn — i modsætning til Hersleb og de øvrige kollegie-medlemmer — har øjensynligt ærgret ham, siden han i det oven citerede to gange hæfter sig ved denne selvfølgelighed. At Hersleb var særdeles pengeker foreligger der flere vidnesbyrd om⁹⁹.

Insinuationen om, at Hojer kun førte protokollen for at sikre sig, at der deri kun blev indført, hvad han ønskede, er åbenlys urimelig. I protokollen refereres de indkomne sager og ud for disse antegnes i marginen kollegiets resolution, hvorefter protokollen blev underskrevet af samtlige tilstedeværende. At Hojer som den øvede jurist har foretrukket selv at tilrettelægge sagerne er naturligt; et mindre klart hoved kunde let af de ofte særdeles omfattende memorialer, der indløb til kollegiet, have fremdraget irrelevante ting. Men der bestod ingen mulighed for at føre protokollen på illoyal måde. De øvrige medlemmer så jo protokollen, inden de underskrev, og havde de fundet noget af udsætte på referat eller resolution, havde de selv sagt kunnet få deres afvigende opfattelse tilført protokollen. Hersleb nævner selv i en anden sammenhæng udtryk-

⁹⁹) Jf. det ovenfor anførte om, at han betingede sig ekstra 800 rdl. årlig for at ovetage Akershus stift og om hans vægning ved at indbetale en skyldig afgift til Missionskollegiet. At han var økonomisk interesseret i det Vestindisk-Guinesiske Compagni og Det Asiatiske Compagni og derfor foranledigede reskriptet 15/5 1750, hvorefter det tillodes at udlåne penge af offentlige midler (herunder stiftsmidler) til disse foretagender, der da trængte til kredit, er omtalt af G. L. Baden, Kong Frederik den Femtes Regjerings Aarvog (1832). 64. P. G. Lindhardt anf. værk I. 200 taler rent ud om »Herslebs ømme punkt: hans pengekerhed.«

keligt, at han kunde få særvota tilført protokollen. Insi-
 nationen er altså allerede efter hans egen fremstilling
 grundløs.

6°. Hersleb beklager sig i sin indberetning over, at der
 altid var 3 stemmer imod ham — nemlig Hviid, Bluhme
 og Hojer¹⁰⁰ — og at Holstein som kollegiets præses ikke
 voterede. »Naar jeg var af ulige Mening«, skriver han,
 »fremsatte mine Raisons, og vilde ikke underskrive, blev
 det mig indbildet, at i Collegier underskrive alle, enten de
 ere af samme Mening eller ikke, thi det var nok, naar man
 i Protocollen havde meldet sit Sentiment, hvilket jeg ogsaa
 i de første Aar troede, og virkeligen underskrev adskillige
 Forestillinger, som jeg var ganske discrepant fra; men
 siden, da jeg lod mig bedre underrette, og kunde selv be-
 gribe, at det var ei ret, og vilde ikke underskrive adskil-
 lige Ting, da mærkede jeg en Forlegenhed, at Tingen blev
 liggende, opsat een Session efter en anden, for at overtale
 mig til Underskrivelse, ja jeg mærkede, at naar jeg plat
 ikke vilde underskrive, da gik Sagen enten reent tilbage,
 eller og den blev expederet, naar jeg var reist bort paa
 mine Visitatser, hvoraf jeg sluttede, at min Underskrivelse
 var dem magtpaaliggende.« Og han afmaler klagende sin
 ynkværdige stilling: »Mit votum var aldeles ugyldigt, og
 jeg, som oftest, var der for et Null, ikkun chagrineerte og
 tærede mig selv.« Senere i indberetningen klager han påny:
 »jeg har kun eet Votum, og at det er som et Null«, og han
 fremhæver atter, at han i kollegiet »havde saa megen
 Chagrin, og hvor der skete Ting, som Gud skulde bevare
 mig fra at samtykke.«

Det citerede afslører for det første, at Hersleb har været
 ganske ukyndig med hensyn til kollegial forretningsgang.
 Allerede af den grund må han for de øvrige medlemmer
 have været temmelig uhåndterlig og noget af en belastning.

¹⁰⁰⁾ J. W. Schröder var svagelig og mødte sjældent; han gav møde
 sidste gang 3/6 1738, 1739 blev han umyndiggjort, og 1741 døde han.

Det var i kollegier almindeligt, at alle underskrev forestillinger m. v., uanset om de var enige i den ved flertal truffne beslutning eller ikke. Dette var f. eks. for Danske Kancellis vedkommende fastslået ved instruksen 11/12 1730, hvor det hedder: »men skulde nogen Sag forefalde, hvori ei alle Assessorer kunde blive enige, kan det være Dissentienterne tilladt, deres Tanker i *Protocolen* at lade indføre, paa det samme i Conseillet tilligemed de Øvriges Sentiment kan blive refereret«. Heraf fremgår jo modsætningsvis, at dissensen ikke må fremgå af kancelliets udgåede breve¹⁰¹. At det samme gjaldt Generalkirkeinspektionskollegiet kan ikke være tvivlsomt.

Det fremgår bl. a. af protokollatet af kollegiets møde 4/2 1738, hvor det hedder: »Bleff efter hans Majestæts . . . sidste Gang tilkiendegifne Befaling delibereret, hvem der kunde eragtes bequem til det vacante Biskops Embede i Aarhus . . ., hvor om enhver af G. K. J. Collegii Membris for sig neffnde, hvem de meente dertil at kunne proponeris, og siden foreenede sig om *en fælles* allerunderdanigst Forestilling derom.«

At samtlige kollegiets medlemmer skulde underskrive forestillingerne til kongen var udtrykkeligt påbudt ved instruksens § 20, som Hersleb øjensynlig helt har glemt¹⁰². Netop på grund af denne pligt er det egentlig ikke så underligt, at kollegiets andre medlemmer har søgt at formå Hersleb til at underskrive, således som han var forpligtet til. At deres reaktion ifølge Hersleb kun var »en Forlegenhed« taler til deres ros.

Hvad Hersleb udvikler om kollegial praksis er således helt misforstået — skønt han angående dette emne havde

¹⁰¹) Om Frederik V's reaktion i 1817 overfor A. S. Ørsted, fordi denne ikke havde medunderskrevet kommissoriet af 25/6 1817 se Troels G. Jørgensen, Anders Sandøe Ørsted (1957). 80 f.

¹⁰²) Det hedder i instruksens § 20: »Hvad de . . . Os . . . allerunderdanigst forestille, derom have de *samtlig* under deres Henders Underskrift til Os directe allerunderdanigst at referere.«

kunnet lade sig belære af to så kyndige som Danske Kancellis chef (Holstein) og rigets generalprokurør (Hojer). Det samme gælder hans anbringende om, at præses (Holstein) ikke voterede. Dette er ganske urigtigt. Det ses f. eks. af indstillingerne 16/6 1739 angående besættelsen af provsteembedet i Christiania og af indstillingen 28/1 1740 angående Herslebs forestilling om de ved konfirmationen opkomne misbrug, at også præses afgav stemme og stillede forslag. Det samme fremgår af kollegiets Hoved Protocoll. Ved mødet 10/9 1739 drøftedes, om embedet som compastor i Store Magleby skulde bibeholdes som sådant eller erstattes med et residerende kapellani. Matthias Hviid og Bluhme stemte for det første, Hersleb for det sidste. Holstein udtalte, »at ihvorvel hand i allmindelighed var af den Tanke, at det i saadan Tilfælde var best at sætte en dygtig Capellan heller end en Compastor, saa dog siden Hr. Consist. R. Hviid, der best kientde Meenigheden, con-testerede, at en Compastor paa dette Stæd var bedre en[d] en Capellan, saa bifaldt han sammes Tanker, helst der allerede har været en Compastor«¹⁰³.

Men hele det billede, Hersleb her aftegner: At han står ene mand overfor og i konstant modsætning til det øvrige kollegium, et billede, som eftertiden uden efterprøvelse har akcepteret¹⁰⁴, er ganske fortegnet. Dels kan det ikke påvises, at Hersleb altid har været i mindretal, dels fremgår det af arkivalierne, at han i mange henseender har ydet en positiv og særdeles aktiv indsats indenfor kollegiet, og at flere af dettes foranstaltninger netop skyldes hans initiativ eller medvirken. Den disharmoni, som Hersleb omtaler i sin indberetning, har ikke efterladt sig spor i kollegiets protokoller eller breve; tværtimod findes her talrige

¹⁰³) Matthias Hviid havde 1725—35 været hjælpepræst ved den hollandske menighed i Store Magleby.

¹⁰⁴) Se f. eks. Edv. Hom anf. værk II. 637, H. Rørdam i Kirkeleksikon for Norden II (1904). 898, Bjørn Kornerup i Dansk biogr. Leksikon X (1936). 171.

vidnesbyrd om fuldkommen enighed mellem Hersleb og de øvrige medlemmer af kollegiet.

Kollegiets »Første Hoved Protocoll« oplyser¹⁰⁵, så vidt ses, kun om 2 (to) tilfælde, hvor der ikke har været énstemmighed indenfor kollegiet. Det ene tilfælde er forhandlingen i mødet 28/1 1740, hvor det hedder, at der blev »per plurima vota« givet professor Langemach Leth tilladelse til at trykke en fra tysk oversat bog. I mødet deltog Holstein, Hersleb, Stöcken¹⁰⁶, Bluhme og Hviid. Det nævnes ikke, hvem der var imod afgørelsen, men det kan dog ses at have været Hersleb. Det andet tilfælde, hvor Hersleb var i mindretal, er det ovenfor omtalte møde 16/9 1739 angående spørgsmålet om kompastoratet ved Store Magleby menighed. Hertil kommer så — hvilket ikke fremgår af forhandlingsprotokollen — at de øvrige medlemmer ikke var enige med Hersleb i hans forestilling til kongen af 8/12 1738 angående de ved konfirmationen opkomne misbrug. Denne sag skal nedenfor i en anden sammenhæng omtales.

Andre tilfælde end de nævnte ses ikke indført i protokollen. Skal man tro denne, der er underskrevet også af Hersleb, har de tilfælde, hvor han har været dissenterende, været yderst få og har ikke angået principielle eller væsentligere spørgsmål. Har han stadig været i mindretal, har han ialtfald ikke ønsket at gøre brug af den ret, som han i sin redegørelse selv erkender at have, til at fordre sin afvigende opfattelse tilført protokollen. Og mon ikke en mand af Herslebs støbning vilde afgive dissens, hvis han var uenig med fletallet? Det kan her nævnes, at han i skr. 9/4 1744 til kollegiet angående separatisterne bl. a. skriver:

»Jeg beder derfor underdanig og tjenstlig, at dersom de øfrige Herrer General Kircke Inspectores skulde være af

¹⁰⁵) Protokollen for årene 1742—48 har ikke kunnet gennemgås, da den er til indbinding i RA.

¹⁰⁶) Etatsråd, senere (1760) gehejmeråd Christian Stöcken blev 14/2 1739 efter Hojers død udnævnt til medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet.

andre tancker, at da mit forhen indgifne¹⁰⁷ tilligemed Deres Forestilling maatte in extenso til Hans Kongelige Majestæt indsendes, paa det jeg baade i min Samvittighed kand være rolig, at hafve gjort det, jeg effter mit begreb har meent mig pligtig, saa og være uden ansvar, om noget værre skulde paafølge¹⁰⁸.

Dette blev imidlertid ikke nødvendigt, da der opnåedes enighed i kollegiet.

Dernæst viser såvel protokollerne som de udgåede breve, at Hersleb har været et meget virksomt medlem af kollegiet, og at flere sager skyldes hans initiativ. At referere nogle af de mange sager, hvor Herslebs medvirken er påviselig, og derved dokumentere, at den fremstilling, indberetningen giver af hans stilling indenfor kollegiet, er urigtig, vil ikke være muligt indenfor en tidsskriftsartikels rammer. Her kan det blot fastslås, at en gennemgang af kollegiets arkiv har vist, at Herslebs virke i kollegiet ikke har været passivt og betydningsløst, som det foregives. Hersleb har ikke været »bare et Null«, der kun sad og »chagrineerte« sig, men han har tværtimod med energi og dygtighed deltaget i løsningen af en lang række sager. Ikke blot i sager, der vedrørte hans eget stift eller Norge — Hersleb bevarede gennem alle årene en levende interesse for norske kirke- og skoleforhold — men også i sager fra andre stifter og ved de forskellige opgaver af almen art spores Herslebs initiativ og medvirken. Forordningen af 2/9 1745, der forbød præsterne at konfirmere unge, der var gravide, tidligere end ellers, skyldes Herslebs initiativ¹⁰⁹, og på lovgivningen om separatisterne — anordningen 20/11 1744, forordningen 29/1 1745 og reskriptet 5/3 1745 — har han haft en afgørende indflydelse¹¹⁰. Desuden har Hersleb ved flere lejligheder søgt kollegiets »consilium« i sager, hvor han var i tvivl¹¹¹, hvilket

¹⁰⁷) Herslebs betækning 5/8 1743.

¹⁰⁸) RA. Gen. Kirke Insp. Koll. Diverse sager 1714—65. Nr. 18a.

¹⁰⁹) Se kollegiets indstilling til kongen 12/8 1745.

¹¹⁰) RA. Gen. Kirke Insp. Koll. Diverse sager 1714—65. Nr. 18a.

¹¹¹) Se f. eks. kollegiets skr. 12/4 1740 og 14/12 1741 til Hersleb.

ikke synes foreneligt med den skildring, indberetningen giver af hans forhold til kollegiet og dets medlemmer. Efter det, vi ved om Hersleb, var det vel at vente, at han, hvis påstandene i indberetningen havde været rigtige, havde søgt fritagelse for at være medlem af kollegiet eller var udeblevet fra dets møder, når han intet kunde udrette dér. Men dette har Hersleb ikke gjort; han har flittigt deltaget i møderne, han har i tvivlstilfælde rådspurgt kollegerne, og han har med myndighed og nidkærhed varetaget de pligter, der påhvilede ham. Kollegiets arkiv viser os Hersleb som den dygtige, flittige og samvittighedsfulde administrator, der vågent og interesseret fulgte med i alt, hvad der angik kirken og dens tarv. Og kollegiets aktstykker tegner et mere sympatisk billede af Hersleb end det, der dannes efter læsningen af den anonyme indberetning med alle dens mange og grove fejl, dens ensidighed og alt for voldsomme sprog. Men på dette sted skal blot fastslås det, der er af betydning for nærværende undersøgelse: At de bevarede arkivalier viser, at det i indberetningen anførte om forholdet mellem Hersleb og kollegiets øvrige medlemmer, ikke er i overensstemmelse med de faktiske forhold¹¹².

7°. Derefter hedder det i den Herslebske indberetning:

»General-Kirke-Inspectionen havde ventet, at til alle geistlige Embeder af dem skulde gøres Forslag, og derfor, i følge Instructionen er idelig talt om et Seminario af et vist Antal, hvoraf baade Kongen og andre Patroner skulde tage Præster, og ingen der udenfor. Jeg har stedse været derimod, og viist Umueligheden, Ubilligheden og Urime-ligheden . . . Derfor er det Forslag om Seminario, hvor

¹¹²) Illustrerende til oplysning om Herslebs virksomhed og hans forhold til kollegiets øvrige medlemmer er f. eks. kollegiets skr. 4/12 1738, 6/9 1739, 12/11 1739, 12/4 1740, 1/9 1740, 22/9 1740, 14/12 1741, 29/8 1743, 5/9 1743, 19/9 1743, 19/9 1743, 30/4 1744, 13/8 1744, 6/5 1745, 21/10 1745, 23/12 1745 og 20/10 1746. Jf. forhandlingen i kollegiets møde 15/9 1740.

ofte det er begyndt, dog endnu intet blevet af, fordi jeg har sagt, at naar de gjorde Forslag derom, saa gav jeg min allerunderdanigste Betænkning tvertimod.«

Det forekommer mindre vel betænkt, at Hersleb, der i det umiddelbart foregående har klaget over, at han kun var »et Null«, hvis »votum var aldeles ugyldigt«, nu kan berette, at han desuagtet har kunnet hindre kollegiets majoritet i at gennemføre, hvad den ønskede. Lignende logiske brist findes iøvrigt flere andre steder i indberetningen, der ikke er udarbejdet med fornøden omtanke. Derfor kunde man vel have ventet, at eftertiden havde stillet sig noget mere kritisk overfor indberetningens forskellige asserta og ialtfald havde undladt på grundlag af den alene at opbygge en falsk tradition om Generalkirkeinspektionskollegiet.

Ved et seminarium forstås her en fortegnelse over teologiske kandidater, der skønnes egnede til at komme i betragtning ved besættelse af gejstlige embeder, således at den besættende myndighed ved indtrædende vakance straks har emner at vælge imellem. Det er forudsat i instruksens § 8, at kollegiet skulde udarbejde sådanne fortegnelser, og i kollegiets møde 11/11 1738 omtales, at kongen presser på med denne sag. Det vilde derfor næppe nytte Hersleb noget, hvis han på trods af kongens ønske vilde indgive sin »allerunderdanigste Betænkning tvertimod«. Iøvrigt ses det ikke af kollegiets forhandlingsprotokol, at spørgsmålet »idelig« har været til behandling.

Den tanke at oprette et sådant seminarium var ikke, som det vist almindeligt antages, nogen nydannelse. Ialtfald skriver L. Koch,¹¹³ at blandt »de reformer, der druknede i betænkninger og betænkeligheder« i Generalkirkeinspektionskollegiet var også »tanken om oprettelse af et seminarium theologicum, det vil sige: en fortegnelse over værdige og fromme studenter.« Tanken var ikke ny. Den havde

¹¹³) Kirkehist. Saml. 3. rk. V (1884—86). 641.

allerede da været praktiseret gennem flere år. Fdg. 1/8 1707 om examinibus og vocation til Præste-Embeder i Danmark og Norge indeholdt således i §§ 4 og 5 forskrifter om førelse af »et Seminarium hvoraf efter Haanden kan tages de, som til Præste-Embeder skal voceres«. Det teologiske fakultet skulde hver 3. måned indsende kopi af en fortegnelse over de egnede; desuden skulde hver biskop i sit stift og hver provst i sit herred føre fortegnelse over dem, der hørte til dette seminarium, og som opholdt sig henholdsvis i stiftet eller herredet. Reglen opretholdtes ved fdg. 2/11 1736 angående attester, som professores theologicæ og biskopperne i Danmark og Norge årlig skal indsende til Danske Kancelli over »deres Lærdom og Levnet, som søge at blive befordrede til ledig vordende Prædikeembeder, paa det Meenigheden kan forsynes med Lærere, der hverken er vildfarende i Lærdom eller forargelig i Liv og Omgængelse.« Hersleb har da også — som han iøvrigt selv nævner andetsteds i sin indberetning — udarbejdet lister over gejstlige i Akershus stift, der efter hans skøn fortjener at komme i embede eller beforders til bedre kald, og P. G. Lindhardt oplyser, at Hersleb i Norge har efterladt sig en særlig pakke med lister over egnede studenter¹¹⁴. Det vides, at Hersleb også senere har udarbejdet sådanne lister. Der er bevaret en sådan fra 1752 — og heri karakteriserer han listerne som »Hans kgl. Majestæts høystpriiselige Intention.«¹¹⁵

Der synes herefter intet indhold at være i Herslebs påstande om dette spørgsmål. Det kan ialtfald ikke have været det principielle: udarbejdelsen af seminarium, han kan have reageret imod. Derimod kan han muligt have noget at indvende imod de spørgsmål, der skulde besvares — i kollegiets arkiv findes et læg med enkelte udkast hertil — eller han kan have ment, at det var vanskeligt eller ugørligt for kollegiets medlemmer at blive enige om, hvem der skulde opføres i seminariet. Noget nærmere om, hvilke

¹¹⁴) P. G. Lindhardt anf. værk I. 291 f.

¹¹⁵) Kirkehist. Saml. 3. rk. V (1884—86). 641 f.

eventuelle uoverensstemmelser, der bestod, kan ikke oplyses, da protokollen og kopibøgerne intet indeholder herom. At Hersleb efter § 8 i kollegiets instruks har haft pligt til at medvirke til oprettelsen af et seminarium kan derimod ikke bestrides.

8°. I tilslutning til bemærkningerne om dette seminarium skriver Hersleb:

»Men hvorledes det vil gaae til med saadant Seminario, det have vi havt Prøve af, ved de faa Leiligheder, naar Hs. kgl. Majestæt, dog sjelden, har befalet Gen. Kirke-Inspectionen at gjøre Forslag til visse betydeligere Stationer, da plurima vota alle de 3de Samdrægtige altid have udgiort Sagen, og saaledes er Hygom blevet Biskop i Aarhus, som lidet eller intet bestiller; en god, men eenfoldig, og ved Svaghed og Hypochondria fast uduelig Mand [Hans Adolph Brorson] blevet Biskop i Ribe; Gerner blevet Stiftsprovst i Kjøbenhavn, skjønt jeg, som hans forrige Biskop kjendte ham og advarede dem, at han intet mindre var skikket til, men han har holdt sig til Partiet, og nu er gandske hernhutisk; en Paludan Stifts Provst i Christiania, en god ærlig Mand, men overmaade ulærd, paa det Sted, hvor, for de mange Separatister, Anabaptister og Hernhuter, behøvedes en erfaren, klog og forsigtig Mand, hvilket jeg bevægeligen erindrede om. Strax efterat den kongelige Ordre var udkommet, at Studenter, som begaae Leiermaal, ikke lettelig skulde beforders, men de, som besvangrede dem, de havde under Information, aldrig skulde beforders til geistligt Brød¹¹⁶, vilde de 3 Vota med Gevalt have en personel

¹¹⁶) Reskript 9/5 1738. Ifl. dettes § 2 kunde oprejsning for lejermålsforseelse herefter ikke gives nogen, »der har besovet den, ham som Informator, Skoleholder, Cathecheta eller i andre Maader til Underviisning har været betroet, enten hun maatte være af rige eller fattige Folk, og enten de siden komme tilsammen i Ægteskab eller ikke.« Til grund for reskriptet lå kollegiets indstilling 16/4 1738, jf. Troels G. Jørgensen anf. værk. 231 f. Ved fdg. 9/7 1745 skærpedes straffen betydeligt for informatorer, der begik lejermål med de dem til underviisning anbetroede pige-

Capellan, Ole Tidemann, som just havde begaaet det sidste Crimen, til Stifts Provst i Christiania, hvor hans Forargelse var bekiendt, men da jeg forsikkrede at ville forestille Hs. kongel: Majestæt, hvordan Kirke-Inspectionen vilde, ligesom af Desein, overtræde kongel: Befalinger, saa lode de det Desein falde; men Ole Tidemann blev dog forflyttet til Bergen og fik Expectance paa et Pastorat i Bergens Bye.»

Det er ualmindelig uheldige eksempler, Hersleb har valgt. Hans angivelser er så urigtige, at man kommer i alvorlig tvivl om, hvorvidt dette virkelig kan være forfattet af Hersleb. Det forekommer uantageligt, at han i alle de nævnte tilfælde skulde have glemt de faktiske forhold, der er helt anderledes end han fremstiller dem.

De enkelte forhold skal gennemgås her:

(a) Ole Tidemann¹¹⁷. Af kollegiets arkiv fremgår, at kongen gennem Holstein lod sige, at han ønskede, at kollegiet skulde »bringe nogle dygtige Subjecter i Forslag, som Collegiet kunde eragte at være beqvem til det vacante Dom Provstie og Sogne-Kald ved Dom-Kirken i Christiania igien at beklæde, samt at Vi skulle indhente all den tilforladelig Efterretning, som kunde erholdes om Capellanen Tideman i Laurvig, Præsten Stockemarck paa Grævskaftet Wedellsborg i Fyen og Præsten Nicolaus Wedel i Jylland, for allerunderdanigst at rapportere Eders Majestæt om nogen af dem til det vacante Kald i Christiania eller ved

børn. Foruden den i D. L. 6-13-10 befalede straf skulde manden, hvis han ikke blev benådet af den besvangredes forældre, værge eller nærmeste slægt og ægtede hende med hendes vilje og samtykke, indsættes i nærmeste fæstning til at arbejde i jern på livstid.

¹¹⁷) Ole Tidemann måtte 1732 i al hast gifte sig med præsten Chr. Calundans 13årige datter, hvis lærer han var. Han søgte og fik kgl. oprejsning og ordineredes 1735 til kapellan, blev 1741 sognepræst i Laurvig, 1745 øverste kapellan ved Nykirke i Bergen, 1747 stiftsprovst sst., 1755 vicebiskop og 1757 virkelig biskop sst., 1760 dr. theol. og 1762 biskop i Kristianssand. Om Herslebs bedømmelse af Tidemann se P. G. Lindhardt anf. værk I. 327.

en anden forefaldende Leilighed med formodentlig Frugt og Nytte kunde være at employere.«

Når kollegiet beskæftigede sig med daværende kapellan Ole Tidemann, var det altså, fordi kongen ønskede oplysninger om ham, der endda er nævnt først som emne til stillingen som stiftsprovst i Christiania. Det samme fremgår af Christian VI's brev 28/4 1739 til J. L. Holstein¹¹⁸, hvor det hedder: »Zugleich sehen wir gern, dass das Collegium sich erkundige nach nachgesetzte Männer, was von selben sey, und ob sie zu dieser Vacance oder andern dergleichen zu gebrauchen sind, als erstlich der Capellan Tideman in Lavrwigen, zweytens Stockemarck aus Fünen, welchen wir selber gehört haben, und drittens Nicolaus Wedel, ein Vetter von Wedel in Friedrichsborg, soll in Jütland Prediger sein.«

Herefter kan det ikke undre, at kollegiet i sin indstilling til kongen af 16/6 1739 også omtaler Ole Tidemann.

Kollegiets indstilling til kongen er ikke en énstemmig kollegial indstilling; hvert medlem — og også præses — afgav sin begrundede indstilling.

Førstevoterende, Holmens provst, Matthias Hviid, nævner først Tidemann som nr. 4. Han fremhæver, at imod ham kan tale dels hans unge alder (»omtrent 30 Aar«), dels og navnlig at han, »førend hand kom til Sandheds Erkiendelse, medens hand var Student, besvangrede hand et Fruentimmer, som nu er hans Hustrue.« Alligevel indstiller Hviid Tidemann til embedet som stiftsprovst og gør udførligt rede for sit standpunkt.

Bluhme, der er næste voterende, omtaler i sin indstilling først daværende stiftsprovst i Ribe Hans Adolph Brorson, konrektor Hans Hammer i Århus, præsterne Stockemarck, Nikolaj Vedel og Gunder Wegerslev. Derefter hedder det, at han vilde »fast præferere Tidemann . . . om ikke et Feil-

¹¹⁸) H. Rørdam, Hist. Samlinger og Studier II (1886). 437. Af dette brev fremgår iøvrigt, at Hersleb havde søgt at formå Christian VI til at udnævne sin svoger til det ledige provsteembede.

trin, som hand har begaaet i Begyndelsen af hans Egteskab, kunde giøre ham anstødelig for Guds Meenighed i Christiania.«

Andreas Hojer tager i sin indstilling først standpunkt til de tre af kongen nævnte emner og omtaler dernæst andre, som han mener kan komme i betragtning. Om Tidemann, der nævnes som nr. 3, skriver han:

»Capellanen Tidemand i Laurwig har en saa stor og allmindelig Berømmelse af alle Retsindige, som kiende ham, at hand med Tiden kand ansees for en af de beste Lærere i Norge, i hvad Embede Gud og Eders Majestæt ham med Tid effter anden vil betroe. Allerhelst om det skeer Trappeviis, saa at hand faar Tiid i et Embede effter det andet at forhverve sig Øvelse, Erfaring og derved den saa høyfornødne prudentiam saavel Theologicam som ecclesiasticam. Men at sætte ham lige fra Capellan til Stifts-Propst i samme Stift, helst hand er ung af Aar og Embede, og skall have forseet sig paa en Maade, saa andre kunde tage Anledning af at forsynde sig med at skiule over hans Persohn og Befordring, det tør jeg allerunderdanigst ey ønske, men vel, at hand med Tiiden til andre Poster maatte i Norge befordres og blive et Lysz for det Rige.«

Derefter følger Herslebs votum:

»Jeg, Peder Hersleb, holder allerunderdanigst for: at til det vacante Christianiæ Stifts-Propstie Personel- og andre unge Capellaner, skjønt de ere gode (af hvilke jeg kiender mange, og har tilforn allerunderdanigst indgifvet Liste paa de beste i Aggershuus Stift) ey kand komme i Consideration, effterdj det i den geistlige Stand er tienligst og Guds Ord conform, at de stige Trappeviis til vigtige Embeder, saa og til saadant Embede som dette udfordres Erfarenhed ikke alleniste i Siælesorg, men og i publiqve Tings Administration Lov og Ret, og saavel Politica som ecclesiastica prudentia, hvorudi Capellaner ingen Øvelse kand have.«

Efter disse principielle bemærkninger nævner Hersleb 7 emner og fortsætter:

»Af de 3de af Eders kongel: Majestæt allernaadigst be-
nefnede Mænd ere de 2de, Stockemarck og Wedel, mig
aldeeles ubekjendte, og har vid Efter-Spørsel ey andet
kundet fornemmes, end at de skal være gode og gudfrygtige
Præster, hvilket er vel det fornemste Requisitum hos en
hver Præst. Men til Christianiæ Stifts-Provstie holdes aller-
underdanigst for, at der udfordres fleere Egenskaber. Den
3die, Ole Tidemand, en ung personel Capellan i Laurvigen,
skulle være mig meere som hans Biscop bekjendt end andre,
der alleene vidne om ham effter en eller anden sigende. Jeg
kiender ham for en gudfrygtig og redelig intentioneret
Præst, som vel kan betroes en Meenighed at forestaae, men
ikke noget Provstie, meget mindre Christianiæ Stifts Prov-
stie, hvortil hand ikke har studia nok og prudence noch, og
hans Fald (med den hand indformerede og siden ægtede,
det jeg ellers gierne ville tie, siden hand nu frygter Gud,
dersom ikke Deres kongel: Majestæts Befalning og Omstæn-
dighederne fordrede, at jeg tør sige det jeg veed)« — hvor-
effter der følger et ubeskrevet stykke i kollegiets kopibog.

Endelig følger J. L. Holsteins votum. Han, der »ey saa
nøye kand kiende Lærere paa Landet eller i Provincerne,
men maa deri alleene liide paa andre Velskiønnendes Be-
retning og Omdømme«, indstiller præsten Wegerslev i Store
Magleby og konrektor Hans Hammer i Århus. »Thi Præsten
Nicolaj Wedel i Jylland, Stockemarck i Fyen og Capellan
Tideman i Laurvig tør jeg allerunderdanigst ey til det Stød
foreslaae, omendskiøndt de frem for mange andre fortjener
efterhaanden at beforders til større Meenigheder, hvor de
meere kan obbygge og vinde det, som de endnu kunde
savnne i Erfarenhed, og til højere Poster fornøden prudentia
theologica.«

Af kollegiets indstilling fremgår altså følgende:

1) Der var ikke, som Hersleb påstår, flertal for Tide-
manns kandidatur til det ledige stiftsprovsteembede; og
der var slet ikke tale om — som det siges — at de tre vota
»vilde med Gevalt« have ham til stiftsprovst.

2) Præsens afgav stemme. Det er altså urigtigt — som også nævnt ovenfor i anden sammenhæng — når Hersleb skriver, at »Geheime Conf. v. Holstein voterede ikke«, og »Hs. Excellence voterede ikke, men conformerer sig til plurima.«

3) Det er ligeledes urigtigt, at Andreas Hojer »giorde i alle Ting eet med« Bluhme. Af indstillingen ses, at Hojer og Bluhme ikke var enige; derimod var der overensstemmelse mellem Hojer og Hersleb på et vigtigt punkt: at en ung personel kapellan ikke straks burde beforders til et så vigtigt embede, men burde forfremmes »Trappe-viis«, et udtryk, der anvendes af dem begge.

4) Herslebs påstand: At han truede med at indgå med en forestilling til kongen, fordi de andre medlemmer af kollegiet »med Gevalt« vilde indstille Tidemann, kan afvises som usandfærdig. Det var kongen, der ønskede en indstilling om Tidemann; det var kongen, der havde nævnt ham som favorit til det ledige embede. Naturligvis måtte Hersleb være afskåret fra at indgive nogensomhelst protest til den enevældige monark — selv bortset fra, at der ifølge akterne ikke var grundlag for at indgive den omtalte protest.

En gennemgang af denne sag er vistnok oplysende til vurdering af pålideligheden af de Herslebske påstande.

(b) Rasmus Paludan var 1730—39 tolvpræst i Christiania, blev 1740 sognepræst i Stege, indstillet dertil (som nr. 3) af Generalkirkeinspektionskollegiet, herunder også af Hersleb. I kollegiets indstilling af 22/12 1740 til kongen hedder det, at Paludan er »Tolf-Prædikant i Christiania, har været 13 Aar i Embedet, er af mig, Peder Hersleb, meget nøye og af Os andre ved Røgte og Erfaring bekiendt som en redelig og for Guds Riges Opkomst meget nidkiær Mand, som synes at meritere en allernaadigst Reflexion, da hand ikke alleene har overmaade lidet at leve af med Kone og Børn, men og græmmer sig over ikke at have nogen vis ordentlig og fastsat Prædiken, siden Tolf-Prædikener ere afskaffede.«¹¹⁹

¹¹⁹⁾ Ved reskript 1/5 1739.

1743 udnævntes han til stiftsprovst i Christiania og blev senere (1751, altså efter affattelsen af den Herslebske indberetning) biskop i Kristianssand. At han var »ulærd«, kan Hersleb vel have ret i, for han havde kun studeret 1½ år ved universitetet. Men det fremhæves dog¹²⁰, at hans breve vidner om et usædvanligt bibelkendskab. Om hans tid som biskop hedder det, at han havde en ærlig vilje til at fylde det høje kald; hele sin bispetid var han på visitatsrejser og udførte samvittighedsfuldt og pligtro sine embedspligter længe efter, at hans helbred var nedbrudt.

(c) At Hersleb har advaret mod Henrik Gerners kaldelse til sognepræst ved Frue kirke i København og stiftsprovst sst. i 1738 er urigtigt.

Af kollegiets akter fremgår, at Hersleb har været med til at indstille Gerner, da den daværende residerende kapellan ved Frue kirke (Kølichen) — der var, »hvad Kirke-Sager her i Kiøbenhavn angaaer, som et Repertorium for de øfrige af Ministerio her i Byen« — har »bedet mig, Peder Hersleb, aldrig at nefne ham til slig Befordring, hvilken Modestie i det mindste ey kan mishage Eders Majestæt.« Gerner blev indstillet af kollegiet 7/11 1738. Om denne, som Hersleb kendte personligt, hedder det i indstillingen, at han, »som nogle af Os self personligen, de øfrige af retskaffne Mænds eenstemmige Beretning samt en hans Prædiken paa Jubel Fæsten 1736 kiende som en rætsindig og vel begavet Mand af omtrent 40 Aar, som baade har af Naturen og Naaden de Gaver, som til Lærer Embedets opbyggelige og Exemplariske Førelse fornødiges, besidder derhos smukke studia, et hurtigt Nemme, en stoer Færdighed i at tale, og et godt Mæle, saa Vi næst Guds Bistand haabe, at hand skall ved Guds Aands Bistand kunde blive en rett nyttelig Mand ey alleene for Menigheden, men endog

¹²⁰ Reidar Bolling i Norsk biogr. Leksikon X (1940). 610. I Wibergs Præstehistorie III (1871). 188 er urigtig angivet, at Paludan blev biskop i Christiania.

til at optænde andre uden for hans Meenighed, og helst in Ministerio og ved Academiet til et rætskaffen Væsen i Christo og tillige til den eenfoldiges Kloghed, som enhver Christi Discipel bør saa meget legge Vind paa, dersom Eders Kongelige Majestæt allernaadigst skulde behage paa hennem at reflectere. Da Vi ey vide at udfinde nogen bedre eller anderledes at efterkomme Eders kongelige Majestæts gifne allernaadigste Befaling, saa indstille Vi disse Vore uforgribelige Tanker til Eders kongelige Majestæts allernaadigste Gotfindende . . .«

Og i kollegiets protokol er anført, at der i mødet 4/11 1738 »blev og talt om det anbefalede forslag til de vacante Stiffts Provsti her i Byen.« Herudfor er noteret den også af Hersleb tiltrådte beslutning: »Blef besluttet at proponere Hr. Gerner og øverste Capellan Kølischen.«

L. Koch skriver, at »Hersleb har uret, naar han siden siger, at han frarådede hans kaldelse til København; han synes tvært imod at have modtaget ham med velvillie.«¹²¹ At Kochs formodning er rigtig kan dokumenteres. Gerner havde alvorlige betænkeligheder ved at modtage kaldelsen — særligt af hensyn til embedets administrative opgaver — og henvendte sig derfor i skr. 28/11 1738 til Hersleb for at spørge denne til råds. Hersleb svarede i skr. 13/12 1738 Gerner, at han havde forelagt hans brev for Generalkirkeinspektionskollegiet, men Gerners betænkeligheder »har ikke gjort ringeste Impression hos nogen til Forandring at gjøre, contrair den har bestyrket dem i den Mening, at man ikke har taget Feil, og at De af Gud har været udseet til dette Embede.« Og brevet slutter: »Endelig naar De kommer, skal De være os og i særdeleshed mig hiertelig velkommen, Gud skal være med Dem, og alting skal føye sig.«¹²² P. G. Lindhardt skriver om dette brev: »Besynder-

¹²¹) L. Koch anf. værk. 179.

¹²²) Nogle Merkværdigheder som angaaer Henric Gerner (1772). 11 f.

ligt disharmonerer hermed Herslebs ord 9 år senere, at han frarådede Gerners kaldelse.¹²³ Hertil er kun at sige, at tilsvarende disharmonier jo findes temmelig ofte i den Herslebske indberetning. At dennes anbringender om Herslebs stilling til Gerners kaldelse er ganske forkerte kan ikke omtvistes.¹²⁴

(d) Heller ikke Herslebs kritiske bemærkninger om Hans Adolph Brorsons kaldelse til Ribe bispestol (1741) kan stå for en nærmere prøvelse.

For det første havde Generalkirkeinspektionskollegiet slet intet at gøre med Brorsons udnævnelse til biskop i Ribe. Brorson blev udnævnt af kongen efter dennes egen tilskyn-delse¹²⁵.

For det andet modsiges Herslebs vurdering af Brorsons indsats som biskop på afgørende måde af Brorsons visitatsberetninger og breve, der nu foreligger trykt¹²⁶. De afgiver vidnesbyrd om en nidkær, flittig og dygtig biskop, der med alle midler støttede sine præster; ganske særligt fortjener måske at fremhæves, at han under vanskelige forhold med stor dygtighed forstod at værne danskhedens interesser i stiftet imod det hertugelige Haderslevhus amts tyske jurisdiktion. Denne indsats kunde så sandelig ikke være gjort af en »eenfoldig, og ved Svaghed og Hypochondria¹²⁷ fast uduelig Mand«.

Herslebs dom over Brorson har ikke vundet tilslutning

¹²³) P. G. Lindhardt anf. værk I. 329.

¹²⁴) Bjørn Kornerup skriver dog (Dansk biogr. Leksikon VIII (1936). 45), at Hersleb »skal have fraraadet hans Kaldelse.«

¹²⁵) Erich Pontoppidan, *Annales ecclesiae Danicæ* III,2 (1753). 162, John Hansen anf. værk. 121 f., L. J. Koch, *Salmedigteren Brorson* (1931). 131.

¹²⁶) Hans Adolph Brorson, *Visitatsberetninger og Breve*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab ved L. J. Koch (1960).

¹²⁷) L. J. Koch anf. værk. 132 antager, at der hermed sigtes til Brorsons alvorlige sygdom 1746, som han selv indberettede til kollegiet. I en indstilling 16/6 1739 nævner Andreas Hojer Brorson som emne til et

hos nogen¹²⁸, og L. J. Koch siger om den: »Det er den Slags Domme, der rammer Dommeren haardere end den dømte«. ¹²⁹

(e) Herslebs kritik af biskop Peder Hygom har heller ikke kunnet finde tilslutning. Bjørn Kornerup skriver således¹³⁰, at han som biskop var »nidkær og flittig, og naar han et Sted af Peder Hersleb betegnes som en Mand, der »lidet eller intet bestiller«, er dette blot en Modstanders tendentiøse Karakteristik. Han følte sig iøvrigt i høj Grad som Generalkirkeinspektionskollegiets haandgangne Mand, hvad hans talrige Erklæringer og meget interessante Visitsatsberetninger til dette klart nok udviser.«

III

Det foregående afsnit har behandlet det, som Hersleb i sin indberetning kalder »den generale Idee om General-Kirke-Inspectionen.« Han afslutter sin indberetning med at anføre nogle »Specialia«, ialt 7 sager af højst ulige betydning. Om disse skal gøres nogle få bemærkninger, idet det dog straks

embede, men finder en hindring i »hans bløde og ømme Sind og Dispositionis Hypochondriaco, som tilforn i Tønder har gjort ham en Tiidlang ubequem til Embeds Forretninger.« Det er vel det samme, Hersleb her sigter til. Mens Brorson var præst i Tønder, blev (1734 el. 1735) hans ældste søn, Nicolaj, sindssyg i sit 12. år. Han, der tillige var lam i underkroppen, måtte altid holdes på sit værelse, og da sindssygen undertiden brød frem med voldsomhed og vildskab, måtte der sættes jernstænger for døren og vinduet i det værelse, hvor han holdtes indespærret. »Hermed blev der for bestandig«, skriver L. J. Koch (anf. værk. 69), »sat et Lidelsens Mærke paa det Brorsonske Hjem«, og det fremhæves, at denne begivenhed »greb dybt i hans Sind, dybere maaske end det meste af, hvad han kom til at opleve.« Sønnen overlevede ham og døde først 1791.

¹²⁸) Se bl. a. Bjørn Kornerup i Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie V (1951). 278, J. B. Daugaard i Theologisk Tidsskrift II,2 (1838). 119 ff., John Hansen anf. værk. 262 ff.

¹²⁹) L. J. Koch anf. værk. 132.

¹³⁰) Dansk biogr. Leksikon XI (1937). 55.

kan siges, at også disse, i alle de tilfælde, hvor sagerne kan oplyses gennem kollegiets arkiv, viser sig at være urigtigt fremstillede.

1°. Hersleb indleder med at kritisere, at kollegiet trods kongens befaling i lang tid intet foretog sig for at dæmme op for separatisternes virksomhed. Han nævner, at kongen i april 1740 udbad sig en indstilling om, hvorledes man kunde komme dette onde til livs, og fortsætter:

»Det blev liggende i Collegio urørt, uvedgiort, ubesvaret i 5 samfulde Aar, en forunderlig Dumdristighed! jeg erindrede ideligen derom, her var dog en Kongelig Befaling! det var dog Guds Kirkes Velfærd!«¹³¹

Det anførte er urigtigt. Kollegiets arkiv godtgør, at kollegiet mange gange i årene 1740—45 beskæftigede sig med separatisterne, både separatistspørgsmålet i almindelighed og en lang række sager om enkeltpersoner (f.eks. brødrene Støtterup, brødrene Bølle, Erik Gløersen o. m. a.). Af kollegiets arkiv fremgår det også, at Hersleb selv netop i denne sag har været forsømmelig — »en forunderlig Dumdristighed!« — og siddet en kgl. befaling overhørig. Ved reskript 5/10 1736 pålagdes det ham at »forfatte et Skrift for af Guds Ord grundig at overbeviise disse Separatister deres vildfarende Meeninger i adskillige Articulis fundamentalibus fidei«, men der kom stadig ikke noget skrift fra Herslebs hånd. Ved reskript 22/4 1740 til Generalkirkeinspektionskollegiet gentages den kgl. ordre til Hersleb, der imidlertid først syv måneder senere (22/11 1740) svarede kongen. Han erkendte, at det havde været hans pligt at adlyde kongens bud, men anfører, at han ikke havde tid eller evner til denne opgave, der burde overdrages det teologiske fakultet. Herslebs patos i det ovenfor citerede lyder derfor uægte. Endnu fire år senere måtte Hersleb erkende, at separatistspørgsmålet var vanskeligt. Han skri-

¹³¹) Theologisk Bibliothek V (1813). 162.

ver 9/4 1744 til Generalkirkeinspektionskollegiet herom: »Men hvordan det skal hemmes kand jeg ikke vel se,«¹³² — og han giver ikke her udtryk for utålmodighed eller for afstandtagen fra kollegernes nu påståede »Dumdristighed«.

Der blev jo inden 1745 også lovgivet om emnet. Fdg. 13/1 1741 om gudelige forsamlinger — den såkaldte konventikelpakat — var et af de midler, hvormed kollegiet håbede at kunne komme ialtfald en del af separatisterne til livs¹³³. Da dette viste sig utilstrækkeligt, fulgte anordningen 20/11 1744, forordningen 29/1 1745 og reskriptet 5/3 1745, samt forordningen 18/6 1745 hvorved indskærpedes de tidligere givne regler om papisterne (Danske Lovs bestemmelser og reskripterne 29/4 1699 og 13/5 1720). I denne forbindelse må også nævnes reskriptet af 23/9 1740, der pålagde bisper og stiftamtænd nøje at våge over, at der ikke fra boghandlerne spredtes fordægtige, separatistiske eller fanatiske bøger på dansk eller tysk.

Har kollegiet været tilbageholdende overfor de separatistiske rørelser, er det iøvrigt kun udtryk for en tiltalende tolerance — altså netop ikke »Herskesyge«, som Jens Møller påstod — og i nøje overensstemmelse med ånden og ordene¹³⁴ i kollegiets instruks og med kongens ønsker.

2°. Dernæst omtaler Hersleb sagen mod præsten Niels Tøxen¹³⁵, der nægtede at anvende den ved reskript 22/8

¹³²) RA. Gen. Kirke Insp. Kollegiet. Diverse sager 1714—65. Nr. 18a.

¹³³) Johs. Pedersen anf. st. 198. Jf. kollegiets indstilling til kongen 15/12 1740 med udkast til en forordning om gudelige forsamlinger. I intimationen til fdg. 5/3 1745 nævnes fdg. 13/1 1741 blandt forholdsreglerne mod separatisterne.

¹³⁴) Jf. instruksens § 10 (»dog i vedbørlig Orden og med fornøden Forsigtighed og Christelig Retsindighed«).

¹³⁵) Om denne sag se J. Worm, Forsøg til Lexicon over lærde Mænd II (1773). 508, L. N. Helveg anf. værk II. 106 ff., John Hansen anf. værk. 180 ff., H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml. 5. rk. I (1901—03). 406 ff., 581 ff., L. J. Koch anf. værk. 106 ff., Michael Neiiendam, Erik Pontopidan II (1923). 89 ff., K. L. Aastrup i Dansk theologisk Tidsskrift 1939. 13 ff., 65 ff., Johs. Pedersen anf. st. 183 ff., Hans Adolph Brorsons Visitatsberetninger og Breve ved L. J. Koch (1960). xxix og 371 ff.

1738 påbudte katekismusforklaring af Erik Pontoppidan.

Det er tidligere af andre påvist, at Herslebs redegørelse på flere punkter er misvisende¹³⁶, hvorfor der ikke er grund til her at komme nærmere ind på denne sag.

3°. Ved reskript 19/10 1744 pålagdes det kollegiet at undersøge, hvorvidt Pontoppidans katekismusforklaring var indført i alle stifter. Var den ikke det, skulde oplyses grunden hertil og angives, hvem der var skyld heri. Hersleb fortæller, at han holdt sin besvarelse tilbage, men da Holstein erindrede derom, indgav han straks sin »Beretning, som længe havde ligget færdig, og derudi forklarede tydelig Aarsagen, hvorfor denne Forklaring aldrig er og aldrig bliver almindelig¹³⁷, at den er for kostbar for de Fattige, at den er for vidtløftig for Bønderbørn, at den ikke er tydelig nok, at der er mange Ting deri, som ei bør være i en Catechismus, og at der er Urigtigheder deri.« Han påstår, at der er »flere gandske urigtige Lærdomme; bad derfor, at den Forklaring ... maatte af det theologiske Facultet igennemgaaes, gøres noget kortere og tydeligere, og intet derudi være, uden det, som er nødvendig til Salighed at vinde. Saasart dette var indkommen«, slutter han, »er aldrig mere talet om Catechismi Forklaring.«

Herslebs udtalelser er her skarpere end i den besvarelse, han omtaler. I denne, der er dateret 28/6 1745¹³⁸ tales navnlig ikke om »gandske urigtige Lærdomme«. Besvarelsen slutter:

»Altsaa tvivler jeg storligen paa, at denne Catechismi Forklaring bliver almindelig, førend det skeer . . . at Bogen skulde igiennemgaaes, gøres kortere, gøres tydeligere og

¹³⁶) Se bl. a. L. J. Koch anf. værk. 119, note 3.

¹³⁷) Heri fik Hersleb som bekendt ikke ret. Katekismusforklaringen blev almindelig og næsten uudrydelig, se L. J. Koch anf. værk. 107. I Danmark blev den i begyndelsen af det 19. årh. afløst af Balles lærebog, men »de stærke jyder« brugte den fortsat, og i Norge har den været i brug indtil slutningen af det 19. århundrede.

¹³⁸) Kirkehist. Saml. 5. rk. I (1901—03). 640 ff.

mere indrettet efter Bøndernes Begreb . . . Endskjøndt *der er intet i den hele Bog, som kan kaldes falsk Lærdom eller skadelig for Sjælen*, saa er det dog vist, at der er urigtige Ting derudi, hvileket i en saadan Bog, som skal være næst efter disse Rigers symbolske Bøger, ingenlunde bør være . . . Naar da i *denne Forklaring, som i sig selv og i sin Intention er visselig god og indeholder baade god Orden og eftertrykkelige Sandheder*, blev . . . det urigtige forandret, det ufor nødne udelukt, Stilen efter de enfoldiges Captum gjort klarere, dog ikke længere, saa kunde alle Res blive uforandrede, Bogen langt kortere, Prisen mindre, og da er jeg vis paa, den i kort Tid blev almindelig.«

Herslebs indvendinger mod katekismusforklaringen er således af en helt anden beskaffenhed end f.eks. brødrene Tøxens.

4°. Dernæst beretter Hersleb, at han havde den nåde mundtlig for kongen at nævne »adskillige Misbrug og Under-slæb, som skete ved den saa gudeligt anordnede Confirmation.« Kongen fortælles at have fundet »Behag derudi og befalede, at jeg skulde sætte det skriftligen op . . . Dette skete. Hs. Majestæt selv lod sig det læse op og paategne: Vi finde dette Biskoppens Forslag godt og approbere det i Alt, dog ville Vi, at Gen: K: Inspectionen derom først giver sin Betænkning.« Hersleb fortæller, at han herefter stadig ventede, at sagen skulde komme til drøftelse i kollegiet, »men den blev ikke nævnet og intet hørt dertil, førend jeg fik Kgl: allernaadigst Rescript af 12te Febr: 1740, hvori repeteres alle mine Puncter af min allerunderdanigste Forestilling, men sluttes, at det kunde forblive ved det, som før var anordnet.« Heraf drager Hersleb følgende konklusioner:

»Altsaa har K: Inspectionen: 1) havt Forsamling om denne Sag hemmeligen, uden mit Vidende, da jeg dog er Membrum . . . 2) Have de øvrige Membra givet deres Betænkning ind collegialiter, dog uden for Collegii Samling. 3) Have de forkastet, ikke alleene mine Forslag, men den

kongelige allernaadigste udtrykkelige Approbation«, og Hersleb antager, at »maaske Consistorial Raad Hvid fandt sig truffet ved noget af det, som blev andraget, dog uden at nævnes, og derfor skulde der intet blive af.«

Herslebs fremstilling er ganske i strid med kendsgerningerne, som ifølge kollegiets protokol og kopibog er følgende:

Herslebs indstilling af 8/12 1739 til kongen om de ved konfirmationen opkomne misbrug, hvorover kongen ønskede at høre kollegiet, blev forelagt i dettes møde 17/12 1739, hvor også Hersleb var til stede. Der blev truffet følgende beslutning: »Biskoppens Forestilling gaaer omkring og enhver af Membrij Collegii opsætter sine Tanker.« Hersleb har, sammen med Holstein, Støcken, Bluhme og Hviid, underskrevet protokollatet.

Herefter udarbejdede kollegiets medlemmer (dog naturligvis ikke Hersleb) udførlige betænkninger over Herslebs forslag. Hviids indstilling (på 27 ½ folioside) er dateret 2/1 1740, Bluhmes (4 ½ folioside) er udateret, Støckens (4 ½ folioside) er dateret 16/1 1740, medens endelig Holsteins (2 foliosider) er udateret.

I kollegiets møde 28/1 1740 blev læst kongens resolution af 11/12 1739 på Herslebs forestilling af 8. s.m. om konfirmationen. I protokollen hedder det videre: »Collegii allerunderd: Betænkning til hans Majestæt er expederet under denne Dags Dato«, altså 28/1 1740. I mødet deltog Holstein, Hersleb, Støcken, Bluhme og Hviid; og Hersleb har medunderskrevet protokollatet.

Kollegiets betænkning med slutdatering 28/1 1740 til kongen indleder med at udtale, at »det i Collegii enstemmig var bleven aftalt, at enhver skulle forfatte sine Tanker skriftlig.« Der afgaves således ikke nogen kollegial indstilling, o: kollegiet fremtrådte ikke som en enhed med en fælles indstilling, hvori de forskellige synspunkter var samlet, men der gengaves kun de enkelte medlemmers vota. Afgørende har vist Holsteins bemærkninger været. Han

skrev, »at Biskop Herslebs Forestilling er meget god og saaledes indrettet, at den vel henfører til det Maal, som Eders Kongel: Majestæts Forordning om Confirmationen allernaadigst sigter til. Men som Forestillingen ogsaa indeholder meget, hvorved Forordningen om Confirmationen skal forandres, og de andre Poster, som ved Misbrug paa visse Stæder have indsneget sig, lætteligen Tiid efter anden, ligesom de blive opdaget, kand redresseres, saa formeener jeg allerunderdanigst, at hele hverket [sic] behøver ingen Forandring endnu, ikke heller at ved noget Kongel: allernaadigst Rescript Geistligheden noget viidere bliver anbefalet, men jeg er i de allerunderdanigste Tanker, at Biskoppen paa hans Forestilling allernaadigst kunde rescriberes, at Eders kongel: Majestæt fandt betænkeligt i en saa vigtig Sag, som efter grundig Overveielse for en saa kort Tid siden først ved en Forordning var fastsat, nogen Forandring at gjøre, hvorfor det ved den allernaadigste Forordning om Confirmationen skulde have sit Forblivende. Men skulde der paa sine Stæder nogen Misbrug have indsneget sig, eller nogen Uorden være forefalden, hafde Biskoppen først selv at raade Bod derpaa, siden at foredrage det for Gen: Kirke-Inspectionen, som da af de forefaldende Uordener en Post efter den anden, ligesom de opdages, kand afhielpes eller ogsaa af Collegio til Eders Kongel: Majestæts nærmere Resolution allerunderdanigst henstilles, om Sagen befandtes af den Beskaffenhed, at den uden viidere Kongel: Ordre ey kand afgjøres . . .«

Herslebs gengivelse er, som det ses af akterne, fuldstændig misvisende. Kollegiet har ikke holdt hemmelige møder; Hersleb har selv været med til at træffe beslutningen om, at hver enkelt skriftligt skulde fremsætte sine tanker, og intet er skjult for ham. Indsendelsen af de forskellige vota er ikke en kollegial indstilling. Den kgl. approbation, som Hersleb påberåber sig, og som vel er den, der loyalt er meddelt i kollegiets møde 28/1 1740, var selv efter hans egen fremstilling betinget af, at Generalkirkeinspektionskollegiet

tiltrådte hans forslag. Hersleb ses i denne sag ikke at have haft nogen grund til klage; og er det ham, der har forfattet den såkaldte Herslebske indberetning, synes han også her at måtte have udtalt sig mod bedre vidende.

5°. Hersleb kritiserer, at kollegiet indfordrer visitatsberetninger fra landets biskopper, uden at der »en eneste Gang i 9 Aar er derom gjort nogen allerunderdanigst Forestilling til Kongen eller i ringeste Maade reflecteret paa de Gravamina og Forslag, hvorudi er begiæret Remedium, men har ladet det være nok, at de have Rapporter af Bisperne.«

Kritikken har adresse også til Hersleb selv. Han kunde og burde som fremstående medlem af kollegiet have stillet de forslag, han nu efterlyser — hvis der da i visitatsberetningerne var grundlag herfor. Netop han var vel den nærmeste til at støtte de andre biskopper med hensyn til gennemførelsen af deres eventuelle ønsker. Men det har han, så vidt det af kollegiets arkiv kan ses, ikke villet. Allerede derfor er der næppe grund til at komme nærmere ind på dette punkt.

6°. Hersleb nævner dernæst, at det i instruksen (§ 6) er pålagt kollegiet at sørge for nye oplag og forbedring af ritualet. Der har været arbejdet med denne opgave¹³⁹, men Holstein meddelte, at kongen havde sagt, at det med ritualet kunde forblive, som det var. Hersleb kritiserer, at denne kgl. ordre ikke blev givet skriftligt. Da dette jo ikke er en anke mod Generalkirkeinspektionskollegiet er videre omtale her ufornöden.

7°. Det sidste af Herslebs »Specialia« er en kritik af, at der ved et kgl. reskript 1/7 1746 er tillagt dav. kancelliråd Erik Johan Jessen, der fungerede som kollegiets sekretær,

---

¹³⁹) RA. Gen. Kirke Insp. Koll. Dokumenter til ritualets revision (1 pakke). Heri findes flere forslag, bl. a. det omfattende (167 tætskrevne foliosider), som Hersleb efter kgl. ordre afgav, dateret 2/11 1735. Om dette se P. G. Lindhardt anf. værk I. 286 ff. Af kollegiets protokol ses, at ritualsagen har været behandlet 23/8, 20/9 og 9/10 1738.

300 rdl. årlig af renterne af en kapital, der oprindeligt var indsamlet til »de Saltzburgiske Emigranter«, og at reskriptet havde »den Clausul: Siden ingen af Eder skal have noget derved at erindre«, hvortil han bemærker, at »den Sag aldrig er omtalt i Collegio, Hs. Excellence heller aldrig har spurgt, om vi havde noget at erindre derved, men Cancelliraad Jessen har ventelig sagt det til enhver især privatisime, da enhver formodentlig har vel syntes underlig derom, men reserveret sig, naar Proposition skete, at sige sin Mening, inden derom gjordes allerunderdanigst Forestilling.«

Nærmere oplysninger om dette punkt har jeg ikke kunnet finde¹⁴⁰. Kopibogen indeholder ingen forestilling til kongen herom, og i »General-Kirke-Inspections Protocoll over alle indkomne Brevve, Relationer og andre Documenter« findes det nævnte reskript ikke omtalt¹⁴¹. Dette punkt er formentlig også så uvæsentligt, at en nærmere undersøgelse og omtale her kan undlades¹⁴².

Den Herslebske redegørelse konkluderer i, at Generalkirkeinspektionskollegiet er »virkeligen i det gandske Land decrediteret; Folk gruer for at komme ind med noget, der skal forestilles, Bisperne undser sig ved at gøre Regnskab for deres Embede til en Deel af dem, som er membra derudi.« Han foreslår derfor, at kollegiet enten omorganiseres — og nævner blandt dem, der burde have sæde i kollegiet: J. L. Holstein, Sjællands biskop, kongens konfessionarius, summus theologus (den ældste professor ved det teologiske fakultet) og Hans Gram — eller hellere, at kollegiet ophæves,

¹⁴⁰) Herved erindres om, at kollegiets hovedprotokol for årene 1742—48 har været utilgængelig, da den er til indbinding.

¹⁴¹) Medmindre det er nr. 123/1746, der (fejlagtigt i protokollen) er dateret 1/6 1746, og hvor regesten er udeladt. I kollegiets indkomne sager mangler for året 1746 bl. a. nr. 123.

¹⁴²) Renterne af den omtalte kapital blev tidligere ifl. reskript 7/10 1740, jf. kollegiets indstilling 22/9 1740 og forhandlingerne i kollegiets møde 20/10 1740, anvendt dels til pensioner til afsatte præster, dels til »den Post Porto, som betales for de til Collegium fra fremmede Stæder indkomne Breve og Paquer.«

da det »gandske kunde uden Skade undværes.« Den eneste nytte, Hersleb i de forløbne 9 år har mærket af kollegiet, er den, at det »har havt Magt til at sistere forargelige Processer, enten mellem Geistlige, eller som paaføres Geistlige for deres Embedes Skyld; derved er virkeligen megen Forargelse forekommen.« Men det samme kunde opnås, hvis det blev pålagt bisperne at underrette kancelliet, når sådanne skadelige processer begyndte. Derefter kunde generalprokurøren standse sagen indtil videre, gennemgå akterne og referere dem i kancelliet, eller han »kunde befales i slige Sager at træde sammen med Biskoppen i Sjælland, eller en anden erfaren gudelig Mand, for at give deres Betænkning coniunctim om Sagens Afgjørelse, hvortil jeg gjerne vilde være villig, naar jeg kunde allernaadigst dispenseres fra de Fattiges Væsen i Kjøbenhavn, hvor jeg gandske gjerne kunde undværes.«

IV

I den Herslebske indberetning hedder det, at Andreas Hojer »har opsat Instructionen for General Kirke-Inspectionen saa subtil, derhos saa ample og indrømmet den saadanne Pouvoir, at virkeligen alle Geistlige i begge Rigerne, endogsaa Bisperne . . . skulde ansees som deres Dependenter og Subalterne.«

Denne opfattelse genfindes også i senere tid. L. Koch er f. eks. enig i, at instruksen er »ample«, og at kollegiet havde et næsten ubegrænset område¹⁴³, og Johs. Pedersen fremhæver, at den omstændighed, at kollegiets virkeområde ikke var afgrænset, hverken i forholdet til Danske Kancelli eller i forholdet til bisperne, »maatte fremkalde konflikter og forbitrelse.«¹⁴⁴

¹⁴³) L. Koch anf. værk. 198.

¹⁴⁴) Johs. Pedersen anf. st. 173. Jf. også L. N. Helveg anf. værk II. 57, der nævner, at der ikke »var anvist det nye Kollegium nogen bestemt Plads, men paa den anden Side kunde det blande sig i alt, og maatte derfor, naar det vilde gjøre noget, komme til at krydse de bestaaende Myndigheder.«

I kollegiets arkiv findes intet spor af konflikter og forbitrelse. Kompetencespørgsmålet ses ikke nogensinde at have voldt vanskeligheder i praksis, end sige have givet anledning til strid. Men da det vist er den herskende anskuelse, at kollegiet overalt søgte at udvide sit myndighedsområde — Jens Møllers karakteristik: »Herskesyge« tyder derpå — skal fra kollegiets praksis til slut anføres nogle eksempler på, at kollegiet nøje har holdt sin indenfor sit ressort og ikke tiltaget sig nogen myndighed med hensyn til opgaver, som ikke ved patentet og instruksens udtrykkeligt var henlagt til det.

At ansøgninger fra teologiske kandidater om præsteembeder og ansøgninger fra præster om befordring til andre kald af kollegiet altid er henvist til Danske Kancelli er nævnt ovenfor side 504 med note 36. Mange andre sager oversendtes til kancelliet for gennem dette at forestilles kongen, eller kollegiet udbad sig en udtalelse over sagen fra kancelliet. Det kan måske synes noget formalistisk, da præses i kollegiet, J. L. Holstein, tillige var oversekretær i Danske Kancelli og således to gange var med til at behandle samme sag, men kollegiets fremgangsmåde var formelt uangribelig. Som eksempler kan nævnes kollegiets skr. 13/12 1740 til sognepræsten i Saxkøbing Magnus Hosum (en tvist med kordegnen henhørte under kancelliet), 30/6 1742 til kancelliet (med anmodning om at aktor i sagen mod præsten Frederik Høyer må få ordre til at fremme sagen for landemodet mest muligt), 5/2 1745 til kancelliet (med anmodning om at Bølling og Sæding sogne må blive separeret fra Ringkøbing kald og kapellanen Nicolai Lütken beskikket til sognepræst for de nævnte 2 sogne), 25/2 1745 til kancelliet (at sognepræsten til Hvedstrup og Fløng Lars Thye må beneficeres med Fløngs kirketiende m.v.), 20/3 1745 til kaptajnløjtnant Gustav Wilhelm Gerschau¹⁴⁵ (en ansøgning om, at han og hans hustru må kommunikere

---

¹⁴⁵) I kopibogen skrevet: Gerskowen.

for en anden præst end deres sognepræst, må forestilles kongen gennem kancelliet), 12/8 1745 til kancelliet (med anmodning om at Ry kald i gratialbogen må opføres som vakant og bortgives til en duelig præst efter den afsatte præst Conrad Frederik Gerlach), 7/8 1745 til biskop Chr. Ramus (at kapellanen Frantz Næraa, der ved altergang har undladt at give en af altergæsterne brødet, til kancelliet bør indsende supplik om tilgivelse for denne forseelse), 4/11 1745 til grovsmed Lauritz Hansen i Maribo (en klage over kapellanen Peder Wærlose er kollegiet uvedkommende, og vedkommende må om beneficium paupertatis søge kancelliet) og 3/2 1746 til sognepræsten Simon Helvad (en klage over indkomsternes fordeling henhører under kancelliet).

Omvendt forekom det også, at kancelliet sendte sager til erklæring hos kollegiet, se f.eks. kollegiets svarskrivelser til kancelliet 5/7 1743 (ang. spørgsmålet om, hvorvidt der skal udnævnes en residerende kapellan i Flade, Fladstrand og Gærum sognekald), 28/1 1745 (ang. sognepræst Frederik Rasmussens klage over, at gehejmekonferensråd Ahlefeldt gennem flere år ikke har betalt tiende af en gård, der først efter 1661 var henlagt under Gisselfeld) og 12/8 1745 (ang. præsten Frederik Suhrs forespørgsel om, hvorvidt Købelev og Vinding sognekald skal have residerende kapellan).

Af arkivet kan ikke ses, at der har været gnidninger mellem kollegiet og Danske Kancelli; tværtimod synes der at have været et intimt samarbejde, der vel er blevet fremmet ikke blot ved den fælles chef for de to kollegier (Holstein), men også — for de 2 første års vedkommende — derved, at Andreas Hojer i sin egenskab af generalprokurør var medlem også af kancelliet.

Hvad der er anført om kancelliet gælder også de øvrige regeringskollegier. I skr. 28/4 1742 meddeles det sognepræsten i Stubbekøbing Erik Hollænder, at hans andragende om fritagelse for at svare skat af det spredte mensal-gods henhører under Rentekammeret; og Rentekammeret

sender til kollegiets erklæring et andragende om kirke-tjenesten i Karleby, Horreby og Nørre Ørslev sogne, hvorpå kollegiet 18/2 1745 svarer, at sagen henhørte under kollegiet, og at den iøvrigt var afgjort ved to kgl. reskripter af 2/3 og 6/10 1742.

En del sager henvistes til de ordinære (verdslige) domstole. Med sager, der henhørte herunder, måtte kollegiet i almindelighed efter instruksens § 2 ikke befatte sig, og det fremhæves oftere i kollegiets skrivelser, at det ikke kan »befatte sig med at kiende og dømme i nogen Slags Judicial Sag, men stedse fraviise dem til deres ... beskikkede Dommere og Værneting.«¹⁴⁶

Som bekendt gjaldt kollegiets myndighed kun i Danmark og Norge, derimod ikke i hertugdømmerne. En til kongen indsendt klage fra en bonde tilstilledes derfor med skr. 20/10 1746 provst Johan Tychsen¹⁴⁷ i Haderslev for at gøre ham bekendt dermed, »siden den Os, som ey med Fyrstendømmerne have at gjøre, er gandske uvedkommende.« I skr. 2/5 1743 til overkrigssekretær, generalløjtnant Michael Numsen, der til kollegiet havde indsendt en klage over garnisonspræst Henrik Ruge¹⁴⁸, hedder det, at kollegiet »skulle ... ogsaa gierne efter Eders Excellences Begiering have antaget Os Sagen til nærmere Foranstaltning, hvis saa var, at denne Præst under Vores Departement var sorterende, allerhelst da Os alt forhen adskilligt om hans ugudelige Conduite er bleven bekiendt. Men som Eders Excellence af det kongelige Patent om General Kirke-Inspectionen d.d. 1. Octbr. 1737 veed, at dette Collegii Inspection ey strekker sig viidere end til begge Kongerigerne Danmark og Norge, men ikke til de Tydske Pro-vintzer, saa finder De Selv, at det ikke staaer i Vor Magt at melere Os i denne og andre Os uvedkommende Sager, hvor gierne Vi ellers ønske, at denne mod Præsten Ruge

¹⁴⁶) Se kollegiets skr. 31/1 1745 (om præsten Frederik Høyer).

¹⁴⁷) Otto Fr. Arends, *Gejstligheden i Slesvig og Holsten II* (1912). 327.

¹⁴⁸) Sst. II. 213. Ruge blev suspenderet 1747 og afsat 1752.

for Alvor maa blive prosequeret, hvilket vel kand lade sig giøre ved en Ordre fra det Tydske Kantzeli, naar Eders Excellence vil behage didhen at remittere den Os communi- cerede og her tilbagefølgende Klage.«

Et meget stort antal sager blev henvist til afgørelse ved provsteret, landemode, biskoppen eller stiftsøvrigheden. Som eksempler skal blot nævnes kollegiets skr. 1/2 1738 til den fung. stiftsprovst Niels Dorph (præsten Ludvig Nicolai Herforth's klager over nogle gejstlige studenter og degne i Ringsted herred skal påkendes af de ordinære gejstlige domstole), 22/3 1738 til Viborg stiftsøvrighed (provsten Chr. Tychonius skal tilholdes at påkende en sag, der hen- hørte under provsteret, men som han »ulovskikket og uden ringeste Anledning har understaaet sig« i at henvise til kollegiet, skønt sagen allerede af ham var optaget til dom), 8/11 1738 til biskop Chr. Ramus (en tvist mellem kapellanen Søren Bagge og sognepræsten Hans Bloch må påkendes af stiftsøvrigheden eller lands lov og ret¹⁴⁹), 8/2 1740 til kaptajn Thott (en klage over at sognepræsten J. H. Dreves og ka- pellanen Christen Olivarius var udeblevet fra en bondes begravelse må påkendes af præsternes nærmeste øvrighed), 31/5 1740 til sognepræst Chr. Faber (en tvist med sogne- præsten Mikkel Lerche henhørte under provsteret og lande- mode), 19/3 1741 til amtmand J. C. Urne (det tilkommer alene biskoppen at bestemme, hvorvidt der skal beskikkes en viceprovst), 29/7 1741 til amtmand, grev Oertz (klage over at præsten Jens Ussing har ladet et lig henstå ubegra- vet i 4 uger må forelægges stiftamtmanden og biskoppen), 29/7 1741 til præsten Peder Winding (en klage over menig- hedens usømmelige opførsel før og under gudstjenesten må forelægges nærmeste gejstlige øvrighed), 10/11 1742 til proprietær Thomas Lund (en tvist med en præst om en eng

¹⁴⁹) Udtrykket »lands lov og ret«, der ofte forekommer også i syno- dalprotokollerne, betegnede i datidens sprog: ved forfølgning ved de or- dinære (verdslige) domstole (i modsætning til forfølgning ved provsteret og landemode).

må forelægges stiftsøvrigheden), 19/9 1743 til biskop Chr. Ramus (kapellanen Peter Wærloes besværing over menighedens vankundighed henhører under biskoppens forretningsområde), 8/7 1743 til samme (en klage over præsten Bertel Wellejus må påkendes af landemodet), 11/1 1744 til præsten Hans Læssøe (om nye skoleholderes beskikkelse må han holde sig til sine nærmeste foresatte, provsten og biskoppen, og følge deres consilia), 7/10 1745 til sognepræst Arent Behman (en tvist med kapellanen Peter Pegman må forelægges biskoppen), 21/10 1745 til biskop Hygom (en klage over kapellanen Ole Cleve skal forfølges ved provstet) og endelig 13/10 1746 til sognepræst Peder Hjort (kollegiet kan ikke befatte sig med »casibus conscientiæ«, hvormed vedkommende må henvende sig til sin biskop og høre hans råd).

Til belysning af kollegiets stilling til de forslag, der indsendtes til det, eller hvorover det blev hørt, skal nævnes nogle få eksempler. 16/8 1738 tilskrev kollegiet sognepræsten Thomas Lillelund, der havde indsendt et forslag om, at præsterne sammen med degnene eller medhjælperne¹⁵⁰ skulde inddrive helligdagsbøderne til lige deling mellem præsten og sognets fattige, at det ikke kan billige denne plan, men »befinde slig en Myndighed at være i henseende til deraf flydende betydelige Sviter farlig og overalt Præste Embedet, som alleene bør bestaa i at lære, overbevise, formane og bede, aldeles fremmed og uvedkommende, saa ansee Vi det hverken for tienlig eller mulig derudi i ringeste Maade at entrere, men vil heller bede og formane Herr Pastor at legge dismer Vind paa at forkynde Guds Ord troelig.« Præsten Jacob Hyphoff, Nykøbing S., havde til kongen indsendt forskellige forslag »angaaende Politien«, hvorover kollegiet blev hørt; det var bl.a. foreslået, at det skulde forbydes folk at ryge tobak på gaden, og at de, der

---

¹⁵⁰) Om disse se Danske Lov 2-9-1 ff. og Hans Adolph Brorson, Visitsatsberetninger og Breve ved L. J. Koch (1960), 59 note 3.

blev antruffet rygende her, skulde hensættes i 24 timer på rådstuen og mulkteres med 8 sk. hver gang. Kollegiet kunde ikke indgå på disse forslag, og fremhævede, at »Præsten har andraget det . . . som er hans Embede gandske uvedkommende.« Da samme præst senere påny til kongen indsendte en memorial med forslag bl.a. til imødegåelse af den overdådighed, der fandt sted ved bøndernes gilder, skrev kollegiet til ham, at det håbede, »hand i Fremtiden med bedre Judicium ville overlegge, hvad hand bør Hans Majestæt tilskrive.« Præsten Magnus Hosum i Saxkøbing havde til kongen indsendt en memorial angående »de gamles grove vankundighed«. Kollegiet, der fik memorialen til erklæring, svarede 10/11 1740:

»Eders kongel: Majestæts forskjellige Anstalter med Skolevæsen kand opfylde dette Ønske, naar de nu værende Unge blive gamle. Men hos de itzige Gamles Oplysning sees intet Møyn, uden at Præsterne selv gjøre saaviit de formaer, saa de kand have en frelst Samvittighed for Gud. Flittig Huusbesøgelse, Catechisation i Kirken og kierlig Underviisning ved alle Leiligheder kan dog gjøre nogen Nytte og Frugt.«

Selv, når der kunde være tvivl om, hvorvidt en sag hørte under kollegiet eller under en anden myndighed, synes kollegiet at have udvist tilbageholdenhed. Et eksempel herpå er dets skr. 17/1 1744 til skolekommissionen i København, hvortil oversendes en fra præsten Thomas Lillelund modtaget memorial, da den er skolekommissionen »meere end dette Collegio for nærværende Tid vedkommende.«

»Menneske først —«

Om Kaj Thanings Grundtvig-disputats¹.

Af A. Pontoppidan Thyssen.

At dette værk var på vej, har længe været kendt. Mange har også vidst, at det er blevet forsinket af et andet imponerende værk af samme mand — der først afsluttedes for få år siden — nemlig den nye højskole i Båring, en af landets mest moderne og smukkeste beliggende. Mindre kendt er det, at disputatsens forhistorie kan føres helt tilbage til omkring 1930, da en gruppe unge — især nordvestjyske — præster og højskolemænd, hvoraf flere var påvirket af Tidehverv, vendte sig mod det grundtvigske miljø, de selv var udgået fra.

Deres vigtigste organ var bladet »Dansk Folkeliv«, udgivet i Holstebro med bidrag fra navne som Drewsen Christensen, Arne Brandt Pedersen, Morten Bredsdorff, Kaj Munk, Hans Lund o.fl. Kritikken af grundtvigianismen fremførtes dog skarpest og vægtigst af den nuværende Askov-forstander Knud Hansen, og både Dansk Folkeliv og i Tidehverv. Den var navnlig rettet mod opfattelsen af »det menneskelige« som en idealistisk forædlet livsform og af det grundtvigske menighedsliv som et særlig åndeligt og

---

¹) Kaj Thaning: Menneske først —. Grundtvigs opgør med sig selv. I—III, 794 s. 1963. Forsvaret for den teologiske doktorgrad ved Københavns Universitet d. 12. dec. 1963. — Det følgende svarer i hovedsagen til min opposition, suppleret med en oversigt over afhandlingens indhold, nogle ved disputatshandlingen udeladte afsnit og andre tilføjelser. Forkortelser: V. U.: Grundtvigs værker i udvalg ved Georg Christensen og Hal Koch. U. S.: Grundtvigs udvalgte skrifter ved Holger Begtrup. Breve I—II: Georg Christensens og Stener Grundtvigs brevudgave.

kristeligt fællesskab: derved hævdede grundtvigianerne sig farisæisk over det øvrige folk. Men det afgørende hos Grundtvig var — if. Knud Hansen — netop, at han havde »fået øje på det virkelige menneske«, der er bundet til »jorden« og forpligtet til solidaritet med tiden og folket. Det var næppe tilfældigt, at Knud Hansen samtidig — i første årgang af Dansk Folkeliv — introducerede Vilhelm Grønbechs kritik af den moderne kultur og kristendom, som »fornægtede mennesket« og dyrkede den enkelte sjæl, og fremdrog Grønbechs opfattelse af Kierkegaard og Grundtvig, hvor Kierkegaard ses som repræsentant for den udlevede individualisme, mens Grundtvig varsler om en ny kultur².

Disse tanker, der straks rejste spørgsmålet om den rette Grundtvigforståelse, videreførtes især af Kaj Thaning, og under stadig fortsat polemik fremsatte han allerede i 1941 i Tidehverv den opfattelse, som ligger til grund for hans disputats: at året 1832 betegner det egentlige vendepunkt i Grundtvigs udvikling, fordi han da »fik øje på menneskelivet«. Siden 1941 er tesen blevet underbygget af omfattende studier; og den afhandling, som nu foreligger, gør allerede ved første blik indtryk af det usædvanlige: den fylder ikke mindre end tre bind og ialt henved 800 sider; den følger Grundtvigs udvikling gennem hele hans lange liv og behandler dermed et af de største forfatterskaber, vi har på dansk. Men hertil kommer, at den tilsigter at give et helt nyt Grundtvigbillede; den hidtidige forskning er efter forfatterens mening ikke nået frem til den virkelige Grundtvig og hans problem: Forholdet mellem kristendommen og den menneskelige tilværelse (s. 14).

Så meget skal da også foreløbig erkendes, at afhandlingen virkelig er en usædvanlig præstation. Den bygger som nævnt på langvarige og omfattende studier, der indrager

²) Jfr. Knud Hansens artikler i Dansk Folkeliv 1931, 8 ff., 47 ff., 383 ff., 501 ff. (om Grønbech 89 ff., 123 ff.), Tidehverv 1932, 2 ff.

et stort, hidtil ubenyttet håndskrifts-materiale fra Grundtvigarkivet. Den røber beundringsværdig fortrolighed med Grundtvigs mange skrifter og manuskripter og rummer talrige skarpsindige — undertiden lovlig skarpsindige — detailanalyser. Synspunktet er historisk-genetisk, men vægten lægges ikke på idévirkninger udefra; det er forfatterens opfattelse, at Grundtvig livet igennem, men navnlig før 1832 befandt sig i et indre opgør, der kredsede om det ovennævnte problem. Denne opfattelse har vist sig frugtbar; i hvert fald fremgår det tydeligt, at Grundtvigs mange manuskriptudkast med rette kan opfattes som hans forsøg på »at skrive sig til klarhed« (s. 13). Afhandlingen beskæftiger sig fortrinsvis med Grundtvigs udvikling efter 1830, hvilket i sig selv er et vigtigt arbejdsfelt, som omfatter hans betydeligste indsats og produktion. Efter Anders Nørgaards på sin vis inciterende skrifter og Hal Kochs fornyelse af Grundtvigbiografien er der som bekendt fulgt adskillige dybtgående arbejder; men de vedrører overvejende den unge Grundtvig. Det er således en væsentlig og hidtil noget forsømt opgave, som Kaj Thaning har taget op.

Når dette er sagt, må det dog tilføjes, at afhandlingens omfang ikke er noget ubetinget fortrin, men straks kan give anledning til nogle bemærkninger vedr. dens form og fremstillingsmåde. Mens dens sprog, der er klart og naturligt, adskiller sig behageligt fra Grundtvigs, synes hans umanerlige *bredde* ikke at have virket tilstrækkeligt afskrækkende. Thaning vil have alle stadier med. Afhandlingen begynder simpelt hen forfra med Grundtvigs barn-dom og ungdom og arbejder sig derpå — med stærkt voksende bredde o. 1830 — kronologisk fremefter fra den ene gruppe af skrifter og manuskripter til den næste lige indtil Grundtvigs sidste år. Men den har dog if. s. 13 den bestemte opgave at påvise det nævnte »grundproblem«, vise dets løsning i 1832 og udfolde det deraf følgende livssyn. Denne opgave kunne løses fuldt forsvarligt og nok så overskueligt

gennem behandlingen af et mere begrænset tidsrum, fx. 1830—50, og et mere begrænset udvalg af kilder.

Hertil kommer, at fremstillingen i reglen nøje følger de enkelte kilder gennem fortløbende referater med lange citater og brede kommentarer. Thaning kan have ret i, at Grundtvig »selv skal have lov at komme til orde« (s. 13), og han har virkelig fremdraget mange fyndige Grundtvig-udtalelser, som man læser med fornøjelse, men strengt taget bør Grundtvig ikke have lov at brede sig mere end tesen kræver. En historisk-genetisk undersøgelse må naturligvis gøre rede for tankegangen i de vigtigste kilder; men det er mit indtryk, at redegørelsen i mange tilfælde kunne være mere koncentreret, og at den i højere grad burde samle materialet til belysning af de vigtigste *motiver* i Grundtvigs skrifter. En friere uddybning og analyse af begreberne er så meget mere påkrævet, som klarhed ikke var Grundtvigs styrke: ordenes betydning varierer, tankerne brydes, og deres anliggende forskydes fra den ene sammenhæng til den anden. Men i Thanings fremstilling er det selve tekstgennemgangen, der dominerer. Thaning erklærer da også (s. 13), at afhandlingen ikke blot skal forsvare en tese, men tillige give en introduktion til Grundtvigs tankeverden; og den vil utvivlsomt kunne gøre megen nytte som en håndbog i Grundtvigs skrifter og manuskripter. Men den deraf følgende bredde gør det efter mit skøn vanskeligere at få fuld klarhed over de hovedtanker, det i denne sammenhæng kommer an på.

I store træk er afhandlingens disposition i øvrigt enkel og klar; og trods den tyngende stofmængde og mange indskud og sidespring taber forfatteren aldrig sit mål af syne. Men i så stort et værk føles det som et savn, at der ikke gives en virkelig oversigt over dets indhold. Det tyske resumé virker nærmest som et foredrag om Thanings Grundtvigssyn, der måske nok er egnet til at vække interesse hos tyske læsere; men et sammendrag er det egentlig

ikke. Hvor mange når man alle værkets kapitler igennem? og må ikke de fleste i så fald fordele læsningen over så lang tid, at overblikket over de mange parallelle eller konvergerende linier let går tabt? Jeg har derfor fundet det formålstjenligt her at indføje en nogenlunde udførlig gengivelse af indholdet som grundlag for den påfølgende vurdering.

Det indledende afsnit (s. 13—104) handler om Grundtvigs udvikling før 1832. Det er forfatterens hensigt at vise, at Grundtvig hele denne periode igennem kæmpede med spørgsmålet om menneskelivets betydning og kristelige berettigelse i en uforløst spænding mellem hjemmets livs- og verdensfornægtende »bods-kristendom« og hans egen stærke »trang til liv«.

Denne livstrang ytrede sig allerede i barndommens interesse for historien og ungdommens oplysningsprægede reformiver, men vaktet især af romantikken i årene på Langeland. Den romantiske evighedslængsel førte gennem studiet af den nordiske mytologi til aktiv kamp mod tidens fortabthed i det endelige og til en forståelse med kristendommen som forsoningen af det evige og det timelige. Men i 1810 brød den latente modsætning frem som et sammenstød mellem romantikkens og mytologiens »hedenske menneskelighed« og den nedarvede bodskristendom. If. Thaning endte krisen uafklaret med en ren kapitulation, hvorved Grundtvig »chokeredes ind i lutherdommen«. Med »knækket erkendelsesvilje« vender han sig mod al verdslig kløgt, alene pukkende på »Guds ord«; videnskab og poesi underkastes kristendommen, og historien bedømmes ud fra bibelen som vidnesbyrd om Guds straf og løn (1812).

Romantikkens ånd gjorde sig dog snart gældende under nyt fortegn. Grundtvigs lutherske stude præges af længslen mod det evige, og som udtryk herfor »helliges« poesien, der ser det jordiske som et billede af det evige. Arbejdet med menneskelig sandhedserkendelse genoptages i de historiske værker (1814 og 1817) og i tidsskriftet Danne-Virke, hvori Grundtvig som kristen filosof og apologet søger at udforske »menneskets vilkår«, natur og åbenbaring, »vidskabens« og mytologiens værd o.l., men if. Thaning uden at nå til klarhed over disse spørgsmål. Udviklingen i 1820'erne skildres som en svingen frem og tilbage mellem bodskristendommens livssyn og en mere positiv vurdering af det menneskelige. Præste-

gerningen står helt i bodskristendommens tegn — trods et forbigående evangelisk gennembrud i 1824. Et Irenæusstudium i 1823 lærer ham at forstå mennesket som Guds skabning og frelsen som »det gamle menneskes« fornyelse og gradvise vækst, og på denne baggrund genoptages de apologetiske forsøg på at legitimere kristendommen gennem »menneskekundskab« (1823—25), ligesom tanken om en særlig pagt mellem kristendom og danskhed dukker op (»Nyaars-Morgen«). Men opdagelsen af trosbekendelsen som norm og af »den historisk-kristelige kirke« i 1825 skærper fronten udadtil og betyder en højkirkelig fornyelse af bodskristendommen. Efter embedsnedlæggelsen genoptager Grundtvig imidlertid sine historiske sysler, og i sit »Literaire Testamente« (1827) hævder han, at der er et dybere slægtskab mellem bibelens, historiens og Nordens ånd; hans kristelige og »folkelige« virksomhed har derfor ligget på samme linje. Denne »syntesetanke« fortsætter i sidste del af »Om Christendommens Sandhed«, der betoner sammenhængen mellem natur og åbenbaring, og i Søndagsbogen I—II (1827—28), som dog trods kredsen om det menneskelige betydning hovedsagelig er bestemt af bodskristendommens syn på verden. Dette gælder også Søndagsbogen III (1831); men i dette skrift, der behandles ret udførligt, finder Thaning tillige vidnesbyrd om, at Grundtvig nu er på vej mod vendepunktet. Men grundlaget er stadig syntesetanken: alt menneskeligt skal helliges af kristendommen for at kunne betyde noget. Bodskristendommen er endnu ikke sprængt.

Dette sker imidlertid kort efter gennem Grundtvigs arbejde med »Nordens Mythologi« i vinteren 1831-32 — efter den tredje Englandsrejse. Herom handler resten af første bind (s. 107—290), der er afhandlingens tyngdepunkt. Det består for størstedelen af en indgående gennemgang af Grundtvigs talrige udkast til fortale og indledning (s. 107—256), der skal vise, hvorledes Grundtvig herunder arbejdede sig frem til løsningen af sit hovedproblem.

Udgangspunktet var Englandsrejsernes studier af de angelsaksiske håndskrifter og arbejdet med en ny udgave af »Nordens Mythologi« (fra 1808), der førte Grundtvig tilbage til hans ungdoms begejstring for den nordiske mytologi. Og nu vedkender han sig det livssyn, han dengang fandt i myterne, med den klare erkendelse, at det her drejer sig om »et andet åndeligt element end det ved kristendommen indførte«, og at mytologien ikke er en »salighedssag«, men en »folkesag«. Dermed nødes han til at omvurdere sin arv fra de tyske romantikere, især

Goethe og Schelling, for det var dem, der vakte hans sans for ånd som den drivende kraft både i naturen og historien, forudsætningen for hans forståelse af mytologiens betydning. Myterne skal tolkes poetisk som udtryk for et folks ånd, dets oprindelige anlæg og tilbøjeligheder, og kaster sammen med historien, der afbilder dets levnedsløb gennem ungdom, manddom og alderdom (fantasi-, følelses- og forstandstid) lys over »menneskenaturens vidunderlige gåde«. Derfor havde han ret, da han i sin ungdom håbede på en »menneskelivets opstandelse« ved myternes og historiens ånd. Tankegangen uddybes stadig under arbejdet. Oprindeligt står naturligvis Nordens mytologi i centrum, men hertil kommer snart den græske mytologi og kultur. Endvidere indser han, at det gamle testaments mosaisk-kristelige anskuelse af skabelse, fald og oprejsning kan opfattes på samme måde, og til sidst, at selv kristendommen med fuld ret kan fortolkes mytisk, idet også ikke-troende kan anerkende betydningen af »frelser-idéen«, der forener gud og menneske. Det er alene troen på dåbens kraft til *virkelig* syndsforladelse og genfodelse, der skiller.

Dermed er det afgørende skridt taget, og i de følgende udkast er stemningen rolig og munter. For konsekvensen er sondringen mellem kristen tro og kristelig anskuelse, og på anskuelsens, menneskesynets grund søger Grundtvig nu forlig med alle »naturalister med ånd« til fælles kamp imod åndløsheden. Modstanderen er »det lærde væsen, ligefra dets italienske begyndelse til dets tyske ende«, der i tre århundreder har været behersket af den formalistiske og opløsende romerske uånd og undertrykt alt folkeligt og hjerteligt. Deroverfor kræves en ny videnskabelighed til opklaring af menneskegåden, nordisk inspireret og »universalhistorisk«, men med samvirkning af alle videnskaber. Den fælles forudsætning er anerkendelsen af »menneskeåndens himmelske byrd«; desuden gælder det om at undgå den hidtidige livsfjerne bogdyrkelse. I den anledning udvikler Grundtvig sine tanker om det levende, mundtlige ord som den egentlige åndsformidler, og de overføres også til sakramentordene, der nu bliver Herrens eget mundtlig forplantede ord; kun det kan oplive det døde skriftord.

Gennemgangen af disse udkast, der unægtelig indeholder et væsentligt supplement til det trykte skrift, skal altså dels vise tankernes gradvise vækst, dels gennembruddets alsidige karakter. Og som kronen på værket fremlægges et større materiale, der skal klarlægge, hvordan omslaget fandt sted. Klarest er en udkast-udtalelse, hvori Grundtvig direkte understreger Eng-

landsopholdets betydning og hævder, at Nordens Mythologi betegner udbyttet af hele hans åndelige levnedsløb (s. 249; allerede fremdraget af J. P. Bang). Men Thaning lægger særlig vægt på en række udtalelser i mytisk-billedlig stil; ved sindrig fortolkning af disse søger han at fastslå, at Grundtvig modtog den afgørende inspiration gennem en samtale med en vis mrs. Bolton på den anden Englandsrejse (1830).

Gennemgangen af *selve skriftet* (s. 257—290) bringer ikke meget nyt; men i tilslutning hertil drøfter Thaning, hvor konsekvent Grundtvig fik gennemført sit nye synspunkt: adskillelsen mellem tro og anskuelse. Selv om bogen principielt skulle være rent »hedensk«, indrømmes det, at tankegangen ikke altid er klar. Desuden rejses spørgsmålet, hvem »naturalisterne« var. Thaning giver her gode grunde for, at Grundtvig især tænker på H. N. Clausen, hvis schleiermacherske synspunkter svarer til naturalisternes; men Grundtvig tænker tillige på sin egen mytologisk-romantiske ungdom; den mosaik-kristelige anskuelse svarer til Schellings intellektuelle Anschauung, og opfattelsen af historien som en fremadskridende åndsudvikling er først og fremmest inspireret af Schelling. Konklusionen er, at Grundtvig gennem arbejdet med Nordens Mythologi har fået sat parentes om hele sin bodskristelige »middelalder« (1810—31) og gennem opgøret med den fundet sig selv.

I det andet bind vil Thaning vise, hvorledes Grundtvig efter denne afklaring med foryngede kræfter kaster sig over en række rent »menneskelige« opgaver og herunder stadig uddyber sit grundsyn. Først behandles hans *Verdenshistorie* (s. 293—341). En række udkast til en indledning, påbegyndt i sommeren 1832, viser et stærkt romantisk-spekulativt indslag: verdenshistorien er videnskabens centrale opgave, idet den skal beskrive og efterhånden *forklare* hele menneskeslægtens levnedsløb. »Forklaringen« skal afsløre grundenheden mellem Gud og menneske, som oprindeligt kom til udtryk gennem den mosaik-kristelige anskuelse, men atter fremdroges af den romantiske naturfilosofi efter det 18. århundredes åndløshed. Den er altså en fælles opgave for kristne og naturalister, men samtidig er den kristendommens hovedmål; derudover trøster kristendommen den enkelte, der dør, inden målet nås, men det er kun en »privathensigt«. I det trykte forord begrænser Grundtvig dog opgaven til at skrive en statshistorisk håndbog og betoner kun kristendommens betydning for statsdannelsen. Desuden erstattes den mosaik-kristelige anskuelse af den »græske« betragtning hos Polyb — troen på sandhedens sejr over løgneren — for bedre at

undgå »at pånøde enten stat eller skole en kirkelig skikkelse«. Dermed skulle sækulariseringen være gennemført. — Denne linie fortsætter i håndbogen, hvor vægten ligger på historiens nytte og timelige belæring. Grundtvig vil lære af den historiske erfaring, bedømme upartisk, uden »politiforhør«, uden forsøg på at »opdrage vore forfædre«. I 2. del (1836) rykkes håndbogen ind på linie med folkeoplysningsarbejdet, og det betones, at den tager sigte på nutidens liv, der ikke skal skrues tilbage til fortiden. I 3. del (1843—56) finder Thaning omsider direkte udtryk for opgøret med »bodskristendommen«, idet Grundtvig angriber det unaturlige lutherske »bogormevæsen«, der betragtede mennesket som bundfordærvet og livet kun som en forberedelse til døden. I et utrykt udkast om det 18. århundrede (1845—46) bedømmes dette ret positivt som den undertrykte naturs og det forpinte livs oprør mod den livsfornægtende lutherdom.

Derefter behandles *Mands Minde-foredragene* (1838, s. 342—85), der især må interessere Thaning, fordi Grundtvig her åbent bekender sin omvendelse til »livet og naturen« og tager afstand fra sine tidligere forsøg på at omskabe nutiden efter fortids-idealener. Foredragene er jo et tilbageblik netop på den nyeste tids historie, hvis rent menneskelige bedrifter berømmes, lige fra de nationale og politiske frihedsbevægelser til det virksomme praktiske erhvervsliv i England; ved således at fremdrage »livstegnene i vor egen tid« søger Grundtvig at vinde sine unge tilhørere for »liv og virksomhed«. Denne indstilling er if. Thaning det afklarede resultat af selvopgøret i Nordens Mythologi, og den synes unægtelig at bekræfte tesen om en »omvendelse«: for kristelig mistænksomhed over for verden, idealistisk foragt for den spidsborgerlige samtid, politisk konservatisme o.s.v., nu bevidst afstandstagen fra kristelig og idealistisk vurdering, fremhævelse af den gyldne middelvej som politisk princip, anerkendelse af tidsånden og optimistisk tro på »borgerlig genfødelse« og fremadskridende oplysning. Ganske vist savner Thaning en klar erkendelse af tidspunktet og baggrunden for dette omslag. Grundtvig synes tværtimod ofte at forudsætte en væsentlig kontinuitet i sin udvikling; men heroverfor betoner Thaning atter forskellen på hans syn før og efter 1832.

I de næste to kapitler (s. 386—438) belyses Grundtvigs *oplysnings tanker*, især på grundlag af højskoleskrifterne i 30rne. Blandt de opgaver Grundtvig tager op efter »omvendelsen« i 1832, står »skolesagen« i forgrunden. Hans skoletanker er en konkret bekendelse til »livet, naturen og folket«, der ikke skal undertrykkes, som det forsøgte i den latinske og luthersk-

kristelige skole, men plejes og udvikles gennem »skoler for livet«, der beskæftiger sig med modersmålet og fædrelandets natur og historie og derved søger at vække »det åndelige i mennesket«. Det er især Thaning magtpåliggende at påvise sondringen mellem kirke og skole; skolen må ikke opfattes som en forgård til kirken — »livsoplysningen« peger på det skabte menneskeliv, men den er ingen »tugtemester til Kristus«. — Derpå fremdrages nogle afhandlinger og manuskripter om videnskabens opgave og placering, hvor Grundtvig atter angriber den åndløse »romerske videnskabelighed« og i stedet går ind for en nordisk videnskab og et nordisk universitet, der ved et »universalhistorisk« studium skal udforske hele »menneskebegrebet« og lade dets forhold til himmel og evighed komme til sin ret.

Det følgende kapitel (s. 439—63) behandler dels de forskellige udgaver af »*Krønrike-Rim*« (1829—42) for at vise, hvorledes Grundtvigs historiesyn ændres i løbet af 30erne, og hvordan det poetiske billedsprog efter 1832 frigøres fra kirken og får til opgave at give udtryk for »det skabte livs ånd«. Tanken om det kristelige »grundsprog« (1828) er dermed opgivet. Dels redegøres for det historisk-poetiske syn, som Grundtvig udfolder i »*Brage-Snak*« (1843—44); det fremstilles som hans endelige afklaring: et åndeligt, men ikke kristeligt syn på »menneskelivets storværk«, der forener hans ungdoms poetiske syner med manddommens historiske arbejder.

Bindet slutter med en redegørelse for Grundtvigs skiftende synspunkter vedr. forholdet mellem *kirke og stat*, især i perioden 1824—34 (s. 464—513). Det hævdes, at det afgørende omslag også på dette område indtræder i 1832: nemlig fra opfattelsen af statskirken som bekendelseskirke til sondringen mellem Kristi kirke og den »borgerlige indretning« med størst mulig frihed. Særlig indgående behandles »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834), hvis stærke tale om kristendommens betydning for samfundslivet forstås som alene beroende på dens »borgerlige side«. Der lægges vægt på, at Grundtvig ikke længere følger sin engelske inspiration (imod Lindhardt); det er ikke længere »fædrenetroen«, men folkets naturlige religion, der har hjemstedsret i statskirken; kristentroen er kun en gæst. — Derpå fremdrages en række senere afhandlinger, men kun for at vise, at Grundtvig i hovedsagen fastholder sit standpunkt fra 1834; de frikirkelige idealer, som prægede grundtvigianismen fra 1860erne, var han selv uden ansvar for — på dette punkt får fremstillingen næsten apologetisk karakter.

Det tredje bind: »Menneske først og kristen så«, indledes af

en udførlig gennemgang af Grundtvigs *prædikener* i Frederikskirken (s. 517—58). Det fremhæves, at de lige fra begyndelsen (foråret 1832, som behandles særlig indgående) betegner noget nyt i forhold til Søndagsbogen III: tonen er roligere, følelsespresset er vejet, modstanderen er nu ikke rationalismen, men den luthersk-pietistiske tradition, og både »fædrenes« og Grundtvigs egne fastepredikener undsiges. Der skal nu kun prædikenes om Herrens lidelser på baggrund af hans opstandelse og nutidige liv i den troende, ikke trues med helvede, men lokkes med himmerig, ikke tales om enkeltmandens frelse, men om menigheden som et åndeligt rige, beroende på ordet og troen. Også som prædikant bryder Grundtvig altså i 1832 med sin fortid, idet han helt afvikler sin tidligere »bodskristelige« vækkelsesforkyndelse. Men også dette føres tilbage til hans »omvendelse« til menneskelivet: han måtte først blive menneske for at kunne høre evangeliet om dødens overvindelse og dermed om menneskelivets genfødsel. Nu kan han have døden som Guds og menneskets fjende.

Derpå følger en tilsvarende gennemgang af Grundtvigs *salmedigtning* (s. 559—608), hvor Thaning ligeledes finder vendepunktet i 1832. For den tid er salmerne få og præget af bodskristendommens grundstemning, vendt mod Guds gerninger i fortiden eller i fremtiden; en række senere rettelser gennemgås for at vise, at dette præg søges afstrejfet efter 1832. For i dette år begynder Grundtvig sit egentlige sangværk med »Tag det sorte kors fra graven«. Nu »moddigter« han frit Kingo og fjerner alle bodskristendommens gravsymboler og »hule sukke« (Kingo) for alene at prise opstandelsens under. De efterfølgende genigtninge og de mange nye salmer har samme karakter: det fælles løsen er, at »vi allerede er gået over fra døden til livet«. De »pilgrimsmotiver«, der forekommer efter 1832, fører Thaning tilbage til fremmede forlæg eller bestemte bibelsteder (som Grundtvig altså dog accepterer!), og det eskatologiske fremblik, som Grundtvig fastholder, søger han — i tilslutning til og opgør med Olesen Larsen — at tolke »eksistentielt«: det skal bestemme øjeblikket som Guds øjeblik, alt er i virkeligheden nutid, begivenhed o.s.v. Baggrunden er stadig menneskesynet: »da menneskets liv på jorden blev en begivenhed, blev ordet det også«. Og det er menneskets levnedsløb, Gud en dag vil »forklare«. »Den skjulte, men fuldt virkelige forløsning bliver da åbenbar. Det er ikke pilgrimmen, der omsider når frem til himlen, men det er Herren, der kommer« (588f).

De følgende tre kapitler (s. 609—703) samler trådene: I det

første gennemgås en lang række artikler, digte og manuskripter, der direkte omhandler forholdet mellem *det menneskelige og det kristelige* (fra 1832—55, dog især o. 1850). Afgørende er if. Thaning den principielle adskillelse af disse to områder, der muliggør samarbejde med ærlige »hedninger« på hele det »folkelige« felt — et begreb, der træder stærkt i forgrunden fra 1840'erne. Grundtvigs mange udtalelser om det menneskelig-folkeliges betydning for kristendommen og omvendt forstås hovedsagelig under kategorien forudsætninger for kristendommen, d.v.s. de nødvendige betingelser for at kunne opfatte det kristne budskab: de er i sig selv af naturlig-hedensk karakter, betegner ikke et idealistisk forstadium til kristendommen, og de tilsidesættes ikke, men bekræftes og fornyes af denne. — I det næste kapitel behandles de tilsvarende artikler i »*Den kristelige Børnelærdom*«, som stammer fra den følgende tid (1855—61). Thaning går ikke nærmere ind på den i dette skrift stærkt udbyggede dåbsteologi; den er — trods Grundtvigs kraftige påstande om det modsatte! — kun et uheldigt og unødvendigt udtryk for hans evangeliske kristendomsopfattelse. Derimod opfatter han skriftet som højdepunktet i Grundtvigs opgør med den lutherske bog- og lovreligion og hans kamp for »det naturlige menneskeliv«: det er det, der skal frelles, og det, der fornyes af kristendommen; mod dette sigter både dåbsteologien og den stærke fremhævelse af menigheden, der kun er »et udtryk for det genfødte menneskeliv«. — I det tredje kapitel behandles Grundtvigs *kirkehistoriske skrifter*: Christenhedens Syvstjerne (1854—55) og Kirke-Speil (1861—63) ud fra det samme synspunkt. Skildringen af kirkehistoriens vej gennem de syv folkemenigheder opfattes som en profanhistorikers kritik af kirken på menneskelivets vegne; hovedsagen er Grundtvigs fremhævelse af de menneskelig-folkelige forudsætningers betydning, og i Kirke-Speil er han »endelig ved at få indkredset den kristendomsopfattelse, som han har anvendt sit liv på at gøre op med«: den, der miskender det menneskelige for på gnostisk vis at dyrke sjælens frelse — og som har gjort det lige fra apostlenes dage (s. 698).

Det tredje hovedafsnit slutter med en gennemgang af Grundtvigs taler, prædikener og manuskripter fra hans *sidste år* (s. 704—44). Thanings spørgsmål er, om Grundtvig fastholdt synet fra 1832, navnlig sondringen mellem det kristelige og det menneskelige. En del udtalelser tyder derpå, men det konstateres, at hans tanker nu kan være mindre klare og undertiden tenderer mod en kristelig syntese; til sidst løb linierne gang på gang sammen. Thaning forklarer dette ved tiltagende svækkelse;

men tillige ser han i de stadig fortsatte spekulationer over problemet et vidnesbyrd om, hvor intenst Grundtvig til det sidste arbejdede med sit »grundspørgsmål«.

Som afslutning på afhandlingen bringes en længere kritik af *Harry Aronsons* disputats: *Mänskligt og kristet*, 1960 (s. 745—76). Den opfatter Thaning som et direkte modstykke til sin egen, fordi Aronson indfører alle Grundtvigs hovedtanker i en teologisk helhedsanskuelse, hvorved den »kristelige syntese« bliver det ledende synspunkt. Den skarpt polemiske tone i dette opgør adskiller sig påfaldende — og beklageligt — fra afhandlingens iøvrigt beherskede form. Hovedargumentet er, at Aronson ikke har erkendt det afgørende brud i Grundtvigs udvikling i året 1832; han bygger i virkeligheden på den yngre Grundtvig — til og med 1831. Endnu stærkere end i selve afhandlingen pointeres det her, at Grundtvigs egentlige indsats var selve *adskillelsen* af det kristelige og det menneskelige. »Først gennem den er han blevet befriet fra at skulle skabe livet om i kristendommens navn eller skabe et organisk fællesskab af menneskeligt og kristeligt ud fra en kristen syntesetankegang. Først da er kristendommen blevet et glædeligt *budskab* netop til menneskelivet, Guds eget, forvildede skaberværk. Ethvert moment af norm eller lov er da skilt ud fra evangeliet« (764).

Udgangspunktet for en bedømmelse af den hermed skitserede udvikling må være spørgsmålet om *hovedtesens* berettigelse. Var 1832 det egentlige vendepunkt i Grundtvigs liv? Så meget forekommer mig virkelig godtgjort, at det var et vendepunkt af større betydning end hidtil erkendt. Englandsrejsernes indflydelse er før blevet fremhævet, fx. af Svend Grundtvig, J. P. Bang og P. G. Lindhardt; og fanfaretonerne i indledningen til *Nordens Mythologi* har sikkert givet mange indtryk af, at der her var noget nyt i gære; men Thaning har grundigere end nogen forgænger vist, hvor omfattende gæringen var. Næsten på alle felter kommer der på denne tid skred i Grundtvigs tankegang og udvikling, og de følgende år er præget af enestående produktivitet og aktivitet.

Et andet spørgsmål er imidlertid, om alt dette kan føres tilbage til en bestemt ændring i *menneskesynet*, hvorved

Grundtvig med eet »fik øje på menneskelivet«. Af faktorernes samtidighed følger ikke, at de må føres tilbage til en fælles årsag. Og selv om man kan påvise et gennembrud, er det ikke dermed givet, at den forudgående udvikling var mindre betydningsfuld, ej heller, at gennembruddet var definitivt. Grundtvig gjorde jo mere eller mindre mageløse opdagelser hele sit liv. Ved gennemgangen af udkastene til Nordens Mythologi har Thaning ganske vist sandsynliggjort, at Grundtvig under dette arbejde befandt sig i et dybtgående »selvopgør«, der ikke blot åbnede ham en ny vej tilbage til ungdommens romantisk-mytologiske menneskesyn, men tillige kastede nyt lys over dets forhold til kristendommen. Denne gennemgang er som helhed meget fortjenstfuld, om end mere detaljeret, end tesen kræver; man spørger sig selv, om det ikke havde været bedre først at foranstalte en kommenteret udgave af de vigtigste udkast; i hvert fald skulle selve tankegangen i de to manuskriptpakker, det drejer sig om, nok kunne gengives på en mere overskuelig måde. Men det er svært at følge Thaning, når han opfatter disse overvejelser som et fuldstændigt og altomfattende nybrud, ja som en pludselig omvendelse een gang for alle, der kun formidledes ved Englandsrejserne. Et grelt udtryk herfor er den mærkelige teori om en engelsk dame, der ved en samtale med Grundtvig i 1830 skulle have foranlediget hans »omvendelse« i 1832.

Lad os først se lidt nærmere på denne teori. Damen hed *mrs. Bolton*, og Grundtvig traf hende ved et aftenselskab i London d. 24. juni 1830. Det var deres eneste møde. At Grundtvig blev betaget af hende, fremgår utvetydigt af de breve og optegnelser, som er fremdraget af J. P. Bang (Grundtvig og England, 1932). Vanskeligere er det derimod at fastslå hendes *betydning* for Grundtvig. Thaning behandler s. 214ff episoden meget indgående og når frem til den overraskende antagelse, at »hele hans opvågnen og nye erkendelse [i 1832] kan føres tilbage til denne aftens

oplevelse« (s. 224). »N. M. 1832 er i hvert fald et vidnesbyrd om, at en muse har forandret hans alderdom til en ny ungdom. Først nu får han samling på sig selv, sit liv og sit kald« (s. 238). Gang på gang vender Thaning tilbage til denne opdagelse. S. 394 bemærkes, at det var kvinden — nemlig mrs. Bolton — der »åbnede Grundtvigs øjne for det naturlige som noget i sig selv«. S. 399 hævdes det, at Grundtvig begyndte sit teologiske opgør ved Irenæus' hjælp, men »en kvinde satte kronen på værket«. S. 446 bringer mrs. Bolton i erindring i forbindelse med et krønikerim om »Athenes Døtre« i London: »Grundtvig har fået øje på det levende ord, og Grækenland er blevet levende for ham — ved en athenedatters hjælp«. S. 456 konkluderes: »Ja, mrs. Bolton har gjort nordboen til menneske«. O.s.v.

Det er jo stærke ord. Men dokumentationen lider af den svaghed, at den ikke kan henvise til en eneste utvetydig samtidig kilde, ja, at Grundtvig overhovedet ikke udtaler sig klart om mrs. Boltons *betydning* før ind i 1840'erne. Thaning mener da heller ikke, at inspirationen fra samtalen med mrs. Bolton har gjort sig gældende før ca. 1 ½ år efter, i mellemtiden fastholdt han stadig sit gamle, »bodskristelige« standpunkt! Fra udkastene til Nordens Mythologi og fra selve indledningen fremlægges en fortolkning af nogle dunkle udtalelser, navnlig omhandlende Grundtvigs »opdagelse« af den græske mytologi og den græske ånd som jævnbyrdig med den nordiske — idet Grækenland repræsenterer sansen for naturen og Norden sansen for historien. Grundtvig bruger i denne forbindelse nogle kvindelige symboler: »en deilig Grækerinde«, en gudedatter, Afrodite eller Persefone — som billeder på den græske ånd; og Thaning vil da identificere grækerinden med mrs. Bolton. Det er jo nok muligt, at hun har lånt farve af den lille episode i London, men mere kan man vanskeligt sige på dette grundlag. Og det samme gælder flere andre poetiske damer, som Thaning også gerne vil identificere med mrs. Bolton. At opfatte digteriske symboler som biografiske oplysninger er

i sig selv en betænkelig sag; og de pågældende tekster kan utvivlsomt fortolkes på flere måder³.

Det eneste sikre holdepunkt er to digte fra 1844: »Smaa-Fruerne« og »Klara«, hvortil formentlig kan føjes en omtrent samtidig udtalelse fra »Brage-Snak« (1843—44), om at Grundtvig »først ved at laane et fremmed Øie« fik blik for sammenhængen mellem kvinden og naturen, og en tilsvarende udtalelse fra 1848, refereret af H. Brun, hvor Grundtvig direkte henviser til en samtale med en ung kvinde i England (s. 219—24). De to digte skildrer episoden i London og priser unægtelig Klara = mrs. Bolton i høje toner:

Da mig traf et kulsort Øie
Giennemboret mig mit Bryst
Som et Lyn-Glimt fra det Høie,
Giennemknitted mig med Lyst,
Tændte brat, trods Sorg og Harm,
Lys i Blik og Ild i Barm!

³) Et eksempel: Thaning lægger stor vægt på et par udtalelser, hvori Grundtvig erkender at have brugt sit »sværd« forkert, hvilket efter sammenhængen især er sket i »Grækenland«; han mærkede det først, da han skar sig i hånden og ville stikke sværdet i skeden. Det skulle sigte til sammenstødet mellem Grundtvig som »historiens nordiske repræsentant« og »grækerinden« mrs. Bolton som »naturens fortaler« (s. 215 ff.). Men at samtalen var et »sammenstød«, er en gætning, som ikke stemmer med de vigtigste kilder (se ndf.). Det forekommer mere nærliggende at tænke på Clausenfejden, hvor Grundtvig efter dommen faktisk stak sit sværd i skeden og erkendte at have brugt det forkert (billedet anvendt herom i brev til Ingemann 2/10 1830, se s. 219). Thaning afviser på forhånd denne forståelse, især med henvisning til, at der her er tale om miskendelse af »Grækenland«, ikke om kampen mod rationalismen. Men if. s. 263 ff. opfatter Grundtvig nu Clausen som repræsentant for den naturfilosofiske naturalisme, han før har bekæmpet, men nu vil slutte forlig med; og naturalismen var vel netop en »græsk« tankegang (jfr. den rolle, den græske anskuelse spiller i indledningen til N. M. som udtryk for den naturalistiske »tro«). Når Grundtvig if. de pågældende udkast selv »tidlig, og temmelig tit« har været i »Grækenland«, peger det også i retning af hans forhold til naturfilosofien (men ikke på England og mrs. Bolton!).

Og digterens hyldest til Klara slutter: »Ved dit Smil og ved dit Lyn, Vaagned op mit Skjalde-Syn« (Smaa-Fruerne). — Men jeg må her minde om, at Thaning ellers er yderst skeptisk over for Grundtvigs selvbiografiske meddelelser, og der er da også mange eksempler på, at han overdriver betydningen af det, han i øjeblikket er optaget af. Mindet om mrs. Bolton kan, som både J. P. Bang og udgiverne af Grundtvigs breve mener (Grundtvig og England s. 76f og 81), have antaget større dimensioner, end det havde i virkeligheden. Nu var Grundtvig som bekendt i 1843—44 influeret af en manio-depressiv bølgegang, der ligesom i 1867 medførte en særlig interesse for det svage køn. Brage-Snak kredser jo ustandselig om »damerne« og tillægger det kvindelige element usædvanlig stor betydning. Digtene til »Klara« kunne derfor forstås i denne sammenhæng. I det ene, »Smaa-Fruerne«, der må være hovedargumentet (det det andet er svagere), hylder han foruden Klara også Constance de Leth og Luise Hennings, hans sidste sværmeri (se V. U. VIII, 225ff)⁴. End ikke på dette tidspunkt er han klar over mrs. Boltons *enestående* betydning, for de to andre prises i tilsvarende vendinger. Digtet peger altså ingenlunde entydigt mod en »omvendelse« i 1830—32, men synes snarere inspireret af aktuelle tanker om kvindens betydning i almindelighed. Derved ville det tillige bedre kunne forklares, at Grundtvig ikke tidligere har hentydet til »det fremmede øje«, som han lånte i England, hvilket især måtte forventes i Mands Minde (1838), hvor han ligesom i Brage-Snak gør rede for Englandsrejsernes betydning.

Noget sikkert kan ikke siges på det foreliggende grundlag. Det materiale, Thaning har samlet om mrs. Bolton er

⁴) Om Luise Hennings hedder det fx.: »Saadan Haand jeg aldrig mødte, Saadant Blik mig aldrig slog, For saa blidt ei Hjertet blødte, . . . Du mig har i Armen gynget, Saa et Barn jeg blev paany, Du en Olding har forynget, Lofted ham igien til Sky, Mine Vinger askegraa Under Slør du farved blaa!« — Efter dette digt at dømme måtte man altså regne med endnu et vendepunkt i 1844!

fængende læsning og nok overvejelse værd. Men det drejer sig dog kun om en usikker hypotese, som mere vedrører Grundtvigs biografi end hans idéverden. Derfor må jeg protestere mod de stærke udtryk, der bruges om hendes betydning. Og det så meget mere, som Thaning bl. a. derved sætter et *skarper skel* mellem tiden før og efter 1832, end der efter min mening er grund til.

*

Thaning gør her den opfattelse gældende, at Grundtvig i perioden 1810—31 stod i »bodskristendommens« tegn, medens han derimod fra 1832 og hele resten af sit liv bekæmpede dette kristendomssyn. Alle de spegede tråde i Grundtvigs udvikling trækkes så at sige sammen til en enkelt knude, som så hugges over i 1832. Det afficerer ikke Thaning, at han praktisk talt ikke kan finde støtte for denne opfattelse i Grundtvigs talrige selvbiografiske betragtninger; for Grundtvig forstod ikke sig selv. I stedet opererer han i vid udstrækning med stemningsanalyser, ubevidste følelser og latente problemer. Han finder skjulte selvopgør bag en stor del af Grundtvigs produktion, og vel ofte med rette; men han går så vidt, at Grundtvig nærmest fremtræder som en indadvendt grubler uden synderlig kontakt med samtiden. Med hensyn til tiden før 1832 be- kender han åbent, at der er tale om en »tilbageslutning fra problemets løsning« i 1832 (s. 14). Hele denne fremgangs- måde er metodisk betænkelig og betyder i hvert fald, at den bygning, der opføres på dette grundlag, skal afstives kraf- tigt fra anden side.

I betragtning af, at »bodskristendommen« skal betegne det negative udgangspunkt for Grundtvigs udvikling, kunne man i indledningen have ventet en nøjere bestemmelse af dette begreb og den rolle, det spillede i Grundtvigs hjem. Det er et meget omfattende begreb, det vedrører ikke blot »Pietister og Ortodoxer«, men også catholicismen og ur- kristendommen. Ja, det er et grundmenneskeligt problem,

der »må opstå overalt, hvor kristendommen når hen«, endog »på et førkristeligt stade« (forordet og s. 777). Og dog er det et særligt luthersk fænomen; ordet bruges ligefrem synonymt med lutherdommen. På den anden side er bestemmelsen af dets indhold ganske enkel og unuanceret. Bods- eller fastekristendommen, som den også kaldes, betyder først og fremmest fornægtelse af menneskelivet. Det centrale er opfattelsen af mennesket som en fremmed pilgrim i verden, hvis opgave det er at nå frem til den hinsidige salighed under fornægtelse af livet i »verden«, der kun er en foreløbighed (s. 15 og 778). Denne tankegang sættes i nær forbindelse med den lutherske tale om det naturlige menneskes fordærvelse; men den er ikke desto mindre ensbetydende med troen på menneskelig selvforløsning (se fx. s. 780).

At Thaning hermed rører ved et væsentligt problem, skal ikke benægtes; men det er kun antydnet, ikke klarlagt. »Bodskristendommen« som sådan er et så omfattende begreb, at det ikke er let at få fat på, og indholdsbestemmelsen er ikke så indlysende, som Thaning synes at mene. Både livsfornægtelse og livsbekræftelse kan dække over vidt forskellige tankegange. — Men hvis vi nu holder os til det nærmest foreliggende, så er det også efter min opfattelse rimeligt at antage, at Grundtvig fra sit hjem har haft en arv af pietistisk farvet »*gammellutherdom*«, der især omkr. 1810—11 har stillet sig i modsætning til det, han havde lært af romantikken, også hans stærke »trang til liv«, som han allerede fremhæver i langelandsdagbøgerne (V. U. I, 59). Jeg finder det også godtgjort, at det ikke mindst er dette problem, som tages op igen i 1832. Men jeg kan ikke se, at den mellemliggende tid kun var en »parentes« — et udtryk, der bruges gentagne gange (s. 288 og 348) —, i hvilken han stod under tvang af bodskristendommens livsfornægtelse, samtidig med at den var hans egentlige problem. Hans syn på forholdet mellem kristendommen og »menneskelivet« var utvivlsomt mer eller mindre spæn-

dingsfyldt og uafklaret; men det var ikke et altoverskygende modsætningsforhold. Gennem sit kristelige gennembrud i 1810 førtes han til et skarpt kritisk syn på al menneskelig selvhævdelse og »selvklogskab«, hvad enten den ytre sig som personligt hovmod eller i det humane åndsliv, og der er ofte noget snævert og anstrengt over hans vurderinger og over hans egen holdning og væremåde. Men det førte ikke til en konsekvent *fornægtelse* af menneskeliv og åndsliv. Når man sammenligner ham med tidens andre nyvakte og nyortodokse, fx. inden for den tyske lutherdom, udmærker han sig netop ved et usædvanlig positivt forhold til »det menneskelige«, en varm interesse for poesi og historie, folk og fædreland.

Alene af den grund forekommer det ikke træffende, når Thaning *kun* opfatter krisen i 1810—11 som en *kapitulation* over for hjemmets lutherdom (s. 18, 778), for den var jo både passiv og verdensfjern. Det evangelium, Grundtvig mente at have fundet, førte ham øjeblikkelig ud i et opgør med samtiden, en kamp, der vel var vendt med rationalistisk og idealistisk vantro, men tillige sigtede mod en vækkelse, som omfattede alle sider af folkets liv. Verdenskrøniken af 1812 var ikke blot en theodicé, men også et forsøg på at vække folket til dåd og bedrift ved at henvise til historiens vidnesbyrd om kilden til menneskelig livsudfoldelse: den kristne tro. Endnu stærkere udtryk får denne iver for en folkelig genfødsel i de følgende historieværker, i tidsskriftet Danne-Virke og i Saxo- og Snorreoversættelserne; og i denne periode er det jo netop en almengyldig menneskekundskab, Grundtvig søger i historien; i Verdenskrøniken af 1817 erklærer han udtrykkelig, at han kun vil fortælle, hvad saga og fornuften har at melde (V. U. II, 291). I 1820erne fortsætter han sine overvejelser vedrørende »menneskets vilkår« fra et mere teologisk synspunkt, og også i de foregående år har han sikkert ofte spekuleret over forholdet mellem kristendommen og menneskelivet. Men det synes ikke at være hans hovedproblem, og for sit eget

vedkommende fralægger han sig gang på gang alt had til fornuft og videnskab. Over for Steffens betoner han fx. i 1823, at han længe har bestridt vildfarelsen om kunst og videnskabs vanhellighed i sig selv. Et sådant barbari ville ikke kunne forenes med hans historiske sans — hans opfattelse er tværtimod den, at for den rene er alting rent (breve II, 70ff).

Thaning vil formodentlig hævde, at det kun er Grundtvigs undertrykte menneskelighed, der vover sig frem i sådanne udtalelser; i virkeligheden måtte han — som luthersk bodskristen — anse alt menneskeligt som fordærvet (jfr. fx. s. 72). Men de svarer jo udmærket til hans faktiske forhold til digtning og forskning i disse år. Med en vis ret kan han i »Brevveksling mellem Nørrejylland og Christianshavn« (1824) skildre sin udvikling som kontinuerligt sammenhængende, selv om han vekselvis har arbejdet med mytologi og historie og som præst og teolog. Sammenhængen beror bl.a. på, at han netop ikke har betragtet menneskeliv og åndsliv som betydningsløst. Endnu først i dec. 1810 fastholdt han klart tanken om det bevarede gudsbillede som en levning, der minder om menneskets slægtskab med guddommen og ytrer sig i poesi og mytologi (se V. U. I, 323ff). I den oven. »Brevveksling« vender denne tankegang tilbage, idet Grundtvig dermed vedkender sig sin »mytologiske periode« (før 1811): »den Sandhed, at Alt, hvad der er Ædelt, Stort og Kraftigt i Mennesket, er en Guddoms-Virkning, og at det legemlige først vinder Værd og Betydning, naar det betragtes som et Billede af og et Redskab for det Aandelige, denne Sandhed, som egenlig alle Mythologier har tilfælles med Christendommen, var aabenbar den Mid-del-Punkt, hvorom al min Tale dreiede sig« (U. S. IV, 231).

Efter embedsnedlæggelsen i 1826 begynder en ny »historisk periode«, der fører direkte frem til Nordens Mythologi. Som en slags indledning står hans »*Litteraire Testamentes*« (1827), der også knytter forbindelsen tilbage til hans tidligere historiske, poetiske og mytologiske arbejder. Han

understreger her, at han i disse især har kæmpet for en nordisk-folkelig genfødselse imod tidens almindelige åndløshed (V. U. III, 122f, jfr. 120f). Han erkender, at han ikke har forstået at skelne så klart, som han burde, mellem sin virksomhed som præst og patriot (V. U. III, 113f, 121), men det hænger sammen med, at der er en dybere enhed mellem Nordens, historiens og bibelens ånd. Ganske vist når han ikke frem til en sondring mellem bibelens ånd og den kristne tro; men sondringen er dog på vej; og hans bestemmelse af det bibelske livssyn svarer i virkeligheden til den mosaik-kristelige anskuelse i Nordens Mythologi. Det er da også indlysende, at en opfattelse, som er fælles for Nordens, historiens og bibelens ånd, må være et mere omfattende begreb end den kristne tro. Og det »Grund-Begreb om Mennesket«, som han finder afpræget i det historiske folkeliv, klart udfoldet i myterne og forklaret i bibelen, foregriber direkte menneskesynet i Nordens Mythologi; med samme oplagthed som i 1832 henvender han sig til Nordens »Unger-Svende« med spørgsmålet: »er der ei *naturlig* i Mennesket en Dunkelhed, som indeslutter i sig hvad ingen Haand har grebet og ingen Pen forklaret, og er der ei en vidunderlig Kamp i det Skjulte mellem levende og døde Kræfter, mellem Dagens og Nattens Aander, en Kamp, hvori vi selv maae tage levende Deel, med dyb Ærbødighed for Lyset og Livet i Løn, om vi vil nærme os Maalet, i en Kraft og Klarhed, som Døden viger for, og Graven skinner af, er det ei saa med Mennesket, da er jeg intet Menneske« (V. U. III, 124f)⁵. Det var altså ikke først ved mrs. Boltons

---

⁵) Ordet *naturlig* er fremhævet her, men i nøje overensstemmelse med sammenhængen. Også »sansen for det naturlige« er allerede nu til stede; i det utrykte udkast hedder det: »Erfaringen [må] dog sagtens have lært mig, hvad jeg enstund syndes at have glemt, at ingen Trods mod Naturen kan være saa velmeent, den jo maa findes unaturlig og være forgjæves, og at enhver Omskabning af Naturen er noget Over-Naturligt, det vel falder Parterne meget naturligt at synge om, men overgaaer dog langt deres Kræfter at iværksætte« (fasc. 183).

hjælp, Grundtvig »fik øje på menneskelivet«, på »det naturlige grundmirakel«, som mennesket er.

Kort sagt: Jeg kan ikke se, at det skræmmebillede, der gives af bodskristendommens livsfornægtelse, har ret meget at gøre med Grundtvigs forhold til menneskeliv og åndsliv i perioden 1810—31. Vel understreger han stærkere end siden hen, at det timelige liv er en forberedelse til det evige, og at al menneskelig »vidskab« i grunden står i kristendommens tjeneste. Men der er dog, hvad sansen for »det menneskelige« angår, en tydelig linie gennem disse år, der fører frem til gennembruddet i 1832⁶.

*

Thaning må da også konstatere, at Grundtvig udvider sit bodskristelige standpunkt med, hvad han kalder en *kristen syntesetænkning*; men han synes ikke at mene, at det gør nogen synderlig forskel. Det tages kun som et vidnesbyrd om, hvor stærkt problemet om det menneskeliges berettigelse presser på. Det forekommer mig, at han hermed vender sagen på hovedet. Så vidt jeg kan se, var Grundtvigs hovedanliggende i hele denne periode netop en stadig kamp *mod* den kristelige syntesetænkning, han mødte i sin samtid, på den ene side rationalismens humaniserede kristendomsopfattelse, på den anden side den romantiske filosofis sammenblanding af kristendom og metafysik. Denne syntesetænkning var langt mere dybtgående end

---

⁶) I anledning af en anmeldelse fra min side har Thaning heroverfor betonet, at der også efter hans opfattelse findes en sådan linie, og at han agter at gå nærmere ind på dette i en større afhandling om tiden før 1832 (Højskolebl. 15/5 64). For mig at se er denne linie imidlertid så væsentlig, at den fordrer en modifikation af hans tese om et afgørende brud i 1832, hvorved Grundtvig med eet »opdagede« menneskelivet. I det foreliggende værk er det i hvert fald modsætningen mellem tiden før og efter 1832, som stadig fremhæves; den sammenhæng og kontinuitet, som gjorde sig gældende igennem alle Grundtvigs svingninger og omslag, er ikke kommet til sin ret.

Grundtvigs senere forsøg på at finde sammenhængen mellem det kristelige og det menneskelige, for den betød unægtelig en »synkretistisk« opløsning af den overleverede kristendom. Den var Grundtvig velbekendt fra hans egen »synkretistiske Tid« (før 1810), men det var den, som han afsvor, da han i 1810 vendte tilbage til sin lutherske barnetro (jfr. U. S. I, 370, Thaning s. 16), idet han opgav sit spekulative »Hovmod«, tilstod sin »hjælpeløse Elendighed« og satte sin »Lid til den ringe Mand, der regnedes iblandt Misdædere« (V. U. I, 328). Og det var først og fremmest mod den, han kæmpede i tiden indtil 1832, både som et personligt opgør og som en udadvendt kamp mod tidens vantrø og ligegyldighed. Højdepunktet var 20'ernes overvejelser vedrørende »den sande kristendom« og »kristendommens sandhed«, der netop tilsigtede at sætte et skarpt skel mellem den ægte, oprindelige kristendom og syntesetænkningens sammenblanding af kristendom og human ideologi. — Også denne *kirkelige udviklingslinie* er en uundværlig forudsætning, ikke blot for Grundtvigs kirkelige standpunkt i 1832, men tillige for alle hans senere tanker om forholdet mellem kristendommen og »det menneskelige«; for trods brobygningsforsøg er deres første forudsætning netop den kløft mellem Gud og menneske, åbenbaring og menneskelig »selvklogskab«, som han opdagede i 1810.

Men hele denne side af Grundtvigs udvikling skydes stærkt i baggrunden i Thanings fremstilling, og ikke mindst den kirkelige nyorientering, som begyndte i 1825. Grundtvigs bekendte kirkelige opdagelse var kun et »apologetisk fund«; og den førte kun til en særlig højkirkelig form for bodskristendom og betød en vedvarende dødvægt i hans teologi (41ff, 657f og oftere). Det egentlige kirkelige gennembrud finder Thaning i de prædikener, Grundtvig holdt i *Frederikskirken* i foråret 1832. Her bryder Grundtvig afgørende med bodskristendommen, og dermed med sin egen fortid og med århundreders kristendomsopfattelse.

Hvori består da det nye? If. Thaning først og fremmest i

afvisningen af den lutherske bibelkristendoms bundethed til fortiden, til skriftens døde ord, der kun kunne fremkalde død tilslutning, og især dens ensidige fasteprædiken om Jesu lidelse og død, der stadig skulle begrædes. Heroverfor forkynder Grundtvig Herrens opstandelse og levende nærværelse i menigheden som et åndeligt rige, samlet om nådemidlerne, hvorfor de kristne ikke skal kredse om døden, om fortiden eller fremtiden, men *leve* sammen med Kristus i forvisningen om, at døden allerede er overvundet. Desuden fremhæves det, at sakramentordene først nu bliver Herrens nutidige »levende ord«, og at Grundtvig ikke længere vil forsvare kristendommen, polemisere og holde straffeprædikener, men lade de andre beholde deres tro.

Vist betegner disse prædikener en afklaring, men er dette virkelig nyt? Betyder dette et nyt grundsyn? Fra en af de første prædikener (til 4. marts 1832) fremdrager Thaning et brudstykke, hvorefter Grundtvig erkender, at både han og »vore Fædre« tit havde talt dødt og koldt, dunkelt og indviklet, fordi de fattedes klarhed over ånden og ordet (s. 519). Men den egentlige begrundelse er ikke kommet med: hvad de savnede, var det »*Kiende-Mærke*« på ånd og sandhed, som han selv fandt i 1825! Og prædikenen som helhed er ikke andet end en udfoldelse af Grundtvigs *kirkelige anskuelse*. Spørgsmålet er, hvorpå vi kan kende Guds ånd fra vildfarelsens ånd, og svaret, at ånden kendes på, at han gør Kristi ord levende, og Kristi ord er det troens ord, som har vandret gennem tiderne ved de nådemidler, Herren indstiftede. *Det* er det uforanderlige kendemærke, der adskiller de kristne fra hedningerne; og Grundtvig tilføjer for sit eget vedkommende, at jo ældre han bliver, des mere beundrer han dette kendemærke, »som Herren har givet os« (fasc. 21). Denne tankegang vender tilbage i prædiken efter prædiken, ofte med direkte tilbageblik på »den mageløse Opdagelse« i 1825, og der kan efter min mening ikke være tvivl om, at *det* for Grundtvig var hovedsagen; polemikken imod bibelkristendommen og meget andet var kun følger.

Herimod kan naturligvis indvendes, at Grundtvig ikke forstod sig selv og derfor ikke var sig ændringen bevidst (jfr. s. 517). Men dels er det vanskeligt at afvise en klar selvforståelse, som fastholdes lige fra 1825 til Grundtvigs sidste år, dels er der virkelig en *sammenhængende kirkelig udviklingslinie* fra 1825 til 1832. I sommeren 1826 kunne Grundtvig således erklære, at det forløbne år havde gjort epoke i hans »indvortes Levnedsløb«, striden mellem »det Chaotiske og det ordnende Princip« var ophørt, og dette princip havde hævet sig som et midtpunkt, hvorom alt kristeligt efterhånden ville ordne sig (breve II, 122)⁷. Og de følgende år bekræftede dette; den »orden«, hans kirkelige tanker nåede i 1832, var virkelig begyndt i 1825.

Det var nemlig ikke kun et apologetisk våben, et historisk bevis, Grundtvig opdagede i 1825; det var tillige den gennem flere år forberedte opfattelse af Kristus og kirken som en nærværende, nutidig virkelighed, der slog igennem og allerede i Kirkens Gienmæle kom stærkt til orde — for blot at tage et enkelt citat: »der er unægtelig født en Christendom paa Jorden, siden der ikke blot ligger en saadan bag os i Historien, men staaer en saadan lyslevende for os, hvor vi høre Troen paa Jesum Christum bekiendes,

---

⁷) Jfr. breve til G. Busck (udg. 1878), 28/1 1827, hvor den samme tankegang kommer til orde. — Der er ingen modsætning mellem denne selvforståelse og det »Litteraire Testamente« (1827), som if. Thaning er »et kaotisk skrift«, hvor den opnåede »orden« igen er afløst af gæring (s. 45). Også her vil Grundtvig hævde, at »det Herren skabte i mig var ingenlunde virkelig chaotisk« (1826), for hvad man kaldte hans kaos, nemlig sammenblandingen af bibelens, historiens og Norden ånder, havde sin forklaring i, at disse ånder dybest set var eet (V. U. III, 122—125). Vel havde hans forfatterskab i en anden forstand været kaotisk, men det skyldtes først og fremmest, at det var præget af det kaos, »hvorover Skaber-Aanden svæver, og Lyset oprinder«, i modsætning til det »rædsomme« (meningsløse) kaos (V. U. III, 108, 111 f., 123 f.; svarende til tankegangen i Nordens Mythologi: betoningen af, at klarhed ikke er lysets fødselsmærke, V. U. IV, 18 ff.). Noget andet er, at også fremstillingsmåden er mere dunkel end i de senere skrifter; årene efter 1825 må i det hele opfattes som en gradvis afklaringsproces.

og Naademidlerne tildeles i Hans Navn, saa den Christelige Kirke er en Kiends-Gjerning, der ikke lader sig henveire af luftige Drømme . . . Således møde vi da Prof. Clausen, og alle dem, der vil udgive deres egne Drømme for den christelige Aabenbaring; deres egne Hjerne-Spind for Christendom, med den urokkelige Kiends-Gjerning, at der har været og er en Christenhed paa Jorden . . .« (V. U. II, 336f).

Og de teologiske afhandlinger efter 1825 fortsætter ikke blot den apologetiske linie, men søger også at udfolde de nye tanker i Kirkens Gienmæle; sakramentordene opfattes ikke blot som en historisk sikker overlevering, men som det levende vidnesbyrd i menigheden, og derfra er vejen ikke lang til tanken om, at de er et »levende ord« fra Herren selv. Denne opfattelse er klart udtalt i Søndagsbogens 3. del og kan ikke dateres frem til 1832⁸. Der er også stærke udtalelser om forskellen mellem det skrevne og det mundtlige ord i årene før 1832, og de ophæves ikke af, at Grundtvig lejlighedsvis og iøvrigt vedvarende betoner, at han ikke dermed vil undervurdere betydningen af den hellige skrift og det skrevne ord i det hele. Grundtvigs apologetiske polemik ophører især fra 1832, men begrundelsen: At dåben og dermed kristendommen er i sikkerhed, har sit udspring i 1825, og der er trods alt klare vidnesbyrd om voksende fredssommelighed i de mellemliggende år, især hans opgivelse af kirkekampen og hans tanker om kirkelig frihed, der betyder, at han ikke længere vil fremtvinge »Grund-Enighed« inden for statskirken (se fx. det Lit. Test., V. U. III,

⁸) Jfr. fx. s. 62 f., 85, 179, 222 f., 264, 277 f., 291 f., 299, 401 f., 404 ff., 417 ff. (2. udg.). Helt klar er tankegangen måske først i slutningen af dette bind, men de nævnte steder viser, hvordan den stadig stærkere arbejder sig frem. Og den er i reglen nøje knyttet til betoningen af forskellen mellem ord og skrift og fremhævelsen af ordets nutidighed som virkende ved dåb og nadver. — Dette synes Thaning også at erkende (s. 90), men samtidig fastholdes, at tanken om »det levende ord i kirken«, der altså må dateres til 1830—31, var inspireret af »opdagelsen« i 1832! Det var dog rimeligere at slutte omvendt.

126 f). Opgøret med den lutherske bibelkristendom begynder allerede i Kirkens Gienmæle og genoptages gang på gang i de følgende skrifter, ikke mindst i »Skal den Lutherske Reformation virkelig fortsættes« og i Søndagsbogens 3. del. Thaning vil hævde, at det ændrer karakter i 1832, men i forhold i Søndagsbogens 3. del er der kun ubetydelige forskelle; selv angrebet på fædrenes kredsen om Kristi død og kors kommer klart til orde, i hvert fald i den bevægede påskeprædiken fra foråret 1831. Denne prædiken har Thaning selv fremdraget som et opgør med »lutherdommen« (s. 79ff), ligesom han indrømmer, at der ideologisk »i høj grad« kan påvises kontinuitet tilbage til Søndagsbogen (s. 517). Men samtidig vil han påstå, at der sker et radikalt brud. Det forekommer mig, at denne brudteori kun svækker det berettigede i hans anliggende: Fremhævelsen af den afklaring, som prædikerne i Frederikskirken er et vidnesbyrd om.

Noget lignende gælder den iøvrigt udmærkede redegørelse for *de kirkelige frihedstanker*. Ingen vil benægte, at »Den danske Stats-Kirke upartisk betragtet« (1834) er det i hovedsagen afklarede udtryk for Grundtvigs kirkepolitiske opfattelse, og det er ikke mindst efter Thanings fremstilling klart, at den bl. a. er inspireret af menneskesynet fra 1832, især m. h. t. betoningen af det folkelige fællesskab i statskirken som en »borgerlig Indretning«. Skriftet rummer imidlertid også et andet ikke mindre væsentligt synspunkt: tanken om en kirkelig »Skilsmisse« inden for statskirken; for kirkeligt er der en afgrund mellem »Fæderne-Troens Tilhængere« og »Heterodoxerne«, og friheden kræves netop for at disse modsatte »Secter« kan skilles og indrette sig hver sin virkekreds og virkemåde inden for statskirkens rammer (se fx. V. U. III, 319, 342, 356). Men denne adskillelses-tanke viser tilbage til tiden omkring 1825. Selve hovedbegrebet: »den borgerlige Indretning« forudsætter den skarpe sondring mellem statskirken og Kristi kirke som den himmelske gæst, der i hvert fald går tilbage til 1826

(se s. 619, jfr. V. U. III, 323, 338, 341). Og det var ikke først i 1832, at Grundtvig erkendte, at et helt folk aldrig bliver kristent, som Thaning synes at mene (s. 349); det var en følge af opdagelsen i 1825, da det blev ham klart, hvor kirken er, og hvor kirkemuren gik, den mur, som netop adskilte de kristne fra deres »hedenske« folkefæller. Derfor krævede han straks Clausen og dermed rationalismen udskilt af kirken; og tanken om den kirkelige skilsmisse var ledemotivet i de følgende år, selv om han havde vekslende forestillinger om, hvordan den skulle realiseres. Hvor afgørende den var for hans frihedskrav, viser afhandlingen om religionsfrihed (1827), for allerede da gik han ind for en sondring mellem kirkelige og borgerlige anliggender og fuld frihed i religiøse forhold. Og i det samtidige »Literaire Testament« møder vi samme tankegang som i 1834: at kirkevægen siden middelalderen havde skabt et falsk fællesskab mellem kristendom og hedenskab, som nu måtte opgives (V. U. III, 116f, 126f, jfr. 338ff). Selv da Grundtvig under arbejdet med Nordens Mythologi sigtede mod en »borgerlig og videnskabelig Udsoning«, var betingelsen stadig en kirkelig skilsmisse; hans kirkelige modsætning var »klarere og bestemtere end nogensinde« (jfr. s. 208, 262 og her s. 587). Også på dette punkt er den kirkelige udvikling i 1820'erne altså en uundværlig forudsætning for den senere afklaring.

*

Jeg har her søgt at skitsere den kirkelige udviklingslinie, især fra 1825, som efter mit skøn er af afgørende betydning, i hvert fald for Grundtvigs *kirkelige* standpunkt efter 1832. Men Thaning synes tværtimod at ville hævde, at Grundtvigs »opdagelse af menneskelivet« i 1832 er afgørende, ikke blot for hans nye menneskesyn, men *også for et tilsvarende kirkeligt brud*. Afsnittet om Nordens Mythologi sammenfattes således: »Han har kort sagt fået gjort op med sit tidligere *kristendomssyn*« (s. 288⁹). S. 594 hævder Thaning

⁹) Kursiveringen i dette og de nærmest følgende citater skyldes mig.

imod Olesen Larsen, at »den lutherske erkendelse af selv-omskabelsens umulighed ikke var tilstrækkelig til at frigøre Grundtvig«; det var »opdagelsen af menneskelivet som Guds skaberværk«, der fremkaldte bruddet med bodskristendommen, eller som det hedder i samme forbindelse s. 556, »fik hans kristendomssyn til at kæntre«. Der findes flere tilsvarende formuleringer; og tankegangen svarer da også nøje til hovedtesens stærke fremhævelse af det »menneskelige« gennembrud i 1832 som grundlaget for et nyt livssyn, *både* på det kirkelige og det menneskelige område: »menneske først«!

Men netop når udgangspunktet skal være en rent »profan« opdagelse af »livet som man har det for sig« (jfr. s. 558), bliver dets betydning for det nye kristendomssyn problematisk. For vel er også det naturlige, »hedenske« liv i Nordens Mythologi en »kamp for det levende mod det døde«; men det er tillige — som det *virkelig* forekommer, selv hos »naturalister med ånd« — præget af bekymring, fordi kampen opfattes som en salighedssag, d.v.s. som et middel til selvforløsning (jfr. s. 260—62, 766, 780). Hvordan kan da denne profane opdagelse i sig selv frigøre for bodskristendommen, der jo også bestemmes som selvforløsning — i sig selv frigøre til en mere evangelisk forståelse? Eller mener Thaning, at opdagelsen af »skaberværket« kan adskilles fra erkendelsen af det bekymrede, disharmoniske, anstrengt stræbende, som præger det faktiske menneskeliv? Det er der i hvert fald ikke tale om i Nordens Mythologi, hvor mennesket i samme åndedræt bestemmes som skabt og faldet, og hvor det derfor nødvendigvis må stræbe efter selvforløsning, når det ikke deler den kristne tro — »her er ingen Middel-Vei« (jfr. V. U. IV, 26f). Den kristne tro går nemlig ud på, at »Menneske-Naturen ved Faldet er blevet saa fordærvet, at al egenlig Helbredelse er umuelig«, hvorfor den troende gennem dåbens genfødselse må »aandelig omskabes« (sst.) — en formulering, der snarere peger tilbage mod 1810 og 1825 end mod den påståede »omven-

delse til menneskelivet« i 1832. Alle Grundtvigs overvejelser i Nordens Mythologi forudsætter i virkeligheden det kristendomssyn, han allerede *var* nået frem til; her er i hvert fald ikke tale om en rent profan opdagelse, der frigør for bodskristendommens livsfornægtelse. Et sådant profant opgør måtte snarere have ført til en hedensk livsbekræftelse, der helt frigjorde menneskelivet fra kristendommen.

Thaning synes da også nogle steder at komme i strid med sin egen tese. S. 549 udtrykkes forholdet mellem Grundtvigs menneskelige og kristelige tanker således: »Han bøjede sig for menneskelivets nutidige virkelighed og *hørte så* i dåbsordet (det, som i anden anledning havde meldt sig for ham i 1825) Guds ja til sin skabning på jorden«. Men dermed erkendes jo, at der var to faktorer: dels opdagelsen af menneskelivet, dels Grundtvigs kirkelige syn, som må føres tilbage til 1825. — S. 88 erklæres rent ud, at Grundtvigs livssyn allerede ændres i prædikenerne i Søndagsbogens 3. del, »hvor *sakramentkirkens barnetro* efterhånden underminerer bodssynet« (i forbindelse med Irenæusforståelsen). — S. 536 hedder det: »*Samtidig med* at Grundtvig på denne måde [i troen på dødens overvindelse] blev kristen, blev han menneske — i betydningen: fik mod til at være det«; på den anden side måtte han også »blive menneske, få øje for skaberværket . . . for at »blive kristen««. Her er tale om et samtidigt »kristen først« og »menneske først«; men dette dobbeltforhold indebærer dog, at det var gennem kristendommen, Grundtvig fik mod til at »være menneske«. — S. 766 går Thaning endnu videre; det hævdes, at »kampen for livet«, som også naturalisterne kan deltage i, ikke udspringer af den kristne tro, »uden for så vidt som det er ved at blive klar over, hvad evangeliet er, at Grundtvig kan skille anskuelse og tro, så at evangeliet ikke bliver en norm for den menneskelige tænkning, for kulturen eller kulturkampen«. Det vil altså sige, at selve hovedtanken i Nordens Mythologi har evangeliet som forudsætning! Det var, som Thaning siger nederst på samme

side, »under opgøret med sin bodskristne fortid i lyset af den kristne tro«, at Grundtvig fik »det timelige liv at se som et hedensk-menneskeligt liv, der kunne leves uden bekymring for evigheden — i kamp for det levende mod det døde«. Men derved bliver Grundtvigs nye menneskesyn jo direkte afhængigt af hans kristne tro! Hertil svarer, at det tyske resumé ender med at betegne Grundtvig som »Fürsprecher für die Säkularisierung, die eine Folge des christlichen Glaubens ist«.

Under alle omstændigheder er dette forhold ikke tilstrækkelig klart udredet i Thanings fremstilling. Og det berettigede i fremhævelsen af året 1832 fortønes netop, når alt skal udledes af »omvendelsen til menneskelivet«. Her er et punkt, hvor Thaning efter min mening ikke sondrer skarpt nok mellem det menneskelige og det kristelige! Mit synspunkt er rent historisk. Meget tyder på, at man hos Grundtvig bør sondre mellem en »menneskelig« og en kirkelig udviklingslinie, selv om der i høj grad er tale om gensidig »vekselvirkning«. Den kirkelige linie har sit vigtigste udgangspunkt o. 1825; derimod er jeg for så vidt enig med Thaning i, at *menneskesynet* af 1832 ikke uden videre kan afledes af 1825. Det var trods alle forudsætninger virkelig en ny »opdagelse«, der tilmed rummede et moment af oprør i sig: mod al kirkelig herskesyge, mod kristendommen som kontrolinstans, ja mod en kristelig humanisme, som venligst, men dog nedladende giver plads for det menneskelige. Denne indstilling kommer i hvert fald *efterhånden* tydeligt frem. Men dels mener jeg, at Thaning overbetoner denne side af Grundtvigs menneskesyn, dels stod den i et vedvarende spændingsforhold til hans kirkelige syn, hans teologi i snævrere forstand. Derfor var han ikke konsekvent, og derfor har Thaning efter mit indtryk store vanskeligheder med at få hans forskelligartede udtalelser til at stemme overens.

*

Til belysning heraf vil jeg nu fremdrage nogle eksempler fra tiden efter »opdagelsen af menneskelivet« og »bruddet med bodskristendommen« i 1832. Først lidt om *Nordens Mythologi*. Dette skrift er jo slet ikke, som man efter Thanings hele fremstilling skulle vente, rettet mod bodskristendommen, men mod den klassiske dannelse, den tysk-romerske videnskabelighed, der nu står som åndløshedens bærer. Sondringen mellem tro og anskuelse rummer vidtrækkende perspektiver, og jeg miskender ingenlunde betydningen af, at Grundtvig her vil samle det nordiske åndsliv om en »folkelig« opgave, en kulturkamp; men sker det virkelig på »hedensk« grundlag? (jfr. fx. s. 780). Grundtvig vil nok slutte forlig med naturalisterne, men fra et »hedensk« synspunkt er det dog på hårde betingelser: der er kun tale om samarbejde med naturalister »med Aand«, som anerkender »Christi og den Christelige Anskuelses Guddommelighed«, og dermed deler den opfattelse, at mennesket er skabt i Guds billede, faldet og bestemt til oprejsning¹⁰. For naturalisterne sker oprejsningen derved, at de åndelig optager Kristus i sig, som det guddommelige forbillede på, hvad alle skal nå: at blive Guds børn (V. U. IV, 25f). I et udkast tilråder Grundtvig dem også at acceptere de bibelske undere, ligesom deres frelseridé — der »gestalter sig i *Jesu Liv, Død, Opstandelse og Himmelfart*« — forudsætter, at de regner med undere i det indvortes menneske (s. 208). Alt dette er efter Grundtvigs opfattelse ikke kristentro — der er kun kristelig mytologi på den mosaisk-kristelige anskuelses grund. Men særlig »hedensk« virker det dog ikke! Det viser sig da også, at naturalisterne i virkeligheden er, hvad Grundtvig kalder »naturalistiske Theo-

¹⁰) Udtrykket »Guddommelighed« skal ikke forstås strengt teologisk, men Thanings forklaring slår dog ikke til: »kristendommen er som en åndelig faktor i historien af guddommelig art« (s. 261). Det er ikke enhver åndelig faktor, der er guddommelig i denne forstand. Udtrykket betyder, at Kristus er *sandheden*, og den kristelige anskuelse den *eneste* ægte.

loger« eller »naturalistiske Præster« (s. 208, 211), d.v.s. mænd som professor H. N. Clausen (jfr. s. 263 ff), der selv regnede sig for kristne.

Thaning må da også erkende, at bogen »ikke helt« holdt sin »hedenske« linie (s. 275, jfr. 267 ff). Nej, det tør nok siges. Jeg mener, der burde tages et større forbehold. Her er ikke tale om en sækularisering af skabelsestanken (jfr. s. 270) i moderne forstand, og egentlig heller ikke om samarbejde med ikke-kristne (jfr. s. 274). H. N. Clausen fastholdt personlig en »inderlig Kristustro«, selv om han ønskede et samspil mellem kristendom og kultur under gensidig inspiration; og han er typisk for den tids »naturalistiske Theologer«. Grundtvig forholder sig også her til sine kirkelige modstandere og deres meningsfæller inden for åndslivet. Når han kan betragte dem som »hedninger«, skyldes det hans skarpe sondring mellem »gammeldags« kristentro og al kristelig-idealistisk »syntesetækning«; og den beror ikke på en ny opdagelse, men kan føres helt tilbage til 1810. Men han er nået til den opfattelse, at når de kirkeligt går hver til sit, kan de samarbejde om den store folkelige oplysningssag, som nu trænger sig på: når vi »blive os vor Mod-Sætning klar bevidste, og stræbe, hver i sit Kirke-Samfund, skarpt at gennemføre den, da frygte vi ikke mere for at have fælles Anskuelse i Alt hvad der kan være sandt under begge Forudsætninger« (V. U. III, 26). Tankegangen minder altså om »Stats-Kirken upartisk betragtet« (1834), hvor Grundtvig også går ind for en kirkelig skilsmisse, men et folkeligt samarbejde inden for statskirken mellem fædrenetroens tilhængere og de andre kirkelige retninger. — Linierne i Nordens Mythologi peger således både frem og tilbage; de viser, at 1832 var en vigtig milepæl på Grundtvigs »menneskelige« udviklingslinie, men de tyder ikke på et dybtgående brud.

Den næste milepæl på denne linie var Grundtvigs *Verdenshistorie* fra 1833 flg. At den bl.a. er inspireret af hans nordisk-folkelige nyorientering i 1832, forekommer mig

indlysende; og det er også værd at fremhæve hans bestræbelse for at være »upartisk«, hans interesse for de historiske kendsgerninger, for folkenes historie som en sammenhængende udvikling og som hjælp til en rent menneskelig selvforståelse. Men Thaning skyder også her over målet, når han uden videre vil opfatte Verdenshistorien som udtryk for et sækulariseret historiesyn (jfr. fx. s. 323, 325, 691, 725), der åbner for en videnskabelig betragtning af bibelen (s. 781) og bygger på videnskabeligt objektivitet, i hvert fald i den forstand at historiesynet ikke farves af specielt kirkelige synspunkter (s. 294). Det er efter Thanings fremstilling dette grundsyn, Grundtvig skriver sig frem til gennem sine mange udkast til *indledningen* (jfr. s. 295ff, 321). Men læser man denne, får man unægtelig ikke indtryk af sækularisering eller videnskabelig forståelse i sædvanlig forstand.

Hovedtanken er den, at vi alene må takke kristendommen »for alle de værdige Forstillinger vi har om Gud og Menneske og for alle de universelle Begreber vor Videnskabelighed brammer med, ja, for alle de Stater og Skoler, som nu er værd at nævne« (V. U. V, 17). Derfor overgår bibelen alle andre »Historie-Bøger«, fordi den beretter om kristendommens oprindelse (sst.), ja, den er »den eneste Kilde paa Jorden, hvorefter det er mueligt at øse en Menneske-Kundskab, der oplyser *deres* Liv, som føle sig ophøiede over de Umælende . . .« (V, 15); desuden har den det fortrin at »levere Efterretninger om Verdens Skabelse og hele Menneske-Slægtens Barndom (V, 17). For den følgende tid finder Grundtvig »Efterretninger« i de græske, romerske og middelalderlige historiebøger, og alle efterretninger, ikke mindst de bibelske, skal »leveres« ganske som de findes; en nutidig »Bog-Orm« må ikke indbilde sig at være klogere end de gamle (V, 18f). Her møder vi altså Grundtvigs videnskabelige bibelsyn! Bibelen giver også klar besked m.h.t. tidsregningen, for jøderne »har i det Mindste siden Moses Tid neppe kunnet tage Fejl«, så Grundtvig antager virkelig at

befinde sig i året 5593 efter verdens skabelse (V, 32), hvilket stemmer med den oldkirkelige tanke om et verdensløb på 6000 år, svarende til de 6 skabelsesdage, som Grundtvig også antager (jfr. s. 257f). Ganske vist er der nogle »Natur-Kyndige«, som hævder, at bjergene er meget ældre; men det kan ikke vedrøre menneskeslægten, da den nødvendigvis må føres tilbage til en underfuld skabelse af vore første forældre — altså antagelig for 5593 år siden (V, 33f). Grundtvig finder også anledning til at tage afstand fra astronomernes besynderlige påstand om at jorden går rundt om solen; det ville, hævder han, være »en mageløs Urimelighed« at tro andres blotte forsikring herom imod den herskende tankegang indtil det 18. århundrede og imod sine egne øjne, da man jo unægtelig ser solen stå op og gå ned! (V, 25) — Med hensyn til selve historieopfattelsen er Grundtvigs udgangspunkt, som det fremgår af fortalen, profetien om de fire verdensriger i Daniels bog, således forstået, at hele verdenshistorien samler sig om enkelte hovedfolk, i oldtiden jøderne, grækerne og romerne, i middelalderen den vesterlandske kristenheds folk, i den nyere tid protestantismens, med nordboerne og nordtyskerne (lutheranerne!) som hovedfolk. Alle andre folk er »Universal-Historien« helt eller delvis uvedkommende! (V. 19ff). Det er kort sagt *den bibelske åbenbarings vej* fra Palæstina til Danmark, som Grundtvig følger.

Vil Thaning virkelig påstå, at dette historiesyn ikke er bestemt af »specielt kirkelige synspunkter«? — Det betones, at Grundtvig i fortalen, som skal være skrevet efter indledningen, »ombytter« den mosaisk-kristelige anskuelse med den »græske«, og s. 323 antydes, at sækulariseringen først gennemføres under arbejdet med 1. del. Det er rigtigt, at udtrykket »mosaisk-kristelig« senere sjældent forekommer, men selve »anskuelsen« vender gang på gang tilbage; i håndbogen dukker den op allerede i begyndelsen af 2. del som »den Ebraiske Anskuelse« (V, 104). Og vel er det »Hoved-Folkene« og de konkrete begivenheder, Grundtvig

beskæftiger sig med, men kirkens historie er dog stadig den røde tråd; det er »Christenheden«, som er historiens skueplads (fortalen til 3. del, V, 176f), og »Bygningen« bliver både skæv og ufuldstændig, hvis man — som profanhistorikeren Gibbon — miskender »Christendommens velgiørende Virkninger« (fortalen til 2. del, V, 96). — I 1842, da sækulariseringen vel skulle være gennemført, kommer Grundtvigs kirkelige opfattelse af historiens gang særlig klart frem i indledningen til Krønnike-Rim, som Thaning med Sv. Grundtvig anser for »en mesterlig sammentrængt oversigt over Grundtvigs historiske syn« (s. 442). Oldtiden betragtes »ved den hellige Lampe i Ebræernes Tabernakel« (den ebraiske anskuelse!) som syndefaldets tid; kun blandt jøderne forberedtes »et Rednings-Middel for den faldne Slægt«: Jesus Kristus, der var »den store Kjends-Gjerning i Tidernes Fylde«. Derefter var den kristne kirke »Sjælen i hele den følgende Tids Folke-Historie«, ikke mindst i middelalderen, og »Nyaarstiden« udsprang af vekselvirkningen mellem kirken og de nordiske folk (Sv. Grundtvigs udg., 1875, især s. LIXf).

Dette kan ikke kaldes et sækulariseret historiesyn. Det er rigtigt, at Grundtvig ikke fremsætter sine betragtninger som trosartikler, men søger at begrunde dem ved det historiske forløb; men grundlaget er ikke kendsgerninger, der »har almindeligt Krav paa historisk og videnskabelig Gyl-dighed« (s. 294); og en kirkelig betragtning bliver ikke almengyldig og »profan«, blot fordi man argumenterer logisk og empirisk for den; der er vel knap noget kirkeligt dogme, som ikke er blevet forsvaret ud fra fornuft og erfaring. Vel ville man i datiden ikke skelne så skarpt mellem et kirkeligt og et profant historiesyn; men den videnskabelige naivitet, som præger indledningen til Verdenshistorien, er dog langt fra typisk for tidens dannede kredse; Grundtvigs bibel- og historiesyn er langt mere kirkeligt og konservativt end fx. H. N. Clausens. Derfor kan han ikke uden videre betragtes som talsmand for en sækulariseret tankegang.

I forbindelse hermed endnu nogle ord om Grundtvigs *kirkehistorie*, især »Kirke-Spejl«, som Thaning også synes at ville »sækularisere«. Grundtvig står her, hævdes det, som digter og historiker uden for kirken og påpeger dens forkyndelses rent menneskelige forudsætninger (s. 696f). Men emnet er »den kristne Tros og Menigheds« historie (U. S. X, 92), og Grundtvig taler derom som en »kristelig boglærd med Aandens Syn og Aandens Hjælp« (X, 83) for »oplyste kristne« (X, 91) og derfor både »opbyggeligt« og »oplysende« (X, 193). Han vil ikke på pietistisk-sværmerisk vis skrive om et »saakaldt kristeligt Liv«, for det indre Kristusliv er skjult, men han vil skildre ordets historie, nemlig trosbekendelsens ord, der afføder en tilsvarende forkyndelse, bekendelse og lovsang, hvorved menigheden får »en sikrere og klarere Historie end noget Verdens-Folk« (X, 91, 97ff). Kun derved bliver det »en kristelig Kirke-Historie« (X, 93). Forbilledet er, som Grundtvig udtrykkelig skriver, Johs. Evangeliet, der drejede sig om Herrens taler, og Apostlenes Gerninger, som handlede om apostlenes forkyndelse, og det er skildringen i Apostlenes Gerninger, han nu vil fortsætte (X, 83f, 99f)¹¹. — Så hvis Thaning vil hævde, at Grundtvig her skriver som en digter og historiker uden for kirken, må han hævde det samme om det ny testaments forfattere!

Til nærmere belysning af forholdet mellem »det kristelige« og »det menneskelige« skal jeg til sidst fremdrage »*Stats-Kirken upartisk betragtet*« (1834). Vi er her ved noget meget centralt, for hovedsynspunktet for Thanings opfattelse af

---

¹¹) Fremhævelsen af, at kirkens historie er ordets historie, er ikke blot en understregning af kirkens »usynlighed«, men også af dens åbenbare »kendelighed« i verden, et begreb, som ikke er kommet til sin ret i Thanings fremstilling. Tankegangen svarer ganske til afhandlingen om kirkehistorien fra 1847, hvor Grundtvig tager afstand fra den gængse sondring mellem den synlige og usynlige kirke og understreger, at menigheden er et virkeligt folk; det gælder kun om at »betragte Sagen i Vorherres Lys« og dristigt fortsætte Apostlenes Gerninger, der også her er kirkehistoriens »uforbederlige Begyndelse« (V. U. V, 233 ff.).

»den afklarede Grundtvig« er jo, at han efter 1832 gennemførte en skarp adskillelse af det kristelige og det menneskelige og dermed betonedede det menneskeliges selvstændige betydning og uafhængighed af kristendommen: den skal ikke være »oplysningens og samfundslivets kilde«, den der »redder kulturen fra opløsning« (481). Efter Thanings mening er denne sondring grundlaget for »Stats-Kirken upartisk betragtet«, også for det her fremsatte syn på forholdet mellem kirke og kultur (s. 487 og 489). — Det er rigtigt, at Grundtvig også her vil betragte sagen »upartisk«, fra statens og historiens synspunkt, og at det især er kristendommens *kulturelle* virkninger, han interesserer sig for. Men for det første sonderer han ikke skarpt mellem tro og anskuelse, som han forsøgte i Nordens Mythologi; det drejer sig netop om *fædrene-troens* kulturelle betydning, den tro, som Grundtvig selv bekender sig til. For det andet tillægger han fædrenetroen en helt *afgørende betydning* for det borgerlige og folkelige liv.

Tankegangen er den, at ethvert folk står og falder med sin religion. De gamle græske og romerske samfund blomstrede, så længe deres religion gjorde det, men gik i opløsning ved folketroens forfald (V. U. III, 321 f). Den kristne tro har spillet samme rolle for kristenhedens stater, men den må dog *ikke* — som Thaning synes tilbøjelig til¹² — »skæres over een Kam« med de gamle religioner, for den har udrettet større ting; desuden er den ikke et hjemmegroet hjernesvind som grækernes og romernes fædrenetro, selv om den — skønt oprindelig »en fremmed Gjæst« — virkelig har slået rod hos os og derfor kan kaldes vor »*Fæderne-Tro*« (III, 323). Den kristne tros første, næsten overnaturlige heltegerning var hos os udviklingen af »Folke-Livet og det

¹²⁾ Jfr. Thanings karakteristik s. 489: Grundtvig betoner her de religiøse anskuelsers borgerlige betydning »og derfor også kristendommens betydning« for folkelivet. Det forholder sig omvendt: folketroen er nok en parallel, men det er kristendommens langt større kraft og betydning, som skal fremhæves.

Borgerlige Selskab . . . under Valdemarerne«, hvortil svarede lignende bedrifter hos andre folk, hos hvem kristendommen også blev »det Religiøse Element i et langt mere udviklet og prydet Borger-Liv, end de ved Hjælp af deres Arilds-Tro havde ført«. Den anden heltegerning var den kristne tros »mageløse« virkning ved reformationen, da der efter en tid præget af kristeligt og borgerligt forfald fulgte en »vidunderlig Oplivelse« af fædrenetroen og en tilsvarende fornyelse af stat og skole (III, 323f). — Men nu er situationen kritisk, efter at det 18. århundrede har udviklet ligegyldighed for fædrenetroen samt selvklogskab og selvrådighed. Det var den af disse kilder udspringende falske oplysning, der opløste oldtidens berømte stater, og alle kristenhedens stater trues nu af de samme farer (III, 324f, 350). Da Grundtvig ikke mener, at den nordiske gudetro kan genoplives, endnu mindre at filosoffernes grublerier (der i Norden vil svare til vore hedenske fædres anskuelse, III, 341) kan træde i fædrenetroens sted, må han enten opgive sit håb om folkelivets kraftige fortsættelse eller knytte det til håbet om at fædrenetroen, der har oplivet alle hans anskuelse, ønsker og kræfter, vil »gøre sin tredje Helte-Gjerning til Gjenfødelse af Borgerliv og folkelig Vidskab« (III, 325). Det er den, der nu skal redde samfundet og kulturen fra opløsning!

Det er derfor, Grundtvig nu også fra et »borgerligt« synspunkt¹³ går ind for en fri statskirke med en fri virkekreds for *fædrenetroen*. Vægten ligger på det sidste, ikke på »den borgerlige indretning« forstået som en *almindelig* religionsanstalt; for uden fædrenetroen ville statskirken blive »det tommeste Skuespil-Huus i Landet« og sikkert helt afskaffet (III, 326, 346). »Fædrene-Troen« [vil] altid skjænke Staten sine bedste, flittigste, troeste og lydigste Borgere«; men udskilt fra statskirken ville den tabe næsten hele sin borgerlige og videnskabelige indflydelse (III, 325, 334, 350f).

¹³) De tilgrundliggende *kirkelige* synspunkter er omtalt her s. 581 f.

Den har nemlig det store fortrin for enhver hedensk folketro, at den avler en tilsvarende oplysning, der ikke er selv-klog og selvrådig, men beskeden og historisk (III, 350f). En sådan oplysning vil staten foranledige, når den beholder fædrenetroens præster i statskirken og ved frihed for afvigende meninger nøder dem til at være på deres post (III, 352). Altså: det er disse *præster*, der skal føre an, ægget ved stadig strid med andre »Skrift-Kloge«; folkeoplysningen skal bygge på *bibelen*, som fra statens synspunkt i hvert fald udmærker sig ved dens rige historiske stof, sædelære og gudstro (III, 353)¹⁴; i den folkelige højskole, som Grundtvig foreslår, vil »*Bibelske Skrift-Kloge*« være nødvendige for at give oplysningen et religiøst præg (III, 354); desuden vil fædrenetroen udvikle en universalhistorisk oplysning til *troens eget forsvar* og den hellige skrifs oplysning (III, 352), og striden om skriftfortolkningen vil fremme en universel videnskabelighed, som også skal gå fra universitetet gennem *præsterne* ud til folket! (III, 354f).

Man må dog vist sige, at Grundtvig tillægger kristendommen, præsterne, bibelen og teologien større kulturel betydning, end man skulle vente af en talsmand for et sækulariseret kultursyn. Kirkeligt set er troen noget klart og bestemt — nemlig siden 1825 — men når det gælder dens virkninger, skelner han ingenlunde skarpt mellem tro og anskuelse, kristendom og samfundsliv. Det er tværtimod den kristne tros virksomhed, der »indslutter det Borgerlige Selskabs og Menneske-Udviklingens *eneste velgrundede Haab*« (III, 325).

Men i Thanings omtale af dette skrift findes ingen an-

¹⁴) Undervisningen kan knyttes til »Natur-Religionens Hoved-Sandheder« om en almægtig, retfærdig og nådig Gud; men det er næppe tanken, at den ikke må være »kristelig« (s. 494), for det fremhæves, at bibelen vil blive fortolket højest forskelligt »med Hensyn paa Fæderne-Troens«; og *dens* tilhængere vil naturligvis ikke nøjes med »Natur-Religionen«.

tydning af afstandtagen fra disse tanker¹⁵. Og det er så meget mere mærkeligt, som han andetsteds *kritiserer tilsvarende udtalelser* af Grundtvig. Kun nogle eksempler: S. 475 bringer Thaning nogle citater fra 1831 om, at kristendommen opelsker borgerlige dyder og skaber gode, flittige, rolige borgere og trofaste undersåtter. Det er næsten ordret det samme, som jeg har citeret fra 1834; men i 1831 er det efter Thanings mening udtryk for en forkastelig syntesetankegang, der udspringer af »højkirkelig bodskristendom« (jfr. s. 67 og 763f). — If. s. 640 hævder Grundtvig 1851, at de kristne vil gribe »kiærligt, kiækt og klogt« ind i borgerlivet, og at kristendommen kan skabe »et himmelsk Borgerliv paa Jorden«. Herom hedder det, at Grundtvig mod sin sædvane og grundtankegang er blevet »ført« (forført!) til at hævde kristendommens politiske betydning. Men i 1834 fremhævede han jo lige så stærkt dens betydning for »Borgerlivet«. — S. 712f citeres nogle udtalelser fra 1864 om, at »det Folkelige Oplysnings-Værk« kræver gensidig vekselvirkning mellem menighed og folk. Denne opfattelse undskylder Thaning med henvisning til den truende krig, der fik Grundtvig til midlertidigt at mobilisere menigheden. Den bryder dog »den klare linie« fra 1832, hvorefter kristendommen ikke er en forudsætning for folkelivet, og fører if. s. 732 til »en noget uklar samarbejdstanke«.

¹⁵) Se især s. 489 ff. Thaning lægger vægt på, at Grundtvig kun taler som »privatmand«, støttet af empiriske argumenter. Det er rigtigt, at Grundtvig ikke vil påtvinge andre sin anskuelse, fx. ved skriftbeviser; han ved, at folket ikke som helhed er kristent. Men både ud fra troens, historiens og statsklogskabens synspunkt hævder han klart kristendommens *nødvendighed* for samfundslivet. Skønt det i og for sig er to forskellige ting, er fædrenetroen dog en betingelse for den rette, historiske oplysning, og det er de troende præster, der skal inspirere den. Og selv hvor Grundtvig lægger vægt på »Kappe-Lysten« mellem de kirkelige partier og dermed de clausenske præsters betydning, er det fælles formål »en virkelig bibelsk og frugtbar Folke-Underviisning« (III, 354). Folkeoplysningen er endnu ikke blevet et selvstændigt folkeligt område som senere i højskoleskrifterne.

Men den findes jo også i det kanoniserede skrift fra 1834! — Fra 1860erne fremdrager Thaning s. 716f et efter hans mening mærkeligt fragment, der nærmer sig »en esoterisk opfattelse«, idet det her kun er kristendommen, som kan fremkalde en sand »menneske-historisk« oplysning. Men det var jo netop hovedtanken i 1834, det, der var kristendommens fortrin for enhver hedensk folketro (III, 351)!

I hvert fald ville Thaning have stået stærkere, hvis han ikke havde lagt hele vægten på en eengangsomvendelse i 1832, men havde hævdet, at omvendelsen til menneskelivet først virkelig gennemførtes senere, nemlig i *skole-skrifterne* og dermed beslægtede afhandlinger og foredrag. For her gør Grundtvig alvor af, at »Kirke-Tiden i borgerlig Forstand er saa godt som ganske forbi« og afløst af en »Skole-Tid« (V. U. IV, 164); her kan man — i reglen — med rette hævde, at »kristendommens betydning for folkelivet skal primært reduceres« (s. 390). Højskolens eneste øjemed er »at vække, nære og oplyse det Menneske-Liv, man hos den *danske* Ungdom tør og må forudsætte« (s. 410f), og oplysningens grundlag er ikke bibelen, men historien, ikke den kristne fædrenetro, men fædrenes folketro og deres gamle ordsprog, billedsprog og fortællinger (jfr. s. 414). — Hertil svarer desuden den hyppige understregning af, at det menneskelige og folkelige liv er en *forudsætning* for kristendommen, nødvendig, men dog uafhængig af kristendommen, så at sige givet på forhånd. I disse sammenhænge mærker man ofte det før omtalte oprørske element hos Grundtvig, rettet mod kirkelig herskesyge; han kan her blive helt antiklerikal, når han angriber præster og teologer og forsvarer det naturlige menneskeliv¹⁶.

¹⁶) Angreb på »den herskende Kirke« findes også i »Stats-Kirken up. betr.«, men ikke desto mindre fremhæves kirkens og kristendommens betydning for folkelivet stærkt. Derimod er det nok karakteristisk, at da Grundtvig i 1851 vender tilbage til spørgsmålet om kirkeinstitutionen, er det ikke fædrenetroen, men folketroen og »det Folkelige«, han lægger vægt på (se V. U. V, 387 ff.). — På den anden side må det ikke overses,

Men konsekvent er han ikke. Indimellem findes de stærke udtalelser om kristendommens eller menighedens betydning for menneske- og folkelivet, hvorpå jeg allerede har givet eksempler, eller om »den kristelige menneskelighed« som den eneste sande, hvoraf den hedenske kun er en skygge (s. 410, 547, jfr. 641). Det bibelske menneskesyn er stadig den principielle baggrund både for den folkelige livsoplysning (jfr. s. 397f) og for historiesynet (som allerede påvist); og det folkelige arbejde opfattes ofte som en nødvendig *forberedelse* til kristendommen (se fx. s. 414), som en Johannes Døbergering, der jo beredte vejen for Jesus (fx. s. 620f). Svarende hertil ser Grundtvig ofte det menneskelige og folkelige liv ikke blot som en forudsætning for, men som et *forstadium* til kristendommen, fx. når han hævder, at der virkelig følger eller vil følge en kristelig oplivelse med den folkelige (s. 556, 617, 651 note 8, 710, V. U. V, 254ff); at folket virkelig på ny vil blive kristeligt, når præsterne bliver folkelige (V. U. V, 392); og når han profeterer, at ethvert sandt menneske virkelig vil blive en kristen (s. 460f, 612f, jfr. 618). Det menneskelige bliver dermed noget mere end en betingelse, det fører virkelig til kristendommen¹⁷.

Min konklusion bliver da, at selve »*adskillelsen* af det menneskelige og det kristelige«, der er Thanings yndlings-

---

at afvisningen af kirkelig herskesyge ofte er *kirkeligt* motiveret, således når han i 1834 kræver frihed for fædrenetoen, og når han i sine skolebetragtninger angriber den offentlige, »påtvungne« kristendomsundervisning (jfr. breve II, 315 ff.).

¹⁷⁾ For nemheds skyld har jeg så vidt muligt henvist til Thanings Grundtvigcitater, skønt de overalt ledsages af fortolkninger og forklaringer, som — tit på overraskende måde — søger at bringe dem i overensstemmelse med værkets tese. Jeg har i det foregående taget hensyn til Thanings synspunkter, men en nøjere drøftelse vil her føre for vidt; jeg skal kun bemærke, at når de sammenholdes med teksterne og beslægtede udtalelser, virker de efter mit skøn ikke overbevisende. På den anden side må det altså anerkendes, at Thaning også inddrager tekster, som egentlig strider mod hans tese; trods bredden vil netop den kritiske læser påskønne hans udførlige referater og citater.

udtryk, ikke er særlig træffende som en sammenfatning af »den afklarede Grundtvigs« opfattelse. I sig selv er det temmelig intetsigende; for også bodskristendommen må vel siges at adskille det menneskelige og kristelige, og det samme gælder den profane kultur, blot med modsat tendens. Adskillelsen får først sin rette betydning, når man fastholder, at Grundtvig samtidig holder de to faktorer tæt sammen, så at han også kan hævde, at der er »den allernøjeste sammenhæng« imellem dem (s. 652, V. U. VI, 420). Grundtvig vil på een gang hævde sammenhængen og skellet mellem det menneskelige og kristelige; men det sker med vekslende betoninger og forskydninger i tankegangen, som ikke kommer til deres ret i Thanings fremstilling. Ordet *vekselvirkning*, som Grundtvig ofte bruger om dette og lignende forhold (jfr. fx. s. 382f, 619, V. U. V, 255, 389, VI, 186), er for så vidt mere træffende, fordi det på een gang udtrykker faktorernes selvstændighed og den gensidige påvirkning. Men ordet må hverken forstås som en fuldt dækkende generalnævner eller som en endelig løsning; det drejede sig om, hvad Grundtvig kaldte et »levende« forhold, og endda mere spændingsfyldt og dialektisk, mere fyldt af modsigelser, end de enkelte setninger og slagord lader ane. Grundtvigs mange og aldrig afsluttede spekulationer over det viser jo netop, at det i grunden vedblev at være et åbent spørgsmål.

*

Der var også andre punkter, jeg gerne ville have taget op, men som jeg her kun kan antyde. Da jeg selv har beskæftiget mig en del med vækkelsernes historie, er der grund til at bemærke, at Thanings forsøg på at skille Grundtvig fra *de vakte kredse og »grundtvigianerne«* ikke stemmer med min opfattelse af dette forhold (se fx. s. 502 ff). Grundtvig var altid modstander af pietisme og gudelige forsamlinger; men det var dog først og fremmest de »opvakte« lægmandskredse, teologer og præster, der sluttede sig til ham¹⁸, og når de

ikke trådte aggressivt-pietistisk op, godkendte Grundtvig dem faktisk som sine »Troes-Forvandre«; siden 1830'erne talte han stadig om den kirkelige vækkelse som et oplivende tegn. Thaning overdriver også langt forskellen i meninger; de toneangivende grundtvigske ordførere stod i en menneskealder i nær forbindelse med ham og prægedes mere og mere af hans anskuelser og hele dominerende personlighed. Og Grundtvig sluttede sig selv stadig nærmere til sin vennekreds; i 1860'erne var han centrum i et »vennelag«, som han ikke blot anså for et særligt kristeligt fællesskab, men var tilbøjelig til at identificere med »Herrens Frimenighed«¹⁹.

Vigtigere er det, at Thaning efter min opfattelse mis-kender betydningen af Grundtvigs *kirkelige tanker*, der også havde stor indflydelse på hans menneskesyn. Man får det indtryk, at hans kirkelige virksomhed efter 1832 kun spillede en sekundær rolle, som ganske overskyggedes af hans folkelige indsats. Dette var ingenlunde Grundtvigs egen opfattelse, og allerede et blik på hans omfattende kirkelige forfatterskab efter 1832 vil vise, at det heller ikke var tilfældet²⁰. M.h.t. selve fremstillingen af Grundtvigs

¹⁸⁾ Jfr. fx. Kaj Baagø: Vækkelse og kirkeliv i København og omegn, 1960, 144 ff., Skat Arildsen: Studier i Vartov Menigheds og Kirkes Historie, Hist. Meddelelser om København, 3 III, 521 ff.

¹⁹⁾ Jfr. min artikel om vennemødetiden i Dansk Udsyn, 1964, nr. 2.

²⁰⁾ S. 486 refereres således en udtalelse i »Stats-Kirken up. betr.«, der viser, at Grundtvig i øjeblikket er træt af »kirkesagen« og længes efter at tage fat på »den Nordiske Oplysning«. Thaning griber straks dette: »det er hans opus proprium«; efter 1832 har han egentlig ikke lyst til at beskæftige sig med kirkelige spørgsmål. Men i det samme skrift betoner Grundtvig selv, at han har været »begeistret for begge Dele snart i en heel Menneske-Alder« (både fædrenetroen og folkelivet, V. U. III, 324); og denne forståelse af hans virksomheds dobbelte sigte kommer også til orde i hans senere år. Man får dog ofte indtryk af, at han lægger hovedvægten på sin kirkelige gerning. I 1835 tilråder han fx. en præsteven »Deeltagelse i Fædrelandets Vee og Vel« med den begrundelse, at »vi troende Præster« nok har mange hindringer i »vort verdslige Mundværk«, men kan dog med »vor Herre i Baghaanden« stil *Tid og Sted* tage en lille Haand i med det »fremmede Arbeide«, som Han ogsaa besorger«, da for-

kirkelige syn efter 1832 har jeg navnlig to indvendinger. For det første kan jeg ikke se, at Grundtvig nogen sinde definitivt brød med det, som Thaning kalder hans bodskristendom. Selv om det trådte i baggrunden og til dels antog andre former, var det vedvarende et element i hans kristendomssyn. Hans »bodskristendom« havde aldrig været vendt mod »skaberværket«, men mod menneskelig »selvklogskab« og »verdslig visdom«; og den var derfor ikke ganske uforenelig med hans senere menneskesyn. — For det andet finder jeg, at Thanings aktualiserende, eksistens-teologiske fortolkning af Grundtvigs forkyndelse og teologi fortegner væsentlige sider af hans kirkelige syn, som ikke let lader sig »afmytologisere«: hans konkrete opfattelse af kirken som et særligt, »kendeligt« folk, hans forståelse af kristenlivet som et virkeligt, fremvoksende liv, der fødes ved dåben og næres ved nadveren, hans frelseshistoriske og eskatologiske tankegang m.m.²¹. Jeg anerkender det værdifulde i forsøget på at oversætte Grundtvigs begreber til moderne tankegang; men der er forskelle, som ikke må overses; og en sådan oversættelse forudsætter en klar opfattelse af begrebernes betydning i deres oprindelige sammenhæng, kort sagt en erkendelse af den historiske afstand. Det er forståeligt og fuldt legitimt, at Thaning søger at fremdrage »den levende Grundtvig«, men en afhandling af denne art må dog i første række tilstræbe at give et korrekt billede af »den historiske Grundtvig«.

Men jeg vil nu ikke fremføre flere indvendinger. Jeg må tværtimod til slut betone, at mine »antiteser« jo faktisk er

synet og Helligånden i grunden er det samme (breve til G. Busck, udg. 1878, 21/11 1835). Et brev fra 1842 viser, at det nu er verdenshistorien, han er træt af; han længes efter at »faae fat paa *Kirkens Historie*, som jeg altid har tænkt, var Hoved-Bogen, jeg skulde skrive«; men han måtte først »skille Avnerne fra Kornet« gennem sin verdenshistorie (sst., 26/7 1842). — Grundtvig er ikke nem at styre!

²¹) I Højskolebladet 1964, s. 293 f. har jeg givet en kort redegørelse for mine indvendinger vedr. dette punkt.

inspireret af Thanings tese og hele det imponerende arbejde, som er nedlagt i hans afhandling. Den har gjort det muligt, at vi nu bedre kan få hold på den modne Grundtvigs omfattende produktion og begrebsverden; og den læser, der holder ud til enden — hvad værket fortjener — får derved et levende og tankevækkende indtryk af Grundtvigs forfatterskab lige fra 1830 til de sidste år. Et bestemt hovedsynspunkt er gennemført med stor energi; efter min mening presses det for hårdt, men afhandlingen har dog godtgjort, at tiden omkring 1832 betegner et vigtigt vendepunkt i Grundtvigs liv; og ved den nærmere udfoldelse af denne tese har Thaning ført Grundtvigforskningen et langt skridt videre frem. Hans skarpt formulerede anskuelser vil vække modsigelse, men de vil utvivlsomt — sammen med de mange uomtvisteligt værdifulde forskningsresultater — befordre den fortsatte drøftelse og det fortsatte studium af Grundtvigs tankeverden.

1964

En oversigt

ved Carl Trock.

Naturligvis samlede kirkeminister Bodil Kochs nytårsbetragtninger over kirkens forhold og bebudelsen af reformkommissioner stor opmærksomhed. Interessen slap ikke de emner, selv om andet også kom på dagsordenen i årets løb.

Der var forventninger, men også usikkerhed og skepsis. Dansk Kirketidendes redaktør, pastor P. Riemann — der ellers voldsomt var draget til felts mod ønsker om en reformkommission, han frygtede kirkeforfatning (DKt 42) — fandt, at en strukturkommission »ikke kan skade«, og m. h. t. præsteuddannelsen var reformer ventet med længsel (KD 3/1). Men der var skepsis¹. I en omtale af strukturproblemerne (behandlet i »Dansk Kirkeliv«) hedder

---

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: DKt = Dansk Kirketidende; Ft = Folketingstidende; IMT = Indre Missions Tidende; JyPo = Jyllands-Posten; KD = Kristeligt Dagblad; KP = Kristeligt Pressebureaus udsendelser; MrBl = Menighedsrådenes Blad; PrfBl = Præsteforeningens Blad; Sjt = Sjællands Tidende; AAST = Aarhus Stiftstidende. Årstal angives kun, når det ikke er 1964.

¹) Det skønt de grundtvigske selv møder beslægtede problemer (jfr. her p. 191 f.). »Der synes gennemgående ikke at være behov for det grundtvigske i byerne« (Birkedal Nielsen, DKt 424), og på landet måtte de foretage en frontforkortelse ved sammenslutningen af De danske Ungdomsforeninger og De danske Gymnastikforeninger — »et forsøg på at redde hvad reddes kan før det endelige skibbrud« (Riemann, DKt 306 f.). Valg- og frimenighederne må stadig afgive flere og flere præster til sognemenighederne og har svært ved at finde afløser.

det: »Selvfølgelig skal den kristne kirke på jorden tude med de ulve — effektiviteten, succes'en, reklamen — som den er iblandt«. Men megen aktivitet sker på bekostning af det, »som dog først og fremmest er kirkens opgave: besindelsen, fordybelsen, meditationen« (DKt 490, 370 f., dog 290 f.). Heller ikke sognepræst Paul Knudsen ville være for optaget af, hvad kirken skal gøre for at »følge med«. Der var i stedet grund til at besinde sig på, hvad kirke er, og at se, at vi har »en kirkeordning, der ikke findes bedre nogetsteds« (Vartovbogen 76 ff., jfr. Birkedal Nielsen, *ibid.* 139 f., Østergaard-Nielsen, Sjt 25/1).

I en årsoversigt i Indre Missions kalender »Det nye år« blev der ikke ofret mange ord på kirkeministerens tanker. Og i Indre Missions Tidende fik ministeren vel tak — »der var såvist brug for de spændende ting« — sammen med bekymringer for øget »regereri« i kirken, som også kunne få folk til at slå sig til ro og tro, at der blev sørget for alt (Henrik Christiansen, IMT 83, jfr. 403). På forespørgsel fandt IMs formand, Kr. Friis det »udmærket med en drøftelse af kirkens hele struktur«, især hvis der kom en sognemedhjælperordning (KD 3/1). Det viste sig også siden, at IM selv måtte igang med principielle drøftelser af hele sit arbejde (KD 4/12, 11/12).

Andre steder var forventningerne mere udtalt, blandt andet i Menighedsrådenes Blad, hvor der dog tilføjedes: »at der bør udvises nogen varsomhed m. h. t. forsøg på at gennemføre alt for radikale ændringer af vor kirkes struktur« (23 f.). Nu var der jo også, som biskop Westergaard Madsen skrev, taget fat »med en næsten visionær kraft og dynamisk sigte«, som nok kunne tage vejret fra mange. Men de tanker, der var udtrykt i nytårsartiklen var »ekspontant for en levende overvejelse i vor kirke af dens opgaver i dagens samfund.« En grundtvigsk kollega havde da også sagt biskoppen, at hvis han havde været grundtvigianer, ville han sige, at ministeren »ligesom Heimdal hører græsset gro« (Berl. Tid. 12/1). Så kunne

vurderingerne svinge meget. Lige fra at man begyndte 10 år for tidligt (biskop Baun, KD 3/1) til, at det var 100 år for sent (biskop Høirup, KP 24/11).

Så kom da også snart fra næsten alle sider gammelkendte eller nye ønsker om ændringer: Menighedsrådene (MrBl 23 f., 103, 106, 108), kirkens funktionærer (KD 17/1), ungdomsorganisationerne (se især KD jan.—febr., samt 31/3) og de kirkelige institutioner (KD 21/7, 22/8, KP 24/11, Fra Menighedsplejen 45, jfr. Jørgen Bøgh, KD 2—3/1, AAST 3—4/7, Religionslæreren 73)².

Kirkeministeriet pålagde da også »strukturkommissionen« mange opgaver. Det henstillede — uden dermed at begrænse arbejdsområdet — til kommissionens formand, biskop Westergaard Madsen, at følgende spørgsmål blev taget op på baggrund »af tidens udvikling og den rivende ændring af samfundets struktur«: 1) en rimeligere fordeling af præsternes arbejdskraft, 2) om der bør indføres specialpræster til supplerende af den gamle sogneinddeling, som ministeriet »finder det rigtigt« at opretholde, 3) en sogne-medhjælperordning, 4) om lægfolk i større omfang kan drages ind i kirkeligt arbejde, 5) om folkekirkens økonomiske ordning er tidssvarende, 6—8) forholdet til det frivillige kirkelige arbejde, til det mellemkirkelige arbejde og til valgmenighederne.

²) Jfr. også Kirkefondets overvejelser og initiativer fra 15. april-udvalget vedr. præsteuddannelsen, byarbejde, reklame m. v. (årbog 39 ff., 46 ff.). Om arbejdsdeling mellem bypræster, se Fyns Tid. 7/6. Overvejelser om milieupræster, bl. a. KP 29/9, Dansk Kirkeliv 78 ff. — Det samlende arbejde rundt om i stifterne udbygges; der meldes om flere præstekursus, velbesøgte stiftsmøder og udvidede landemøder. Sidst fik Ribe sit stiftsblad og i Århus samledes bisp og provster en ekstra gang til drøftelse af tidens kirkelige problemer, det levnedes landemødet ikke tid til. — I Ålborg stift vil biskop Erik Jensen oparbejde ansvarlighed for et større område, et provsti eller lignende, så præsterne drøfter problemerne der og hjælper hinanden med at løse dem. De »synes fremtidig at få en løsere tilknytning til sognene, og det kan de passende vænne sig gradvist« (AASt 25/9).

Kunne så mange emner ordnes, blev det ikke bare ord, omend måske kloge ord, spurgte biskop Erik Jensen (Berl.Tid. 9/8, jfr. Johs. Müller, KP 2/6). Og er der ikke i folkekirken to så helt forskellige synspunkter, at man ikke kan enes om reformer, føjede sognepræst Johs. V. Sørensen til (Vendsyssel Tid. 11/7). Den tidl. kirkeminister Jens Sønderup — som i øvrigt var ængstelig for, at ændringerne skulle gøre kirken fremmed for de ældre — formanede sin efterfølger: Kan hænde, at her sættes kræfter »i bevægelse, som det senere kan være svært nok at styre« (KD 27/10).

Kommissionen kom ud i strid modvind, inden den kom igang. Det skyldtes sammensætningen. — Når man ser den, må man spørge sig, om vi lever i et demokratisk samfund eller under enevælden, sagde sognepræst dr. Lørfeldt (KD 16/9). Kristeligt Dagblad, som havde tilbageholdt kritik, måtte give ham ret: Arbejdet fik en skæv start; flertallet i kommissionen var skåret over samme folkekirkelige læst, ministerens egen. Højrefløjen i kirken var ikke repræsenteret (KD 17/9, jfr. bl. a. Reformatio 91). Kritikken blev også taget til følge, men året gik til ende og kommissionen var igang, før det skete.

Kirkens ydre rammer.

Nu var kirkeministerens planer ikke udtømt alene med den kommission, der blev nedsat 3 andre. En kommission (med politisk repræsentation og med kontorchef Arne Truelsen som formand) skal tage sig af de problemer, som finansieringen af kirkebyggeriet rejser. Biskop Westergaard Madsen blev formand for endnu en kommission, om pastoralseminariets forhold. Biskop Schiøler blev formand for den sidste, der skal gennemgå kirkens administration.

Kirkebyggeriet er næsten gået helt i stå. Det har betydning på flere måder, det bremser samtidig oprettelsen af

nye embeder ifølge hidtidig praksis. Det hindrer igen overflytning af præster til byerne, hvis de ellers vil flytte derind? (IMT 567). Ministeriet fik da også opfordringer til at ændre sin praksis (PrfBl 27, SjT 14/11), ja langt videregående krav syntes at vinde frem. I stedet for at prøve at spare præster på landet, bør der oprettes langt flere embeder i byerne, så der bliver en præst for hver 2.000 indb., foreslog biskop Høirup. Det større udbud skal nok kalde flere præster frem, tilsvarende gik det for skolens vedkommende (AASt 29/12 1963, jfr. JyPo 21/3, PrfBl 92, 846, 848)³. Men de problemer der da melder sig for kirkebyggeriet berørtes næsten ikke, og de er allerede overvældende.

Kun ét ordinært kirkebyggeri er igang, i Århus bygges Langesnæs kirke. I hovedstadsområdet er to selvbyggerkirker under opførelse, og her indviedes to vandrekirker (Avedøre, Vigerslev; om planer om flyttelige kirker i Ålborg stift, se KD 25/3, 10/9). Sker der ikke nogen ændring, da må vi erkende, »at statens folkekirkelige favntag er blevet et kvælertag«, hed det på Kirkefondets årsmøde (årbog 34 ff.)⁴. — Et lyspunkt var der dog,

³) Der var i 1964 en afgang fra præstegerningen på 65 (dødsfald og afskedigelser), mens der oprettedes 2 nye embeder. Det modsvarede af: 20 teol. kandidater, 4½ embede indvundne ved sognesammenlægninger og 3 lægfolk, der blev præster (PrfBl 621; 869, 914; tilladelse givet til at søge præsteembede, se PrfBl 304, 382, 402, 725, 790, 932). Hertil kom dog en særlig stor tilgang fra valg- og frimenigheder, kirkelige organisationer, ydre mission og seminarier, en tilgang der nok vil udjævnes noget ved tilsv. afgang. De grundtvigske menigheder klarede sig dog i flere tilfælde med ikke-teologer. — Til det teol. studium meldte der sig 84, heraf 22 kvinder. — Bisperne om præstemangelen, se KD 17/11; præsteforeningens ængstelse for ikke-teologer, se PrfBl 29 og 504, 867, 881, 912, 929 (Magleby-sagen).

⁴) I eget navn begyndte Kirkefondets formand, direktor Højsgaard en kirkelig aktion for at skaffe billige boliger til unge. Kristeligt Dagblad bakkede kraftigt sagen op, Menighedsplejerne og »Kirkefondets bestyrelsesmedlemmer« støttede, men snart blev der stille om sagen

at der i Gladsakse (Lunde-Hyldegård) kan bygges en kirke udover den kvota, der er afsat til kirkebyggeri. Ministeren tog Kirkefondets henvendelse op (jfr. her p. 410 f.) og fik gennemført en lov for denne kirke alene. Den opføres samtidig med hele kvarteret — hvad der er »uomgængeligt nødvendigt« — og betales helt ved lån, der tilbagebetales over den kirkelige ligning. I Folketinget udtalte Bodil Koch, at hun ikke havde tænkt sig at forlade det princip for finansieringen, som er udtrykt i loven fra 1956, blot at supplere det, så der ved kirkebyggeriet »ligesom bliver to strenge at spille på«. Det var dog blevet nødvendigt med almindelig ændring, idet de høje byggeomkostninger gør det mere og mere vanskeligt for de private komitéer at skaffe de nødvendige midler (Ft 3164 f., 3622 ff., 4412, 4551, Till. A 1069, B 575, C 337)⁵.

Endnu et forhold giver baggrunden for den kommission, som skal behandle kirkebyggeriets problemer — helst så hurtigt at der i folketingssamlingen 1964/65 kan fremsættes et lovforslag. — Menighedsrådene rejste på deres årsmøde ønsket om, at de får ret og pligt til at sørge for

(KD 11—12/3, 24/3, 14/4, 15/5, Berl. Tid. 5/4). Om grundtvigsk støtte og modvilje mod den »kirkelige filantropi« og dens formodede motiver, se DKt 150, 185 og Højskolebladet 257.

⁵) Der var velvilje overfor kirken og ministeren ved 1. beh. Lejligheden til en principiel drøftelse blev næsten ikke benyttet, kun den konservative ordfører, pastor Gottschalck-Hansen berørte fremtiden: Han var betænkelig ved, at statsstøtten faldt bort, »det er nu engang grundlovsfæstet, at staten skal være med i billedet«. Faldt den bort, så kunne den kirkelige ligning blive så høj, »at folk siger: vi har ikke råd til at være medlem af folkekirken«. Det var heller ikke nødvendigt, at den gjorde det, for velfærdsstaten var ikke karrig på andre områder, der tangerer kirkens, og den ville næppe heller være det her. Måske blev man så de »triste indsamlinger kvit«. — Ministeren og andre ordførere var ikke så ængstelige for ligningen i byerne, den forblev nok mindre tyngende end i de mindre landsogne. Hun fortsatte: Gjorde det egentlig noget at belaste den kirkelige ligning? Vi kunne da »få en ægte prøve på, om folkekirken er folkets kirke, altså om man vil betale de penge, det koster at have en levende og aktiv folkekirke«.

det nødvendige kirkebyggeri, og om at byggeriet i større omfang kan finansieres over den kirkelige ligning (MrBl 106, 141, jfr. spørgsmål, Ft 6084). Hvor meget kommer der ud af kommissionens arbejde? Biskop Erik Jensen venter sig »noget epokegørende nyt« (Berl. Tid. 9/8). Kirkefondet gik i hvert fald til arbejdet med fordomsfrihed. Bestyrelsen fandt, at frivilligheden hidtil har vist sig at være af stor værdi, og den svigter heller ikke i disse år. Men hvis udviklingen kommer dertil, »at staten anerkender sin pligt til på forsvarlig måde at dække folkekirkens behov for nye kirker, således at udgifterne dertil afholdes enten gennem statstilskud eller af den kirkelige ligning, vil Kirkefondet hilse denne udvikling med glæde« (årbog 43, jfr. KD 13/2, 26—27/8).

Menighedsrådene fik opfyldt deres længe nærede ønske om en forhøjelse af *rådighedsbeløbet* (MrBl 24, 103). Skønt ministeren mente, »at de lokale myndigheders private rådighedsbeløb egentlig burde være lovgivningsmagten og ministeriet uvedkommende«, så stillede hun ikke forslag derom. Den »meget store ændring« måtte først overvejes i struktur- og forvaltningskommissionerne. Praksis for anvendelsen af midlerne blev uændret, og fortsat »under nøje kontrol« (Ft 3651 f., 4325 ff., 4411, 4550 f., Till. A 1599, C 339). — Selv fik ministeriet forhøjet sit rådighedsbeløb, men rigtignok også under kontrol. For Venstre blev betænkeligt, da ministeren antydede planer om en friere brug af pengene, ikke blot til deltagelse i mellemkirkeligt arbejde, men bl. a. også til en arkitektkonkurrence om selvbyggerkirker og til tekniske og kunstneriske eksperimenter vedrørende kirkebyggeri (Ft 4127 f., 4317 ff., Till. B 547, C 329).

Dernæst *præsteuddannelsen*. Lovforslaget om et efteruddannelsesinstitut (jfr. her p. 416) fik en let gang gennem Folketinget. Det ønskede dog lægfolk i bestyrelsen, og at præster udenfor folkekirken kan komme på »præstehøjskolen«, hvis der er plads (Ft 2505 f., 2586, Till. B 171,

C 123). Højskolen vil blive indrettet i lejede lokaler i hovedstadsområdet, indtil »Vatelunden« kan overtages (PrfBl 724). Det er endnu uvist, hvornår den kan komme igang. Men forstanderen er udpeget, det blev universitetsadjunkt, pastor Chr. Thodberg (KD 4/12, 12/12). — Næste skridt blev så udvalget om pastoralseminariet. Man håber, at det kan slutte sit arbejde til juni 1965 (KD 31/12).

Det udvalg, som skal tage sig af den *kirkelige administration*, kan synes at have fået den overkommeligste opgave (jfr. Erik Jensen, Berl. Tid. 9/8). Men det er ikke sikkert, at det kan nøjes med en tiltrængt rationalisering. Indenrigsministeren har planer om en central for personregistrering, det kan få følger for »kirkebøgerne« (om borgerlig modstand, se Sjt 3/12, Vejle Amts Folkeblad 3/12). Skal man glæde sig over de planer, eller gå imod dem? meningerne er stærkt delte (t. eks. Vendsyssel Tid. 11/7, DKt 370 f.).

Inden vi forlader kirkeministeriets domæne, må afskedigelsen af sognepræst *Harald Søbye* nævnes. Den advarsel, som han havde fået (jfr. her p. 417), hjalp ikke. Hans prædiken 2. påskedag (Søbye: »det skrappeste jeg endnu har sagt i kirken«, Politiken 31/3) førte til afskedigelse, med $\frac{2}{3}$'s pension. Det skete under offentlighedens fulde bevågenhed, men uden dens støtte til hans synspunkt, at sagen drejede sig om forkyndelsesfriheden i kirken⁶.

⁶) Ministeren gav sin motivering offentligt: Sagen drejede sig ikke om forkyndelsesfriheden men om, hvorvidt den »folkekirkelige ordning — den ydre ramme af love, vedtægter og anordninger« omkring den frie forkyndelse — skulle bestå. Kirkens »rammeordning betyder ikke, at den evangelisk-lutherske kirke i Danmark står for hvad som helst. Det gør den ikke, hverken hvad forkyndelse eller den ydre ordning angår«. Der måtte være »en kant«, her var den klart overskredet. Der var vist megen langmodighed, nu var afskedigelsen »rigtig, ja uundgåelig«, hvis folkekirken ikke skulle blive den »alt-tålende ... den latterlige« (Aktuelt 9/5). — Søbye fik kun spredt støtte udenfor sin

Omsider kom der en ordning af den gejstlige betjening af de militære værn. Det skete mere end 2 år efter, at det udvalg, som havde behandlet sagen, havde afgivet betænkning. I september kom kundgørelsen om *feltpræstefordningen*. En overgang var der nogen uro, idet forsvarsministeriet af økonomiske grunde overvejede en nedskæring (KD 25/2 ff.). Den ordning, der kom — »efter ubegribelig lang ventetid« — blev hilst med glæde (KD 11/9, PrfBl 793 ff.). I religionsfrihedens navn havde »Humanistisk Forbund« modarbejdet ordningen (KD 27/11 1963, Aktuelt 3/12 1963), nu samlede det interessen om, hvordan den skulle føres ud i livet: Soldaterne må ikke tvinges til gudstjenester. De skal komme helt frivilligt, ganske som i det civile liv. — Ministeriet overvejer igen.

Debatten om *kristendomsundervisningen* (jfr. her p. 405f.) fortsatte intenst. »Folkeskolen« fandt anledning til at gå mod ønsket om eksamen: Det vil ikke gengive skolen et kristeligt præg, blot kristelig staffage; faget står svagt, fordi det kristelige præg er ved at forsvinde fra hjem og

---

egen kreds (KD 4/4, 12/4, 16/5, Sjt 12/4, 27/5; jfr. dog Ekstrabladet 22/5). Præsteforeningen, grundtvigske fortalere for tålsomhed, ja en gejstlig partifælle fulgte ministeren. (Talefriheden er ikke krænket, det drejede sig om nogenlunde sømmelig optræden. Lad Søbyes intention, skræk for en borgerliggjort kirke, være rigtig. »I dette tilfælde kan det blot ikke undskyldte manden«, Jørgen Jensen PrfBl 295, DKt 227, 494, S. Birke i Sjt 20/5). — I sin bog »Råb det fra tagene« hævder Søbye, at han blev afskediget, fordi han ikke kunne tie om sandheden, nøjes med åndelig tågetale eller som levebrødspræst lade uret gælde for ret (64). Kirken har solgt Jesu ord for at få magt, penge og position (92). Hvis socialisterne vil være tro mod Jesu forkyndelse (»folkets mand og oprøreren fra Nazareth«), så kan de ikke længere nøjes med at undlade at gå i kirke (97), de må melde sig ud. De må nægte kirken deres penge, for de bliver brugt »til at opretholde et system, som [både] hindrer folket i at møde Jesu ord« og en retfærdig fordeling af goderne (98). Derfor begyndte Søbye »Den danske Frikirke« (KD 5/6, 4/8, 19/9). Den fik siden — med 150 medlemmer (KD 16/10) — navnet »Den evangelisk socialistiske Kirke«, og det blev igen til »Danmarks Frie Kirke«.

skole. Og eksamen kan måske genskabe ydre respekt for det, men det er ikke den kilde, som fornyer åndslivet (95). Flere lærere udtrykte betænkeligheder under den fortsatte diskussion, der gled ud, fordi formålet med undervisningen — kundskab eller forkyndelse — stod uafklaret (jfr. Folkeskolen og Realskolen). Heller ikke i dagspressen fandt eksamensønskerne forståelse (e. KD 28/1, 29/1, 10/2). De grundtvigske syntes tavse (jfr. dog KD 10/8), mens kravet fik støtte også fra kirkens venstre fløj (således prof. Sløk: Faget falder udenfor den stemning af eksamensmæssig alvor, der ellers behersker skolen; det er blevet et udmattende fag at undervise i, hvor der kræves top præstationer hver eneste time, AAST 1/11; jfr. Religionslæreren 30, KD 3/4, 28/4, 14/5, 15/5, 29/9, 1/10).

Målbevidst tog det konservative Folkeparti kravet om »Styrkelse af kristendomsundervisningen i skolerne« med blandt de hovedpunkter, der viser partiets positive politik (Berl. Tid. 12/4). Det gled dog ud i partiets valgudtalelse (Berl. Tid. 16/8)⁷.

⁷) I forårshalvåret markerede de konservative stærkt deres interesse for kirken. Ifølge »Arbejdsgrundlag for det kons. Folkepartis folketingsgruppe« vil partiet befordre fremskridtet i forening »med vor kristelig-humanistiske kulturarv« (3), efterleve grundlovens ord ved at skolebørnene undervises i folkekirkens lære (8), og støtte kirkebyggeriet (10. Jfr. her note 5). I pjecen »I går, i dag, i morgen« (uds. juni) hedder det, at partiet ønsker »at værne kirkens frihed, styrke kirkens stilling i samfundet og kristendomsundervisningen udbygget i skolerne« (16). — Partiets formand, Poul Sørensen, udtalte i et interview, at han var blevet overbevist om, at det ville være rigtigt med eksamen. »Vi har fornemmelsen af, at det er noget, der optager uhyre mange. Vi har mærket det på vore møder landet over« (Information 13/4, jfr. KD 30/7). — Efter valget blev det diskuteret livligt, hvorfor Venstre på landet tabte stemmer til de konservative. Ingen syntes dog at finde en medvirkende årsag i de konservatives markante kirkelige standpunkt (jfr. IMT 403 f. og Kirkefondets generalsekretær, KD 7/9).

Livet indenfor rammerne.

Sidst i 1963 udkom *Prøveritualbogen*. Her forsøgte det udvalg som bisperne havde nedsat — »i kontinuerlig sammenhæng« med den stedfundne udvikling i gudstjenestelivet — at imødekomme »legitime behov«. Det betød for gudstjenestens vedkommende en præcisering af og hensynstagen til, »at den normale højmesse-tjeneste er en nadvertjeneste«. Videre foreslog udvalget (undtagen biskop Schiøler) at genindføre Kyrie og Gloria, men ikke Introitus. Flertallet (undtagen Schiøler og Rich. Fangel) ønskede en fyldigere form ved nadverliturgien, enklere ritualer skal dog også kunne bruges. Dåben finder almindeligvis sted under gudstjenesten. Men særlige dåbsgudstjenester kan være nødvendige, og her skilles udvalget på spørgsmålet om, hvorvidt »den fulde tilspørgsel til hvert barn« skal bevares eller ej. Det er ikke teologiske eller principielle forskelle, der skiller, men blot en »forskellig vurdering af, hvad der er den værdigste og rigtigste dåbsform«.

Ved præstevielse er »embedsautoriteten i tidens løb . . . blevet stærkere fremhævet hos os end hos andre«, og handlingen har fået »et stærkt konfessionalistisk præg«. Derfor møder udvalget med ændringer til ritualet, og forpligtelsen bliver positiv uden at folkekirkens karakter udviskes. Det samme gælder ved bispevielsesritualet, da »det er tydeligt at det ikke er en indvielse til et andet embede, men en bekræftelse af præstevielsen og en udvidelse af funktionerne«.

Udvalgets formand, biskop Høgsbro fremlagde forslaget med glæde over, at man i det alsidigt sammensatte udvalg havde lært at arbejde sammen og lytte til hinanden (KD 16/11 1963). Men »enheden og fællesskabet« i udvalget viste sig ikke så meget udenfor det under de videre drøftelser. — Man var gået en mellemvej. Det var ikke mærkeligt, sagde professor Prenter, for havde man forsøgt sig

med gennemgribende ændringer, så ville gudstjenesten være blevet en slagmark mellem de højkirkelige og andre (KD 7/3). Men forslagene tilfredsstillede ikke begge parter lige godt.

Højrefløjen kaldte højmesseforslaget »en meget værdifuld landvinding«, mens der var tendens til »udglidning fra det bibelske og lutherske« ved præstevielsesritualet (Erik Ågård, MrBl 56 ff., Reformatio 4 ff., PrfBl 61 ff.). — De grundtvigske viste klart modvilje mod den »liturgiske oprustning« (biskop Høirup, AAST 15/3), men glæde over at »visse katolske rester« forsvandt ved ordinationsritualerne (DKt 1963, 510). Og der kom stærkere kritik af kompromiset. »Højmesseforslaget var ensbetydende med den mest radikale ændring i vor kirkes gudstjeneste i de sidste 400 år«, skrev universitetsadjunkt Chr. Thodberg. Vor gudstjeneste havde hidtil stået i forkyndelsens tjeneste, forslaget gik den anden vej og ville ved »liturgisk arkæologi« yderligere øge den voksende afstand mellem den almindelige befolkning og gudstjenesten (KD 14—16/12 1963, jfr. 7/2, 14/2).

Kan man imødekomme begge fløje ved valgfrihed (jfr. DKt 1963, 509), hvis modsætningerne viser sig »for store til, at der kan bygges bro over dem med en fælles liturgi«? (H. O. Okkels, KD 18/3). Mange spår ihvertfald »en lang drøftelse«. Forslagene prøves så småt og diskuteres lidt mere af præsterne (jfr. debatten om »politi-cirkulæret« AAST 27/9, KD 21/10, PrfBl 239). Stilfærdigere taler lægfolket med (KP 4/8, KD 16/10, 27/10).

*

Hvad er *kristen moral*, og hvordan gør kirken den gældende? Det spørgsmål er ikke nyt, men føles mere påtrængende, når massemedier rejser debat, kræver og giver oplysning og helt usminket tegner den baggrund, hvorpå kirken skal tale.

Det blev som så ofte før seksual-moralen, som måtte

holde for, da fjernsynet skabte røre. Mange finder, at udfordringen udefra er så stor, at man i kirken må finde sammen og stå fast. Andre overvejer, hvordan kirken idag skal tale forståeligt, således dr. Svend Lerfeldt. Han ville ikke svare den ungdom, som spørger: »Hvorfor skulle jeg ikke?« med et: »Fordi det er synd«. For det var ikke noget svar at komme med. Kristendommens krav er det, at vi skal tjene hinanden og »kærligheden er prøvestenen for enhver adfærd« (KD 3/2). — Hermed var debatten igang. Det standpunkt betød, at de 10 bud var »droppet«, mente C. Bartholdy, mens sognepræst Asger Højlund var skuffet over, at formanden for Kirkeligt Centrum — det har ellers stået for »troskab mod gammel kristentro« — kunne støtte en »udglidende modernisme«. Den betød, at vi selv blev »øverste dommere over, hvad der er ret og vrangt, når vi ikke lader Guds bud i selvgyltig myndighed konkretisere for os, hvad der i den konkrete situation er kærlighed« (KD 6/2).

Snart lød spørgsmålet: Hvad siger kirkens ledere? Vi venter med længsel på, at også vore biskopper, som de norske »ville samles til at sige noget vægtigt i dette spørgsmål med det ansvar og den myndighed, det giver at være den danske kirkes talsmænd« (Sv. Aa. Nielsen, e. KD 12/2). Ret omgående afviste flertallet af bisperne, at de var kirkens talsmænd. En biskop har kun myndighed i sit eget stift. Kirkens røst må man gå i kirke for at høre, sagde biskop Schiøler. Den har heller ikke nogen fasttømret etik at pege på, men Jesu krav, som den enkelte må høre under eget ansvar (KD 14/2, jfr. Kirkeligt Centrum 31 ff., KD 14/4, 28/11, PrfBl 268 f.). »Det er virkelig på tide, at kirken for folkets skyld siger fra, så klart, at det høres«, svarende sognepræst P. Sevelsted. Det må ikke siges, at den, »kujoneret af frisind og falsk angst for at forråde Evangeliet, tav, da den skulle tale« (KD 26/2).

Der var andre, som ikke kunne nøjes med at tale, de måtte handle. Først prøvede en kreds (med Asger

Højlund som ordfører) at standse en fjernsynsserie, be- regnet på skolernes seksualundervisning, hvori der vistes præventive midler (SjT 18/3, KD 21/3, 24/3). Og de gik videre for at vende folkestemningen og skabe et modpres overfor det pres, som frihedens apostle øver på radio og fjernsyn for »energisk og målbevidst at gennemsyre vort folk med en moderne kønsmoral« (KD 25/3). En større kreds, næsten alle fra kirkens højre fløj (bl. a. professor Prenter, præsterne C. Bartholdy, Kr. Friis, Sv. Aa. Nielsen og initiativtageren, Asger Højlund — Jørgen Glenthøj kom siden til) tog initiativ til en adresse til regering og folketing. De ønskede 1) at befolkningen blev beskyttet mod hensynsløs spekulation i sex ved en strammere håndhævelse af lovbestemmelserne, 2) at radio og TV støtter det karakteropbyggende arbejde, 3) at seksual- undervisning kun gives i større sammenhænge, og sådan at det betones, at seksuelt samliv hører hjemme i ægte- skabet, at seksuel afholdenhed ikke er skadelig og uden at der undervises i »brugen af« præventive midler.

Fortalerne måtte både kæmpe mod modadresser (KD 21/4) og modsigelser fra andet kirkeligt hold (KD 1/4, DKt 147)⁸. Samtidig vendte de sig mod Kristelig Lytter- forening, som de fandt svigtede sit ståsted (KD 31/3, 2/5, 25/9, SjT 9/4). Adressen fik til gengæld støtte fra Indre Mission (KD 18/4) og samlede 87.000 underskrifter (KD 29—30/5; kun en biskop, F. Beyer skrev under). — Under sidste runde spurgte pastor Dalum Christensen, om tiden ikke var inde til at danne en bekendelsesfront mod »den folkekirkelige pseudo-teologi«, en samling om skrift og bekendelse. »Den kirke, der ikke vil kendes ved anden legitim kristelig situation end retfærdiggørelsen, den

---

⁸) Jfr. hertil og til det følgende Birkedal Nielsen: »Kirkeligt Sam- fund . . . ønsker at være en bevægelse, der er udtryk for et kirkens genmæle imod den almindelige menneskelige tilbøjelighed til at forlade sig på organisation, autoritet og flertalsbeslutninger« (Vartovbogen 140).

sælger mennesker til slaveri under synd« (e. KD 11/5, jfr. Det nye år 42, 65).

*

Årets to *bispevalg* og det nordiske bispemøde holdt liv i spørgsmålet om bispernes ansvar. Har de råd til at tie, spurgte redaktør Jørgen Ginnerup (SjT 13/8). Det mente biskop Høirup i fjernsynet (KD 17/8). Men det svækker og forvirrer, at bispeembedet er stumt, sagde den afgående biskop Høgsbro (KD 2/10), mens Bartholdy bidsk kommenterede tavsheden: »Jeg har selv udtænkt en forklaring, men har ondt ved at tro på den. Min forklaring er, at det at tie, er det nemmeste« (IMT 550). Lidt mere uvildigt kommenterede en lægmand: »Som mennesker i fremragende stillinger hører vi gerne biskoppernes røst og savner den vel af og til, men paver trænger vi ikke til« (chefredaktør Erhardt Larsen, SjT 18/8).

En overgang så det ud til, at bispevalget på *Lolland-Falster* blev uden spænding med korshærschefen Haldor Hald som fælleskandidat (KD 18/4). Nu blev pastoralseminariets forstander, L. Brøndum også opstillet. Men her drejede valget sig ikke om kirkelige retninger eller teologiske modsætninger (KD 30/4, 9/5, KP 12/5). Haldor Hald blev udnævnt, da han fik 434 stemmer mod Brøndums 300.

Helt anderledes gik det i *Haderslev* stift. Ret hurtigt opstillede en kreds den moderat højkirkelige provst Alshauge (KD 14/5, 23/5). Til stor skuffelse for sine tilhængere veg han pladsen for provst Sv. Aa. Nielsen, da denne samlede flest stemmer på den kirkelige højrefløjs opstillingsmøde (KD 4/6, 8/6, 11/6, 12/6). De grundtvigske havde lettere ved at samles om deres kandidat, provst Th. Kragh. Og han syntes at kunne regne med støtte fra Centrum, socialdemokrater og partiløse (KD 4—5/6). Med de to kandidater blev der virkelig spænding. Valget vil trække »de nye fronter op, som synes på vej i folkekirken, og det vil være muligt at se, hvordan det brede lægfolk

reagerer«, skrev Kristeligt Dagblad (13/6). Det, og de to kandidater, sørgede for, at det blev klart, hvad valget drejede sig om, bortset fra kirkeforfatningssagen (hvor begge var mod) alle stridsspørgsmålene:

For eller imod kvdl. præster? Skal en biskop være »medarbejder på andres glæder« eller »leder og vejleder«? Skal kirken blot »pege på Kristus og ham alene« eller tillige give Guds konkrete vejledning (og ikke private meninger)? Og gav kirkens stilling, trods megen ligegyldighed, alligevel grund til optimisme, eller var den i sin svaghed truet både af statsmagten og af en afsporet teologi, som lader folkets ønsker gælde fremfor Guds vilje? — Sv. Aa. Nielsen udtrykte tillige glæde over, at der var en bibeltro fornyelse på vej. Glæden omfattede også de højkirkelige — »trods alt det meget ydre, som kan støde os« — fordi de var en del af den fornyelse (KD 11/7).

Provst Kragh blev udnævnt efter »en overraskende stor sejr«. Han fik 799 stemmer, Sv. Aa. Nielsen 436. Valgets tale blev kommenteret meget og længe (KD 3/9; DKt 363; Dickmeiss KD 7/12; Müller Berl. Tid. 22/11; KP 11/12; Reformatio 91, Ulsdal AAST 27/9). Og en kommentar skal med her. »Vi må jo se i øjnene, at der inden længe ikke blandt vore biskopper vil findes nogen, der vægrer sig ved at ordinere kvinder til præster. Men sæt nu, at der var, som der vitterlig har været, mandlige teologer, der vægrede sig ved at modtage ordination fra en biskop, der har ordineret kvinder«? spurgte pastor B. Riisgaard (Reformatio 92)⁹. — For taberne måtte udfaldet blive en endnu større udfordring.

*

Og præster fra kirkens højre fløj var forlængst — før strukturkommission, seksual-adresse og bispevalg — gået

⁹) Der blev lidt røre, da Elna Bækdorf udnævntes til præst i Sorø. Provst Sv. Aa. Nielsen vægrede sig ved at indsætte hende og overtage tilsynet. Det løstes ved at biskop Schioler overtager tilsynet, mens indsættelsen sker uden provst (SjT 31/10, 28/12).

igang med at klare sig deres kirkesyn og formulere deres standpunkt. Den 20. november, efter 3 års arbejde, fremlagde 11 præster — med tilslutning fra professor Prenter og biskop Baun — deres resultat i pjecen »Kirkens Ja og Nej«.

Den fremkom på et tidspunkt, hvor der i forvejen var røre. Det var vel et tilfælde, at fjernsynet just ugen før demaskerede folkekirken i udsendelsen »præst eller kusstode«? Her lod redaktør Tage Elmholdt såvel »manden fra gaden« som en række præster (bl. a. C. Bartholdy og den højkirkelige Th. Kühl) tage al glans af folkekirken (Kritik af ensidigheden, se KD 16/11, 23/11). Og samme dag, umiddelbart før indvielsen af de to nye biskopper, afklædte programsekretær Kaj Erik Lindqvist i landets største dagblad flertallet af bisperne deres bispekåbe (Berl. Tid. 13/11).

Lindqvist fandt anledning til at overveje, »om vi fortsat har biskopper i vor kirke, der vil sætte Guds vilje over folkets«. Det var svært at være biskop i en tid, hvor kirkens styrke vurderes efter medlemstallet. Og det sidste bispevalg — »det største bispevalg-nederlag i Haderslev Stifts historie« — havde vist bred tilslutning til det bredt udflydende folkekirkelige syn. Men bispevielsesritualet taler om, hvordan en biskop skal være. Det må enten tages alvorligt eller afskaffes, for det er ikke »en ærlig sag at opretholde det på papiret og anvende det under stor festivitas«, når man forventer af de indviede bisper, »at de efter evne skal nedbryde respekten for det«.

Der kom svar ved bispevielsen. Her sagde biskop Westergaard Madsen: Bispers og præsters myndighed er den, at Gud har pålagt dem at forkynde evangeliet, og anden myndighed har kirken ikke. Fra højre og venstre fløj kan der komme velmente indsigelser. Men »hver gang kirken er for fejj eller for hovmodig, kalder Guds ord den tilbage til dens eneste opgave, at holde sin prædiken for folket« om Guds gerning i Kristus, til dom over ulydighed og til oprejsning i troen (PrfBl 889 jfr. KD ²⁸/11).

Det var ikke underligt, at de 11 præsters pjece fik en flyvende start (35.000 ekspl. inden årets udgang), og at pressen vejrede stof. »Kirkens højre fløj« gør oprør (SjT 20/11) eller: det trækker op til »kirkekamp«, var nogle overskrifter (JyPo 20/11, Berl. Aften 21/11). Stilfærdigere bød Kristeligt Dagblad pjecen velkommen. Det håbede på en nyttig og frugtbar samtale mellem modernitetens og traditionens tilhængere, som nu omsider havde taget til orde. Kan det komme til samarbejde mellem en høj-kirkelig bevægelse og Indre Mission, som principielt er lavkirkelig, spurgte bladet. Og har folkekirketanken så bred tilslutning, at tanken om en bekendelseskirke vanskeligt kan vinde gehør? (20/11).

I pjecen skriver de 11 præster, at en klaring i folkekirken er »livsnødvendig«. »Mange præster føler sig stående i en konflikt mellem deres præsteløfte og den kirkelige udvikling«, og lægfolk kan ikke få »et klart svar på, hvad [kirken] anser for ret og vrangt i de spørgsmål, som angår frelsen«. Derfor må den kæmpe for, at grænsen mellem bekendelse og fornægtelse træder tydeligt frem overalt, så »skellet mellem tro og vantro ikke nedbrydes«.

Først gælder det autoriteten i kirken, Guds ord. Savner kirken tillid til Bibelen står den uden myndighed. På Bibelens grund må kirken forkaste, at evangeliet er »en almindelig teori om, at Gud altid er nådig og tilgiver enhver«, uanset om han begærer det eller ej. Både dåb og nadver — her er »Kristi legeme og blod virkelig tilstede« — må derfor modtages og fastholdes i personlig tro. Og den kristne kirke omfatter ikke uden videre alle folkekirkens døbte, skriver de 11, som kalder »en sorgløs folkekirkelig barnedåbspraksis, der undlader alvorligt at indskærpe de barnedøbtes forældre ansvar og pligter« for uforsvarlig. — Kristendom er på den ene side ikke blot moral, på den anden side kan kristendom og lydighed ikke skilles. »Evangeliets forkyndelse . . . må indeholde Guds konkrete bud som hans vejledning og støtte«.

Om embedet siger pjecen, at det er »indstiftet af Gud«. Det betyder dog ikke, at præsterne alene står ved roret, mens lægfolket blot må adlyde (jfr. her p. 409). For lægfolk har — foruden ved flittig deltagelse i gudstjenesten — et »uafrysteligt« ansvar for kirkens forkyndelse; de skal yde vågen og kritisk bistand til præsterne, ja de har »medansvar for prøvelsen af præsternes lære«. — De troendes almindelige præstedømme er ikke identisk med »et demokrati i kirken, som hviler i sig selv«, men betyder at læg som lærd har ansvar for kirkens vækst i verden og for, at den fungerer som kirke.

Pjecen slutter ved udgangspunktet, kirkens situation i dag: Fordi den skal være kirke for hele folket, skal flertallets ønsker ikke fremmes »uden at deres kristelige og kirkelige ret er prøvet«. Kirken må stå frit overfor folkeflertallet, så den kan øve sin tjeneste i troskab mod »dens eneste Herre og opretholder«. »Den folkekirkeordning«, som grundloven giver, »er en god borgerlig ordning«, så længe staten ikke direkte eller indirekte begår indgreb i kirkens frihed. Og kirken må stilles friere, så den kan yde støtte til egl. sognearbejde, og så arbejdet for ydre mission og økumenisk forståelse kan få en organisk plads indenfor den folkekirkelige ramme. Men den kan ikke affinde sig med en »ren statskirkeordning«, som giver folketing og regering ret til at gribe ind i dens indre liv¹⁰.

*

Der er sammenhæng mellem »Kirkens Ja og Nej« og den tidligere nævnte seksualadresse. Grundsynet er det samme og flere navne går igen begge steder. De vil med pjecen

---

¹⁰⁾ Det er vel som eksempel herpå, at man i en parentes vender sig mod den måde, hvorpå der blev åbnet adgang for kvdl. præster. Her drejede det sig mindre om, hvad der var Herrens bud, siges det i pjecen, og mere om den folkekirkelige opfattelse af sagen og om, hvad bisperne var villige til. Derfor kom de kvdl. præster »inden der i kirken var søgt opnået enighed om, hvorvidt dette stred mod apostlenes anvisning og Jesu Kristi indstiftelse af embedet eller ikke«.

samle dem, »der erkender vor kirkes nød og både i forkyndelse og handling vil stå på Bibelens grund«. Den indvarsler et større møde, hvor arbejdet skal videreføres på bredest mulig basis, bl. a. med en fyldig repræsentation af lægfolk. Lad så være, at kredsen omkring pjecen delvist er en anden, det højkirkelige islæt er mere fremtrædende. For de højkirkelige har ihærdigt bejlet til Indre Mission (Reformatio 112, 116 ff., B. Ulsdal i KD 12/11, 2/12). Og passager i pjecen såvel som de kommentarer, der ledsagede dens udsendelse, kan give indtrykket af, at man har villet skabe et fælles grundlag for hele kirkens højre fløj, på hvilken man kunne kalde til samling og handling (bl. a. Højlund i KD 20/11; Glenthøj: »IM står bag os, helt op i topledelsen«, JyPo 20/11). — Sigter pjecen mod bekendelsesfront? Provst Sv. Aa. Nielsen mener ikke, at der blæses til kirkekamp, og man har ikke planer om at smide kættere ud. Man vil en åndelig kamp, for at nå til klaring af de problemer, som folkekirkenes stilling rejser. Selv i Indre Mission er det venstreorienterede folkekirkesyn trængt frem. Og når pjecen har form som bekendelsesskrift, betyder det ikke, at de 11 har sandheden, som de kan tugte andre med. De siger, hvad Gud har ladet dem høre, til tugt og klaring også for dem selv. De ejer ikke Guds ord, så de kan skære det til efter behag, men de må lytte til det i ydmyghed. Og det er til denne lytten »i fællesskab og samtale, at vi indbyder alle, der vil stå på kirkens gamle grund« (Berl. Tid. 22/12).

Den videre debat, og det planlagte større møde, får vise, hvilket sigte de 11 har, og hvilket svar de får. Foreløbig skal det blot nævnes, at forstander Edv. Jensen, IMs næstformand, lidt tøvende udtalte glæde over deres aktion. Han håbede, »at en meget stor del af lægfolket stiller sig bag dem« (KD 31/12). Og i Indre Missions Tidende blev der indbudt til drøftelse med tak for »den virkelig glædelige overraskelse til enhver, der holder af vor folkekirke« (683, jfr. 403). Forud havde sognepræst Henrik

Christiansen taget forholdet mellem de højkirkelige og IM op. Han nåede til det resultat, at man stod sammen på meget væsentlige områder, mens forskellene var små, men sluttede dog: De to parter kunne arbejde i samme retning »hver i [sin] bevægelse« (651). Det fik siden den formulering: Pjecen havde et anliggende, »som var og er IMs og som i det store og hele er den nye højkirkelige bevægelses sigte« — og som oprindeligt også var Grundtvigs (PrfBl 1965, 17).

Økumenisk arbejde — ydre mission.

Året bragte stiltfærdigt et besøg af russiske kirkefolk (KD 9/4, 29/4, KP 28/4) og meget røre omkring den europæiske kirkekonference, som der var indbudt til på »Nyborg Strand«. Da storpolitik hindrede østtysk deltagelse, søgte kirkeministeren at finde en praktisk løsning. Det glippede (KD 29/7 ff.). De gode viljer førte alligevel til et møde på tværs af politiske grænser, konferencen blev holdt på et dansk skib i internationalt farvand.

De forventninger, som Vatikanerkoncillets første samlinger vakte, svandt ikke bort, men blev mindre. Det skyldtes pave Paul VI's betoning af pavens primat (KD 13/8, 18/8) og hans indgriben på koncilet, så samlingen bl. a. endte uden at erklæringen om religionsfrihed var vedtaget. Der syntes udenfor romerkirken vilje til at forstå, at forsigtigheden skyldes interne vanskeligheder; skuffelsen var dog klar: »Det bliver næppe i denne paves tid, det kommer til en frugtbar tilnærmelse mellem Romerkirken og de andre kristne kirker« (KP 15/12, jfr. KD 12/12).

Og så beretter missionærer dog om, at på missionsmarken er forholdet mellem katolikker og protestanter i de senere år »ubemærket og uofficielt« ændret, og at den hårde konkurrences tid er forbi. Det skyldes ikke pave Johannes XXIII's politik, men situationen derude. Begge parter må søge »tilbage til Bibelen«, bag om Tridentinerkoncilet

og reformatoriske bekendelsesskrifter. Kunne de nye kirker blive virkelig frie, d. v. s. »økonomisk uafhængige af Vesten, ville de sikkert kunne finde sammen i et endnu stærkere samarbejde« (Kaj Baagø, DMS's årbog 16 ff.).

De hjemlige missionselskaber efterlyser stadig flere penge og mere mandskab (»likviditetskrise« i DMS, KD 25/9, Sudan nr. 8, Santalposten 172 ff.). De har søgt u-landshjælpen om støtte (KD 14/9, 23/9), og det kan fås til nye initiativer (ellers »ville snart sagt alle danske missionselskaber kunne kræve at blive moderniseret med støtte«, KD 12/9). Det hjælper sådan set ikke på økonomien, den klares dog nogenlunde i årets sidste måneder.

Forholdet mellem selskaberne er også et stående problem; der er interesse for større samarbejde, det bliver bare til så lidt (KD 22/9, DMS's årbog 22 ff.). Da Østerlandsmissionen fandt, at den måtte standse sin støtte til kirken i Syrien, endte det dog — efter overvejelser om man skulle søge nyt arbejdssted eller standse (KD 18/9) — med et praktisk samarbejde med DMS; samtidig tager de to selskaber udfra samarbejdet i Sydarabien fat på »en principiel forhandling« med »videre perspektiver« (KD 13/3, 23/3, 24/9).

En ting er praktisk bestemte tillempninger, noget andet er hvad evangeliet kræver. I DMS søger man gennem studiearbejde at formulere kirkens missionsforpligtelse og bestemme selskabernes plads i arbejdet. Selv om folkekirkens ordening hindrer større ændringer, må man på det givne grundlag overveje, hvordan forpligtelsen kan tages op af hele menigheden, ikke kun af en del af den (Dansk Missionsblad 182 f., 343 f.).

Også situationen ude tvinger til besindelse. Først er der de hensyn, man skylder de selvstændige kirker. Det kan være svært herhjemme at vente, til kirkerne selv viser initiativ (KD 30/7, 22—23/9). Og der er større perspektiver: »Alt for meget missionsarbejde står på punkter, som blev anlagt for 50 år siden; men vi må ikke stivne i

det sikre og kendte«, sagde Erik W. Nielsen (KD 19/9, jfr. Ernst I. Engskov, KD 14/9).

Der er energiske unge, som vil loppe op i de hjemlige missionskredse. Bekymringerne for stagnation ude havde universitetslektor Thorkild Græsholt søgt at bortvejre: Kristendommen vinder ikke frem, blot fordi de unge kirker bliver selvstændige; de skal først lære at blive sig selv så meget, »at de glemmer missionærernes opskrifter på missionsarbejdet« (KD 16/9 1963). Nu vendte Græsholt sig mod opskrifterne: Vestens kirker ser på trods af Bibelens og missionslandenes menneskesyn med mistro på massebevægelser. De vil vinde den enkelte »uden hensyn til hans baggrund eller sammenhæng«, men så vil »hverken Indien eller noget andet land i Asien blive kristnet«. Kristendommen har altid bredt sig som massebevægelse, og vi må glemme vore betænkeligheder og få mod til at forkynde evangeliet for grupperne, for masserne, for »hele folket« (Kirkens Verden 107 ff.).

Og dr. theol. Kaj Baagø kom hjem fra Indien med friskere indtryk og præsenterede dem for DMS's landsmøde: Vi skal plante evangeliet ind i indernes filosofi og kultur, ikke udrydde deres kulturelle arv i buddismen og hinduismen. Vi må forstå deres ubehag ved proselytmageri og megen kolonialisme, som har været gemt i missionsarbejdet, for sammen med dem at spørge: Skal en hindu eller buddist blive kristen i vesterlandsk betydning (evt. lade sig døbe) for at høre Kristus til? Det var svært at svare, men svaret måtte blive nej (Dansk Missionsblad 353 ff., jfr. KD 28/9, AAST 21/6).

De udtalelser fremkaldte kun lidt debat, men »chokerede mange missionsvenner« selv om det ikke kom frem (KD 2/10, 6/10, 30/10, 19/11). Og inden årets udgang prøvede DMS's formand, pastor Rendtorff på bestyrelsens vegne at sætte tingene på rette plads: Missionsarbejdet sigter stadig mod kirkedannelse og vil kalde til sand omvendelse og dåb. Men de nye kirker vil blive langt mere

prægede af deres egen kultur og tænkemåde, og vi må møde de fremmede religioner med stilfærdig ydmyghed, ikke overlegenhed¹¹. Baagø havde talt udfra »en fast overbevisning om, at evangeliet skal forkyndes«, og det er værdifuldt at en missionær peger på de problemer, som et virkeligt møde med de højere religioner rejser. Når dette møde for alvor finder sted, da vil det rejse »flere spørgsmål end dem, som dr. Baagø har peget på« (Dansk Missionsblad 451 f.).

¹¹) Om forholdet mellem kristendommen og de ikke kristne religioner, det vigtigste spørgsmål i foredraget, har de kristne tænkere ikke kunnet nå til enighed. De svarer ikke entydigt på, om det er Gud, der handler i de ikke-kristne religioner, eller om det er rent menneskeværk, skrev Rendtorff. »Derfor kan vi heller ikke udtale os klart i den sag, men vi må henvise vore læsere til den theologiske faglitteratur om dette spørgsmål«.

Institut for Dansk Kirkehistorie

Københavns Universitet

Vodroffsvej 8, København V. – Telf. Hilda 2272

Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev oprettet i 1956, er et forskningscentrum, hvorudfra det er tanken at organisere og igangsætte en systematisk udforskning af den danske kirkes historie. Desuden udgiver Instituttet »Kirkehistoriske Studier« og en række andre publikationer.

I serien »Kirkehistoriske Studier« er hidtil udkommet:

- 1956: 1. *H. P. Christensen*: St. St. Blichers Tro. 134 s. Kr. 9,00.
- 1957: 2. *S. Giversen*: Sandhedens Evangelium. 123 s. Kr. 12,00 (udsolgt).
- 1958: 3. *K. Banning*: En Landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensens ungdom og lærergerning 1799—1844. 131 s. Kr. 8,00.
4. *K. Banning*: Degnekristne. En studie over den gudelige vækkelse på Sydvestsjælland med særligt henblik på skolelærer Rasmus Sørensens virke. 357 s. Disputats. Kr. 18,00 (udsolgt).
5. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg. 380 s. Disputats. Kr. 24,00.
- 1959: 6. *N. O. Jensen*: Luthers Gudstro. 235 s. Kr. 18,00.
- 1960: 7. *P. G. Lindhardt*: Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun. 209 s. Kr. 12,00.
8. *K. Banning*: Forsamlinger og Mormoner. Redegørelserne fra gejstligheden i Sjællands stift for den gudelige forsamlingsbevægelse og mormonismen i henhold til biskop H. L. Martensens cirkulære af 16. juni 1854. 302 s. Kr. 18,00.
9. *N. Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Breve fra en vækkelse. 128 s. Kr. 10,00.
10. *Et Kirkeskifte*. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det nittende århundrede under redaktion af Hal Koch. 403 s. Kr. 22,00.
- 1961: 11. *Johs. Pedersen*: Fra Friskolens og Bondehøjskolens første Tid. 153 s. Kr. 12,00.

12. *Arne Schmidt*: L. P. Larsen's Teologi og Missions-syn. 78 s. Kr. 6,00.
13. *K. E. Bugge*: Theologi og Pædagogik historisk be-lyst. 189 s. Kr. 14,50.
14. *K. Gjering*: En missionspioner. H. P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed. Disputats. 380 s. Kr. 24,00.
- 1962: 15. *Curt Hahn Kristensen*: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800—1811. 109 s. Kr. 13,50 incl. om-sætningsafgift.
- 1963: 16. *Paul C. Nyholm*: A Study in Immigrant History: The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America. 480 s. Kr. 24,00 i. o.
17. *Emil Larsen*: Urovækkeren Mogens Abraham Som-mer med særligt henblik på Haderslevtiden. 211 s. Kr. 22,00 i. o.
18. *T. Dahlerup*: Studier i senmiddelalderlig dansk kirke-organisation. 186 s. Kr. 19,50 i. o.
19. *K. E. Bugge* (red.): Tro og Tale. Studier over Hans Tausens Postil. 240 s. Kr. 25,75 i. o.
- 1965: 20. *Holger Bernt Hansen*: Fynske Præstekonventer. Stu-dier over den fynske geistlighed 1809—1848. 224 s. Kr. 12,00 i. o.

Andre udgivelser:

- 1960: *A. Pontoppidan Thyssen* (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bd. I, indeholdende: Indledning ved A. Pontoppidan Thyssen, og Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede, ved Kaj Baagø. 30 + 203 s., Kr. 16,00 (indb.). (Dette værk fås kun ind-bundet).
- 1961: *Jakob Rod*: Folkereligion og kirke. 124 s. Kr. 11,25 i. o.
A. Pontoppidan Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud. Bd. II indeholdende Knud Banning: De Sjællandske Vækkelser. 202 s. Kr. 17,25 i. o.

1962: *Liss Davidsen* (udg.): *Krigerliv og Bondesind. Erindringer fra Treårskrigen af Møller Peder Christensen.* 216 s. Kr. 20,00 i. o.

Lis Jacobsen og Holger Brøndsted (udg.): *En ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889—1901.* Bd. I—II. 362 + 306 s. Kr. ialt 63,50 i. o.

Erica Simon: *De l'union culturelle du Nord.* Fransk kommenteret oversættelse af N. F. S. Grundtvigs »Om Nordens videnskabelige Forening«. 220 s. Kr. 23,25 i. o.

Luthers Skrifter i Udvalg ved Torben Christensen, Niels Nøjgaard, E. Thestrup Pedersen og Regin Prenter. Bd. I, *De reformatoriske Hovedskrifter*, red. af Niels Nøjgaard. 423 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): *Vækkelsernes Frembrud etc.* Bd. VI indeholdende: *Indledning* ved A. Pontoppidan Thyssen, og *Den Baptistiske vækkelse i Nordjylland* ved Henry Petersen. 198 s. Kr. 17,25 i. o.

1963: *Luthers Skrifter i Udvalg.* Bd. II, *Skrifter om Kirke og Gudstjeneste*, red. af Regin Prenter. 435 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

1964: *Luthers Skrifter i Udvalg.* Bd. III, *Bibelfortolkning og Prædikener*, red. af E. Thestrup Pedersen. 424 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

Religionshistorisk brevveksling. Udg. af Lis Jacobsen og Holger Brøndsted. 306 s. Kr. 34,25 i. o.

T. Gudmund-Høyer: *Kritik af et Kirkesyn.* 191 s. Kr. 25,75 i. o.

Luthers Skrifter i Udvalg. Bd. IV, *Evangelium og Samfundsliv*, red. af Torben Christensen. 472 s. Kr. 53,00 uindb. Kr. 85,00 indb., begge priser i. o.

A. Pontoppidan Thyssen (red.): *Vækkelsernes Frembrud etc.* Bd. III—1 og III—2 indeholdende Knud Ottosen, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen: *De fynske vækkelser.* ialt 441 s. Kr. 17,25 i. o. pr. Bd.

Under trykning og forberedelse er:

K. E. Bugge: *Skolen for livet. Studier over N. F. S. Grundtvigs pædagogiske tanker.* Disputats, ca. 350 sider, bogladepris ca. 30 kr., udkommer i maj.

Børge Ørsted: I. P. Mynster og Henrich Steffens. En studie i dansk kirke- og åndshistorie omkring år 1800. Disputats, ca. 600 sider, bogladepris ca. 60 kr., udkommer i maj.

A. Pontoppidan Thyssen: Vækkelsernes Frembrud etc. Bd. IV, V+VII.

Biskop P. O. Boisens visitatsbøger. Udg. af Telma Jexlev og Emil Larsen.

Danske medlemmer af *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie* kan købe alle de ovenfor nævnte studier og andre udgivelser (bortset fra Kirkehistoriske Studier nr. 1—7 incl.) med 20% rabat. Ved køb af Martin Luthers værker i oversættelse kan dog kun ydes en rabat på 10%. Bøgerne kan bestilles hos alle boghandlere, men en meddelelse om medlemmets navn og adresse må ledsage boghandlerens bestilling til G. E. C. Gads Forlag.

Indmeldelse i Selskabet (kontingent kr. 15,00, der tillige er betaling for abonnement på Kirkehistoriske Samlinger) sker ved skriftlig henvendelse til G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskiftet 32, København K. Samtidig bedes man oplyse, gennem hvilken boghandler man ønsker Kirkehistoriske Samlinger og de bestilte bøger leveret.

I Norge har forlaget »Nomi« eneforhandling af udgaven af Martin Luthers værker i oversættelse. De øvrige skrifter i serien kan norske medlemmer købe med 20% rabat og uden at betale dansk omsætningsafgift. Fra Norge sker indmeldelse i selskabet og bestilling af skrifter ved direkte henvendelse til selskabets hovedkommissionær, G. E. C. Gads Forlag, Vimmelskiftet 32, København K.

Rettelser og Register.

Ved **K. Horsens.**

- S. 2, linie 15 f. o.: *bagge*, skal være *Bagge*.
S. 57, linie 9 f. n.: *kristelig-evangelisk*, skal være *kristelig-evangelisk*.
S. 79, linie 7 f. o.: *hvorledes et*, skal være *hvorledes er*.
S. 81, linie 4 i det nye afsnit: *selskabet i Haderslev*, skal være *selskabet i Slesvig*.
S. 86, note 19: *Mariakikren*, skal være *Mariakirken*.
S. 90, pkt. a, næstsidste linie: *et særlig bøn*, skal være *en særlig bøn*.
S. 99, note 49, næstsidste linie: *congregario*, skal være *congregatio*.
S. 207—208: *Holger Brønsted*, skal være *Holger Brøndsted*.
S. 365, linie 6 f. o.: *difinition*, skal være *definition*.
S. 392, note 74: *pædagogig*, skal være *pædagogik*.
S. 399, linie 3 f. o.: *æternu*, skal være *æternum colendo*.
S. 400, linie 2 f. n.: *forment*, skal være *fornemt*.
S. 415, linie 8 f. o.: *rimeligvis*, skal være *rimelig vis*.
S. 428, linie 18 f. o.: *Intensionen*, skal være *Intentionen*.
S. 549: linie 13 f. n.: *Vinding*, skal være *Vindeby*.
-

I listerne pg. 111—129 er omtrent samtlige danske landsby-præsteembeder omtalt; de er *ikke* optaget i registret.

Achelis, Th. O., historiker, 300.	Albrecht af Brandenburg, 71.
Ackermann, Dorothea Rosina, fra Wiesbaden, g. m. Johan v. Berntzer, 402.	Alesius, Alexander, professor i Leipzig, 456—58, 466
Adolf, hertug af Slesvig-Holsten-Gottorp, 81.	Alling, Laurids Pedersen, rektor 159—164, 167—169
Adsersen, Thomas, legatstifter, præst i Angel, 292.	Aldorf, universitetet i —, 298
Ahlefeld (van Alevelden, Alefeld). holstensk adelsslægt, 81—87, 94,	Ambders, Nicolaus Bernhard, justitsråd, 518 f.
	Amsdorff, Nicolaus, luthersk prædikant, 238—269.

- Anchersen, Matthias, biskop, 182.
 Andersen, Jacob, 293.
 Andersen, J. Oskar, kirkehistoriker, 1—62, 211, 306, 308, 310—12.
 Andersen, N. K., kirkehistoriker, 78, 93, 99, 195, 256.
 Andersen, Vilh., litteraturhistorisk forfatter, 219.
 Andreas, munk i Voer, 69.
 Andreä, Johan Valentin, hofprædikant i Württemberg, 306—318.
 Archibald, Margaret, g. m. David Guidlaid, 460.
 Arends, Otto Fr., historiker, 299.
 Arnd, Johann, se: Arndt, Johan.
 Arndes, Stephan, bogtrykker i Lybæk, 437 f., 445—453.
 Arndt, Johan, generalsuperintendent i Celle, 306—318.
 Arnost af Pardubic, ærkebiskop af Böhmen, 440 f.
 Aronsen, Harry, svensk teolog, 566.
 Arup, Erik, historiker, 1, 8, 18, 26—62.
 Asmund, Johs., provst, 406.
 August den Yngre, hertug af Wolfenbüttel-Braunschweig, 307, 310, 314, 316, 317, 318.
 Aulen, G., svensk teolog, 40—41.
- Bad Boll, i Tyskland, 131, 132.
 Bagge, Povl, historiker, 2, 42—44.
 Bagge, Søren, præst, 551.
 Bagger, Hans, biskop over Sjælland, 169—175, 399—400.
 Bagger, J., præst, 319—329.
- Bagger, Lauge Hansøn, præst, 180.
 Balfour, James, skotsk student, 468.
 Balle, Nicolai Edinger, biskop, 515.
 Ballum, Christopher Pedersen, præst, 177—179.
 Bang, Læge i Kirke Hvalso, 143, 144, 145.
 Bang, J. P., teolog, 566 f.
 Barse, Johannes, 277.
 Bartholin, Caspar, theolog og læge, 316.
 Baumhoer, Apollonia Cæcilia, konvertit, fra Haderslev, 402.
 Beck, I. T., professor i Tübingen, 364.
 Beck, Vilhelm, præst, 141, 156, 346 f.
 Becker, Diderich, luthersk prædikant, 267.
 Beckers, Cæcilia, konvertit, fra Danmark, 401.
 Begtrup, H., højskoleforstander, 219.
 Behmann, Arent, præst, 552.
 Behrens, Ludov. Emil, konvertit, fra Kbh., 402.
 Beier, Richard, jurist, fra Flensborg, 299.
 Benekendapff, Johannes, prædikant i Kiel, 267.
 Bentzon, Echard Christopher, provst, 325 ff.
 Berens, Johannes, konvertit, fra Holsten, 401.
 Bergen, von, landsdommer, 328.
 Berntzer, Johan v., svensk adelsmand, konvertit, 402.
 Berth, Niels Jacobsen, hører i Varde, 180.

- Biering, distriktslæge i Roskilde, 143, 147.
- Bierring, Lars Jørgensen, købmand i Holbæk, 331—333.
- Bille, Knud, rigsråd, 20.
- Bille, Ove, biskop, 49, 74.
- Bistermann, Hermann, luthersk prædikant i Kiel, 255.
- Bjerrum, Johs., præst, 202.
- Bjørnholm Hovedgård (Høgholm), Sønder-Dyrs Herred, Aarhus Stift, 67.
- Bloch, Hans, præst, 551.
- Bloch, Urban Jensen, præst, 176.
- Bluhme, Christopher, rektor, 511.
- Bluhme, J. B., hofpræst, 502, 504 f, 511—13, 517, 521, 524, 534, 543.
- Blumhardt, Johann Christoph, tysk præst, 131.
- Boardman, W. E., prædikant, 133—135, 141.
- Boetius, borger i Flensborg, 293.
- Boje, Nicolaj, møller, Frydendal, 328.
- Boller Hovedgaard, Bjerge Herred, Haderslev Stift, 68.
- Bolton, mrs., 561, 567—571.
- Boltzius, Fredrik August, 132, 137, 150, 156.
- Borchschrifer, Johan, marianerbroder, 86.
- Boye, Nicolaus, luthersk prædikant, 271, 272.
- Brahe, Tyge, astronom, 464.
- Bramsen, Bo, chefredaktør, 225.
- Brandes, Georg, kritiker, 28.
- Braunius, Georg, topograf, 464.
- Braunsberg, jesuiterskolerne i —, 286, 289—91, 297, 474, 483—85, 490.
- Breiner, Johan Fridrich, domprovst i Olmütz, 477.
- Breler, Melchior, tysk læge, 307—13, 318.
- Bremen, ærkestiftet —, 311.
- Bring, R., svensk teolog, 40—41.
- Brink, Iver, præst, 171.
- Brochmand, Jesper, biskop, 316.
- Brockdorf, Joachim von, geheimekonferensråd, 321, 329.
- Brorson, Hans Adolf, salmedigter, biskop, 529, 531, 537—38.
- Bruchofen, Henrik von, hofpræst, 459, 469.
- Brus Ditmariensis, Johannes, se: Johannes Brus Ditmariensis.
- Bucer, Martin, reformator, 239.
- Bugenhagen, Johannes, reformator, 237, 257—285, 454, 457
- Buhl, Frants, orientalist, 346
- Bunkeflo, Niels, kannik, 439.
- Burghausen, i Bayern, 304.
- Bursfeld Kloster i Tyskland, 64.
- Bussius, Georg, læge, 310.
- Bussius, Theodor, hofråd, 309 f.
- Bøggild-Andersen, C. O., historiker, 161.
- Böhme, Jacob, tysk opbyggelig forf., 316.
- Böhmen, 440 f.
- Bølle, Ejler Madsen, biskop, 66, 67.
- Bølle, brodrene —, separatister, 539.
- Bolling-Sædding (Bølling Hrd.), 548.
- Cambridge, universitetet i —, 462.
- Campen, Johan van, tysk prædikant, 239, 276—77, 279, 282.
- Campenhause, H. v., tysk kirkehistoriker, 213.

- Christensen, Matthias, rådmænd i Flensborg, 296.
- Christensen, Niels, sognefoged, 157.
- Christensen, William, arkivar, historiker, 65.
- Christeson, William, præst i Dundee, 459.
- Christian I, 51.
- Christian II, 24, 47.
- Christian III, 1—62, 85, 93—94, 102, 237, 238, 250—285, 454 f., 457 f., 458, 460, 461, 468.
- Christian IV, 311, 474 f., 484 f., 486—87, 493.
- Christian V, 169—174.
- Christian VI, 507—509, 513—517, 530 f., 534—36, 542—44.
- Christian VII, 104.
- Christian IX, 149—155.
- Christian Albrecht, hertug af Slesvig-Holsten-Gottorp, 169.
- Christiansen, Niels, husmand, 138, 140.
- Cismar, benediktinerkloster i Østholsten, 65, 68, 70.
- Clausen, H. N., teolog og politiker, 561, 580, 582, 587, 590.
- Cleve, Ole, præst, 552.
- Clæden, Georg, historiker, borgmester i Flensborg, 78, 86, 88, 89, 93, 298, 302.
- Cramer, Daniel, tysk teolog, 308 ff., 312.
- Crusius, Nicolaus, magister, fra Flensborg, 299.
- Cullis, Charles, amerikansk læge, 133—134, 150.
- Cypræus, Johan Adolf, præst og historiker, 78, 79, 81, 99, 102, 266.
- Dalhoff, N., præst, 156.
- Dannemand, Frederik Vilhelm, lensgreve, kammerherre, 143.
- Danzig, 289, 296, 489, 490.
- Daugaard, J. B., biskop, 95, 96, 99.
- Deichmann, Bartholomæus, biskop, 174.
- Delagardie, M. G., svensk bog-samler, 439.
- Detlefsen, Hans Peter, musik-historiker, 300, 301, 302.
- Dietrichstein, kardinal, biskop i Olmütz, 477 f.
- Donellus, Hugo, fransk jurist, 298.
- Dorothea, dronning af Danmark, 66, 67.
- Dorph, Niels, præst, 551.
- Dorscheus, Johannes Pedersen, provst, 174.
- Drejer, Fred., præst, 333.
- Dreves, J. H., præst, 551.
- Dyrkop, Eggert, biskop i Slesvig, 435—441.
- Daa, Claus, rigsadmiral, 161.
- Eber, Paul, professor i Wittenberg, 455 f., 458, 467—69.
- Eckernförde, 85.
- Elsenheim, Heinrich, bayersk hof-råd, 305.
- Elsenheim, Maria Katharina von, g. m. hofråd Cosmas Vake, 305.
- Engel, Michel Pedersen, præst, 177—184.
- Elbo Hrd. (Haderslev Stift), 166.
- Eld Hrd., se Elbo Hrd.
- Eriksen, Carl, ærkebiskop, 439.
- Erlangen, universitetet i —, 351 f., 364, 382.
- Ernst, Henrik, professor i Sorø, 317.

- Erschine, James, skotsk student, 459.
- Erslev, Kr. (Chr.), historiker, 43, 311.
- Faber, Chr., præst, 551.
- Fabricius, Jacob, gottorpsk generalprovst, 294, 297—98.
- Fabricius, L. P., kirkehistoriker, præst, 18.
- Fabricius, Knud, historiker, 27.
- Ferdinand, ærkehertug (Kejser Ferdinand II), 477 f., 481, 493—94.
- Ferdinand Wilhelm, hertug af Württemberg, 170.
- Finckenhagen, Johannes, kancelliråd, 509.
- Finney, Charles, prædikant, 133.
- Fjord, J. J., præst, 17.
- Flacius Illyricus, Matthias, kirkehistoriker, 461.
- Flade-Gærum, tidl. Flade-Fladstrand-Gærum (Horns Hrd.), 549.
- Flensborg, 86—95, 286—305.
- Foss, R. A., norsk prædikant, 156.
- Francke, Joakim, luthersk prædikant, 267.
- Frank, F., professor i Erlangen, 351 f., 358, 364 ff.
- Frans I, konge af Frankrig, 24.
- Franson, Fredrik, svensk-amerikansk prædikant, 131—158.
- Fredericia Skole, 159—169.
- Frederik, »tolle Friedrich«, luthersk prædikant i Slesvig By, 253.
- Frederik I, 3, 5, 47, 239, 242, 243, 250, 251, 253, 261, 264, 266, 274, 279.
- Frederik II, 51, 81, 296.
- Frederik III, 160, 162—169, 311.
- Frederik V, 499—504.
- Frederik, hertug af Gottorp, 311.
- Friedrich, greve af Pfalz, 481, 493—94.
- Friis, Chr., kansler, 476, 481, 492—495.
- Friis, Johan, kansler, 50, 52.
- Frydendal, annex til Skamstrup (Tuse H.), 327.
- Frydendal Hovedgaard, i Frydendal S., 323—328.
- Fyner, Conrad, bogtrykker i Esslingen, 444.
- Færøerne, 71, 415—16.
- Gardar, i Grønland, 70.
- Gau, John, skotsk oversætter, 458.
- Geismar, Eduard, teolog, 210.
- Georg III, domprovst i Gurk, 482.
- Gerhard, Johan, professor i Jena, 307, 315.
- Gerlach, Conrad Frederik, præst, 549.
- Gerner, Henrik, stiftsprovst, 529, 535—37.
- Gerner, Henrik Thomsen, biskop, 398—400.
- Gerschau, Gustav Wilhelm, kaptajnløjtnant, 548 f.
- Gertsen, Mads, jesuiterelev, 475—77.
- Ginchel, Theodor van, konvertit, fra Ålborg, 479 f.
- Giphanius, Hubert, juridisk professor i Ingolstadt, 298.
- Gisenn, Johann, marianerbroder, 80.
- Gjoe, Mogens, rigshofmester, 20, 49, 50, 52.

- Glædemark, H. J. H., historiker, præst, 42.
- Gløersen, Erik, separatist, 539.
- Goes, Conradus, vikar ved Slesvig Domkirke, 80.
- Goethe, Johann Wolfgang von, tysk digter, 559 f.
- Gram, Hans, filolog, historiker, 546.
- Gram Herred, Haderslev Stift, 86.
- Grand, Jens, ærkebiskop, 439.
- Graz, jesuiteruniversitetet i —, 485.
- Gribswad, Frode, landsarkivar, 511.
- Grinderslev Kloster, Nørre Herred, Viborg Stift, 64.
- Grundtvig, N. F. S., præst, digter, 28, 39 f., 219—22, 335—42, 554—601.
- Grundtvig, Svend, litteraturforsker, samler, sprogmand, 566, 590.
- Grynæus, J. J., professor i Basel, 464.
- Grønbech, V., kultur- og religionshistoriker, 219, 228, 555.
- Grønland, 70—71.
- Gudum Kloster, Skodborg Herred, Viborg Stift, 65.
- Guidlaid, David, skotte, 460.
- Guldberg, Niels, præst, 496.
- Gurk, bispedømmet i Kärnten, 478 f.
- Gyldenstjerne, Henrik Knudsen, rigsråd, 68.
- Gyldenstjerne, Sofie Henriksdatter, 68.
- Göttingen, universitetet i —, 351, 364, 382.
- Haderslev, 81—86.
- Hageromp, Petrus, konvertit fra Norge, 401.
- Halebeke, Tesinarus, 267.
- Hamburg, 311.
- Hammer, Hans, konrektor, 531—533.
- Hammer, Niels Jensen, præst, 176.
- Hanghøj, Knud, præst, 191—192.
- Hans, konge af Danmark, 47.
- Hansen, Hans, renteskriver, 108.
- Hansen, John, præst, 504, 505.
- Hansen, Knud, højskoleforstander, 554 f.
- Hansen, Lauritz, grovsmed i Maribo, 549.
- Hansen, Peter, marianerbroder, 86.
- Hansen, Stephen, se: Stephanus. Stephanus Johannis.
- Harboe, Ludvig, biskop, kirkehistoriker, 109, 110, 319 f., 515.
- Harge, Poul, borgmester i Kiel, 246.
- Harnack, Adolph v., tysk kirkehistoriker, 43.
- Hartmann, Hans, kgl. amtsskriver i Flensborg, 301.
- Hauge, Hans Nielsen, norsk vækkelsesprædikant, 216.
- Hauptweil, i Schweiz, 132.
- Hay, John, 460.
- Hegelund, Peder, biskop, skolemand, forfatter, 463.
- Hegge, Jakob, formod. præst, 277, 279, 282.
- Heise, Arnold, historiker og skolemand, 19.
- Helgesen, Poul, teolog, 11—15.
- Helric, biskop af Slesvig, 86—93, 99.
- Helvad, Simon, præst, 549.
- Helweg, Hj., læge, 219.

- Helveg, N. L., præst, kirkehistoriker, 497—501, 505, 512, 517 f., 547.
- Hemmingsen, A., lektor, 159.
- Hemmingsen, Niels, teolog, 465, 471.
- Hennings, Luise, 570.
- Henrik, abbed i Cismar, 66, 67, 69.
- Henrik VIII, konge af England, 24.
- Herforth, Ludvig Nicolai, præst, 551.
- Hering, Michael, boghandler i Hamborg, 310, 311.
- Hermann, Theodor, se: Ginchel, Theodor van.
- Hersleb, Peder, biskop, 320 ff., 499—547.
- Hie, Peder Pedersen, rektor ved Herlufsholm, 466.
- Hiort, birkedommer, Frydendal, 328.
- Hirtzfeldt, Detlef, konvertit, fra Holsten, 401.
- Hjort, Peder, præst, 552.
- Hoe, Jens Nielsen, provst, 175.
- Hoffman, Melchior, prædikant, 237—285.
- Hofmann, J. C. K. von, professor i Erlangen, 351.
- Hohenem, Marcus Sitticus, ærkebiskop i Salzburg, 479 f.
- Højer, Andreas, embedsmand, læge, historiker, jurist, 504—513, 518—523, 532, 534, 537 f., 547, 549.
- Holberg, Ludvig, forfatter, 28, 513.
- Holbæk, 331 ff.
- Hollænder, Erik, præst, 549.
- Holm, Edv., historiker, 505.
- Holm, Jochum, fra Korsør, 333.
- Holm, Johannes, købmand i Korsør, 331.
- Holm, Johs. Eilschou, præst, 198.
- Holmans Hrd. (Haderslev Stift), 166.
- Holst, Frantz, borgmester i Flensborg, 287.
- Holst, Metta, g. m. borgmester Marcus Mandixen 287.
- Holstein, Carl, ambassadør, 510.
- Holstein, Chr. Frederik, kammerjunker, 510.
- Holstein, J. L., lensgreve, statsminister, 503—510, 513—515, 519, 521, 523 f., 530 f., 533 f., 541—549.
- Holsten, 169—170.
- Honoré, H. P., provst, 186.
- Hosum, Magnus, præst, 546, 548, 553.
- Huitfeldt, Arild, rigens kansler, historiker, 463.
- Huitfeldt, Hartvig, norsk adelsmand, 488—90.
- Husmer, H. P., manufakturhandler, 152.
- Husum, i Slesvig, 95.
- Hvedstrup-Fløng (Sømme Hrd.), 548.
- Hviid, Matthias, Holmens provst, 512, 514, 516 f., 521—24, 531, 543.
- Hygom, Peder, biskop, 529, 538, 552.
- Hyphoff, Jacob, præst, 552 f.
- Högerlin, Nicolaus David, konvertit, fra Karlskrona, 402.
- Høgholm, se: Bjørnholm Hovedgaard.
- Hørup, Viggo, journalist, politiker, 28, 30.
- Høyer, Frederik, præst, 497, 548.

- Haagen, Claus, fra Grindsted, 182.
- Ibsen, Jens, gårdmand i Birkerød, 399—400.
- Ingemann, B. S., digter, præst, 569.
- Ingolstadt, universitetet i —, 298, 299.
- Ingvar, abbed i Voer, 66, 68, 69, 70, 76.
- Isakson, Vesterbrogade 129, 137.
- Jacobsen, J. C., teolog, 346.
- Jacobsen, Johs. W., forstander, 186.
- James II, konge af England, 170.
- Jansen, Adolphus, konvertit, fra Sverige, 401.
- Jansen, Petrus, konvertit, fra Danmark, 401.
- Jensen, Hans, historiker, 500.
- Jensen, H. N. A., præst og historiker, 79 f., 300.
- Jensen, K. J., præst og historiker, 84, 96, 97.
- Jensen Norup, Lars, hustruen til —, 138.
- Jensen, Laurens, marianer-vicar, 84.
- Jessen, Erik Johan, etatsråd, 518 f., 545 f.
- Johan III, konge af Sverige, 291, 296.
- Johannes, benediktinermunk, 65, 67.
- Johannes Brus Ditmariensis, 469.
- Johannes af Minden, kannik i Lybæk, 442.
- Jonston, John, skotsk professor, 466 f.
- Juel, Jens, statholder i Norge, 486.
- Juell, Cathrine, norsk evangelist, 141, 156.
- Jørgensen, A. D., historiker, rigsarkivar, 283.
- Jørgensen, Ellen, historiker, 442.
- Jørgensen, Troels G., højesteretspræsident, 501, 511.
- Kalundborg, 331.
- Karl, biskop i Odense, 97.
- Karl V, kejser af Tyskland, 24.
- Karleby-Horreby (Falsters Sønder Hrd.), 550.
- Karlstadt, Andreas Bodenstein von, tysk prædikant, 265, 266, 272.
- Karolus Andree, munk i Vadstena, 443.
- Kellinghusen, Agnete, g. m. Paridum Vake 301.
- Kellinghusen, Hans, borger i Flensborg, 298, 301.
- Kellinghusen, Jens, præst, 177—179.
- Kempe, Stephan, luthersk præst i Hamborg, 270, 271, 277.
- Kierkegaard, Søren, filosof, 228 f., 364, 367 f., 555.
- Kleinschmit, Johann, marianerbroder, 80.
- Knopf, Christoffer, domkantor i Roskilde, 465, 470—71.
- Knudsen, Hans, præst, 156.
- Knudsen, Mads, prior i Voer, biskop i Magdeburg-Halberstadt, 66, 70, 76.
- Knudsen, Thomas, mag., fra Hygum, 283.
- Koch, Gabriel, biskop i Ribe, 131, 132.
- Koch, Hal, professor, 204—205, 209—236.

- Koch, Hans Winding, provst, 209.
Koch, Ludvig, præst, 209, 496, 499—501, 505, 527, 536—38, 547.
Kolding Skole, 166.
Koldinghus Len, 162, 165.
Korlp, Peder Schade, degn, 324 ff., 330.
Kornerup, Bjørn, overarkivar, kgl. ordenshistoriograf, 105, 159, 161, 498, 500, 537, 538.
Krabbe, Tyge, rigsmarsk, 51.
Krafft, Joh. Melch., historiker, provst i Husum, 268, 300.
Krag, Niels, professor, diplomat og historiograf, 16.
Krag, Vibeke, godsejerinde, 323, 330.
Kragelund, Peder Jensen, biskop i Ribe, 159—169.
Krarup, F. C., præst, 343—397.
Krell, Carl Frederik, husmand, 143—149.
Krell, Ulrikke, f. Andersen, 143—149.
Krouse, Fridericus Petrus, konvertit, fra Kbh. 402.
Krummdyk, Margarethe, 84.
Kruuse, Beata Sophia, frk., Frydendal, 328.
Kupffer, Christina, konvertit, fra København, 401.
Kyd, Anders, 472.
Kyd, Hans, se: Kydius d. y., Johannes.
Kyd, Jacob, se: Kydius, Jacobus Georgius.
Kyd, Jens, se: Kydius d. æ., Johannes.
Kyd, Jørgen, købmand i København, 472 ff., 485.
Kyd, Peder, 475.
Kydius, Jacobus Georgius, dansk katolsk jurist, 472—495.
Kydius d. æ., Johannes, dansk katolsk teolog og jurist, 472—495.
Kydius d. y., Johannes, dansk jesuit, 472—495.
Købelev, tidl. Købelev-Vindeby (Lollands Nørre Hrd.), 549.
Københavns Stift, 416.
København, universitetet i —, 454.
Köhler, Walther, tysk teolog, 237, 239, 265, 269, 271, 273, 281.
Köln, 288—89, 400—402.
Lamberg, Johan Jacob von, biskop i Gurk, 482.
Lang, N. P., dansk-amerikansk frikirkemand, 135.
Lange, H. O., biblioteksmand, ægyptolog, 437.
Lange, Jens Iversen, biskop, 68.
Lange, Thomes, dekan, provst, 69, 72, 75—76.
Langemach, Chr., købmand i Kalundborg, 328.
Langemach, Hans, jurist, fra Kalundborg, 328.
Langemach, Ottho, consumptionsforpagter i Kalundborg, 328.
Lars, prior i Voer, 70.
Larsen, Emil, pastor, 135.
Larsen, Helge, folketingsmand, 192
Larsen, Kristoffer Olesen, præst, 564, 582 f.
Lassen, kaptajn, godsejer, 180.
Lassen, Christian, kancelliraad, godsejer, 180.
Lassen, Jens, landsdommer, godsejer, 180.
Lauredsen, Christen, degn i Fredericia og Vejlbj, 166.

- Laurentius Nicolai Norvegus, norsk jesuit, 291, 296, 485, 487
- Lee, Ann, prædikant, 133.
- Leenderts, W. I., hollandsk teolog, 237, 243, 248, 252, 256, 257, 265.
- Lehmand, Hans, fra Schweiz, bosat i Undløse, 333.
- Lehmann, Edv., religionshistoriker, 219.
- Lejre Herred, Københavns Amt, 143, 149.
- Lembecken, Eybe, sønderjysk adelsfrue, 82.
- Lerche, Mikkell, præst, 551.
- Leslie, George, jarl af Rothes, 460 f.
- Leth, Chr. Langemach, præst, professor, 514, 524.
- Lillelund, Thomas, præst, 552, 553.
- Lindbæk, Johs., historiker, 160.
- Linden, Friedrich Otto zur, historiker, 237, 240, 243, 248—253, 264, 265, 281.
- Lindhardt, P. G., kirkehistoriker, 203, 500, 501, 505 f., 528, 537, 563, 566.
- Lindsay, David, skotsk digter, 461.
- Lindskrog, Chr., præst, 185.
- Litschner, Agatha Maria, konvertit, fra Danmark, 402.
- Lodron, Paris, ærkebiskop i Salzburg, 480 f.
- Lorck, se: Lorichius.
- Lorichius, Andreas, konvertit fra Flensborg, 296—97.
- Lorichius, Balthasar, købmand i Flensborg, 296.
- Lorichius, Thomas, se: Thomas, måske Lorichius.
- Louvain, 292, 296.
- Ludersen, Clawes, marianerbroder, 89.
- Ludolphi, Joannis, marianerbroder, 89.
- Ludovisi, kardinal, 490—91.
- Lund, Hans Alslev, højskoleforstander, historiker, 2, 23—26.
- Lund, Thomas, proprietær, 551.
- Luther, Martin, reformator, 41, 240—263, 273, 281, 285, 311.
- Lübeck, 296.
- Lüdersen, Nicol., marianerbroder, 89.
- Lykke, Peder, ærkebiskop, 435.
- Lüneburg, 287.
- Lütken, Nicolai, præst, 548.
- Læssøe, Hans, præst, 552.
- MacAlpyne, John, se: Machabæus, Johannes.
- Machabæus, Christian, forstander i Sorø, 454—471.
- Machabæus, Johannes, skotsk-dansk teolog, 454—471.
- Madsen, Mogens, biskop, historiker, 463—65, 469 f.
- Madsen, Peder, teolog, 343—397.
- Magdeburg-Halberstadt, 71.
- Malachius, Johannes, dansk student i Olmütz, 489.
- Mandixen, Henrik, jesuit fra Flensborg, 287—305.
- Mandixen, Marcus, borgmester i Flensborg, 287, 292.
- Mandixen, Marcus, døtrene af —, 295—96.
- Mandixen, Matthias, jurist fra Flensborg, 295.
- Mare, Frandz de, i Undløse, 333—334.
- Mare, Lucia Jacobæa de, g. m. Frandz de Mare 333.
- Mariager Kloster, Onsild Herred, Århus Stift, 67.
- Marquardsen, Erik, 296.

- Martensen, H. L., biskop, 348.
- Martini, Andreas, professor i Rostock, 459, 469.
- Matthewson, Agnethe, g. m. Johannes Machabæus, 462.
- Maximilian, hertug af Bayern, 303—304.
- Meerfeldt, Gert, bøssestøber, 475.
- Meerfeldt, Henrik v., borgmester i Flensborg, en datter af —, 302.
- Meerfeldt, Mads Gertsen, se: Gertsen, Mads.
- Melanchton, Philip, reformator, 250, 456 f., 468.
- Melville, Richard, skotsk student, 459.
- Mikkelsen, Hans, borgmester, 47.
- Misstorp, Detlev, holstensk adelsmand, 86—94.
- Misstorp, Elisabeth, holstensk adelsfrue, 86—94.
- Moller, Johs., rektor i Flensborg, litterærhistoriker, 298, 300, 307.
- Moller, Olaus Henricus, genealog, 78, 86, 93, 100, 292, 293, 294, 301, 302, 303, 304.
- Mollerup, William, historiker, museumsmand, 19—23, 26, 52.
- Morderus, Albert, konvertit fra Flensborg, 296.
- Morsius, Joachim, litterat fra Hamborg, 310, 315—18.
- Morten, abbed i Voer, 75.
- Mortensen, Raadmandsgade 19, 138.
- Mortensen, Mourids, generalofficial, 75.
- Mose, Søren Mortensen, skomager i Korsør, 331.
- Mossin, Hans, præst, 515.
- Mule, Barbara Henriksdatter, dansk adelsdame, 181.
- Müller, Daniel, konvertit, fra København, 401.
- Müller, George, engelsk børnehjemsforstander, 136.
- Müller, Maria, konvertit, fra Danmark, 401.
- München, 303.
- Münter, Fr., biskop, 112.
- Männedorf, i Schweiz, 131, 132.
- Møller, Jens, teolog, 496, 499, 500, 540, 548.
- Møller, Orla, præst, 195.
- Mørkøv (Tuse Herred), 138—140.
- Möttlingen, i Tyskland, 131.
- Nasserin, Anna Catharina, dansk-holstensk konvertit, 402.
- Nessen, Maria, konvertit, fra Danmark, 401.
- Nicolai, Laurentius, marianerbroder, 84.
- Nicolai, Laurentius, norsk jesuit, se: Laurentius Nicolai Norvegus.
- Nicolaus, biskop i Slesvig, 81, 85.
- Nicolaus de Lyra, fransiscansk teolog, 442.
- Nicolaus de Monte, marianerbroder, 80.
- Nielsen, Rasmus, filosof, 348—51.
- Nieswicz, kollegiet i —, 484.
- Nikolaj, Michal, præst, 96, 97.
- Noodt, Johann Friederich, præst og historiker, 78—81, 435, 436.
- Normand, Joannes, konvertit, fra Stockholm, 402.
- Norvin, Will., filolog og historiker, 223.
- Numsen, Michael, officer, 550.
- Nygren, A., svensk teolog, 40—41.
- Nyrop, Camillus, historiker, 97, 100.
- Nærå, Frantz, præst, 549.

- Nørgaard, Anders, præst, 220, 222, 556.
- Nørholm, Peter, præst, 498.
- Nørregaard, Jens, kirkehistoriker, 211.
- Nørregaard, N., Præst, 143.
- Nørre-Ørslev (Falsters Sonder Hrd.), 550.
- Naamensen, Lütke, franciskanermunk fra Flensborg, 286, 292—295.
- Odense, 96—97.
- Odense Kloster, 65, 68
- Olai, Laurentius, marianerbroder, 96.
- Oldenstadt Kloster, Tyskland, 68, 70.
- Olivarius, Christen, præst, 551.
- Olmütz, jesuiteruniversitetet i —, 291, 474, 489.
- Olsen, Lars, bødker i Vindekilde, Fårevejle S., 333.
- Olsen, Peder, historiker, 67.
- Olufsen, Jac., marianerbroder, 89.
- Osberch, Johann, præst i Bremen, 239, 276, 278—79.
- Ottesen, Erik, se: Rosenkrantz, Erik Ottesen.
- Oxen, Johannes, marianerbroder, 89.
- Padua, universitetet i —, 476, 492.
- Pallotto, kardinal, 491.
- Paludan, Rasmus, biskop, 529, 534—35.
- Paludan-Müller, Caspar, historiker, 19.
- Paris, 288.
- Paulli, R., biblioteksmand og litteraturhistoriker, 505.
- Peder, abbed i Voer, 73, 75.
- Pedersen, Johannes, kirkehistoriker, præst, 496, 500—502, 505, 547.
- Pedersen, Niels, abbed i Voer, 70—73, 75.
- Pedersen, Thomas, abbed i Voer, 73, 74, 75.
- Pegman, Peter, præst, 552.
- Pein, Johannes, preussisk officer, 49.
- Pekelring, Fransiscus, 84.
- Perugia, universitetet i —, 488.
- Petersen, Berte M., Mørkøv, 138.
- Petersen, Ulrich, historisk samler, 79, 100.
- Pind, birkeskriver, Frydendal, 328.
- Plesner, David, præst, 325 ff.
- Poghwisch, holstensk adelsslægt, 87, 89, 94.
- Pogwisch, Detlev, biskop i Slesvig, 266.
- Pontoppidan, Erik, biskop, prokansler, 95, 96, 100, 161, 435, 513, 514, 541.
- Possevino, Antonio, italiensk jesuit, 291, 296.
- Post, Bertold, 88.
- Pravest, Wilhelm, prædikant i Kiel, 243—247, 263.
- Prytz, R., landsretssagfører, 186.
- Pultusk, kollegiet i —, i Polen, 290, 483, 484.
- Radstock, lord, engelsk evangelist, 135, 150.
- Radziwill, Nicolaus Christopher, statholder i Vilna, 483.
- Ramsay, William, skotsk student, 458, 468 f.
- Ramus, Chr., biskop, 497 f., 549, 551.
- Ramus, Jacob, biskop, 109.

- Rantzau, Ditlev, landråd i hertugdømmerne, 310, 311.
- Rantzau, Gert (Gerhard), statholder i hertugdømmerne, 303, 310, 311, 464.
- Rantzau, Henrik, statholder i hertugdømmerne, 463—65, 469—70.
- Rantzau, Johan, feltherre, 49, 267, 271, 274, 276, 278, 282.
- Rantzau, Melchior, statsmand, 49.
- Rantzow (Rantzau), holstensk adelsslægt, 87.
- Rasmussen, Frederik, præst, 549.
- Rasmussen, Rasmus, sekretær hos Ribes biskop, 180—182.
- Reimers, Ditlef, konvertit, fra Plön, 401.
- Reinhusen, Johs., annalist, organist i Flensborg, 296, 297, 300, 302.
- Reinold, munk i Voer, 74.
- Resen, Hans Poulsen, biskop, 316, 486—87.
- Reuss, J. F., professor, hofpræst, 514.
- Rewentlow, Ditlev, biskop i Lybæk, 266, 272, 273, 275.
- Reventlow, Lyder, læge og astrolog, 266.
- Ribe Stift, 165.
- Ricard, Olfert, præst, 195.
- Riga, kollegiet i —, 484.
- Ritschl, Albrecht, professor i Göttingen, 358—62, 364, 382.
- Robertson, James, skotsk magister, 465, 470.
- Rom, Collegium Germanicum i —, 476 f., 478.
- Rosenkrantz, Erik Ottesen, hofmester, 67—68, 72.
- Rosenkrantz, Holger, rigsråd, teolog, 306—318.
- Rosenkrantz, Iver, statsmand, 502 f.
- Rostock, 287—288, 292.
- Ruge, Henrik, præst, 550—51.
- Rørdam, H. F., præst, kirkehistoriker, 500, 505.
- Salzburg, 478.
- Sandberg, Oluf, præst, 177—183.
- Scharling, William, nationaløkonom, politiker, 31.
- Schaut, Magdalena, konvertit, fra Danmark, 402.
- Schelling, F. W. J. von, tysk filosof, 559—561.
- Schinkel, Nicolaus, holstensk adelsmand, 79—80.
- Schiøler, Margrethe, sygeplejerske, g. m. provst Hans Koch, 210.
- Schmit, ridefoged, Frydendal, 328.
- Schreiber, Mathias, præst, 514.
- Schroeder, Abel, 82.
- Schrøder, Johan Wilhelm, konferensråd, 509 f., 521.
- Schuldorf, Marquard, luthersk prædikant, 238, 242, 245, 251—258, 278.
- Schulin, Johan (Joachim) Sigismund, lensgreve, etatsråd, 507 f.
- Schwenckfeld, Kaspar, schlesisk adelsmand, prædikant, 271.
- Sebber Kloster, Slet Herred, Viborg Stift, 65.
- Seested, Sivert, holstensk ridder, 79—81.
- Seested (Sested), holstensk adelslægt, 79—81.
- Sejdelin, H. C. P., historiker, 78, 86, 93, 94, 292.
- Sennert, Daniel, tysk mediciner, 314.

- Severinsen, Peder, præst, kirkehistoriker, 1, 8—19, 23, 26.
- Sigbrit Villoms, Chr. II's rådgiver-ske, 47.
- Simonis, Cosmas, 299—300.
- Sipperup, i Søndersted S., anneks til Undløse (Merløse H.), 321.
- Skamstrup (Tuse H.), 319—329.
- Skeel, Albret (Albrecht), rigs-admiral, 310, 311.
- Skovkloster (Herlufsholm), Øster-Flakkebjerg Herred, Sjællands Stift, 65—66.
- Skram, Peder, admiral, 49.
- Slavus, Johannes, se: Wenth, Johann.
- Slesvig, 78—102.
- Slesvig By, 79—81.
- Slesvig Stift, 435—453.
- Slesvig-Holsten, 237—285.
- Smeden, Catharina Tor, g. m. Rådmand Harder Vake 297, 302.
- Smeden, Reinhold Tor, borger i Flensborg, 297—298.
- Smidt, J. W., præst, 496.
- Sophia, dronning af Sverige, 150.
- Sophie Amalie, dronning, 398.
- Sovenbroder, Enevold, biskop i Slesvig, 435.
- Spandemager, Hans, præst i Lund, 460.
- Steen, Adolph, matematiker, poli-tiker, 343.
- Steensen-Leth, Constance, 570.
- Stephanus, Stephanus Johannis, filolog og historiker, 463.
- Støbæus, Georg, af Palmburg, biskop af Lavant, 477 f.
- Stockemarck, præst, 530—533.
- Stockmayer, Otto, schweizisk præst, 132.
- St. Magleby (Sokkelunds Hrd.), 523.
- Storm, Anna Pedersdatter, g. m. præsten Michel Pedersen Engel 177.
- Stougaard, Jens, rektor i Århus, 335—342.
- Strassburg, universitetet i —, 298.
- Strienius, Franciscus, hofprædi-kant, 267.
- Stub, proprietær i Ribe Stift, 398.
- Stöcken, Chr. von, gehejmeråd, 524, 543.
- Støttrup, brødrene —, separati-ster, 539.
- Suhr, Frederik, præst, 549.
- Sunyer, Franz, polsk jesuit, 291.
- Svane, Hans Hansen, ærkebiskop, 159—160, 167.
- Svave, Peder, diplomat og rigs-råd, 250, 261.
- Svavsted, Slesvigs bispeborg, 435.
- Svitzer, Chr. Eriksen, godsejer, 184.
- Svitzer, Rasmus Eriksen, præst, 175—184.
- Sønder-Jernløse (Merløse Herred), 141.
- Tamsen, Joh., marianerbroder, 89.
- Tast, Hermann, luthersk prædi-kant, 267—278.
- Tauber, Erich Gjørup, skolemand, 338, 341.
- Tauler, Johann, dominikaner, 310.
- Tausen, Hans, reformator, 231.
- Thaning, Kaj, præst, 554—601.
- Thaulow, Eleonore Jensdatter, g. m. godsejer Chr. Eriksen Svitzer 184.
- Thaulow, Maren Jensdatter, g. m. provsten Hans Allerup, 184.
- Thomas Hibernicus, teologisk for-fatter, 435—453.

- Thomas Palmer Hibernicus, 439.
 Thomas a Kempis, nederlandsk opbyggelig forfatter, 310.
 Thomas, måske Lorichius, nevø af Andreas Lorichius (s. d.), 297.
 Thott, officer, 551.
 Thurah, Barbara Margrethe, g. m. provsten Hans Allerup, 184.
 Thura, Laurids, biskop, 175—184.
 Thye, Lars, præst, 548.
 Tidemann, Ole, biskop i Kristianssand, 530—534.
 Tilly, Johann, greve af, tysk felt-herre, 75.
 Troels-Lund, Troels, historiker, 4—5, 40, 44—45.
 Trudel, Dorothea, kursted Männerdorfs grundlægger, 131, 134, 150.
 Tychonius, Chr., provst, 551.
 Tychsen, Johan, provst, 550.
 Torbenfeld Hovedgaard, se: Frydendal Hovedgaard.
 Tübingen, universitetet i — 298, 364.
 Tøxen, Niels, præst, 540 f.
- Ulrik, hertug, 309.
 Undløse (Merløse Hrd.), 333—334.
 Urne, J. C., amtmand, 551.
 Ussing, Henrich, præst, 498—99.
 Ussing, Henry, stiftsprovst, 343—397.
 Ussing, Jens, præst, 551.
 Utenhof, Wolfgang v., kansler, 19, 20.
- Wagner, Markus, student fra Friemar, 461 f.
 Vake, Benno Christoph, 305.
 Vake, Benno Conrad, jesuit, 305.
 Vake, Claus, 297.
 Vake, Cosmas, jurist, fra Flensborg, bayersk hofråd, 297—305.
- Vake, Cosmas, søn af Paridum Vake, 299—300.
 Vake, Cosmas Simonsen, hører i Flensborg, præst, 299—302.
 Vake, Hans, 297.
 Vake, Harder, rådmand i Flensborg, 297.
 Vake, Maria Katharina, 305.
 Vake, Paridum, rådmand i Flensborg, 301, 302.
 Vake, Thomas, fra Flensborg, 297—298.
 Vedel, Anders Sørensen, historiker, 464 f.
 Wedel, Nicolaus, præst, 530—533.
 Vedel, Nikolaj, se: Wedel, Nicolaus.
 Wegerslev, Gunder, præst, 531—533.
 Weidensee, Eberhard, luthersk prædikant, 238, 256—264, 267, 275, 282, 285.
 Weigel, Valentin, sachsisk præst, 307, 313.
 Vejlby (Hasle Hrd.), 364.
 Vejle Skole, 166.
 Wellejus, Bertel, præst, 551 f.
 Wendt, se: Wenth.
 Wenth, Johann, biskop, 267, 282.
 Vester-Horne Hrd. (Ribe Stift), 175—184.
 Westphalen, 98.
 Widensee, se: Weidensee.
 Wien, universitetet i —, 485—86.
 Wilhelm af Oranien, 170.
 Wilken, Nicol., marianerbroder, 89.
 Vilna, kollegiet i —, 483—485.
 Vindeby, tidl. Købelev-Vindeby (Lollands Nørre Hrd.), 549.
 Winding, Peder, præst, 551.
 Wisch, van der, holstensk adelslægt, 87, 89, 94.

- With, Helene Catharina de, g. m. biskop Thurah 181.
- Voer Kloster (Vore Kloster), Tyrsting Herred, Århus Stift, 63—77.
- Worm, Christen, biskop, 513, 514.
- Wulf, Conrad, i Kiel, 246.
- Wulf, Hanna, døbt Beata Sophia, 321—333.
- Wulf, Kælæh, døbt Wibeke Sophia, 320—333.
- Wulf, Levin, døbt Joachim Hartvig Johan, 321—331.
- Wulf, Maria, døbt Karen, 321—333.
- Wulf, Nachman (Jochum), døbt Albrecht Friederich, Købmand, 320—333.
- Wulf, Passa, døbt Bartha Catharina, 321—333.
- Wulf, Sarah, døbt Mette Amalia, 321—333.
- Wulf, Wulf, døbt Peder, 320—333.
- Wærlose, Peder, præst, 549.
- Wøldike, Andreas, biskop, 498.
- Wøldike, Marcus Pedersen, præst, professor, 176.
- Zezechwitz, v., professor i Erlangen, 364.
- Zahle, C. Th., politiker, 30.
- Zegenhagen, præst i Hamborg, 242.
- Zeller, Samuel, forstander i Männdorf, 131, 150.
- Zollener, Peter, marianerbroder, 86.
- Øm Kloster, Tyrsting Herred, Aarhus Stift, 67.
- Åbenrå, 95.
- Ågesen, Truid, organist ved Vor Frue Kirke i Kbh., 475, 489—90.
- Aagaard, Johs., universitetslektor, 205.
- Århus, 96, 97.
- Aastrup, K. L., domprovst, 496.
- Aastrup hovedgaard (Volborg Herred, Sjællands Stift), 143.